

PREFACE.

—20—

My object in bringing out the edition of Amarakosha with Kshirasvāmin's Commentary is to make this valuable commentary easily accessible to Sanskrit scholars. I have succeeded in tracing many quotations met with in this commentary to their original sources. Still there are some quotations which I have not been able to verify and there remain some difficulties which I could not solve. These latter have been shown in the Notes and in Appendix I. My acknowledgments are due to Prof K. B. Pathak and Sirdar K. C. Mehendale for the help which I have received from them in the course of this work. I must also tender my thanks to Dr. G. K. Garde for his kindness in supplying the interesting reference to Saka kings in the *Ashṭāṅgasangraha* of Vāgbhata.

POONA }
March, 1913. }

K. G. OKA.

This edition of Amarakosha with the commentary of Kshirasvāmin has been prepared from the following Manuscripts from the Deccan College collections :—

A—No. 88 of 1871-72. The age of the Ms. is Samvat 1678 i. e. 1622 A. D. It is very old and tolerably correct. It contains the text and the commentary on the 2nd and 3rd Kāndas and not on the 1st, as the first 52 leaves of the copy are wanting. It is reliable, though the copyist is somewhat careless.

B—No. 333 of 1875-76. The age of the Ms. is Samvat 1690 i. e. 1634 A. D. It is complete and comes from Jaipur. It is very reliable, as the copyist never interpolates extraneous information. It is, therefore, taken as basis in preparing the present Edition.

- C—No. 332 of 1875-76. This Ms. is a new copy and contains the text and the commentary on the 1st *Kānda* and the first two *vargas* of the 2nd. It is said to be one of the Kāshmere collections. It is full of mistakes.
- D—No. 273 of 1880-81. The age of the Ms. is Samvat 1812 i. e. 1756 A.D. It is complete and probably copied from the same original as A. It is, unreliable, as the copyist interpolates not only extraneous information, but his own information and that from later commentators as well. It is very incorrect and the copyist is very careless.
- E—No. 505 of 1884-87. This Ms. is correct and reliable, but it contains the text and the commentary only on the 1st *Kānda*.
- F—No. 506 of 1884-87. This Ms. does not contain the text and the commentary on the 1st *Kānda* and the first four *Vargas* of the 2nd. It is otherwise reliable and tolerably correct. It is very old and the copyist is somewhat careful.
- N. B.—Besides omissions and additions of letters, ह्रस्व for दीर्घ a *Mātrā* for *anusrāra* and a line for *Visarga* are very frequent in the Manuscripts. The letters य for प or प for य, व for च or च for व, श for स or स for श, द for ढ or ढ for द, न for र or र for न, &c. are met with on every page.
-

INTRODUCTION

Amarasinha's lexicon well-known to every Sanskrit student, is the oldest work of the kind now extant. It is of great interest to note that, though the production of a Buddhist, it has been universally accepted as an authority by the Brahmans and the Jainas alike. The fact that it has been commented upon by Buddhists like Subhâtichandra, by Jainas like *Asâdharapandita* and *Nâchirâja*, and by Brahmans like *Kshirasvâmin*, *Mallinâtha** and *Appayyâdikshita* testifies to its usefulness to every class of Sanskrit students. It is a well-known fact that translations of the *Amarakosha* into Chinese and Thibetan have been recently discovered.

Many commentaries on the *Amarakosha* have been published, the most well-known of these being the one by *Maheśvara* and the other called *Vyâkhyâsudhâ* by *Bhânurji-Dikshita*. But the oldest and most important commentary now extant is the one by *Kshirasvâmin* which is here offered to Sanskrit scholars. Its interest mainly lies in the fact that *Kshirasvâmin* quotes numerous authorities, sometimes without naming them, in support of his statements. The date of this commentator is now known. He quotes *Bhoja* and is quoted by *Vardhamâna* in the *Ganaratnamahodadhi*, and therefore belongs to the second half of the eleventh century. He was a man of profound learning, proofs of his erudition being found on every page. His works will be noticed in the Notes. He appears to have been a native of Central India from his use of the words प्राच्य, प्रतीच्य, उदीच्य, &c. His attachment to *Râjasekhara* and to *Sri Bhoja* makes this view highly probable. His mention of many words as *Desi*, which are really found in the Hindi and other Northern dialects, points to the same conclusion. *Kshirasvâmin* was a devotee of *Siva*, as is obvious from the introductory verse and other indications in the commentary, and his name seems to have been suggested by the god

---

* *Mallinâtha's* commentary is called *Amarapadaparijâtam*

Kshīresvara Mahādeva at Kākupada near Kanoj In his commentary, on page 47, he enumerates all the well-known towns situated in Central India This circumstance may also be taken as confirmatory of the view that he was not a native of Southern India, but belonged to Central India.

A list of authorities quoted by him is given below :—

Lexicographical Authorities.

1 Kātya	9 Abhidhānakāra
2 Muni	10 Abhidhānasesha
3 Bhāguri	11 Anekārtha
4 Mālā and the Mālākāra	12 Śriharsha
5 Nighantu (Vedic)	13 Durga
6 Śāsvata	14 Bhoja
7 Amaramālā	15 Rudra.
8 Nāmamālā	

Commentators

1 Upādhyāya	4 Achāryāh
2 Gauda	5 Nārāyanah
3 Bhoja	6 Tikā

Medical Authorities.

1 Susruta and Sausrutāh	6 Indu
2 Vaidyāh (chiefly Charaka)	7 Chandranandana
3 Dhanvantari and his Nighantu (medical)	8 Dhātuvīdah
4 Vāhata or Vāgbhaṭa	9 Nīmuh
5 Chandra	10 Haramekhalam.

Kesava in his Kalpadruma enumerates the Koshakāras thus :—

काल्याणस्वतिय्यादिभगुर्देवमहर्षिः (क)ला । सहस्राष्टमहेशया विनयन्ते जिनान्तिमाः ॥

If the order, in which Kesava enumerates the names, may be taken as chronological, Kātya necessarily stands as foremost in time. He is cited with great respect and so often by Kshīrasvāmin as to suggest his priority to Amarasimha. We are told that the year begins with Hemanta :—हेमन्तादि कल्यारम्भः, and Kshīrasvāmin cites Kātya as his authority thus :

आदाय नागंतीर्षं द्वे द्वे मासाद्युः सतः । (p. 23)

From this it would appear that Kātya is older than Amarasimha. The same remark may be made as regards muni who may probably be identified with Vyāḍi. The third in the list is Bhāguri, as to whose priority to Amarasimha, Kshīrasvāmin thus remarks on p. 70 :—

बृहती तु निदिग्विकेति भायुरिवाक्याद् ग्रन्थकृद् भ्रान्तः ।

On page 148 we meet with the remark of Kshīrasvāmin that Mālākāra was led astray by mistaking सर for शर in Bhāguri's statement :—एतच्च द्रष्टव्यम् and that this author, *i.e.* Amarasimha, was in his turn misled by the latter. It is thus clear that in the opinion of Kshīrasvāmin Bhāguri and the Mālākāra preceded Amarasimha. It may be pointed out here that the author of the Mālā is not only frequently quoted as an authority, but is sometimes adversely criticized by Kshīrasvāmin.

S'āsvata, as it contains Anekārtha Samuchchaya only, is an incomplete work though frequently quoted by Kshīrasvāmin. It is nevertheless much fuller than Amarasimha's Nānārthavarga, though in some places both agree word for word, *e.g.* अनु and अनुवच्य. On these grounds the S'āsvata may be regarded as a later work than the Amarakosha. According to the last verse in Prof. Zachariae's edition :—

महाश्लेन कविना वराहेन च धीमता । सह सम्यक् परामुदय निर्मितोऽयं प्रयत्नतः ॥

it was composed in consultation with Varāha who may be identified with Varāhamihira. On page 118 Amarasimha says that आतिथ्य means अनिम्यर्थ, while Kātya and Mālā say that आतिथ्यः means अतिथिः. Kshīrasvāmin adds that :—शाश्वतेन एवमेवमाह 'for this very reason S'āsvata gives both the meanings'. This constitutes a further proof of S'āsvata's posteriority to Amarasimha.

The next authority quoted by Kshīrasvāmin is Durga who together with Bhoja are his latest authorities. The Vedic Nighaṇṭu is twice quoted. The Amaramālā is thrice quoted though we know nothing as to its age and authorship. The Nāmamālā is thrice, or four times quoted. Some quotations appear on pp. 72, 75 and 169 which are ascribed to Rudra by Bhānujī Dikshita.

Among the commentators on Amarakosha, who preceded Kshīrasvāmin, are Upādhyāya, Gauda and Bhoja. According to

Rādhākānta, Upādhyāya is Achyutopādhyāya whose commentary on Amarakosha is called Vyākhyā pradīpa. Gauda was another commentator on Amarakosha before Kshirasvāmin. Both these commentators are quoted and criticized. The third is Bhoja about whose commentary we know nothing. Nor do we know anything about the commentators Achāryāh, Nārāyanah, &c.

Medical Authorities.

Since Kshirasvāmin refers by name to Susruta thus :—
 सुषुतस्यैव (p. 80), पचनेष्टोपति सौधुताः (p. 64), it may be inferred that the frequent reference to वैद्याः may be intended generally for Charaka. The next medical authority after Charaka and Susruta is Dhanvantari who in the opinion of Kshirasvāmin is older than Amarasimha :—
 बालपक्षो यवासः खदिरश्चेति यथेषु धन्वन्तरिपाठमदृष्ट्वा बालपुत्रभ्रान्त्या प्रत्यकृद्बाल-
 तनयमाह (p. 62). व्यर्थे- उपचित्रा दन्ती पृश्निपर्णी चेति । अत्र दन्त्या द्रवन्तीभ्रान्त्या प्रत्यकृदुप-
 चित्रामाह (p. 69). पुष्करमूले त्रीणि नामानि । पचपत्रमिति प्रत्यकृद् भ्रान्तः । पत्रवर्णेति
 लिपिभ्रान्त्या पचपत्रमिति बुद्धवान् । यदाह- मूल पुष्करमूलं च पौष्करं पुष्कराद्वयम् । काश्मीर
 पुष्करजटा धीर तत्पत्रवर्णकम् (धन्वन्तरिः) (p. 79). शीतलवातक इत्येका संज्ञा धन्वन्तरिः
 शणपर्णी शीतलवातक इत्याह । Amarasimha considers शीतलवातक as a compound
 and treats वातक and शीतल as separate terms for शणपर्णी (p. 80).

From these and other similar remarks it is obvious that Dhanvantari, whose work is known as Nighantu, must have preceded Amarasimha by a long interval. Vāhata or Vāgbhata, who was a Buddhist, is thrice or four times referred to in this commentary. His reference to the Śāka kings being very fond of onions enables us to assign him to the second or third century A. D.

लघुनानन्तरं दायोः पलाण्डुः परमौषधम् । साध्यादिव स्थितं यत्र शकाधिपतिजीवितम् ॥

यस्योपयोगेन शकाङ्गनाना लावण्यसारादिव निर्मितानाम् ।

कपोलकान्त्या विजितः शशाङ्को रसातले गच्छति निर्विदेव ॥ (अष्टांगसमूह उत्तरस्थान Oh. 49).

Other medical writers Chandra, Indu and Chandranandana are very frequently quoted, especially in his comments on the वनौषधिवर्ग, by Kshirasvāmin. But nothing is known about their works. A गणनिषण्ड by Chandranandana is mentioned in a list of writers of medical Nighantus. Two or three references to Nimi show him to have been a medical writer about whom nothing definite is known. Nor do we know anything about the हरिश्चलतन्त्र, an ancient medical treatise mentioned on page 71. चातुर्विदः mentioned on page 156 may, for aught we know, be medical authors.

Grammarians.

ग्रन्थाः, प्रतीच्याः and उदीच्याः are referred to here and there in this commentary. Pāṇini, Kātyāyana and Patanjali are of course frequently referred to. The grammarian Chandragomin is cited nearly nine or ten times. Not only does Kshirasvāmin quote Kāśikā but reproduces even its mistakes (see Comment. on सहायता and pp. 183 and 192). Lastly, the grammarian Bhoja is also quoted with great respect as श्रीमोज.

Philosophical Authors.

The Dharmasūtras of Gautama are quoted on pp. 28 and 114. Jaimini's Pūrva-Mimāṃsā-Sūtra is quoted on p. 28. Sāṅkhya-sāstra is referred to on page 25, while Sāṅkhya-lārikā is quoted on page 217. We find mention of the Vaiśeṣhika doctrine on page 25. Yoga-sāstra and its Sūtras are cited on pp. 13, 119 and 191. The great Mimāṃsā-writer Kumārila-bhaṭṭa is quoted on pp. 28, 166 and 207. The seven principles recognised by the Jainas are mentioned on page 187 ; while Buddhism and its principles are mentioned on pp. 25 and 203.

Other authors and works quoted by Kshirasvāmin in his commentary are too numerous to mention here. For the convenience of Sanskrit scholars, they are given in a separate list. (Vide Appendix I).

The age of Amarasimha.

In the Kālavarga, page 23, Amarasimha says :—

द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यादृतुस्तैस्त्रयं त्रिभिः ।

Upon this Kshirasvāmin remarks thus :—माघाद्युक्कमस्तनोयनारम्भात् । It is obvious from this statement that in the days when Amarasimha lived or shortly before his time, the sun's course to the North must have commenced in the month of Māgha. Similarly the other remark of Kshirasvāmin :—हेमन्तादि वत्सरस्यारम्भः may be taken as confirmatory of the same view. From this it may be inferred that Amarasimha must have flourished 15 or 16 hundred years ago. Another clue to his age is found in the fact that he, though a Buddhist, follows the Pāṇinian system of grammar. The line :—

शालाशोणि परा राजावनुष्यार्थद्वारात् । (p. 286)

is a rendering of Pāṇini's well-known Sūtra समाराजानवुष्यत्वात् and not

of Chandra's simpler and more intelligible Sûtra ईश्वरार्थादिराज्ञःसभा. A justifiable inference from this and many other Sûtras is that Chandra's grammar was not before Amarasimha when he wrote his work. In this connection it is interesting to note the well-known line current amongst the orthodox Pandits :—अमरसिंहो हि पापीयान् सर्वे भाष्यमच्युतुरत् ।

Kshirasvâmin commenting on the word आप्य says :—

आप्यं तु लक्ष्यात् । अत एव- आप्यं वेति चान्द्रं सूत्रम् । (p. 40).

On page 161, while explaining मन्द, Kshirasvâmin says :—

मन्दते स्वपितीव मन्दः । अत एव मदि जाड्य इति चान्द्रो धातुः ।

On page 157 the commentary has :—शशोर्णं शशोर्णं, गृहस्थगवह्नीये । But here Kshirasvâmin does not cite Chandra's Lingânusâsana which says :—शशोर्णं कारणं कर्म । From these it may be inferred that Amarasimha preceded Chandragomin. Since Chandragomin, from whom the grammarian Vasurâta (A. D. 480) is said to have learnt grammar directly, belongs to the fifth century A. D., Amarasimha may be assigned to the fourth century A. D.

A correct explanation of the word जन्तु is found in Susruta, Charaka and even in Vâgbhata. But Amarasimha attaches to the word a wrong meaning. (See Dr. Hoernle's Osteology p. 166.) This fact may indicate that Amarasimha was posterior to Vâgbhata.

In passing it may be remarked that Amarasimha, though a Buddhist, had strong leanings towards Sâṅkhya philosophy as it evident from the use of the words :—

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधान प्रकृतिः त्रियाम् । (See p. 24 and Com. thereon).

This philosophy of Kapila was revised by Iśvarakrishna or Vindhyavâsin, the rival of Buddhamitra and his pupil Vasubhandhu (A. D. 480). Amarasimha says :—

अन्तराभवसत्त्वेऽप्ये गन्धर्वो दिव्यगायने । (p. 207)

'अन्तराभवसत्त्वं (i. e. अन्तरा मरणजन्मनोर्मध्ये भव सत्त्वं यातनाशरीर) is one of the senses of the word गन्धर्व'. Kumârila-bhata in his S'lokavârttika says :—

अन्तराभवदेहेऽस्तु नेष्यते विन्ध्यवासिना । तदस्तित्वे प्रमाणं हि न किञ्चिदवगम्यते ॥

The theory of the existence of अन्तराभवदेह is rejected by Vindhyavâsin. This shows that Amarasimha was not acquainted

with the revised notions of Sāṅkhya philosophy as propounded by *Iśvarakrishna*. This circumstance again strengthens the probability that *Amarasimha* lived prior to *Iśvarakrishna*, that is, in the 4th century A. D.

Amarakosha was translated into Chinese by *Gunarāta* of *Ujjayini* in the sixth century (see *Max Muller's India : What can it teach us ?* 1st Ed. p. 328). In the *Kāvya-darsa* of *Dandin* who flourished in the latter half of the 7th century (See *Indian Antiquary* Oct. 1912, p. 232) we meet with words indicative of 'likeness' thus :—

इवद्वयथाशब्दाः समाननिमग्ननिमाः । तुल्यसकाशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः ।

सदृशसदृशवादिष्वनातीयानुवादिनः । सरुक्ष्यसदृशमसपक्षोपमितोपमाः ।

These words or many of them appear to have been suggested to *Dandin* from the following lines in the *Amarakosha*—

वद्वा यथा तथैवैवं साम्ये— (p. 228).

वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृशः सदृशः सदृक् ।

साधारणः समानश्च स्वरुत्तरपदे त्वमी । विमर्शकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः । (p. 164).

Dr. Bhandarkar has found the words तन्न प्रथाने सिद्धान्ते (p. 215) of *Amarasimha* quoted in the *Kāśikāvivaraṇanapanjikā* of *Jine-drabuddhi* who has been shown by *Prof. Pathak* to have flourished in the beginning of the 8th century. A reference to *Amarakosha* is also found in the *Amoghavritti* written in Saka 789.

SOME ABBREVIATIONS &c.

सू.—*Pāṇini's* सूत्र or सूत्रांश

वा.—*Kātyāyana's* वार्तिक or वार्तिकंश

य.—*यणभूषण* or *यणभूषणं*

उ.—*उणादिसूत्र* or *उणादिसूत्रांश*

का.—*कारिका* or *कारिकाश*

भाष्यः—*भाष्यवचन*

इ.—*भाष्यकारेण*

शः—*शब्दवचन*

धा० सू०—*धातुपाठान्तर्धानसूत्र*

[ ] Variants are generally shown in rectangular brackets.

) Additions and emendations proposed are included in ordinary brackets.

ERRATA &c.

Page.	Line.		for	स्मृताः	read	सूता.
16	9					
"	11		"	रवारणम्	"	रपवारणम्
18	17		"	दाक्षयणी	"	दाक्षायणी
49	17		"	कामुखा	"	कामुका
66	6		"	बन्धुको	"	बन्धूको
70	4		"	काक्चिची	"	काक्चिची
85	18		"	कासारः	"	कासरः
94	15		"	कुटहारिणी	"	कुटहारिणी
"	30		"	पुण्यवत्यवी	"	पुण्यवत्यवी
104	23		"	असद्वस्योः	"	असवत्सयोः
115	13		"	चन्द्रोपशंसकं	"	चन्द्रोपशंसकं
125	21		"	दाहविलोदि	"	दाहविलोपादि
129	28		"	आभीय	"	अभीयं
137	16		"	सैन्याद्वहिः	"	सैन्य(स्य) बहिः
145	18		"	पथगाहुः	"	पृथगाहुः
148	11		"	भियन	"	भिनव
152	3		"	(स्तम्भ) छाग	"	(स्तम्भ)च्छाग
160	7		"	भृत्भुक्	"	भृतिभुक्
"	13		"	परास्कन्द	"	पारिस्कन्द
165	21		"	वाचस्तिष्ठन्त्य	"	वाचस्तिष्ठन्त्य
168	30		"	चौरिण	"	चिरेण
183	30		"	(ष्टःवनं)	"	(संवनं)
184	8		"	क्षेते	"	क्षेते
188	24		"	गार्ग्यक	"	गार्ग्यक
206	22		"	रचाना	"	रचना
213	28		after धेष्टयथा- and before वरं मृशान् द्रापी }		insert	वरसायिः । ईषाप्रिये यथा-
217	26		for	विषमोपला ।	read	मिथोपला ।
232	29		"	द्वाद्गनाली,	"	द्वाद गृनाली,

Note — A few misprints are corrected and omissions supplied in the Notes

अथ
श्रीमदमरसिंहविरचितं
नामलिङ्गानुशासनम् ।

भट्टश्रीरस्वाम्युत्प्रेक्षितेनामरकोशोद्घाटनेन सहितम् ।

प्रथमं काण्डम् ।

श्रीगणेशाय नमः । दिग्गण्डिवानि दिवयोस्त्रिलोक्यनान-
 गोरौचनार्धविलसद्विलोचनं यः ।
 लन्योन्वगाढपरिरस्मनिपीडनेन
 पिङ्गीभवन् बहिरिव स्फुटितोत्तरागः ॥ १ ॥
 अद्याप्यभितमुद्रो द्योर्वाधिभिरमरकोरा एष दुषाः ।
 उद्घाट्यते ययेन्ते गृहीष्व नामान्नानि ॥ २ ॥
 प्रकृतिप्रसन्नवार्क्यव्यस्तसमस्तैर्निदण्डनिगदान्ध्याम् ।
 इति सप्ताष्टैः पथिभिर्नाम्ना पारायण कुर्मैः ॥ ३ ॥
 ममा अभिधानकृतो विवरितारध यत्र विप्रान्ताः ।
 नामानि तानि सद्रक्तु गहनग्रहो अप्यवसिताः स्मः ॥ ४ ॥
 सहजो यः समुत्पद्य क्षौराण्यैः सोपि मस्यते ।
 चान्द्र इयत्र हि कुर्वो गतानुगतिक जगत् ॥ ५ ॥
 वल्चेन तत्र हि भवेत् क्रियतेन्यथा यत्
 कञ्चदयेदिनमपि कर्त्तुमुद्यते ।
 सतिनान्तरविचारचणान् प्रतीर्य-
 स्तेनाहमेव वन दुर्जनचक्रवर्ती ॥ ६ ॥
 (चिन्तु) यदतिवृषणवृत्त्या विभ्यतो वा परस्मा-
 द्दर्शनममहार्यं नीरसं दूष्य वा ।
 परिवर्तितमुदारात्-टोक्यानेतिमक्या
 तदपि मयकृत्या दूष्यते किं विदम् ॥ ७ ॥
 जाता विश्वध्वजः कमेण मुनिभिः सस्कारमापादिताः
 गण्डाः सवत्सनादध्याभिरपन्नयः स्य भो प्रातरः ।
 वामदेव्याश्च कृता मदेक्षारणा मात्रा यतोत्साम्नया
 न्याप्ये वर्त्तन्ति वर्त्तनाय भवतां पद् वृत्तयः कल्पिताः ॥ ८ ॥

यस्य ज्ञानवयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।
 सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥
 समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।
 संपूर्णमुच्यते वर्गेर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥
 प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ।
 स्त्रीपुनपुंसकं क्षेत्रं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥
 भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ।
 कृतोत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां कमादते ॥ ४ ॥

यस्य भगवतो ज्ञानदययोर्धोषकरणयोः सिन्धोः समुद्रस्यैव गम्भीरस्यापारस्य । अगाधस्थान्यैर-
 प्राप्तज्ञानदयावधेः । अनघा निष्पापा गुणाः क्षान्त्यादयो बोधिपक्षा [क्षयाः] सत्तात्रिंशत् । सः— अक्षयः—
 अक्षोभ्यो जातो मारजित्वादनन्तज्ञानसन्तानो वा । भो धीरा योमिन—ध्येयं प्रति धियमीरयती[न्ती]-
 ति कृत्वा श्रिये भोगार्थे [सौख्यार्थे] अविशमान मृत मरण यत्रेत्यमृताय मोक्षार्थं च सेव्यतामाराध-
 तम् । लेशस्पृष्टेऽपि समुद्र—अस्य विष्णोः क्षयो निवासः । अगाधोत्तलस्पर्शः । रत्नादिमत्त्वाभिर्मल-
 गुणः । लक्ष्म्यर्थे पीयूषार्थं च सूरिः सेवितः ॥ १ ॥ ग्रन्थारम्भेभीषितमिद्विहेतुं जिनमनुस्मृत्य श्रोतृ-
 प्रोत्साहनार्थं स्वप्रवृत्तिप्रयोजन साभिधेयमादिवाक्येनाह । समहस्य सघात्य—अन्यतन्त्राण्यभिधान-
 शास्त्राणि लिङ्गानुशासनानि वा [च] संक्षिप्तैर्लघूकृतैः प्रतिसंस्कृतैः प्रत्येकं परिपाटीस्थापनादिना
 कृतोत्कर्षैः संपूर्णं लक्ष्यलक्षणभ्यां संगृह्य पूरितं, वादान्तशान्तपूर्णेति (सू.) ष्यन्तस्य निपातनात् ।
 वर्गः सञ्जातिः [तीर्थ] समूहः, सुखप्रदार्थं वर्ज्यन्ते विजातीया अस्मिन्नित्यसारवर्जनाद्वा । नाम्नाभि-
 धानानां लिङ्गानां च स्त्रीपुनपुंसकानामनुशासन व्युत्पादक शास्त्रमुच्यते ॥ २ ॥ अथ श्लोकत्रयेण परि-
 भाषां शास्त्रव्यवस्थापनार्थेनाह । प्रायशो बाहुल्येन क्वापि चेत्यर्थः । रूपस्य [स्ये] वन्तादेर्विभक्त्य-
 ङ्गादेः—अम्—भावादेशाकारस्य भेदेन विशेषेण स्त्रीपुनपुंसकानिह ज्ञेयानि, यथा—लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा,
 पिनाकोज्ज्वल धनुः । तथा कुत्रचित्साहचर्यान्, यथा—अश्वयुगध्विनी, ब्रह्मात्मन्, सुरज्येष्ठः, विषद्विष्णुपदम् ।
 अत्राश्वयुगद्वयवियन्ति साहचर्यस्त्रीपुनपुंसकानि । क्वचिलिङ्गविशेषविधानात्, यथा—योदिरौ द्वे क्रियाम्,
 द्वन्द्वभिः पुमान्, स्त्रीष्वे त्रिविष्टपम् ॥ ३ ॥ अत्रामरकोशे भिन्नलिङ्गानां प्रातिपद्येनानुक्तानां भेदमाख्यातुं
 द्वन्द्वो न कृतः, पुरुषलिङ्गं हि स्वाभाव्यबालिङ्गम्, यथा—कुम्भ्या भिदुर पविः, न तु कुलिशभिदुर-
 मवय इति । तथैकशेषो न कृतः, शिष्यमाणालिङ्गस्यैव हि प्रतीतिः स्यात्, यथा—नमः स्तुः धावणो
 जमाः, न तु सधावणो नमसी इति । तथा संकरो न कृतः—संकरो व्याप्तिप्रता—साहचर्यात्तद्विज्ञत्वं हि
 स्यात्, यथा—स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्भूतिः, न तु स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिरिति । एतच्च कमादते यत्र
 सप्रहृष्टोकादौ ऋममात्रं विवक्षितं तत्रानुक्तानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्वादयः कृता एव, यथा—वर्गाः पृथ्वी-
 पुरश्चामृद्वनौपधिष्ठादिभिः । नृप्रसन्नप्रविद्भ्यः साङ्गोपाङ्गोरिहोदिता इत्यत्र द्वन्द्वसंकरो, आतादा-
 यशेषोऽप्य कृतः । उपाध्यायश्च कमादत इत्यन्तर्गद्वं सन्वानः क्रमेणादते परिपाठ्योपादेयेषु ग्रन्थ
 इति व्यददत् । गौडोपीत्यमबुद्ध्वा यथात्राय संकाः कमादतेनुकर्मं विना भिन्नलिङ्गानां न कृतः—
 अभिधानानुक्रमेणैवाभिधानं तु कृत एव, यथा—रूपदोस्तु यटात्रयः पिनाकोज्ज्वल धनुः, प्रमथाः स्तुः
 पारिपदा इति । मालाकारो हि स्त्रीलिङ्गदान् प्रकरणेनिरदिष्टः । श्रीभोजस्तवमया व्याख्यन्-
 यर्थेन द्वन्द्वरूपसत्त्वाः कमादते पर्यायनिर्देशं विना भिन्नलिङ्गा यवृक्षा न स्तुतदा न कृताः, पर्याय-
 निर्देशं विना वृक्षानां कृता एव, यथा—विद्यापरापरोयश्वरक्षोगन्धर्वकैलासः, तथा, पुनो पुनश्च दुहिता च,
 तथा नानार्थ—पुंश्च स्थापेत्तना नाम हस्तसौधार्थमुच्यते ॥ ४ ॥ यत्र लिङ्गलयसमाहारस्तत्र शिथिलि

त्रिलिङ्ग्यां त्रिविधं पदं मिथुने तु द्वयोरिति ।

निपिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वमाह ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः ।

सुरलोको द्योविबौ द्वे त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥

अमरा निर्जरा वधास्त्रिदश विबुधाः सुराः ।

सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिविष्टा दिवौकसः ॥ ७ ॥

आदितेया दिविपदो लेखा अदितिनन्दनाः ।

आदित्या ऋभवोस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥

पदं प्रयोज्यमिति परिभाष्यते, यथा-त्रिषु स्फुलिङ्गोपसङ्गः । तथा मिथुने क्लीपुसलिङ्गे द्वयोरिति पदं ज्ञेयम्, यथा-बह्वेद्वयोज्ज्वलक्रीडौ । तथा निपिद्धं लिङ्गं यत् तच्छेषार्थं निपिद्धालिङ्गादवशिष्टं लिङ्गं ज्ञेयं, विशेषनिषेधे शेषाम्यनुज्ञानात्, यथा-व्योमयान विमानोऽस्तीति, क्लीडिङ्गे निपिद्धे विमानस्य पुन-
र्मुसकविधिः । तथा तुष्यन्तेने यस्य तत्त्वन्तमयराज्यं आदित्यस्य तदथादि च पूर्वं न मनते-अग्निमेण सवप्यन इत्यर्थः । न्यायसिद्धं चेन्न-तुना पूर्वस्माद्विशेषोपयोजनान्-अथशब्देन चार्थान्तरागमनम्, यथा-
पुल्लोमजा शनीन्द्राणी नगरी त्वमरावती, नित्यानवरत्नानसमप्यथातिशयो भर इति । भ्रान्तिस्थाननिषय
चेन्न ॥ ५ ॥ स्वर्गे परे च लोके स्वरिति वक्ष्यमाणत्वेऽहं प्रचुरप्रयोगार्थं स्वराज्योपादानं, वक्ष्यति च
भूतिप्रयोगा ये येषु पर्यानिष्ठापि तेषु ते । अव्ययमिच्छास्वात्पार्थम् । सुष्ठु-अज्येने स्वर्गः, घञ् । नास्यक
दुःखमत्र नाक, नाविद्यमानविरिधौ वा, नप्राणनपदिति (सू०) नञ् प्रकृत्या । तृतीया योल्लोकत्रि-
दिवः-वृत्तिविषये दिवौकसवद्विषयान्धोऽस्ति, दीव्यन्यत्वेति घञर्थेकविधानम् (वा०), पूष्णाधोऽध्वय
च वृत्तौ त्रिभागवत् । प्रयाणां प्रज्ञादीना यौरित्येके । त्रिदशप्रत्ययादयः सुसदनायुपलक्षणम्, एव
योगिकेषु सर्वत्रोपेयम् । योधाधोऽप्योकारान्तोऽस्ति, मन्वे गोतोऽणित् (सू०) इत्यत्र-ओतोऽणित्
(वा०) न्यासान्तराग्ननात् । दीव्यन्तस्या लौः, दिवेः क्तिप् । तृतीय विष्टं त्रिविष्टं भूर्भुवःस्वरिति
श्रुतेः । त्रिविष्टपमिति प्राच्याः, प्रायेण ह्येते पवी दसौ च व्यस्यस्य पञ्चति । यौर्नानाधे । ऊर्ध्वलोकाया
अध्वराः ॥ ६ ॥ न त्रियन्त इत्यमराः । निष्कन्ता जराया निर्जराः । दीव्यन्तीति देवाः, देवसेवमेपा-
दयः पचादेषु द्रष्टव्या इति-इगुपधेति (सू०) को नास्ति । त्रिदश परिमाणमेपा त्रिदशाः, संह्यया-
ध्ययेति (सू०) बहुव्रीहिः, बहुव्रीहौमन्वेऽङ्गबहुगगात् (नृ०) इति डच् समसन्तः, प्रवक्षिरद्वै देवाः
सोमपा इति श्रुतेः । तिस्रो दसा वयोवत्स्या येषामिति गौडः । विबुध्यन्ते विबुधाः । सुमन्ति सुराः,
सुर-ऐश्वर्ये-कः, सुरा-एषामस्तीति वा, अर्शआदिभ्ये ऽच् (सू०), यतोऽधिजाता सुरा तैः पीता,
सुष्ठु राजन्ते वा । सोमन पर्व चरितमेपा सुपर्वाणः । सुष्ठु गन्त्यन्ते सुमनसः, असुम् । दिवि-ओलो
निवास एषा दिवाकृतः, पुसमानाधौ दिवस्योऽस्ति, शृपोदरादित्वात् (सू०) वा सिद्धिः ॥ ७ ॥
अदित्या अपत्यान्यादितेयाः, कृदिकारादकिनः (ग०) इति ट्यन्तान्-स्त्रीभ्यामङ् (सू०) । इदन्तायु
दित्वादित्यादित्येति (सू०) प्ये-अदित्याः । एव देवदेतेयाः । दिवि सोदन्तोऽति दिविपदः, सत्सु-
द्विपेति (सू०) क्तिप्, इत्यन्तात्सप्तम्याः (सू०), इदृगुभ्याय (वा०) इयलङ्, सुषामादित्वात्
(सू०) पत्वम् । पक्षे सुसदः । लिङ्ग्यन्ते चिन्तायै प्यानार्थं लेखा । इति ऋभवः । ऋतव्येऽदि-
तिवाची ततो भवन्तीति गौडः, इष्टप्रकरणे मितृशादिभ्यश्चपञ्चकानात् (वा०) । वप्ति स्वप्न
एषामस्वप्नाः । न त्रियन्ते-अमर्त्याः, हसिहृप्रतितन् (उ०), स्वाधे यन् । अमृतमन्धोऽमेषाममृता-

बर्हिर्मुखाः ऋतुभुजो गीर्वाणा दानवारय ।
 वृन्दारका देवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम् ॥ ९ ॥
 आदित्यविश्ववसवस्तुपिताभास्वरानिलाः ।
 महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवता ॥ १० ॥
 विद्याधराप्सरसरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नरा ।
 पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोमी देवयोनयः ॥ ११ ॥
 असुरा वैत्यदेतेयवनुजन्द्रारिवानवा ।
 शुक्रशिष्या वितिसुता पूर्वदेवा सुरद्विष ॥ १२ ॥
 सर्वज्ञ सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।
 समन्तभद्रो भगवान् मारजिल्लोकजिज्जिन ॥ १३ ॥

न्यसः ॥ ८ ॥ बर्हिर्मुखमेषां बर्हिर्मुखा । गीरेव निप्रहानुप्रहसमर्थो वाणोल्लमेषां गीर्वाणा ।
 प्रशस्त वृन्दमस्त्रेषां वृन्दारका, शृङ्गवृन्दाभ्यामारुक्त्वक्तव्य (वा०) । देव एव देवता, देवात्तत्
 (सू०), स्वार्थिका प्रकृतितो सिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेपि । देवतैव देवत, प्रज्ञादित्वात् (सू०)
 स्वार्थे-अण्, विशेषविधे पुस्त्य रूपभेदात् क्लावत्व तच्च प्रचुरप्रयोगम् ॥ ९ ॥ एते द्वादशत्वादिना सधेन
 युक्ता गणदेवता, सधचारिणो बहुवचनान्ता वा । एकत्व तु समुदायेष्वपि कृता शब्दा अवयवेष्वपि
 वर्तन्त इति । द्वादशादित्या । त्रयोदश विश्वेदेवा, श्राद्धाग्रे विशन्तीति । अष्टौ वसव, वसन्तीति ।
 षट्त्रिंशत्पुषिता, बुध्यन्तीति । चतुःषष्टिराभास्वरा, आभासन्त इति, स्थेशभासेति (सू०) वरश्च ।
 एकोनपञ्चाशदनिला । षट्त्रिंशद् द्वे शते महाराजिका, महाराजशब्दोऽस्त्रेषामिति । सास्य देवता (सू०)
 इति माहाराजिका इत्येके, महाराजप्रोक्षपदाद्भू (सू०) । द्वादश साध्या, साध्यन्त आराध्यन्त इति ।
 एकादश रुद्रा । तुषिताया बौद्धपातञ्जलपुराणादौ दृष्टा ॥ १० ॥ देवा योनिरुपतिस्त्यानमेवा,
 देवांशा इत्यर्थः, देववददृष्टसहतेभ्य परमाणुभ्य सधो आयन्ते वा । नागा अप्येवम् । तथा च द्वितीय
 मर्थे-सिद्धगुह्यकभूता द्वि पिशाचा देवयोनय इति भागुरि पपाठ । विद्याधरा जीमून्वा
 हनादयः, खड्गपुटिकाजनादिविद्याधारेणश्च । अमु सरन्यप्सरसो देवयोनि - रम्भादयः ।
 यक्षा कुबेरादयः रुद्राश्चरा । रक्षासि मायाविनो लङ्क धिरासिन । गन्धर्वास्तुभुरुप्रभृतयो
 देवगायना । किन्नरा अश्वादिमुखा शृङ्गारिण । पिशाचा विविताशास्तामसा स्वय निर्मस ।
 गुह्यका निधिपाला मणिभद्रादयः, गूह्यन्तीति । सिद्धा, सिध्यन्तीति प्राप्नोत्युगुणधर्मं विश्वासु
 प्रभृतयः । भवन्तीति भूता बालप्रहृदयो हिंसा रुद्रानुचरा वा, यतेशो भूतपति ॥ ११ ॥
 असुरा सुराया अपानान्, सुरविरुद्धा वानर्यवत्, अस्यन्ति देवानिति वा । दिनर्दनुश्च सुर-
 मातरौ, अनया जातत्वादेतेया इति, आदित्या आदितेयवत्सिद्धम् । अनयाद्वत्त्वं भ्रष्टा इति पूर्वदेवा ।
 सुराद्विषन्तीति सुरद्विष, सत्सुद्विषेति (सू०) द्विष ॥ १२ ॥ सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति सुगत
 शोभनज्ञान । तथागत सत्यज्ञान, तथेति सत्यार्थ वितथक्त्वं । बुधते बुद्ध । धर्म सत्त्वोद्धरणा-
 दिस्तेन राजते धर्मराज, धर्मस्य राजा वा । सपूर्णान्त निष्पन्न भद्रमस्य समन्तभद्र । ऐश्वर्यस्य सम
 प्रस्य धर्मस्य यदास धियः । वैराग्यस्याय मोक्षस्य यणा भय इति स्वतः ॥ तद्गान् । मारान् काम-
 कोपादोज्जयति मारजित् । बौद्धास्तु रुद्रभमारः क्रेशमारो मृत्युमारो देवपुत्रमारश्चेति चतुरो मारानाह ।
 छोकाञ्जयति तपसा लोकात् । जयति भव जिनाति वा निन ॥ १३ ॥ दिव्य चक्षुर्दिव्य श्रोत्र

पडभिज्ञो दशबलोद्वययादी विनायकः ।

मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः ।

गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।

हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥ १६ ॥

धाताब्जयोनिर्दुहिणो विरिञ्चः कमलासनः ।

सप्त प्रजापतिर्वंधा विधाता विश्वसृद् विधिः ॥ १७ ॥

विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्चरः ।

दामोदरो हृषीकेशः केशवी माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥

पूर्वनिवासानुस्मृतिः परचित्तज्ञानमाख्यक्षय ऋद्धिधेति पडभिज्ञा अस्य सन्तीति । दानकान्तिशीलवैर्य-
भ्यानभान्तिबलोपायप्रणिधानज्ञानानि दश बलान्यस्येति । अद्वय विज्ञानाद्वैत बद्वयवद्वयवादी ।
विनयति शास्तीति विनायकः । मन्यते मुनिः, मनेदव (उ०), तेषामिन्द्रः । मुनिस्तु भोमवत्, सन्ति
पदेषु पदैकदेशा इति । प्रिया योगविभूत्या घनो निविडः, प्रिया घन इव वार्षिता वा । शास्ति विनयति
विनेयाश्चास्ता, वृन्तुजोशेसिद्धशुद्धिभ्यःस्रज्याचानिटी (उ०) । तारी च ॥ १४ ॥ यस्तु शक्ये
जातः शाक्यमुनिर्बुदावतारः— शकोभिजनोस्येति, शम्भिकादिभ्योऽयः (सू०) स शाक्यः सिंह इव
शाक्यसिंहः, उपमितव्याप्रादिभिः (सू०) इति समासः । शाक्योपि भोमवत् । सर्वार्थेषु सिद्धो
निष्पन्नः । अत एव सिद्धार्थः, यच्छाश्वतः—सिद्धार्थो बुद्धसर्पपी । बुद्धोदनस्य राजोपत्य
शौद्धोदनिः, शक्यवादिवात् (वा०) पररूपम् । गौतमो गौतमगोत्रावतारात् । अर्कबन्धुः सूर्यवश्यत्वात् ।
मायादेवी शुद्धोदनस्य राज्ञो भार्या तस्याः सुतः स इति । इत्यागमोक्तावतारभेदादृषद् नामानि ।
[सर्वज्ञो वीतरागेर्हन् केवली तीर्थकृजिनत्रिकालविदाया कक्षाः] ॥ १५ ॥ बहुति ब्रह्मा । आत्मना
भवत्यात्मभूः । अत एव स्वयंभूश्चे लब्धे स्वभूनिर्द्वयार्थे वचः । एव सर्वत्रोन्नेयम् । परमे पदे तिष्ठतीति
परमेष्ठी, परमेष्ठ्यःकिदिति (उ०) इनिः, तत्पुरुषेष्टतीति (सू०) सप्तम्या अलृक्, स्वास्थिन्स्वृणा
वक्ष्यात् (वा०) पत्वम् । पिनृणामपि पिता पितामहः, पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः (सू०)
इति साधुः । हिरण्यं गर्भेस्य हिरण्यगर्भः, हिरण्यस्य गर्भो वा ब्रह्माण्डप्रभवत्वात् । भूरादीन् सप्त लोका-
नीष्ट इति लोकेशः ॥ १६ ॥ धाता विधाता कर्ता, वेर्यो धातुर्नवोक्त—उपसर्गाणां द्योतकत्वात् । द्रुध-
स्यसुरेभ्यो दुहिणः । विरिञ्के सूते विरिञ्चः, विभिर्हसे रिच्यते—उक्षते वा, विरिञ्चिरिति प्राच्या ।
विदधाति सृजति विश्वमिति वेधाः, विधाति सृजति वेधाः, विध विज्ञानेऽमृन्, विधानोवेधचेतिवा (उ०) ।
विश्वं सृजति विश्वमृद्, ग्रथप्रसृजसृजेति (सू०) यः, शलाजशोन्ते (सू०) । विधत्ते विधि, उपसर्गोऽयः
किः (सू०) । सप्तपुनिसप्तानन्दौ च । स्पष्टिरो देस्याम् ॥ १७ ॥ वेवेष्टि व्याप्नोति विश्वं विष्णुः,
विधेःकिञ्चेति (उ०) नुः । नरस्यापत्यं नारायणः, नडादिभ्यः फक् (सू०) । नारा सलिलं नारममर्थं
नरसमूहो वायनमस्य, वापो नारा इति श्रोक्ता इति स्मृतेः । तथा नराब्जातानि भूतानि नाराणीति तेषा-
मयनं मार्गः । कृष्णोवर्णेन कर्पति वारीन् । विकृण्डस्थापत्य बंशुः, विकृण्टितसंहरादिवक्त्रो वा संहिता-
दिषु तथा दर्शनात् । विष्टर इव धवसी कर्णावस्य विष्टरधवा, विष्टराकृतजैदा धवोभ्यो निर्गतास्वेति वा, अथवा
विष्टरेष्वतरो ध्रुयते वा । दाम—उदरे यस्य स दामोदरः, बाल्ये हि चापलाहारा बद्धोभूत् । हृषीवाणामि-
न्द्रियाणामीशो बशिताद् हृषीकेशः । प्रशस्ताः केशा विद्यन्तेस्य—यदि वा केशिनमसुर हतवान्—
केशवः, केशाद्वीन्यतरस्याम् (सू०) । माया रक्ष्म्या धवो भर्ता माधवः, यधोरपत्य वा ।

वैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।

पीताम्बरोच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥ १९ ॥

उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चरुपाणिश्चतुर्भुजः ।

पद्मनाभो मधुरिपूर्वासुदेवस्त्रिधिक्रमः ॥ २० ॥

देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।

वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरघोक्षजः ॥ २१ ॥

विश्वंभरः कैटमजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ।

यसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २२ ॥

बलभद्रः प्रलम्बभ्रो बलदेवोच्युताग्रजः ।

रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २३ ॥

नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्गको मुसली हली ।

संकर्षणः सीरपाणिः फालिन्दीभेदनी बलः ॥ २४ ॥

स्वभूः स्वतो भवतीति ॥ १८ ॥ पुण्डरीके इवाक्षिणी अस्य पुण्डरीकाक्षः, बहुव्रीहौसक्यध्वजोः
स्वाङ्गादिति (सू०) पञ्च, प्रसन्नलोचन इत्यर्थः । गा भुवं विन्दतीति गोविन्दः, वराह-
रूपेण गोः पृथिव्या उद्धर्ता, तद्वत् गोवर्धनाचोद्धाराद् गवां साता, अनुपसर्गाद्विम्बविन्देति (सू०) बाः ।
गरुडो ध्वजनिह्न वाहनत्वेस्य । पीतो अम्बरे वासस्थो अस्य । न च्यवतेच्युतः । शृङ्गस्य विकारो धनु-
रस्यस्य शार्ङ्गी । विष्वक्सर्वव्यापिनी सेनास्येति विष्वक्सेनः । जनानर्दयति जनार्दनः, नन्यादित्वाङ्गपुः
(सू०) ॥ १९ ॥ इन्द्रमुपगतोनुजत्वाद्युपेन्द्रः । इन्द्रस्यावरं जातोनुज इन्द्रावरजः । पद्मं नाभास्य पद्म-
नामः, अचप्रत्ययत्वेति (सू०) प्राङ्निर्देशाच्च । मधुनाम्नोसुरस्य रिपुर्मधुरिपुः । बसुदेवस्यापत्य
वामुदेव, जपत्या सर्वहृदये वसतीति वामुः— कल्पान्ते दीप्यतीति देवः, वामुध्वार्सा देवश्च वामुदेवः ।
त्रयो विक्रमा अस्य त्रिविक्रमः, त्रिषु लोकेषु वा विक्रमः । पादभ्यासोऽस्य ॥ २० ॥ शूरस्यापत्यं शौरिः ।
पुरुषोत्तमः पुरुषोत्तम इति सप्तमीतत्पुरुषः, ननिर्धारणे (सू०) इति षष्ठीसमासानिवेधान्, कर्मधारये
च सप्तमहृत्परमोत्तमेति (सू०) उत्तमपुरुष इति स्थान् । पुष्पफलपत्रवाम्बिता वनमालास्यास्तीति वन-
माली, व्रीह्यादित्वादिनिः (सू०) । बलिं ध्वसते बलिध्वसी, सुध्वजातौणिनिस्ताच्छील्ये (सू०) ।
अधः कृत्वाक्षणीन्द्रियाणि जातोघोक्षजः, अधोक्षणां जितेन्द्रियाणां वा जायते प्रत्यक्षीभवति, अक्षजं
ज्ञानमधोऽस्य वा ॥ २१ ॥ विश्वं विभर्तानि विश्वंभरः, सहायामृतवृजीति (सू०) खञ् । मधुकैटभावा-
सुरो जितवान् । विधुः विधुः । श्रीवत्सारथ्यो रोमावर्तो वक्षसि लाञ्छनमस्य श्रीवत्सलाञ्छनः । गदा-
प्रज्ञो दाराहो मुञ्जकेशोऽध्वशासी पुराणपुरुषो बभ्रुरित्याद्युक्तम् । हरौ जाते ह्यनका दुन्दुभयश्चास्य नेदुः,
अनकदुन्दुभो बसुदेवस्य पितेत्येके ॥ २२ ॥ बलेन भद्रो बलभद्रः, बलस्त्वनुनिष्ठादिन्यायेन भीमवत् ।
प्रलम्बं नाम्नासुर इतवान् प्रलम्बघ्नः, अमनुष्यकर्तृकेच (सू०) इति टक् । [रेवतीं रमयतीति,
नन्यादित्वान् (सू०) ल्युः] । रामः सितान्द्रत्वात् । कामान् पालयति कामं स्मर वाप्रञ्जत्वात्कामपालः
॥ २३ ॥ रौहिण्या अपत्यं रौहिणेयः, शुभादित्वात् (सू०) ढक् । तान्मृक्षोद्धो भ्रजोऽस्य तालाङ्गः ।
संकर्षति सहारमूर्तित्वात्संकर्षणः, नन्यादित्वाङ्गपुः (सू०) । फालिन्द्या यमुनाया भेदनी हलेनाकर्षणात् ।
सात्वतोपि । [एककुण्डलोन्त इत्याद्युक्तम्] ॥ २४ ॥ मदयति मदनः, ल्युः । मनन मत्-चेतना,

मदनो मन्मथो मार प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।
 कन्दर्पो कर्पकोनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मर ॥ २५ ॥
 शम्बरारिर्मनसिजः कुसुमेपुरनन्यजः ।
 पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २६ ॥
 ब्रह्मसूक्तं प्यकेतु स्याद्वनिरुद्ध उपापतिः ।
 लक्ष्मी पद्मालया पद्मा कमला श्रीहरीप्रिया ॥ २७ ॥
 शंखो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्चक्रं सुवर्धनः ।
 कौमोदकी गदा खड्गो नन्दकः कौस्तुभो मणिः ॥ २८ ॥
 गरुत्मान् गरुडस्ताक्ष्यो वैनतेयः खगेश्वरः ।
 नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पञ्चगाशनः ॥ २९ ॥
 शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ।
 ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३० ॥

अनुदासोपदेशवर्तीति (सू०) अगुणाधिकलोपे तुक्, मतौ मनसो मथ [मन्मार्तति] मन्मथः ।
 विद्यन्तेनेन मारः । प्रकृष्टं शुभ्रं वस्त्रमस्य प्रद्युम्न । मीन' केतनं ध्वजोस्य मीनकेतन', मीनो जलचरोप-
 लक्षणम् । कमन्वय कुसुमायाम्, क दपोस्य कदर्पं क दर्पयति वा । दर्पयतीति दर्पक' । न विशतेह-
 मस्येत्यनङ्ग, ईश्वरदर्पदेहात् । कामयतेनेन काम, कामोस्त्यस्य वा, अशोआदित्वात् (सू०) ।
 [पञ्च शरा अत्येति पञ्चशर', तन्मादनं शोचनं च तथा समोहनं विदुः । शोषणं मरणं चैव पञ्च बाणा
 मनोभुवः ॥ मदनोन्मादनश्चैव मोहनं शोषणस्तथा । रक्षोपनः समाख्याता पञ्च बाणा इमे स्मृताः ॥]
 स्मरन्त्येनेति स्मर, पुंसिपञ्चायपि प्रायेण (सू०) ॥ २५ ॥ शम्बरेशुभेदस्तस्यारिः शम्बरारिः । मनसि
 जायते मनसिज', ड, हलन्तात्त्वसन्ध्या (सू०) अलुक् । न मनसोन्यस्माज्जायतेन-वज्रः । पुष्पाणि
 धनुस्स पुष्पधन्वा, वासपार्था (सू०) इत्यनङ् । आत्मना भरत्यात्मभू, यद्वागुरि — शम्बरारिः
 स्मर स्वज' । हृच्छयश्चैत्रसखः शृङ्गारयोनि पुष्पकेतुश्च ॥ २६ ॥ वक्रां हानं सूयते ब्रह्मसू । ऋष-
 नामा गृह' केतुरस्य (ऋष्यकेतु) । उपा बाणद्विधा (तस्या पतिः) । बलादयो हरेर्धोतुपुत्रर्पाशा,
 यद्वागुरिः— ब्रह्मसूक्तं प्यकेतुश्च विन्वक्सेनात्मजात्मजः । संहितासु त्वेकं ब्रह्म बाणदेवसकर्षणप्रयुक्ता-
 निरुद्धाख्यया चतुर्व्यूहात्मकमाहुः । विश्वकेतुरित्यपवादः । लक्ष्यते लक्ष्मी, लक्ष्मेर्मुञ्च (उ०) इतीप्रत्ययान्त,
 अत एव उच्यन्तावाभावाद्, हल्लङ्घ्याभ्योदीर्घास्तुतीति (सू०) शुलोपाभावः । पञ्च विद्यतेत्याः पद्मा, अशो-
 खादित्वाद् (सू०) । एव कमला । अयतीति थी, कित्त्वविप्रच्छिधि (उ०) इत्यादिना किञ्चीर्घा ।
 मा रमा अविजा-इन्दिरित्याश्रयम् ॥ २७ ॥ पञ्चजने पाताले भव पाञ्चजन्य, षडिदं पञ्चजनेन्यथेति
 वक्त्वमाद् (वा०) ज्य' । लक्ष्मीपतेरिति शेष । मुखेन दृश्यते (सुवर्धनं), मापायशास्त्रियुधीति (वा०)
 युञ् । सुवर्धनं पुंसि लोकाभ्रयत्वाद्दिह्यास्य, यथा— यन्धुरेष जगता सुदर्शनः (शिशु०) । विष्णु
 कुमोदक शौरिरिति दुर्गपाठ्यात्, कुमोदकस्यैव कुमोदकी लक्ष्मीपतेर्यदा । संहितासु मेण्डावी कौपो-
 दकीति पाठ, कूपोदकाज्जातेत्याश्रयात् । नन्दयतीति नन्दक । कु भुव स्तुभ्याति व्याघ्रोति कुस्तुमेधिय-
 स्तस्याय कौस्तुभ ॥ २८ ॥ गदतं पद्मा सन्त्यस्य गरुत्मान्, शय (सू०) इति वस्त्रं गदादिपाठ्यास्तु ।
 गदभिर्गते गद, प्रयोदरादित्वाहृद् (सू०), गिरति नागान्मा । नृक्षस्यापत्यं ताक्ष्यं, गर्गादित्वाद्यन्
 (सू०) । विनताया अपत्यं वैनतेय, श्रीभ्योऽङ् (सू०) । सुपर्णो हेमपक्ष्यात् ॥ २९ ॥ शं भवत्यस्मा
 ऋषभ्यु, मितद्वादित्वाद् (वा०) डु । ईशे— ईश । पशुना सुरनरतिरथा पतिः । शिव' श्रवस्करत्वात् ।
 ईशे— ईश्वर, ताच्छीत्ये र्येषामाघेति (सू०) वरन् । महेश्वरो महोदधिवद्भूतः । शृणाति दिनस्ति धर्म' ।

भूतेशः खण्डपरशुगिरीशो गिरिशो मृडः ।
 मृत्युंजयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३१ ॥
 उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ।
 वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३२ ॥
 कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ।
 हरः स्मरहरो भर्गस्त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३३ ॥
 गङ्गाधरोन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ।
 व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणु रुद्र उमापतिः ॥ ३४ ॥
 कपर्दीस्य जटाजूटः पिनाकोजगवं धनुः ।
 प्रमथाः स्युः पारिपदा ब्रह्माण्याद्यास्तु मातरः ॥ ३५ ॥

ईशानः, ताच्छीत्येवानश (सू०) शकरः, कुजोद्देखिति (सू०) टः ॥ ३० ॥ गिरि इति - उपमोगेन
 तनूकरोति गिरिशः, गिरिर्वासास्तीति, लोनादित्वाच्छः (सू०), गिरौ शेते वा गिरिशः, गिरौष्ठन्दसि
 (वा०), लोके त्वाशुशुक्षणिवत् । मृडति मुखयति मृडः । मृत्युं जयति मृत्युंजयः, संशयार्थमृत्युंजयीति
 (सू०) खच् । कृत्तिधर्मं वासोस्य कृत्तिवासाः ॥ ३१ ॥ उच्यते क्रुधा समवेति- उग्रो रोदस्तात् । श्रीः
 शोभा कण्ठस्य श्रीकण्ठः । नीलगलत्वाच्छित्तिर्नीलः कण्ठोस्य शितिकण्ठः । वामः श्रेष्ठो देवः, ससारे
 वामत्वाद्वा । विरूपाणि त्रित्वादक्षीण्यस्य विरूपाक्षः, बहुग्रीहोसकथ्यक्षो स्वाङ्गात् (सू०) पञ्च ॥ ३२ ॥
 कृशानो रेतोस्य कृशानुरेताः, देव्या सोढुमशक्यत्वादमौ हि क्षिप्तं रेतः, अत एव पावकः कुमारः । धूर्जङ्गा
 जटास्वस्य धूर्जटिरिति निरुक्तम् । नीलः कण्ठे लोहितश्च केशतो नीललोहित इति पुराणम् । हरत्यपं
 हरः, हरते- अच् । स्मरं हरति स्मरहरः, हरतेरनुचमने (सू०) अच् । विभर्ति भर्गः, भृञ्जयन्तेनेन काम-
 कालादयो वा । त्र्यम्बकान्यस्य त्र्यम्बकः, त्रयाणां लोकानामम्बकः पितेत्यागमः, द्यौर्मूर्धिरापस्ति-
 सोम्या अस्थेति वा । (त्रिपुरान्तकः) त्रिपुरीति भाष्यदर्शनेपि लोकाश्रयत्वात्त्रिपुर पात्रादी (पात्रा-
 यन्तस्यन) ॥ ३३ ॥ गङ्गाया धरधकधरादिवन्, अन्यथा कर्मण्यण् (सू०), संशयार्थमृत्युंजयीति
 (सू०) खच्- वा स्यात् । अन्धको नामानुरस्तस्य रिपुः । क्रतु दक्षयज्ञं प्वसतेवत्यं क्रतुध्वसी । व्योम
 द्यौः के मूर्ध्नि शेतेस्य व्योमकेशः, शीष्णो द्यौः समवर्ततेति श्रुतेः, गङ्गां धारयितुं व्योमव्यापिनोस्य केशा
 वा व्योमकेशः । भवत्यरमाद्रिधं भवः । विभ्यत्यस्माद् भीमः, भीमादयोपादाने (सू०) । तिष्ठतीति
 स्थाणुः । रोदनाद्रुद्रः, सोरोदीयदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति श्रुतेः, रोदयत्यरिस्त्रीर्वा, रोदेर्गिलुक्च (उ०) ।
 अहिर्बुध्नोष्टमूर्तिश्च [महानादो] गजानुरारिश्च । महानादो देव्याम् । शिपिविष्टो वृषाकपिर्भस्वो नानार्थे
 ॥ ३४ ॥ ईश्वरस्य जटाजूटः कपर्दनामा, कं शिरः पिपर्ति कपर्दः, औणादिको दः । अस्य धनुः, पिनशते
 पिनाकः, शल्लार्थेऽप्यनेकार्थेषु वक्ष्यते । अजगवे विप्रतिपत्तिर्गम्यते, गण्ड्यजकात्संज्ञायां (सू०) इति
 मत्वर्थे वे- अजम्बमिति साध्यम् । अथाजगवोऽप्यविकारस्तदाणि वृद्धिः स्यात्, यत्कात्यः- धनुर्वद-
 नयाजगवं पिनाकिवरगोचरम् । प्राच्यास्तु, गण्ड्यजगादिति पेडुः । अजगवं धनुः प्रोक्तमिति तु पा-
 द्यात्या अपि । प्रमन्नन्ति प्रमथाः, अच् । परिपदि साधवः पारिपदाः, भक्षाणाः (सू०) इति प्रकृते
 परिपदोऽप्यइति (सू०) योगविभागाद् गणः । सपाते प्रमथे गण इति गणा अपि । अस्याद्यै परिवारत्वेन
 मान्ति वर्तन्ते मानृनाम्न्यः । माद्री मोहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा । कौमारी चर्ममुण्डा च काल-
 संकर्षणीति च । ब्रह्माण्येत्यानुगममाभावात्प्रैव प्राथिदं नाम । कथंचिज्जातित्वात्, ब्राह्मोऽजाताविति (सू०)
 ब्राह्मीत्याद्या इत्येके पेडुः, यद्भागुरि- ब्राह्मणाद्या मातरः स्युताः । रेवत्यो देव्याम् ॥ ३५ ॥ भवने

विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकर्मप्रदा ।
 उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरः ॥ ३६ ॥
 शिवा भवानी रुद्राणी शर्वोणी सर्वमङ्गला ।
 अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाश्विका ॥ ३७ ॥
 विनायको विघ्नराजहैमातुरगणाधिपाः ।
 अप्येकवृत्तहरम्बलम्बोदरगजाननाः ॥ ३८ ॥
 कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा पद्मानना ।
 पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः ॥ ३९ ॥
 बाहुलेयस्तारकजिह्वाशस्त्रः शिखिबाहनः ।
 पाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रीडधारणः ॥ ४० ॥
 इन्द्रो मरुत्यान्मधवा विडौजाः पाकशासनः ।
 वृद्धश्रवाः सु-शु-नासीरः पुरहूतः पुरंदरः ॥ ४१ ॥

भूतिः । अणिना नहिमा लपिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमशिता वशिता- ईशस्य यन्महामावसायितेऽर्थ-
 श्रयम् । भूतिविभूती समानार्थे लोचनविलोचनवत् । उ मेति माहा तपसो निपिषा (कुंभा०) इत्यु-
 मा । कात्यायनाद् दुर्गादिभ्योवत् (सू०) इति वक्ष्यताम् (सर्वत्र) लोहितदिक्कन्तम्बदिक्पि (सू०), पित्वाद्
 डीप् कालायनी । हिमवतोर्गर्ल हैमवती । ईष्टे तच्छीला ईश्वरा, स्थेदाभासेति (सू०) वरव् । अन्नोदराशु-
 कर्मगिवरव् (उ०) उपधाया इत्यमितीवरी ॥ ३६ ॥ गिता न्यतः श्रेयस्करीन्वाच्छिववत्, येच्छाश्वतः-
 शिवं भद्रं दिवः शुभं शिवा गौरी शिवामया । पूर्वार्णे च दिवस्य छी शिनी । भवस्य श्री भवानी,
 इन्द्रवरनभवेति (सू०) डीपलुकी । एव शर्वोन्मादि । अपर्णा तपसि पर्णानामयनघनात् । पर्वतस्या-
 पय पार्वती । दुःखेन गन्तु शक्यतेस्मां दुर्गा, सुदुरोधिकरणे (वा०) इति छः । वन्दौ कोपना,
 पङ्कदिचाई (सू०) डीप्, इक-केऽणः (सू०) इति हस् । अन्वेवामिका । जगन्माना- अर्था
 मैत्री सती दाहासणो च । गगनादिका देव्यम् ॥ ३७ ॥ विघ्नो नायको नियन्तास्व विनायकः,
 अन्येषां विनेता वा । अत एव विघ्नानां राजा विनियन्ता । द्वयोर्मांजोरपय द्वैमनुरः [गाङ्गेयोपि वतः],
 मनुस्त्वन्वासमप्रपूर्वायाः (सू०) इत्यगु, अन्वस्योप्ये च । गुहोत्पात्तिवृत्तत्वादेकदन्तः । मत्पुत्रो
 हेरम्यते शक्यते हेरम्ब इति नेरकाः, देवीपदप्रत्ये तु मन्महे । आचुर्योपि ॥ ३८ ॥ इतिहानो
 बहुलाख्यानामप्यम् । महती सेनास्य महासेनः । शरवणे जन्मास्य शरजन्मा । पद्माननः कृतिहन्त-
 मप्रित्नाभा कणा स्तनगनात् । स्कन्तं शुष्क रेतोस्य स्कन्दन्वीना स्कन्दः । गृह्ते सेनां गुहः, कः
 ॥ ३९ ॥ विघ्नाशानु व्यतो विघासः, नशनाश्वदुन्म (सू०) । शिखी मयूरो बाहनमस्य शिखि-
 बाहनः । पणं मातृन्मभयं पाण्मातुरः । शक्तिधरः शक्तिधरः, अयथा शक्तिधरः शक्तिधरो वा
 स्यात् । कुमरो ब्रह्मचारिवान्, कुम्बितो मारोस्मेति वा । क्रीडो गिरिस्तेन हास्य कलासमप्रशिक्षार्थं
 गच्छती मागो रूढोभूत्, अतस्त्वं दारदति क्रीडधारणः, स्यु । स्वानी च । गाङ्गेयोपि ॥ ४० ॥
 मृदणी मृद्वर्णीरिस्तुजिनमिदौ मृद्वेक्ष्यते । कर्णमोरी तु चाङ्गुजा चर्ममुण्डातिवर्धि च कर्षि-]-
 केति वक्ष्यम् ॥ इन्द्रः परमेश्वर्ययोगात् । मरुतो देवाः मरुत्यान्, तस्मीनवर्धये (सू०)
 इति सर्वज्ञार्थं पदकार्यं जन्व नास्ति । मरुः सौख्यमस्यास्तीति मफ्वा, मयुस्तान् (उ०)
 इयत्तं तु निपातितस्य मधवप्रियस्य । पक्षे सौ श्रदेशादीर्षभावात्म्यपक्षः, मफ्वा-
 बहुव्यम् (सू०) । वेवेति विड् व्याप्तकमोजोस्व विडौजा, विरुं वा- औजोस्व, पुषोदरादिभ्यव् (सू०)
 बुद्धिः । विड् भेदने कः, विड् भेदकमोजोत्प । पादानां दिग्विगर्भाः उच्यन्तः । वृद्धे भवनी अरयोति वृद्ध-

जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्विवस्पाति ।
 सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवा वृत्रहा वृषा ॥ ४२ ॥
 वास्तोष्पाति सुरपातिर्बलारातिः शचीपाति ।
 जम्भभेदी हरिहयः स्वाराणमुचिसूदनः ॥ ४३ ॥
 संक्रन्दनां दुश्च्यवनस्तुरापाण्यमेधवाहनः ।
 आखण्डल सहस्राक्ष क्रमुक्षास्तस्य तु प्रिया ॥ ४४ ॥
 पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती ।
 हय उच्चैः श्रवाः सूतो मातलिर्नन्दन वनम् ॥ ४५ ॥
 स्यात्प्रासादा वैजयन्तो जयन्तः पाकशासनिः ।
 ऐरावतोभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः ॥ ४६ ॥

श्रवा, वृद्धस्य शृणोति वा । शोभना नासीरा अप्रेसरा अस्य सुनासीर, शु पूजाया श्वशुरवत्, शुना-
 सीरयोरपत्यमित्येके । पुरु प्रभूत हूत यज्ञेष्वान्नमस्येति पुरुहूत । पुराण्यरीणा दारयति त्रिपुर वा पुर-
 दर, वाचयमपुरंदरीच (सू०) इति साधु ॥ ४१ ॥ जयनशीलो जिष्णु, ग्लानिस्थश्चस्त्वु (सू०) ।
 लेखर्षभो देवश्रेष्ठ । शक्रोति शक्र । शत मन्यव क्रतवोस्य शतक्रतु । दिव स्वर्गस्य पति पृथ्वा-
 पतिपुत्रेति (सू०) अलुकि, कस्कादित्वात् (सू०) सत्वे च दिवस्यति । सुष्ठु प्रायते सुतामा, म-
 किन्, शोभन ग्राम बल वास्य । गोत्रान् गीरीत्यक्षछेदाद् भिन्नवान् गोत्रमिति । वस्त्वपस्य वासव । वृत्र-
 बलजम्भनमुनयोसुरा । वर्पतीति वृषा, कनिन् ॥ ४२ ॥ वास्तोर्गृहक्षेत्रस्याधिष्ठाता वास्तोष्पाति,
 वृषपा अलुकि पत्न्य, वास्तोष्पातिगृहमधान-छच (सू०) इति लिङ्गात् । हरय- पिङ्गा हया अस्य
 हरिहयः । स्य स्वर्गे राजते स्वाराट् । द्रुलोपपूर्वस्यदीर्घोण- (सू०), ब्रधभ्रस्जेति (सू०) प ॥ ४३ ॥
 सकन्दयति रिपुञ्जी सकन्दन, स्यु । दुष्ट च्यवते परदारेषु रेतस्सुतेर्दुश्च्यवन, चलनशब्दाधीनिति (सू०)
 सुष्ठु, दु खेन च्यवते रणद्धा । तुर त्वरितं साहयत्यभिभवत्यरीस्तुरापाट्, तुर वेग सङ्घते वा, छन्दसि
 सह (सू०) इति ष्वि, नदिवृत्तिवृणीति (सू०) पूर्वपदस्य दीर्घः, सहे- साह स (सू०) इति
 पत्वम् । मेघा बाह्यमस्य, इन्द्रो हि मेघानाविश्य वर्पति, मेघ ऐरावतो वाभ्राधिष्ठान्त्वान् । आखण्डयति
 भिनत्यरीणासण्डल । ऋभून्देवान् क्षियत्यधिवसति क्रमुक्षा, यद्वा- अर्तेर्भुक्षिनक् (उ०), पथिमथ्य
 भुक्षामात् (सू०) । शचीनवर्द्धिरहिहा वृत्तापाट् पुलोमनि । उग्रधन्वा च पुराणे ॥ ४४ ॥ पुलोमो
 मुनेर्जाता, अत एव पुलोमी । श्रचते शची, शच श्वच गतौ । इन्द्रस्य स्त्रीन्द्राणी, इन्द्रवरुणेति (सू०)
 ङीषानुङी । तस्येति प्रत्येक सवच्यवे । अमरा विद्यन्तेस्याममरावता, मतोवह्मचोनजिरादीना (सू०)
 इति दीर्घ । उच्चैः श्रवसी अस्मोच्चैः श्रवा । तस्य सूत सारथिर्मतल्स्यापत्य मातलि । तस्योपवन,
 नन्दयति नन्दन, स्यु ॥ ४५ ॥ विजयने विजयन्तो जिष्णु, घञ्, तस्याय (सू०) इत्यण्, वैजयन्ती
 अस्यास्तीत्येके । तस्य पुत्रो जयन्तः, पाकशसमस्यापत्य (पाकशासनि) । इरावत्यधौ जात ऐरावत् ।
 अभ्रस्त्वत्वादभ्रमातङ्ग, अभ्ररूप इत्येके, यत्कात्य- ऐरावत् विजानीयाभ्रगमम्बुदगोचरम् । इरा-
 वणोद्भव ऐरावण, विभापोपधीति (सू०) वा शत्वम् । अभ्रे से माति न भ्राम्यति वा मन्यरपामि
 नीत्वाद्भ्रमुस्तद्भार्या, यल्लयम्- अभ्रम्वा जयन्तान्तोलितकर (वा० रा०) । सुरगजो यजमल्लभ
 ॥ ४६ ॥ हाद स्मृजथुरस्यास्तपति हादिनी । बध्यति बालेव न प्रतिहन्यते बज्रम् । कुलिन पर्वता-
 वस्यति पक्षच्छेदेन तन्मूरोति कुलिश, कुर्वसित लिशति तक्ष्णोत्थरीन्वा । भिनति तच्छील भिदुरम्,
 विद्विभिर्दीर्घद कुरात् (सू०) । पुवाति पवि, शीरकस्य पविर्क्षया प्रसिद्धत्वात् । शत बह्व्य कोट-
 ङ्गास्य शतशोडि । स्वरति स्वर, शृङ्गाति (उ०) उ, शोगक्ष्यरूपि धारा अत्येति सान्तो वा ।

ह्रादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ।
 शतकोटिः स्वसः शंबो-बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ॥ ४७ ॥
 द्योमयानं विमानोस्त्री नारदाद्याः सुरपर्ययः ।
 स्यात्सुधर्मा वैद्यसभा पीयूषममृतं सुधा ॥ ४८ ॥
 मन्दाकिनी धियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ।
 मेरुः सुमेरुर्हमाद्रीरत्नसानुः सुरालयः ॥ ४९ ॥
 पञ्चैते देवतरया मन्दारः पारिजातकः ।
 संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५० ॥
 सनत्कुमारी वैधात्रः स्वर्वेद्यावम्बिनीसुती ।
 नासत्यावम्बिनी दम्नावाम्बिनेयी च तावुभी ॥ ५१ ॥
 स्त्रियां बहुष्वाप्सरसः स्वर्वेद्या उर्वशीमुखाः ।
 हाहा हृहृश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवीकसाम् ॥ ५२ ॥

॥ विद्यतेत्य शंबः, कश्चायमेति (सू०) वः । दम्भेति खेदयति दम्भोलिः । अत्राति शैलनगनिः,
 न शनेर्याति वा । न्याधामोपि ॥ ४७ ॥ ज्योम्नि यान्त्रवेन ज्योमयानम् । विमानि वर्तन्तेस्मिन्नेवा
 विमानम् । नार नरसमूह इति भिनति कलहैर्नाशः । आद्यशब्दादेवलादयः । सुराश्च ते ब्रह्मादिपुत्र-
 स्वाद्ययश्च, पट्टीसमासो वा । सुष्ठु धर्मोऽस्या सुधर्मा, यत्पर्य- सुधर्मान्वयमा पुरीं (समां) (रघु०),
 धर्मोदनिचूकेवलात् (सू०) । सह भान्द्रस्या समा स्थानएवम् । पीयते पीयूषं, पीमेरूपम् (उ०) ।
 नास्ति मृतमन्त्रानृतम् । सुष्ठु पीयते सुधा, धेत् पाने । समुद्रनवर्नात् देश्याम् ॥ ४८ ॥ मन्दमकल्पवृक्ष
 मन्दाकिनी, अक अग कुटिलायां गतो । सिद्धसिन्धुश्च । गङ्गामात्रस्य नामानि च वक्ष्यामः । भिनोति
 क्षिप्त्युचत्वाज्ज्योतीषि मेरुः । सुमेरुभिन्नार्थः, इन्द्रमहेन्द्रवत् । हेम्नोर्दिहमाद्रिः । रत्नानि सानावस्य
 रत्नसानुः ॥ ४९ ॥ मन्दा आराधारा अस्य सरलत्वान्मन्दारः । पारिणः पारवतोऽप्येर्जातः पारिजातकः ।
 सतन्वन्तेस्मिन्नुपाणि सतानः । कल्पवृक्षः सकल्पपूरणात् । हरेरिन्द्रस्य चन्दनं, कपे पीतं वा ॥ ५० ॥
 सनप्रित्यं कुमारः । सनात्कुमारोपि । विधातुरपर्यं वैधात्रः । देवसहिताप्रणेतृत्वादत्रोक्तः । न- असत्या-
 वसाधू नासत्यौ, नष्टान्नपादिति (सू०) नन् प्रकृत्या । अश्विनौ सक्त्वाधिरुदौ । दस्यतो
 हरतो रोगान्दस्यौ । अश्विन्या अपत्यं- ढकि- अश्विनेयौ । उभाविति द्वित्वादेकवचनाभावः ।
 भागुरिस्त्वाह- नासत्यदस्यौ चमजावर्कजावम्बिनी यमी, नासत्यसहितौ दम्नाविति व्याख्येयः,
 न त्वेको नासत्यान्यो दस्यः ॥ ५१ ॥ घृताची मेनका रम्भा- उर्वशी च तिलोत्तमा । सुकेशी मञ्जुषोषा-
 याः कथ्यन्तेऽप्सरसो बुधेः । अन्व्यः सृता अ-प्सरस इत्येकापि शब्दशक्तिसाम्भवात्, अप्सरा इत्यपि
 वर्धनात् प्रायिकं बहुत्वम् । ऊरु अश्रुते नारायणस्योरुद्वमवत्तादुर्वशी, पृषोदरादिवात् (सू०) हर-
 यत्पर्य- ऊरुद्वमवा नरसखस्य मुनेः सुरस्त्रीति (विक०) । मुखचन्द्रादम्मादयः । हाहा एको हृह-
 न्यः, एक नामेत्येके, गन्धर्वी च हाहा हृहरिति तु लक्ष्यम् । आलापनिकानुकारात्पुंस्येतो, अव्ययपदिति
 श्रीभोजः । आद्यशब्दात्पुष्पमुखा गन्धर्वी देवगायना ॥ ५२ ॥ अहमत्यूर्ध्वं गालभिः । विश्वानरस्यापत्यं
 विश्वानरः, विदादित्वाद् (सू०) । बहति हव्यं बह्निः । पीतयोश्चा षोडशमस्येत्यागमः, दीतिरशनामिति
 प्राच्याः । धनं जयति धनेजयः, संज्ञायामृतपृथगीति (सू०) खच । उदकनामान्युत्तराभ्येदसतामिति (नि-
 रक्त), कृष्टिदस्यान्मसो योनिरधूमजत्वान्मेधानां, अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगिति च (मनु०), कृष्टिद योनिरस्येत्येके,
 यदाहुः- अह्नयोभिर्विहृतः क्षत्रमदमनो होहमुत्थितम् (मनु०) । ज्वलति ज्वलनः, जुचस्त्वमेति (सू०) यु-
 च । प्राप्ता वेदा अहमाज्ञात्वेदा, जाते जाते विद्यते वा । तन् न पातयतीति तग्न्यन्तात्, देहघनृत्वात्, नभ्र-

कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो धैवत्स्वतोन्तकः ।
 राक्षसः कीणपः कृत्यात्कृत्यादांसप आशरः ॥ ५९ ॥
 रात्रिचरो रात्रिचरः कर्तुरो निकपात्मजः ।
 यातुधानः पुण्यजनो नैर्जतो यातुरक्ष्मी ॥ ६० ॥
 प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः ।
 श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिभ्रा सदागतिः ॥ ६१ ॥
 घृपदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलानुगाः ।
 समीरितारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६२ ॥
 नमस्तद्वातपचनपचमानप्रमञ्जनाः ।
 प्राणोपानः समानश्चोदानो व्यानश्च धायवः ॥ ६३ ॥
 शरीरस्था इमे रंहस्तरसी तु रयः स्पदः ।
 जवोय शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥ ६४ ॥
 सत्यरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ।
 सततेनारताश्रान्तसंतताविरतानिद्राम् ॥ ६५ ॥

॥ ५९ ॥ राक्षो वरतीति रात्रिचरः, चरेष्टः (मू०), रात्रेऽर्तविभाषा (मू०) इति पक्षे नुम् ।
 कर्तुरो वर्णेन, कर्षे हिंसायां वा । निकपा रक्षसां मातेति [नाम] माला, अतो नैकपेयश्रान्त्याकैकमेयमद्भुः ।
 यातूनि यातना पीयन्तेस्मिन् यातुधानः । पुण्यजने विपरीतलक्षणाः । निर्द्वन्द्वेर्विकल्पस्तथाप्य नैर्जतः ।
 यातयति व्यययतीति यातुदध्यो मीमवन् । रक्षन्त्यस्मदश्वः । वियुरोपि । कीनानो न नार्थे ॥ ६० ॥
 प्रचेतयते प्रचेताः, अद्भुन् । शृणोति वरुणः । यादसा जलचराणां पनि, यादःपतिरिति वाच्ये पक्षे वाक्या-
 न्यनुज्ञानम् । अपां पतिरप्पतिः । श्वसन्त्यनेन श्वसनः । स्पृशति स्पर्शनः । वाति वायुः, कृवापार्जितुण्
 (उ०) । मातरि ख श्वयति मातरिश्वा ॥ ६१ ॥ घृपन्मृगविरोधोऽस्य घृपदश्वः, घृपन्लघुलक्षणाः सन्त्यश्वा
 अत्येत्येके । गन्धस्य वहः । अकारादनुरपदात्कर्मात्पदो (भवति) विप्रतिपेधेन (वा०) इत्यस्य प्राधि-
 कृत्यापक्षे कर्मण्यनि (मू०) गन्धवाहः । अनन्त्यनेनानिलः, न मिलति वा, गिल गृह्णे । समीरयतीत्यादि
 चत्नशब्दाद्येति (मू०) युचि च समीरसमीरणौ, समेति समि (मी) र इत्ययं कदेशविकृतस्यानन्व-
 र्वात् । त्रियन्तेनेन मरुन् । मरुदेव मातुतः, स्वार्ये- अण् ॥ ६२ ॥ नमोऽस्मास्तीति नमस्तान्,
 लघोमत्वर्थे (मू०) इति भस्मना । पचते पचनं, युच । तथा पचमानः, पूर्यजोऽशान् (मू०) ।
 प्रमनक्ति प्रमञ्जनः । प्रकम्पते महाबल्य । वृष्टपाकुलभ्रष्टस्तु द्रव्यमामरन् । प्रसरणेन-अपसरणेन-आस-
 मन्तान्-कर्ष्य-व्याप्तया च-अनिलनेनेति, घृन् । आनयतेर्हान्तस्यैतानि स्पर्शानि योगशस्त्रम् । एते
 शरीरे व्यापका अपि निवृत्तस्यानस्थाः, अद्भुः- इदि प्राणो गुदेपानः समानो नाभिर्धस्यतः । उदानः
 कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ॥ ६३ ॥ वायोर्धर्मानाह । रंहयनेन रंहः । तरन्त्यनेन तरः, अद्भुन् ।
 शिण्यति रयते वातेन रयः, अद्भु । स्यन्दतेनेन स्पदः, स्पदोजवदनि (मू०) साधुः । जवर्तं जवः, लुङ्
 गतो, ऋदोर् (मू०) । शीघ्रोपि । वेगे नानार्थे । शिघ्रमि व्याप्नोति शीघ्रम् । त्वरते स्म त्वरितं तूर्णं
 च, विनापामासादिकर्मणोः (मू०) इतीद्, ज्वरत्वेनेति (मू०) उपधाया कङ् । लृप्स्यते लघु । क्षिप्रमि
 क्षिप्रम् । अरमव्यय, अतैरवि वा मोमेत्यन्ये, यच्छ्रुशब्दतः- अरमद्गोरघाद्व्यस्य शीघ्रशीघ्रगोरपि ।
 इति स्म इतम् ॥ ६४ ॥ सट् त्वरता वतीते सत्वरम् । न विलम्ब्यते स्माविलम्बितम् । अद्भुन् आशु, कृवा-
 पार्जितुण् (उ०) । सवेगगतिवचनो जवः धर्मवचनास्तु शीघ्रादय इति- अयमेव । सदागतिप्रस्तापराह ।
 संतन्त्यते स्म सत्तव, समोवाहिततयेति (का०) पक्षे मल्लः । आरतविरतावतशब्दा विनामार्थमन्तो
 ममुच्यताम् । न श्राम्यति स्माश्रान्तम् । अविद्यमाना निशानानिद्राम्, अ हि विरतिस्पर्णम् ॥ ६५ ॥

नित्यामवरताजस्रमप्यथातिशयो भर ।
 अतिबेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम् ॥ ६६ ॥
 तीव्रेक्रान्तनितान्तानि गाढबाढदुदानि च ।
 क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वेस्यास्त्रिष्वेषां सत्त्वगामि यत् ॥ ६७ ॥
 कुबे वै रत्नचम्बकसखो यक्षराड्गुत्थकेभ्वर
 मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिप ॥ ६८ ॥
 किनरेदो वैश्रवण पौलस्यो नरवाहनः ।
 यक्षैकपिङ्गैडविडश्रीवपुष्यजनेभ्वरा ॥ ६९ ॥
 अस्योद्यानं चैत्ररथं पुत्रस्तु नलकूवर ।
 कैलास स्थानमलका पूर्वमार्गं तु पुष्पकम् ॥ ७० ॥
 स्यात्किनरः किंपुरुषस्तुरंगवदनो मयु ।
 निधिर्नां शेषधिर्भेदा पद्मशाखादयो निधेः ॥ ७१ ॥

इति स्वर्गः । १ ।

नियतं भव नित्यम् । न जस्यति तच्छीलमजस्रं, नमिक्मीति (सू०) २ । [सप्तमासक्तं च ।]
 अतिशयो अत्ययनेनातिशयः । भर पूर्णता, भृ भरणे, ऋदोरप् (सू०) । अतिशया त वेनामर्थे मात्रां च ।
 भिभर्ति भृशम् । उद्गाढते म्मोद्गाढम् । निषेधेण भरोत्र निर्भरम् ॥ ६६ ॥ तीवति तीव्र,
 तावम्योत्ये, रक् । एको निधितोन्तोत्रैक्रान्तम् नितान्तमिति स्म नितान्तम् । बाहते बाढम्, शुब्धस्वा-तन्वातेति
 (सू०) बाढ भृशे साधु । दढ स्थूलबलप्रोसिति (सू०) दढ बलवति साधु । अतिमर्यादं
 दुर च । सततमविच्छेद प्रकर्षस्त्वतिशय इत्ययमेव । असत्त्व गुणक्रियाविशेषणत्वादद्रव्यवृत्तिवे
 सति शीघ्र या नपुसके, यथा - भृश मूर्ख, भृश याति । एतन्मध्यायत्सत्त्वगानि द्रव्यवृत्ति तद्विशलिङ्ग,
 यथा - शीघ्रा ह्री, शीघ्रोश्च, शीघ्र दुलम् । सत्त्वगामीति किं - भरोय, गुणतिशयोयम् ॥ ६७ ॥
 कुत्सित ये-वेर देशेत्येति कुवे-वे र, कुटिलत्वात् । व्यम्बकस्य सखा व्यम्बकसख, राजाह सखिभ्यटच् (सू०) ।
 मनुष्यस्येव धर्म इमंभुलवादिरस्य मनुष्यधर्मा, धर्मादनिर्भवेलात् (सू०) । धन दयते रक्षति धनद,
 एव र्थाद् । राजा यक्षाणां राजा राजराज ॥ ६८ ॥ विश्रवसोपत्य वैश्रवण, विश्रवसा विप्रदो
 विश्रवणेन वृत्तिरविविकन्यायो, शिवादिभ्योऽण (सू०) । पुलस्तेरपत्य गोत्र पैलस्य । नरो वाहनमस्य
 नरवाहन, बाह्यनमाहितत्वात् (सू०) इत्यनेन नरस्यानाहितवाचित्वाद्-णत्व नास्ति, पूर्वपदात्सङ्गायां (सू०)
 इत्यपि नास्ति शुब्नादित्वात् (सू०) । किनरादिस्त्वाम्येपि जात्या यक्ष, यजेयैश्चैर्वा रूपम् । एषविहङ्ग
 विहङ्गलक्षणेनत्वात् असौ भागुरिणा इयंश उक्त । इहविश मातास्येति, ऐलविलोपि डलोरेकत्वमस-
 णात् ॥ ६९ ॥ अस्वेति प्रत्येक सवध्यते । उद्यानवस्तिश्रुयानम् । चित्ररथेन गन्धर्वराजेन निर्वृत चैत्र-
 रथम् । नढ कूर रथावयवोस्य नढकूर । केलयोर्जलभूम्योरास्ते, के (जले) लसनमस्य वा कैलासः
 हफ्तिवरतस्याय स्फाटिकोद्दि (कैलास) । अलकालका, अल भूपणे, क्षिपकः क्षिपकः (वा०) इत्वा-
 भावः । पुष्पमिव पुष्पकम्, इवेप्रतिकृतौ (सू०) कन् ॥ ७० ॥ किंविप्ररोभमुसत्त्वार्किनर, कुत्सितो
 नरो वा, किंशेपे (सू०) इति समाम । मयते मयु । नियतं धीयते निधि, किं । शेष्यते शेष स्या-
 ध्यधन धीयतेस्मिन्शेषाधि । ना पुलिङ्ग इति काकाक्षिबत् । उक्तं च - महापद्मश्च पद्मश्च शब्दो मन्-
 रकण्ठयो । मुमुन्दकुन्दनीमाथ सर्वेषु निषयो नव ॥ ७१ ॥ इति स्वर्गः । १ ।

घोद्वी हे स्त्रियामन्नं व्योम पुष्करमम्बरम् ।
 नमोन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म सम् ॥ १ ॥
 वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।
 दिग्गस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ॥ २ ॥
 प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥
 उत्तरा दिगुदीची स्याद्विद्यं तु त्रिषु दिग्भवे ॥ ३ ॥
 इन्द्रो बह्निः पितृपतिर्नैऋतो वरुणो मरुत् ।
 कुबेर ईशः पतयः पूर्वादिनां दिशां क्रमात् ॥ ४ ॥
 ऐरावतः पुण्डरीको धामन कुमुदोञ्जनः ।
 पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥ ५ ॥
 क्लीवाद्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ।
 अभ्यन्तरं त्यन्तरालं चक्रयालं तु मण्डलम् ॥ ६ ॥
 अन्नं मेघो वारिवाहः स्तनयितुर्वलाहकः ।
 धाराधरो जलधरस्तडित्वान् वारिदाम्बुम्ब ॥ ७ ॥

न भ्राजतेऽग्रम्, ८. । व्यवति न्योम, ज्वान्तरिक्षन्वीनि (मू०) ऊचम् । पुष्क वारि रति (व्यवति) पुष्करम् । अन्ते शब्दायतेम्बरम् । न समस्ति भाति नमः । अन्तर्देहाभ्यन्तरिक्षम्, पृषोदरादेवात् (मू०) इत्यम्, वावाश्रयिष्योन्तरीक्ष्यते वा, छान्दसमितम् । गच्छन्त्यनेन गगन [क-
 ल्मविकापो ममेगंधेति (उ०) गः] । नास्त्वन्तोऽस्मानन्तम् । खन्यते खम् ॥ १ ॥ वियच्छति विर-
 मति वियत् । विष्णोः पद क्रमोश्च विष्णुपदम् । आकाशान्ते सूर्यादयोऽकाशम्, न काशते वा, छान्दो
 दीर्घः । विजहाति सर्वं विहायः । तारापयो मेघाया च । महाबलं देव्याम् । दिग्गलवकाश्च दिक्, ऋ-
 त्विन्द्रधृक्क्षमिदगुप्तिगिति (मू०) साधु । कं स्कुञ्जाति विस्तारयति कङ्कः । काशते काष्ठा । अश्वने
 आशा । इत्यनया हरिर् ॥ ११ ॥ मयासह्येन प्राची पूर्वा, अवाची दक्षिणा, प्रतीची पश्चिमा, सर्वान्मोवृत्ति-
 भादेरुपदस्यपुत्रभावः (वा०) । प्रामध्ये पथाबाहोर्बलस्याम्, अत्रो मध्यार्धे । अपाचीनि कात्यः,
 अत्रादित्यागते वत्त च । मध्यार्धे प्राचीनाद्याः । उत्तरत्यतिरायेनोर्ध्वैर्वा- उत्तरा । उत्तमबलकोत्सामुदीची ।
 (दिशं) दिगादिभ्योऽन् (मू०) ॥ ३ ॥ विदिग्वि प्रसिद्धा दिक् । [एते क्रमपूर्वादीनां दिशा विदिशा च
 पतयः] । रविः शुक्रो महीमूत्र स्वर्बानुमानुजो विधुः । बुधो बृहस्पतिश्चैव दिशामीशास्तथा प्रहाः ॥ १० ॥ दिशां
 धारका गजा दिग्गजाः क्रमात्, ऐरावतः पुण्डरीकः कुमुदोञ्जनधामना इति भागुरिः क्रम व्यत्यस्तवान् ।
 मालाधि- ऐरावतः सुप्रतीक इति । पुण्डरीकादिवर्णाकृतिभ्यां सहा एताः । शीमनानि प्रतीकान्वह्या-
 न्यस्य सुप्रतीकाः । करिष्योऽग्रसुकपित्वापिश्रात्यनुपमाः क्रमात् । ताम्रकर्णा शुभ्रदन्ती चाह्वना [वा-
 मना] वाज्रनाभती ॥ ११ ॥ दिशोऽदिमप्रदिशम्, विमक्यर्थैर्नयीभावः, अभ्ययोमावेतरप्रमृतिभ्यः (मू०)
 समासान्तः, अभ्ययोमावत् (मू०) इति नपुसकाव्ययने । विदिश दिग्निदिक्, उक्तव्यप्रदेशान्, यदह-
 गान्याधामन्तरास्थानि विदिश प्रदिशथा तां (अमरमहा) । अन्तरमवकाशमालान्तरादिम् । वका-
 शोऽत्र वल्ले चक्रवात्, वाहते वा, वाह आश्रय्ये । मण्ड[प्य]ने मण्डलम् । सुत्रद्वये दिशाधर्मयु-
 क्तयन्ति प्रशङ्गान्नामान्येनेति सभ्यः ॥ ६ ॥ अन्नलरो रति वाद्यम्, अन्न गत्यर्थः, न अन्नन्यातो-
 र्मादित्येके, यदुक्त- न अन्नमिति यतस्तेभ्यो जलान्यध्यानि तावन् (पुराण) । मेहति शिवाते मेघः,
 न्यह्क्वादिवाद् (मू०) पः । (स्तनयितुः) स्तनेधौरादिकात् स्तनिहविषुपिगादिभ्योर्गोरिनुच्
 (उ०) । वलाकाभिर्हयते वलाहकः, वारिवाहको वा ॥ ७ ॥ हन्यते कयुना पतः, मूर्नाधितः (मू०)

घनजीभूतमुदिरजलमुग्धमयोनयः ।

कादम्बिनी मेघमाला त्रिपु मेघमयञ्जियम् ॥ ८ ॥

स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषं रसितादि च ।

शंषाशतहृदाह्लादिन्यैरायत्यः क्षणप्रभा ॥ ९ ॥

तडित्सौदामनी विद्युच्चञ्चला चपलापि च ।

स्फूर्जंशुर्वज्रनिष्पेये मेघज्योतिरिरमद् ॥ १० ॥

इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तवेयं क्रशु रोहितम् ।

वृष्टिर्वर्षं तद्विधातेवग्राहावग्रहौ समौ ॥ ११ ॥

धारासंपात आसारः शीकरोम्बुकषाः स्मृताः ।

वर्षोपलस्तु करका मेघच्छलेहि दुर्दिनम् ॥ १२ ॥

अन्तर्धा ष्यवधा पुंसि त्यन्तर्धिरयोरणम् ।

अपिधामतिरोधानपिधानाच्छादनानि च ॥ १३ ॥

हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदवान्धवः ।

विधुः शुभांशुः शुभ्रांशुरोपधीशो निशापतिः ॥ १४ ॥

इति साधुः । जीवनस्य जलस्य मूतः पुटबन्धो जीमूतः । मोदन्तेनेन मुदिरः । धूमो योनिरस्य धूमयोनिः ।
कमाददते कादम्बा मेघास्ते सन्त्यस्या कादम्बिनी, कदम्बे विरासो वास्तव्यम् । मेघिका देश्याम् ।
(अभ्रिय) समुद्राद्भ्रियः (सू०), छान्दमत्वमन्त्रम् ॥ ८ ॥ आदिशब्दाद् ध्वनितगर्जादि । सा पि-
यति शम्भा, शम्भेति प्राचक्षाः— शम्भो (य)ति नायन तेज इति व्याख्यन् । शतहृदोर्विर्विद्यतेस्याः
शतहृदा, वाइवज्योतिशूत । ऐरावतोऽग्रेण नागस्तस्व स्त्री— ऐरावती । क्षणप्रभा— अचिरयुतिः ॥ ९ ॥
ताडयति तडित्, ताडिणिङ्कृच् (उ०) । मुद्राभ्राष्ट्रिणैकदिवसौदामनी, तेनैकदिव् (सू०) इत्यण् । विद्यो-
तते विद्युत् । चपला [वज्रज्वाला च] देश्याम् । स्फूर्जंशुः स्फूर्जयुः, दिवतोऽयुच् (सू०) । निर्घोषः सघटोत्थ
शब्दः, अशान्यापात इत्येके । एतेन वज्राशम्योस्तडिद्वेर्द्वाञ्च न गन्त्येते । इत्यम्भसा भार्यति— इरमद्,
उपपश्यैरमदेति (सू०) साधुः [धूमज्योतिःसलिलमरुता सघ एव मेघस्तत्तयं ज्योतिराविर्भवमेघज्यो-
तिरित्युच्यते । विद्युदाख्ये वडवानलज्योतिरेव न मेघज्योतिस्तेन शम्भा शतहृदस्यादिशब्दा अभिलषिता
इति] ॥ १० ॥ मेघप्रतिफलता हि सूर्यैरमयो धनुरासारेण दृश्यन्ते तदेवेन्द्रधनुर्लपाते ऋज्वर्कं रोहि-
तम्, रोहः संज्ञातोऽप्येति, लोहितवाद्वा, ऋचकः (सू०) इति प्रकृतिभावः । वर्षम्, अजिघो मयादी-
नामुरसह्याननपुमकेकादिनिर्गन्धम् (वा०) । तद्विधाते तस्य वर्षस्य विधाते निरोधे (अवश्राहः, अव-
ग्रहः), अवग्रहोऽवग्रसति घञ् इति (सू०) घञ् (भिभाषा) ॥ ११ ॥ वदधाराणां संततं पतनं धारा-
घपातः । आसारः आसारः, सृष्टिरे (सू०) इति घञ् भावे । शीकरे सिधयति शीकरः । स्मृता वातेरिताः,
व्यक्तास्तः— आसारो वेगवद्वर्षे वातास्त वरि शीकरः । कृणोति हिनस्ति कीर्यते वा करका, क्षिपकादिः
(वा०), कम्पयत्यै च करक इति पुंस्यपि वक्ष्यति । अहरत् । हर्निशोपलक्षणम् । अह्नि मेघेन चक्षमा-
वच्छादनामिति स्थितिर्करणे सप्तम्यौ वा, यद्भागुदिः— दुर्दिनं छान्धकारेन्द्रे । बादलं देश्याम् ॥ १२ ॥ अन्त-
र्धानमन्तर्धा, अन्तर्धदस्माद्विधिविधित्वेन पूर्यगन्तात् (वा०), आतयोपसर्गे (सू०) इत्यक् । (अन्तर्धि) उपस-
र्गे योऽपि (सू०) । वृष्टिभागुरिषोपमिति (वा०) पक्षे विधानम् । निरन्तरं योऽपि (सू०) गति वास्तवमासः ॥ १३ ॥
आह्ना दत्ताचन्द्रस्य सौ मिमीते काल मस्यति परिणम्ये वा माघ चन्द्रमाः । मा अयुच्यते सत्यमागामासिति वद ।
उनत्तान्दुः, उन्देरिषादेः (उ०) । विषयन्त्येन सुरा विधुः, घट्पाने । शुभांशुः सितकरः । औपधीशोऽप्या-
वकृत्वाशेषांशः ॥ १४ ॥ अदम्यो जातोऽजः । जीवयति जैवानुक, जीविरानुकनृदिध (उ०) । सूतेमूतं

अञ्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मगाङ्कः कलानिधिः ।
 द्विजराजः अशधरो नक्षत्रेणः क्षपाकरः ॥ १५ ॥
 कला तु षोडशो भागो विम्बार्द्धो मण्डलं त्रिषु ।
 भित्तं शकलखण्डं वा पुंस्यर्धोर्धं समंशकं ॥ १६ ॥
 चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना प्रसादस्तु प्रसन्नता ।
 कलङ्काङ्की लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ॥ १७ ॥
 सुपमा परमा शोभा शोभा कान्तिर्यतिच्छविः ॥ १८ ॥
 अवश्यायस्तु नीहारस्तुपारस्तुहिनं हिमम् ।
 प्रालेयं मिहिका चाथ हिमानी हिमसंहतिः ॥ १९ ॥
 शीतं गुणे तद्वदर्थः सुशी(पी)मः शिशिरो जडः ।
 तुपारः शीतलः शीतो हिमः सतान्यलिङ्गकाः ॥ २० ॥
 ध्रुव औत्तानपादिः स्यादगस्त्यः कुम्भसंभवः ।
 मैत्रावरुणिरस्त्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ॥ २१ ॥

सोमः, सूयते वा, नवो नवो भवति जायमान इति ध्रुवे । ग्लायति क्षीयते ग्लौः, ग्लानुदिभ्याङोः (उ०) ।
 (द्विजराजः) वतः सोमो राजा द्विजातीनाम् । क्षपां करोत्युद्योतयति क्षपाकरः । सुवामूर्तिः [सुवामूर्तिः]
 आतेयो रोहिणीश [सख] य । अष्टतनिर्गमः, समुद्रगवनीत देश्याम् ॥ १५ ॥ चन्द्रस्येति शेषः । पद्मभिरभिका
 दश षोडश, पपउत्वंदतृदशकासूत्तरपदादेष्टुत्वंच (वा०), षोडशाना पूर्णः, तस्यपूर्णेडद् (सू०) । वलयति
 सख्याति कला । विम्बति भाति विम्बमाभोगः, सौत्रोपम् । भिद्यते स्म भीतिं शकले साधुः (भित्तशकलं) ।
 शक्यते भेत्तुं शकलं शकनो वा । खण्डयते खण्डं यण्डो वा । खण्डं भागच्छेदं च । रुन्धोति-अथो
 भागो निर्देशात्पुंश्चि, वाच्यलिङ्ग इत्येके, वर्तुका- खण्डमात्रवृत्तितावामभिधेयलिङ्ग इति । समप्रविभगे
 त्वर्थं नपुंसकम् । [सामि] दल नेमोपि ॥ १६ ॥ चन्द्रोस्त्यस्यां चन्द्रिका । कुमुदानामिय विक्रान्तेतु-
 स्वात्कोमुदी । ज्योतिरस्त्यस्या ज्योत्स्ना, ज्योत्स्नातमिस्रोति (सू०) सायुः । प्रसादो नैर्मन्यम् । कन्यते लक्ष्यतेनेन
 कलङ्कः । अकि लक्षणे (अलक्ष्यतेनेनाङ्कः) । (लाञ्छनं) लाछि लक्षणे । चहयति चिह्नं, चह
 परिकल्पने । लाञ्छनसादृचर्याचिह्नादि क्षीये । अभिज्ञान च ॥ १७ ॥ प्रवृत्ता कान्तिः सुपमा, सुपु समेति,
 सुपामादिस्वात् (सू०) पत्यम् । काम्यते कान्तिः । छयति छिनत्त्यसार छविः ॥ १८ ॥ अवश्यायते-
 वश्यायः, श्याद्वयधेतिणः (सू०) । निह्रियते नीहारः । तुष्यत्यनेन तुपारः । तोहस्यदयति तुहिन,
 तुहिरदने । हिनोति वर्धते जलमेवेनेति हिमम् । प्रलयादापत्तं प्रालेय, केकयमिन्द्रसुप्रलयांनांयादरियः
 (सू०) । मेहति मिहिका नीहारः, [महिकापि] । नीहाराया त्वन्या घूममहिषी । धूमिका च देश्याम् ।
 (हिमानी) हिमारण्ययोर्मेहत्वे (वा०) टीपायुक् च ॥ १९ ॥ गुणे जाज्ये शीतं ह्येने, श्येरो भावेक्तः
 (सू०), द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्येदति (सू०) सप्रसारण, संप्रसारणस्येति (सू०) दीर्घः । तद्वदर्थः शीत-
 वत्पर्याया अभिधेयलिङ्गाः । सुपु श्यायते सुशीमः । शिनोत्यर्थं श्यायते वा शिशिरः । जलति जडः, जल
 जाज्ये । शीतं लाति शीतलः । (हिमः) हिमादेः- अन्नं आदिवाद् (सू०) ॥ २० ॥ चन्द्रप्रसङ्गा-
 दायतमुक्त्या प्रस्तुतमाह । भवति ध्रुवः, कः । उत्तानपादस्यापत्य, रुपित्वाद् ऋष्यन्धकेति (सू०) अणि
 प्राप्ते, वाङ्मपिरदिन् (सू०) । धग म्यायति स्तम्भितवानगस्त्यः । मित्रावरुणयोरेत्यं मैत्रावरुणः,
 ऋषिसमुदायस्यानुपित्वादिस्, देवताद्वन्द्वेवानह् (सू०) । पतिगुधूपालोपेवमुद्रा, न सुद राति, लोपा-
 मुद्रा । समानो धर्मोत्त्वत्याः सधर्मिणी कनी ॥ २१ ॥ न धरति नक्षत्रं, धर गतिहिसनयोः, नभ्रा-

नक्षत्रमृक्षं भ तारा तारकाप्युद्धु वा स्त्रियाम् ।
 दाक्षायण्योश्विनीत्यादितारा अश्वयुगश्विनी ॥ २२ ॥
 राधा विशारा पुष्ये तु सिध्यतिप्यो श्रविष्ठया ।
 समा धनिष्ठा स्यु प्रोष्ठपदा भाद्रपदा स्त्रियाम् ॥ २३ ॥
 मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ।
 इन्वकास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति या ॥ २४ ॥
 बृहस्पतिः सुराचार्यो गीर्ष-गीष्प-तिर्धिपणो गुरुः ।
 जीव आङ्गीरसो वाचस्पतिश्चित्रशिशण्डिज ॥ २५ ॥
 शुक्रो देव्यगुरु काव्य उशना भार्गव कवि ।
 अङ्गारक कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुत ॥ २६ ॥
 रोहिणेयो बुध सोम्य समौ सौरिशनैश्चरो ।
 तमस्तु राहुः स्वर्भानु सैहिकयो विधुस्तुदः ॥ २७ ॥

पुनरादिति (सू०) नन् प्रकृत्या । ऋषति गच्छति, ऋणोति तमो वा- ऋक्षम् । भा विद्यतेस्य भम् ।
 तरन्त्यनया तारा । (तारका) स्थायै कन्, तारकाज्योतिर्प्रीति (वा०) इत्वाभाय, ऋषेपि यच्छा-
 श्वत- नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च तारक तारकापि च, लक्ष्य च- द्वित्रैर्योमि पुराणमौक्तिकघन (मणि)-
 च्छायै. स्थित तारकै (विद्वत्शाल०) । अवतेष्टु, उड गतो वा । दाक्षायण्योश्विनीत्यादितारा समविंशतिर्भानि ।
 दक्षस्यापत्य दाक्षायणी, अतश्च (सू०) अनन्तरापत्येपि द्वैपायनवत्, यन्निजोषेति (सू०) फक्,
 यद्वा- इतोमनुष्यजाते (सू०) इत्यन- इन् उपसहयानाद् डीप्, कौरव्यमाण्डूकाभ्याच (सू०) इति
 चकारादामुरावणवत् फ- सञ्चित । अथान् युङ्क्तशयुक्, अश्वकर्मण्याज्ञानात् ॥ २२ ॥ राधोति
 कार्यं राधा । विशालति व्याप्नोति विशाला, शास्त्र्यासी । पुष्यसिधौनक्षत्रे (सू०) साधु, पुष्पात्यर्थान्पुष्य,
 सिध्यन्त्यनेनार्थं सिध्य । त्वेपति तिष्य, निप दीप्तो, अग्राद्यादि (उ०) । श्रूयते शुभकर्मणि श्रविष्ठा ।
 दधान्ति धनं करोति धनिष्ठा, श्रविष्यनिभ्यामिष्ठन् (सू०) । प्रोष्ठे सारौ पदावस्या प्रोष्ठपदा, अर्थमहणाद्
 भद्रपदा, सुपात सुषेति (सू०) साधु, फल्युनीप्रोष्ठपदानाचनक्षत्रे (सू०) इति वा बहुत्वम् ॥ २३ ॥
 मृगस्थेव शार्प शिरोस्थ, ये ताराणा तजानवस्थानान्, शार्प प्रकृत्य-तरम् । अग्रे हायनोस्या आग्रहायणी,
 मार्गशीर्षादारभ्य सप्ततरप्रवृत्ते, आग्रहायण्यश्च-चाट्टक (सू०) इति निर्देशादण् । इन्वका इति पञ्च
 तारा, इ वन्ति प्रीणन्तीन्वका, महतो देवता इन्वना नक्षत्रमित्त भुते । इत्वास्तातारका इत्वालोसुर
 इति- उणादौ प्रीभोजवैद्यो व्याकरोत् ॥ २४ ॥ [बृहता पतिर्वृहस्पति] तद्वृहतो करपत्योश्चोरदेव-
 नयोरिति (वा०) सुप्तलोपी । गीर्षति - गीष्पति, अहरादीनापत्यादिपु (वा०) इति वा रेफ, पक्षे
 कस्कादिदर्शनात् (सू०) पत्वम् । धिपणास्यास्तीति धिपण । गृणात्यपादिशति गुरुः, कुप्रोच (उ०) ।
 जीवत्येन मृतसंजीवनीश्वरान्जीव । अङ्गिरसोपत्यत्वादाङ्गिरस । चित्रशिशण्डिज. सप्तपिज, समुदा
 येषु हि वृत्ता. शब्दा (अवयवेषु वर्तन्ते) इति । वाचस्पति, अङ्कि पृथवा पतिपुत्रेति (सू०)
 सत्वम् ॥ २५ ॥ शुक्रो रुद्रस्य शुक्रद्वारेण निर्गतवान् । कवेरपत्य काव्य, कुर्वदिभ्योप्य (सू०),
 कविस्त्वभेदाद्यथा- जमदग्निर्व पञ्चमवदानमत्रायन्, च तुर्वर्षात्प्यज (चतुर्वर्षादीनास्त्वर्थोपसहयानम्)
 इत्येके । वटीत्युशना, ऋदुशनइति (सू०) सावनह् । अङ्गारक्य भार्गव । अङ्गानियनि पीनत्वादङ्गा-
 रकः, आरस्तु भीमवत् । की जायते कुज । भूमेरपत्य भोम, शिरादित्वादण् (सू०) । वक्रोपि ॥ २६ ॥
 रोहिण्या अपत्यम् । सोमः पितापि देवतास्येति, सोमाद्व्यण् (सू०) । शयान्द्रमसावनिध । सूरस्याकं
 श्यापय सौरि, मांस्तु तप्तेदम् (सू०) इत्यणि । शनिमर्दापद्युक्तान् उयापुत्रोमितश्च स ।

सतर्पयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिराण्डिन ।
 राशीनामुद्रयो लभं ते तु मेघपुषादय ॥ २८ ॥
 सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मविनाकरा ।
 भास्कराहरकरव्रधनप्रभाकरविभाकरा ॥ २९ ॥
 भास्त्रद्विबल्यस्तताश्चहरिद्व्याप्णरश्मयः ।
 विकर्तनार्कमार्तण्डप्रिहिरारुणपूषणः ॥ ३० ॥
 धूमणिस्तरणिर्मित्राश्चित्रभानुविरोचन ।
 विभावसुर्ग्रहपातीस्त्रिपां पातिरहर्पातिः ॥ ३१ ॥
 भानुर्हस्तः सप्तसांशुस्तपनः सविता रविः ।
 मातरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशो पारिपाश्विका ॥ ३२ ॥
 सूरस्तोरुणोनूरु काश्यपिर्गुरुडाग्रजः ।
 परिवेषस्तु पारिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥ ३३ ॥

तमस्वरिवातम्, सान्तःकालं वै । रक्षति भुक्त्वा चन्द्रासीं गहु । स्वभांति स्वभांशु, पूर्वपदास्तदाया (सू०)
 न जयम् । सिंहिकाया अपय संहिजेय । विप्रु तुदति विधुतुद, विध्यत्पोस्तुद (सू०) इति सख् ।
 अश्रपिशाशो मृहकगोल्थ देदयाम् । केनु शिखाति वाच्यम् ॥ २७ ॥ सप्त च ते ऋषयश्च, दिव्सह्ये-
 मपायामिति (सू०) द्विगु । मुखशब्दात्तत्त्वभिर्योवसिष्ठमुल्लस्यपुलहा । चित्र शिखण्डशृङ्गास्त्येवाम् ।
 सप्तपिरीयेव न स्त । (त राशय) मेघो रूपोप मिथुन कर्कट सिंहकम्बवे । तुल्य बृधिको धन्वी
 मकर कुम्भमीनका ॥ २८ ॥ गुरति सूरः । सूर्योत्त सूर्य, रात्र्युत्तयुति (स०) साधु । इयति-
 अर्यमा । आदितेरण्यमादित्य । द्वादशात्मनो रण्यप्पस्य (द्वादशात्मा) । दिना दिनं करोति दिवाकरः,
 दिवाविभाप्रभति (सू०) ट । भास्कराहस्त्रोऽहस्त्रादिकान् (म०) ग्रथेते व्रध । भास सन्त्यस्य भास्वान् ॥ २९ ॥
 विनस्तेनोस्यास्तीनि विवस्वान्, तयोस्तत्त्वर्धेति (गु०) भवज्ञाना पदकार्य इत्य नास्ति । हरितो नीला
 अथा अस्य (हरिदश्च) । विहृन्तरागमान विरुतन, अमेण तेन शातनात् । अर्कयति तपत्यर्क,
 लक्ष्यते वा । मत्तणस्यापय नार्तण्ड, मृताण्डमनाययेति मार्तण्डो वा । मेहति मिहिरः, आदित्यान्ना-
 यते वृष्टिरिति स्मृति (मनु०) । अर्योऽस्य स्यारण, वर्णन वा । पूषति पर्व (वर्ष) न पूषा, इन्-
 हनपूषार्यम्णाशौ (सू०), सौव (सू०) इति नियमाद्दीर्घाभाव ॥ ३० ॥ दिवि मणिरेव धूमणि,
 अत एवाध्वरमणिर्गगनमणिर्म्यादयोपि । तन्त्यनेन तमस्तरवि । मेधति मित्र । विरोचते विरोचन,
 अनुज्ञतेतय (सू०) इति युच् । विमा दमिर्वैमु धनमस्य विभावसु । अह पतिरहर्पाति, अहरादी-
 नापयादिषु (सू०) इति वा रेफ ॥ ३१ ॥ भाति मातुः । हन्ति तमो हस्त । मूयत सविता । ल्यते
 स्तुष्यते रवि । कर्मसाक्षा जगच्चतुरगुमाली [लेङ्कवन्धु] जयातनु । [इनो भगो] धामनिधि [अ-
 धिनीपतिरिति ज्ञेयम्] । प्रयोनो दिनमणि खयोतो लोकचाधय । शूर्येणुसत्तम प्रोक्त पद्मिनीदान्त
 इष्यते । मठरस्वपत्य मठर । दण्डोस्यास्त नि दण । इन्द्राद्या ऋषादश नामान्तरणर्कपरिचारका
 यत्सौर (तन्त्र) म्- तत्र शक्र वमपार्ते दग्धावो दग्धनयन । वह्निगु दक्षिण पाश पिङ्गला
 यामन [नमन] श्व म । यमपि दक्षिण पार्श्वे भवेन्मठरसतया । एमन्ययावद्या (पातादा) [शुद्ध-
 हराराधुरादय । तेषु प्रधाज्यत्तय एवोक्त] । परित पार्श्वे बतन्ते पापिपार्थिका, परिमुखाव (सू०)
 इति चटारण्डू ॥ ३२ ॥ मत्त सारथि । (कश्यपस्य परम काश्यपे) ऋधन्यहेत्यण् (सू०), वा
 श्वप इति सभ्य पाठ, बाह्यादिबाह्या (सू०) । परिता (विध्यत) व्यप्यतनन परितय । परितो
 मते परिधि । समोपे सूर्यस्य प्रतिहृतिरपसूर्यकम्, सर्वमण्डल च ॥ ३३ ॥ कीर्तत किरण । वस

किरणोद्धमयूखांशुगभस्तिगुणिपृश्न(रश्म)य ।
 भानु' करो मरीचिः स्त्रीपुसयोर्दीप्रिति. खियाम् ॥ ३३ ॥
 स्यु प्रभा रुधुचिस्त्विद् भा भाभ्रुविगृतिदीतय ।
 रोचि. शोचिरुभे क्लीवे प्रकाशो द्योत आतप ॥ ३५ ॥
 कौष्णं कवोष्ण मन्दोष्णं कदुष्ण त्रिषु तद्वति ।
 तिग्मं तीक्ष्ण खरं तद्वन्मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३६ ॥
 इति व्योमदिग्बर्ग । २ ।

कालो दिग्वाप्यनहापि समयोप्यथ पक्षति ।
 प्रतिपट द्व रश्म स्त्रीत्वे तद्वाद्यास्तिथयो द्वयोः ॥ १ ॥
 घन्त्रो दिनाहनी वा तु क्लीवे दिवसवासरौ ।
 प्रत्यूषोहर्मुखं काल्यमुप प्रत्यूषसी अपि ॥ २ ॥
 प्रभात च दिनान्ते तु साय सध्या पितृप्रसू ।
 प्राह्णपराह्णमध्याह्णस्त्रिसंध्यमथ शर्वरी ॥ ३ ॥

न्यास्मिन् रमा उच्च । मिनति क्षिपति तमा मयूष । अस्तुते- अगु । गा वभस्ति दीपयति गभस्ति ,
 घृषोदरादि (म०) ॥ निषति घृणि । विपति स्पृशति वा क्षमा पृश्नि , भुर वृथर्थे प [व] र्पति सि
 क्षति घृ [वृ] णिस्थिते । काचने कर । भ्रियतस्मिन्तमो मराचि । दीवीते दीप्यते दाधिति ॥ ५॥
 प्रभाद नामादि धरादिनत्तभाष पृथक्काय दिति च्छोर्निनुप्रस्तावाक्ते पुनरिहोपादान सामान्यार्थम् ।
 दीपशातसदयो ह्यसाधारणा अपि क्वचिन् साधारणाकृता , यथा मुखदासि , चन्द्रातप । रोचन रुक् ।
 भ भागी धानुभेदान् । शोभिर्नैमल्यार्थोत्र ॥ ३५ ॥ कचोष्णे (म०) इति का-कच-कसमुदायात्
 त्रैल्यम् । ण्या धर्ममे त्रे क्लीबव, धमिगृतिवेभिधेयलिङ्गत्वम् । तेनानातिगमताक्ष्णो । ख राति खरति
 वा खरम् । तद्वदिति ध क्लीब व धमिणि त्रिष्विति दिश्यते । अस्तृष्णार्थं चेतन् , यदाहु - तिग्म तीक्ष्ण
 कदु य स्यान् । अचन तूपचारा- ता-गमि । मृगाणा तृष्णास्याम् (मृगतृष्णा) । मराचिप्रति-
 कृतिर्मराचिना । ग्रैध मिकतास्वर्गकरा प्रनेफलिता चन्वेनाभाम्नि, अत एव मरमरीचिज्ञेच्यते ॥ ३६ ॥
 इति व्योमदिग्बर्ग । २ ।

कचयनि कालयति वा सरं काच । दिश्यतस्म दिग् । न- ईहनेत्रानेहा, अगुन्, कदुशनस्तु रदशोने
 हमाव (म०) इति सावनम् । रामेने समय । पक्षस्य मुल प्रारम्भदिन पक्षति । प्रतिपद्यने उपक्रम्यते-
 नय प्रतिपत् । मा प्रविशदाया य मा ता , त-वने निधि छातुलिङ्ग ॥ १ ॥ घसति तमो घस्यते-
 (अशने) स्मिन् वा घय । दिति तमा दिनम् । न जहाति कालमह , नानिजहाते (उ०) इति
 कनेन् । दि-धनि । दवम् । वस-त्वस्मिन् वासरम् । प्रत्यूपनि निशा प्रविहति, प्रतिगता- उषा
 तदा प्रत्यूष । काते साधु काल्य, शाश्वत कचमप्याह- क य प्रमात सज्ज च कृत्यो नीरोग-
 दभयो । उद (जोष) ष्यक्स्वरूप , वसुन् । एव प्रत्यूष ॥ २ ॥ भातु प्रवृत्त प्रभात, आदिकर्म
 िरित (म०) । विभात वृत्त च । गे गगा देशम् । प्रात प्रमे प्रयम् । मायमव्ययम् । सायाह्णदिदर्शनात्,
 इ इयधेति (म०) णातोपि, स्यति दिनमाय , मायमोह मले पथति भाप्यं त्वनिटिनिवृत्त्यर्थम् । सध्याय
 मया सभायन अहाराग्री वास्या मया । पितृन् प्रतूने पितृग्रम , व्रज्जणो ह्येषा पितृग्रमवित्री ततु ।
 शार-भाशर मध्य दाह , राजाह-नतिभ्यष्ट (म०) , अहोहृष्टेभ्य (म०) । तिस सध्या समा-
 हन त्रिषयम् । आपन्नाया (वा०) इति पर स्त्रीव गट, यन्माला- त्रिसध्य तु नपुसकम् ।
 शृणानि येथा शर्वरी ॥ ३ ॥ नश्यति तनूस्तेति चेष्टा निशा, आतभोरुर्ग । (म०) इति वन

निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।
 विमावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥ ४ ॥
 तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्योत्स्नी चन्द्रिकयान्विता ।
 आगामिवर्तमानाहयुक्तायां निशि पक्षिणी ॥ ५ ॥
 गणरात्रं निशा बह्वचः प्रदोषो रजनीमुखम् ।
 अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामग्रहौ तमौ ॥ ६ ॥
 स पर्व संधिः प्रतिपत्पञ्चदशोर्बदन्तरम् ।
 पक्षान्तौ पञ्चदश्यौ द्वे पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥
 कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राक्षा निगाकरे ।
 अमावास्या त्वमावस्यां वर्धः सुयैन्दुसंगमः ॥ ८ ॥
 सा द्येन्दुः सिनीवाली सा नद्येन्दुकला कुहूः ।
 उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विन्द्रा च पूणि च ॥ ९ ॥
 सोपपुवोपरक्ता द्वावग्न्युत्पात उपाहितः ।
 एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिगाकरी ॥ १० ॥

निशीथोन्मलस्या निशीथिनी, महानिशाख्या । रात्रिः सुप्त रात्रिः । आग्रन्तयोरर्धयामयोर्दिनव्यवहाराद्विषया-
 गा । क्षणमवसर दशति क्षणदा स्थितिप्रदेशवर्धः । क्षणगे क्षपा, मिश्रद्वय (सू०) । विमाति विमावरी,
 कनिष्, वनोरच (सू०) इति डीप्-रथ । रत्रयति तमसा रजनी । यामाः सन्धस्वा यामिनी । ताम्य-
 न्यस्या तमी । (के भुवन्ति स्तनमण्डलानि कर्दशयुगा चन्द्रमसः कुतः श्री । किमाह सीता दशवक्त्रनीता)
 हारा महादेवता तमातः (विदग्ध०) इति तमाधि । वासतेयी मालायाम् ॥ ४ ॥ रात्रिः काकाक्षिवत् ।
 तमोस्त्वामा तमिस्रा, ज्यो वातमिक्षेति (सू०) माधुः । ज्योत्स्नी तामर्वाभ्यणप्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्यउपसंख्यानं
 (वा०), शाश्वतस्तु-ज्योत्स्ना ज्योतिष्मती रात्रिर्ज्योत्स्ना चन्द्रमसः प्रमेति । पूर्वापरद्वयोः पक्षयोरिव
 मध्ये वर्तमानत्वान्, वर्तमानाहो यदाया निशा- निशामध्येपि दिवस- पक्षिणीलाडुः ॥ ५ ॥ गणनां रात्री-
 णा समाहारः, अह-सर्वकदेशेति (सू०) सख्यान्वादच् समासान्तः, रात्राद्वाहः पुसीति (सू०) अस-
 माहारे हि पुंस्वम् यन्माला-गणरात्र वपुसस्म । प्रारब्धा दोषा यस्मिन् (प्रदोषः) । समाविशेव ।
 अर्ध रात्रेर्धरात्रः, अर्धनपुंसकमिति (सू०) तत्पुरुष । नियतं गेस्तेस्मिन् भूतानि निशीथः, अत एव
 कात्या निशीथ सुप्तजनमाह । याति यामः । प्राहियतेस्मिन् ग्रहः, पुसिमज्ञायथ. (सू०) ॥ ६ ॥ स
 सन्धिः पर्वेति संवन्धः, दुर्गोधि-प्रतिपत्पञ्चदशोस्तु संधिः पर्व प्रादिक् ककुप् । प्राच्यास्तु पर्वसन्ध्या-
 ख्यमाख्यन्, रूपदेशाद्वै । पञ्चान्न इति योगकालसंज्ञा । पूर्णो माध्वः पूर्णमास्तत्र भवा पौर्णमासी ।
 पूर्णो मासो वर्तेते वास्या, पूर्णमासाद् । पूरण पूर्णः, कृत्वादिभ्यः किन्निश्रवत् (वा०) इति नत्वं,
 पूर्णि निर्मति पूर्णिमा, कः ॥ ७ ॥ सा पूर्णिमा कलाहीने निशाकरे, अनुमन्यतेऽनुमतिः । पूर्णे, राति सुखे
 राक्षा । (अमावास्या) अमा सह वसन्तोऽस्या चन्द्रासी । (अमावस्या) अमावस्यादन्त्यतरस्या (सू०)
 इति ण्याति पक्षे कृष्णमासो निपादयते । दृश्यते वाङ्मैर्दृष्टः, न दृश्यते चन्द्रोस्मिन् विपरीतलक्षणया ।
 ८ ॥ सिनी सिनीवाली कलान्वाम् । कुहूर्विस्मापिनेत्यर्थः, कु हन्ति तमसा वा । उपरज्यते छायेतेने-
 नोपरागः । ग्रह्य ग्रहः, ग्रहष्ट (सू०) इत्यप् ॥ ९ ॥ इन्द्र राहुग्रस्तः सोपपुवोपरकश्च । एव पूपापि ।
 अमिहृत उपमर्गः, उप-आसनम हेतुनरशेषप्रहितः, धूमकेत्वात् उप उपात शयेके । एकयोक्त्या- अपृथ-
 खचनेन रोदक्षिवत्, न तु पुष्पवानिन्दुः सूर्यो बोध्यते, पुष्प विनाशः प्रकाश इत्यर्थः ॥ १० ॥ निमेषो-
 क्षिप्तपन्दकालः । काशते काश । ताः काशान्निराकलयति काल कर्ता । ताः कलास्त्रिशतलक्षणाक्षणाः,

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला ।
 तास्तु त्रिंशत्क्षणस्ते तु मुहूर्ता द्वादशास्त्रियाम् ॥ ११ ॥
 ते तु त्रिंशदहोरान् पक्षस्ते दश पञ्च च ।
 पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु ताद्युभौ ॥ १२ ॥
 द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्याद्वृत्तस्तरयनं त्रिभिः ।
 अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य वत्सरः ॥ १३ ॥
 समरात्रिदिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् ।
 मार्गशीर्षे सहा मार्गे आग्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥
 पौषे तैपसहस्यो द्वौ तथा माघे च फाल्गुनं ।
 स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः स्याच्चैत्रे चैत्रिको मघुः ॥ १५ ॥
 वैशाखे माघवो राधा ज्येष्ठे शुभः शुचिस्त्वयम् ।
 आषाढे श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ॥ १६ ॥
 स्युर्नभस्यर्षाष्टपदभाद्रभाद्रपदा समाः ।
 स्याद्वाश्विन इषोप्याश्वयुजोपि स्यात्तु कार्तिके ॥ १७ ॥
 बाहुलार्जौ कार्तिकिको हेमन्तः शिशिरोस्त्रियाम् ।
 वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिर्ग्रीष्म ऊष्मकः ॥ १८ ॥

धनु हिमायाम् । ते धना द्वादश, मुहूर्यानि मुहूर्ता द्विषष्टिम् ॥ ११ ॥ ते मुहूर्ता त्रिंशदहो संहिता सन्निरहो-
 रात्रः, अह सर्वकदेश्वरः (गृ०), द्वन्द्वे त्वहोरात्राविभो पुण्या । तेहोरात्रा पञ्चदश, पचति भूतानीति पक्षः, पक्ष
 परिग्रहे वा । शुक्लो मासस्य पूर्वपक्ष इष्णस्त्वपर, यतश्चेनसिताया मासा । तौ पक्षौ मा-उदस्तस्याये
 मास इति निर्वचनेन चान्द्रेण मानेनायम् । सौरमासनाक्षत्रमानस्त्वन्यथा, मरयति मिमति वा (मास)
 ॥ १२ ॥ इत्यति श्रुतु । माघशुक्लमस्ततोयनारम्भान् । यदाह तैर्कुमुभिक्षिभिः, अयतेर्बेनेनायनम् । उत्तरा
 दक्षिण च यात्रेभ्य गति, ते द्वे अयने गिते यतरो वर्गम् ॥ १३ ॥ समौ रात्रिर्दिवौ यत्र, अचतुर- (गृ०)
 इत्यादिना साधु । विषु साम्येभ्ययम्, तद्विषयस्य विषुर्वा, विषुव च, वो मन्वथे लिङ्गान् (अन्येभ्यो-
 विदूरयते) । विष्पगिरुत्तरपदोपधाटनमन्वे (वा०) इति हि विषुव(ण)शब्दो युक्त । मृगशीर्षेण
 युक्ता मार्गशीर्षौ पौर्णमास्याभिमन, सास्मिन्पौर्णमासी (गृ०) इत्यण् । सहोरात्रास्मिन् सहा, मन्वथे-
 मासाभ्योरिति (गृ०) यत्र, तस्य उगरोरकाररेषावेति (वा०) पक्ष उद्, पुष्प लोकार्, राह्य
 महस्यथ हेमन्तिकाहन् इति छान्दोगम् । एष तथा - नभा । भीमरन्मृगशीर्षस्य मृगत्वान्मर्ग । आग्रहा-
 यणी पौर्णमास्यस्मिन्प्राग्रहायणि, आग्रहायण्य उच्चाट्ट (गृ०) ॥ १४ ॥ (पौष - तैप) प्राग्र-
 दण् - द्वयम् । तथा च- पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषो मासे तु यत्र गा । नागा स पौषो माघायाश्वमे-
 कादशपरे - इति कथितस्त्योति । गदं स्वाहोति राहस्य, मन्वथेमासन्-योरेति (ग०) यद् । एव
 तत्तरयनमस्यौ । तपोभ्यामतीति तथा । (पान्थुगिर) विभाज्यपागु श्रिवणशक्तिर्निर्वाभ्यष्ट (गृ०)
 मधुरंमन्तोस्यातीति मधु, मधेर्गच (ग०) इति जम्ब वा उद् ॥ १५ ॥ राधया युक्ता पौर्णमासी-
 अभिम् राध । शुभिषोम्य शुभः, शुभारंशारेषाध (वा०) इति रेफः । शुभियनेत्य दुभिः,
 इकार । न भागा मरुत्तयत्तरयन नभा ॥ १६ ॥ भीमरद्भ्र (या) गता भद्री पौर्ण-
 मास्याभिमन् भाद्र । इयो- इदम् विदनेत्य- द्य, अह् ॥ १७ ॥ यद्भिर्गुक्ता यादृती पौर्णमा-
 स्याभिमन् बाहुल । ऊर्-अप पञ्च यादृती-ऊर् । दिमाज्जनेत्य हेमन्त, एषादरादि (गृ०) ।
 (विशिरः) शिनोत्सर्वं शनेन, शिर् निशो । यत्तरास्मिन् शुभ, वस्ते भुव वा वसन्तः, शर । युतु

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ।

स्त्रियां प्रावृद्ध स्त्रियां भूमि वर्षा अथ शरत्स्त्रियाम् ॥ १९ ॥

पडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् ।

संवत्सरो वत्सरोव्दो हायनः स्त्री शरत्समाः ॥ २० ॥

मासेन स्याद्दहोरात्रः पैत्रो वर्षेण देवतः ।

देवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः कल्पौ तु तौ वृणाम् ॥ २१ ॥

मन्यन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ।

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥ २२ ॥

अर्द्धी पङ्कं पुमान् पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम् ।

कलुषं वृजिनैनाघमहो दुरितदुष्कृतम् ॥ २३ ॥

रभते सुरभति वा सुरभिः । फलपुद्गलम् । गिरन्त्यस्तु प्रीत्यः । ऊष्मप्रतिकृतिरूपकः ॥ १८ ॥ निदह्यते-
स्मिन् निदाघः, घन्, न्यङ्त्वादिवाक्यम् (सू०) । उप(ओष)ति- उष्णः । तपति तपः, अघ्,
यद्धयम्- तपेन वर्षाः शरदा हिमागमः (शिशु०) । प्रवर्षति प्रावृद्ध, नहिषतिप्रीति (सू०) दीपैः
भूमि बहुत्वे, वर्षमरत्यागां वर्षन्ति वा वर्षाः । शीर्यन्तेस्यां पाकेनौषधयः शरत् ॥ १९ ॥ यत्कात्यः—
आदाय मार्गशीर्षाच्च द्वौ द्वौ मासास्तुः स्मृतः । हेमन्ताद्वि वत्सरस्यारम्भः । ऋतुः पुलङ्गः । संवसन्ति
ऋतवोस्मिन् सवत्सरः, ऋतुपरिवर्तमा ह्यसौ, यद्भागुरिः— सर्वपुंपरिवर्तस्तु स्मृतः संवत्सरो युगैः ।
परिवत्सरोपि । इदावत्सर इद्वत्सरोनुत्सरथ ज्योतिषे । आपत्तेर्वद् । जहाति-कवृत् हायनः, हथनीहि-
कालयोः (सू०) इति श्रुद् । समन्ति समाः, सह मान्ति वर्तन्ते ऋतवो यासां वा, स्त्रीबहुत्वेयं यथा-
जीव्यात्सहस्र समाः । समंसमाविजायते (सू०) दत्येकन्तेपि दृश्यते ॥ २० ॥ मासेन पौरुषेणेति शेषः ।
पितृणामय पैतः, देवतार्थे पित्र्यः स्यात् । तत्र कृष्णः पक्षोऽहः शुक्रो रात्रिः । वर्षेण पौरुषेणेति शेषः । [देवताना-
मयं देवतोहोरात्रः] तत्रोत्तरायणमहः— दक्षिणायनं रात्रिः । [ब्रह्मणोय ब्राह्मः] अहोरात्र इत्येव । देवेहिं
सपाष्टैः (पष्टषष्टिकैः) त्रिभिरहोरात्रशतैर्दिव्यं वर्षं, तैर्द्वादशभिः सहस्रेर्लौकिकं चतुर्युगं, तच्च देवानामेक युगं,
सहस्रहस्र ब्रह्मणो दिनं भूतानां स्वितिकालः, तावत्वेव रात्रिर्भूतानां प्रत्येककालः । [यन्मनु-]— चतुर्वर्षाहुः
सहस्राणि वर्षाणां तु कृत युगम् । तस्य तावच्छती रुध्या संघ्याश्च तथाविधः ॥ इतरेषु संसंधेषु ससंध्या-
नेषु च त्रिषु । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि क्षतानि च । यदेतत्परिसहस्रात्ममादायेव चतुर्युगम् । एतद् द्वा-
दशसाहस्र देवानां युगमुच्यते ॥ [देविकानां युगानां तु सहस्र परिसहस्रया । ब्राह्ममेकमहर्षेयं तावती रात्रि-
रुच्यते ॥] ये द्वे देवे युगरहस्रे तौ वृणा कर्षौ, सर्वनाम्ना विधीयमानानूष्मानलिङ्गग्रहणे कामचारः । एकः
त्पिति कल्पयति, द्वितीयः क्षय कल्पयति (अतः कल्प इत्युच्यते) ॥ २१ ॥ मनुनां स्वयम्भुव स्वारोचिषोत्तमि-
तामसिरेवत] नाशुपदेवस्वतर्दीनां प्रजापदीनामन्तरमवकाशोऽविर्वा । तैर्हि चतुर्दशभिर्मन्यन्तरेव ब्रह्मणो दिन-
म् । संवर्तते प्रलीयते कल्पते क्षीयन्तेस्मिन् न जगत् । उत्पत्त्यन्तोऽविः कल्पान्तः । एषः कल्पोत्त क्षयार्थोऽन्यो
ब्रह्मदिनार्थः, यच्छब्दाभ्यन्तः— कल्पः दाक्षे विधौ न्याये संवर्तं ब्रह्मणो दिने । सहस्रो युगात्ययः परिवर्त-
य ॥ २२ ॥ क्षयहेतु पापमाह । पञ्चते पङ्कः । पात्यमहापाप्मा पाप च । कलयति किल्बिषम्
कलयति कल्मष कल्प च । वर्जयते शर्जयन् । एतेनः । न जहात्यम् । अहर्लहः । दुरीते इतितम् ।
दुष्कृत्यते स्म दुःकृतम् । एनोह्य सान्नी । मालायां किण्वम् । मलोन्मार्थेनु ॥ २३ ॥ भार्गवमः,

स्याद्धर्ममस्त्रियां एण्यश्रेयसी सुकृतं वृष ।
 मुत्प्रीति प्रमदो हर्ष प्रमोदामोदसंमदा ॥ २४ ॥
 स्यादानन्दधुरानन्दः शर्मशातसुखानि च ।
 श्व श्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥ २५ ॥
 भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ।
 शस्त चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥ २६ ॥
 मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुदघतल्लजौ ।
 प्रशस्तवाचकान्यसन्धयः शुभावहो विधिः ॥ २७ ॥
 देवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः
 हेतुर्ना कारणं वी-वीजं निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥
 क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुष प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ।
 विशेषः कालिकोवस्था गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥
 जनुर्जननजन्मानि जनिस्तृप्तिरुद्भवः ।
 प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्मुशरीरिणः ॥ ३० ॥

यागाङ्गे जपुसक- तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् (धृति), फले तु पुमान्- एष धर्म सनातनः
 (मनु०) इति विशेषोऽस्य नेष्ट । लोक्रुधर्मा नाष्टमधर्मेति पारिभाषिको धर्मऽशब्दोऽप्यस्ति । पुनाति पुण्य
 पुण्यकर्मणि शुभे च । अतिशयेन प्रशस्य श्रेय । ईयषुनि प्रशस्यस्यप्रः (सू०) । मुक्त्रियते स्म सुकृतम् ।
 वर्पति वृषः, कः । प्रमदसंमदौर्ध्वं (सू०) साधु ॥ २४ ॥ आनन्दनमानन्दयु, द्वितोयुधु (सू०) ।
 शृणाति क्लेश शर्म । इति दुःख शस्त, शो तनूरणे, तन् । शोभनानि सानीन्द्रियाण्यभिन् सुखयति
 वा सुखम् । श आगामि श्रेयोत्र श्व श्रेयस, श्वोवसीय च, श्वोवसीय श्रेयस (सू०) इत्यन् । भन्दते
 भद्र, भदि कल्याणे । कत्य नीहजत्यमणति कल्याणम् । मङ्गयते मङ्गलम् । शोभते शुभम् ॥ २५ ॥
 भवनशाल भावुक, (लपपतपद) स्थाभूवृषेति (सू०) उन् । प्रशस्तो भवोऽस्यास्ति भविकम् ।
 भवनाई भव्य, भव्यमेवेति (सू०) साधु । कुशान्- एति कुरिस्त इति वा कुशलम् । क्षिणोति
 क्लेशान् क्षेमः । शस्यते स्म शस्तम् । प्रशस्त च । नि श्रेयस मालायाम् । सुशुत कात्य । द्रव्य इति
 विशेष्यादिङ्गतायामभिधेयादिङ्गम् । आदिसत्त्वसत्त्वश्रेय शिरभद्रादय ॥ २६ ॥ निरस्तावय-
 वा एवैते प्रशस्तार्था, अत एव प्रशस्तावचनैश्च (सू०) इति नित्यमप्राप्तः । प्रशस्तो गौगोमतल्लिका,
 माक्षानमचर्चिका, गोप्रकाण्डम्, कटोदघ, कुमारतिलज, तल्लजक दनि तु लक्ष्यम् । सघोदयोग्यप्रश-
 सयोरिति (सू०) उद्घोदघमासेपि । एत्य. ॥ २७ ॥ देवस्यात्मन इद देव पूर्वकर्म । दिश्यते स्म
 दिष्टम् । भाग्येभ्योर्देदि भाग, भागमेव भागधेयम्, भागरूपनाम-धेयेय (या०) । भागायच (सू०)
 भाग्यम् । नियम्यतेनया नियति । निर्धायतेनेन विधिः । भावेष्वद् भवितव्यता च । हिनोति हेतुः ।
 कार्यतेनेन कारणम् । धीज्यतेनेन वेति वा वीचम् । निदीयते जन्मतेनेन निदानम् । आदावारम्मे कारण
 मुपादानकारणम्, सहकारिकारणमन्यन् ॥ २८ ॥ (क्षेत्र) देहमात्र चेतयते क्षेत्रज्ञ । अतति सचर-
 त्वात्मा । पुरि शयनात्तुरणाद्वा पुरुष । प्रथतेन्त सर्वे प्रधानम् । प्रारम्भाकियतेनर्ग प्रकृति, सत्वरज-
 स्तमसां साम्याप्रस्था- अन्वयार्था । कालात्तो देशदेहेन्द्रोक्त्या- अन्ययस्यित्यतिर्भावनादिः । गुणा
 प्रकृतेर्धर्मा । सत्त्वं साधुप्रकाशकं ज्ञानमुदहेतु । रजो रागात्मक दुःखहेतु । ताम्यलनेन तम
 आवरक मोदहेतु ॥ २९ ॥ जनन जनु, जनेष्टि (उ०) । उत्पत्तिसाधयर्वाजनि स्त्री, इह (पू) ।
 जन्मो, भोक्तादिष्वान् (सू०) । जायते जन्मु ॥ ३० ॥ (व्यक्ति.) विस्तेपक्या । चेतनि चित्तं, क,

जातिर्जातं च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मता :

चित्तं तु चेतो हृदयं स्थान्तं ह्यभ्रान्तं मनः ॥ ३१ ॥

इति कालवर्गः । ३ ।

बुद्धिर्मनीषा धिपणा धीः प्रज्ञा शैमुपी मतिः ।

प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संचित्प्रतिपज्ज्ञातिचेतनाः ॥ १ ॥

धीर्धारणावती मेधा संकल्पः कर्म मानसम् ।

चित्ताभोगो मनस्कारश्चर्चा संख्या विचारणा ॥ २ ॥

अध्याहारस्तर्क ऊहो विचिकित्सा तु संशयः ।

संदेहद्वापरो चाथ समौ निर्णयनिश्चयी ॥ ३ ॥

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता व्यापादो दाहचिन्तनम् ।

समौ सिद्धान्तराद्भ्रान्तौ भ्रान्तिर्मिथ्यामतिभ्रमः ॥ ४ ॥

संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रयसंश्रवाः ।

अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥ ५ ॥

अमुनि चेतः । हियते विषयैर्हृदयम् । स्वनति स्वान्तं, शुम्भस्वान्तेति (मू०) साधुः । हियते हृद् दान्त
प्रकृत्यन्तरमस्ति, तदाधारोपि ह्युपलब्धीकम् । सन्वते मनः मन । एव मानसम्, स्वार्थेऽण् ॥ ३१ ॥
इति कालवर्गः । ३ ।

मनुते मनीषा, मनस एव- ईषा वा । दे (दि) धेष्टि धिपणा, धिप शब्दे । ध्यायति धीयते
वास्यां धीः । श्येते शैः- मोहस्त मुष्णाति शैमुपी, शमेः कसावेवाभ्यासलोपे होव्या । उपलब्धिर्वा-
हुलकावितन्, पित्वाददि कृषज्जम्भा स्यात् । प्रतिपत्तिः प्रतिपत्, सर्वे गल्लर्था ज्ञानार्थाः । ज्ञप्तिः, कय-
चितोपपादय, मिताहस्यः (मू०) । सांख्ये बुद्धिधर्मस्यते पर्यायाः, वैशेषिकादौ चतुर्दशापि
हुध्यर्थाः ॥ १ ॥ मेधते सपच्छतेत्या मेधा । मनसो व्यापारः संकल्पः । विकल्पोपि । पूर्वोक्तस्य
चित्तस्य सवानद्वारेण स्थे [धे] र्थमाभोग इति वीन्द्राः । पुनः पुनर्मनसि कर्मण मनस्कारः, अतः
कर्ममेति (मू०) सत्यम् । समाधानमवधानं प्रणिधानं च । चर्चनं संख्यानं विचारश्च । विमर्शो
वासना भावना, संस्कारोऽनुभूतावविस्मृतिरिति वक्तव्यम् ॥ २ ॥ अध्याहरणमपूर्वोपेक्षणम् । तत्पनेन
संशयविपर्ययो तर्कः, तर्केण वा, तर्क भाषार्थः । उभयैकोटिपृष्ठज्ञानं विचिकित्सा- एकत्रानाह्वेः, कितः
संशये सन् । श्लेष्मिहोर्नानार्थयोः सशब्देनैपोर्यो द्योत्यते, उपसर्गस्य वा सोर्यो धातुपाधिवशात्तदकार्थः ।
एव सर्वत्र । द्वौ पक्षौ परौ चत्र द्वपरः, पृथोदरादित्वात् (मू०) आत्वम् ॥ ३ ॥
मिथ्यादृष्टिः परलोकाभावबुद्धिः । नास्ति परलोक इति मतिर्यस्य, अस्तित्वास्तिदिर्दमतिः
(मू०) इति ठ्क् । व्यापादनं व्यापादः, ण्यन्ताद् । राद्यः विद्वन्मो निश्रयोस्य राद्यान्तः ।
मिथ्यामतिरतर्हिन्स्वादिति ज्ञानम् ॥ ४ ॥ पक्षोक्तिः प्रथिताङ्गीकारवैयर्थ्यमयीह प्रतिज्ञाः । सविज्ञान-
यथा- सासक्किरणानीता, नियमोपि, यथा- सविदलङ्घयेन सः । धम्पूनामनेकार्थत्वादुपसर्गमशास्त्रा
तत्तदर्थत्वम् । आगमनमागूः, अमेध ह् (उ०) इति चकाराड् ह् ॥ ५ ॥ मोक्षविकषा मोक्षफलो व
धीः (अणम्) । मोक्ष [प्रतिपादक] शास्त्रादप्यत्र दित्ये चित्रादीं शास्त्रे च धीर्निज्ञानम् । मोक्षं मुक्ति-
मोक्षः पक्षोभ्य आत्मनः पृथग्भावः । अत एव कैवल्यारूपा । निर्वास्रमिश्रिति निर्वाण, निर्वाणोऽवाक
इति (मू०) साधुः, पैओवै शोधणे । अतिज्ञयेन प्रशस्य श्रेयः । निश्चित श्रेयो निःश्रेयसम्, अचतुरेति

मोक्षे धीज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।
 मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोभिः श्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥
 मोक्षोपयोगोऽथाज्ञानमविद्याहमतिः स्त्रियाम् ।
 रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥ ७ ॥
 गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम् ।
 कर्मेन्द्रियं तु पाय्वादि मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥
 तुवरस्तु कपायोस्त्री मधुरो लवणः कटुः ।
 तिक्तोऽम्लश्च रसाः पुंसि तद्वत्सु पटमी त्रिषु ॥ ९ ॥
 विमर्दात्ये परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।
 आमोदः सोतिनिर्हारी वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥ १० ॥
 समाकर्षी तु निर्हारी सुरभिर्घ्राणतर्पणः ।
 इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यादामोदी मुखवासनः ॥ ११ ॥
 पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धो विस्मं स्यादामगन्धि यत् ।
 शुक्लशुभ्रशुचिश्चेतविशदस्येतपाण्डराः ॥ १२ ॥

(सू०) साधुः । अवियमानं मृतमत्रामृतम् ॥ ६ ॥ भावभ्योपवर्जनमपवर्गः । महानन्दोपुनर्भवश्च ।
 विष्णुं वेदनमविद्या, अधर्मानर्थवद् विपर्यये नन्, यदाह- अनित्याशुचिदु खानात्मसु नित्यशुचिसुखात्म-
 ह्यपतिरविद्या । अहमित्यस्य मननमहमतिः, अनात्मन्यात्माभिमानात्, अहमिति विमक्तिपतिरूपको
 निपातः । रूपाद्याः पञ्च, विस्तिन्वन्ति बध्नन्ति विषयाः, पञ्चाद्यन् (सू०), परिनिविश्यः सेवसितसयेति (सू०)
 पत्वम् ॥ ७ ॥ ग्राह इन्द्रियाणि चरन्त्येषु गोचराः, गोचरसचरेति (सू०) साधुः । इन्द्रियैरभ्यन्त इन्द्रि-
 यार्थाः । अर्थाश्च । हृष्यलनेन हृषीकम् । विषयोऽस्यास्तीति विषयि । इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गामिन्द्रियं,
 इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गं (सू०) इति साधु । वाक्प्राणिपादपाशूपरस्यैव वचनादानमत्युत्तर्गानन्दरूपकर्म-
 साधनमिन्द्रियम् । मन पश्याति नेत्रजिह्वाप्राणत्वक्श्रोत्राणि धीदेवतो बुद्धीन्द्रियाणीत्यर्थः ॥ ८ ॥ तु
 इति सौतादावरणार्थोऽपिनादिको धरन् । कपति कष्टं कर्पायः । मधु माधुर्यमस्यास्तीति मधुरः, कट-
 शुपीति (सू०) रः । लुताति जाड्य लवणः, नन्द्यादित्वात् (सू०) ल्युः, णत्वं च । कटलागुणोति
 कटुः । तेजति रम तिक्नः । अम्यलाम्लः, अमेलं इत्येके- अम्लमाहुः । तुवराद्याः पट्, रस्यन्त इति
 रसाः । गुणमात्रे रसः पुंसि, गुणवद्वृत्तित्वे तेभिधयलिङ्गाः ॥ ९ ॥ सुरभिमात्यग्न्यादिपरिमर्दनात्पञ्चो
 ह्यो गन्धः परिमलः । स गन्धोतिदूरध्यापी मनोहारी वा, समन्तान्मोदन्तेनेनामोदः । वाच्यलिङ्गतत्वं
 सागुणात्- अधिकारोपम्, (अधिकारार्थः) गुणाः शुद्धादय इत्येतस्मात्पञ्चमधेयलिङ्गाः ॥ १० ॥
 अत्र यो यं प्रति प्रसिद्धस्तदनुवादो नान्यविधिः । निर्हरत्वस्य निर्हारी । शुद्ध रभ्ते सुरभिः । शो-
 भनो गन्धोऽयं सुगन्धिः, गन्धस्येदुत्पत्तीति (सू०) इत् । मुख वासयत्यनुलिम्पति मुखवासनः, मुख-
 वासयोर्य इत्येके, मुखवासयणशुवासन इति भागुरिः, यत्-आमोदो नित्योऽस्यास्ति अन्ये द्वौ द्वौ भि-
 न्नाशुः ॥ ११ ॥ दुर्वी रिम (श) रणे दुर्गन्धे च, पूतिरिदः पूतेरिव वा गन्धोऽयं । विस्वयति विस्मं,
 विस्म उच्यते । आमोपको मन्त्ररस्येव गन्धोऽस्यामगन्धि, उपमानाद्य (सू०) इतीत् । शोकति मनोरि-
 ष्णुयः, शुक्ल गतो । शोभते शुभ्रः । शुष्यति शुचिः । मिथिना वर्णं, श्वेतते श्वेतः । विशीयते विशदः,
 विशति चिते वा । श्वायने श्वेतः । पण्डते याति मनोऽग्निमन्त्राण्डरः- उणादौ (अरः) ॥ १२ ॥ अव-
 दापनं शोषनेऽज्ञातः । विनोति मनः शिवः, विम् बन्धने । गो(शु)रते मनोऽग्निमन्त्रोः, गुरो उच्यते,

अवदातः सितो गीरोवलक्षो धवलोरुन ।
 हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरीपत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥ १३ ॥
 कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ।
 पीतो भीरो हरिद्राभ पालाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥
 लोहितो रोहितो रक्तः शोण कोकनवच्छविः ।
 अव्यक्तरागस्त्वक्शण श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥
 श्याव स्यात्कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ।
 कटारः कपिलः पिङ्गपिङ्गङ्गी कटुपिङ्गली ॥ १६ ॥
 चित्र किमीरकल्मापशव-वलेताश्च कर्तु-र्बु-ने ।
 गुणे शुक्लादय पुंसि-गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७ ॥
 इति धीवर्गः । ४ ।

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाण्णाणी सरस्वती ।
 व्याहार उक्तिर्लपित भाषित वचनं वचः ॥ १ ॥

गौर एव गौर । अवलक्ष्यतेवलक्ष । धूयते मलेस्य धवत्, धावेर्द्रष्टाधेति श्रीभोजः । अव्यंतेर्जुन ।
 हरति हरिण । पाण्डु पाण्डुत्वमस्यास्तीति पाण्डुर, नगपामुपाण्डुभ्योर (वा०) । श्वपद्व्यक्त पाण्डु,
 धूनीति चेतो धूसर ॥ १३ ॥ वर्णान् कर्षति कृष्ण । नील वर्ण, क । सितविच्छेदितः । श्यायते
 श्याम । श्याम श्यामव लपति श्यामल । कालयति मन काल । मेचयति (मचति) मिश्रीभवति
 मेचक, मेचक शिखिकण्ठाभ इति दुर्गः । पीयने वर्णात् पीत । पलाशस्य वर्णस्याव पालाशः । पीतरक्त-
 कृष्ण, शाश्वतः । पलाश इत्याह- राक्षसे किंशुके पर्णे पलाशाख्य हरित्त्वपि । हरति हरित ॥ १४ ॥
 रोहति रोहित, रलयोरेकत्वम् । शोणनि शोण, शोणं वर्णं । कोकनवच्छवि पद्माभ । पीतरक्त-
 पिञ्जर । रागान् लोहितम् । श्वरलक्षण । पाटलवर्ण (पाटल), पाटलज्वा ॥ १५ ॥ श्यायते
 श्यावो धूमरावण । कर्षेर्मेर्कस्येव वर्गोऽस्येव कपिश, लोमादिश्वात् (सू०) श । धूनीति धूम रति
 वा धूम । धूमवर्णं लपति धूमल । कटति कटार । कर्षेर्वर्णं लपति कपिल । पिञ्जवि पिङ्गल ।
 पिशति पिशङ्ग । कन्दते वटु । पिङ्ग लपति पिङ्गल । वभ्रुरनेकार्थे । पिशङ्गो रोचनापाण्डुरिति
 कात्य ॥ १६ ॥ बीयते चित्तम् । कीर्षते किमीरः । कलयति वर्णान् कल्माप । शवति याति वर्णा-
 ब्रजवत् । एति वर्णानेव । विचन वर्णं कर्तुं, कर्षति वा । गुणमाने वर्तमाना गुणा पुंसि, पटस्य
 शुक्र । गुणवद्भूतताया लभियेल्लिङ्गा, शुक्र पट, शुक्रा शाटी, शुक्र वस्त्रम् । वर्णादनुशक्ततावधा-
 त्तोन (सू०) इति श्येनी श्वेता, लोहिनी लोहिता ॥ १७ ॥ इति धीवर्गः । ४ ।

रूपमेदानुसन्धा शब्दभेदानाह ब्राह्मीत्विति । ब्राह्मण इयं ब्राह्मी, ब्राह्मोजाताविति (सू०) साधु ।
 अत एव शब्दब्रह्मणोभिप्रायाः पदोया एते । व्याहारादयस्त्वच्छिष्टेया । विभर्ति भारती । भाष्यते भाषा ।
 गुणति वा । उच्यते वाक्, विन्वचिप्रच्छीति (वा०) विप्, दीर्घोत्प्रसारात् च । भाष्यते शब्दते
 वर्णा । सर पसरणमस्यस्या सरस्वती । उच्यते वच, अमुन् ॥ १ ॥ सङ्गतादपञ्चयत इत्यपञ्चयः ।
 अपञ्चयः शब्दोपपत्त्यः, गायी गोगी गोपानलिङ्गादि । शास्त्रे व्याकरणतर्कशास्त्रादौ यो वाचक स शब्द,
 लोके समुद्रयोपादिरपि । वक्तव्य वाक्य, वज्रो कुधिष्यतो (सू०), वक्त्रेऽशब्दसंज्ञाया (सू०) इत्य-
 न्यत वाच्यम् । तिङ्न्तसमूहो यथा- पचति भवति- पाको भवतात्पर्यं । सुरुन्तवयो यथा- प्रकृतिसि

अपभ्रंशोपशब्दः स्याच्छास्त्रे शब्दस्तु वाचक ।

तिङ्शुबन्तवयो वाक्य क्रिया वा कारकान्विता ॥ २ ॥

श्रुति स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी धर्मस्तु तद्विधिः ।

स्त्रियाभृक्सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥

जिज्ञेत्वादि श्रुतेरङ्गमोङ्कारप्रणवी समो ।

इतिहासः पुरावृत्तमुदात्ताद्यास्त्रय स्वरा ॥ ४ ॥

आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविग्रार्थशास्त्रयोः ।

आख्यायिकौपलब्धार्था पुराण पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥

प्रबन्धकल्पना कथा प्रवहलिका प्रहेलिका ।

स्मृतिस्तु धर्मसहिता समाहृतिस्तु समहः ॥ ६ ॥

अभिद हि महारमनाम् (भर्तृ०), भगवत्प्याहारस्त्वत हि वाचकमात्रम् । कारकेरन्विता सबद्धार्था वा क्रिया वाक्यम्— देवदत्त गामभ्यान् युष्मा दण्डेन । सर्वत्र काङ्क्षायोग्यतावशादन्वितत्वं लक्षणं, यज्जे-
मिनि — अर्थेकत्वादेक वाक्य साकाङ्क्ष चेद्विभागे स्यात् । भट्टेभि— साकङ्क्षावयव भेदे पराना-
काङ्क्षशब्दकम् । धर्मप्रधान गुणवदेकार्थे वाक्यमुच्यते ॥ एक शब्दात्मनेत्यर्थत्त्वस्य वाक्यस्य
स्वमेत्येके ॥ २ ॥ ध्रुयते ध्रुति । विद्वन्त्येन धर्मं वद । आम्नायते पारपर्येणात्मनाम् । त्रयोवयवास्त्रयी,
अथर्वणत्रय्युद्धार । त्रयनुवादाच्छ्रुत्यादिविधिरिति लिङ्गपञ्चरूपेणो नोऽभ्यवनाय । निगमेनेत्यर्थः ।
वैदिको विधि — चोदनालक्षणेर्धर्मो धर्मः, यत् मौलिकम् — श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मः । स्मृत्युक्तोपि वैदिक
एव, वेदमूलत्वात्स्मृत्युते । तद्विधिरिष्टाद्यस्त्रयीधर्मोऽन्य पूर्ताद्ये इत्येके । ऋच्यते स्तुयतेनया ऋक् । स्मृति
पापं सम । इत्यतेनेन यजु ॥ ३ ॥ अङ्गयते शायतेनेनाङ्गमुत्कारकम्, शिक्षा कर्मोऽन्य करण निरुक्तं
पशोतिवा गति । छन्दोविचितिरित्येतौ पञ्चगो वेद उच्यते । (ओङ्कार) स्वार्थं वार, वर्णाङ्कार
(वा०) इत्यम् निर्णयित्वात् । प्रणुते प्रणवः । इति ह आसीद्येनेतीतिहासः, इतिवमर्थः, इ किलार्थः ।
पुरावृत्तं पुर्वचरितम् । उदात्तानुदात्तस्वरिता, ऊर्ध्वमादीयत इत्युदात्त । एकभुतेस्तु स्वराविभागः ॥ ४ ॥
प्रत्यक्षगमनाम्नाक्षितस्य पञ्चादीक्षणमन्वीक्ष, सा प्रयोचन यस्या साऽन्वीक्षिकी तर्कविद्या । दम्भतेनेन
दमन वा दण्डः, स नीमते दम्भ प्रति प्राप्यते यथा सा दण्डनीतिर्यथाज्ञम् । वार्ता वैश्यवर्गो यक्ष्यते ।
आचष्टे—आकृष्यधिका वृत्तार्थेभ्यनादर्शचरिताद् । पुगपि नव (भव) पुराण यत — सर्गश्च प्रति
सर्गश्च यतो मन्वन्तराणि च । वस्तानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् (विष्णुपु०) ॥ ५ ॥ प्रबन्धस्यै
कतया कथा कादम्भमीदृशपायत्वात् । प्रहणे प्रधान्य भजते प्रवहलिका । प्रहेल्यत्यभिप्रायः सूचयति
प्रहेलिका, हिल हावहरणे । शास्त्री प्रहेलिका यथा— पानाय पानुमिच्छामि त्वत्त कमललोत्तने । यदि
दास्यसि नेष्टानि नो धेद दास्यसि वेदि मे ॥ आर्यो यथा— जद सायुआद भगिआ पद्वामहरमि
(वज्र देव) । ता बी समुदङ् [अ] मुहो दिभञ्जमि निवेण [अ] दि (दि) मि ॥ (यदि
भञ्ज भगिआ पतिव छष्टे दीपक दहि । तद् किं समुदङ् [द] मुहो हृदये निवेणयति दष्टिम् ॥)
नवेप्रदीर्घायाता मन्वादिभि स्मरण स्मृते । धर्मं सपीयतेस्या धर्ममाहिता । समाहरणं
। ७ ॥ ६ ॥ आर्णवाद्भिम [द्विदक्षिणं] सारयते सशिष्येनश समश्वा, सशयांसमजेनि (सू०)
तत्त्वयत्, ऋङ्लोभ्यति (सू०) वा, सतामूर्कवात् कृष्यभावः, समाकषयि सर्वप्रातिपरिकेभ्य-
०) मुक् इत्येके, तत अनयसात् (सू०), यय— दामोदरवरायात विद्वन्त्येनयत् । दृष्ट
गमनेन शतचन्द्र नभस्तलम् ॥ किं वदताति किंवदन्ती लक्षणाद् । श्रुतिर्भक्तस्त विद्यतेस्यां
॥ १, अहथञ्चादितिभ्योण (सू०) । दृष्टव्यं चरितस्यानां श्रुतात् । उच्यते— उदत्त, वदेत्सु (सू०) ।

समस्या तु समासार्था किंवदन्ती जनश्रुतिः ।
 यात्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्त स्यादथाह्वयः ॥ ७ ॥
 आप्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ।
 ह्यतिराकारणाह्वानं संहृतिर्वहुभिः कृता ॥ ८ ॥
 विवादो व्यवहारः स्यादुपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ।
 उपोद्घात उदाहारः शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥
 प्रश्नोत्तुयोगः पृच्छा च प्रतिवाक्योत्तरं समे ।
 मिथ्याभियोगाभ्याख्यानमथ मिथ्याभिधानं तन्म ॥ १० ॥
 अभिशापः प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ।
 यशः कीर्तिः समा(म)ज्ञा च स्तयः स्तोत्रं स्तुतिर्भुक्तिः ॥ ११ ॥
 आग्नेदितं द्विस्त्रिरुक्तमुच्चैर्धुपुं तु घोषणा ।
 काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः ॥ १२ ॥
 अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ।
 उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥ १३ ॥
 पारुष्यमतिवादः स्याद् मत्सरं त्यपकारणी ।
 यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम् ॥ १४ ॥
 तत्र त्याक्षारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ।
 स्यादाभारणमालापः प्रलापोनर्थकं वचः ॥ १५ ॥

आहूयतेनेनाह्वयः, बाहुलकाद् घः ॥ ७ ॥ नामत्वेन नाम । (नामधेय) नामरूपनामभ्योपेयः । (वा०)
 स्वार्थे । आकारणमाकारणा, युच्, ल्युङ्मैत्रेयः समाहारे वा । बहुभिः कृता या ह्यतिः सा सहानिः, १६-
 शाह्वय इति मागुरिः ॥ ८ ॥ विविधो वादः । (विवादः) । ऋणादुगादिर्न्यवहारः, यन्मृतिः (याह्वयः)
 —वि नानार्थेव सदेहे हरण हार उच्यते । नानासदेहहरणाद् व्यवहारः प्रकीर्तितः । वाचो मुञ्जमारम्भः ।
 उप समीप उच्यते हन्यत उपोद्घातः, यदाहुः—चिन्ता प्रवृत्ता, सिद्धयर्थमुपोद्घात प्रवृत्ते । उच्यत्याहि-
 यत उदाहारः । वाचा शरीरस्पर्शनं (शपनं) । दापोषात्यमरमाला ॥ ९ ॥ प्रच्छन्न प्रश्नः, यजया-
 चेति (सू०) नङ्, छ्यो श्रुतेति (सू०) च । अनुयोगः पर्यनुयोगः । पृच्छा मिदादौ (पिद्मिदादीति)
 । उत्तरनयनेनोत्तर, उदो वा तरप् । मिथ्याभियोगोस्तत्वाक्षेपः । मिथ्यादूषणमभिधाप शब्देके ॥ १० ॥
 शब्दार्थे शब्दः प्रसिद्धः (प्रणादः), यत्कात्या — शब्दो गुणानुरागोत्पन्नः प्रणादः । यात्यस्तुने वा दिशो
 यशः । कतिवृत्तिरिति (सू०) कीर्तिः साधुः । समाज्ञायतेनया समाज्ञा । शोकमिदये अनेकार्थे ॥ ११ ॥
 (आग्नेदितं) द्विर्भूते पूर्वाचार्यसंज्ञेया, अतश्च भेद उन्माद इति पेदुः । द्वां वारीं त्रीन् वारान्वेति, द्वित्रि-
 चतुर्भ्यः सुच् (सू०) । विद्यन्मनाविब्रज्ज्ञानो दुषिरविशब्दने (सू०) इति नेट् । (घोषणा) ज्वामध-
 न्येयुष (सू०) । कायनि काकु । आदिशब्दात्कामादि ॥ १२ ॥ अनर्थो विरहितवर्ण-
 नम् । निष्क्रान्तो वादाभिरादः । उपक्रोशवद्वर्णादयः पुर्णाति वाच्ये प्रौढिम्भान्यथोक्तिः ॥ १३ ॥
 (पारुष्य) मेव कृषाः (इति) वाच्यतेत्यर्थः ॥ १४ ॥ मैथुनमुद्दिश्य गाली दत्तव्यं, दूषणमिल्लैके । क्षा-
 रणापि, क्षारणाक्षारणाक्रोशः साभिशापमिमैधुना इति दुर्ग ॥ १५ ॥ (अनुलाप) पोतपुन्येनोक्तिः ।
 (विलापः) अनुशीलनमित्यर्थः । (निपलाप) विरुद्ध प्रलपनम् । मिथोन्योन्यमुक्तिप्रयुक्तो संलपः ।

अनुलापो मुहुर्भाषा विलाप परिदेयनम् ।
 विप्रलापो विराधोक्तिः सलापो भाषण मिथ ॥ १६ ॥
 सुप्रलाप सुवचनमपलापस्तु निह्वय ।
 सदेशवाग्वाचिक स्याद्वाग्भेदास्तु त्रिपुत्तरे ॥ १७ ॥
 रुप(श)ती वागकल्याणी स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ।
 अत्यर्थमधुरं सान्त्व सगत हृदयगमम् ॥ १८ ॥
 निष्ठुर परस्परं ग्राम्यमश्लीले सूत्रतं प्रिये ।
 सत्यथ सकुलक्षिप्रे परस्परपराहते ॥ १९ ॥
 लुप्तवर्णपद ग्रस्त निरस्त त्वरितोदितम् ।
 अम्बुकृत सानिष्ठेयमवद्ध स्यादनर्थकम् ॥ २० ॥
 अनक्षरमवाच्य स्यादाहत तु मृपार्थकम् ।
 अथ म्लिष्टमाविस्पष्ट वितथ त्वनृत वच ॥ २१ ॥
 सत्य तथ्यमृत सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति ॥ २२ ॥
 शब्दे निनादनिनदध्वनिध्यानरवस्वनाः ।
 स्वाननिर्घोषनिर्ह्रादनादनिस्वाननिस्वना ॥ २३ ॥
 आरवारावसरवाविरावा अथ मर्मर ।
 स्वनिते वस्त्रपर्णाना भूषणाना तु शिञ्जितम् ॥ २४ ॥

सकृदापि ॥ १६ ॥ चोद्यमाशेषाभियोगो शापकोटौ दुरेपणा । अस्त्री चाटु चटु श्लाघा प्रेम्णा मिथ्या
 विवक्ष्यन्- इति वक्ष्यम् । दुरेपणा दुरभिगयानम् । (चाटु, चटु) प्रेम्णा श्लाघन, चटतीति चटः
 जुग, उन् च । क, चाटुकम् । असत्या तु श्लाघा विरुद्ध कथन (विवक्ष्यनम्) । केसादिना धिगतैर्धे
 मुखररूप वाचक, वाचोव्याहृतार्थमा (सू०) इति टक् । उत्तरे वक्ष्यमाणा, यथा- रूपती वाक्,
 रूपव्याब्द, रूपद्वच ॥ १७ ॥ (रूपती) हितैत्यर्थ, न ता वदेदुपती (गा) पापलोक्त्रयाम् । अत उपतीत्य
 सम्य पाठ । कलासु साधु कल्या, वाच्येति कात्याया । सान्त्वयनेनेति सान्त्व, सामयतेर्वा-औणादि-
 क्त्वत् । (हृदयगम) गमे-गुपवक्ष्यत् (वा०) खच् ॥ १८ ॥ निश्चित तिष्ठति निष्ठुरम् ।
 विकुट च । प्रागे भव ग्राम्य, ग्रामाद्यत्वं (सू०) । असम्बन्धस्मृतिहेतुश्चाश्लील- अश्लीलप्रद भाषणादि ।
 प्रिय सत्य वचन सूत्रत, सुवच्यते सूत्र सूत्र तद्वत च सूत्रम् । अन्योन्यविरुद्ध सकुल क्षिप च, यथा-
 अधो मणिमुषाविष्यत्तमनन्तु लिरावयत् । तमपीव प्रत्यमुचतमविहोम्यपूजयत् ॥ १९ ॥ (प्रस्त)
 असपूर्वोच्चारितम् । अनम्बुने-म्बुन- करणमम्बुकृत, च्चौच (सू०) इति दीर्घ । निष्ठुरस्फुटार, ठिबु
 ठिवावादाय (चान्द्र०) पञ्च सनिष्ठतम् । असवद दशदादिमादि वाक्य समुदायार्थश्चत्यम् ॥ २० ॥
 (अनक्षर) विराधे नञ । (आहत) यथा-एष वक्ष्यामि नो यांति खरुणकृतशखर । मृगनृणांभासि
 स्मात् शशाशुङ्गधनुर्धर ॥ सोऽदृष्टेन तु सोऽप्राप्त मणित रातकुञ्जितम् । ध्वय इय मनोहारी विस्फ
 प्रकरोदितमिति वाच्यताय । म्लच्छे म्लष्ट, क्षुब्धस्वान्तस्वानेति (सू०) साधु । विगत तथा सय यत्र
 वितथम् ॥ २१ ॥ सति साधु सत्यम् । तथा साधु तथ्यम् । समवति सम्यक्, तदेव समीचीन, समीची
 समीचीना वाक्, सम समि (सू०) इत्यद्यतावप्रत्यये समि, नमैतत्, सम्यक्त्वव्ययम् । वाग्भेदास्त्रि
 पूका, (यथा) सत्पादौ, सत्य शब्दः सत्य वच । यदा तु सत्यवाक्वादिना तद्वति वर्तन्त तदापि
 त्रिषु यथा सय कुल, सत्या स्त्री, सय पुमान् । एव ग्राम्यनिष्ठुरादयः ॥ २२ ॥ (निनाद इ०) नौग
 दनदात् (सू०) वा, स्वनहसोर्वा (सू०), विभाषा चिह्नो (सू०), उपसर्गत्व (सू०) इति च
 अयास्व घनयो ॥ २३ ॥ मनरेति शब्दानुकरणम् । स्वनित इत्येव (भूषणानाम्), शिञ्जापि ॥ २४ ॥

निकाणो निष्ण क्काण क्कण क्कणमित्यपि ।

वीणायां क्कणितं प्रादः प्रक्काणप्रक्काणादयः ॥ २५ ॥

कोलाहलः कलकलस्तिरर्था वासि-शि-तं रुतम् ।

स्त्री प्रतिश्रुत् प्रतिध्वाने गीतं गानमिमं समे ॥ २६ ॥

इति शब्दादिवर्गः । ५ ।

विषादर्पमगान्धारपद्मजमध्यमधैवताः ।

पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठात्थिताः स्वराः ॥ १ ॥

काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनी तु मधुरास्फुटे ।

कलो मन्द्रस्तु गम्भीरे तारोत्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु ॥ २ ॥

समन्वितलयस्त्वेकतालो वीणा तु चलका ।

विपश्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ ३ ॥

ततं वीणादिकं वाद्यमानञ्च सुरजादिकम् ।

वंशादिकं तु सुपिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥ ४ ॥

एते कृषितमात्रे वीणायामवीणायां च, कणोवीणायाच (सू०) इति चद्वारेण नावित्यनुसर्ग इति (च) सामान्वेतानुकर्षणात् । उपसर्गात्कणो वीणायामेव घनो विक्रान्तासोपसर्गाय हि तत्र वीणाप्रद्वयम् । एवं सुकायमुक्त्वादि ॥ २५ ॥ कोलान् सूकरानादृष्टे प्राप्नोति कोल-हृत् । कले ताम्यक्त, आभीक्ष्मे द्विर्भाष । रुतमन्य वासि-शि-तविधिः, तिर्यञ्चो नृपपद्यादयः, तिर्यग्गोनिश्च पञ्चधा भवतीति । प्रतीष ध्रुयते प्रतिश्रुत् । पदस्वरतालावधानात्मक गान्यवरागगालादिक गीत, प्रावेशिन्वादि ध्रुवारुन् गानमिति भरताद्युक्तो विशेषो नास्ति । ॥ २६ ॥ इति शब्दादिवर्गः । ५ ।

विषादित्यस्मिन् रागो निषादः, निषादोऽपि । रूपमो गेरुतञ्जादिवत्, यदाहुः—पद्मज मयूर सुवते गायस्त्वपममापिण । सजाविक तु गान्धार ऋञ्ज क्कणित मध्यमम् ॥ पुष्पसाधारणे कले पिकः कूजाति पञ्चमम् । भैरवं हेयते जानी निषाद दृष्टे गज ॥ गा भवति [गा वाच धारयति] इति गान्धारः । पद्म्यो जात पद्मज, यदाहुः—नासा कण्ठमुरस्तालु निहा दन्ताश्च सस्पृशन् । पद्म-सजायते यस्मात्तस्मात्पद्मज इति स्मृतः । धैवतामय धैवतः । दारवी गान्धर्वीणा च द्वे वीणे स्वराचरी, पञ्चमुरजादयोऽनुकरणमात्रेणेति नोक्ता ॥ १ ॥ ध्वनावित्येव, मधुरेत्येव शब्दे काकली, ईषत्कलोऽस्याम् । कलति कलयतीति वा कलः । मन्दते मन्द्र, मद्रोऽपि । ध्वनावित्येव, तारयति स्वन स्थानेभ्यस्तारः, यद्गन्तिलः—गुणमुरासि मन्द्रस्तु द्वार्षितिविधो ध्वनिः । स एव कले मध्य स्तालः शिरसि गीयते ॥ कलमन्द्रतारा गुणिलिङ्गा ॥ २ ॥ समन्वितोऽनुगतोऽन्यो हुतादिर्यत्र, एक समस्त लोमानमस्त्वेकतालः, अभि-धकालमान दक्षयः । एक तननमस्यैकतालो वा, एकतानमनाकुलमिति दुर्गः । वेतिञ्च यते स्वरोऽस्या वणा । वणते (वाणते) स्वरोऽस्या वज्रकी, वलति (वञ्जि) मीनो वा हुशार्थः । विपञ्चयेते स्वरोऽस्या विपश्ची । घोषवती च । (परिवादिनी) परिवदत्यवतं सप्तस्वरत्वात् ॥ ३ ॥ तन्त्रासननासतम् । आक्षिप्त्वात्स्वैरन्ध्रारव-णदस्तकिप्रयादि । आनयते स्म चर्मणालदम् । अवनद च । आदिशब्दाद् दूरवरदृष्टिः । सुपिच्छिन्न विद्यतेस्य सुपिरम्, सुपिरमिति प्राच्याः, ऊपसुपीति (सू०) । दक्षमयस्तालो वादिहम् । आ-दिशब्दाच्छब्दादि । हन्यते घन, मूर्तीघन (सू०) ॥ ४ ॥ वयते (वाच, वादिन), आनुयते च, यद्भर-तः—तत वैवाचनदं च घन सुपिरमेव च । चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोय लक्षणाभिमतम् । मयन्ते मदङ्गा, मूद-अङ्ग वैपाम् । मुरात्पवेष्टनाभाता मुरजा । भेदा एषा विशेषा । अङ्गास्यास्तद्विधं वयः ।

चतुर्विधमिदं वाद्यवादित्रातोयनामकम् ।

मृदङ्गा मुरजा भेदास्त्र्यङ्क्यालिङ्ग्यु-ग्यो-र्ध्वकाख्यैः ॥ ५ ॥

स्याद्यशःपटहो ढक्का भेरी स्त्री इन्दुभिः पुमान् ।

आनकः पटहोस्त्री स्यात्कोणो घीणादिवादनम् ॥ ६ ॥

घीणादण्डः प्रवालः स्यात्कुभस्तु प्रसेवकः ।

कालम्बकस्तु कापोस्या उपनाहो निबन्धनम् ॥ ७ ॥

वाद्यप्रभेदा ढमरुमङ्गुडिण्डिमशर्कराः ।

मर्दलः पणवोन्ये च नर्तकीलासिके समे ॥ ८ ॥

विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो धनं क्रमात् ।

तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥

ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं-तं च नर्तने ।

तौर्यत्रिकं नृत्य-त-गीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥

उत्सङ्गस्थत्वात् । आलिङ्ग्योस्याः स्त्यालिङ्गी [ग्यः] आलिङ्ग्य वादनात् । ऊर्ध्वकृत्यैकेन मुखेन वाद-
नादूर्ध्वं कायति- ऊर्ध्वक आभोगिकाख्ये, आहुध- हरीतक्याकृतिस्वङ्गयो यवमप्यस्तपोर्ध्वकः । आ-
लिङ्ग्यर्ध्वं गोपुच्छो मध्यदक्षिणवामगा ॥ नाट्ये चेतत् ॥ ५ ॥ यत्रादौ यशोर्ये पटहो हन्यते स
यशःपटहः । ढगिलव्यक्तं कायति ढक्का । विभ्यलस्या रणे भेरी । भम्मापि । इन्दुशब्देन भाति माय-
यति वा इन्दुभिः । आ-अनिलानकः । द्वौ द्वौ भिन्नायां बाहुः । कुणलनेन कोणो वादनकाष्ठ ढक्का-
पयोगी, कुण शब्दे । शततन्त्रीरप्यनेन वाद्यते, अत एव कोणो वादित्रवादनमित्याहुः ॥ ६ ॥ कुञ्जवी-
णादण्डः प्रवालः, उज्ज्वलादिवर्णः (उज्ज्वलितवसन्तोभ्योः), यच्छाश्वत- प्रवालो वल्लकीदण्डे
विद्रुमे नवपल्लवे । कङ्कते कुकुभः, दण्डाधः शब्दगम्भीरार्थं दाहमय भाण्डं यद् भस्त्रयाच्छाद्यते । केव-
लम्बन्ते तन्त्र्योत्रेण्यपत्रशे कौलम्बकः, कुल सस्यान इत्यस्माद्धा-अम्बच् । येन चर्मणा (१) उपन-
ह्यते (उपनाहः), यत्र तन्त्र्यो निबध्यन्ते च (निबन्धनम्) ॥ ७ ॥ ढमित्यव्यक्तं शब्दमिर्यति ढमरुः ।
मङ्गुडं कायति मङ्गुडधारणात्, मङ्गुडं जलवाद्यमाहुः । ङिण्डिमशर्करा शब्दानुकारात् । शर्कराः कटे-
त्येके । मयते मर्दलः, मर्दं लाति मर्दल इति तु कचयः । पणाद्यत्यन्तस्तन्त्रीकः पणवः । अन्ये हुङ्ग-
कागोमुस्तादयः । नृत्यति नर्तकी, शिल्पिनिध्वन् (सू०), नृतिसनिरजिभ्य परिगणनं (वा०) ।
ससति संनमति लासिका ॥ ८ ॥ विलम्बितादीनां लयानां तत्त्वाद्याः पर्याया इत्यभिधानकारः,
नाट्ये तु विलम्बितानुसारेण क्रमात्तराया वाद्यप्रकाराः । कालस्य क्रियया- आवापनिष्क्रमादिक्या मान
परिच्छेदकं प्रतिष्ठाहेतुस्तालः- वदुतादि (?), मे [मे] याया मा [गा] नक्रियायाः कालनियमहे-
तुरित्येके, यद् दन्ति- तत्र शेषाः कलापाताः पादभागः [पादमान] स्तैव च । मात्रा च परिव-
र्तय वस्तु चैव विशेषतः ॥ मा [गा] नमे [मे] ययोरन्यूनान्विक्रये श्लिष्टता लये द्रुतादिः, वाद्यादी-
नामन्योन्यं समस्यमिति यावत् । तालविशेषस्तु लयेन्य ॥ ९ ॥ [नाट्यशास्त्रे प्रत्येकं भेदोस्ति । तत्रो-
क्ततत्करणद्वारनिर्वर्त्यमारभटीकृतिप्रधानं गीतकानुसारित्वादादौ तण्डु (मुनि) ना प्रणीते ताण्डवम् ।
रुक्मिताङ्गहाराभिनयं केशिकीकृतिप्रधानं वासकसज्जादिकार्यकाचरितं षोडशलि [लि] कृतिनिबद्धं
श्लिष्टत्वकालस्यम् । नृत्यं [त] त्वङ्गविक्षेपमात्रं विवाहाभ्युदयादौ ।] नाट्यं तु सर्वरसं पञ्चसंभि चतु-
र्वृतिं दशरूपकाश्रयं नटकम्, तदाह- नृत्या [ता] दि त्रयं समुदितं- त्रयंस्मैर्दं त्रिप्रमाणं तौर्यत्रिकं
नाट्यं च । आभ्यामन्यलुटनमत्रम् ॥ १० ॥ भ्रुवः कुसलं भासतमस्य, इकोहस्वोङ्गयोपालवस्य (सू०)

भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्चेति नर्तकः ।

रुचिषधारी पुरुषो नाट्योक्तौ गणिकाञ्जुका ॥ ११ ॥

भगिनीपतिराबुक्तो भार्यो विद्वानथाबुकः ।

जनको युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका ।

देवी कृताभिषेकायामितरास्तु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥

अब्रह्मण्यमवध्याक्तौ राजस्थालस्तु राष्ट्रियः ।

अम्बा माताथ वाला स्याद्वासुरोयस्तु मारिषः ॥ १४ ॥

आत्तिका भगिनी ज्येष्ठा निष्ठा निर्वहणे समे ।

हण्डे हत्रे हलाह्वान नीर्चा चर्टी सखी प्रति ॥ १५ ॥

अङ्गहारोङ्गविक्षेपो व्यञ्जकाभिनयो समौ ।

निर्वृते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वङ्गिकसात्त्विके ॥ १६ ॥

शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ।

वीरभत्तरौद्री च रसाः शृङ्गारः शुचिरञ्जल ॥ १७ ॥

इति हस्वः, अभ्रुकुसादीना (वा०) इति न पक्षे- अत्वम् । एवं भ्रुकुञ्ज्यादि । गणयती-
श्वरान्- ईश्वरो गणः पञ्चोक्तस्यस्या वा गणिक्तं वाच्यम् । अञ्जुका- असत्प्रकृतिप्रत्ययवि-
भागा देशोपसद्भावा । नाट्योक्तौ नाट्यविद्यायां नान्यत्रेत्याधिकारः ॥ ११ ॥ भावयति भाव
इत्यवगमात्तादृशान्यत्राप्येवा प्रयोगे न दोषः, यद्भरत- मान्ये भावोपि पक्षतश्चः किञ्चिदनेषु मारिषः
॥ १२ ॥ (देवी) श्रीमहादेव्या वासवदत्तादी । अकृताभिषेकराशीमध्यादेकैका भट्टिनी पद्मावत्यादिः ॥ १३ ॥
पद्मानर्हस्य ब्रह्मणस्य पृक्तपणे, न ब्रह्मणि साधु (अब्रह्मण्य), साधुर्वेयत् (तत्तत्साधु) । नाट्यादन्यत्र
राष्ट्राधिकृतो राष्ट्रियः, राणावारपारितयः (सू०) । अन्वयते वाच्यते बालेः, लोकेष्वम्बा हस्तविधे-
(अम्बार्थनयोर्हस्वः) । कश्यते प्रीत्या वास्तु । आरात्पापकेश्यः कर्मभ्यो जात आर्योरेणीयोभिषम्यो वा
। मर्षणात्सद्गुणामारिषः । माप्यपि यथा परिपत्यर्पत् ॥ १४ ॥ अता मातेवात्तिका । नियत स्थानं निष्ठा ।
निःशेषेण वहन समाप्तिर्निर्वहणम् । सुखप्रतिमुखगर्भायमर्पनिर्वहणाख्या हि पञ्च सधयः । नाट्योक्तौ नीर्चा
प्रति हण्डे आह्वान, चर्टी प्रति हजे, सखी प्रति हला ॥ १५ ॥ अङ्गस्य स्थानास्थानान्तरासनयनमङ्ग-
हारः स्फिरहस्तादिद्वौत्रिराङ्ग । व्यञ्जक व्यञ्जकः । अभिमुख्य नीयतेर्थोनेताभिनयः, वाचिकाङ्गिकाहार्य-
सातिवकारयो भावसूचकः । अङ्गेन यन्निर्वृत्तं तत् (अङ्गिक), तत्र भवत्येवेति- अभ्यासमादित्वात्
(वा०) टन्, निर्वृत्तेश्चरुताविभ्यः (सू०) इति योगविभागादङ्गवा । रत्न्य मनो गुणो वा तेन निर्वृत्तः
सात्त्विक, यदाह- सत्त्वोत्थे मनसि ये प्रभवन्ति भावास्ते सात्त्विका इति, समाहितमनस्यत्वादानुकर्तु-
र्जायन्ते ॥ १६ ॥ रत्नादयो भावा अनुक्रियमाणाः सामाजिक- रस्यन्त इति रसाः, यदाहुः-
विभावैरनुभावैश्च युक्तोय व्याभिचारिभिः । आराधयत्वात्प्रधानत्वात्स्याप्येव तु रसोभवेत् ॥ वत्सलं,
पुत्रादिस्नेहहृदा रतिभेद एव । दान्तस्वलोकितावाचोक्तं, चन्द्रास्तशृङ्गीतो वाः शृङ्गस्तुतमत्व-
गिर्यति शृङ्गारः । उत्तममुपप्रकृतिवेन शृङ्गसादिरहितत्वाच्छुचि (शुद्ध) । उज्ज्वलं वेपथ्वीकित्वेन च ।
लक्षणमेतन्न त्वेती शृङ्गारपर्यायो ॥ १७ ॥ उत्साहो हि वीररक्षस्य स्थायी भावः, एव
स्थायी भावः रसोत्तर्पयवासायत इति सर्वरसलक्षणं कदाचित् । शोकस्था-
यिप्रगव. वदणो रसो धर्मद्वारेणोक्तः । [शुष्यतेनया] घृणा । दग्धतेनया दया, दय रक्षणे, मिदपञ्च

उत्साहवर्धनी वीरः कारुण्यं करुणा घृणा ।
 कृपा इयानुकम्पा स्यादनुशोष्यथो हसः ॥ १८ ॥
 हासो हास्यं च बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ।
 विस्मयोद्भूतमाश्चर्यं चित्रमप्यथ भैरवम् ॥ १९ ॥
 वारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् ।
 भयकरं प्रतिभयं रौद्रं तृणममीं त्रिषु ॥ २० ॥
 चतुर्दशं दरत्रासो भीतिर्भीं साध्वस्तं भयम् ।
 विकारो मानसो भावोनुभावो भावबोधकः ॥ २१ ॥
 गव्योभिमानोहंकारो मानश्चित्तसमुच्चतिः ।
 अनावरः परिभवः परीभावस्तिरस्त्रिक्रिया ॥ २२ ॥
 रीढावमाननायज्ञावहेलनमसूक्ष्णम् ।
 मन्दार्क्षं ह्रीस्त्रपां ब्रीडा लज्जा सापन्नपान्यतः ॥ २३ ॥

(विन्मिदादिभ्योऽङ्) । कृपे कृपा, मिदादिवाद् (सू०) । अनुकोशान्ति समदुःखं भावन्त्यनेनानुकोशः ॥ १८ ॥
 स्य ग्येव तु रसोभवेदिति भावस्यो पर्यायत्वेन ध्वनति । (हस, हास) स्मनहसोर्वैलम् (सू०) ।
 हसनीय हासे साधु वा हासम् । वधेर्निन्दायां सन्, बीभत्सास्य बीभत्स, अप्रत्ययात् (सू०), अर्श
 आदभ्याच् (सू०) । जुगुप्साप्रभवत्वाद्धिक्कृत, यदाह- विष्ठाकृमिज उद्देगी क्षाम्यो हधिरादिभि ।
 र्बीभत्सा द्विविध इति, रसे तु पुमान्- तद्वति त्रिलिङ्ग । (बीभत्स, विकृत) द्वयमित्यनयो पर्या-
 यतामाह । प्राक्वद्भावस्यो पर्यायत्वम् अद्भुतस्य विस्मयस्यापिभावामकत्वात्, विपूर्वं स्मिद् अद्भुतं यः ।
 अन्- आश्चर्योर्वैल्यम्, तस्य भयनमद्भुतम्, अदिभवेऽनुत्तम् (उ०) । आचरणाय, आश्चर्यमनित्ये
 (सू०) इति साधु । चित्रं कदाचिद्दर्शने, अच् ॥ १९ ॥ भारोरयं प्राप्तनृद्धं भैरव । दारयति
 चित्तं दहण । आपयते भीषण । विन्म्यलस्माद् भीम । (भीम) भीमादयोपादाने (सू०) ।
 (घोर) घुराभामर्थे । विन्म्यलस्माद्भयानक, आनङ् शब्दभिः (उ०) । भयं करोति भयकर,
 भयं तमप्युद्भूज (सू०) सच् । प्रतिगतं भयेन प्रतिभयम्, कृणोतिपादय (सू०) इति समासः ।
 रुद्रस्यायं रौद्रं क्रोधात्मा । अमी अद्भुताश्च उग्रान्नामसु पुलिङ्गास्तद्वति त्रिलिङ्गा । रौद्रादिकं
 तु रसं नृसकमिति नारायण ॥ २० ॥ रसं नृकृत्वाचवभावानाह दरेति । दीयन्ते-
 स्माह, लिङ्गभेदेर्धमशाद् द्विलिङ्ग, दरी युहा । साधूनस्यति साध्वसम् । मयं भी,
 सदादिभ्यः क्तिन् (वा०) । भीतिभय, अजिघृक्ष- भयादीनामुपसह्याननपुंसकेकादिनिवृत्त्यर्थम्
 (वा०) । चेतसा मण्यते सुखादि स्वकारणाद्भवति वा चित्तद्वारादिविशेषा भावः, मण्ययति करोति
 रमन्त्या, यद्भूत- नानाभिनयस्वबद्धान्भावयान्तं रसानिमान् । यस्मात्तस्मादमी भावा विज्ञेया नाट्य-
 योग्यताम् ॥ ते च- रतिर्होसथ शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा । जुगुप्सं विस्मयशमं स्यापि
 भावा रसोद्भवा ॥ भावोऽनुभावयति मुखशङ्कादि, यदुक्तं- अनुभावस्त्यभिनयः पश्चादर्थप्रकाशनम्
 ॥ २१ ॥ व्यभिचार्यादीनाह । मत्समो नास्तीति मननं मानं । समत इता दर्पोर्वैलपोपि । (परिभव
 इत्यादि) परोभुजोवज्ञान (सू०) इति वा घञ् । (तिरस्त्रिक्रिया) तिरो-तर्थां (सू०) गतिः, परिभवेन्तद्यु-
 पचारात् अतः-तिरसोगताविति (चान्द्रसू०) सत्वम् ॥ २२ ॥ रिह कल्याणदौ, रेहण रीडा, क, होड (सू०),
 दृलोपेपूर्वस्पर्शार्थेण (सू०) । अवहेलनमवहेल, हेड अनादरे, डलयोर्लक्ष्यम् । अवहेलापि । न सुभु- उक्ष-
 णमसूक्ष्णमिति लक्षणयावज्ञा गम्यते, यत्कौटिल्य- अयमुचै सिञ्चतीति दार्ध्यावारायणं प्रात्राजीत् ।
 असूक्ष्णमित्येके, सूक्ष्मे- यस्यादल (सू०) इति यल्लपात् । निरुद्धोऽभिभवः पराभवो न्यकारश्च ।

क्षान्तिस्तितिक्षाभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ।
 अक्षान्तिरौर्ष्यास्या तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥ २४ ॥
 वैरं विरोधो विद्वेषो मनुशोकौ तु शुक् खियाम् ।
 पश्चात्तापोनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥ २५ ॥
 कोपक्रोधामर्षरोपप्रतिघा रुद्रकुधौ खियाम् ।
 शुचौ तु चरिते शीलमुन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥
 प्रेमा ना प्रियता हार्द प्रेम स्नेहोऽथ दोहदम् ।
 इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा वृद् घाञ्छालिप्ता मनोरथः ॥ २७ ॥
 कामोभिलापस्तर्षश्च सोत्थर्थं लालसा द्वयोः ।
 उपाधिर्ना धर्मचिन्तापुंस्याधिर्मानसी व्यथा ॥ २८ ॥
 स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानमुत्कण्ठोत्कलिके समे ।
 उत्साहोध्यवसायः स्यात्स वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २९ ॥
 कपटोऽस्त्री व्याजदम्भापधयश्छद्मकैतव ।
 क्लृप्तिर्निकृतिः शाठ्यं प्रमादो नवधानता ॥ ३० ॥

मन्दमक्षि यत्र तन्मन्दक्षम् । मीढावनसत्रप्रेन्दुरिति स्तोत्रलज्जावशाद्द्विबधुवनमति मुखमिति मन्दास्य-
 मित्येके । (मीढा) मीढासु देवमुदीक्ष्येति पुंस्यपि । सा सज्जा परस्माद्व्यावहे जा (य) तेपत्रपा
 ॥ २३ ॥ (क्षान्तिः) बाहुलकादिना । (तितिक्षा) गुप्तिर्जिह्वम्- (सू०), निन्दाक्षमाव्याधि-
 प्रतीकारेष्विति (वा०) सन् । क्षमा मर्षः सहन च । अभिचारेण ध्यानमभिध्या, परस्त्रविषयस्पृहेत्येके,
 दोषचिन्तापूर्वं परस्त्रे लिप्तेत्यर्थः, यत्काल्य- विषयप्रार्थनाभिध्या । भार्यादेः परदर्शनासहेने रुद्राऽऽशा-
 निरीर्ष्या, अत्र तु परोत्कर्षासहन महाप्रेमैर्धर्मो मन्यते य ईर्ष्युः पवित्रोऽविवत् । (असूया) असूनु
 कण्डादिः ॥ २४ ॥ वीरस्य कर्म वैरं, द्वन्द्वाद्वुनैरमैधुनिकयोः । (सू०) इति लिङ्गादम् । इत्यभीर्ष्या-
 सूयाद्वेषणा भेदाद्- द्वेषो ना स्यादसूयेर्धर्मो मालाकारो भ्रान्तः । मन्यते मनुयैर्न्यभिह, यच्छा-
 भ्वतः- निषदन्ति कुर मनु मनुस्त्वदैर्न्ययोः । शोचन शुक् । (विप्रतीसारः) उपसर्गस्यवज्जम-
 लुप्येवहुल (सू०) इति वीर्यः, पक्षे विप्रतीसारः । अनुशयो वक्ष्यते ॥ २५ ॥ प्रतिहृन्मतेनेन प्रतिघा,
 करणेहनः (सू०), परीषः (सू०) इति बाहुलकाद् परव च । शुचौ शुद्धे, तृतीयादिपुभापितपुंस्कार
 (सू०) बाल पुम् । (शाल) शील समाधाने । चर्यनेनेन चरितम् । चरित्र च । (उन्मादः) चित्त-
 नवस्थितिर्भूताघवेशान् ॥ २६ ॥ प्रियस्य भावः प्रेमा, प्रियस्त्वित्येति (सू०) प्रादेशः । हृदयस्य कर्म
 हार्दम्, युवादिवाद्ग (ह्ययनान्नयुगदि-धौम्), हृदयस्यहृदयदगुलातेषु (सू०) । प्रीतिः प्रेम,
 प्रीति मनेन् (अन्धेभ्यापिदश्यन्ते) । दोहमाकर्षणं ददाति दोहदम् । मन एव रचो दूरागमि यत्र मनो-
 रपः । मनोषवी च ॥ २७ ॥ सातिसायेनेच्छ भर्तृ लसने लालसा, लल इत्याया वा । उप समीपे-
 व्याधिरस्य, उपपन्न अधिर्वा- उपाधिः । आधीयते चिन्तानेनेलाधिः ॥ २८ ॥ (आध्यान) चै चिन्ता-
 याम् । चिन्ति (ति) श्च । छित्तैनापि साम्य (उत्कण्ठोत्कलिकयोः), आध्यानमेह सबधन्ति, यत्का-
 शिका- अध्यानमुत्कण्ठापूर्वक स्मरणम् । उद्यमोद्योगौ च (अध्यवसायार्थौ) । उत्साहः सातिसयो
 वीर्यं, वीरस्य कर्म, वीरवीर्यौ च (सू०) इति गण- (सून-) पाठात्साधु ॥ २९ ॥ के मूर्ति पट इवाच्छा-
 दक कपटः । उपाधीयते स्फुटिदस्यैव सिन्दूरमुपधिः । छाद्यतेनेन रूप छद्म, इहमन्त्रनृविषयेति (सू०)
 ह्रस्वः । कृतवत्स्य कर्म केतवम् । कुत्सिता सुतेदिसार्थं कुगृतिः, पूर्वत तु वक्ष्णा कलम् । निकृता
 कृतिर्निकृतिः । शठस्य कर्म शाठ्यम् । अनवहितत्व कार्यवलेपः ॥ ३० ॥ क्लृप्तिमिच्छयतेनेन क्लृप्त

कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ॥ ३१ ॥
 स्त्रीणां विलासविश्वोक्तिविभ्रमा ललितं तथा ।
 हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ॥ ३२ ॥
 द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा ली(खे)ला च नर्म च ।
 व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च क्रीडाखेला च कुर्वनम् ॥ ३३ ॥
 धर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्प्रलयो नष्टचेष्टता ।
 अवहित्याकारगुतिः समौ सधेगसंभ्रमी ॥ ३४ ॥
 स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः स मनाक् स्मितम् ।
 मध्यमः स्याद्विहसित रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ॥ ३५ ॥

तन्यते वा (कुतुक), प्रज्ञादिवात् (सू०) स्वार्थे वाण्, तुलौकिङो वा ॥ ३१ ॥ शृङ्गारभावभ्यो रस्य दि-
 भ्यो मनोविकारेभ्यो जाता क्रियाधेया अलकाराख्या लीलादय (हावा), हयन्त्यनेनेति हाव, यदाह-
 स्याद् भावसूचको हावो हेलास्यैवानुभावनम् । हिल हावकरणे, हेल अनदरे वा । इतिशब्दात्नकारार्थो-
 दितलक्षिततादयोपि । अत्र भरतः- अलकाराद्य नाट्यशैलीया भावरसाधया । यैवनेभ्यधि-
 का स्त्रीणां विकारा वनत्रगात्रजा । देहात्मक भवेत्सत्त्वं सत्त्वाद्वाच्यं समुत्थित । भावात्ममुत्थितो हावो
 हावाद्धेला समुत्थिता ॥ तथा- हाव शृङ्गारभावाम्नो रम्योक्तिस्मितविक्षिप्तम् । शृङ्गारप्रौढिमा हेला
 हेवाको यैवने हि य ॥ किं च- लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रम मिलिक्थितम् । मोहायित कुट्टिमित
 विश्वोको ललित तथा । विहृत चेति मन्तव्या दश स्त्रीणां स्वभावजा ॥ प्रियस्यानुरुत्तिर्लीला श्रिष्टा
 नावेषचेष्टितै, लीड् श्लेषणे । विलासोद्गमे विशेषो य प्रियाप्राप्तासनादिषु, रस श्लेषणे । मण्डनानाद-
 न्यासो विच्छिन्ती रूपदर्पत, विश्रिष्टा छित्तिर्भाहुरित्यर्थः । चित्तरस्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो मत ।
 हर्षाद्भूतगीतादिध्यामिथ किल [लि] किञ्चित्, अलोक किञ्चित्मित्यर्थः, विलीति वण्टकृञित वा,
 यथा किलिकिलाव । मोहायित प्रिय स्मृत्वा साङ्गभङ्गविजृम्भणम्, सु प्रमदये । दु सोपचार
 सौख्येपि हर्षात्कुट्टिमितं मतम्, कुट्ट च्छेदनादौ, तेन मित, इत्थं लक्ष्यात् । विश्वोक्तेभिमत्प्राप्तावपि
 गर्वादानादौ, विवृ क्षेपे, विपूर्वस्य वृत्तेर्वोपभ्रशो विश्वोक्त । अनाचार्योपदिष्ट स्याल्ललित रतिचेष्टितम् ।
 यत्कथाभाषण व्याजाद्विहृत दर्शितेष्टितम्, अवसरागत वचन व्याजादिना हन विहृतम् ॥ ३२ ॥
 द्रवति हृदयमनेन द्रव । विलन्यनेन कलि, विल क्रीडाया, वेत्त चलने वा । नृणाति नर्म । वर्करोपि ।
 व्यज्यत इति व्याजोऽन स्वरूपाच्छादन, यथा- ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि काम् (नामा०) । अपदि-
 श्यतेपदेश, अतद्रूपस्य ताद्रूप्य कीडार्थं वचनेयम् । स इव लक्ष्यते लक्ष्यम् । निभच्छलच्छन्नादयो
 प्युपचरात् । एते केलिपरिष्वङ्गिते रुडा, क्रीडया खेलन, लुका (वालुका १) मणिकादीयेके ।
 (कुर्वन) कुर्वनमित्येके, कुर्व क्रीडाया, उपधायाच (सू०) इति दीर्घाभावधिन्य ॥ ३३ ॥ जिघर्ष-
 नेनाहर्षं धर्म । निदाघतेनेन निदाघ, न्यङ्कादि (सू०) । प्रलीयते क्रियात् प्रलय सान्निवको भावः,
 मूर्च्छेत्यर्थः, यदाहुः- स्तम्भे विचेतनत्व प्रलये गतचेतनत्वमत एव । सहसैव निषतन भुवि भवति
 गद्गभूतशैथिल्यात् ॥ (अवहित्या) अह्वैकृतस्य रोमाद्यादच्छादनादबहि स्थितत्वम्, अवहित्यमित्येके ।
 (सवेग) भयादिना कर्मस्वावेग ॥ ३४ ॥ उत्प्रास्यते सामर्थेन्यः क्रियतेनेन, सोपहास इत्यर्थः ।
 आच्छुरण परचेष्टेदनम्, अवच्छुरितमिति कात्यः । स हास ईपस्मिताह्य । रोम्णामघनं रोमाश्च ।
 रोमाणि हृथन्यनेन रोमहर्षणम् । पुलको रोमविक्रियापि ॥ ३५ ॥ (कन्दित) भावे क (नपुसके
 भावेक) । (जम्भ) मुखादिविकास, धनि पुगन्, अप्रलये (सू०) स्त्री, स्त्रीपत्व त्वविक्रौ भयादिव्य,

क्रन्दितं रुदितं कुष्ठं जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ।
 विप्रलम्भां विसंवाद्वा रिङ्क्षणं स्तलनं समं ॥ ३६ ॥
 स्यान्नित्वा शयनं स्यापः स्वप्नः संवेदा इत्यपि ।
 तन्द्री प्रमीला भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिः स्त्रियाम् ॥ ३७ ॥
 अट्टिः स्यादसौम्येक्षिण संक्षिप्तप्रकृती त्विमे ।
 स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ वेपथुः ॥ ३८ ॥
 कम्पोथ क्षण उद्धयो मह उद्धव उत्सवः ॥ ३९ ॥

इति नाट्यवर्गः । ६ ।

अधोभुवनपातालवलितझरस्तातलम् ।
 नागलांकाय कुहरं सु(शु)पिरं विवरं विलम् ॥ १ ॥
 छिद्रं निर्व्ययनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा सु(शु)पिः ।
 गर्तावटौ भुवि श्वभ्रे सरन्ध्रं सु(शु)पिरं त्रिषु ॥ २ ॥
 अन्धकारोस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः ।
 ध्वान्ते गाढेन्यतमसं क्षीणवतमसं तमः ॥ ३ ॥

दर्शनाश्रेयम् । अट्टीकृतास्तशयन (विसंवाद्) । इत्यनेनैः स्तलन (रिङ्क्षणं), रिङ्खिलाङ्किकः, रिङ्खणमित्येके ॥ ३६ ॥ निवर्तं द्राप्येतस्या निद्रा । सविशान्तीन्द्रियाम्भ्रं संवेशः । स्वप्नं स्वप्नः, स्वपोनन् (सू०) । इन्द्रियाणां तननं शयनस्या तन्द्री, निद्रा तन्द्रेयावन्तेऽपि । प्रमीलन्तीन्द्रियाण्यस्यां प्रमीला । भ्रुकुटिन्ये भ्रुकुसवनैस्त्वम् । अन्ये त्वदृष्टिरित्येनैव सवधन्नि, यद् दुः— भ्रुकुटिर्दृष्टेयस्योभ्यां स्यात् ॥ ३७ ॥ सोमदेवताकत्वेन लक्षणयाविकृतं सोम्य, सोमाष्टयम् (सू०), शाखादितान् (सू०) सोम्य इत्याहुः । असौम्ये विरुद्धे दर्शनं इत्यर्थः । इमे द्वे स्त्रियां स्वरूपादेः पर्यायो ॥ ३८ ॥ (वेपथुः) द्विषोऽथुव् (सू०) । क्षणुने दुःखं क्षणः । महः—अकारान्तः, यान्तस्तु तेजोर्ध्वं । उद्धुनाति दुःखमुद्धवः । उत्सूने मुमसुसवः । उत्सर्पणमुद्धनं नैक्षिन्त निर्धुनिः । प्रयोगार्थं सगीनकं गुणनिष्ठा । प्राड् नाट्यात्पूर्वरङ्गाः स्यात् । नाट्यार्थोपशेषः पूर्वं प्रस्तावना सुखं न स्यात् ॥ ३९ ॥ इति नाट्यवर्गः । ६ ।

पतन्त्यस्मिन् पातालम् । रसायास्तलमयः, रसा भूस्तलं पृष्ठं वास्तव्यं कुम्भितं कृत्वा हरति विस्मा-
 पकं वा उद्वहम् । सुषिर्धर्ममात्रेऽपि मनुष्यं, कपयुवीनिः (सू०) । शाश्वतस्तु निस्सावयवीं सुषिर-
 सुषीं मन्यते, यदाहुः— गर्ते गर्तान्तिने वायविक्षेपे सुषिरं त्रिषु । निमिषते विवरम् । मिलति विल, विल
 मेदने ॥ १ ॥ छिद्रं (श्र) ते छिद्रम् । निर्व्ययतेनेन निर्व्ययनम् । रोन्ते प्रकाशतेनेन रौति वा रोकम् ।
 रगति रन्ध्रम् । श्वभेर्मानि [प्रन्त] श्वभ्रम् । उष्यतेस्या वपा, मिश्रित्वादाह् (सू०) । सुषु स्यति
 सुषिः । गिरति गर्तः, गर्तापि । अवन्त्यस्मादवन्तः । सिद्धशतुनादाच्छुभ्रं भूस्त्रनेव, यत्कात्यः— श्वभ्र-
 गन्तावटायाथा भुवो विवरवाचकाः ॥ २ ॥ अन्ध कटोलन्धकारः । क्षुब्धस्त्वान्तेति (सू०) पान्ध
 साधुः । तमोस्य स्तीति तमिस्रं, ज्योत्स्नातमिस्रेति (सू०) साधुः, क्षीत्वमतनम् । तिमिरं तमि-
 रम् । ताम्यन्त्यनेन तमः, अयुन् । भूमिच्छायां च । अन्धयन्त्यं च ततमश्चान्यतमसम्, अवयमन्धे-
 भ्यस्तमसः (सू०) इत्यन् । क्षीणे ध्वान्तेवर्दीनं च ततमश्चान्यतमसम् ॥ ३ ॥ (यन्तमसम्) समन्तातमः ।
 न—अगं नागाः, नत्राक्षिति (सू०) नन् प्रकृष्टा । वट्टा आस्थानि कादरेयाः, सुत्रादितान् (सू०)
 दह, न तु— स्त्रीभ्योऽह् (सू०) वट्टकृमण्डलोभ्यन्तस्मूतविधेः (सू०), सर्वेभ्योऽन्ये देवयोतपोनी ।

त्रिष्वक्संतमस नागा काद्रव्यास्तदीश्वर ।
 शेषानन्तो वासुकिस्तु सर्पराजोऽथ गोनते ॥ ४ ॥
 तिलित्स स्यादजगरे शयुर्चाहस इत्युभौ ।
 अलगर्दो जलव्याल समौ राजिलङ्घुभौ ॥ ५ ॥
 मालुधानो मातुलाहिर्निमुक्ता मुक्तकञ्चुकाः ।
 सर्पं वृदाकुर्भुजगो भुजगोहिर्भुजगम ॥ ६ ॥
 आशीचिपो विषधरश्चक्री व्याल सरीसृपः ।
 कुण्डली गूढपाञ्चभुश्रवा काकोदर फणी ॥ ७ ॥
 दर्वाकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको बिलशय ।
 उरग पन्नगो भोगी जिह्मग पचनाशन ॥ ८ ॥
 निष्वाहेय विपास्थ्यादि स्फटाया तु फणा द्वयोः ।
 समौ कञ्चुकनिर्मोको क्ष्येडस्तु गरल विषम् ॥ ९ ॥

(शय) शेते हरिश्मिन् शिष्यते वा । वसुक्स्यापत्य वासुकि । गोखि नासिकास्य, अनुनासिकाया सञ्ज्ञायानसच स्थूलत् (सू०), गोनासाय नियन्त्रितागदरजा (विद्वाल०) इति मोनातोऽपि ॥ ४ ॥
 (तिलित्स) तिल गतौ । चरीन्द्रोपि । अजा गिरलजगर अजो नित्यो गरोस्य वा । शतेत्यर्थे शयु । बाह्व गते स्थति बाह्व - अवल । चक्रमण्डली च । न लग्नप्रदयति निर्विपत्वात्, अलीव गर्दलखिगर्द इत्यक । राजि देहे लाति राजिल । ङुडति ङुडुम, ङुडि हुडि निमज्जन, ङुडु [ड] भापते ङुडु [ड] भ इत्येके, निर्विपो द्विमुखोहि, लक्ष्य च- किं महोरगविसर्पविक्रमो राजिलेपु गदह प्रवर्तते (रघु०) ॥ ५ ॥ मालुमातुलाह्योपधिस्तत्र धानमस्य मालुधान । सर्पभदा एते । (मुक्त-कषम) सर्प इति शेष । सर्पति सर्प । पिबते व्यायच्छति वृदाकु । भुजेन कौटिल्येन गच्छति, गमे सुनि (वा०), खबडिद्वा (वा०), गमश्च (सू०) इति ड खब एव त्रैल्यम् । अहल्यहि ॥ ६ ॥
 आस्या विषमस्य, आशीस्तालुगता दष्टा तथा विद्धो न जीवति, पृथोदरादित्वात् (सू०) रेफलोपे आर्शशब्देयमिति सप्तम्या । चक्र मण्डलाकारतास्यास्ति चक्री । व्याडन हनुमुद्यमोस्यास्ति व्याल, अट उपमे । कुण्डल सर्पति सरीसृप, नित्यकोटिल्येगतौ (सू०) इति यट्, (यटाचिवेति) लुक्, पचायश्च (नादिप्रहिपचादीति), रीदृकृत (सू०) । गूडा पादा अस्य गूढपात् । चधुरी श्रवसो अस्य चधुश्रवा, अत एव गोकर्ण । काकस्यैवोदरमस्य काकादर काकोल विषमुदरेस्य वा ॥ ७ ॥
 दर्वाकुर फण एव करोस्य प्रहारादौ दर्वाकर । गर्हित ददाति ददशक, लग्नसदचरति (सू०) यद्, यजजपदशायट (सू०) इत्यूक, जपजभदइति (सू०) अनुस्वार । बिले शेते बिलशय, शयवास वासिष्वकालात् (सू०) इति सप्तम्या अलुक् । उरसा गच्छयुरग, उरसोलोपश्च (वा०) इति ड । पन्था न गच्छति (पन्नग), नभ्रणपद्- (सू०) इत्यस्यापलक्षणत्वात् प्रकृत्या । भोग सर्पदेह-कुटिला गतिर्वास्यास्ति भोगी । जिह्म यक् गच्छति जिह्मग । कुम्भीनस कञ्चुको लेलिहानश्च । राज-सपा भुजगभुक् ॥ ८ ॥ आहो भवमाहेय वनिकुक्षीति (सू०) वन् । स्फटन्ति विरार्यन्तेनया स्फटा, द्वये वर्तमानाया स्फटायां फणापि द्वयो, फोत्थके । फण गतौ (फणा) । दर्वि कफेलुध । कञ्चुकमिव कसपते बध्यतमेन (कञ्चुह) । निमुच्यते निर्मोकोहित्वक । निवर्त्यनी च । क्ष्वडत मोहयति क्ष्वड । गिरति जीव गर, गर लाति गरल श्यामस्यामलवत् ॥ ९ ॥ नवामी विषप्रकारा । काकमेवक काकोल, ईपत्कोलति सस्यायति वा । कालस्य वर्णस्य कूत्रेण कालकूट, मृदुसबन्धा व्यानो वा । हलाति विलि-सति जर न विलिखति च हलाहल, हलिव हलतीति लक्ष्ये हालाहली हलहलश्च, यथा- स्निग्ध भव-

पुंसि कृषिं च काकोलकालकूटहलाहलाः ।

सौराष्ट्रिकः शौक्लिकयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥

वारवो वत्सनामश्च विपभेदा अमी नव ।

विपवैद्यो जाड्युलिको व्यालमाह्वहितुण्डिकः ॥ ११ ॥

इति पातालभोगिवर्गः । ७ ।

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ।

तद्भेदास्तपनाधीचिमहारीरवरौरवाः ॥ १ ॥

संहारः कालसूत्रं चेत्याद्याः सत्यास्तु नारकाः ।

प्रेता वैतरणी सिन्धुः स्यादलक्ष्मीस्तु निष्कृतिः ॥ २ ॥

विष्टिराजुः कारणा तु यातना तीव्रवेदना ।

पीडा पाधा व्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥

स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलं त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् ॥ ४ ॥

इति नरकवर्गः । ८ ।

लघुततुल्यमहो कलत्र हालहलं विपमित्रप्रणुण तदेव, यथा— कामनपापि भयान्द्रियकुण्डैर्यद्यपि दुष्कृत-
हालहलं च, यथा वा— गन्धु तिष्ठति वाचि योयितां हृदये हालहल महाविषम् (भट्ट-गृह्यम्) । तुरा-
शुक्लिकदरस्तु देशेषु भवाः सौराष्ट्रिकादयः । ब्रह्मणः पुत्रः [यद् याज्ञवल्क्यः— त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः
यस्य धर्मो व्यवस्थितः] ॥ १० ॥ वनस्येव नाभिरस्य वत्सनामः । (जाड्युलिकः) वसन्ता-
दिवात् (सू०) ठक्, जाड्युलिको विपमित्रगति मागुरिः । आदितुण्डेन दाव्यति (आदितुण्डिकः)
॥ ११ ॥ इति पातालभोगिवर्गः । ७ ।

नटाः कायन्त्यास्मिन् नरकः । (नारकः) अन्येनामपि (अन्येभ्येपिदृश्यते) इति यादुलकाद्व
दीर्घः । निष्कान्तः— अयात्रिरयः, अयोनुकूलं देवम् । तपति सनापयति तपनः, तपन्येन वा । अवन्त्य-
स्मादवीचिः, विरुद्धा वीचयोत्र वा, त्रिशमपि । रत्नैर्हस्तैः कन्दश्च तत्र भवो रौरवः ॥ १ ॥
संहियन्तेत्र संहारः, संघात इत्येकं । कालान्वयोमयानि सूत्राण्यत्र कालसूत्रम् । आचरात्ता-
मिच्छान्वतामिच्छादयः । सत्त्वाः प्राणिनः, सीदन्तीति । प्ररूपेणेतः प्रेताः । परेता आतिवाहिका (ता)-
श्च । नारकी नदी, विगततरणो व्यक्तं पाताले भवा वैतरणी, विगततरणिविनाका वा । निष्कान्ता ऋतेः स-
न्मार्गाभिर्भृतिः ॥ २ ॥ विराति क्लेशं विक्षिर्नरके हृत्क्षेपः । आजयते—आजुः, किञ्चिप्रच्छेति (वा०) कि-
ब्दीर्घा, आ— अजयते वा, आजूवेतनयोर्विष्टिः कर्मकृत्क्रमणोरपीति शाश्वतः । (कारणा) कृन् हितायां,
षिञ् । यत् निकासयो, णिञ्, यातयति यातना नारकदृक् । दुष्टानि खान्यस्मिन् दुःखम् । प्रसूतेर्जात
दुःखः, (आमनस्यं) अमनसो भावः, वैमनस्यमित्यर्थः । पश्य मनःपीडयो इति सभ्याः, यन्माला-
दुःख प्रसूतिजे ह्येव पीडा पाधा च वेदना, दुःखमाविः प्रसूतिजमिति कात्यः ॥ ३ ॥ कविश्रुति कष्टं
कष्टभाविष्यतीत्याहुः (का०), कृच्छ्रगहनयोरुपः (सू०) इति नेट् । कर्पति कृन्तति वा कृच्छ्रम्,
आसमन्ताद्रिष्यं स्मृतीति—आभीलम् । एतानि शरीरपीडयानि, लक्ष्ये तु नवाप्येकर्षाः । एषां दुःखादीनां
मभ्याद्विशेष्यानिश दुःखकटुकच्छात्रिलिङ्गाः, यथा—सेय दुःखा च दुरूपपादा च, दुःखाः सुतो निर्गुणः,
सर्वं दुःखं विवेकिनः ॥ ४ ॥ इति नरकवर्गः । ८ ।

समुद्रोद्विषरूपारः पारावारः सरित्पतिः ।
 उदन्वानुदधि सिन्धु सरस्वान्तागरोर्णव ॥ १ ॥
 रत्नाकरो जलनिधिर्याद पतिरपांपति ।
 तस्य प्रभेदा क्षीरोदो लवणोदस्तथापरे ॥ २ ॥
 आपः स्त्री भृश्रि वार्धारि सलिल कमल जलम् ।
 पय कीलालममृत जीवन भुवन वनम् ॥ ३ ॥
 कवन्धमुदक पाथ पुष्कर सर्वतोमुखम् ।
 अम्भोणस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशः (सं) वरम् ॥ ४ ॥
 मेघपुष्पं धनरसस्त्रिपु द्वे आप्यमम्मयम् ।
 भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रिया वीचिरथोर्मिपु ॥ ५ ॥
 महत्सृल्लोकल्लोली स्यादावर्तोम्मसां भ्रमः ।
 पृपन्ति बिन्दुपृपताः पुमांसो विप्रुप स्त्रियाम् ॥ ६ ॥
 चक्राणि पुटभेदाश्च भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ।
 कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिपु ॥ ७ ॥

समुनसि समुद्र । अप- उदक धीयते स्मश्रुद्विषरूपेण च, कर्मण्यधिरणेन च (सू०) इति किं,
 पेयवासवाहनधिपुच (सू०) इत्युदकस्येद । न कुं पृणाति मर्यादापालनादकूपारः । पारामावृणोति
 पारावारः, पारमिवावारमस्य वा दुःखं रत्नं । उदकमस्त्यस्योदन्वान्, उदन्वानुदधौच (सू०) इति
 साधु । स्यन्दते सिन्धु । सरासि सन्त्यस्य सरस्वान् । सगरैः सप्त सागर । अर्णोस्त्यास्त्वर्णवः, अर्ण-
 सोलोपथ (वा०) इति व सलोपथ ॥ १ ॥ यादासि पाति यादपति, पाथ पतिरित्येके । सुगममेव
 हि मध्यमपाते — इति दर्शनात्समासे पठ्या अलुः । वीचिमाली सरः [शर] ध्वजोऽवारपारश्च ।
 (क्षारोद) उदकस्योद सज्ञायाम् (सं०) । अपरे दध्युदपृतोदसुरोदेक्षुदस्वाददा ॥ २ ॥ आनुवन्त्यापः
 स्त्रिया बहुवे । वृणोति वार्धारि च । सरति सलिल, रत्नोर्लक्ष्यम् । काम्यते, कमलम् । जडति जलम् ।
 पयते पीयते वा पय, पय गतौ, पांश्च पाने । कीला ज्वाला अलति वारयति कीलालम् । भवत्यस्मात्सर्वं
 भुवनम् ॥ ३ ॥ क वध्नाति कवन्ध, यच्छाश्वत — कवन्ध सलिले रुण्डे । कमन्धमिति द्वे नाश्री
 इत्येके । उनस्युदकम् । पीयते पाति वा पाथ । पुणाति पुष्करम् । सर्वतोमुख सर्वदिग्गते । अमत्यम्भ ।
 ऋणोत्पलं । तुदति तैति वा तोय, तु. सैन आवरणार्थं वा । नयति नीरम् । [घस्यते क्षियति वा
 क्षारम्] । अम्बुनि (ते) अम्बु । शं पृणोति शवरम् ॥ ४ ॥ मेघानां पुष्प प्रसव । दक जीवनीय च,
 यथा दकलाकणिका । (अथा विचारोम्मयम्) एसाचोदित्य (वा०) इति मयद् । आप्य तु लक्ष्यान्,
 अत एव आप्यवेति चान्द्र सूत्रम् । (भङ्ग इ०) भङ्ग्यते तरल्युक्तेति केति शब्दानि, ऊर्मिर्वा
 स्त्रियामिति काकाक्षिवन् । वीची तु नित्य स्त्री ॥ ५ ॥ ऊर्मि लोल [लोलयति] उल्लोल । कल्पन्तेनेन
 नय इति कलोल, कुत्सितो लोल इत्येके । लहरी- ओषध । आवर्तते मण्डलेन भ्रमत्पावर्तः । पपति
 गिगति पृपन्, रूपभेदा लीये । बिन्दति बिन्दु, विदि अवयवे । विगत प्रोषो दाहोस्त्या विपुः ॥ ६ ॥
 चक्राकारेण यान्त्यध (चक्राणि) । पुट भिन्वा निर्यान्तीत्युपपत्त्यायोपेक्षा । वक्राणीति माला । नदी-
 चङ्कारता इति च गौडो आन्तः । तेनानौये भ्रमा प्रगल्भ्याया जल्पया । कूलति कूल, कूल आवरणे ।
 रुण्यम्भो रोध । तरन्त्यस्मात्तीरम् । तीरप्रतीरे दीपप्रदीपवन् । तड्यत आद्वयतेमगता तटम् ॥ ७ ॥
 (नद्या) परे पार्श्वे कूल पार, पार्यत समाप्यतोस्मिति वा । अर्वाक् पार्श्वे कूलमवाप्ता, यदाह — अर्वाक्

पारावारे परावाची तीरे पात्रं तदन्तरम् ।
 द्वीपांस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् ॥ ८ ॥
 तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम् ।
 निपद्वरस्तु जम्वालः पङ्कोष्ठी आवकदम्बी ॥ ९ ॥
 जलोच्छ्रुताः परीवाहाः कूपकास्तु विदारकाः ।
 नाव्यं प्रिलिङ्गं नौतार्यं त्रिषां नौस्तरणिस्तरीः-रिः ॥ १० ॥
 उडुपस्तु (पं तु) पूवः कोलः स्रोतोन्मुत्तरणं स्वतः ।
 आतरस्तपप्यं स्याद् द्वोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ॥ ११ ॥
 सांयात्रिकः पोतयणिक्कर्मधारस्तु नाविकः ।
 निवामकाः पोतयाहाः कूपको गुणवृक्षकाः ॥ १२ ॥
 नौकादण्डः क्षे(क्षि)पणी स्यादरित्रं केनिपातकः ।
 अभिः स्त्री काष्ठकुडालः सैकपात्रं तु सेखनम् ॥ १३ ॥

कूलमवारं स्यात् । परावाची इत्येके, अर्वाक्ष्ण्डस्यान्यवसान् । न वार्षियतेहरानार न त्रियते वा । तयोः
 कूलमेर्ग्यं, पोयते पातं प्रवाहः । द्विषा गता आपोय द्वीपम् । अन्तरपामन्तरीपं, द्वयन्तरेषामन्तरेष्वपेक्ष्य
 (सू०), कृशश्चरति (सू०) अः समानान्तः ॥ ८ ॥ तत्तट तोयान्कमेगोत्थित पुलिनं, पुलो महत्त्वमस्या-
 स्ताति, तद् द्वीपमिति माला- वा ना द्वीप च पुलिनम् । तदेव प्रकृत पुलिनं, सिकतास्यास्ति सैकतं, देशेऽलु-
 लनीच (सू०) इत्यर् । [निपीदन्वस्मिन् निपीदन् द्वौणि वा निपद्वरः । जसति प्रमते जम्वालः ।
 पञ्चये पङ्कः । सौयनेस्मिन्वाहः । द्वोणिति कर्म०] । विखल्य ॥ ९ ॥ जड प्रदुमुच्छ्रुषेति
 परिवहति येनिर्गममार्गेन परीवाहाः, यक्ष्य-उपाजितानामन्यानां त्याग एव हि रक्षणम् । तयाको(तडागो)
 द(मंस्वाना परीवाह इवाम्बुजम् (पवनम्) (चान्दय०) ॥ परितोहोषि । कूपप्रविकृतिः कूपकः,
 शुष्कनपादौ जलार्थं गताः क्रियन्ते, यत्कालः- विवरान् कूपकान्दुः । विदारयति दना विदारकः,
 मालान- सुधी (पञ्च) विवेगे साध कूपकाः । (नाय) नौवयोपमेति (सू०) यत् । सुयते नौः,
 ग्लानुदिम्याडीः (उ०) । तरन्त्यनया तगिस्तराश्च ॥ १० ॥ उडुच्यते- उडुरम्बुवाहः । कवनेनेन
 कोलः, कोलति संस्थापयति वा कोलः, यच्छुभ्रवतः- पेन्प्रवर्गोः कोल कोल तु वदरीफलम् ।
 स्वतोहृतिम् । आतरन्त्येनान्तः, आदाप इत्येके । पयनेनेन पयः, पो साधु पयं मूय, साधी
 (तद्रपायु) यत् । काष्ठमुलक्षणं, काष्ठान्दिनी जलधारिणी देगी, इवन्मभोस्वाम्, होणिक्का त-
 मुवदिनीयेके पेटुः ॥ ११ ॥ समुदिदना यान सवाहा, सा प्रयोजनमन्य (प्रयोजनम्) सायात्रिकः ।
 पवते वातेन पोतो बहन्म् । कर्षोरित, कर्षः धोत्रमरिच चेति दुर्गः । नावा तरति नाविकः, नौद्व-
 चष्ट्र (सू०) । निदन्तु शब्दा निवामकाः । निपा(य)नाय । पुनश्चो वन नौरज्जा वध्यते, पोते
 पञ्जपयाधार इत्येके । कूपे- आकारगते काष्ठति कूपकः, गौडस्तु जलान्तस्तस्मिन्कूपकानाह ॥ १२ ॥
 येन नौवापतेनौ नौकादण्डः । लिच्येनवा क्षेणी, क्षोभ्यप्रव, निपेत्युपाध्यायः । के जले नावो
 येन निपातयन्ति स केनिपातः, हलन्तादेति (सू०) अलुङ् । इत्यनेनारित्रम्, हस्यादि कोटिपात्र
 वा । न विमर्शयिः । काष्ठे कुडालः काष्ठनयो वा, येन निखन्यते भन पोतादिक कुपेन पूर्यते । (सेवन)
 येन नावो जलमुद्ध्रियते ॥ १३ ॥ अचिद- यानपात्र तु पोतोत्थिववे त्रिषु समुद्रेषु । सामुद्रिको मनु-
 ष्योऽपिवाहादौ नाः समुद्रिका [जना समुद्रिका व नौः] ॥ अर्धे नवोर्धनव, नवोर्धनोः (सू०),
 अर्धच (सू०) इति टच् । नावनिधननवतितु जलम्, अतिनीः पुमान् स्त्री वा । तिषागाधार-

क्लीबेर्धनाय नायोर्धेतीतनोकेतिनु त्रिषु ।
 त्रिष्वागाधात्प्रसन्नाच्छ कलुषोनच्छ आविल ॥ १४ ॥
 निम्न गभीर गम्भीरमुत्तान तद्विपर्यय ।
 अगाधमतलस्पर्श केवर्ते दाशधीवरौ ॥ १५ ॥
 आनाय पुंसि जाल स्याच्छृणसूत्र पवित्रकम् ।
 मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्वडिश मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥
 पृथुरोमा झपो मत्स्यो मीना घेसारिणोण्डज ।
 विसारः शकली चाथ गडक शकुलार्मक ॥ १७ ॥
 सहस्रदंष्ट्रः पाठीन उल्पी शिशुक समी ।
 नलमीनश्चिलिचिम प्रोष्ठी तु शफरी द्वयो ॥ १८ ॥
 क्षुद्राण्डमत्स्यसघातः पोताधानमथा झपा ।
 रोहितो मद्गुरः शाला राजीवः शकुलस्तिमिः ॥ १९ ॥
 तिमिगिलादयश्चाथ यादांसि जलजन्तव ।
 तज्जदा शिशुमारोद्रशङ्कवो मकरादयः ॥ २० ॥

अधिकारोयम्, अभिविधावाह । अच्छद्यते न च्छद्यते वाच्छ । क लुपति दिनस्ति कलुष । आ-
 खव-एलयत्नाविल, आविल्यत-आमिश्रते वा, विल भेदन ॥ १४ ॥ नमति निमनति वा निम्न,
 म्ना अभ्यासे । गमे भिय राति गभीर गम्भीर वा । ऊर्ध्व तन्यते-उत्तान गभीरादन्यत् । नास्ति गाध-
 प्रतिश्रवस्यागाधम् । नास्त तलेष्वस्पर्शस्यातलस्पर्शम् । के(जले) वर्तते केवर्तो मत्स्यादिस्तस्य य
 (घातक) । यति दशति दास्येति वा मत्स्यान्दाश । धीयत-आव्रियते धीवर ॥ १५ ॥ वृत्तित वेण्वे-
 स्यां मत्स्या कुवेणी, वेणु गतो, मत्स्यबन्धनीत्यर्थ । मत्स्यकरण्डिका च । वलिन (मत्स्यान्) इयति
 बलिशम् । विष्यतेनेन वेधन, विध विधान इत्यस्मात्, व्यधव्यधनमिति स्यात् ॥ १६ ॥ रोम पक्षोन्न ।
 शपति शपः । मायति मत्स्य, मच्छेपि । मानाति मीन । मखादी (नन्दिमहोति) विसारो,
 ततो विसारिण, विसारिणोमत्स्ये (सू०) इति स्वार्थेऽण् । शफरी (सू०), व्याधिमत्स्य-
 बलेषु (बा०) इति कर्तरे विसार । शकलानि घृष्टे सन्त्यस्य शकली, सशल्क इत्यर्थ ।
 शकली च । गडति पुच्छच्छेत्नासिद्यति गडक । शकुलोन्न मत्स्यमात्रे ॥ १७ ॥ विशेषा
 नाह । राहस्येण्ये यादालो नाम मत्स्यः । पाठीनश्चित्रवर्ति, बहुदण्डत्वात्प्राप्यतीति, भक्ष्यत्वेन पठ्यते
 वा । एतो सादृश्यात्पयो । शिशुमारप्रतिकृति (शिशुक) । उल्पागन्त, उल्म्वतीति । सुपिर-
 तृणान्तधारी नलमीन नशाभो वा । बीयते मीयते च चिलिचिम, चिलिचिमस्त्रिदोषद्विदिति वैया ।
 प्रोषति पित्तकारित्वात्प्रोष्ठी । घाफान् राति क्षोभ्रत्वाच्छफरी ॥ १८ ॥ सूक्ष्माधण्डादि मृताथ मत्स्या
 क्षुद्राण्डमत्स्या । पोता आधीयते प्र पोताधानम् । झपा मत्स्यविरोधा अमी । रोहितो रक्तात् । मज्जति
 मद्गुर । दात्रति शालते वा शाल । राज्य सन्त्यस्य राजीवो वज्राभ । कश्चेति गन्तु शकुल ।
 तिम्यति तिमि ॥ १९ ॥ तिमि गिलति तिमिगिल, गिलङ्गिलस्य (वा०) इति मुम् । आदिशब्दातिमिगि-
 मिन्नन्यान्दी जेतादय । याति याद । जलजन्तुर्जलचरः । उन्नयुद । शङ्कतेस्माच्छङ्क । मा कुर्वा-
 किंचिदिति प्रत्ययन्त्यमान्मकर । आदिशब्दाज्जलस्तिप्राहाया ॥ २० ॥ की लीयते कुलीर, कुलिन-
 मीरयति वा, जनकमक्षत्वात्, यत्कौटिल्य-कर्मतधर्माणा हि राजपुत्रा जनकमक्ष । कृणोति
 कर्कटक । कुयति कुम्भीति वा कुर्म । काम्यते वक्ष्यते के मडति वा कमठ । कट्टेन पिबति कच्छप ।

स्यात्कुलीरः कर्कटकः कूर्मे कमटकच्छपौ ।
 ग्राहोवहारो नरस्तु कुम्भीरोध महीलता ॥ २१ ॥
 गण्डपर्वः किञ्चुलको निहाका गोधिका समे ।
 रक्तपा तु जलौकायां खियां भूम्नि जलौकसः ॥ २२ ॥
 मुक्तास्फोटः खियां शुक्तिः शंखः स्यात्कम्बुराखियाम् ।
 क्षुद्रशंखाः शंखनखाः(काः) शम्बूका जलशुकयः ॥ २३ ॥
 भेके मण्डरुधपांभूशात्तरुधवर्द्धराः ।
 शिली गण्डपर्वी मेकी वर्षाभ्वी कमठी इलिः ॥ २४ ॥
 महुरस्य प्रिया गृङ्गी दुर्नामा दीर्घकोशिका ।
 जलाशया जलाधारास्तत्रागाधजलो ह्रदः ॥ २५ ॥
 आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ।
 पुंस्त्वैवान्धुः प्रहिः कूप उवपानं तु पुंसि वा ॥ २६ ॥
 नेमिस्त्रिकास्य चीनाहो मुखबन्धनमस्य यत् ।
 पुष्करिण्यां तु स्वातं स्यादत्रातं देवखातकम् ॥ २७ ॥

गृह्णाति ग्राहस्तन्नुनागाख्यः, विभाषाप्रहः (सू०) इति ज. । अवहियतेनेनेति, गोचरादिसूत्रेऽवहारोपी-
 त्युपसह्यानात् (वा०) ध्व, पुसिसंज्ञार्थाच्च. प्रायेण (सू०), अवहरति वा, दयाद्रव्यधेति (सू०)
 पाः । न कामति नरः । कुम्भिनमरियति कुम्भीरः । (महीलता) भूमिसूर्नाम कृमिः ॥ २१ ॥
 गण्डवो प्रन्थयः पदान्यस्य गण्डपदः । किञ्चिच्छल्म्याति किञ्चुलः, लकान्तो वा । निजहाति गुप्यति च
 (निहाका, ६०), विलेशयादन्योयं जलचरः प्राणी । टकः (गापोट्क) विबने.मुताशीष्पोरिति (वा०)
 नियमप्रक्षपा, टक्, क इत्येके । आ- उच्यते, ओकउच के (सू०), उगादौ सान्तोऽन्यः । श लूकादि-
 वज्रलूकेति श्रीमोजः ॥ २२ ॥ मुक्ता स्फुटन्त्यस्मान्मुक्तास्फोटः । शोक्वि शुक्तिः, शुक्र गतौ, किञ् ।
 क्षु खनति शाम्यति वा शृङ्ख । काम्यते कम्बुः । सूक्ष्मनवादिजाः, कृमयः, शकनका इत्यसत् । क्षुद्रकाशः ।
 य वान्ति शंखुका जलमाश्रयाः ॥ २३ ॥ बिभेति भेकः । मण्डति मण्डते वा सरो मण्डकः । वर्षासु
 भवति वर्षाभूः । शसति शालते वा शाद्धरः, शालर इत्येके । श्रवते श्रवः । दणाति शब्देः कर्णो वर्द्धिरः ।
 शिनोति शिलति वा शिली । गण्डपदाज्जातो पुण्येगे वा दीप् । (वर्षाभ्वी) भुवधेति (उ०) छान्दसो
 दीप् । दोलगति दुलिः । कूर्मी च ॥ २४ ॥ महुराधरो मरस्य । गृणाति गृङ्गी, सादृश्यायोग्यतया प्रिया ।
 जलकाकारेयं दीर्घकोशात्वात्, दुष्टो नामो नमनमस्या दुर्नामा, दुःसंश्लेष्येके । जलमाश्रयो हृदयमस्य जल्य-
 शयः, जलमाश्रितेय वा । साम ग्येनोपक्रमेयम् तत्र जलाशयेष्वमी विशेषाः संगमन्ताः । (ह्रदः) ह्रादौ
 ह्रस्वः ॥ २५ ॥ नियतं विवन्धनं निशानम् । आह्वयनेस्मिन्गात्र आहावः, निपानमाहावः (सू०) इति
 चाधु, कूपसमीपे शिलादिनिबर्द्ध पशुगानार्थं दूषोद्धृताभ्युत्थानम् । अनन्त्यनेनान्यथयति बान्धुः । प्रज-
 हायम्बु प्रहिः । कुसिताः कौर्वा- आपोत्र कूपः । उदक पीयतेस्मिन्मृद्वानम् ॥ २६ ॥ अस्य कूपस्यान्ते
 रज्जवादिधातुणाम् दाहयन्त्रं च्यवं त्रिका । कूपस्रोत्र्यै- इष्टिकाभिर्विनह्यते चीनाहो नान्दीपहाह्वयः । पुष्क-
 रादिभ्योदेशे (सू०) इति विनेः । नागादिक्वण्टमकृशिममाखातमित्येके ॥ २७ ॥ (तटगः) तट आपाते,
 तटाक इत्येके, तटा-यकति तटाकमित्येके । पद्माकरो योग्यत्वात् । कमातत्यल कसारः, कावपृच्छति
 वा न्द्वयशम्बुत्वात् । महसरः सरसी, गौरादित्वाद्दीप् (पित्रैरादिभ्यश्च) । शिनन्ति मबन्त्यस्मिन्ने-
 शन्तः, शव् । पश्यते पत्वल, पल गबौ । उप्यतेस्या वर्षा । दीर्घेव दीर्घिका, सहायाकम् (सू०)

पद्माकरस्तङ्गागोस्त्री कासार सरसी सर ।
 वेशन्त पल्लव चाल्पसरो वापी तु दीर्घिका ॥ २८ ॥
 खेय तु परिखाधारस्त्वम्भसा यत्र भारणम् ।
 स्यादालवालमावालमावापोथ नदी सरित् ॥ २९ ॥
 तरङ्गिणी शैवलिनी ताटिनी द्वादिनी धुनी ।
 स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा ॥ ३० ॥
 गङ्गा विष्णुपदी जङ्घतनया सुरनिम्नगा ।
 भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ॥ ३१ ॥
 कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ।
 रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥ ३२ ॥
 करतोया सदानीरा बाहुदा सैतवाहिनी ।
 शुतद्रिस्त शतद्रु स्याद्विपाशा तु विपाद खियाम् ॥ ३३ ॥
 शाणो हिरण्यवाह स्यात्कुल्याल्पा कृत्रिमा सारित् ।
 शरावती चेन्नयती चन्द्रभागा (गी) सरस्वती ॥ ३४ ॥
 कावेरी सरितोन्याश्च सभेद सिन्धुसगम ।
 द्वयो प्रणाली पयस पदव्या त्रिषु तृसरौ ॥ ३५ ॥

॥ २८ ॥ (खेय) ईचखन (सू०) इति यत्, दुर्गवहनस्तातिका । परिरन्यते परिखा, ङ । (आ-
 धार) क्षेत्रादिसेकार्थं यत् संवीयतेऽम्भ । वृक्षसेकार्थं तले द्रवतोऽम्भस्य स्थान, यदाहु - आलवाल विदु-
 र्धरा धारण द्रवतोऽम्भस्य, मुनिश्च - अपा धारणमाधारस्तदस्य चाल्पारम्भम्, आल्यते सन्यते - आल-
 यारम्भम् । आवलते बहिर्निर्गमादम्भोत्पत्त्याम् । आ- उपत्येम्भोत्पत्त्याम् ॥ २९ ॥ नदत् पचादि, धीप् ।
 सरती सरित् । हादोल्लस्या, हदिनीत्येके । धुनोति धुनी । आ- अपगच्छति, अप्प्रवन्धिना वेशो (मे)-
 नायेन च गच्छति वापगा । कुलक्या निर्धरिणी नोद्योवका सरस्वती च ॥ ३० ॥ गां गाते गच्छति
 गङ्गा, अग गच्छति वा । विष्णुपदौषा विष्णुपदी, कुम्भपदीपुत्र (सू०) इति साधु । जङ्घना पीता
 धेनव त्वक्तेति आद्वी । भगवत्पावतारिता भागीरथी ॥ ३१ ॥ (कालिन्दी) कलिन्ददेशजा । यमेन
 यमजा यमुना, यमी च । (रेवा) रेव प्रवती । नर्मर्धं सोमवरेण पुरवशावतारिता (नर्मदा) ।
 मेकलेदि ममवेत्या ॥ ३२ ॥ गोरीविवादे हस्ताप्रदानतोयाग्राता (करतोया) । सितेव सैतो (वा-
 हिनी), यन्मास्ता - मन्तव्या बाहुदार्जुनी । बाहुभेदीयते रीर्यते बाहुदा, बहुदेन कार्त्तवीर्यमनेन च
 सारितेत्यागम । शुतद्रिमागु वा तुदति शुतद्रि, एतद्विषयमाणा शितद्रु सितद्रुर्बेत्याहु, इम मे
 गङ्गे यमुने सरस्वती शुतद्रि इति युति । बलिष्ठवापमयाच्छतथा द्रुता शतद्रु । यरेष्ट विपा रितवती
 विपात् ॥ ३३ ॥ (शोण) नदीयम्, शोणं वर्णयत्यो । हिरण्य वहति (हिरण्यवह) । कृत्रिमास्या
 च हेमसेकायां कुल्या, कुले कुल्ये साप्थी, यदाहु - कुल्याधीन कुत्र विपादिया - (१) व्यवरिषता ।
 शान्त्य कुलमित्ये कुल दा हलसुख्यते ॥ सारणी च । शरादीनां च (सू०) इति संघे शरावती ।
 (चन्द्रभागा) चन्द्रभागायां शिरिध्यां प्रवहति, चन्द्रभागाधामिति (ग०) साधु, चन्द्रेण भागतो-
 म्यस्या चन्द्रभागेत्येके । सारांशे सन्दरशा सरस्वती ॥ ३४ ॥ कदेरस्य जम्बूदेरस्येय कावेरी । शरिद्रिषोपा
 एव, कन्दा सरपुर्वेशगे दशविष्णुपा । कुम्भा भिप्रदो मभेदो नदीगल । प्रणदस्तम्भोन्वा
 प्रणाली यत् निर्गमनमागौ मन्त्रादुत्पत्ति, (सचे) रीर्यपुण्ड्रे ताहु ॥ ३५ ॥ तत्रमय (सू०) इत्यण्,
 रेवरेवतायेति (सू०) अन्वम्, शरिनायनेन (सू०) शराय साधु । शुगभि (न्य) प्रयोजन

देविकायां सरस्वां च भवे दायिकसारवौ ।
 सीगन्धिकं तु कलारं हलक रक्तसंध्यकम् ॥ ३६ ॥
 स्यादुत्पलं कुवलयमथ नीलाम्बुजन्म च ।
 इन्दीवरं च नीलेस्मिन् सिते कुमुदकैरवे ॥ ३७ ॥
 शालुकमेपां कन्दः स्याद्वारिपर्णी तु कुम्भिका ।
 जलनीली तु शैवालं शैवलोथ कुमुद्वती ॥ ३८ ॥
 कुमुदिन्या नलिन्यां तु वि वि-सिनी पद्मिनीमुखाः ।
 वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्द महोत्पलम् ॥ ३९ ॥
 सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ।
 पङ्केऽहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥ ४० ॥
 वि-वि-सप्रसूनराजीयपुष्कराम्भोरुहाणि च ।
 पुण्डरीकं सिताम्भीजमथ रक्तसरोरुहे ॥ ४१ ॥
 रक्तोत्पलं कोकनदं नाला नालमथास्त्रियाम् ।
 मृणालं वि-वि-समञ्जादिकदम्बे पण्डमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥
 करहाट शिफा कन्द किञ्जल्कः केसरोरुस्त्रियाम् ।
 संवर्तिका नवदलं बीजकोशो (पो) वराटकम् ॥ ४३ ॥
 इति वारिवर्गः । ९ ।

सीगन्धिकाणम् । के क्वादेते कलार, शारद शुक्रं चेतत् । हलति घूर्णते हलकम् । रक्तान् संधीनकति
 रक्तसंध्यक, रक्त संधेय वा, रक्तोत्पलं चेतत् ॥ ३६ ॥ उत्सर्ज्यते उत्पलति वा उत्पलम् । कौ बलते
 प्राणिति कुवलयम्, कुत्सितो बहिर्बलय पत्रवेष्टनमस्येति श्रीभोजः । विशेषानस्याह । इन्दुतान्दीवर
 कुवलयदलनीलेति सामान्यस्य विशेषवृत्ते । अस्मिन् सिते, कौ मोदते कुमुद, कः । के रौति
 केरवो हस्तस्तेदं पिय केरवम् ॥ ३७ ॥ शालते शालुक, कन्दो मूलमेपामुत्पलदीनाम् । (वारिपर्णा)
 वारि पिपति, फट्णा नाम शाक, शरत्के । कुम्भोरुस्त्रिया कुम्भिका, कुम्भीको वारिपर्णा स्यादित्येके ।
 नीलिनाख्या जलशूत्रोपि, शेते जले शैवल शैवाल च, शौडो-वल्गुनलनवालन (उ०), शैवलं शै-
 वालमिति तु द्रष्टव्यम् । कुमुदिन्या (लताया) कुमुद्वती, कुमुदनश्चेतसेभ्योऽङ्गुलम् (सू०) ॥ ३८ ॥ नडाः
 सन्त्यस्या नलिनी, पुष्करादिभ्योदेशे (सू०) इतीति । मुखशब्दस्तुकिञ्चिन्न्यम्भोजिन्याया ।
 पद्यते लम्प्रीर पद्मम् । नला सन्त्यस्य नलिनम् । अरान् राजाविन्दत्यरविन्दम्, अनुपसर्गाङ्गुलि-
 न्मेति (सू०) वा ॥ ३९ ॥ शतसङ्ख्ये बहुलक्षणम् । कमलमोलते भुपयति कमलम्, केन गत्यते वा
 कमलम् । कुशे जले शेते कुशेशयम् । ताम प्ररपौ रसोऽय तामरसम्, ताम प्रकर्षास्तरातम्यवत्,
 ताम्यद्वी रस्यते वा ॥ ४० ॥ राज्य सन्त्यस्य राजीवम् । पुष्पाति पुष्करम् । नालीक च । पुष्पाति मन्-
 गल्यरावागुडरीकम् ॥ ४१ ॥ कोकाश्वाक्षा नन्दनपरिनन्, आहुत्य-रक्षाञ्जे रक्तकुमुदे पुष्पे कोक-
 नद स्मृतम् । पद्मदिन्यस्य द्विलिङ्गाङ्गुलम्, (नाला) नल कन्धे । मृदतेयते मृणालम् । विर्यते-
 उच्छ्रयते विर्यम् । सनौतेऽहं पण्ड, सत्ताभावोवाहुल्यम् ॥ ४२ ॥ क रहयतीति, करहान् कुलोत्पान्
 पद्मादीनयति करहाट । शिनोति दारयति क्षमा शिफा । कन्यति कन्द पद्मादिमूल, कन्यतेविन्यते वा,
 कन्दोष्ठी । किञ्चिज्जलति पद्मीभवति किञ्जल्क । के सरति केसरम् । संवर्तयति वेष्टयति संवर्तिका, पद्मा-
 दीनां नवोद्भिप्र दल शरत्किञ्चकारयम् । बीजाना पद्माक्षणा कोशो बीजकोश । वरनयति वराटक,
 वर्यिकेत्यर्थ, यच्छास्त्रवत्-बीजनयोः सरोजस्य अपदे च वराटक ॥ ४३ ॥ इति वारिवर्गः । ९ ।

उक्त स्वर्व्योमदिक्कालधीशब्दावि सनात्थकम् ।
पातालभोगि नरक वारि चैषा च सगतम् ॥ १ ॥

द्वितीयं काण्डम् ।

वर्गा पृथ्वीपुरुक्षमाभृद्वर्नीपधिभृगाविभि ।
मृग्रक्षत्रविदशूद्रे साङ्गोपाङ्गैरिहोदिता ॥ १ ॥
भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वभरा स्थिरा ।
भरा धरित्री धरणी क्षोणी ज्या काश्यपी क्षिति ॥ २ ॥
सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुधरा ।
गोत्रा कु पृथिवी पृथ्वी क्षमावनिर्मेदिनी मही ॥ ३ ॥
मृत्सृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्ता मृत्सना च मृत्तिका ।
उर्वरा सर्वसस्याढ्या स्यादूप क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥
ऊपवानूपरो ङावप्यन्यलिङ्गी स्थल स्थली ।
समानौ मरुधन्वानौ द्वे खिलाग्रहे समे ॥ ५ ॥

अथाक्तावर्गान् सग्रहेणापसरति । एषा स्वर्गादीनां सगत प्रतक्तनुनसात्क्रियानुगत देवासुरमेपादिक
चोक्तम् । शब्द इति रसगन्धादिग्रहणम् ॥ १ ॥ [इत्यमरविहङ्गने नामलिङ्गानुशासने । स्वरादिकाण्ड
प्रथम साङ्ग एव समर्थित ॥] इति श्रीभट्टश्रीरसाभ्युद्रेक्षितेमरकोशोद्घाटने स्वर्गादि काण्ड
प्रथम सपूर्णम् ।

श्रीगणेशाय नमः । अथ द्वितीयकाण्डे वर्गान् संगृह्णाति । अष्टगोर्मुदादिभिर्वाङ्मैथ खिलादिभि
सह वर्तमाने पृथ्वादिभि सपादिता वर्गा इह वक्ष्यमाणे काण्डे वदितुमारब्धा उदिता, आदिकर्मणि
क्त (सू०) असायाभूतवच (सू०) इति क्त ॥ १ ॥ भवत्यस्मात्सर्व भू, रेफान्त रव्यय, यथा भूर्भू
व स्थ । रसा स यस्या रस्यते वा रसा । विश्व विमर्ति विश्वभरा सज्ञायाभृत्पृथ्वीति (सू०) खच ।
क्षेतिभू (रू)प क्षोणी । जिनाति जायते वा ज्या इत्येति मूर्ध्ववाह्या, यच्छाश्वत - ज्या मौर्वी
ज्या वसुधरा, ज्येति निघण्टु । कथयत्येय काश्यपी, भार्गवेण जित्वा हार्षम दत्ता । क्षियन्त्येतां
क्षिति, क्षि निशाने ॥ २ ॥ वसु धन धत्ते वसुधा । उर्वी विस्तीर्ण वात् । वसु धारयति वसुधरा ।
गोत्रा शैला सन्ध्या गोत्रा, गात्रायते वा । कायति कूयते वा कु । प्रयते पृथनावारिता वा पृथि-
वी, प्रथ विवमत्प्रसारण च (उ०) । पृथ्वीति, योतोपुणवचनाद् (सू०) डीप् । समते भार क्षमा ।
अवति प्रजा अव्यते वा त्रैरवनि । दैत्यमदायागान्मेदिनी । महति मही । भूधारा रानगर्भा विपुला
सगराम्बरा च, रत्नवर्ति भागुरि । क्षमा, इला च नानार्थे ॥ ३ ॥ मृयते मृत् । (मृत्तिका) मृद-
स्तिकन् (सू०) स्वार्थे । (मृत्ता, इ०) स्वार्थे सस्ने प्रशलायाम् (सू०) । कृष्णभूय कृष्णमृत्तिस्रो-
दग्भूम उदङ्मृदि । पाण्डुभूम पाण्डुमृच, कृष्णोदकपाण्डुपथ्यापूर्वाभाभूमेरब् (वा०) । उर्वते क्षुधमुर्-
मियति वा (उर्वरा) । (ऊप) ऊप रुजायाम् ॥ ४ ॥ (ऊपर) ऊपरमृतीति (सू०) । स्थलति
(स्थलम्) । स्थल्यकृत्रिमा चेत्, जानपदकुण्डगोणस्थलेति (सू०) डीप्, कृत्रिमा तु स्थला । म्रियन्ते
तृपार्ता अरिम मरु । दधति धन्वति वा धवा । खिल शून्य लाति खिलम् । न प्रहन्त्यते हलादिभि-
रभट्टनमकृष क्षेत्रादि ॥ ५ ॥ तद्गम्भते जगन्, यतमानेनृपवृक्षेति (उ०) साधु, शनन्तवात् डप् ।
वेशन्त्यस्मिन् विष्टपति वा विष्टपम्, टपस्तप प्रातिपाते । अथ जम्बुद्वीपनवमासो भरतस्य क्षतियस्थेद

त्रिप्यथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ।
 लोकोयं भारतं वर्षं शरावत्यास्तु योवधेः ॥ ६ ॥
 देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।
 प्रत्यन्तो म्लच्छदेशः स्यान्मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ७ ॥
 आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्त्यहिमागयोः ।
 नीवृज्जनपदा देशविपयी तूपचर्तनम् ॥ ८ ॥
 त्रिप्यागोप्राप्तदशायं नङ्गानङ्गल इत्यपि ।
 कुतुब्धान्कुमुदप्रायं वेतस्वान्वहुचेतसे ॥ ९ ॥
 'शाद्वल' शाद्वहरिते सजम्बाले तु पङ्किलः ।
 जलप्रायमनूपं स्यात्पुंक्षि कच्छस्तथाविधः ॥ १० ॥
 स्त्री शर्करा शर्करिलः शर्करः शर्करावति ।
 देश एवादिमावेवमुक्तेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥
 देशो नद्यम्बुवृष्टयम्बुसंपन्नद्रीहिपालितः ।
 स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

भारत नाम (वर्ष) भूम्येकदेशः, वृष्यते सिच्यते वर्षम्, तथा च- हिमवान्देमद्वयं निपथो मेरुन्तरे । नीलः श्वेतश्च गङ्गीयान् गण्यमादतमष्टममिति सीमाविच्छिन्नान्यन्यानीलाङ्गानार्द्विष्टां वर्षाणि । शरा-
 वत्या नद्या मर्यादायाः प्राक्सूद्वरितो दक्षिणो देशः प्राच्यः ॥ ६ ॥ शरावत्या अवधेः पश्चिमेन सह-
 रित उत्तरो देशः (उदीच्यः), यदाह-प्राग्दशमो विमजते ह्रस्वः क्षीरोदके यथा । विदुषा शब्दसिद्ध्यर्थं
 सा नः पानु शरावती (काश्चिका) ॥ प्रतिगतोन्तमुक्ताय- सुगदिदेशः (?) प्रयन्तः । (मध्यमः) य-
 न्मनुः- हिमवद्भिन्त्ययोरन्तर्गतेप्रग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ ७ ॥ आर्या
 आवर्तन्तेस्मिन्नावर्तं, यन्मनुः- आसमुद्रात्तु वै पूर्वशसमुद्रात्तु पश्चिमान् । तयोरेवान्तरं गिर्योरावर्तं
 विदुर्बुधाः ॥ नियतं वर्ततेस्मिन् नीवृत्, नदिवृत्तिवृत्ति (सू०) दीर्घः । जनानां पद जनपदः, पुस्वं लो-
 कत्, जर्तकस्यमानो रात्र्ययम् । दिश्वते देशः स्यान्मात्रम् । त्रिषिनेति विषयः । उपवर्ततेस्मि-
 न्नुपवर्तन, उपावर्तनमिति कात्यः । पर्यकार्थान्हुः ॥ ८ ॥ गोष्ठशब्दनात्प्रवाच्यलिङ्गाः । तदस्मि-
 न्नस्ततिदेशेत्प्राम्नि (सू०), कुमुदनद्वेषतेष्वेभ्योऽङ्गमुत् (सू०), नङ्गशब्दाङ्गुलम् (सू०) ॥ ९ ॥
 शादेन शपेण नील, यच्छाम्बल- शपकर्मयोः शाद् । शीयते स्मिन् शाद्, शादोस्त्यस्मिन्वा-
 द्वलो देशः, इष्टलम्, यथा- न हि कोटसस्येग्नौ तर्ह्यवति शाद्वल, शाद्वला इति च नीलत्वो-
 पचारात् । पङ्कोत्येवस्ति पङ्किलः, पिच्छादित्यादिलम् (सोमादिमामादीति) । अनुगता
 आपोनाम्पम्, ऊदनोर्देशे (सू०) आकारस्य-ऊकारः, ततो दीर्घः, अप्रत्ययश्च । कण्वत्यापो
 य स कच्छः, तथाविधेनूपप्रायः, कच्छमिति माला ॥ १० ॥ देशेष्टलिलवोच (सू०), सिकताशर्क-
 राभ्याश्च (सू०) इत्यण्मत्तुपी तु सार्वत्रिकौ । तदाह- मध्यान्मः (सू०) इत्यनादेरित्युपसङ्ख्यानात्
 (आदेशेतिवक्तव्यम्) आदिमौ शर्कराशर्करिलौ देशे नियमात् । शर्कराभ्यामायान् । सिकतासिकतिलौ
 देशे, सर्वत्र तु सिकता- सिकतावाश्च ॥ ११ ॥ नद्यम्बुजातसस्यमर्षपिता नदीमातृक । वर्षजत्रीहिवावर्तश्च
 देशो देवमातृकः, देवोभ मातात्येति ॥ १२ ॥ नपूजनात् (सू०) इति सुगङ्गीति समासान्ताभावात्,
 राजन्वान्तोराज्ये (सू०) इति साधुः । देशो विषयोपलक्षणम्, यथा- राजन्वाञ्छेक उच्यते ।
 राजमात्रपुके देशे (राजवान्) । गावस्तिष्ठन्त्यान् गोष्ठ, घन्धेनविधानम् (वा०), अम्नाम्नये-

सुराक्षि देशे राजन्वान्स्यात्ततोऽन्यत्र राजवान् ।
 गोष्ठ गोस्थानक तत्तु गोष्ठीन भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥
 पर्यन्तम् परिसर सेतुराली स्त्रिया पुमान् ।
 वामलूरश्च नापुश्च वल्मीक पुनपुंसकम् ॥ १४ ॥
 अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ।
 सरणि पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च ॥ १५ ॥
 अतिपन्था सुपन्थाश्च सत्पथश्चाधिंतेध्वनिः ।
 व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ॥ १६ ॥
 अपन्थास्त्वपथ तुल्ये शृङ्गाटकचतुष्पथे ।
 प्रान्तर दूरशून्योध्वा कान्तार वर्त्म दुर्गमम् ॥ १७ ॥
 गव्यूति स्त्री क्रोशयुग नल्यः किष्कुचतु शतम् ।
 घण्टापथ ससरण तत्पुरस्योपनिष्करम् ॥ १८ ॥

इति भूमिवर्गः । १ ।

पू स्त्री पुरीनगर्यां वा पत्तनं पुटभेदनम् ।
 स्थानीय निगमोन्यत्तु यन्मूलनगरात्पुरम् ॥ १ ॥

भूमीत्यादिना (सू०) पञ्चम् । यत्र गावः प्रागाश्च (गोष्ठीन), गोष्ठात्सन्भूतपूर्व (सू०) इति सञ् ॥ १३ ॥
 परितः सरन्त्यस्मिन्नरिखते प्रान्ते परिच्छद्भू । सन्वति वप्नन्ति तं सन्तु पुलिङ्ग । आलय (त्य) -
 तेऽम्भोत्रालि हँल्लिङ्ग, सत्यार्थे जलाधारणेऽयम् । सक्रमस्तु तरणार्थो यन्माला - सक्रमो दुर्गसंहर ।
 वाम ल्युते वामेर्वा वामलूर । न - अर्धत नाकु । वलन्ते प्राणिनोऽत्र वल्मीकम् ॥ १४ ॥ [अयन्ते]
 वर्तन्ते मार्गान्ति - अतन्ति पद्यन्ते सरन्ति वानेनति वाक्यानि । पद्भ्यां हन्वते पद्धति, हिमकापिहतिपुच
 (सू०) इति पठ् । पदमस्मिन्दस्य (सू०) इति यति पद्या, पद्यस्यतदर्थे (सू०) । एके पादा
 अस्यामेकपदी, कुम्भपद्यादौ (कुम्भपदीपुत्र) साधु ॥ १५ ॥ (अतिपन्था, इ०) नपूजनात् (सू०)
 इत्यत्र स्वतिग्रहणाद्, "कृष्णपूरव्यूगिति (सू०) सामासान्ता न भवति । सन्धासौ पन्थाश्च सत्पथः, समासन्तोऽच् ।
 विरुद्धोऽध्वा व्यध्व, उपसर्गवचन (सू०) दध्वन् । विरुद्ध पन्था विपथ । कुलितोऽध्वा पन्थाश्च (कदध्वा,
 इ०), को कत्तपुरषेवि (सू०), कापथ्यक्षयो (सू०) । विपथ कापथ च क्वाबमाहुः, यद्वाभनः -
 (पथ सह्याव्ययादे) सत्याव्ययपूर्वकस्य पथ (हानता) इति ॥ १६ ॥ (अपन्था) पथाविभाषा
 (सू०) इत्यच्, अपथनपुसकम् (सू०) । शृङ्गैरदन्ति - अस्मिन्शृङ्गाटकम् । सस्थानक (सस्थान)
 चर च । प्रगता अन्तरेस्मात्प्रान्तर दूरशून्यो मर्ग । कस्याम्भसान्तमृच्छन्ति कान्तारम् । कान्तार -
 प्रन्तरे एकार्य आहुः ॥ १७ ॥ (गव्यूति) गोर्ग्युतौछन्दस्युपसह्यन (वा०), अध्वपरिमाणेव (वा०)
 इत्यवादस । (नल्य) गल गन्ध (वन्धे), किष्कुहस्तस्तेषां चतुःशती न भवमिति माला, कात्यस्तु
 नल्य [विंश] हस्तशतमाहुः । घण्टालक्षितानां हस्तिना पथा घण्टापथ, चाणक्योक्ताऽऽदण्ड ।
 सम्यक्सरन्त्यनेन ससरण, यद्दुर्ग - बुधे ससरण वर्त्म गजादीनामसकलम् । पुरोपानिष्कर चोक्तम् -
 तत्ससरण पुर राजधानी तस्या उपनिष्कराह्यमुपनिष्कीर्यतेत्येव सैन्यमिति ॥ १८ ॥ यावापृथिव्यौ
 रोदस्यौ यावाभूमौ च रोदसी । दिवस्पृथिव्यौ गवा ह्यु [दिव पृथिव्याः सङ्घेय] दमा स्यात्प्रणाकर ॥
 इति भूमिवर्गः । १ ।

। पक्षे तु पुर नगर च वासाद्यात्पत्तनसाहचर्यं लब्धे । पूर्वते पू । नगा सन्वस्य नगर, नगप्राप्तु-
 पाण्डुभ्योर (वा०) । पतन्त्यस्मिन्नतनम् । पुट्टा माण्डवासनानि भिद्यतेऽस्मिन् पुटभेदनम् । तिष्ठत्य

तच्छाखानगरं वेगो देश्याजनसमाश्रय ।
 आपणस्तु निपाद्यायां विपणि पण्यवीथिका ॥ २ ॥
 रथ्या प्रतौली विशिखा स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् ।
 प्राकारो वरणः साल प्राचीनं भ्रान्ततो वृत्तिः ॥ ३ ॥
 भित्तिः स्त्री कुड्यमेहकं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ।
 गृहं गेहोदवसितं वेष्टम सद्र निकेतनम् ॥ ४ ॥
 निशान्तप(व)स्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् ।
 गृहा पुसि च भूम्येव निकाय्यनिलयालया ॥ ५ ॥
 वासः कुटी द्वयोः शाला सभा संजवन त्विदम् ।
 चतुःशालं मुनीनां तु पर्णशालोदजोस्त्रियाम् ॥ ६ ॥
 चैत्यमायतनं तुल्ये वाजिशाला तु मन्दुरा ।
 आवेशनं शिल्पिशाला अपा पानीयशालिका ॥ ७ ॥

स्मिन्नित्यष्टशतग्राममिष्ये स्थानीयम् । नियतं गच्छन्त्यस्मिन्नेगम्, गोचरसचरोति (सू०) साधु ।
 नानार्थोपश्रान, दुर्गकेशै राजधानी च । मूलनगर राजधानी ततोऽन्यत्समुदायस्थान (शाखानगर),
 शाखेत्युपाङ्गोपलक्षणम् ॥ १ ॥ [स्वत्वाकेनमयोप्याया विदेहः मिथिला पुरी । महोदया कन्यकुब्जा
 कन्यकुब्ज महोदयम् ॥ काशा वाराणस्यरन्नी विदिशा चोजयिन्यपि । प्राग्ज्योतिष कामरूप द्वारका
 द्वारवत्यपि ॥] विभक्त्यस्मिन्कासुखा वेदा । आपणन्तेस्मिन्नगण, गोचरसचरोति (सू०) साधु ।
 निपादन्त्यस्या निपद्या, सञ्ज्ञायाममजनिपदेति (सू०) क्यप् । विपण्येनस्या विपणिर्गमित्री ।
 आयो वगिक्स्थानेन्यौ दृढरर्न्यामाहु, वच्छाखान्त- आपण पण्यवीथी च द्वय विपणिसङ्गमम् ॥ २ ॥
 रथ वदति रथ्या, तद्द्वयतिरथयुगेति (सू०) यत् । प्रतेत्येते प्रतौली । विगताशिक्षा मुण्डितेव समन्ता-
 द्वितीयेते जनसामर्देन वा विशिखा । विपण्यादीन्त्यैकर्यामाहु, यत्कीटिल्य - विशिखाया तौर्वाङ्क-
 प्रचार । नीयत चय प्राकाराधार । उप्यतस्मिन्वप्र । प्रक्रियते प्राकार, सादकारयो हृत्प्रिनइति
 (वा०) दीर्घः । वृणोति वरण । स्थिति पर्यन्त करोति साठ । प्रागव प्राचीन विभाषाखेदिकस्त्रियाम्
 (सू०) इति खः, प्रचारमित्येके । म्रियतेनवा वृत्ति । वागे वाटी- आवेष्टनेपि ॥ ३ ॥ भिद्यते भित्ति ।
 कुड्या साधु कुड्य, पृथोदगदित्वान् (सू०) इत्वम् । तत्कुड्यमन्तर्न्यस्तास्थि, एद्वत एहकम् ।
 गृह्यति गृह, गेहेक (सू०) । उदय भिगोति स्मोर्ध्वमवसृज्यते वेदवसितम् । विदन्त्यस्मिन् वेष्टम् ।
 सौदन्त्यस्मिन्त्यय सदनम् । निकेतनेस्मिन्निकेतनम् ॥ ४ ॥ निशान्तान्यस्मिन् निशान्त, निशाया
 अन्तेनेत्येके । अनसयायति सपातीमवति परलक्षम् । भवन्त्यस्मिन् भवनम् । अगन्तोस्मिन्नगर, अगान्त्वृत्ता-
 नियति वा । मन्द्यते सुष्यतेन मन्दिरम् । (गृहा) भूमे बहुल्ये, गृहाणीत्यप्याहु । निचीयते निकस्य,
 पण्यसाजान्त्वनिवात्यति (सू०) साधु । निकायन्तेस्मिन्नलय । आसीयन्तेस्मिन्नालय, पुतिथज्ञायाप
 (सू०) ॥ ५ ॥ उप्यतेस्मिन्वास । कुड्येनस्या कुट्टा । शा(श)ल्यस्या शाला, शालते वा । सह
 मान्यस्या सभा । वसतिर्वासतेयी निवेशनमावसय सस्यायोपि । सजन्नि सजवन्ते वासिन्सजवनम् ।
 ननस शाला समाहृताधत्तु शालम् । इदं गृह मुनिसयन्धि पर्णशालाह्वयम् । उदैर्देखा तृणपद्मैर्जायत
 टन्म ॥ ६ ॥ चित्वाया इदं चय देवकुर्जे [महाभूक्षोषवाग्नां वृक्षाद्युपा] श्रय । आयतन्तोस्मिन्नायतनम् ।
 मन्दन्तेव मन्दुरा । आविशान्यवेष्टान गृहादन्त्यत्कारणा कर्मस्थान, तेन शिल्पशालेति सभ्यः पाठ ।
 प्रविषन्त्यस्या प्रया, पनर्वकविधानम् (वा०) ॥ ७ ॥ मन्वतेस्मिन्नठ, मठ निवास । छत्रश्रीला

मठञ्छात्रादिनिलयो गञ्जा तु मक्विरागृहम् ।
 गर्भागारं वासगृहमरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥
 वातायनं गवाक्षोय मण्डपास्त्री जनाग्रयः ।
 हर्म्यावि धनिना वासः प्रासादो देवभूमुजाम् ॥ ९ ॥
 सौधोस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका ।
 स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोपि च ॥ १० ॥
 विच्छदकप्रभेदा हि भवन्तीश्वरसज्जनाम् ।
 खचगारं मृभुजामन्त'पुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥
 शुद्धान्तश्चावरोधश्च स्याद्वृक्षः क्षोममस्त्रियाम् ।
 प्रधानप्रयणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥
 गृहायमहणी वेहत्यङ्गन चत्तराजिरे ।
 अधस्ताद्धारुणि शिला मासा दारूपरि स्थितम् ॥ १३ ॥
 प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्पक्षद्वारं तु पक्षकः ।
 यलीकनीध्रे पटलप्रान्तेथ पटलं छादिः ॥ १४ ॥

विर्याधितञ्छात्रा, छत्रेण गृह्णेत्यत्र लक्ष्यते, छत्रादिभ्योण' (सू०) । सत्प्रशाला प्रनिभयश्च । बौद्धानां तु विहारोस्त्री । गञ्ज इति रटञ्जस्योर् क्षया गञ्जा । वसाय वासमध्ये वा गृहम्, अपवरकं कोष्ठम् । [कुटिमोस्त्री निवद्धा भूभन्द्रगाला शिरोगृहम्] । न रिपते हिंसे कृतारक्षचादरिष्टम् ॥ ८ ॥ गवानिवा-
 क्षोपि यत्नेति गवाक्ष, इन्द्राक्षयो समासेचेत्यङ् (१) । इन्द्रस्यैव मनह्यकः, [मत लम्बोऽथ स्याद-
 वीवो मत्तवारणः] । मण्डपेने नानालोकैर्मण्डप । हरति मनो हर्म्यम् । आदिशब्दाद्वासगृहादि । वास
 ह्येन, प्रसीदन्लस्मिन्प्रासादः, सादकारयो कृत्रिममृति (वा०) दीर्घः ॥ ९ ॥ सुधाशुभ्रं सौधम् ।
 उपक्रियत उपकरोति वा पटमण्डपादि राजसदनम् । स्वस्तिन कायति स्वस्तिकः । नन्दी- आवर्तोऽत्र
 नन्द्यावर्तः । आदिशब्दादुपचक्रवर्धमानाया ॥ १० ॥ विच्छदं प्रभेदः शरचनाविशेषा, उच्छृदिर्दत्तो, विशिष्टेच्छा-
 निर्मितो विच्छन्दक इत्येके । स्त्रीगमगारं, अवरुण्यन्तेस्मिन्तरोधनम् ॥ ११ ॥ शुद्धा. शुद्धा गन्ता अव
 शुद्धान्तः । एते महिष्यामपि तास्तथाद्वान्ते । अट्टञ्जस्य [द्यवे] त वाटेशलकः, अह अतिकमहिंस-
 योः, प्राकाराग्रे रण्यहमेति कौटिल्यः । (क्षोमः) क्षुण्ति शब्दायन्ते योधः (अत्र), अतः क्षोमः
 प्राकारधारणार्थोऽन्तरः क्षोमाह्य इत्येके । प्रहण्यते प्रयणः प्रधान., अगारैकदेशेप्रयणःप्रयणश्च (सू०) ।
 अत्यने भूयतेलिन्दः । द्वारप्रकोष्ठद्विर्द्वाराप्रवर्तिचतुष्किकन्ते- उपादिन्दकाहया ॥ १२ ॥ द्वारार्धं
 गृह्यते यया, बौध्यात्येत्येके, बुध्नोदुम्बरमिति सम्बोधः । अगृह्यते द्वारसाक्षनयावग्रहणी । दिक्ष्यते
 देहली । अङ्गलताङ्गनम् । चत्यते चचरम् । अजन्यनाजिरम् । सन्भादीनामाधारदारु शिलाय,
 स्तम्भोर्ध्वं दार्वन्तरस्थापनाथं यदासज्यते सा शिलेति 'गौड'. स्तम्भदेशेतिर्यथ, द्वारसाक्षाधऊर्ध्व-
 दारुणी शिलानासे इति माला, यदाह- नाना दारूपरि द्वारस्याधो दारु शिला स्त्रियाम् । ऊर्ध्वो-
 दुम्बरमुत्तरसङ्गोपदुम्बर देहलीत्याचार्याः ॥ १३ ॥ (प्रच्छन्न) खण्डिकात्यम् । पार्श्वद्वारमेकमत-
 दिति कात्यः, यदाह- प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं यत्पक्षद्वारं तदुच्यते । छादनान्तो बलीकात्यः, बलति सवृणो-
 तीति, कुल्याद्बहिर्वाधी येन च्छद्यते । नियतमिन्द्र नीयते वाम्भोनेन नीध्रम् । पट लाति पटलम् ।
 छाद्यतेनेने छदिः, इत्यन्त. इति, इस्मन्प्रभुविषुव (सू०) इति ह्रस्वः ॥ १४ ॥ गोपायति गोपा-
 नसी । पटलधारो वंशपत्रो वलभी बलम्बाधूडा वा, बल सवरणे । विशिष्ट टङ्क्यते विटङ्कः, पक्षिवि-

गोपानसी तु बलभीष्टादने वक्रदाशणि ।
 कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुनर्पुंसकम् ॥ १५ ॥
 स्त्री द्वार्वारिं प्रतीहारः स्याद्वितर्विस्तु वदिका ।
 तोरणोस्त्री बहिर्द्वारिं पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥
 कूटं पूर्वरारि यद्वस्तिनस्तस्मिन्नथ त्रिषु ।
 कयाटमररं तुल्यं तद्विष्कम्भोर्गलं न ना ॥ १७ ॥
 आरोहणं स्यात्सोपानं निश्रेणिस्त्वधिरोहणी ।
 संमार्जनी शोधनी स्यात्संक्रोवकरस्तया ॥ १८ ॥
 क्षिप्तं मुखं निःसरणं संनिवेशो निकर्षणः ।
 समौ संवसथग्रामौ वेष्टमभूर्वास्तुरत्रियाम् ॥ १९ ॥
 ग्रामान्त उपशलयं स्यात्सीमसीमे स्त्रियामुभे ।
 घोष आभीरपल्ली स्यात्पक्ष्णः शवरालयः ॥ २० ॥

इति पुरवर्गः । २ ।

महीध्रे शिखरिक्षमाभ्रद्वार्यधरपर्वताः ।

अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥

धामार्थं बहिर्निर्गमितं दाह, वक्रशर्वाधारः, पक्षिपङ्क्तिर्हि तत्रोत्कीर्णः ॥ १५ ॥ प्रतिहिम्नन्ते प्रतिरूप्यन्तेनेन प्रतीहारः । नानार्थे बलञ्जम् । दाहपरिकृता चतुरस्रा विभ्रान्तिभूः, विगत तर्दनं यत्रेति वितर्दिः । विद-
 न्तस्या वेदी । मङ्गलार्थं तुरन्त्यत्र तोण द्वारागे स्तम्भोपरि रचितं सिंहद्वाराख्यम् । मङ्गलसक्तो-
 रणे ध्वं भवेद्गन्धनमालिका । गोप्यते गोपुरं प्रतेली ॥ १६ ॥ दुर्गद्वारावतरणार्थः क्रमनिम्नो हस्तिन-
 सानो मृकूटः— अपसोपानाख्यः (कूटम्), बहिरतटमन्तःसोपानयुक्तं गुडार्थमित्येके । कं शिरः
 पाटयति प्रविशतां कवाटो द्वारपटः, अगदित्वाद्भूत्वम् (ग०) । इत्यर्थररं, अररि च । विष्कम्भो बन्धनि-
 मितं, विष्कम्भान्त्ववरम्भान्त्ववश्यम् । विष्कम्भीत्येके पेटुः । अरेणाकर्षणेन गलत्यर्गलं दारुमयो लोहो
 वा वण्डः । न ना पुमान् भवति । परिपञ्च ॥ १७ ॥ आरोहतेवरुघ्नते वानेमारोहणम् । सहोपानमस्त्य-
 स्मिन् सोपानम् । निधयति भित्तिं नियता श्रेणिः सोपानपङ्क्तिर्वात्र निश्रेणिः । अधिरोहन्यवरोहन्ति
 च यथा दाहमया साजितोहणी । बहुलपञ्चा रजोत्तारणी, मार्जन्वा पूतं हि बहुलीकृतं धान्याद्याहुः ।
 समूहनी परनीति स्मर्ताः । बहुकरी वर्धनी च । (शिष्टे) धुल्यादाविति शेषः । अपकीर्यतेवकरः
 ॥ १८ ॥ गृहादेर्निःस्रियते प्रविश्यते न येन तन्मुखं, यत्कीटित्यः— मुखतमः संक्रमो मुखानुगदेन
 निःसरणविधिर्वा । समन्तान्निविशन्तेन संनिवेशः पुरादेर्वहिविहरणम् । निवृत्त कर्षणमत्र निकर्षणः ।
 संवसन्त्यत्र सवसथः । ग्रस्यते भोगिनिर्ग्रमः । द्रग् ग्रामधानं खेत्तु च । वसन्त्यस्मिन्वास्तुः, पतेस्तुत्र-
 गारेणिव (३०) ॥ १९ ॥ अन्ते चिद्वार्थं सत्यप्रलेपादुपशलय, उपशालने समीपभरणे साधु वा ।
 सीयते बध्यते सीमा, [मनः] (मू०) डाडुनाभ्यामन्यतरस्याम् (मू०) । सीम्याधाम्यदौ (?) मालकोस्त्री
 ग्रामान्तराटवी । घोषन्ति गात्रात्र घोषः । आविभ्यलभित ईर्यन्ति वा गा आमीरा गोपाः । पलपते
 पल्लिः— गृहालिः, कुटीग्रामकयोः पल्लिरिति तु शाश्वतः । पच्यतेस्मिन् पक्ष्णः । शवान्त अमन्ति
 शवरा आरण्यचाण्डालाः ॥ २० ॥ इति पुरवर्गः । २ ।

मही ध रयति महीध्रः, मूलभिभुजादेस्तारकः (कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्) । हर्षुमसकयो-
 ह्यर्थः । शिष्यते धरः । पर्वानि छन्दस्य पर्वतः, तत्पर्वतद्भ्याम् (२१०) । गद्यतेदिः । गा त्र यते
 गोत्रः । गोर्धते गिरिः । शिलानामय शैलः, सत्वधेवाण् (अण्) ॥ १ ॥ अन् लोक्मते बर्द्ध न लो-

लोकालोकश्चक्रवालास्त्रिद्वैतस्त्रिककुत्समी ।
 अस्तस्तु चरमक्ष्माभृदुदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥
 हिमवान् निपद्यो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रि (प्र) क ।
 गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥
 पाषाणप्रस्तरमावोपलाश्मानः शिला दृषत् ।
 कूटोत्तरी शिखर शृङ्ग प्रपातस्त्वतटो भृगु ॥ ४ ॥
 कटकोत्तरी नितम्बोद्रे स्तु प्रस्थः सानुरस्त्रियौ ।
 उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहे निर्झरो क्षरः ॥ ५ ॥
 दरी तु कन्दरो वा स्त्री वैवस्वातविलं गुहा ।
 गह्वर गण्डदौलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ॥ ६ ॥
 खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ।
 उपत्यकात्रैरासन्ना भूमिर्ध्वमधित्यका ॥ ७ ॥

कथेतनृत्वालोकोः । चक्राकारेण बलते बाडते वा चक्रबाडः, बाड आढ्रये, आवंष्ट्य द्वौगान् स्थितौ
 हयो । त्रिद्वैतस्त्रिक (मू०) इति साधु । अस्यलक्ष्मीदीनस्यते वास्त । चरन्त्यत्र चरम. पविमो
 मन्दरादयः । उदयन्तेस्माद् प्रज्ञा उदयः ॥ २ ॥ नियत सीदन्त्यस्मिन् निपद्य । वि दृश्यते विन्ध्यः, अज्यादेः
 (उ०) । माल्याकारतास्यास्ति माल्यवान् । परियत्राया मरः पारियात्रिक. रसरोहवत् । गन्धेन मादयति
 गन्धमादनम्, [प्रयोगे च पुलिङ्गता दृश्यते, मुगन्धिर्गन्धमादन इति कालिदासः] । आदिशब्दान्म-
 लयमन्दरायाः । हिमाचलोदिराज स्यान्मलयध्वन्दादलः ॥ ३ ॥ पिनटि, प्रसृणाति, गिरति, उपलाति,
 अस्नाति, शिनेति, ह्णातीति वाचयानि । कूट (य) ति कूट, कूट्यते वार्कदावाभ्याम्, कूट दाहे ।
 शिखास्यास्ति शिखर, शिखायादुभयेतिर. (वा०) । शृणाति शृङ्गम् । प्रपातस्त्वतःप्रपातः । तन्शू-
 न्नोत्तः । प्रपातस्तु तपो भृगुरिति पाठे प्रपातये यतस्तदास भृगु । विमर्ति भृगुज्येने वा भृगु ॥ ४ ॥
 कन्दराभृगोति कटको मध्यभागे मेतलादयः । स्त्रीत्यम्भः स्तु । प्रतिष्ठने हिमन्त्यमभूमागत्याप्रस्थ,
 पमर्थेऽविधानम् (वा०) । सनोति ददाति मुनं सातु । द्वि-वत्प्रयोऽप्यस्त्री । उत्तरदम्भगा-उत्तर । प्रस्रवत-
 स्मात्प्रस्रवणम् । निर्झरिने निर्झरः । प्रानाम्बु [-नि] झर्यते निर्झरस्यवित्येकोऽप्यु । दंयने दरी, पवादिवाद्ब-
 (नृदिमहोति) । कुत्सित दीयते क दृणाति वा कन्दरा, पक्षे स्नातुमान् कन्दरोपि । समे इत्यर्थः,
 देवघातममृत्क, (विल) विल भेदेने । गूहति गुहा । अगे ह्वरति गह्वरे वा गह्वरम् । अहतक-
 विलविषये गुहा गह्वर चे येके पूर्वेण सह मयभन्ति, यत्काव्य-देवघाते विरे गुहा, शाश्वतोप्याह-
 गह्वरं विलदम्भयो । गण्डाः शैला द्वे स्थूलवाद् गण्डशैलाः, (च्युता) भूध्मरादिना गलिता ॥ ६ ॥
 [दन्तकान्तु कर्हस्तिर्यक्प्रदेशप्रसंगता गिरेः] । रागन्ते छोटादयोऽस्या. खनिः सात्वेष । अ कीर्यन्ते
 धानवेतिप्रपादः । गज्रापि, दच्छाश्वत - भागद्वारा विदुर्गण खनो गज्रागुहागृहे । मुख्यपर्वतान्ते ह्यु-
 पर्वता पादा इवाप न्याशपरणय । अद्रेभूमिरेषिये, उपरिभ्या-यकस्मात्प्रस्थयोः (मू०), नयागयोः
 (मू०) इत्यत्र स्वधन. - (स्वधनयनिषेध) उपर्यग्यानां दवाभाव ॥ ७ ॥ धसे धनु । आदिशब्दान्म-
 लिगुलादि, ददुः - मुख्यस्थानाणि हरिताल मन.शिला ॥ मेरिद्याननकाराणिलोद्गमिता. सहिद-
 गुहाः ॥ गन्धमादनमाल्याया पाषाणे गिरितभावाः ॥ विशेषेण धानुषांनुचन्द्रेण प्रसिद्धे, मेरिकं हेम-

धातुर्मनःशिलाद्यद्रंगैरिकं तु विशेषतः ।

निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ॥ ८ ॥

इति शैलवर्मः । ३ ।

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।

महारण्यमरण्यानी गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।

अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥

पुमानाक्रीड उद्यानं राक्षः साधारणं वनम् ।

स्यादंतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ॥ ३ ॥

वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः ।

वन्या वनसमूहे स्याद्दृक्पुरोभिनवोद्भिदि ॥ ४ ॥

वृक्षो महीरुहः शास्त्री विटपी पादपस्तनूः ।

अनोकहः कुटः सालः पलाशी द्रुमागमाः ॥ ५ ॥

यानस्पत्यः फलेः पुष्पात्तरपुष्पाद्वनस्पतिः ।

ओपधिः फलपाकान्ता स्याद्वनभ्यः फलेग्रहिः ॥ ६ ॥

त्येके, गिरौ भवामिति गिरिणाविपहोमिरिकादण् । स्थान इति शेषः । कुञ्जिरावरणार्थो लोकात् । व्याधि-
करणे सप्तम्यौ ॥ ८ ॥ इति शैलवर्मः । ३ ।

अटन्त्यस्यामटवी । इमति भ्राम्यन्द्धारण्यम् । वेपन्ते भवेनात विपिन, वेपितुहोहंस्वथ (उ०)
इतीनन् । गाह्यते गहनम् । कन्यते गम्यतेस्मिन्काननम् । वन्यते सेव्यते वन वृक्षबहुल स्थानम् । पूर्वं
सहानयोरेक्यमाहुः । सत्रं नानार्थं । हिमारण्ययोर्महत्वेटीपातुको (वा०) । कुटाद् गृहाद्विष्कन्ता
निष्कुटाः ॥ १ ॥ आरामन्यस्मिन्नारामः । करणेन निर्जितः कृत्रिमो वृक्षप्रमूहः । समीप वनस्योपवनम्,
तुल्यत्वेन नैकस्यात् । अमात्यगणिकयोः पलक्षनार्थत्वात्सार्थावाह्यदीनामपि ॥ २ ॥ आक्रीडन्त्यासिना-
क्रीडः । उद्यान्यस्मिन् उद्यानम् । साधारणं राक्षीभिः सह । प्रमदार्थं वर्त प्रमदाना वा प्रमदवनम्, इषापोः
संज्ञाछन्दसोर्बहुल (सू०) इति ह्रस्वः । अन्तःपुर तत्स्या देव्यः ॥ ३ ॥ नियन्त्यनया वीथिः । आला-
त्यालिः । आवल्यावलिः । पङ्क्यते पङ्क्तिः । श्रीयते श्रेणिः । सान्तरा पङ्क्तिर्निरन्तरा लेखा, यदाह
मूले—लेखास्तु राजय इति । लिख्यन्ते लेखाः । राजन्ते राजयः, पङ्क्यपङ्क्तिमाधारणाः । (वन्या)
पाशादिभ्याम् (सू०) । अङ्क्यतेङ्करः, अकि लक्षणे । उद्भिद्यत उद्भिद् । प्ररोहोपि ॥ ४ ॥
वृथयते छिद्यते वृक्षः, वृक्षति वृणोति वा । शास्त्री, व्रीह्यादौ (व्रीह्यादिभ्यश्च) । पादमूलैः पिबति पादपः,
एवमट्प्रिपः [चरणपथ प्रसिद्धः] । [तरन्त्यनेनातप तदः । अनयः शकटस्याकं गर्गं इन्ति—अनो-
कहो निर्वचनात्] । दृष्टैकदेशोस्यास्ति दुमः, सुद्रुम्यामः (सू०) । दृशब्दोपि, अनयवेषु हि दृताः
शब्दाः समुदायेष्वपि वर्तन्त इति । न गच्छत्यगमः । अगमगौ नानार्थं । कुञ्जोऽगच्छोपि ॥ ५ ॥ वन-
स्पतिर्ननस्पतिः, पारस्करादिरवात् (सू०) सुद्, भवेथे दित्यदित्येति (सू०) ण्यः । पुष्पेभ्यो जातैः
फलेर्द्वैतुभिः (वानस्पत्यः) । पुष्प विना तैः फलेः (वनस्पतिः) । ओपं रुजं धययोपधिः, फलपाक
एवान्तो यस्याः । फलानि गृह्णातीति, फलेग्रहिरात्मनश्चि (सू०) इति साधुः ॥ ६ ॥ वन्याति फलं
वन्ध्यः । अवके शून्ये—श्वेवकेषी । फलं बह्वस्यातीति, फलवर्धभ्यामिनच् (वा०) । प्रकलति स्म प्रकु-
लः, निकला विशरणे, क्ते—उत्तरस्यात् (सू०) इत्युत्वम् (तिचेत्युत्वम्) । अनुपसर्गात्कुञ्जवीति

धन्व्योफलोवकेदी च फलवान्फालिनः फली ।

प्रकुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥

फुल्लश्चैते विकसिते स्युरवन्ध्यादयस्त्रिषु ।

स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुर्ह्रस्वशाखाशिकः क्षुपः ॥ ८ ॥

अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मी वल्ली तु व्रततिर्लता ।

लता प्रतानिनी वीरुद् गुल्मिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥

नगाधारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः ।

अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाकायधिस्तरोः ॥ १० ॥

समे शाखालते स्कन्धशाखाशाले शिफाजटे ।

शाखाशिफावरोहः स्यान्मूलाद्याग्रं गता लता ॥ ११ ॥

शिरोग्रं शिखरं वा ना मूलं बुध्नोद्भिनामकः ।

सारो मज्जा नरि त्वक्छी वल्कं वल्कलमस्त्रियाम् ॥ १२ ॥

(सू०) फुल्लः साधु । उत्कुल्लसंफुल्लयोः सख्यानम् (वा०), प्रपुल्लेति पाठे फुल्ल विकसने, अच् । विगत आकोशः संकोचोऽस्य व्याकोशः । विशेषेण कचति विकच । स्फुटति स्फुटः ॥ ७ ॥ (त्रिषु) वा-
च्यलिङ्गत्वान् । (स्थाणुः, इ०) तिष्ठति ध्रुवति शङ्कतेऽस्मात् । ह्रस्वः शाखा । शिफामूलानि चास्य,
क्षुप्यते क्षुपः सूक्ष्मलतादिप्रतानः ॥ ८ ॥ प्रकाण्डो गण्डस्तद्वद्विहते, उद्भिद्विशेषः स्तम्बस्तृणवर्गातो वा,
तिष्ठतीति स्थ, स्थ स्तोम्बजवकौ (उ०) । गुडति गुल्मः । नानार्थे विष्टपः । वलते वेष्टते वल्ली गुह-
क्यादिमार्गव्यादिश्च । वृक्षशाखापि (लता), यच्छ्राश्वतः— लता व्रततिराख्याता लता शाखा च
शाखिनाम् । प्रकृष्टा ततिरस्याः प्रततिव्रतती च, जपादित्वाङ्गवं (ग०) । लाति (लतति) लता ।
लतानां प्रतानोऽस्यस्याः प्रतानिनी वा लता विष्टत्, पत्कात्यः— वीरुस्त्वपणजटिला प्रतानव्रतगामिनी ।
विरोहति चते] वीरुत्, वीरुदिति निपातनादुपसर्गस्य दीर्घः, नहिद्वितीति (सू०) दीर्घः, न्वहृत्वा-
दिवाद्धाम् (सू०) । विरुणद्धि वा, (वीरुत्), अन्येषामभिदश्यते (सू०) इति दीर्घः । उलपते
उलप, उलः सौम्रो दीर्घव्यः आवरणार्थं वा, उलप्यते वा (उलपः) ॥ ९ ॥ आरुह्यते आरोह औप्र-
ह्यम् । उच्छ्रयणमुच्छ्राय, उद्भिद्वयतिगौतीति (सू०) अनिद्वयो घञ्, यत्तदर्थं— पतनान्ताः समुच्छ्र-
याः । उत्सेध उप्रति, यच्छ्राश्वतः— उत्सेधो वपुश्नति । प्रकाण्डे प्रकाण्डो वृक्षजड्वा । स्क-
न्धत आरुह्यते स्कन्धः ॥ १० ॥ (शाखा) शास् व्याप्तौ, श्रत्येना वा । शिखापि । समे इत्येव ।
शालति शाला शायते वा, यच्छ्राश्वतः— शाला तरुस्कन्धशाखा शाला भवननिष्ठते । शिनाति
शेते वा शिफा । जनि जटनं वा जट्ट वृक्षादिमूलं, जट संघाते, निदाद्यद् (पिद्भिदादिभ्योद्) । एवं
शिफालतयोः पर्यायानुक्त्वा स्वरूपमाह । अधो रोहन्ति शाख (याः) शिफा, शिफारूपा शाखाव-
रोहोश्च यादेरित्युपाध्यायः । बुनादूर्ध्वं गता लता (पि), यदाह मूलं— मूलव्याग्रं गता लतेति ॥ ११ ॥
वृक्षादिर्मार्गव्याह्यः । शिखरं तु वा ना पक्षे पुमान्, रूपात्पक्षे क्रौमे । (मूलं) मूल रोहणे । बुध्यतेनेन
बुध्नो वृक्षादेः पादपर्यायः । सरति सार, स्रियरे (सू०) इति घञ् । मज्जति मज्जा, [नरि पुंवि] ।
त्वच संवरेण । वल्कते छाद्यनेनेन वल्कं, वल् संवरेण । वल्कं लाति वल्कञ्, इयामलवत् ॥ १२ ॥ का-
श्यते काष्ठम् । दीर्घे दाह । विशेषमाह— इन्धनं स्थिति । इन्धनेनाग्निरिन्धनमिध्मं च, इपियुदीन्धीति
(उ०) मच् । आयमेध एधेरसुभि दाहदार्ढ्यं, अपर एधः— अगोदेधीयेति (सू०) इन्धेधेभि साधु ।
होमार्थं समिध्तेनया समित् । निष्ठुपते निष्ठुह्यते वा निष्ठुहः, निष्ठुट इत्येके । कुशति कौशरो

काष्ठं दारिन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित्त्रियाम् ।
 निष्कुहः कौटरं वा ना वह्निरिमत्ररी स्त्रियौ ॥ १३ ॥
 पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ।
 पल्लवोर्ली किसलयं विस्तारो विटपोस्त्रियाम् ॥ १४ ॥
 वृक्षादीनां फलं सस्यं वृन्तं प्रसववन्धनम् ।
 आमे फले शलाहुः स्याच्छुष्के वानमुमे त्रिषु ॥ १५ ॥
 क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कौरकः पुमान् ।
 स्याद्गुच्छः (तस्य) कस्तु स्तवकः कुड्मलो मुकुलोस्त्रियाम् ॥ १६ ॥
 स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं स (सु) मम् ।
 मकरन्दः पुष्परसः परागः सुप्रतीरजः ॥ १७ ॥
 द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियाम् ।
 आम्बत्यवैणवप्लाक्षीनेयप्रोधिर्गुदं फले ॥ १८ ॥

वृक्षगर्तः, ना पुमान्, रूपात्तत्वे क्लीबे । दहने वह्निरिति मन्यते मञ्जरी चूतार्देनबोद्धिम् ॥ १३ ॥
 पतति पत्रम् । अपलस्यते शाल्यते पलाशम् । छाद्यतेनेन छदनं छदश्च छादयेद्गुपसर्गस्य (सू०) इति
 ह्रस्वः । दलति दलम् । पिणति पर्णम् । मादिः पत्रशिरा । पलति पल्लवः । विचित्ररति किसलयम्,
 विकसति लीयमानं वा । नवपत्रं प्रवालव्यम् । शाखादेर्विस्तृतिर्विस्तारः, प्रपनेवावशब्दे (सू०)
 इति घञ् । विटान्याति विटपः, यत्कात्यः— स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा कटप्रो विटपो मतः, विटम्याको-
 शान्तरमाद्या ॥ १४ ॥ वृक्षादीनामिति पूर्वेणापि सव्यन्ति । वृणोति वृन्तम् । प्रसवः पुण्यादिः,
 यत्कात्यः— बन्धनं पुष्पफलयोर्ननमाहुः । शलति शलाहुः । फल इत्येव, (वानं) पैभवे शोषणे,
 ओदिनश्च (सू०) इति निष्ठा नत्वम् । शलाहुताने अभिधेयलिङ्गे ॥ १५ ॥ क्षरति प्रसूयते क्षारकः ।
 जालमिव जालकं नवकलिकावृन्दम् । सूक्ष्मा कलिः कलिका, कल्पेन शब्दोत्ते कलिका । कुर्मते (शब्दोत्ते)
 कौरकः । पुष्पसघातो रम्यत्वाद् गुयते गुच्छः, गुद् शब्दे । स्तव्यते स्तवकः । गुल्लज्जेपि । ईपद्विकसिता
 कलिका, कुटति कुड्मलः । [मुञ्चति कलिकात् मुकुलः] । दुर्गाद्यात्सवान्तरभेदं न मन्यन्ते—
 मुकुलाख्या तु कलिका कुड्मल जालकं तथा ॥ १६ ॥ सुष्ठु मन्यते सुमनसः, रूपाद्गुह्यम् । पुण्यति
 पुष्पम् । प्रसूयते प्रसूनम् । कुस्यति कुसुमम् । मन्थाख्यः, मन्थयते मण्यतेनेन पुष्पं मकरन्दः ।
 परागच्छति परागः पुष्पधूलिः ॥ १७ ॥ वक्ष्यमाणं वक्ष्यन्त्यादि वृक्षलतीपधिजातीयं लीपुंसदिलिङ्गमपि
 प्रसूयमाने पुष्पे फले मूले च वर्तमानं द्वाभ्यां हीनं नपुंसकलिङ्गं ज्ञेयमित्यर्थः । अवयवेष्वप्रण्योपधि-
 श्लेषः (सू०) इति विस्तरावयवोक्त्यप्रत्यय प्रत्ययस्य लुप्रकरणे पुष्पमूलेषुबहुलं (वा०) इति लृप् ।
 अधिद् अनुदात्तादेश (सू०) इत्यनो लृप् । कदम्बस्य विमरः कटम्ब पुष्पमशोकं करवीर, बदर्याः फलं
 बदर कोलं नालिकेरामात्रं फलमामलकमिति वृक्षलक्षणस्य नयः फलेल्लृप् (सू०) । सूरगस्यावयवः
 सूरणः कन्दः लुपियुक्तिवद्व्यक्तिवचने (सू०) इति लीपुंशो प्राप्तः । हरीतक्याः फलं हरीतकी, अवयवेष्व
 प्राण्योपधीति (सू०) अण्— अनुदात्तादेश (सू०) इत्यनश्च हरीतक्यादिभ्यश्च (सू०) इति लृप्, लुपि
 युक्तिवद्व्यक्तिवचने (सू०) इत्यनश्च हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति युक्तिवद्व्यपान्त्रत्वम् । आदिशब्दा-
 द्दोषात्तर्काद्व्याख्यादयोः । अथत्यादेः शब्दादिभ्योऽण् (सू०) इति पुनर्विधिः फले लुप्तगति । वेणोः
 निष्वादिभ्योऽण् (सू०) । नैयप्रोधमिति, न्यप्रोधस्त्वचकैवलस्य (सू०) इत्येजगम ॥ १८ ॥ बृहत्याः
 फलं बार्हतम् । फलति फल, फल निष्पत्तौ । जम्बवाया (सू०) इत्यणि जाम्बवम्, पक्षे ओरन् (सू०)
 सस्य लुकि फलं जम्बु (फलेल्लृप्), लृप्च (सू०) इति जम्बू— लुपि युक्तिवद्व्यक्तिवचनस्य (सू०)

बार्हतं च फले जम्ब्या जम्बू स्त्री जम्बु जाम्बवम् ।
पुष्पे जातिप्रभृतयः स्वलिङ्गा व्रीहयः फले ॥ १९ ॥

विदार्याद्यास्तु मूलेषु पुष्पे क्लीबेषु पाटला ।
बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ॥ २० ॥

अश्वत्थोऽथ कपित्थं स्युर्दधित्थग्राहिमन्मया ।
तस्मिन्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥ २१ ॥

उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हैमदुग्धकः ।
कोविदारो चमरिकः कुहालो युगपत्त्रकः ॥ २२ ॥

स्त्रीत्वम् । पुष्पविकाशे जातलतायाः पुष्पजातिर्मौलीशेकालिका यथिका, चम्पकः वकुलः शिरीषः, अनुदत्तदेशः (सू०) इत्यनेन च पुष्पमूलेषु बहुलं (वा०) इत्येभ्यः पुष्प एव लुप् । व्रीहीणां फल एव, तदाह— व्रीहयः फले स्वलिङ्गा इत्येव, व्रीणाति व्रीहि, व्री भी शरणे । यज्ञानां फल यज्ञा, माया मुद्रास्तिला, व्रीहिमुद्रांश्च विन्वादिभ्योऽण् (सू०), अथ च अवयवेचप्राप्त्योपधीलण् (सू०), तस्य फलपाकशुभां (वा०) इति लुप्, युक्तिश्च भावः, स्वलिङ्गा इत्येव ॥ १९ ॥ (विदार्याद्यास्तु मूले) स्वलिङ्गा इत्येव । विदार्यं भुञ्जेत (विदारी), विदार्यां मूलविदारी, मूलप्रतिष्ठायाम् । (पाटला) अनुदत्तदेशः (सू०) इत्यन्, पुष्पमूलेषु बहुलं (वा०) इति लुप्, लुपि युक्तिश्च त्रयम् । आद्यशब्दस्य मन्मारी बृहत्पञ्चमत्याद्याः । पाटलायाः पुष्पपाटलः अजा बहुलकवर्णभावात्, यच्छाश्वतः— पाटलः कुसुमे वर्णेष्वशुब्रीहिवः पाटलः । अपिशब्दात्पाटला, विज्ञापना पाटलीत्यर्थः । पुष्प इति किं पाटलो नाम व्रीहिः । बोधिद्रुमो बोधिसत्त्वाख्य सर्वपकारिवात् । तनुवृत्तत्वाद् गुरुपर्णः सत्त्वल्पः वाते चलदलः । पिप्पलानि देशा पत्राणि, तानि सन्त्यस्य, अर्शआदित्वाच् (सू०) अपठन इति नैसर्गता । एवमाया प्राकृता वर्णानि धन्वन्तरि, यदाह— प्रायो जना सन्ति बनेचगद्या गोपादयः प्राकृतनामतज्ज्ञा । प्रयोचनार्था वचनप्रवृत्तिर्येतत्तत् प्राकृत इत्यु-
दोषः ॥ किं च— रसवीर्यविपाकभ्यो मुलात्पुष्पात्फलाद्वात् । आकारोद्देशकालोदेर्वनौपत्यर्थमुच्यते ॥ २० ॥ अत्रेषु तिष्ठलशब्देष्वप्यत्र पृषोदरादित्वात् (सू०) सस्य तत्त्वम् । आह धन्वन्तरि— पिप्पली के-
शवाकासश्चलपलः पवित्रकः । महान्य इयमलोश्चयो बोधिसत्त्वो गजाशनः ॥ केशवावासमङ्गल्यादयो-
प्राणप्रयोगत्वानोक्ताः । एवमुत्तरत्र । कपिषु तिष्ठति कपित्थः कपिप्रियत्वात् । दन्नि तिष्ठति दधित्थो
दधिफलत्वात् । प्राही विष्टम्भकारिवात् । मन्मथो मदनाख्यः पर्यायेणोक्तः । दन्तेषु शठोऽम्लत्वात् ।
आह च— कपित्थो दधित्थस्तु प्राही फलसुगन्धकः । अश्वत्थो दधिफलविरपाकी कपिमयः ॥ द्वयर्थे
पुष्पफलः कृष्णपत्रः कपित्थश्च, तथा दन्तशठो जम्भारः कपित्थश्च । त्रयर्थे मदनः पिण्डीतकः कपित्थो
धत्तुरक्षः ॥ २१ ॥ उल्लङ्घिताम्बरः उदुम्बरः, उत्पलश्चात् । मशकगर्भाणि फलान्यस्य जन्तुफलं, कृमि-
फलं पर्यायेणोक्तं । आह च— क्षीरवृक्षे हैमदुग्धः उदुम्बरसदाफलो । अपुष्पफलसम्बद्धो यज्ञाङ्गो श्वेत-
वत्फलः ॥ आहैन्दु— उदुम्बरस्तु यज्ञाङ्गः सुचञ्चुः श्वेतवत्फलः । हैमदुग्धः कृमिफलः क्षीरवृक्षः स
काश्चनः ॥ कोभूमेर्दिशरणः कोविदारः, अत एव कुहालः । चमरोऽस्यास्ति चमरिकः । आह च— कोवि-
दारोऽयं कुहालः कुदारः कुण्डली कुली । ताम्रपुष्पश्चमरिको महायमलपत्रकः ॥ युगपत्त्रकः इति यमल-
पत्रपर्वण्येणोक्तः ॥ २२ ॥ शरदि पुष्पति शारदः, शारदीयके । आह च— सप्तपर्णः शक्तिपर्णस्त्रिपर्णस्तु
सुपर्णकः । सप्तच्छदो गुल्फपुष्पस्तथा शालमालपर्णकः ॥ आहुश्च— सप्तपर्णो बृहत्पत्रः सप्ताहो गुच्छपुष्पकः ।
सप्तच्छदः सप्तपत्रो युग्मपत्रो बहुच्छदः ॥ आगमन्तानुना पक्षोत्तरगन्धः, आरमन्त जयन्त्यारजो
मलस्तेषां बोधोऽस्ति वा । राजा चासी बृहत्पत्रः, रोगराजः बृहत्पत्रः वा राजवृक्षः । शमी शिाम्वमकति श-

सप्तपर्णे विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ।
 आरग्वधे राजवृक्षशम्याकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥
 आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ।
 स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्मजम्मीरजम्मलाः ॥ २४ ॥
 वरणं वरुणः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः ।
 पुत्रागे पुष्पस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः ॥ २५ ॥
 पारिभद्रं निम्बतर्कमन्दारः पारिजातकः ।
 तिनिशं स्यन्दनो नेमी रथद्वुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥
 वज्जुलश्चित्रकृच्चाथ द्वौ पीतनकर्पीतनौ ।
 आम्रातके मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २७ ॥
 धानप्रस्थमधुघ्नीलौ जलजम्ब मधूलकः ।
 पीलौ गुडफलः संसी तस्मिन्स्तु गिरिसंभवे ॥ २८ ॥

म्याकः । चतुरङ्गुलपर्का ॥ २३ ॥ रेवती रोगदेवता, अरेवत्या भव आरेवतः, आरेवते ज्वरेणेन वा, रेव
 हवगतौ । कृता मालास्य कृतमालः, उत्तमिति इव सङ्गिर्कृतात् । आह च- कर्णिकारो राजवृक्षः
 प्रमदः कृतमालकः । आरोग्यशिम्वी शम्याको व्यधिघातोपनाशकः ॥ आरग्वधो दीर्घफलो व्याघातश-
 तुरङ्गुलः । आरेवतस्तथा कर्णी कर्णीवान् स च रेवतः । जम्ममर्[म] ईदनार्थस्थैतानि रूपाणि । दन्तशठो-
 म्लत्वात् । आह च- जम्बीरो जम्मलो जम्गः प्रोक्तो दन्तशठस्तथा । जम्बीरो वक्तृशोभी (पी)
 च रोचनो दन्तहर्षणः ॥ २४ ॥ वृणोति वरुणो वरणश्च पार्श्ववृक्षरत्नात् । अत एव पर्यन्ते रक्षाहेतु-
 त्वात्सेतुः । तिक्तशः शाकश्च, शाकमध्ये पाठात् । कुमारको निलतरुणः । आह च- वरुणः श्वेतपुष्पश्च
 तिक्तशाकः कुमारकः । सेतुद्रमः साधुवृक्षस्तमात्रो भारतापहः ॥ पूजितः पुमान् पुत्रागः स इव प्राधा-
 न्यात् । प्रमदाः केसरा वक्ष्य केसराः । आह-तुङ्गः पुष्पकसंज्ञः स्यात्पुनामा रणकेसरः । पुनागः
 पुण्याह्वय वेद्यादित्यक्षरैः । ॥ २५ ॥ पारि पारं प्राद भद्रमस्य पारिभद्रं । नियमनाभिन्वः । आह च-
 निम्बो नियमनो नेता पिचुमन्दः मुक्तिवतकः । लिम्बोश्च सर्वतोभद्रः प्रभद्रः पारिभद्रकः ॥ अर्थे पारि-
 भद्रः कोलिः पारिजातो देवदाहश्च । अतिक्रान्तो निशास्तिनिशः, निरकालित्वात् । स्यन्दनः स्यन्दने पट्टः,
 रथोपयोगित्वात् । रथचक्रान्ते नयति नेमिः । अतिमुक्तो विस्तीर्णत्वात् ॥ २६ ॥ वन्यते प्रयते वज्जुलः ।
 चित्रकृच्छ्रुत्वेपि दाढ्येधैर्ध्याम्यागाधैर्यकारा । आह- तिनिशाधिचक्रुर्नेमिः स्यन्दनो रथसाधकः । तथा-
 रण्यो रथहृत्वाप्यतिमुक्तक इत्यपि ॥ अर्थे वज्जुलो वेतसः स्यन्दनोरोकश्च । पीतीक्रियतेनेन पीतनः ।
 कर्पीतनोति कपीतनः कपिप्रियत्वात् । आम्रमतस्याम्रातकः कपिचूतत्वात् । आह च- आम्रातकः पीत-
 नकः कपिचूतोम्लत्वातकः । शृङ्गी कपिरदाव्यध (?) नकः कीरः कपिप्रियः ॥ अर्थे कपीतन आम्रातकः
 इक्षः शिरीषश्च । कपीतनशब्दस्य पीतनोपपन्न इत्येके । गुडवन्मधुराणि पुष्पाण्यस्य गुडपुष्पः । मधुन-
 धानो द्रव्यो मधुद्रुमः ॥ २७ ॥ चनप्रस्थं भवो वानप्रस्थः स्पलजत्वात् । मधु घ्रीवति मधुशालः, यत्तु मा-
 धुर्वमघ्रीले गर्भस्य मध्वर्तलो वा । यदाह- मधूको मधुवृक्षश्च मध्वर्तलो मधुलवः । गुडपुष्पा रोप्रपुष्पो
 वानप्रस्थोश्च माधवः ॥ अत मधूके, यदाह- मधूकोन्यो मधूस्तु जलजो दीर्घपत्रकः । ह्रस्वपुष्पः फल-
 स्वादुर्गौरिकास्यां मधूलकः ॥ पोयने मधुरापीडः पोष्यते वा । खसते खंसयति वा खंसा । आह च-
 पीडः क्षीतफलः संसी घोरः गुडफलोपि च ॥ २८ ॥ अङ्गोलाक्षोटः । कन्दरास्यास्तीति कन्दरावेष्टना-
 त्कन्दरालः, कर्षाल इत्येके । आह च- अक्षोटः पर्वतीयश्च फलस्नेहो गुहाशयः । कीरः कन्दरालश्च
 खादुमन्त्रो द्रुच्छदः ॥ अङ्कयते कीलकैर्यथेतद्कोटः, अङ्कलोपि, प्राकृतेऽङ्कोलः । निद्रुच्यतेस्मा-

अक्षोटकन्दरालौ द्वावङ्कोटे तु निकोचक ।

पलाश किंशुक पर्णो वातपोथोथ वेतस ॥ २९ ॥

रथाम्रपुष्पविदुलशीतवानीरवञ्जुला ।

द्वो परिव्याधविदुलौ नादयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥

सौ(शो)भाञ्जने शिष्टुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचका ।

रक्ताक्षी मधुशिष्टु स्यादरिष्ट फनिल समौ ॥ ३१ ॥

वित्वे शाण्डिल्यशैल्यौ मालूरश्रीफलावपि ।

प्लक्षो जटी पर्कटी स्थान्यग्रोधो बहुपाट्ट ॥ ३२ ॥

लक्ष्मिकृत्वात्रिमोचक । आह च- अक्षोटङ्कोलौ रेचौ निर्दिष्टौ दार्घ्यकोलक । पीतसारस्ताम्रफलो गन्धपुष्पो निकोचक ॥ प्रशस्तानि पलाशानि सन्त्यस्य पलाशः, पलमभ्युत रक्तपुष्पाद्वा । किञ्चिच्छुको नील किंशुक । वात पोथयति वातपाय । चन्द्रोन्न- पलाश किंशुक पर्णो यज्ञिया रक्तपुष्पक । क्षारश्रेष्ठो वातपायो ब्रह्मरक्ष समिद्धर ॥ २९ ॥ वेत्यम्भेनुवतते वितस्यत वा वतस । रमन्तेस्मिन्त्य । अग्रणीव पुष्पाण्यस्याम्रपुष्प । विदात्यत वेगन विदुल । शातो वीर्येण लेपाद्वाश्रमनात् । वगति भजत्यम्बु वानीरा वञ्जुलश्च । परिविध्यतम्भसा परिव्याध । नया भवा नादेया, नित्य स्त्री, वतसी तु द्वये । तिष्वर्थेऽप्यिन्द्रुर्नादयी तकारी जलवतसी भूमिजम्बूथ । चन्द्राद्या विभागेनाहु - वेतसो विदुलो नम्रो वञ्जुला दाघपत्रक । नादेयी गन्धपत्रश्च जलौका सभृतस्तथा ॥ नर्दकूटप्रियस्त्वन्य सुशीतो घन पुष्पक । जलजातस्तायकामो विलो जलवेतस । निबुलो वेतसादन्यो वक्ष्यते (स्थलेवेतस) ॥ ३० ॥ सुष्ठु भनक्ति मुख सौभाजन । शिनोनि तैक्ष्ण्या छिप । न क्षीवन्त्यनेन वृष्य [क्ष] स्वादक्षीव । सुगति गन्ध म चक । आहुथ- शिप्र स्याच्छुतमरिच मुखमभ्रतितीक्ष्णक । सौभाजनस्तीक्ष्णगन्धः सुतीक्ष्णो घनपत्रक ॥ शिप्रुर्हरितशाकं शे मनो मूत्रकपल्लव । घनच्छदस्तीक्ष्णगन्धो सु[म] रङ्गुनी रङ्गानक्षम ॥ तृताया मधुशिष्टु स्यात्- । इत्यर्थे माचक कश्चि शात्मनि सौभाजनश्च । चतुर्थेऽप्यिन्द्रु- रङ्गुनीव समुद्रलवण नाली महानिम्ब सौभाजनश्च । मधुप्रधान शिप्रु (मधुशिष्टु) । न रिष्यत्यनेनारिष्टो रक्षहन्तु । पला सन्त्यस्य फेनिल । चन्द्राप्र- अरिष्टस्तु मुमद्गत्य कृष्णवीर्योर्भाषण । रक्षाशीत्र शीतकन फनिलो गर्भपातन ॥ ३१ ॥ विठति निनति वित्व । शब्दिलपेत्र शिल्पज्ञ इत्यागमाद्यमणौ, शाण्डिल्य इव माह्वगमयचात्, शैल्य इव नानाह्वपरिवर्तनाद्वा । मलते मलाभान्तर, मालूमौ लाति वा । श्रिप्रदानि फलान्यस्य श्रीफल । आह च- वित्व शलाट्ट क्षान्दिभ्या ह्यगन्ध सदाकन । शैल्य श्रीफलपाट्ट कङ्कण प्रतिमारत ॥ प्रक्षालया गच्छति मूले प्रग दृश्यते (प्रक्ष्यते) क । जग सन्त्यस्य जग । अत एव पृथ्यत पर्कटी, इन्द्रोद्य, ईदतो- व्यलि, गच्छताञ्चत- रिष्या पर्कटी प्रग प्रक्ष विष्यत्पाद । न्यक् तिर्थमुगादि मार्ग मूलेऽग्रो- दति वा न्यग्रोध, न्यङ्का देवात् (सू) घनम् । बहव पादा मूलान्यस्य बहुपात्, सख्यामुप- वंस्यति (सू) अन्तराप । वग[य]ति वेष्टयति मूत्रेण । आह च- वग रक्तफट शङ्खी न्यमाप कुदजो ध्रुव । शङ्खी वैभ्रवणादयो बहुशरी वनस्पति ॥ ३२ ॥ आगो वेतलाप्र तिरीटाया रक्तलाप्रे । गालमति सावययक्षि गालव । सापर शबरवृक्ष । रणदि प्रण रोत्र, रत्यारिक्याप्नेप्रावि । तिरयति रोमं सरीर । निशी शिष्यवृष्टमनन तिल्य । मार्तण्डतयत्यर्ग मार्जन, अत एवा ग्मा(स्ता)- दन । आह च- लोभो रोत्र शबरकथिप्रक्षस्तित्वस्तन । तिरीर कालदीनश्च चित्री शबरपाद ॥ द्विनय पाशपात्रा गालन स्थूलस्तल । जलपुत्रा वृक्षवद पट्टि क्षापात्रपादन ॥ इन्द्रु- रोत्र

गालवः शावरो लोभस्तिरीटस्तित्वमार्जनी ।
 आन्नश्रुतो रसालोसौ सहकारोतिसौरभः ॥ ३३ ॥
 कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्वः पिकवल्लभः ।
 कुम्भोल्लखलकं क्लीबे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ॥ ३४ ॥
 शैलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ।
 राजादनं पियालः स्यात्सन्नकद्रुर्धनुःपटः ॥ ३५ ॥
 गम्भारी सर्वतोमद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ।
 श्रीपर्णी मद्रपर्णी च काश्मर्यश्चाप्यय द्वयोः ॥ ३६ ॥
 कर्कन्धु(न्धू)र्वदरी कोलिर्घोण्टा कुवलफेनिल ।
 सौवीरं वदरं कोलमय स्यात्स्यादुकण्टक ॥ ३७ ॥

कपायकृद्ब्रश्चिको मधुपर्णक । ऋणोप कालहीनो हिमपुष्पोतिभेजम् ॥ उत्पादो घनत्वकस्तर
 शवरपादप । रोध्र शावरक श्वेतत्वगतीसारभेजम् ॥ द्वितीय पश्चिमोद्गो वृहत्पत्रस्तिरीटक । उताल-
 कस्तित्वकश्च पत्री लाक्षाप्रसन्न ॥ अम्यनेमिलश्चत आन्न, अमिनम्योर्ध्विष्य (उ०) इति रक् ।
 च्यानति रम चून, चूयत इति श्रीमोजो गिरवोचत् । रसमलति रसाल । सहकारयति मेलयति
 छात्रुमो सहकार, सुरासखलाद्वा । यदाह- आन्ननतो रसालश्च सवेष्टो मद्रिासस । कामाङ्ग सह-
 कारश्च परपुष्टमदोसव ॥ ३३ ॥ कुम्भोल्लखलकश्च वृक्षकोशानिर्घाति कुम्भोल्लखलकम् । केशे भव
 कौशिक, उल्लख ह्येव नक्तनस्यात् । गुहति रक्षति वानरोणाद् गुग्गुलु । पिपर्ति पुर, इगुपधेति
 (सू०) क, उकोष्ठपपूर्वस्य (सू०) इत्युत् । आह च- गुग्गुलु कालनिर्यासो जटायु कौशिक पुर ।
 नक्तनर शिवो दुर्गो महिषाक्ष प(प)लक्ष ॥ ३४ ॥ शिलति शिनाति रोगान्वा शैलु शैलकश्च ।
 श्लेष्माणमतति शीतवर्णत्वाच्छ्लेष्मातक, अत एव शीत । उद्दालयलङ्गमुद्दालक भर्षेन स्फोरकारि-
 त्वान् । बहु ऋणोति सोतापि बहुवार । ओहन्दु - शैलु श्लेष्मातक शीतो वसन्तकृत्तुमस्तथा ।
 उद्दालक कर्तुरल शैलुको भूतवृक्षक ॥ पिच्छिल शपित शैलुस्यसद्दीनकुमित ॥ लेखवतो
 बहुवार इति । राघ्न मदन मिष्टान् । पिथति सरलवापियाल, रि पि गती, अपियालेके । सन्नक
 सरोद्ग रन्धोस्य सन्नकद्रु । घनुष इव पणो विस्तारोस्य घनुष, घनरुकातान्तो व्यस्य इति गौडो
 भ्रान्त, यदाह- भियालोस खगस्कन्धधारो बलुनत्वल । सन्नकद्रुश्चापणो रस्त[ल]नस्तापयप्रिय ॥
 द्येय राजादन पियालः कौशिका च ॥ ३५ ॥ गम्भे सरसत्वाद् भारोस्या गम्भारी । कृश्यति तनूकरोति
 काश्मरी काश्मर्यश्च । मधूनि मिष्टानि पणन्यस्या मधुपर्णी, पाककर्णपर्णेति (सू०) ईप् । आह च-
 काश्मर्यः काश्मरी हारा कश्मरी मधुरम्यपि । आपर्णी सर्वतोमद्रा गम्भारी कृष्णवन्तिका ॥ ३६ ॥
 कर्को लेहितोन्धु कर्कन्धु, शकन्नादित्वात्पररूपम् (ना०) । वदति वदरी, वद स्थेयै । कोलि, कुल
 सरलाने, कुल(द) चाल्येस्माद्वा । शुणनि वक्ष् स्रुताद् भ्रमते घोष्ठा । को भूमो वलति कुवलम् ।
 फेनिल कपवर्धनात् । सुर्वरदेवो भव सौवीरम् । अत्र य खयो वृमर्षी, अन्ये फलार्थी, घोष्ठा तुभय-
 स्पृक्, यथेन्द्रः- वदरी श्लिषपत्रा च राघ्नवदिकरी तथा । फल तस्या स्मृतं कोल केकिल फेनिल
 कृहम् ॥ लोल सुहृत्फल तनु क्षेत्र कर्कन्धु कन्दुकम् । स्वादु कटु सिधतिना तव कोल फल मनम् ॥
 घन्वन्तरिः सामान्यवाह- वदर कोकिल कोल सौवीर फेनिल कुलम् । कर्कन्धु कन्दुक स्वादु कटु
 सिधतिना गुहा ॥ द्येय कुवल नीलाज्ज वदर च । काश्मिकलत्वात्कोलिकमिति च सम्भव पाठ, कोकिल-
 मिति तु वैद्याः । चन्द्रोपि- वदरी गोमण्डो च घेष्ठा शुष्णाय कोकिला । सिधच्छदा कोलफला
 राघ्नवदिकरी तथा ॥ ३७ ॥ विकट्कतो प्रसरति विकट्कन, कर्किलार्थ । स्वा सुष्ट, सा हि वेकट्कतो

विकटः सुयावृक्षो ग्रन्थिलो घ्याग्रपादोपि ।
 ऐरावतो नागरङ्गा नादेयी भूमिजम्बुका ॥ ३८ ॥
 तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ।
 काफेन्दुः कुलकः काकतिन्दुकः काकपीलुके ॥ ३९ ॥
 गोलिहो झाटलो घण्टा पाटलिर्मोक्षमुष्को ।
 तिलकः धुरकः श्रीमान्समौ पिचुलझावुको ॥ ४० ॥
 श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैट(ट)र्यकटफली ।
 क्रमुकः पट्टिकाख्य स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादन ॥ ४१ ॥
 तू (नू) वस्तु यूयः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ।
 तूल च नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रिये ॥ ४२ ॥

आम्नाता । आह च- विकटः पृथुलो ग्रन्थिलः खादुकण्टकः । गोपकः काकपादो घ्याग्रपादोपि
 किङ्करी ॥ इरावत्या विद्युत इवाथ रक्तलादैरावतः । नागस्य सिन्दुरस्येव तद्गोस्य नागरङ्गः, नागच्छति
 सहसा रङ्गोस्य वा । आह च- नागरङ्गस्त्वमुगन्धो नागरङ्गो मुखप्रियः । स ऐरावतकः प्रेक्षः
 सुभाक्काधियासनः ॥ न देयी नदीनाता । भूमौ जम्पतेत्यतः भूमिजम्बु । चत्वारो नागरङ्गार्था इति
 गौडः । आह च- जम्बु सुरभिपत्ना च राजजम्बुर्महाफला । काञ्चनम्बूर्भेषवर्णा नादेयी चेदिशो-
 त्यकः (१) ॥ ३८ ॥ तिम्पति तिन्दुकः । शितिः कालः सारो मज्जास्य शितिसारः । आह च-
 तिन्दुको नीलसारश्च कालस्कन्धासिमसहः । स्फूर्जकः स्फूर्जशब्दोपोतिः । काकवर्णस्तिन्दुः काफेन्दुः ।
 कुत्सितैर्लवयते कुलकः, लकः आस्वादाने । यथै कुलकः काकतिन्दुकः पट्टोचोपि । आह च-
 तिन्दुकोन्मो द्वितीयस्तु स्फूर्जकः काकतिन्दुकः । काफेन्दुस्य विख्यातः कुपीलुः कर्णालुकः ॥ मर्कट-
 तिन्द्राख्यः ॥ ३९ ॥ गोभिर्लिख्यते गोलिहः, गोलिहोपि । झाटः संघातः लाति झाटः । इत्यन्ते घण्टा । पाट-
 निस्तारं लाति पाटलिः । मोक्षति सहते मोक्षः । मुष्काति रोमान् क्षरत्त्वान्मुष्कः । आह च- मुष्को
 मोक्षको घण्टा मूषको रज्ज्वस्तथा । क्षारश्रेयो गोलहृद्य द्विविधः श्वेतकृष्णश्च । तिलभट्टास्तिलकः । धुरति
 परवत्वात्धुरकः । आह च- तिलकः पुरुषः श्रीमान् धुरकश्चष्टपुष्पः । दिवु तूलः लाति पिचुलः ।
 व्यायतेर्श्वबुक्काप्रश्नः ॥ ४० ॥ श्रीपर्णा सुपर्णत्वात्, पार्वण्यर्णोऽतः (मू०) श्रीः । [कुमुदप्रातःकृतिः कुमुदिका,
 कौ मोदते वा] । कुम्भा रसाधारत्वात् । कः रसमाह वैड्यः, आविर्भासितप्रकृतिप्रत्ययार्थेयं वा । कन्तावृणा-
 तिः कपायत्वात्फलमस्य कट्फलः । आह च- कट्फलः समवलकश्च श्रीपर्णी कुमुदा तथा । महाकुम्भी च कम्भा च
 भद्रा भद्रताति च ॥ द्वयर्थे केडर्यं कट्फलो मदनफलः च । कामनि क्रमुकः । पट्टीस्यास्ति पट्टी पाट्टा, रोध्रेयम् ।
 लाक्षा प्रसादयति, रोध्रेप्रस्ताये व्याख्यातमेतत् ॥ ४१ ॥ तुयते तूटः । यूयप्रतिकृतितावृणः । ब्रह्मणि वैदे-
 के न धूर्ध्वद्विष्य, अत एव ब्रह्मदारुः । तूत्यते तूलः, तूलति गौडः । तूलः निष्कर्षः । आह च- तूलतूटश्च यूय
 च क्रमुकः ब्रह्मदारुः । ब्रह्मदारुः ब्रह्मनिष्ठः ब्रह्मण्यः ब्रह्मचारि च ॥ नयातः सुखः नीपः । प्रीणाति प्रियकः । के दाम्ब-
 तिः दाम्बः । हलिनि प्रियः सुराधियासत्वात् । धाराकदम्बो राजकदम्बश्च सौ, धूर्ध्वकदम्बोऽन्यः । आह च-
 परः कदम्बः प्रावृषेयः वा दम्बर्षो हलिप्रियः । नोपो भूलिकदम्बोऽन्यः सुवासानृतः [तः] पुष्पकः ॥ ४२ ॥
 विशेषेणेरयति वीरणां वा वृक्षो दुःसर्गत्वत् । अरुपि स्फोटैर्गणान् करोति- अरुष्करः, दिवाविभतिः (मू०)
 टः । अग्निश्चमस्य दाहकत्वादग्निमुत्ती । भद्र इवाति दृणाति (भद्रातकः) । आह च- भद्रातकः
 रघुनो दुःखो दहनस्तपनोपिकः । अरुकाः वारतरुभक्षो चाग्निमुत्ती धनुः ॥ गर्दभः इवाश्वमस्य गर्दभाण्डः, गर्द

वीरवृक्षोरुष्करोत्तिमुखी भल्लातकी त्रिपु ।

गर्दभाण्डे कन्दरालकपीतनतुपार्श्वकाः ॥ ४३ ॥

वृक्षश्च तित्तिडी चित्राम्बिकाथो पीतसालके ।

सर्जकासनवन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ॥ ४४ ॥

साले तु सर्जकार्या (ध्या) श्वकर्णका सस्यसंवर ।

नदीसर्जो वीरतरुन्द्रदुः ककुभोर्जुनः ॥ ४५ ॥

राजादन फलाध्यक्ष क्षीरिकायामथ द्वयोः ।

इद्गुदी तापसतरुर्भूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ ॥ ४६ ॥

पिच्छला पूरणी मोचा स्थिरायुः शात्मलिङ्गयोः ।

पिच्छा तु शात्मलीवेष्टे रोचनः कूटशात्मलिः ॥ ४७ ॥

सशब्दं भाष्यमस्येति युक्त कन्दरालवात् । कं पीतयति कपीतन, कपीते[ने]ति वा । आह च-
 वृक्षः कपीतन शु(शृ)ङ्गा सुगार्धश्वदर्शनः । प्रको गर्दभाण्डश्च रमण्डल परः पूव ॥ ४३ ॥ तिम्यति
 तित्तिडी । चित्रिमायतेम्बत्वं गुप्त यकासौ चित्रा, फलतशुक्रिका । आह च (चन्द्र)- आम्बिका तु
 क्रिडा चुक्रा साम्बला शुक्रश्च शुक्रिका । अम्बिका वामि[मि]का चित्रा तित्तशकं च तित्तिडी ॥ पातवर्ण-
 साल (पीतसाल) । एजते निर्यास सर्ज । अस्य वसन । वन्धुनस्वरक्तानि पुष्पाण्यस्य वन्धूकपुष्प ।
 काम्य वाप्रियत्वात्प्रियक । जीवयति जीवकः । बीजक इति तु निधण्डुः, सत्रया बीजका द्वेयो बीजपूरस्तथा
 सन । आहुष- बीजकस्त्वसन काम्य सौरि कृष्णोलव[क]प्रिय । तिम्यपुत्र पीतसाल प्रियक
 प्रियसालकः ॥ गुणान्धनीलनिर्यासस्तथा वन्धूकपुष्पक । स स्यात्प्रियकसालश्च महासर्जश्च नामत ॥ ४४ ॥
 स्यति सालः । कूटयति कार्द्वः । अश्वकर्णभारतः (अश्वकर्णक) । यस्य फलं सवृणाति सस्वरवर ।
 आह च- सर्जनश्चाश्वकर्णश्च कपायी दीर्घपत्रक । सस्यसंवरणः शूर सर्जक साल उच्यते ॥ वीरतरु-
 र्जुननामसाम्यात् । ककुभ सन्त्यस्य दिव्यापकत्वात्ककुभ, कस्तुभ्नीलहृया व्याहृया । अर्जुन बी-
 फल्यत्, इन्द्रप्रियत्वादित्यके । आहेन्द्रु - ककुभस्त्वर्जुनः पार्थो नदीसर्जो धननय । अशीपलश्चित्रवोणी
 पीतो वीरान्तकस्तथा ॥ ४५ ॥ इन्द्र कुभोर्जुनो देवदाह च ॥ ४५ ॥ क्षीरिका, क्षीरस्वादवात्, आये
 तु मिष्टाश्रवात्तमानी । आह च- क्षीरिकोक्ता च राजन्यः क्षारी मृसू[प]को वृष्टः । राजादनो
 इहस्कन्व कपीष्ट. प्रियदर्शन ॥ इद्गुदीद्गुद । तापसा तारप्येस्या स्नेहमुपभु[यु]यत । भृणाति
 भूर्जे, भूर्जातो ना । आहुष- भूर्जो भूर्जा बहुपत्रो बहुत्वको मृदुच्छद ॥ ४६ ॥ पिच्छास्तस्या पि-
 च्छिला । पूरयति पूरणी । मुषति रस मोचा । स्थिरायुः कालसहत्वात् । साले दैर्घ्याच्छलति वा
 शात्मली शात्मलिश्च । आह च- शात्मली रक्षपुष्पा च कुट्टी स्थिरजीवता । पिच्छला तुलिनी मोचा
 कणकारी च पूरणी ॥ मोचनीति च । पिच्छेव पिच्छा, आचामवद्गुमुत्तिगित्वत् । शात्मत्वा वेष्टे
 निर्यास । आह च- शात्मलावेष्टकः पिच्छा निर्यास स च शात्मल । मोचसारो मोचरसो मोचनिर्ग-
 शकस्तथा ॥ रोचते रोचन शात्मलिनिशेष । कूटेन कुसितस्तथ रोचते, दुर्गोदेर्हि परमैव्यदलनार्थं सा
 क्षिप्यते । आह च- कुशात्मलि शात्मलिको रोचन कूटशात्मलि ॥ ४७ ॥ क्षिरिण विलति भिनत्ति
 क्षिरिविव । नक्षत्रालमस्माद्रक्तमालो भूतश्रवत्वात्, रक्तमाल इत्येके । रक्षयति करञ्च (कर-
 जश्च) । प्रकीर्यते प्रकीर्य । पुतिको दुर्गन्ध । कलेमार्क कलहन्, यद्विन्दु - कञ्जो रक्तमालश्च
 पुतिकक्षिरिविव । पुतपूर्णकराण्य प्रकीर्यो गौर एव च ॥ पूतीकरञ्ज सुमनास्तथा कलहनाशनः ॥

चिरि (र) यित्वा नक्तमालः करजश्च करज्रको ।
 प्रकीर्यः पूतिकरज पूतिकः कलिमारकः ॥ ४८ ॥
 करज्रभेदाः पद्मग्रन्थो मर्कटवङ्गारवल्लरी ।
 रोही रोहितकः प्रीहशश्रुर्वाडिमपुष्पकः ॥ ४९ ॥
 गायत्री बालतनयः खदिरो दन्तधावन ।
 अरिमेदो विद्वत्खदिरे कदरः खदिरे सिते ॥ ५० ॥
 सोमवल्कोप्यथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकी ।
 एरण्ड उरुवूकश्च रुचकश्चित्रकश्च स ॥ ५१ ॥
 चञ्चः पञ्चाङ्गुलामण्डवर्धमानव्यढम्बराः ।
 अल्पा शमी शमीरः स्याच्छमी सक्तुफला शिया ॥ ५२ ॥
 पिण्डीतको मरुचकः श्वसनः करहाटकः ।
 शल्यश्च मदनं शक्रपादपः पारिमदकः ॥ ५३ ॥

द्वयर्थे करज काञ्चो नखश्च ॥ ४८ ॥ पद्मग्रन्थोऽस्य हस्तिवारणाक्ष्य । मर्कटवङ्गपाटनान्मर्कटी वल्ली-
 करज । अङ्गारा इव वल्लर्योऽस्या अङ्गारवल्लरी । आह च- उदकीर्यस्तृतीयोऽन्य पद्मग्रन्थो हस्तिवारणी ।
 अङ्गारवल्ली शादस्या काकम्बो करमालिका ॥ द्वयर्थे मर्कटी- आत्मगुप्तापामार्गो वल्लीकश्च । रोहयति
 रोहित, रोहणीत्येके छिनरूढत्वात् । चन्द्रश्च- रोहितको रोचनकः प्रीहणो रक्तपुष्पकः । रक्तम्बो
 रोहितो रक्तो रोही दाडिमपुष्पकः ॥ ४९ ॥ गायत्री विप्रास्त्रायतेवश्य गायत्री । बालपत्नो यवासः खदि-
 रश्चेति द्वयर्थेषु धन्वन्तरिपाठमदृष्ट्वा पालपुलभ्रान्त्या ग्रन्थकृद्बालतनयमाह । सूक्ष्मपर्णोऽप्यसौ । खदति
 खदिर, खद स्थैर्ये । आह च- खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः । कण्ठी बालपात्रश्च जिह्वा-
 शल्यः क्षितिक्षमः ॥ अरिर्दुःखो मेद सारोऽस्मादस्ति । स्यादरिमेदः । विद्वगन्धि खदिरेः पूतिकदिरास्य ।
 आह च- परिमेदोरिमेदश्च गोपात्कन्धोरिमेदकः । अहिमेदोऽहिमारश्च रिम पूयोरिमेदकः ॥ क दृष्ट्वाति
 कफघ्नत्वात्कदरः ॥ ५० ॥ सोमवल्कोऽरुणकिरवात्- शुक्रत्वाद्वा । आह च- कदरः श्वेतसारोऽन्यः सोम-
 वल्कः पथिद्रमः । ज्यैष्ठ्ये सोमवल्कः खदिरः कर्तुफला करजश्च । व्याघ्रस्येव पुच्छमस्य व्याघ्रपुच्छः ।
 गन्धर्वस्य भूतविशेषस्येव मृगविशेषस्येव वा हस्तोऽस्य गन्धर्वहस्तः पञ्चाङ्गुलिपर्णत्वात् । एष्यति वायु-
 मेरण्ड । उरु वायुरुवूकः । रोचते रुचकः ॥ ५१ ॥ चञ्चति चञ्च, चञ्चुरित्येके । पञ्चाङ्गुलस्यैव
 पञ्चाङ्गुलः । आमण्डयतीत्यामण्डः, आदण्ड इत्येके दीर्घदण्डत्वात् । व्यडति व्यडम्बर, अट उद्यमे,
 व्यडम्बकः [न] इत्येके । आह च- एरण्डस्तद्वपुः शुक्रश्चित्रा गन्धर्वहस्तकः । पञ्चाङ्गुलो वर्धमान आ-
 मण्डा दीर्घदण्डकः ॥ रक्तोपरो हस्तिकर्णो व्याघ्रो व्याघ्रतलो ह्यु [व] । उरुवूको हस्तिपर्णश्चञ्चुरत्ता-
 नपत्नकः ॥ अल्पार्थे, कुटीशर्मे शुण्ड भ्योऽ (सू०) । शमयति दोषांशमी शिवात्वात् । सक्तव इव
 फलान्यस्याः । आह च- शमी सक्तफला तुङ्गा क्लेशहन्त्रिफला शिया ॥ ५२ ॥ पिण्डीमित पिण्डीतकः ।
 त्रियन्तनेन विषर्पुष्पात्वान्मरुचकः, मरो वाति वा । श्वसन्मयनेन श्वसनः । कर हन्ति दुःस्पर्शत्वात्क रह-
 यति वा करहाटकः । शल्यमस्यास्ति शल्यः । मदनयति मदनः । आह च- मदनः शल्यको राक
 [वाय] पिण्डी पिण्डीतकस्तथा । तस्करः करहात्श्च श्वसनो विषपुष्पकः ॥ द्वयर्थे मरुचको जम्बीरो
 मदनश्च, यच्छुभ्रश्च - पिण्डीतके पद्मसन्दे करहात्पद विदुः । पारि निष्प्राप्त भद्रमस्य पारिमदकः ॥ ५३ ॥
 द्वौ स्कन्धे किलिम निर्यासास्य द्विकिलिमम् । पूतिकग्रन्थ काष्मस्य पूतिकाष्ठम् । सप्तमद्वयं द्विकिलिमस्यै-
 क्यर्थे, यदाह- देवदारु स्मृत दाह मुराह किलिम च तत् । स्नेहविद्ध महादारु भद्रदार्विन्द्रदारु च ॥

भद्रदारु ह्रिकिलिमं पीतदारु च दारु च ।
 पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुण्यय द्वयोः ॥ ५४ ॥
 पाटलिः पाटलामोघा काला स्थाली फलेरुहा ।
 कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी श्यामा तु महिलाह्वया ॥ ५५ ॥
 लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली ।
 चिष्वक्सेना गन्धफली कारम्मा प्रियकथ सा ॥ ५६ ॥
 मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकद्वन्द्वद्वन्दुः (दुण्डु) काः ।
 स्योनाकः शुक्रनासक्षं दीर्घवृन्तकुटप्रटाः ॥ ५७ ॥
 शोनकश्चारली तिष्यफला त्वामलकी त्रिपु ।
 अमृता च वयस्या च त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः ॥ ५८ ॥

देवकाष्ठं भद्रकाष्ठं पूतिकाष्ठं च दारु च । सुरदार्विन्द्रक्षथ तथैवामरदारु च ॥ अथै पारिन्दः कोलिः
 पारिजातो देवदारु च, तथा पीतदारुर्दाहहिरदा देवदारु पूतिकाष्ठं च । ह्रिकिलि च तदिति पर्वकदेशत्वा-
 द्भीमवत् ॥ ५४ ॥ पाटला ताम्रगुण्णत्वात् । अमोघा बहुफलत्वात् । काला कालवृन्तत्वात् । स्थाली रसा-
 धारः कुम्भीत्वात् । काचस्थालीरथके । फले रोहति (फलेरुहा) साङ्कुरफलत्वात् । कुबेराक्षी यक्षक्षि-
 तुल्यगुण्णत्वात् । आह च- पाटलोक्ता तु कुम्भीका ताम्रगुण्णाम्बुवामिनी । स्थाली वपन्तद्वती स्यादमो-
 घा काचवृन्तिका ॥ द्वितीया पाटला श्वेता निर्दिष्टा काष्ठपाटला । सा चैव श्वेतकुम्भी स्यात्कुबेराक्षी फले-
 रुहा ॥ पाटली कृष्णवृन्तेति नौनि मिः । पाटला पाटलिर्वा नेति माला । श्यामा श्यामगौरवर्णात् ।
 महिलाह्वया वनितापर्याया श्याम (मा) त्वात् ॥ ५५ ॥ गवि स्मूने वन्यने गोवन्दनी । गुपते क्लृप्तपते
 गुन्द्रा । प्रीणाति प्रियङ्गुः । फलति विशचिंते फली । चिष्वक् सिनोति सर्वतो वध्नाति चिष्वक्सेना ।
 ईषदम्माकारा कारम्मा । आह च- प्रियङ्गुः प्रियवल्ली च फलिनी कुजिनी (?) प्रिय । वृक्षा गोव-
 न्दनी श्यामा कारम्मा वर्णभेदिनी ॥ इन्दुर्गोविन्दनीति भिनति, यदाह- वन्दनी पुष्पशो-
 मना । गन्धप्रियङ्गुः कारम्मा लता गोर्विचंभेदिनीति ॥ अथै गुन्द्रा- एका प्रियङ्गुः स्र् स] ता च,
 तथा प्रियकीसनः प्रियङ्गुः कदम्ब्यथेति । द्वयथै गन्धफलिनी प्रियङ्गुभग्नकलिका च ॥ ५६ ॥ मण्डूक
 इव पर्णान्यस्य (मण्डूकर्णः) । पत्रेपूगांस्व पत्रोर्णः । नटति कनेन नटः । कट्टम्यङ्गान्यस्य रक्ष्याक-
 द्दङ्गः । दुन्द्रति शिन्विमिः कायति दुन्द्रुः । स्योनमुत्तनकनि स्योनाकः । शुक्रनाशेव पुष्पायस्य
 (शुक्रनासः) । कङ्गोति हिनास्ति फलः, अत एव भाङ्गुकः । कुट्टम्यङ्गीमवन् नटति सन्दने कुट्टनटः
 ॥ ५७ ॥ शवति शोनकः, ग्रीढाः शोणकमादुः, शोणू वने । इयर्थरुः । आह च- स्योनाकः शुक्र-
 नायव कट्टङ्गोप कट्टमरः । मयूरजङ्घोरल्लुः प्रियर्गावः कुट्टनटः । सत्रेचः शुभुशिम्बिथ
 इन्दुको दीर्घवृन्तकः । मादुकः दाहकोफण्यवृन्तको जम्बुको नटः ॥ तिष्य मट्ठस्य फलमस्यास्तिष्यफला,
 निष्यममलके लक्ष्मीरिति । आमकते गुमानामलकी, अमला च । अमृता वयस्या च रसायनत्वात् ।
 पात्री नानार्थः । आह च- वयस्यामलकं तिष्यं जातीफलरस शिवम् । पात्रीफल धीफलं च तद्यमृतरुतं
 स्मृत् ॥ विमेषस्ताद् विभीतकः ॥ ५८ ॥ अङ्गोने स्याप्पान्यङ्ग, ना पुमान्- फले पुंलिङ्गः ।
 पुं (व) यति तुषः, इति निघण्टुषु न सवादस्तेषु तु मूढवर्णात्वात् । कर्णकने, क्षयमान्यन्, कर्णो
 विभीतके पलवतुभांये च वर्तते । भूतानामादाम् । कलेराथयो दुमः । आह च- विभीतक कर्णकरो वप-
 न्तोऽथ कट्टमः । संवर्तको भुजवासः कर्णोऽहयो विभीतकः ॥ इन्दुव- आ (अ) दाम् बहुनीयं च
 तुमुलं च विभेदकम् । नस्ति भयनस्या अभया । न वयवयन्वयया । पथि साधुः पथ्या, हितेत्यर्थः ।
 कायं तिष्ठति निष्कल्य न भवति कायस्या, धनरथेत्येके । पूर्वं करोति पूना विरेचनीत्वात्, पूननेत्येके

नाक्षस्तुप कर्पफलो भूतावात. कलिद्रुम ।
 अमया त्वद्यथा पृथु कायस्था पूतनामृता ॥ ५९ ॥
 हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ।
 पीतद्व सरल पूतिकाष्ठं चाय द्रुमोत्पल. ॥ ६० ॥
 कर्णिकारः परिव्याधे लकुचो लिङ्कुचो बडुः ।
 पनस कण्टकिफलो निचुलो हिज्जलोम्बुजः ॥ ६१ ॥
 काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलपूर्जघनेफला ।
 अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालका. ॥ ६२ ॥
 पिचमर्दश्च निम्बेथ पिच्छिलागुरुशिशपा ।
 कापिला भस्मगर्भा सा शिरीषस्तु कपीतन. ॥ ६३ ॥
 भण्डिलाप्यथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ।
 एतस्य कलिका गन्धफली स्यादथ केसरे ॥ ६४ ॥

॥ ५९ ॥ हरति रोगान् हरीतकी । चयतेनया घान गुदेनेनकी । आह च- हरीतक्यमया पय्या प्रपय्या पूतनामृता । जयाव्यथ हैमवती कायस्था चनकीति च ॥ ५९ ॥ धेयसी रास्ना हरीतकी हस्तिपिपली च । शिवाव्यथा पूतेति चन्द्रः । सरल, ऋजुवान्, आह च- सरल पूतिकाष्ठं च चित्रा पीतद्वुद्विच्छतः । द्रुमोत्पलनीव पुष्पाभ्यसः । द्रुमोत्पल, सुराभय यम्, अन्यो निर्गन्धः ॥ ६० ॥ कर्णिकामिर्मि कर्णिकार । द्वपर्ये परिप्राधो जलवनस कर्णिकारथ । लङ्गन अस्व घने लकुच । दधने बडु । पन्यते स्तूयते पनस, पनस इति दुर्ग । लोकोत्था कण्ठकुकुल । महामर्गोऽपि । निचोल्यनेम्बुना निचोलः (निचुल) । हितजलस्य पत्रंशो हिष्णोम्बुनेतस विशेषवान् ॥ ६१ ॥ काकोदुम्बरी । फलति फल्गु । मल भिन्नं पावयति मलान् शिथभेजम्, (मयू) गु जुगुसायाम् । जपने घुने फला न्यस्या जपनफलः, आह च- काकोदुम्बरिका फल्गुराजी फल्गुकाटिका । फल्गुन फलभारी च मलयु भिन्नभजम् ॥ हिङ्गुगन्धिनिर्गन्धस्य । मलयत वेष्टये क केर्मालक, सुरमलकैश्चैश्चामयम् ॥ ६२ ॥ पिचु मर्दयति पिचुमर्द, अगेगत्वात्, पिचुमर्द इत्येक । पननेष्टेपीति सीश्रुताः । शाश्वतस्तु- हिङ्गुनेर्यस्यज्योर्ध्वं निम्ब हिङ्गुरेतेपि च । चन्द्रनन्दनस्तु सुरमलकमाह । अगुरुगुण्यसास शिशपा अगुरुशिशपा, यदह- शिशपा तु महेशशमा कृत्रमार स्मृतेऽगुरु । अगुरुगुण्यस्य शिशपासारं वाहु । द्वपर्ये पिच्छिला शाश्वति शिशपा च, यदह- कुशिशपाया करिषा भस्मगर्भा च सादिनी । शिरसीभ्यते शिरीष, शं वंते वा सै कुमर्दत् ॥ ६३ ॥ भण्डयत भण्डन, भण्डितेपि, आह च- शिरीषो मृदुगुण्य भण्डन शक्तिर्गन्धः । कपीतन गण्डक- र्यामर-क गुह्रिय ॥ भण्डियके । चम्पदेते मव्यामरेव । चम्पनयनेभिभयम्क, चाम्पदेति । आह च- चम्पक सुगन्धय सुगन्ध- दीनलथ स । चाम्पेयो हेमपुष्पश्च कथन पद्वदानेपि ॥ गन्धः फल्मस्या गन्धकवी । प्रियङ्गुगन्धरकलिश्चेति द्वपर्ये गन्धकनी । के नाति केमरा सन्धस्य वा केमर ॥ ६४ ॥ उर्यने वजुन, । आह च- वजुन सीधुगन्धय मदगन्धेव शारद । मनुगन्धो मृदुगुण शिथी केमरकलाया ॥ अस्तुनेऽशोक, शाकनागकवन्त । यदह- अशोक शोकनशय विविध कर्णिकार । द्वपर्ये वजुने वेतस स्पन्दोऽशोक । किरति कण्ठिकार । दम्पने दादिम । आह च- दम्पेो दादिम सर कुदिम फल्गु(शा)द्व । स्वादुम्बरी रथवीर्यानु करक सुकरपम ॥ नगप्रिदन् केमररति पुष्पधरय नागधर । अह च- नगपुष्पो

च-व-कुलो वज्रुलोशोके समौ करकदादिमौ ।
 चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाढ्यः ॥ ६५ ॥
 जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ।
 श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात्काणिका गणिकारिका ॥ ६६ ॥
 जयोय कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ।
 एतस्यैव कलिङ्गेन्द्रयवमद्रयवं फले ॥ ६७ ॥
 कृष्णपाकफलाविम्वसुपेणाः करमर्दके ।
 कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोप्यथ सिन्दुकः ॥ ६८ ॥
 सिन्दुवारोन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यापि ।
 वेणी ग(स्व) रागरी देवताढो जीमूत इत्यपि ॥ ६९ ॥
 श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी तृणशूल्यं (न्यं) तु मल्लिका ।
 भूपदी शीतमीरुध्र सेवास्फोता वतोद्भवा ॥ ७० ॥

मनो नागः केसरोः नागकेसरः । चाम्पेयो नागकिञ्चुकः कनकं हेम काञ्चनम् ॥ ६५ ॥ जयतीति जया । तर्कमिवार्तिं
 तर्कारी केतुन्वात् । अग्निं मन्नाति दीपनत्वादग्निमन्थः, अत एवारणिः । कणाः सन्त्यस्याः कणिका ।
 गणिकासमूहमिवार्तिं गणिकारी, स्वार्थे कृन्, गणिं तर्कं करोति वा । व्यर्थे नादेयी जलजम्बूजलवेतपस्तर्कारी
 च । लिङ्गसांकर्यादपेक्षयैर्न जयन्तं (न्तीं) श्रीपर्णमिति स्वार्थेन जयपर्यायमाहुः, तन्न, वनोपाविर्गं तस्या-
 नादुत्पत्त्या, यद्विन्दुः- अग्निमन्थोऽग्निमयस्तर्कारी वरुणिको जयः । अरणिः कणिका सैव तपनो वैजय-
 न्तिकः ॥ चन्द्रनन्दन्याह- अग्निमन्थोऽग्निमयस्तर्कारी वैजयन्तिका । वह्निमन्थोरणिः केतुर्जयः पाव-
 कमन्थनः ॥ तर्कारी वैजयन्ती च वह्निनिर्गमनी जया । अरणिः जयन्ती च विजया च जयावहा
 ॥ ६६ ॥ इतिहो (कुटे) जायते कुटजः । शक्र इन्द्रवृक्षः । वत्सं त्वचं वत्सरः । आह च- कुटजः
 कुटजः कोटी पत्तको गिरिमल्लिका । कलिङ्गो मल्लिकापुत्र इन्द्रवृक्षोप वृक्षरः ॥ कलिं गायति कलिं,
 कलिङ्गदेशजं वा, अत एव कलिङ्गं कलिङ्गी च । इन्द्रयवं कुटजफलं, मद्रयवं तु कुटजमर्चं, य-
 दाह- फलानि तस्येन्द्रया वीर्यं मद्रयवास्तथा ॥ ६७ ॥ कृष्ण पाके फलमस्य । आविजते स्माविम्वः ।
 सुपेणकपिमुखाभः । कोशं मृचने करमर्दः, कराम्म्लोपि । आह च- करमर्दकनाविम्वं सुपेण पाणिमर्दकम् ।
 कराम्म्लं करमर्दं च- ॥ [कालः स्कन्धः प्रकाशोऽस्य] । व्यर्थे कालस्कन्धस्तिन्दुकः क्षामरादिरस्तमा-
 ल्य । ताम्नाति तमालः । तापिनश्चादमनि तापिच्छः ॥ ६८ ॥ स्वन्दे सिन्दुकः । स्वन्दं कृणेति सि-
 न्दुवारः । इन्द्रस्य सुरसौ यद्विन्दुः, दिव्य इत्यर्थः । अत एवेन्द्राणी । निरुन्ता गुह्यद्वेष्टनाभिर्गुण्डी निर्गु-
 ण्डी च । आह च- सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्दुवारः । तिलपुष्पः शीतमहो निर्गुण्डी नील-
 सिन्दुकः । वेणीव वेणी । गरमागिरिणि रागरी भूपिकाविदम्बत्वात् । कणं ताडयति ताडः, मुत्तस्ताडै-
 कणा राजनाडवत् । जीमूतो ह्यदक्यत् । आह च- जीमूतको देवताढो वृत्तकोपो रागरी । प्रेषा-
 सुविप्रा वेणी देवताढी च ताडकः ॥ ६९ ॥ भुवि रोहति भूरुण्डी । हस्तिरूपपद्मा शम्भुधोरः । इतो
 घृणान्तनि पुण्याणि । तृणशूले गुप्ते साधु तृणशूलम् । मन्थने मूर्जि मज्जि । सुवि पदमस्या
 भूपदी । शीतमीरुध्रं मद्रयत् । आह च- मल्लिका शीतमीरुध्रं मद्रयन्ती प्रमोदनी । मद्रनीवा गवर्ज-
 य भूरुण्णदी तथा ॥ द्विरापी विचक्रितम्- । आस्तुत्यस्तुता गिरिमल्लिका ॥ ७० ॥ धरेने देशे अल-

शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ।
 सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेश्यथ मागधी ॥ ७१ ॥
 गणिका यूथिकाम्बुजा सा पीता हेमपुष्पिका ।
 अतिमुक्त पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता ॥ ७२ ॥
 सुमना मालती जातिः सप्तला नवमालिका ।
 माघ्य कुन्द रक्तकस्तु बन्धुको बन्धुजीवक ॥ ७३ ॥
 सहा कुमारी तरणिरम्लानस्तु महासहा ।
 तत्र शोणे कुरवकस्तत्र पीते कुरण्टकः ॥ ७४ ॥
 नीला क्षिण्डी द्वयोर्वाणा दासी चार्तगलश्च सा ।
 सेरेयकस्तु क्षिण्डी स्यात्तस्मिन्कुरवकोरुणे ॥ ७५ ॥
 पीता कुरण्टको क्षिण्डी तस्मिन्सहचरी द्वयोः ।
 ओद्गुपुष्पं जपा (वा) पुष्प वज्रपुष्प तिलस्य यत् ॥ ७६ ॥

योस्वां शेफालिका । सुप्र वहत्यामोद सुवहा । नीलवर्णा (नीलिका) । आह च- शेफालिका तु निर्गुण्डी यमको नालमञ्जरी । अर्थे सुवहा रास्ता शेफालिका गन्धनावुली च । भूतानि विशल्याह्वयति भूतवेशी । मगधदेशे भवा मागधी ॥ ७१ ॥ गणिका चित्ताकर्षणा । यूथो जालकमस्या यूथिका । अम्बे शब्दे तिष्ठत्यम्बुजा । आह च- यूथिका बालपुष्पा च पुष्पगन्धा गुणोज्ज्वला । गणिकाचारमोगा च शिखण्डी श्वेतयूथिका ॥ आह च- सुवर्गपुष्पा हरिणी पीतका पीतयूथिका । अर्थे हेमपुष्पा बिम्बी तु स्पर्शा पीतयूथिका च । अति-
 क्रान्तो मुक्ताभिरक्तानतिमुक्त । पुण्ड्रदेशे भव पुण्ड्रकः, मण्डकायामिति निघण्टुश्च । मधो वसन्ते भवा मा-
 धवी । आह च- अतिमुक्ता माधवी च सुवसन्तो वनाश्रय । अतिमुक्त कामुकश्च मण्डको भ्रमरो भव ॥ ७२ ॥
 सुप्रमन्यते सुमना मनोज्ञात्वात् । मालयत्यामोदैर्मालती । जायतेनवा प्रातिजाति । आह च- जातिर्मनोज्ञा सुम-
 ना राजपुत्री प्रियवदा । मालती हृद्यगन्धा च वैदिका (१) तैलमागि(वि)नी । सप्त मनोज्ञपुष्पतानीन्द्रियाणि लाति
 सप्तला, सपति समवेति वा । नवा स्तुत्या मालास्या नवमालिका । माघे मासि भव माघ्यम् । कुन्द्यति
 कुन्द, कुन्द इति माला । क्पाति चित्त बन्धूक । बन्धुजीवाना बन्धुजावक ॥ ७३ ॥ सहते परिमल सहा ।
 कु भूमिष्टामारयति कुमारी, कुत्सितो मारोस्या इति वा, जरा न शतशब्दे । तरत्यनवा [दुख] तरणि,
 यच्चन्द्रनन्दन - कुर्येकस्तरणिर्बहो कुमार्यति कुलप्रिया । अर्थे सहा मुद्रपर्णी ववा (वा) तरणी च ।
 कुरण्टको हि म्लानि न गच्छति तेनाम्लान, वात्स्यायनोत एव कूर्वकस्थाने कुरण्टकमालाश्रेत्याह ।
 वर्णपुष्पोपि । महतो विमदस्य सहा महासहा, आचन्त, यन्माला- वम्लानस्तु कुरण्टक । तत्राम्लाने,
 र्वा स्म्यतेच्यन्ते कुरवक । र्वा स्म्यते कुरण्टक, कुरण्टकोपि । आह च- अविम्लानोऽपरिम्लानस्तथैवा-
 म्लानक स्मृत । रक्तपुष्प कुरवक पातपुष्प कुरण्टक ॥ किंनिरातोसौ ॥ ७४ ॥ या नीलपुष्पा
 क्षिण्डी, शुष्का क्षि रटर्नति । वाणा हि द्विलिङ्ग, वण शब्दे । दस्यति क्षीयते दासी । आर्त क्षीणो
 गलत्यार्तगल । सार भवा सेरेयाद्या क्षिण्डी- अरुणपुष्पा चेकुरवकोसौ ॥ ७५ ॥ सहचाराद्या क्षिण्डी
 पीतपुष्पा चेकुरण्टकोसौ । आह च- सेरेयक सहचर सेरेयश्च सहचर । पीतो रक्तोऽथ नीलश्च
 कुशमेस्त विभावयेत् ॥ पात कुरण्टको ज्ञेयो रक्त कुरवक स्मृत । नील आर्तगलो दासी वाण
 श्चदनवाक्ये ॥ ओद्गुदेशाद्भव पुष्प, जपतीति जपा । वज्रमिव दारक वज्रपुष्पम् ॥ ७६ ॥ प्रतीपो-

प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ।

करवीर करीरे तु ककरमन्थिलाबुभी ॥ ७७ ॥

उन्मत्तः कितवो धूर्तो धर्तूरः काञ्चनाढ्यः ।

मातुलो मदनश्चात्यफले मातुलपुत्रकः ॥ ७८ ॥

फलपूरो बीजपूरा रुचको मातुलङ्गके ।

समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ॥ ७९ ॥

जम्बीरोप्यथ पर्णास्ति कठिञ्जरकुटेरकी ।

सितेर्जकोत्र पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ॥ ८० ॥

अर्काद्वयसुकास्फोट (त) गणरूपचिकीरणाः ।

मन्दारआर्कपर्णेव शुक्लेर्कप्रतापसौ ॥ ८१ ॥

श्वन्वादायो विहासस्य प्रतिहासः । शतं बहूनि प्रासाः कुन्ता इव पुष्पाण्यस्य शतप्रासः, श्वेतवासी । चण्डय (मत) ति तीक्ष्णत्वाच्चण्डातः, रज्जोसौ । करवीर इव मारकस्वत्कराः कर्तारो वीरा अत्रेति । आह च- शतकुन्तः श्वेतपुष्पः प्रतिहासोश्चरोहकः । द्वितीयो रक्तपुष्पस्तु चण्डातो लघुस्तथा ॥ चण्डा-
तस्य गुमद्वय प्रचण्डः करवीरकः । करिण ईरयति कम्पकैः करीरो मरुवक्षः । केति करोति ककरः, तीक्ष्णज्ञान् । आह च- करीर गूढपत्रं च शाकपत्रं नृदूफलम् । अन्धिलं तीक्ष्णसारं च ककर तीक्ष्ण-
वष्टरम् ॥ ७७ ॥ उन्मत्त उन्मादकृत्वात् । धूर्वति हिनस्ति धूर्तः, अत एव कितवः । धाति धातु-
धर्तूरः (धस्तूरः), धर्तुरमिति प्राच्याः । काचनाहो भुक्तेस्मिन् हेमवर्णपृथ्वीदर्शनात्, यदिन्दुः-
संज्ञयो हेमनामनिः । नास्ति तुलास्य मातुलः, अमानोना. प्रतिपेधे । मदयति मदनः । आह च-
यतूरकः स्मृतो धूर्तो देविता कितवः शठः । उन्मत्तको मदनकस्तूरी चलतलस्तथा ॥ यतो धन्वन्तरि-
मातुलं धतूर मत्तुलपुत्रक तत्फलमाह ॥ ७८ ॥ रोचयति रुचकः । आह च- फलपूरो बीजपूरः
केमरी बीजपूरकः । बीजरुः केसराम्बल्य मातुलङ्गास्तु पूरकः ॥ अनेकार्थे- सौवर्गलं मातुलङ्गं
शिला चन्दनपंण्णी । शीवाभरणक तेषु चतुर्षु रुचकं स्मृतम् । समीरयत्वामोदं समीरणः । मरो वाति
मरुवकः । प्रस्थे सानौ पुष्यति जाङ्गलत्वात्प्रस्थपुष्पः । खरत्वेन फणाभपत्रत्वाद्देश्यः फणिज्जकः ॥ ७९ ॥
जम्ब्यते जम्बीरः, जम्बीरोपि । आह च- जम्बीरः खरात्तत्र फणी नोक्तः फणिज्जकः । मरुतको
मरुवको मदनमरिषकरण्या ॥ वर्णान्यस्यति पर्णासः । कठिञ्जं जरयति कठिञ्जरः । कुण्ठाति कुटेरकः
कुष्माण्डकास्यः । (शुक्रः कुटेरोर्जकः), अर्जयतीति । आह च- कुटेरकस्तु वैकुण्ठः सुदपत्रोर्जकः
सितः । प (व) उपपन्नः कुटेरोन्वः पर्णासो बिल्वगन्धकः । पाठोरयातीति पाठी । नेतति चित् चितो
जन्तुं भ्रमयते चित्रकः, नानास्वो वा । वह्निसंज्ञको दीपनत्वात् । आह च- चित्रको दहनो व्यालः
पाठीनो दाहणोऽग्निकः । ज्योतिष्को वह्नो वह्निः पाठी पाली कुटः शिखी ॥ ८० ॥ अर्काद्वैर्कपर्यायः ।
वसन्तस्मिन्संज्ञो वसुकः । आम्कुटत्यास्फोटः । मदा बहवः (बहूनि) ह्वाभ्यस्य गणस्तः । विकिरति
पुष्पाणि विकीरणः । मन्दानियति मन्दारकः, मन्दा आरा अस्व वा । अर्कामानि पर्णान्यस्यार्कपर्णः ।
शुक्राकैलर्कः, अलति भूषयतीति । प्रताप स्याति प्रतापसः, मरुह्यस्तापसा येन वा । आह च- अर्कः
सूर्योद्वयः पुष्पी विट्पुत्रश्च विकीरणः । जम्बलः शीरपर्णः स्यादास्फोटो भास्करो रवि ॥ राजाको
वसुको व्यको मन्दारो गणरूपकः । एकाशीलः सदापुष्पी स चालर्कः प्रतापसः ॥ ८१ ॥ शिवत्रिया

शिवमल्ली पाशुपत एकाग्रीला वुकी वसुः ।
 वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ॥ ८२ ॥
 वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकामृता ।
 जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ॥ ८३ ॥
 मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ।
 मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥ ८४ ॥
 पाठाम्बुष्टा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ।
 एकाग्रीला पापवेली प्राचीना वनतिक्तिका ॥ ८५ ॥
 कटुः कटंभ(व)राशोकरोहिणी कटुरोहिणी ।
 मत्स्यपित्ता कृष्णभेदा चक्राङ्गी शकुलादनी ॥ ८६ ॥

मलिका शिवमली, उक्त च- वृक्ष बिल्वं सधत्तुर मुमना पाटला तथा । पद्मसुन्दरगोमुर्यमशौ पुष्पाणि
 शङ्करे ॥ पशुपतेरयं श्रियो वा पाशुपत । एकोष्टीत्यो मन्वास्त्रस्य । वाति वृक्ष, वक्ष इति प्राच्याः ।
 वस्ते छादयति वसु । आह च- वसुवंशुक इत्युक्त शिवार्क [इक्षु] शिवशेखर । महा-
 पाशुपतश्चैव सुव्रत शिवमल्लिका ॥ [जन्मवृक्षमस्ति नाशयति वृक्षादनी । वृक्षे रोहति वृक्षरुहा, वृक्षरो
 हेति वनेचरा ।] आह च- वन्दाक स्याद्वृक्षरुहा शेखरी कामवृक्षकः । वृक्षादनी नन्दहा कामिन्यङ्ग-
 श्रिपरोदणी ॥ त्र्यर्थे जीवन्ती गुडूची वृक्षरुहा शकविशेषश्च ॥ ८२ ॥ वत्सानामदनं वत्सादनी ।
 छिन्ना रोहति छिन्नरुहा । गुडति रक्षति गुडूची । तन्त्रयते धारयत्यायुस्तन्त्रिका । जीवयति जीवन्तिका ।
 सोमवल्गपशुतत्वात् । मधूनि पर्णान्यस्या मधुपर्णी । आह च- गुडूच्यमृत्तवल्ली च छिन्ना छिन्नरुहामृता ।
 छिन्नोद्भवामृतलता वरा वत्सादनी स्मृता ॥ सेवोक्ता सोमवल्ली च कुण्डली चक्रलक्षणा । जीवन्ती
 मधुपर्णी च तन्त्रिका देवनिर्मिता ॥ त्र्यर्थे विशल्या लाङ्गली दन्ती गुडूची च ॥ ८३ ॥ मूर्वंति चप्राति
 मूर्वा, अत एवास्या विकारो मूर्वा । मधुरो रसोऽस्या मधुरसा । मुरति सवेद्ययति मोरटा । तेजयत्यग्निं
 तेजनी । स्रवति रस स्रवा, सुवेत्येके । मधूलिका माधुर्यात् । मधुन श्रेणी पङ्क्तिर्मधुश्रेणी । गोकर्णी
 गोकर्णामपन्ना, पाकर्णपर्वति (सू०) टीप् । पीलोतिव पर्णान्यस्या पीलुपर्णी । आह च- मूर्वा मधु-
 रसा देवी पशुवक् पीलुपर्ण्यपि । रव(मधु)श्रेणी स्वादुरसा श्रिग्धपर्णी च मोरटा ॥ द्वयर्थे तेजनी तेजोवतो
 मूर्वा च । आहन्तुः- श्रिग्धच्छदा मधुश्रेणी पृथुत्वप्रसवहिनी । रवश्रेणी मधुमती सुरङ्गी द्विजमे-
 खला ॥ आलेलनी योगवहा मोरटा च मधुस्रवा । मुखो [खो] पिता श्रिग्धपर्णी गोकर्णी सा मधूलिका ॥
 पीलुपर्णी वमंशरी प्रवपा मधुमतीति च ॥ ८४ ॥ [पश्यते पाठा] । विद्धो वर्णी यया विद्धपर्णी, शास्त्रे
 श्रुयमाणत्वात् । स्थापनी वस्तिर्कर्मोपयोग्या । रसते रसा । पापवेली वृक्षत्वात् । प्राचीभवा प्राचीना ।
 वने तिष्ठरसा वनतिक्ता । आह च- पाठम्बुष्टमृच्छी च प्राचीना पापवेलिका । वृक्षतिक्ता वनेतिक्ता
 पापिका स्थापनी वृद्धी ॥ त्र्यर्थे रसा राक्षा सदभी पाठा च ॥ ८५ ॥ कटुत्वात्प्राति गल कटभरा ।
 शोकदन्ती रोहलग शोकोद्गरोहिणी । कटुश्रिग्धामरादा, मत्स्यार्णपितं जीविनं वा । कृष्णो भेदश्चे-
 दोऽस्या कृष्णभेदा । शकुलानामदनं शकुलादनं शकुलादनी वा । आह च(निषण्ड)- कटुका मत्स्य
 शकुला मत्स्यपित्ता च रोहिणी । कृष्णभेदा कण्डरुहा राक्षा कटुरोहिणी । अशोकरोहिणी तिक्ता
 चक्राङ्गी शकुलादनी । कटुरोहिण्यरिश्वा च प्रेक्षा तिष्ठकरोहिणी ॥ द्वयर्थे कटभरा वटुह्वा, कटुभी
 च ॥ ८६ ॥ आमना गुप्ता रार्णाविषयत्वात् । न जहाति शत्राननहा । न विगताङ्गव्यङ्गा । कण्ड

आत्मगुप्ताजहाव्यद्गा कण्डूरा प्रावृषायणी ।

ऋष्यप्रोक्ता शूकाशिम्विः कपिकच्छूय मर्कटी ॥ ८७ ॥

चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शंखरी वृषा ।

प्रत्यक्ष्रेणी सुतश्रेणी चण्डा मूपिकपर्ण्यापि ॥ ८८ ॥

अपामार्गः शैखरिको घामार्गवमुग्रकौ ।

प्रत्यक्षपर्णी के(की)शपर्णी किणिही खरमञ्जरी ॥ ८९ ॥

हज्रिका ब्राह्मणी पद्मा मार्गी ब्राह्मणयष्टिका ।

अङ्गारवल्ली बालियशाकवर्वर्यधकाः ॥ ९० ॥

मन्त्रिष्ठा विकसा जिङ्गी समद्गा कालमेपि(मि)का ।

मण्डकपर्णी मण्डीरी मण्डी योजनवल्ग्वपि ॥ ९१ ॥

राति कण्डूरा । प्रावृषि मवा प्रवृषायणी । ऋष्यमृगैः प्रोक्ता दर्शिता ऋष्यप्रोक्ता, ऋषिभिरप्रोक्ता हेय-
त्वादित्येके । शूकप्रवाना सकण्टका शिमिरस्या शूकाशिम्विः । कपीन् कपति कपिकच्छू- । मर्कटी
कपिरोमफलत्वात् । ओहेन्दुः— ऋष्यप्रोक्ता न्यग्रोष्ठा कपिकच्छूय कण्डूरा । आमगुप्ता दुरालम्भा
जाङ्गलिर्दुरभिग्रहा ॥ अवद्गा वृषभी शुना कण्डूरा शूकाशिम्विः । कपिरोमफला चैव समाना
प्रावृषायणी ॥ हेया जाङ्गलिः शंख साजहा प्रावृषायणी ॥ ८७ ॥ चित्रानेकवर्णपन्था । न्यग्रोहादि
रुणद्धि वा बहुमूलवाग्र्यप्रोषी । द्रवति द्रवन्ती । शं वृणोति शंखरी । वर्षति वृणोति वा वृषा । प्रतीची
श्रेयस्याः प्रत्यक्ष्रेणी । सुताना मूलाना श्रेयस्या सुतश्रेणी । चण्डने चण्डा । मूपिकपर्णी— आख-
कर्णामपत्ता । आह च (निषण्ड)— द्रवन्ती शंखरी विना न्यग्रोधी मूपिकाह्वया । प्रत्यक्षश्रेणी वृषा
चण्डा पुत्रधेय्याखुण्णिका ॥ द्वयै— उपवित्रा दन्ती पृथिवर्णी चेति, दन्ता द्रवन्तीध्वन्ता प्रत्यहदुप-
चित्तानाह ॥ ८८ ॥ अवद्ग (आ)मन्तान्मार्गोत्पापामार्ग, अथ सव्य(त्या)ख्यत्वाद् । शिखरे भव-
शैखरिकः । अघनं मार्गं वाति घामार्गवः, घाम अत्रैति वा । मयूरपतिवृत्तिर्मयूरकः । प्रलाभि
पर्णान्वस्याः प्रत्यक्षपर्णी । केरापर्णी कपिस्थितत्वात्, अत एव केरावर्णितेके । किणिही जिहीते याति
किणिही, स्पर्शाङ्किणोत्पादनात् । आह च— अपामार्गस्तु शिखरी प्रत्यक्षपुष्पी मयूरकः । अध-श्रय्याय
किणिही दुर्ग्रहः खरमञ्जरी ॥ स एवोक्त शंखरिको मर्कटी दुरभिग्रहः । पत्रपुष्पी च शिखर कृते
मर्कटपिण्डः ॥ द्वयै घामार्गोत्पापामार्गः कोष्ठातकी च ॥ ८९ ॥ हन्ति रोगं हज्जी । ब्राह्मणी पवित्र-
त्वात् । पद्मा पद्मामगुप्ता । भृशति मार्गी, भृगुजैत्येके, अत एव मञ्जी । अङ्गारामा वधवेत्या
अङ्गारवल्ली । बालेयशाको गर्दमोगवत्वाद् । वृणोति वर्वरी वर्धय, वर्धयवृत्तिपत्न्यो वा । आह च—
मार्गी गर्दमशाकश्च पद्मा ब्राह्मणयष्टिका । अङ्गारवल्ली हज्जी च वचो वर्धयवृत्तत्वा ॥ द्वयै प्राक्षी शूका
मार्गी च । ओहेन्दुः— मण्डीरीतिस्तस्या स्पृका मार्गी च ब्राह्मणी मता ॥ ९० ॥ मञ्जी मनेजे वणे तिष्ठति मञ्जिष्ठ,
अम्याम्बगेभूमीति (सू०) पत्वम् । विकसति दूर विकसा । जिङ्गति प्रवरति जिङ्गी । समन्ततोद्गति सम-
द्गा । काले भिष्य(स्य)ति शक्यते कालमेपी(शी) । मण्डयते मण्डीरी मण्डा च । योजनवल्ली दूरमरा । आह च
(निषण्ड)— मन्त्रिष्ठा कालमेपी च समद्गा विकसाह्वता । मञ्जुका रचन श्रेय मण्डी योजनवल्ग्वपि ॥ आ-
हेन्दुः— विकसा कालमेपी तु कालगोष्ठी च जिङ्गिका । रथा मण्डीरिका चेति— ॥ ९१ ॥ याति प्रवरति

यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ।
 रोदनी कच्छुरानन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ॥ ९२ ॥
 पृथिपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्णिका ।
 क्रोमुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्धोवनिर्गुहा ॥ ९३ ॥
 निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ।
 प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ॥ ९४ ॥
 नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ।
 रजनी श्रीफला तुल्या द्रोणी दोला च नीलिनी ॥ ९५ ॥
 अवलुगुज सोमराज्ञो सुवह्नि सोमवल्लिका ।
 कालमेपी कृष्णफला वाकुची पूतिफल्यपि ॥ ९६ ॥

मासः । यैति यवासः । दुःस्पर्शः कण्टकारिणः । धन्वयासो मन्दस्पर्शः । कुः नाशयति कण्टकारिणां
 नाशः । रोदयति रोदयति रोदनी, रोदयति सन्ध्या । स्पृष्ट्वा रात्रिं रात्रिं कच्छुरा । अन्तः समुद्रान्ता
 च दूरव्याप्ते । कच्छुः लभ्यते दृश्यते दुरालभा । आह च— यासो यवासोऽनन्ता वालपत्न्या विरक्तः ।
 चरमूल समुद्रातो र्धर्ममूलो मन्दस्पर्शः ॥ धन्वयासा दुरालम्भः ताम्रमूखी च कच्छुरा । दुरालभा च
 दुःस्पर्शा यावै धन्वयासः ॥ ९२ ॥ पृथिश्चित्रगर्वः पद्मा यस्याः पृथिपर्णी, सध्वपर्णा वा, यदाह
 पृथिरत्नरतनो । अङ्गुष्ठेर्बुध्नादारभ्य पर्णाभ्यां अङ्घ्रिपर्णा । कष्टुर्निर्विघ्ना दत्तवः, क्रोमु-
 च्छीत्वात् । सिंहस्यैव पुच्छमस्य सिंहपुच्छः । लोकोन्नाया सिंहपुच्छः । कलशिर्धोवनी प्रयुक्तत्वात् ।
 धावति प्रसरति धावति । गूहति रम्य गुहा । आह च— पृथिपर्णी पृथक्पर्णी कलशिर्धोवनी गुहा ।
 शृणालविनापृ (इति) तिलापर्णी कष्टुर्पुच्छिका ॥ ९० ॥ निदिग्धते निदिग्धिका । स्पृशति कण्टकै-
 रुपत्यति स्पृशी । व्याघ्री हिंसत्वात् । कण्टकः हुल्यद् बृहती । कण्टकान्यति कण्टकारी । प्रचोदयति
 कण्टके प्रेरयति प्रचोदनी । कलति कुली । क्षुद्रा क्षुद्रा हिंसा, क्षुद्रानाजयेरदेशो वा । राष्ट्रिकेत्यस्या
 राष्ट्रिः । बृहती तु निदिग्धिका च भागुरिव कथं प्रयुक्तं भ्रान्तं यतोऽन्योऽहं भद्रः । आह च—
 कण्टकारी तु दुःस्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका । कण्टिका कण्टकारी धावनी च प्रयुक्तं ति ॥
 यथा— बृहता सिंहानाकांता वार्तकी राष्ट्रिका कुली । विगदा रथभङ्गात् बृहती तु महोष्णि ॥
 भागुरिर्द्वयार्थहतीत्यमन्यत यच्छाश्वतः— शुभ्रया क्षुद्रवार्तक्या बृहती छन्दसि क्वचित् । द्वयर्थे
 प्रचोदनी कण्टकारिका दुरालभा च ॥ ९४ ॥ नीली काला च वर्णे, नीलाप्राणोपध्याङ्ग (वा०) ।
 क्लीतकः विभिन्नकोशस्याः क्लीतकिका । ग्रामे भग्ना ग्रामीणा । रजयति गालं करोति रजनी । र्धफल-
 रम्भफला । तुल्यते तुल्या । द्रव्यस्याः स्पर्शाज्जनो द्रोणी, तणीत्येके । दोष्यो दोला भेदेत्यने । नीलो-
 र्वस्या नीलिनी । आह च— नीलिना नीलिका काला ग्राम्या तुणी विशोधनी । तुल्या श्रीफलिका मेला
 सारवाही च रजनी ॥ अथ मधुपर्णी गुडुची च रजनी नलिना च ते, द्वयर्थे क्लीतकिका मधुपर्णी नीलिका
 च ॥ ९५ ॥ अन्तर्गोरम्याज्जातात्पुनः । सोमेन ह्यग्नेन रात्रौ सोमराज्ञी । वाकेन मिध्वते शब्दयते
 कालमेपी कृष्णफलात्वात् । यात सक्तं चयति विचयनाद्वाकुची । पूति फलमस्या पूतिफली, पाककरोति
 (सू०) इति । अथ कालमेपी मञ्जिष्ठा बृहती वाकुचिका च ॥ ९६ ॥ कर्पति कृष्णा, श्यामत्वाद्वा ।

कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ।
 कपणा पिप्पली शौण्डी कोलाथ करिपिप्पली ॥ ९७ ॥
 कपिचल्ली कोलवली श्रेयसी वसिरः पुमान् ।
 चव्य तु चयिका काकचित्रीगुत्रे तु कृष्णला ॥ ९८ ॥
 पलंकपा त्विधुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ।
 गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यापि ॥ ९९ ॥
 विश्वा विषा प्रतिविषातिविषोपविषारुणा ।
 शृङ्गी महौषधं चाथ क्षीरावी दुग्धिका समे ॥ १०० ॥
 शतमूली बहुसुताभीरुर्निर्वरी वरा (री) ।
 ऋष्यप्रोक्ताभीरुपत्नीनारायण्यः शतावरी ॥ १०१ ॥

उपकोलति सत्यामत्पुकुल्या । विदेहदेशे भवा वैदेही । मगधमवत्वान्मागधी । चपति चपला । कणाः
 सन्त्यस्या कणा । कपलपूणा, कप राजायाम् । उपणापि, उप दाहे, तीक्ष्णतण्डुलरान् । पिपति
 पिप्पली । शौण्डी शकत्वात् । कोला, कुल संस्थाने । आह च- पिप्पली मागधी कृष्णा चपला तीक्ष्ण-
 तण्डुला । उपकुल्या कणा इयामा कोला शौण्डी तयोपणा ॥ इन्द्रिय- पिप्पली तण्डुलफला वैदेही कृष्णा-
 तण्डुला । करिपिप्पली वृद्ध्याद् गजयोग्या वा ॥ ९७ ॥ कपिचल्ली मर्कटरोमत्वात् । एवं कोलवली । वस्यते
 छाद्यते रोमभिर्वसिरः । चव्य, फल चैतत्, चव्यते चव्यं च्यवते वा । आह च- चयिका कोलवली तु चव्यं
 चवनमेव च ॥ तस्याः फल विनिर्दिष्टं श्रेयसी हस्तिपिप्पली ॥ चन्द्रनन्दनः सानान्येनाह चम्पा कोला
 च चयिका श्रेयसी गजपिप्पली । चवना कोलवली तु चव्यं कुष्ठरपिप्पली । व्यर्थं मर्कटवली- अपामागो
 हस्तिपिप्पली स्वयंगुता चेति, तथा वसिरोपामागं समुदलवण हस्तिपिप्पली चेति । काकवर्णा चित्री
 प्रान्तोस्याः काकचित्री । गुञ्जति शिम्प्या गुञ्जा । कृष्ण प्रान्त लाति कृष्णला । रक्तिकापि ॥ ९८ ॥ पलं
 मासं कपति पलंकपा । इक्षोरेव गन्धोस्याः स्वादुकण्टकत्वाद्विधुगन्धा । जुनो यत्रेव हिंस्रवान्द्रुदयः ।
 गवा कण्टको वेधको गोकण्टको गोक्षुरान् । गौर्महीनि तु युक्त, अत एव वनशृङ्गाने मूक्षुरधायम् ।
 आह च- गोक्षुर स्याद् गोक्षुरको मक्षकः स्वादुकण्टकः । गोकण्टको मक्षकः [ट] ॥ ९९ ॥ पटङ्गः क्षुरकः
 क्षुरः ॥ गोकण्टो गोक्षुरः कण्ठी पटङ्गश्चिकनश्चिक । त्रिकण्टकः कण्टफलः श्वदंष्ट्रव्यालदंष्ट्रकः ॥ व्यर्थं
 पलकयो लाशा गोक्षुरो गुग्गुलुश्च, तथा- इधुगन्धा विदारी कोक्किलो गोक्षुरश्च ॥ ९९ ॥ विशत्वन्तर्विश्वा ।
 वेवेष्टि विषा । प्रतीपा विषस्य प्रतिविषा, अगदत्वात् । शृङ्गयुक्तश्चच्छृङ्गी । आह च- अतिविषा
 शृङ्गकन्दा श्वेता विश्वा च मय्युरा । इयामकन्दा प्रतिविषा शृङ्गी उपविषा विषा [तथा] ॥ महौषधं
 तु विषं नातिविषा । व्यर्थं तु हि महौषध (विषं) शृङ्गी लघुन चेति विषा (प) शब्दं युज्यते प्रान्तोप्यम् ।
 क्षीरमवति क्षीरावी । दुग्धमस्त्यस्या दुग्धिका क्षीरकाकोलीयम् । आह च- द्वितीया क्षीरकाकोली क्षीर-
 शुक्ला पयस्विनी । पयस्या [वयस्या] क्षीरमधुरा वीरा क्षीराविकारिका । अत्र क्षीरावी विकारिकेति च
 ग्रन्थकृन्मन्यते, क्षीरेति विकारिकेति तु चेद्याः ॥ १०० ॥ शतं बहूनि मूथान्यस्याः शतमूली । बहुषा
 सुवति बहुसुता । अमीरः स्थिरपत्न्या रसायनत्वाद्वा । इन्द्रोवर्षुत्पलपुण्या । वृणोति वरा । ऋषेः प्रोक्ता-
 धिता द्वीपिराधुत्वात् । नारायणी विणुजाता । शतेन वृणोति शतावरी । न हिमोल्लेह, अमीरोरश्र-
 द्योयं वा । हरमेखलो निषण्ठी दृष्टः, यदाह- सहस्रमूली सहस्रावरी- अहेहरति । आह च- शतवीर्या
 शतपदी पीवरीन्दीवरी वरी । सहस्रवीर्याऽमीर्य तुङ्गिनी बहुपलिका ॥ ऋष्यप्रोक्ता द्वीपिराधुर्वा [द्वी] -
 पिका वरकण्टकः । मता पुरुषदन्ता च शतावर्ग्युर्वकण्टकः ॥ १०१ ॥ कालयति दोषान्कालीयकः ।

अहेरुथ पीतद्रुकाली(ले)यकहरिद्रवः ।
 दावीं पचंपचा दाहुरिद्रा पर्जनीत्यापि ॥ १०२ ॥
 वचोमगन्धा पङ्गमन्था गोलोमी शतपर्विका ।
 शुक्ला हैमवती वैद्यमातृसिंहौ तु वाशिका ॥ १०३ ॥
 वृषोटरूपः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ।
 आस्फोता गिरिकर्णी स्याद्विष्णुकान्तापराजिता ॥ १०४ ॥
 इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेशुरक्षुराः ।
 शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः ॥ १०५ ॥
 मिथ्रेयाप्यथ सीहुण्डो वज्रः स्तुक् स्त्री स्तुही गुडा ।
 समन्तदुग्धाथो वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ॥ १०६ ॥
 तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुंसपुंसकम् ।
 व-च-ला वाट्यालको घण्टारवा तु शणपुष्पिका ॥ १०७ ॥

हरिः पीतो द्रुः स्कन्धोस्य हरिद्रुः । दावीं दाहुरिद्रा च पिण्डहरिद्रातोम्या । अत्यये पचति पचंपचा ।
 पिपति रोमेभ्यः पर्जनी । आह च- हरिद्रा पीतिका पिण्डा रजनी रजनी निरा । गौरी वर्णवती पीता
 हरिता[द्रा] वरवर्णिनी ॥ अन्या दाहुरिद्रापि हरिद्रुः पीतचन्दनम् । निर्दिश वै कटकिनी स च काले-
 यकः स्मृतः ॥ कालीयको दाहनिशा दावीपीतद्रुपीतवाः । कटकेरी पर्जन्या पीतदाह पचंपचा
 ॥ १०२ ॥ वक्त्यनया वचा, वाक्पाटवकृत् । पङ्गमन्थः पर्वण्यस्याः पङ्गमन्था । गौरिव लोमान्यस्या
 लोमसत्वाद् गोलोमी । शुक्ला कृष्णा च ॥ पासी, यदाह- वचोमगन्धा गोलोमी जटिलोमा च लोमरा ।
 अन्या श्वेतवचा मेघ्या पङ्गमन्था हैमवत्यपि । उग्रये शतपर्वी दूर्वा वशा वला च । वैद्याना मातेव रोगजित्वात् ।
 दिनस्ति रोगान् सिंहौ । उग्रये काम्यते दाहेश ॥ १०३ ॥ वर्पति मधु वृषः । अटान् गच्छतो रुद्र-
 स्यटरूपः । सिंहास्याकारपुष्पत्वात्सिंहास्यः । वाजिदन्ता इव केसराण्यस्य वाजिदन्तकः । आह च-
 वासकः सिंहपर्णी च वृषो वासोय सिंदिद्रा । अटरूपः सिंहमुखी म्रियद्मस्तारूपकः ॥ आस्फुटल्या-
 स्फोता । गिरि(रे)रमवतर्किकास्य(स्टा) गिरिकर्णी । विष्णुनाकान्ता । अत एव रक्षाहेतुत्वात् परा-
 जिता । आह च- अश्वक्षुरा श्वेतपुष्पा श्वेता च गिरिकर्णिका । कटमी श्वेतसारा च श्वेताख्या वापरा-
 जिता ॥ द्वयये आस्फोता सारिवा गिरिकर्णिदा च ॥ १०४ ॥ इशोरिव गन्धार्याः, स्वाद्वीत्यर्थः । इक्षु-
 सद्रूपात्वात् (काण्डेक्षु) । कोकिलशेवाक्षीण्यस्य कोकिलाक्षः । इक्षु रातोक्षुरः । स एव लोकोक्या
 क्षुरः, पाह्य्याद्वा । आह च- तथान्य इक्षुगन्धः स्यादिक्षुरः कोकिलाक्षकः । कामः [सः] काण्डेक्षु-
 द्रिष्टः कंकक्षुर्वायसेक्षुकः ॥ शालायां भवः शालेयः, गुप्तत्वात्, अत एव शालीनः । शीतः शिवश्च ।
 (छत्रा) छत्रातपत्रा । मस्यति परिणमति मिसिः । आह च- मिथ्रेया तालपत्री च तालपर्णी मिसि-
 स्तथा । शालेयः स च शालीनो नाम्ना शीतशिवो मतः ॥ १०५ ॥ सीहुण्डः सिंहतुण्डापभ्रशः, यन्मे-
 खलाकुलिशतरु सीहुण्डो । वज्रो भेदकत्वात् । स्त्री(स्तुद्र)ति स्त्री स्तुक् स्तुही च, स्तुहेति वैद्याः ।
 गुडा वृत्त्वात्, गुहेत्यपाठः, यच्छ्राभ्वत - गुडो गोलेक्षुविकृती स्तुही गुडिकयोगुणः । सुधापि ।
 आह च- स्तुक् सुधा च महारुहो गुडा निव्रिशपत्यकः । समन्तदुग्धा गण्डोरा सीहुण्डो वज्रकण्टकः ॥
 वज्रद्रुः स्तुक् स्तुहीत्येके पेडः । वेलति वेलम् ॥ १०६ ॥ विलति भिनति विडङ्ग विलङ्गति वा ।
 आह च- विडङ्गा जन्तुहन्ती च कृमिघ्नी चित्रतण्डुला । तण्डुलः कृमिहामोघा केश[केस]ला मृगगा-
 मिनी ॥ बलन्त्यनया बला, बलकृद्वा । वदति वाट्यालकः । चन्द्रनन्दनो बला भद्रोदनी ह्या तथा वाट्या-
 लक इत्याह । घण्टेवारीति घण्टारवा । शणस्येव पुष्पाभ्यस्याः शणपुष्पी, पाककर्णपर्णेति (सू०) डीर् ।
 आह च- शणपुष्पी वृद्धपुष्पी स चोक्तः शणघण्टकः ॥ १०७ ॥ मृद्वीया सौकुमार्यात् । गोस्तनामा

मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च ।
 सर्वानुभूति सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत ॥ १०८ ॥
 त्रिमण्डी रोचनी श्यामापालिन्द्वी तु सुपेणिका ।
 काला मसूरविदलार्धचन्द्रा कालमेपिका ॥ १०९ ॥
 मधुकं क्लीतकं यष्टीमधुकं मधुयष्टिका ।
 विवारी क्षीरशुक्लेशुगन्धा कोष्ठी तु या सिता ॥ ११० ॥
 अन्या क्षीरविदारी स्थान्महाश्वेतर्ष्य(र्क्ष)गान्धिका ।
 लाङ्गली शारदी तीयपिप्पली शकुलादनी ॥ १११ ॥
 खराश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचयस्तकः ।
 गोपी श्यामा शारिषा श्याञ्चन्दनोत्पलशारिषा ॥ ११२ ॥

गोस्तनीति विशेषोपि सामान्यइति । इति सरस्वाद् द्राक्षा । आह च- द्राक्षा नारफला कृष्णा पियाळा
 बालमेपिका । स्वाद्वी शुद्धा मधुरा मृद्वीका गोस्तनी स्मृता ॥ शारद्वी च । सर्वो अनुभूतयोऽस्याः सर्वा-
 नुभूति, नानारमेत्यर्थः । सरति सरला विरोचनीत्यन्, सरदेत्येके । त्रयः पुटान्गद्वय अस्यात्रिपुटा,
 त्रिपुटी च, स्वस्वचके । त्रिभिर्विवने त्रिभिर्वचने ज्ञापते वा त्रिवृता त्रिवृत, त्रिपुटावद्वा ॥ १०८ ॥
 त्रिभिर्भण्डपत उद्भाष्यते त्रिमण्डी । रोचनी रुचिकर्त्री, रेचनीत्येके । शुक्लेश, कृष्णामाह । पालयति पा-
 लिन्द्वी । सुपेणोति सुपेणी । आह च- श्यामा त्रिवृत्पालिका मसूरविदला च सा । कालार्धचन्द्रा पा-
 लिन्द्वी सुपेणी कालनेष्यपि ॥ शुक्ला चापि त्रिमण्डलाकाराक्षी सरला त्रिवृत । सर्वानुभूतित्रिपुटा श्वला
 कृतवृद्धिर्णि ॥ आम्मसी रेचनी चैव कण्टविश्वोभणी तथा ॥ १०९ ॥ यष्टीर्ष्य मधुकं यष्टामधुकम् ।
 एकदेशान्मधुकम् । क्लृप्तं तद्वति प्रतिहृति पृथक्चर्कितकं, क्लृप्तं वा । आह च- मधुयष्टौ च यष्टौ
 च यष्टीमधु मधुयष्टौ । यष्टीमधुकं मधुकं यष्ट्याह मधुयष्टिका ॥ तद्वक्षणं क्लृप्तकं च- इति । विदार्य भक्ष्यते
 विदारी । क्षारेण शुक्ला । इषुगन्धा मातुर्यत्, क्षीरविदारीमकृष्णोभूत्प्रभाशोर्षं वा [प्राक्षुदेसेषु] । शुक्लं मू-
 ष्माहः सुमाली, रस सृजतीति, क्षोत्री तु लक्षणया । आह च- विदारिका मता शुक्ला स्वादुकन्दा शुगालिका ।
 ऋषगन्धा विदारी च ऋषगन्धा विदारिका ॥ त्वर्थे- इषुगन्धा विदारी कोकिलाक्षको गोक्षुरश्च ॥ ११० ॥ ऋ-
 ष्यागन्धपल्लवयति ऋषगन्धा । आह च- अन्या क्षीरविदारी स्यादित्थुगन्धेषुगन्धपि । क्षीरवर्णा
 क्षीरकन्दा क्षीरशुक्ला पयसिनी ॥ अर्थे महाश्वेता नीलस्यन्दा यवशर्करा क्षीरविदारी च, तथा ऋषगन्धा
 मूलक रक्तलुक् क्षीरविदारी च, तथा क्षीरशुक्ला क्षीरविदारी क्षीरकाकोली नीलस्यन्दा च । लाङ्गली
 हलाकारा । शकुलादनी मत्स्यमधुगन्धत् । आह च- जलपिप्पल्याभिहिता शारदी तीयपिप्पली । मत्स्या-
 दनी मत्स्यगन्धा लाङ्गली शकुलादनी ॥ १११ ॥ सरमधुते खराश्वा । कारोरिषं कारवी कर्मथेत्यर्थः ।
 दाष्योमप्रदीपन । मीनात्यग्रिमार्गं मयूरः । लोच्यते लुच्यते वा मस्तकोस्य दर्बराकारत्वात्लोचमस्तक,
 लोचमर्क इत्येके । आह च- अजमोदा वस्त्रमोदा दीप्यको लोचमस्तक । खराश्वा कारवी बली मोचा
 इतिमयूरः ॥ अर्थे मयूरकोशानामोजमोदा तु वक्ष्यते । गोपायति गोपी । (श्यामा) श्यामवर्णा । यच्छा-
 श्वत- शारिषायां निशि श्यामा श्यामो च हरितासितौ । शीर्षमेनेनया दोषा शारिषा । चन्दनाञ्ज-
 नत्वान्, अनन्तत्येके । उत्पलमपन्नोत्पलशारिषा । आह च- शारिषा फणिजिह्वा च गोप्यः स्मृता च
 चन्दना ॥ ११२ ॥ योजनीय योमे साधु वा योग्यम् । ऋध्नेति ऋद्धि । वृद्धेरोपधिविरोपस्यापि योग्या-
 दीनि नामनि । आह च- ऋद्धिर्द्धि सुखं सिद्धी रयाङ्गं मङ्गल वसु । ऋद्धिपुत्रा [सुत्र] युग्मं
 योग्य लक्ष्मी. सर्वजनप्रिया ॥ केद वसुना दध्यते कदली । वाण्यानां शुभोपात, चारणी(शुभे)त्येके । रम-

योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याह्वया इमे ।
 कदली चारणवुसा रम्भा मोचांशुमत्फला ॥ ११३ ॥
 काष्ठीला मुद्रपर्णी तु काकमुद्रा सहेत्यपि ।
 वार्ताकी हिङ्गुली सिंही मण्टाकी दुम्प्रधर्पिणी ॥ ११४ ॥
 नाकुली सुरसा नाग(राला)सुगन्धा गन्धनाकुली ।
 नकुलेष्टा भुजंगाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ॥ ११५ ॥
 विदारिगन्धांशुमती शा(सा)लपर्णी स्थिरा ध्रुवा ।
 तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कर्पासी बदरेति च ॥ ११६ ॥
 भारद्वाजी तु सा वन्या शृङ्गी तु वृ-क्र-पभो वृषः ।
 गाङ्गेरुकी नागबला ह्रस्वा गवेधुका ॥ ११७ ॥
 धामार्गवो घोषकः स्यान्महाजाली स पीतकः ।
 ज्योत्स्नी पटोलिका जाली नादेयी भूमिजम्बुका ॥ ११८ ॥

तेस्या रम्भा । मुञ्चति रस मोचा । अशुमानिव फलान्यस्या अशुमत्फला, भातुफलाख्या ॥ ११३ ॥ ईषदृष्टील-
 मस्याः काष्ठीला, कर्ष्णी [श्री] रस इत्येके । आह च (धन्वन्तरिः) - कदली मुकुमार च रम्भा भातु-
 फल्य मता । कर्ष्णी [श्री] रसश्च नि.सारा मोचाहस्तिवि(वु)वा तथा । सहा क्षुरा, सहाख्यात्र । त्र्यर्थे हि
 सहा मुद्रपर्णी बला नाकुली च, यतो महासहा मापपशुंयते । वार्ताकं देस्याम् । मण्टाकी कण्टकार्या
 अन्येयमित्यय मन्यते, वैद्यास्त्वभिन्ना प्राहुः, यदाह- हिङ्गुली वृद्धीति च ॥ ११४ ॥ नकुलानां
 निया नाकुली । नागसुगन्धा सर्पसुगन्धत्वात् । छत्राकी छत्राभपर्णी । सुष्ठु बहलाभेदं सुवहा । अभेन
 रास्नाभेन सर्पाक्षीति शोढाः, वैद्यास्तु नाकुलंगन्धनाकुल्यौ विदारीक्षीरविदारीरु भिन्ने मन्यन्ते ।
 आह च- नाकुली सर्पगन्धा च सुगन्धा भोगिगन्धिका । सैव सर्पसुगन्धेति- । तथा- अन्या महासु-
 गन्धा च सुवहा गन्धनाकुली । सर्पाक्षी नकुलेष्टा च छत्राकी विषमर्दनी ॥ ११५ ॥ विदार्या गन्धोस्या
 विदारिगन्धा । अशवः सन्त्यस्या अशुमती दीर्घमूलत्वात् । शालस्यैव पर्णान्यस्याः शालपर्णी । आह
 च- शालपर्णी स्थिरा सौम्या त्रिगर्भतिगुहा ध्रुवा । विदारिगन्धांशुमती दीर्घमूला च पीतनी ॥ तुण्डि-
 कात् गन्धादीनारयति कण्टकिवातुण्डिकेरी । समुद्र. कण्टके- कृतरक्षन्ते स्याः समुद्रान्ता, दुम्प्रसरत्वाद्वा ।
 कल्पते कर्पासी । बदराणीव फलानि सन्त्यस्या बदरा, यन्माला- कार्यासो बदरः प्रोक्तो बादरः पिच-
 वश्च ह । द्वये तुण्डिकेरी चिन्ता कर्पासो च, त्र्यर्थे समुद्रान्ता कर्पासी यवासकः स्पृष्टा च ॥ ११६ ॥ वने
 भवा वन्या । सा कर्पासी । (भारद्वाजी) भारद्वाजस्येत्यागमः । भद्रापि । शृङ्गाणि सन्त्यस्य शृङ्गी ।
 अत एव वृषाख्यः । आह च- कृपभो धूर्दशे बां [धी] रते मृत्को वृषभो वृषः । वितानी कुट्टिन्द्राक्षो
 बन्धुरो गोपति स्मृतः ॥ गाङ्गमोरयति पवित्रवान् गाङ्गेरुकी । नागानां बलरुन्नागबला । सपति
 द्विनस्ति गन्धेन ज्ञाया । गवि जले-इन्द्रे (एते) गवेधुका । आह च- गाङ्गेरुकी नागबला सरगन्ध-
 निद्रा ज्ञाया । विश्वेदेता तेषां लिङ्गा यं च [गङ्गा] ह्रस्वा गवेधुका ॥ ११७ ॥ धामार्जति धामार्गवः । घो-
 पति दाक्षायते घोषकः । स धामार्गवः पीतगुणो महाजाली, जाल वितानः । आह च- धामार्गवः
 होरागन्ते राजकोशातर्कः फला । कर्कोटकी पीतगुणा महाजाली तथोच्यते ॥ ज्योत्स्ना राली भासनात् ।
 पति विस्तीर्यते पटोली । जाली सविना । ऐरावतो नागरहो नादेयी भूमिजम्बुकेत्युक्त्यापि ध्रान्त्या-
 प्रोक्ता ॥ ११८ ॥ लाङ्गलरु भेदनाङ्गुली । अग्निशिखा स्प्रुमशस्करात्, अग्निमुखत्वे । आह
 च- बलिहारी तु पतिनो विनाया गर्भगतनी । लाङ्गलरुमिगुली मौरी दीप्तानन्तेन्द्रगुणपि ॥ द्वयर्थे-
 अग्निगुण भद्रावर्क लाङ्गल च । कारुर्येवाह्यं नाशस्तं फलमस्याः काङ्गाङ्गी, काङ्गजहृपत्वे ।

स्याद्वाङ्मिथिलिखा काकाङ्गी काकनासिका ।
 गोधापदी तु सुवहा मुसली तालमूलिका ॥ ११९ ॥
 अजशृङ्गी विपाणी स्याद् गोजिह्वादारिके समे ।
 ताम्बूलधली ताम्बूली नागवल्लव्यथ द्विजा ॥ १२० ॥
 हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ।
 एला ल-वालुकमेलेय सुगन्धि हरिवालुकम् ॥ १२१ ॥
 वालुकं चाथ पालङ्क्यां मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरु ।
 वाल ह्रीवेरवहिष्ठोदीच्यं केनाम्बुनाम च ॥ १२२ ॥
 कालानुसार्यवृद्धास्मपुष्पशीतशिवानि तु ।
 शैलेयं तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ॥ १२३ ॥
 गन्धिनी गजमक्ष्या तु सुवहा सुरमी रसा ।
 महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्रादिनीति च ॥ १२४ ॥

आह च- काकनामा ध्वाङ्मनामा काकनुष्ठङ्गा च सा । गोधाया इव पदान्यस्या गोधापदी, कुम्भ-
 पदादि (सू०) । ईषपदी च । मुगा (स्य)ति खड्गयति दोषान्मुसली । द्वयर्थे तालपत्री मुसली
 मिश्रेया च ॥ ११९ ॥ अजस्यव शृङ्गास्यस्या अजशृङ्गी, कर्कशशृङ्गीत्यर्थः । विपाणी शृङ्गीतयात् ।
 आह च- शृङ्गी कर्कशशृङ्गी च कुर्यात् कर्कटाद्व्या । कुर्यात्शृङ्गी वक्रा च महाद्वेया नताद्वयपि ॥
 गोजिह्वापत्रा । दाहयति रागन् दायां, ओषधिविशेषः । नागवती फणिलता पातालानीतव्यात् ।
 द्विजं यते द्विजा ॥ १२० ॥ हरति हरेणु । रेणुका भस्मयोग्यात् । कुन्दा दुर्वासता दत्ता कौन्ती । भस्म-
 ना धूत्या गन्धयति भस्मगन्धिनी । आह च- रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा । भस्मगर्मा
 पाण्डुपला भस्मगन्वा हरेणुका ॥ गन्धद्वयं चेत्यन् । एला-ल-वालुकि-एला-ल-वालुकम् । हरि-पिष्टा वालुक
 हरिवालुकम् । अथैव मुरभि सल्लकी मुरा-एलावालुका च ॥ १२१ ॥ पाल्यते पालङ्क्या । मुगाकुन्द
 इव मुकुन्द, मुयते रस वा । कुन्दयति कुन्दुरु । आह च- कुन्दुरु स्पर्शकुन्दुरु कुन्दयाशौ विग[द]-
 इत्यपि । मुकुन्दस्पर्शगन्धश्च पालिन्दे (संज्ञयो)भीषणो बली ॥ बलने बलम् । जिह्वेति च ह्रीवेरम् । यद्वेति
 यधने यद्वेष्टम् । उदीचीभवमुद्वेष्टम् । केशपर्याय वालुकात् । अम्बुनाम हृद्भजतात् । आह च-
 वालुकं यारि तोय च ह्रीवेर जन्मभ्यु च । केश वज्रमुदीच्य च विद्वान्मन्त्रेण कथम् ॥ १२२ ॥ काल-
 मनुसरति क्षितिप्लाभ्या कागनुसार्यम् । वृद्ध कालस्यादि । अस्मन् पुत्र, अस्मन् पुण्याति वा, तद्वर्षं
 जवन् । क्षीकषेन शिव क्षीकषिणम् । द्वयर्थे क्षीतशिव मन्त्रश्च मिश्रेया वेद्युः । तानि तु शैलेय, शि-
 लयां भव शैलेयम् । आह च- शैलेय पलेन वृद्ध जीर्ण कालनुसार्यम् । स्वधिरं च शिलावर्द्धं शिला-
 पुत्र शिलामयम् ॥ दैत्या मुराव्यरेलनानवात् । (मुग) मुर मरने । आह च- मुर गन्धवती दैत्या
 गन्धश्च तन्मालिनी । मुरभि धुनगन्वा च कुरी गन्धपुत्री स्मृता ॥ १२३ ॥ यन्नेर्मन्त्रेण गन्धमक्ष्या ।
 मुरा यद्वेति यवने मुद्रा, मुसलेति वेद्याः । मददं रजमस्था महेरणा । मृत्युव्य लयने स्वयने यन्ने
 यवदी (शङ्खी) । मन्त्रेस्त्वया हदिनी । आह च- सल्लकी शङ्खी हृद्वा मुग्भि मुद्रा रसा । अभन्प्री
 पुन्दुर्यदी गजमक्ष्या महेरणा ॥ १२४ ॥ अम्रजालेय रस, मयरावनी चन्द्रा । मुग्भिष्य मुग्भ्या । यन्तु-
 रस्य पातुधी, यन्तुर्ग्यात् । आह च- यन्तुर्दी ताम्बुली च कुञ्जता मदगन्मी । पन्थना मुग्भिष्य
 च यद्वेति यवने । शृङ्खला बहुकला पत्रैतच्छब्दा । एव बहुगुण । चान्द्र्य कर्कश वक्रा
 पुर्वव पन्थकरा । पन्थनि मुगदीर्गपन्थन्येका । निष्कन्ता कुञ्ज कलादिभ्युपि । आह च- पत्रैर्ल
 महेरणा च शिरेसा शिरेवेन्द्रा । स्पर्शना ताम्बुगन्वा च वृद्धा चन्द्रम्वका ॥ शिरेर्(र्द्ध)र्द्ध । अथै

अग्निज्वालासुमिक्षं तु धातुकी धातुपुष्पिका ।
 पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्पुटिर्बहुलाय सा ॥ १२५ ॥
 सूक्ष्मापकुश्रिका तुल्या कोरङ्गी । त्रुटा वृष्टि ।
 व्याधि कुम्भ पारिम(मा)व्य वाप्य पाकलमुत्पलम् ॥ १२६ ॥
 शशिनी चारुपुष्पी स्यात्केशिन्यथ वितुल्लक ।
 झटामलाज्जटा ताली शिवा तामलकीति च ॥ १२७ ॥
 प्रपौण्डरीक पुण्डर्यमथ तुल्ल. कुवेरक ।
 तुणि कच्छ कान्तलको नन्दिवृक्षोप राक्षसी ॥ १२८ ॥
 चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पु(प्य) त्रगणहासका ।
 व्यालायुध व्याघ्रनख करज चक्रकारकम् ॥ १२९ ॥
 सु(शु)पिरा विद्रुमलता कपोताङ्गघ्निर्नटी नली ।
 धमन्यजनकेशी च हनुर्हृष्टविलासिनी ॥ १३० ॥

पृथ्वाका द्विगुपत्रिकोपकुश्रिका सूक्ष्मैला चन्द्राङ्ग । द्वयर्थे तु त्रिगुण त्रिवासूक्ष्मैला चेति लक्ष्याच्चाप्रेत
 विनिश्चय ॥ १२५ ॥ सा- एला सूक्ष्मा, उभयवन्तुपकुश्रिका । तुल्या- चाल्पत्वात् । कृति शब्दायते
 कोरङ्गी । त्रिगुण त्र्यग्नि । नुल्लति वृष्टि सूक्ष्मत्वाद्वा । आह च- सूक्ष्मैला दामि[त्र]वा तुल्या
 कोरङ्गा बहुला वृष्टि । एला कपोतवर्णा च चन्द्रवाला च निष्पुटि ॥ द्वयर्थे त्रिगुण त्रिवासूक्ष्मैला च ।
 व्याधिपर्यायं कष्टत्वात् । कौ तिष्ठति कुम्भ, अम्बाम्बगभूमीति (सू०) पञ्च, कुष्णाति रोगान्वा ।
 पाणिषु तोयाद्ययु भवति पारिमव्य, मन्थयति (सू०) साधु । वाप्या भव वाप्यम्, व्याप्यमित्येके ।
 पाकल व्यापित्वात्, पाक लाति वा । उत्पल दाहहृत्पादुपलपुष्पाद्वा । आह च- कुणे रोगो गदो
 व्याधिहृत्पल पाकल हृत्वा । वाप्य वानीरज राम कौवारं पारिमव्यकम् ॥ १२६ ॥ शशिनी शैल्यात् । चोर-
 पुष्पी धनहरीत्वात्, रत्नौ विकाशद्वा । वशा सन्त्यस्या केशिना । चन्द्रनन्दनोत्त- चण्डा धनहरी
 चैरी चैरुष्पा च तस्करी । तथा निशाचरी च स्यात्केशिनी ग्रन्थिक्यपि । विद्रुयन विद्रुनक । झ-
 कपातास्या झग । आमला- आमलकीत्वात् । अज्जटाद्यर्थकारिणघाना, अद्वा आद्यर्थेदुभुतवत् । ताड-
 यति मलास्ताडी (ली) । आमलकत्वच्छिवा । ताम्बयति तामलकी । आह च- तामलकुतुमना ताली
 तमल, क) त पुत्राशिनी । विद्रुमस्तत्पय च कटा चामलकीति च ॥ १२७ ॥ प्रकषेण पुण्डरीकस्येद
 दाहहृत्ताप्रोढरीकम् । अस्मैकदेशानुकाराहके पुण्डर्यम् । आह च- प्रपौण्डरीक बहुप्य पौण्डर्य
 पुण्डरीकम् । रथलघमिति गौड्या । तुल्यत तुल्य । कुवेर कुसितेदेह । अत एव तुषिस्थाने कुम्भे
 पञ्च । कच्छप(प्य)ति कच्छ । आह च- तुणिस्तुल्लक आपातस्तुणिक कच्छकस्तथा । कुवेरक का-
 न्तलका नन्दिवृक्षोप नन्दक ॥ अश्वत्थकोरोयम् ॥ १२८ ॥ रथतस्या राक्षसी । क्षिपति वरुलस्मि
 ना च क्षेमक । दुपत्रक्षोरकत्वात् । गण हातयति गणहासक कोहनवत् । आह च- चोरक शस्त्र
 क्तिवत्तदा दुष्पुन क्षेमका रिपु । गणहास कोहनक क्तिव फलको(वा)रद ॥ गणद्वय्य चेतत् । व्याघ्रा-
 युध नखत्वात् । चक्रमल धूपद्व्यै करोति चक्रकारकम् ॥ १२९ ॥ नलीय, विद्रुमलताया । कपोताङ्ग-
 घ्निर्नलकात्वात् । नगनि वायुना नर्तनेत्याश्रयी । धमनी शौण्डियत् । अज्जनायकेशा (अज्जनकेशी) ।
 आह च- नलिना विद्रुमलता कपोतचरण नल । उपिरा धमनी शून्या निर्मल्या नर्तकी नली ॥ हन्ति
 हनुस्त्रीक्ष्मप्रवात् । हृष्ट विलमति हृष्टविलासिनी वस्यव वा ॥ १३० ॥ तुल्लकाश्रुति । अत एव शश ।
 शुरति विलिखति शूर, प्राणिशफलाद्वा । कलदत्त बदरीवज्रस्वयेन्दुनोपम् । न खनति नखम् ।
 आह च- नख दारद्व गिली करजोप शूर शप । तुल्लि शस ख[च]न कोरी[ली] हनु-

शक्तिः शंखः शूरः कोलदलं नखमथादकी ।
 काशी मृत्ना तवारिका मृतालकसुरामूजे ॥ १३१ ॥
 कुटन्नटं दाशपुरं चानेयं परिपेलवनम् ।
 ध्रुवगोपुरगोनर्दकैवर्तमुस्तकानि च ॥ १३२ ॥
 ग्रन्थिपर्णं शुक्रवर्हं पुष्पं स्थौणेयशुक्रैः ।
 मरुन्माला तु पिशुना सृका देवी लता लघुः ॥ १३३ ॥
 समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ।
 तपास्विनी जटा मांसी जटिला लोनगामिणी ॥ १३४ ॥
 त्यक्पत्त्रमुत्कटं मृद्गं त्वचं चोचं वराहगकम् ।
 कर्चुरको द्राविडकः काल्य (त्य) को वेधमुग्यकः ॥ १३५ ॥

नागहनुः सहः ॥ आटर्कासरा धानास्या तुवर्गान्वात्, तुवरो हि कर्मात् रसः । कर्मात् काशी । प्रास्ता
 मृद् मृत्ना, सस्नोप्रशंभानम् (सू०) । त्रिरतेनेनहेम मृतालकम् । सुगच्छेदे जतम् । आह च- सो-
 शर्षं च मृतासङ्गः काशी कर्मा मुग्यका । अजिना तुवर्गं मृत्ना मृत्ना (त्या) मृतालकम्
 ॥ १३१ ॥ कुटन्ती नयति, कुटप्रयति । दाशपुरं मर्दं दाशपुरं, दाशान्निर्पति वा, चैवर्तमुस्तकात् । वने
 जातं यानेयं, नयादिन्योदक (सू०) । प्रवते लघुत्वाद्वचः । गा. विपत्तिं गोपुरम् । अत एव गोनर्दम् ।
 आह च- परिपेलवं प्रद वन्यं गोपुरं सत्कुटप्रयम् । सित्रपुत्रं दाशपुरं गोनर्दं ओगुग्यकम् ॥ १३२ ॥
 ग्रन्थिप्रधानानि पर्णान्यस्य ग्रन्थिपर्णं, ग्रन्थान्वा विपत्तिं ग्रन्थिमत्वात् । शुक्रस्त्रेयं वर्हणि पर्णान्यस्य शुक्र-
 वर्हं, शुक्र वर्हमिति पदेकदेशान्ताद्वा द्वे संज्ञे । पुष्पति पुष्पं विक्रवाभ्यम् । स्थौण्या इदं स्थौणे-
 यम् । उद्धुर आहति । आह च- स्थौणेयकं वट्टिवृत्तं शुक्रगुच्छं शुक्रलघुम् । विक्रव शुक्रवर्हं च हरितं
 धौन्येयकम् ॥ मरुन्माले माहृतस्य ह्ये द्वे संज्ञे एते, अयं तु तुग्यदादेका मन्वते, मरुत इति माटा
 वा । पिशुना गन्धसूचकात् । सृष्टाति गन्धे सृष्टा । देवी देवपुत्रीवात् ॥ १३३ ॥ वधूः स्यात्वावधूत्वात् ।
 कोटिमिर्वर्षाणि मधु कोटिवर्षा । लङ्कासमुन्ते लङ्कोपी, समुद्रान्तवत् । इन्द्राद्याः- रङ्गा माला पद्-
 ममुष्मिन्ना देवी कटागुहः । देवपुत्री च लङ्कोपी यिता पद्मजमुष्मिन्ना ॥ सम्राट्वा कोटिवर्षा निर्मा-
 त्यावावधूः स्मृता । धन्यन्तारिष- सृका सम्राट्मनी देवी त्या लङ्कोपिकेत्यपि । पद्ममुष्मिन्नेवपुत्री
 निर्मान्या विधुना वधूः । धर्मं समुद्रान्ता कर्मासी यदावक. मृका च । जटाः सन्ध्या जटा । अत
 एव तपस्विनी । सनाश्वानामासी । अत एवामिणी । गन्धमासी चैवम्, यद्वा- मासी कृष्णवटा हिता
 नलदा जटिलामिणी । स्या च पिशिता मेरी कृष्णदा च तपस्विनी ॥ द्वितीया गन्धमास्यन्वा मूतकेशी
 जया स्मृता । पिशायी पूतना केशी मूतकेशी च लेमया ॥ १३४ ॥ त्वगृध्रगकलवत् । पद्माहति पद्मम् ।
 लङ्कटं वनकाणम् । मृद्गं चापवैद्येभ्योभ्यम् । ओचनमिबोदकम् । वरमहं त्वगृध्रस्य वराहगकम् ।
 आह च- त्वचं वराहं मृद्गं त्वचं चोचं चकलमुत्कटम् । कृन्तति त्वगृध्रं कर्चुरः, हस्तिनः । दाव-
 यति द्राविडः । उत्तकरी काल्यः । आह च- कर्चुरको गन्धमुग्यकः काल्य एव च । वेधमुग्यको
 दुर्धमस्य कस्य विन्धमता गरी ॥ १३५ ॥ ओषं धन्यकोषी पटलाकान्ता अतिः । सैवीष रोगहृत् ।
 सर्वमेति धे इष्टवैद्यायमप्येष, ओषधेयानो (सू०) इत्यर् । तद्विधेयाच्छब्दादीनाम् । धन्यतेनेन
 भोक्तुं शक्ति देहं वा वाकम् । पद्म निन्दादेः, पुष्पं केविदरुदे । आदिशब्दशब्दल वार्ताकवादेः, मूर्धं
 मृदवविवादेः, कन्दः मूरणादेः, अङ्कुरो वंशादेः । आह च- मूलतत्पद्मराश्याल्लङ्कास्यन्ना ।
 त्वगृध्रं कर्चुरं वेधे शाकं दशवेधं स्मृतम् ॥ विन्धकं तातस्थिमन्वेने मूर्धः, वयं तु धर्मोद्भू (इ)-
 तास्य कटमुलदेः वेधाप्रवेद्विप्रान्दृष्टान्विस्तान्मन्मानदे । कर्चुरं छन्दः । शाकविधेयकाह । तातयति

ओषध्यो जातिमात्रे स्युरजातो सर्वमौषधम् ।
 शाकारत्वं पत्रपुष्पादि तण्डुलीयोत्पमारिषः ॥ १३६ ॥
 विशल्याग्निशिखानन्ता फलिनी शक्रपुष्प्यपि ।
 स्याद्वृक्षगन्धा छगलाण्ड्या (न्या) विगी वृद्धदारकः ॥ १३७ ॥
 जुङ्गो ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमपल्ली ।
 पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ॥ १३८ ॥
 हयपुच्छी तु काम्बोजी मापपर्णी महासहा ।
 तुण्डिकेरी रक्तफला विम्बिका पीलुपर्ण्यपि ॥ १३९ ॥
 वर्धरा कवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ।
 एलापर्णी तु सुवहा रास्ना युक्तरसा च सा ॥ १४० ॥
 चाङ्गेरी चुम्बिका दन्तशठाम्बुगाम्ललोणिका ।
 सहस्रवेधी चुम्बोम्लवेतस शतवेध्यपि ॥ १४१ ॥

दोषास्तण्डुलायक, लघुतण्डुलामर्बीजो वा । अल्प मृप (६२) उत्पमारिषः । आह च- तण्डुलीयक
 उद्दिष्ट सर्वा च गला (१) तण्डुलैरक । भण्ड रस्तण्डुलीकाजो मेघनादो घनस्वन ॥ १३६ ॥ लाङ्गलिकीयं
 पूर्वोक्तादि शाकत्वादिलोपात्ता । ऋषवद्रूपयति ऋक्षगन्धा, ऋध्यगन्धा वृक्षगन्धेति च पाठभेद । छगल-
 रोवाग्नाग्न्यस्थान्यस्याऽछगलाण्ड्यौ । आवेगी वृक्षवात्, उद्देजने वा । उद्द उद्दत्त दत्तयति वृद्धदारक, उद्दं
 दारभीकुक्षते वा । जुङ्गयति वृद्धे दोषाजुङ्ग, जुगि वर्जने । आह च- वृद्धदारक आवेगी जुङ्गको
 जोषवालक । अन्न कोटक (२) पुष्पा स्यादजाङ्गी छगलाण्ड्यपि ॥ अर्थे वृक्षगन्धा वृद्धदारक पिण्डालक
 विदारी च ॥ १३७ ॥ ब्राह्मी पावनीत्वात् । मत्स्याक्षी मत्स्यपुष्पा । वयस्था वयस स्थैर्यकृत् । इयर्थे
 सोमवल्ली वाकुची गुह्वरी ब्राह्मी च । हिमावता हिमचातत्वात् । आह च- क्षीरीणी काम्यनक्षीरी पटु
 पर्णी च कर्षिनी । तिक्कन्दुग्धा हैमवती हैमदुग्धा हिमावती ॥ स्वर्णक्षीरी स्वर्णरती सुवर्णक्षीरीकापि च ।
 अर्थे हैमवती हिमावती हरीतकी श्वेतवचा च ॥ १३८ ॥ हयपुच्छावृत्ति । काम्बोजदेशे भवा काम्बोजी ।
 महासहेति मुद्रपर्ण्य सहाया भिनेयम् । आह च- मापपर्णी तु काम्बोजी वृष्णवृन्ता महासहा । आर्द्र-
 माया सिद्धवृन्ता माप मास जन पाधुपुच्छका ॥ तुण्डिकेरी- ओष्टोपमफलत्वात् । विम्बमिव विम्बिका ।
 आह च- विम्बी रक्तफला तुण्डी तुण्डिरफला च सा । ओष्टोपमफला मोद्धा (१) पीलुपर्णी च तुण्डिका ॥
 अर्थे तुण्डिकेरी विम्बी कर्पारी च ॥ १३९ ॥ शाकौषम्, वर्धरा कुल्लिहस्तकेषामा, अत एव कवरी ।
 आह च- अजगन्धा खरपुष्पा वृक्षगन्धामगन्धिरा । कवरी वर्धरागन्धा तुङ्गी पीतमयूरक ॥ रस्यते
 रास्ना । आह च- रास्ना युक्तरसा रसा भ्रैयसी रसनी रसा । सुगन्धमूला मिरसा सेव युक्ताफला मता ॥
 अर्थे सुवहा रास्ना शैकलिका नवुत्री च ॥ १४० ॥ चाङ्गं दत्तपटुत्वमीरयति चाङ्गेरी । चुम्बयते
 व्ययनेत्याधुम्बिका । अम्बे तिष्ठत्यम्बुगाम्लोणिका, अम्बेति च लुनात्यम्बुगाम्लोणिका, अपभ्रष्टोयम् । आह च- धुदा-
 म्लोका तु चाङ्गेरी लोणिका चाम्ललोणिका । अर्थे- अम्बुगाम्लो पाठा मोषिका चाङ्गेरी च, तथा चु-
 क्किचाम्लिका चाङ्गेरी भण्डाक्षी च । आह च- अम्बोम्लवेतसो मोम्बो रताम्लोम्लवेतस । रक्त-
 रावो वेतसाम्बु शतवेधी च केषक ॥ अर्थे चुम्बो वृक्षाम्लोम्लवेतसमयुक्कष, तथा सहस्रवेधी-
 अम्बुवेतसो हिङ्गुलता कस्तूरी च ॥ १४१ ॥ नमस्कारी अप्रतिष्ठापनवात् । गण्डेण ग्रन्थिपु-
 ष्पा गण्डकाक्षी । समान-ङ्गम्वस्या समान्ग । खरिपु षण्मसम्भवात् । आह च- रक्तपाठी
 शमोपतना समङ्ग पालकाक्षिका । नमस्कारी गण्डकाक्षी रास्ना रादिरकेत्यपि ॥ जीवलनया जीवनी ।

नमस्कारी गण्डकाली समा(म)ङ्गा यदित्यपि ।
जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुसूता ॥ १४२ ॥
कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गाङ्गस्वाङ्गजीवकाः ।
किराततित्तो भूनिम्बो नार्यतित्तो य सप्तला ॥ १४३ ॥
विमला शा[सा]तला भूरिफेना चर्मकसेत्यपि ।
वायसोली स्वादुरता का(व)यस्थाय मङ्गलकः ॥ १४४ ॥
निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्षेण युद्धुम्बरपर्यपि ।
अजमोदा तृमगन्धा ब्रह्मदर्भा यमा[वा]निका ॥ १४५ ॥
मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ।
अव्यथातिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ॥ १४६ ॥
काम्पित्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि ।
प्रपुष्पाब्जस्त्वेङ्गजा बहुधनश्चकमर्दकः ॥ १४७ ॥

आह च- जीवन्ती जीवनीया च जीवा जीवन्वर्धनी । मङ्गल्यनामयेया च शाकश्रेष्ठा यस्तस्की ॥ १४२ ॥
कूर्चः शीर्षस्य कूर्चशीर्षः । शृङ्गः शृङ्गामः । जीवयति जीवरुः, जीवतीति वा दीर्घायुशत । आह च-
जीवकः शृङ्गकः सर्जो दीर्घयुः कूर्चशीर्षकः । ह्रस्वाङ्गो मधुरः स्वादुः प्राणदधिरजीव्यपि ॥ किरात-
देशो भवस्तिकः किराततित्तः । अनार्यः किरातः । आह च- किराततित्तको हैमकाण्डतित्तः किरा-
तकः । भूनिम्बो नार्यतित्तश्च कैरातो रामसेनकः ॥ १४३ ॥ सपति समवैति सप्तला । शा[सा]तं सुख
त्याति शा[सा]तला । भूरयः फेनाभा बिन्दुलोभा भूरिफेना । चर्म कसति वर्धते चर्मवत्, चर्मकये-
त्येके । आह च- शातला सप्तला सारा बिन्दुला विमलामला । बहुफेना चर्मरसा फेना दीप्ता सना-
लिता ॥ वायसवद्वलीयते वायसोली कामोत्थास्या । काय तिष्ठति कायस्या, कि ज्ञाने । आह च- का-
कोली मधुरा शुद्धा क्षीरा(री) धाङ्गो(रि) का मता । कायस्या स्वादुमासी च वायसोली च कारि(रि) का ॥
५५ये स्वादुरसा पृथ्वीका शतावरी काकोली(ली) च ॥ १४४ ॥ मङ्गलके चित्रत्वामङ्गलकः । नियतः
कुम्भो निकुम्भः । दन्ताभा दाम्यन्त्यनशा दोषा या दन्ती । आह च- दन्ती शीघ्रा निकुम्भा स्वादुप-
वित्रा मङ्गलकः । तथेदुम्बरपर्णी च विशल्या च घुणप्रिमा ॥ द्वयये प्रत्यक्षेण द्रवन्ती दन्ती च । अज-
मोदो गन्धोऽस्य अजमोदा । ब्रह्मदर्भाभा । यच्छत्रमिमान्यं यमानी, पूर्वोक्तापि शास्त्रात् पुनरुक्ता,
यवानो मन्वा वा मन्पट्टं भ्रान्तः । आह च- यवानी दीप्यको दीप्यो यवमाह्वयनामकः । यमानिकोप-
गन्धा च दीपनीया च दीपना ॥ पूर्वोक्ता हि यवामेवाजमोदा ब्रह्मकुगा च । तथा चेन्द्राया- अज-
मोदा ब्रह्मकुगा सताश्वा लेचमर्दकः । वलीमोदा पल्लमोदा रौप्यहस्तिमयूरकः ॥ १४५ ॥ पुष्करमूले
शीणि नामानि । पद्मपत्रमिति प्रत्यक्षं भ्रान्तः, पद्मवर्णंति लिपिभ्रान्ता पद्मपर्णमिति पुद्गलान्, यदाह-
मूले पुष्करमूले च पौष्करं पुष्कराह्वयम् । कान्तीर पुष्करजया धीर तन्पद्मार्णयम् ॥ अन्यथे चरति- ल-
तिचरा । पद्माभा । चरति चारटी । आह च- पद्मचारिण्यातिचरा पद्मा पद्मार्तानि च । चारटी गन्ध-
मूला च लक्ष्मीः श्रेष्ठा मुकुटा ॥ ५५ये- अथवा हरीतकी महाभ्रमगी पद्मचारिणी च ॥ १४६ ॥ कम्पि-
त्येवैवैवः काम्पित्यः । चन्द्रोद्भादनारोम्भाद्वा । (रोचनी) रोचनीति सम्यः पाठः, यदाह- काम्पित्य-
कोप रक्ताङ्गो रोचनी रोचन्मया । रपनी स्तेहिताङ्गश्च चन्दो रक्तवृणकः । अहोन्दुः कर्कशस्यः
कर्जः[मः] स्वरस काम्पित्यः पटोलकः । प्रनुगति प्रनुगति वा प्रपुष्पाडः । एवमेव यथार्थं गन्धे
शाम्पय एङ्गजः । चकालि दृष्टमगलानि शृङ्गानि चकमर्दकः ॥ १४७ ॥ पद्मवदति पद्माः । उरनव-

पद्माट उरणाक्षश्च पलाण्डुस्तु मुकुन्दकः ।
 लतार्कदुर्दुमौ तत्र हरितंथ महौषधम् ॥ १४८ ॥
 लघुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ।
 पुनर्नवा तु शोथघ्नी वितुलं सुनिपण्णकम् ॥ १४९ ॥
 स्याद्वातकः शीतलोपराजिता शणपण्यपि ।
 पारायताङ्घ्रि कटमी पण्या ज्योतिष्मती लता ॥ १५० ॥
 वार्षिकं त्रायमाणा स्यात्त्रायन्ती बलभद्रिका ।
 विष्वक्सेनप्रिया घृ(गु)ष्टिर्वाराही वदरेत्यपि ॥ १५१ ॥
 मार्कचो भृङ्गराजः स्यात्काकमाची तु वायसी ।
 शतपुष्पा सितच्छत्रातिच्छत्रा मधुरा मिसिः ॥ १५२ ॥

न्मेवदर्शयस्वोषणाक्षः । इन्द्राया- चक्रमदः स्मृतश्चक्री प्रमुखाडश्च नामतः । एकरेतो ददुहरो मेपाक्षे-
 ष्वगजश्च स ॥ पिरार्ति धातुपलण्डु । तत्र हरिते तत्र नीले पत्राण्डौ लताकौ लवतर्कादयः । दुष्टे दुर्मो-
 पवित्रत्वात् । घन्यन्तरिस्वभेदेनाह- पलाण्डुर्भे(व)नेष्टश्च मुकुन्दो मुखदूपकः । हरिणोन्य पलण्डुस्तु
 लताकौ दुर्दुमश्च सः ॥ १४८ ॥ सुश्रुतत्वाह- लघुनो दीर्घपत्रश्च विच्छगन्यो महौषधम् । करणश्च
 पलाण्डुश्च लवनकोपराजितः ॥ गृञ्जन यवनेष्टश्च पलाण्डोर्देश जातयः । महौषध सर्वरोगाजिच्वात् ।
 लसति छिनत्ति रोगान्- लघुनम् । गृञ्जति कुत्सितं शन्यते गृञ्जनः । न रिध्यत्यरिष्टः । रसोनः पञ्चरस-
 स्वात् । आह च- रसोनो लघुनेरिष्टो म्नेच्छक्रन्दो महौषधम् । महाक्रन्दो रसाह्वयोन्यो गृञ्जनो दीर्घ-
 पत्रकः । महौषधगृञ्जनादीनामाकृतितेभ्येति । प्रायेणयादभेदं मन्यते । पुनर्नवेष्ट (छिन्नापि) विशाख-
 त्वात् । आह च- पुनर्नवेष्ट विशाखश्च कणिक स शिवाटक । वृध्वि. क्षुरवर्षाभूरीर्धपत्र कटिलकः ॥
 विद्रुपते वितुलकं नाम शाकम् । सुषु निपीदन्त्यमस्मिन्गुणा सुनिपण्णकम् । आह च- शितिका[सा]-
 र गृत्तुस्तुल्या(१) च सुनिपण्णकः । शाकभेदोपम्, यदाह- पाडा शूरा घात्री शाकं वास्तुकं सुनिपण्णकम् ।
 विष्वक्पञ्चमवर्षसि वर्षेभिदि तु वास्तुकम् ॥ १४९ ॥ शीतलवातरु इत्येका संज्ञा, यच्छन्वन्तरिः
 शणपणी शीतलवातरु इत्याह । द्वयर्थेऽपराजिता शीतलवातरु गिरिकर्णिका च । कटल्यावृणोति कटमी ।
 पण्यास्तुल्या । ज्योतिष्मती-अम्याभवात् । लता दूरप्रसरात् । आह च- ज्योतिष्मती तु कटमी स्वा-
 स्तुवर्षेतेति च । ज्योतिष्मा चाग्निमासा च लवगोका च दुर्दिना ॥ अर्थे लता प्रियङ्गुज्योतिष्मती
 शारिवा च । द्वयर्थे पारावतपदौ फाकजद्रूपा ज्योतिष्मती च ॥ १५० ॥ वर्षासु भवं वार्षिकम् । आह
 च- त्रायमाणा कृतप्राणा त्रायन्ती त्रायम मित्रा । बलभद्रा बलदेश वार्षिकं गिरिसामुद्रम् ॥ वाराही
 वराहकान्ता, (अत एव रिपुवधम्) । अत एव घृ[गृ]ष्टिर्[वं]र्दिनात् । द्वयर्थे पदरा सुवर्चसा
 अश्वगन्धा वाराही च ॥ १५१ ॥ सर्वति संपृच्यते मार्कच । भृङ्गवशाजते रक्षयति कृष्णी-
 करोति च भृङ्गराजः, भृङ्गराजोऽपि । आह च- भृङ्गराजो भृङ्गराजो मार्कचो भृङ्ग एव च ।
 अङ्गारकान्देकरजो भृङ्गारः केसररत्नः ॥ काशरन्मचने (ते) वीर्यं संपृच्यते काकमाची । अत
 एव कदली, काचमाच्यपि । आह च- काचमाची धातुमची काशमाह्ला च वायसी । शतपुष्पा बहु-
 पुष्पा । शितच्छत्राभा ॥ १५२ ॥ अराजकस्थं गुमानि पुण्यस्या अवाकपुष्पी ॥ कारोरेर्ध कारवी

अत्राक्षुष्या कारवी च सरणा तु प्रसारिणी ।

तस्यां कटंभरा राजवला मद्रवलेति च ॥ १५३ ॥

जनो जतूका जन(रज)नी जतुकुच्चमार्तिनी ।

ससर्पाथ गढी गन्धमूली पद्मग्रन्थिकेत्यापि ॥ १५४ ॥

कचूरोपि पलाशोथ कारवेहः कटिहक ।

मुपवी चाथ कुलक पटोलस्तिककः पटुः ॥ १५५ ॥

कृष्णाढकस्तु कर्काशरे(री)र्वास कर्कटी स्त्रियो ।

इक्ष्वाकुः कहुतुम्बी स्यात्तुम्ब्यलानूरुमे समे ॥ १५६ ॥

चित्रा गजार्क्षी गोतुम्बा विशाला त्रिन्दवारुणी ।

अगोष्मः सू(शू)रणः कन्दो गण्डीरस्तु समष्टिला ॥ १५७ ॥

कर्माया । अह च-शतपुष्पा मिसिपौषापाढा मायवी क्षरा । अनिच्छन्ना त्वत्पुष्पा शताह्वा कारवी
स्मृता ॥ मरानि वतसकावानिर्वर्ततेऽदगमनया मरणा, मरणं तु युक्तं पाठः । इदं विभर्तते कभरा । राज-
राजा मुद्रया वला बलहृत् । अह च-प्रसारणी तु प्रसरा सरणा मारणा च सा । चाक्षुष्यां राजवला
भटपणी प्रमागिका ॥ १५३ ॥ नायेनेया जन्तुर्वनी । तनु दशानि जन्तुः । सप्त मर्गोऽस्या मंशुर्गा ।
अह च-जतुकरा तु जतुहवतुकारी जनो रज्ज्वा । जनना चैन मर्कटा जतुका चम्पर्विना ॥ शत्रु-
निर्मा, पद्मान्यकैकदेश पर्यानि मूर्ध्नाग्निमा ॥ १५४ ॥ पलाशः सन्ध्या पलाशः । अह च-शरी-
परा पद्मश्रव श्रेया पृथालशिसा । मुगन्धमूला गन्धाली पद्मश्रया मुगता वधू ॥ कम्प चित्तमना
पानि कर्कशस्य पर्यतर पद्या कचूरव पेतीद कचूरैपायनम् ॥ द्वयै वाह परी गययलाग कचूर-
धेनि । कोरेण वेति कावेयः । कटि लानि कटि, कालावुगोति न । मुग स्मृते मुपवा । कोलति
सम्लयने कुलक, कुम्भिन लम्बन आस्तयन वा । पति सरलवाग्गोल । निक्षः रतेन । पटुर्देहपटु व-
हृत्, स्वगानुमा इत्येके । आह च-पेट कुलवन्तिक पटुक कर्काशठश । पालाशः पालुक्लो
रातिमानमतापरा ॥ १५५ ॥ कौष्माण्तिनीति, कुम्भिनोमाण्डेय वीराम्य वा विनकारिवाक्कुम्भगट,
कुम्भने कगानि नृति वा । कर्कशासाविर्नि-अरुन्तिगापन सरणवककशर । आ-इयैत-एवो-
कटुर्निर्मा, उर्माकमित्र वचनादेति धुने-उर्माक स्वाविर्भगमाडु । इव कर्क कट्या, प्रामयाव
हे किकटप्रयन । इष्यत इक्ष्वाकु, क्षत्रियवनयादा । कटुका तुम्बी, तुनि अर्धन । अह च-कटुकात्तुनी
तुम्बी ल(तु)म्बा विगडफला तथा । इक्ष्वाकु सत्तियधनस्तिज्वीत्रो महापरा ॥ नलम्बनेलवू, ककशा
मन्, नलानि वन्तर्जलम् । समे इति स-वेनापि । अनेन्द्रया-अलायुम्भक शोका पलाशवूलम्बुनी ।
मयाम्बुमहातुम्बीति-॥ १५६ ॥ गोतुम्बा, अतग्रहोय गवार्क्षी वात् । आह च-ऐन्द्रवर्षा क्षापा इन्द्रा
रुपादनी । गजार्क्षी शुभपा वृषभाक्षा गवाक्षपि ॥ द्वयै चित्रा क्रिगाग इवन्ता चेति विशालावाधिरा-
ता भ्रान्तो ग्रन्थकृत् । गवाक्षविशेषो वा विशालेति न दोषः । विशाल महापञ्चात् । इन्द्रार्क्षी-
ऐन्द्रवर्षा । आह च-अनेन्द्रवर्षा शोका विशाला तु महापरा । अमरभा चित्ररत्ना तुवती प्रपुषी
च सा ॥ सूयेने प्रेते मूला । कयनेनियने कन्दो मूत्रवेधेय । गजनी मयवीनीरवति गज्जीर,
पुषे । उम्बगम्पीने लानि समष्टिला सन्ध्यावात्, समष्टिला नाम शक, वन्माला-गण्डीरि ना समष्टिला
॥ १५७ ॥ कटमरुता कटम्बी । अगमोदका जगत्पञ्चात्, अपोदकमन्धकल ति धन्यन्तरि ।

पद्माट उरणाक्षश्च पलाण्डुस्तु सुकन्दक ।
 लतार्कदुर्जुमौ तत्र हरितथ महौषधम् ॥ १४८ ॥
 लघुन गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरत्नो नका ।
 पुनर्नवा तु शोथघ्नी वितुष सुनिपण्णकम् ॥ १४९ ॥
 स्याद्वातक शीतलोपराजिता शणपण्यपि ।
 पारावताङ्घ्रि कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ॥ १५० ॥
 चार्पिकं त्रायमाणा स्यात्त्रायन्ती बलभद्रिका ।
 विष्वक्सेनप्रिया घृ(गु)ष्टिर्वाराही बदरेत्यपि ॥ १५१ ॥
 मार्कमे भृङ्गराज स्यात्काकमाची तु वायसी ।
 शतपुष्पा सितच्छत्रातिच्छत्रा मधुरा मिसि ॥ १५२ ॥

न्मेपवदर्क्ष्यस्योरणाक्ष । इन्द्राया - चक्रमर्दं स्मृत्यम्भी प्रनुवाडश्च नामत । एकरेतो दुदुहरो मेपाक्षे-
 दगञ्ज-स ॥ पिरति धातुपलण्डु । तत्र हरिते तत्र नीले पत्राण्डौ लतार्को लवतर्कादयः । दुष्टो दुर्मो-
 पवित्रवात् । धन्वन्तरिरिव भेदेनाह - पलाण्डुर्भ(यं)नेष्टश्च मुकु-रो मुखदूपक । हरिणोन्य पलण्डुस्तु
 लतार्को दुदमथ स ॥ १४८ ॥ सुश्रुतस्वाह - लघुनो दार्धपत्रश्च पिच्छगो महौषधम् । करणश्च
 पलाण्डुश्च लवनकोपराजित ॥ गृञ्जन यवनष्ट-पलाण्डार्दश जातय । महौषध सर्परोगाजित्वात् ।
 लशति छिनत्ति रोगान् - लघुनम् । गृञ्जते कुत्सित शब्दो गृञ्जन । न रिच्यत्यरिष्ट । रसो न पञ्चरस-
 स्वात् । आह च - रसो नो लघुनरिष्टो म्नेच्छकन्दो महौषधम् । महाकन्दो रसाश्लेषो गृञ्जनो दीर्घ-
 पत्रक । महौषधगृञ्जनादीनामाहु तेनरेपि रसाथैक्यादमेद भवते । पुनर्नवे (छिनापि) विशाख-
 त्वात् । आह च - पुनर्नवे विशाखश्च कण्डिल स शिलाटक । वृथीव क्षुद्रवपामुर्दार्धपत्र कटिलक ॥
 वितुषते वितुषक नाम शाकम् । सुष्ठु निषीदन्त्यमस्मि-गुणा सुनिपण्णकम् । आह च - शितिचा[सा]-
 र सुतपुत्रस्तुत्या^(१) च सुनिपण्णक । शाकमदोषम्, यदाह - पाठा शूरा शरी शाक वास्तुकं सुनिपण्णकम् ।
 विष्वक्सेनवत्सै वचोभिदि तु वास्तुकम् ॥ १४९ ॥ शतलवतक इवेका दहा, यस्त्वन्वन्तरि
 शणपर्णा शीतलवातक इत्याह । द्वपर्येऽपराजिता शतलवतको गिरिकर्णिका च । कटलावृणोति कटभी ।
 पण्या स्तुत्या । ज्योतिष्मती - अग्नाभवात् । लता दूरप्रसरात् । आह च - ज्योतिष्मती तु कटभी स्या-
 त्मुर्जलतति च । ज्योतिष्का च क्षिमासा च लवणोका च दुदना ॥ अर्थे लता प्रियङ्गुज्योतिष्मती
 सरिका च । द्वपर्ये पारावतपदी काकवद्वा ज्योतिष्मती च ॥ १५० ॥ वर्षासु भव चार्पिकम् । आह
 च - त्रायमाणा कृतनाणा सायसी त्रायम शिला । बलभद्रा बलदरा चार्पिक गिरिसानुजम् ॥ वाराही
 वराहकाजा, (अत एव रिष्णुव्रभा) । अत एव घृ[गृ]ष्टि[वं]पणत् । अर्थे बदरा सुवर्चला
 अश्वगन्धा वाराही च ॥ १५१ ॥ भवति सपृच्यते माकव । भृङ्गवद्राजते रज्यति कृष्णी-
 वरोति च भृङ्गराज, भृङ्गरजोपि । आह च - भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कमे भृङ्ग एव च ।
 भृङ्गरास्त्रेकरतो भृङ्गार केशरपन ॥ काकवमचते(ते) वौ न सपृच्यते काकमाची । अत
 एव वायसी, काकमाच्यपि । आह च - काकमाची धातुमची काकसाहा च वायसी । शतपुष्पा बहु-
 पुष्पा । सिच्छत्राभा ॥ १५२ ॥ अश्वगन्धमुसुनि पुष्पाण्यस्या अवाकपुष्पी ॥ शारोरिव कारवी

अवाक्पुष्पी कारवी च सरणा तु प्रसारिणी ।

तस्यां कटमरा राजवला भद्रवलेति च ॥ १५३ ॥

जनी जत्का जन(रज)नी जतुकुचचक्रमतिनी ।

संस्पर्शाथ शटी गन्धमूली पद्मग्रन्थिकेत्यपि ॥ १५४ ॥

कर्चुरोपि पलाशोथ कारवेष्टः कटिहकः ।

मुषवी चाथ कुलक पटोलस्तिककः पटुः ॥ १५५ ॥

कृष्णान्डकस्तु कर्करे(री)र्वास कर्कटी स्त्रियो ।

इक्ष्वाकुः कडुतुम्बी म्यात्तुम्व्यलानृसभं समे ॥ १५६ ॥

चित्रा गवाक्षी गोनुम्बा विशाला त्रिन्द्रवारुणी ।

अगोघ्नः सू(धू)रणः कन्दो गण्डरिस्तु समष्टिला ॥ १५७ ॥

कर्मग्रा । अह च-शतपुष्पा मिसिर्पोपाषाढका माधवी शशा । अतिच्छाया त्ववाक्पुष्पी शताह्व कारवी स्मृता ॥ भरति वतसकोचातिरर्ततेऽङ्गमनया सरणा, सरण तु युच पाठ । वट निर्मते कटमरा । राय-
रसा मुढ्या बला बलकृत् । अह च- प्रमारणी तु प्रसरा सरणा सारणा च सा । चारुपर्णा रानवला भद्रपर्णा प्रपागिका ॥ १५३ ॥ जायतेम्या जन्तुर्ननी । जतु वरानी जत्का । सगत स्वर्गस्या मत्सरा ।
अह च- जतुवारा तु जतुहवतुकारी जनी स्मृता । जनना चैव सकुसं जतुका चम्बविना ॥ शत्रुनि शरी, पद्मग्रन्थिकेदेश पनीलि मूर्धन्यामिन् ॥ १५४ ॥ पलश सारण्य पलाश । अह च- शरी पनी पलाश । श्या धृयागक्षिना । सुगन्धमूल । गन्वाली पद्मग्रन्था सुवता वधू ॥ कस्य वित्समन । पयानि कर्चुरस्य पटीर पथ्या कर्चुरव तैतीर कर्चुरेपाशानम् ॥ द्वयर्थे चाह पनी गन्धलाना कर्चुर-
धेति । कोरेण वेति कारवेष्ट । कटि लानि कटि, कलावृणोति वा । मुष्ट मूते मुषवी । कोलति सग्लयने कुलक, कुत्सित लम्बन आस्वायने वा । पयति सरलत्वापरोल । तिप्ता रतेन । पटुर्देहपटु-
कृत्, स्वर्णानुस इलेके । आह च- पटोल कुत्सितिक पटुक कर्कशाष्टद । रानास्य पाण्डुफलो रापिमानवृत्तास्य ॥ १५५ ॥ कौष्मण्डानिति, कुत्सितोष्माण्डेषु धीरास्य वा वित्तकारितान्कृष्णण्ड, कुम्भते कगति नृप्ति वा । कर्कशासाविद्यति- अर्वास्तुसाधन सरणवाक्कर्म । आ- ईयेन- एवाह कटुर्निर्ग, उमादकमिव वधनादिति धुने-उर्वारक स्वातुर्भिर्गामाहु । इत्य कर्क कर्कण, प्रानदाव ई द्विष्टप्रयथ । इत्यत इक्ष्वाकु, क्षात्रयपनवादा । कटुका तुम्बी, तुमि अर्दने । आह च-कटुकाजानुनी तुम्बी ल(तु)म्या निगडपला तथा । इक्ष्वाकु धृतिपथनस्तिचरीनो महाका ॥ नलम्बनेलपू, काकशा नन्, न लानि वान्तर्नलम् । समे इति ह्यावेनापि । अत्रेन्द्राया - अलावृत्तुम्भक प्रोत्ताजलावृत्ताम्बुनी । मयलाम्बुमहातुम्बीति- ॥ १५६ ॥ गोनुम्बा, अपभ्रशोय गवाक्षीत्वान् । आह च- ऐन्द्रवारुणी शशा इन्द्रेवा रुपादनी । गवाक्षी शुद्धफला रूपमाक्षी गवाक्ष्यपि ॥ द्वयर्थे चित्रा विशाला द्रवन्ती चेति विशालायाश्चित्रा-
त्वाद् ग्रान्तो प्रत्यकृत् । गवाक्षी विशेषो वा विशालेति न दोष । विशाला महाकन्त्वान् । इन्द्रवदसेन्द्रा-
तन्द्रवारुणी । आह च- अत्येन्द्रवारुणी प्रोत्ता विशाला तु महाका । आनरसा विनस्या तुववी प्रयुषी च सा ॥ सूयेने प्रेने सूय । कम्पनेनिव्यने कन्दो मूलवैद्य । गम्भीर प्रव्यतीरयति गम्भीर, पुषि । सम्पगम्भीने लानि समष्टिला सान्द्रवान्, समष्टिला नान शाक, यन्माला-गम्भीरा ना समष्टिला ॥ १५७ ॥ कम्पयमशा कडुम्बी । अरगनोदका जगन्त्वान्, अपोदकमस्वकलनि घन्यन्तरि ।

कलम्व्यपोदकास्त्री तु मूलकं हिलमोचिका ।
 वास्तुकं शाकभेदाः स्युर्दूर्वा तु शतपर्विका ॥ १५८ ॥
 सहस्रवीर्याभागंव्या रुहानन्ताथ सा सिता ।
 गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षकः ॥ १५९ ॥
 कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमखियाम् ।
 स्याद् भद्रमुस्तको गुन्द्रा चूडाला चक्रलोच्चटा ॥ १६० ॥
 वंशे त्वक्सारकर्मास्त्वचिसारतृणध्वजाः ।
 शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ॥ १६१ ॥
 वेणवः कीचकास्ते स्युर्यं स्वनन्त्यनिलोद्धताः ।
 ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी गुन्द्रस्तेजनकः शरः ॥ १६२ ॥
 नडस्तु धमनः पोटगलोथो काशमखियाम् ।
 द्रुगुगन्धा पोटगलः पुंभूमामि तु वल्वजाः ॥ १६३ ॥

संज्ञितं मूलं मूलकं, अवदशतेप्यस्य शाकत्वं, यो त्युमयोर्भवति लभते सोऽन्यतरतो व्यपदेशमिति । हिला-
 द्वीर्यान्मोचयति हिलमोचिका । वसन्त्यस्मिन्पुगा वास्तुकं क्षारपत्राख्यम् । कलम्व्यायाः पत्रैते शाकप्रकाराः,
 शाकार्यं पुष्पमूला (पत्रपुष्पा) दीक्ष्यन् आरभ्य वा (५०७८) यन्मात्रा-मण्डूकपर्णा फलवृक्ष्या विहिक्रा
 चाप्यपोदका । चाङ्गेरी हिलमोवा च कल्मी शाकज्ञानयः ॥ दूरं वाति दूर्व्यते वा पशुभिर्दूर्वा ॥ १५८ ॥
 भृगोरिव भाग्वी । सहस्रवीर्या बहुपर्वा महाप्रभावा वा । रोहति मूले रुहा । अनन्ता दूरस्पर्णात्, नीलदूर्व्यं,
 यदाह-नीलदूर्वा स्मृता शब्धं शास्त्रं हरिता तथा । शतपर्वा शतवीर्या शतपल्लवसिता कृता ॥ सहस्रवीर्या-
 नन्ता च दुर्मता भाग्वी रुहा । गोरिव सोमन्यस्या गोलोमी । आह च- गोलोमी श्वेतदूर्वा च श्वेतगर्भी
 सिता कृता । नीलश्वेतयोः पर्यायविपर्यायोऽनेष्य । श्वेतदूर्वाविशेषोऽयम् । गण्डमैन्धिमिरल्यते गण्डाली ।
 मन्ध्याक्षितुच्यग्रन्थि (शकुलाक्षकः) । आह च- गण्डदूर्वा तु गण्डाली तीव्रा मत्स्याक्षिकापि च । वल्वि-
 न ई वलापश्च वारणी शकुलाक्षकः ॥ १५९ ॥ कुरुदेशं विन्दति कुरुविन्दः । मेघपर्यायोऽमुषरत्वात् ।
 मुस्तयति खाडयति रोगान् मुस्ता, लक्ष्ये विलिङ्गा । गुणैर्द्रावित रोगा अस्या गुन्द्रा । धन्वन्तरिरभेदेनाह-
 मुस्तमम्बुपरो मेघो धनो राजकरोरुः । भद्रमुस्तो वराहोऽदो गाडोय कुरुविन्दः ॥ उच्चटयुक्तलसु-
 च्चग, चक्राङ्कयम् ॥ १६० ॥ वन्यते वंशः । त्वचि सरति त्वक्सारः, सुस्थिरे (सू०) इति घञ् ।
 (त्वचिचार) तत्पुरुषेऽहतिवहुत्म् (सू०) इति घञ्स्या अङ् । कर्म इयति कर्मार । नृणामा वज्रो
 मुष्य । यवार्थं पञ्चमस्य यवफल । वेणन्ति व (वि) यन्ति वानेन वेणु । मा क्रियतेनेन मस्कर, मस्कर
 मस्करिणोऽवेणुरस्मिन्मस्करो (सू०) । तेजयति तेजनः । दूषयेतेजनः शरो वेणुश्च ॥ १६१ ॥ कीचि चकति
 कीचम्, कीचति कायनि वा । ग्रन्थते ग्रन्थि । पर्वति पर्वः । पिपति पर्वः । गुन्द्रो दर्भविशेषे रुड, यदाहु-
 दभंणा स्थाने शरी प्रसरतिऽयम् । तेजयति निशिनोति तेजनकः । शृगाति पास्याच्छलः । काशस्त्वपी-
 का च ॥ १६२ ॥ नडयत्युदयति नड, नल गन्धे । धमनोन्तं शुभिरन्तात्, धमिः सौम्रः, यथा धान्तो धान्त
 वायनस्येव राति । पोतेन सुश्लेपेन गन्ति पोटगलः । आह च- नलो नटो नडश्चैव स च पोटगलः
 स्युः । धमनोनगरभेदेन नडस्तु शर उच्यते ॥ कायते काश । कीकिलस्यार्थाय द्रुगुगन्धेयेके ।
 दूषयेते पोटगलः काशो नडश्च । वल्वन्ते वल्वजास्तृणविशेषाः ॥ १६३ ॥ रस्यते रसात् । इष्यत इषु ।

रसाल इक्षुस्तद्भेदाः पुङ्गुकान्तारकादयः ।

स्याद्वीरणं वीरतरं मूलस्योशीरमस्त्रियाम् ॥ १६४ ॥

अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ।

लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापये ॥ १६५ ॥

नलादयस्तृणं गर्मुच्छयामाकप्रमुखा अपि ।

अस्त्री कुशं कुयो वर्मः पवित्रमथ कत्तृणम् ॥ १६६ ॥

पौरसीगान्धिकाभ्यामवेवजग्धकरौहिणम् ।

छन्नातिच्छत्रपालघ्नी मालातृणकभूस्तृणौ ॥ १६७ ॥

शप्यं बालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनम् ।

तृणानां संहतिस्तृण्या नड्या तु नडसंहतिः ॥ १६८ ॥

पुङ्गुदेशजवातः (पुङ्गुः), पौष्टोपि । कान्तमुत्तमियति कान्तारः, कान्ता अरका भागा अस्य वा ।
आदिशब्दात्कोशकारायाः । आह च- इक्षुः कर्कटको वंशः कान्तारो वेजुनिः सृतः । इक्षुरन्त्यः पौष्टकश्च
रसालः मुदुमारकः ॥ अन्यः कट्टकाशलिः स्यादिक्षुयोनीक्षुपालिका । तत्रान्न इक्षुगन्धा स्याद्विशुलः
कोकिलाक्षकः ॥ वीरयते वीरणं वीरतरं च तृणभेदः । अस्य वीरणस्य मूलं उपरते काम्यत इत्युशीरम्
॥ १६४ ॥ अभयं रोगहरवान् । आह च- उशीरममृणालं स्वादुभयं समगन्धियाम् । रगप्रियं वीरतरं
वीरं वीरणमूलिक ॥ नलं यति नलदं अशक्तप्यान्, नलति वा । लत, एवामृणालमर्हिसम् । जल आशये
जलाशयं, शीतवीर्यत्वाद्वा । लानि दोषान्-ला, ला मज्जासारोश्च लामज्जकम् । लघुगुणेन लीयते लघु-
लयम् । अत्रल[दी]यते दाहेतेनावदाहम् । इष्टं कापयमस्यावोदातं हस्त्रादिष्टकापयम् । आह च-
लामज्जकं मुना[घासं] स्वादुमृणालं लयं लघु । इष्टकापयकं शोत्रं दोषमूलं जलाशयम् ॥ द्वयर्थेण-
णालं लामज्जकमुशीरं च, तथा सेव्यं लामज्जकमुशीरं चेति । अत्रदाहमप्यदत्तमाहुर्मन्त्रोचोशीरं नलदं,
मदिन्दु- अवदत्तं रगप्रियम् । प्रमृष्टकुल सेव्यामृणालयोर्नलदोऽतीर्यार्थसाद् भ्रान्तः ॥ १६५ ॥ (नला-
दयः) तृणजातीया इत्यर्थः । नृम्यतेयते पशुमिस्तृणम् । गर्मुच्छयामाको तृणधान्यविशेषी । गीर्यते
गर्मुन् । शयानं वर्णमकति शयामाकः । प्रमुखाग्रान्त्रीवारायाः । तृणमर्जुनी एकायं द्वयेकं । कौ संते
कुशः । कु(को)यति कुयः । दणाति पादध्यादर्म्, दभ्यते वा । पक्षतेनेन पवित्रं, सत्रन्वि तु पवित्र-
मिति स्मृतिः । कुशियं तृणं कत्तृणं, तृणचक्रानाविति (सू-) कोः कट् ॥ १६६ ॥ पुरं भवं पौरम् ।
सुगन्धप्रशोन्नं सुरभिः (योगनिधकम्) । प्यायते पशुमिध्यामं धूमरणं च । देवेभ्यमग्निं जगन्प्रातः ।
यत्र तत्र रोहर्नि रोहिषं, रोहर्द्विष (उ-) इति दिवस् । आह च- कत्तृणं शकलमूर्मूनिर्कं रोहिषं
ततम् । प्यानकं धूमकं पौरं सुत्रलं देवजग्धकम् ॥ अर्थे सौमित्रिकं नीलरसं कत्तृणं गन्धनाशानम् ।
उत्तादास्तृणविशेष-उत्ता । अतिकान्तमृष्टग्रामनिच्छत्रः, छात्रातिच्छत्रमेवैके । पादध्याशालं
इति पाल्यः । मालात्पाणि तृणान्यस्य माकतृणकः । भुक्तृणं भूतृणं, पास्तकरादिनाम् (सू-)
पुद्, भूभ्यस्य वा । आह च- भूतृणो रोहिणो भूतिर्भूमिकोय सुदुम्वः । मालातृणं च पाल्यमृष्टत्रा-
निरलमृष्टगन्धा ॥ १६७ ॥ शप्यते शप्यं, शमु हितायम् । यलं भवं तृणम् । घन्नेनेयते शप्यः ।
मृयते ययग मृजजानिः । अर्जनेनेर्जुनं, सर्वं च तृणमर्जुनमिति भागुरिः । (तृणा) पाशादियस्य
(पाशादिन्योः) । (नड्या) मागयत् ॥ १६८ ॥ तृणराशेरकतृणमुसमं सुगन्धयत् । तलति

ऋक्षाच्छमल्लभात्तुका गण्डके खड्गसङ्गिनी ।
लुलायो(पो) महिपो वाहद्विपत्कासरसैरिमाः ॥ ४ ॥

स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ।
सु(शृ)गालो वञ्चकः क्रोमुफेरुफेरुधजम्बुकाः ॥ ५ ॥

ओत्तुर्विडालो मार्जारो वृषदंशक आसुभुक ।
त्रयो गौधेरगौधोरगौधेया गौधिकात्मजे ॥ ६ ॥

श्वावित्तु शत्यस्तल्लोम्नि शलली शललं शलम् ।
वातप्रमीर्यातमृगः कोक ईहामृगो वृकः ॥ ७ ॥

मृगे कुरङ्गवातोशुहरिणाजिनयोनयः ।
ऐणेयमेण्याश्चर्माद्यमेणस्येणमुमे त्रिपु ॥ ८ ॥

कदली कन्दली चीनश्चर्मूरुप्रिषकावपि ।
समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥

हिनस्ति बहुकः, लक्ष्ये तु (बहुकः), दधति कुहरभाजामन्नं भूक्यूनामिति (उ० राम०) । ऋक्षति (ऋक्षोति) ऋक्षः । अच्छ आमिमुत्येन भद्रति(ते) अच्छभलः, अच्छेत्तामिनुह्यार्थेव्ययम् । मालयति (ते) मालकः । मलकोपि । गण्डति सहन्यते गण्डकः । खडति भिनत्ति खड्गः । खड्गं शृङ्गमस्या-
रतीति खड्गी । वाध्रिणसोपि । लुलति पङ्के लुलायः । मंहति मग्ना शेन वा महिपः । महोपि । वाई
दसमूहं द्वेष्टि वाहद्विपत्, द्विषोमित्रे (सू०) इति शत्रुप्रत्ययः । वाहद्विपत्तियेके । धर्मोर्तः कं जलमा-
सरति कासारः, ईषत्सरति वा महाकायत्वात् । सीरिभिर्द्रौनैर्माणि सीरिभः कृदन्वी तस्यायं सैरिभः ।
रजस्वलोपि ॥ ४ ॥ शिनोति शिवा, सञ्जनावेदिनी वा, मृगालेपि खोदिङ्गः, यच्छाश्वतः— शिवः
कीलः शिवा क्रोष्टा भवेदामलकी शिवा । गां भिनोति मीनाति वा गोमायुः । मृगान् धूर्वति मृगधूर्तः ।
अच्छगालाति एगालः, सरति सृजति वा । क्रोशति क्रोष्ट । फे— इत्यप्यर्कं सौति फेहः फेरवत् । जमति
जम्बुकः सर्वभक्षत्वात् । फेरण्डोपि ॥ ५ ॥ अवल्लासुभ्य औत्तुः । विशन्— आलात्तासुन् विडालः, विलालो
वा, विलान्दलति पर्याप्नोति वा, विलति भिनत्ति— अत्त्वा, विड् आचमस्यांशुचित्वाद्वा, विड् आक्रोश
इत्यरमाद्वा । आसुभ्यो एहं मार्जि मार्जारः । घृषानासुन्दशति वृषदशः । जलेशयादन्या मिलेयाया गोधेयम्,
अहेगोधायां जातो जालन्तरमित्येके । (गौधेर ३०) गोधायाङ् (सू०), आसुदीचाम् (सू०),
शुभ्रादित्याङ् (सू०) ॥ ६ ॥ श्वानं विन्यतीति श्वावित्तु, नदिवृत्तिवृ पितृधीनि (सू०) दीर्घः ।
शलति शल्यानि किरति वा शत्यको विलेशयः । शलको लो नि । तस्य श्लेष्मि शल्लोकाह्वये, यन्माला-
श्लेषिच्छल्लोको शलली, शल गतौ । वातं प्रमिहति (वातप्रमीः), वानामिमुखधवनान् । कोकते एह्यति
कवते याति वा कोकः । ईहा मृगस्येवास्य ईहामृगः, ईर्हा मृगयते वा । ईर्हा वर्कते— ईहानृक एवेकदेशेन
एक इत्युच्यते । आरप्यः श्लेष्मे । वृक वृक आदाने ॥ ७ ॥ मृग्यते व्याधेमृगः । कौ रङ्गति कुरङ्गः ।
वातमयते वातायुः, वानं शुष्कमयते वानायुरित्येके । हियते गीतेन हरिणः । अजिनस्य योनिः ।
(ऐणेयं) विकारेवयवे वा, एण्याङ् (सू०) । (ऐण) विकारादौ, प्रणिजजतोदिभ्योऽन् (सू०) ।
ऐणेयमेनं च धीच्यत्तिर्ह्या ॥ ८ ॥ के दलति कदली, कन्दे लीयते कन्दली, इप्रन्ती । विनोतीनि चीनः ।
चमति चमूरः । प्रीयते प्रियकः । शमूर्यं (र्व्यं) ति समूरुध्रजवर्णः । एते चमंयुवयुक्ताः ॥ ९ ॥ अमी

कृष्णसाररुच्यङ्कुरङ्कुशंवररौहिपाः ।

गोकर्णपृथैतण्दर्यरोहिताश्चमरो मृगाः ॥ १० ॥

गन्धर्वः शरभो रामः सुमरो गवयः शशः ।

इत्यावयो मृगेन्द्राद्या गवाद्या पशुजातयः ॥ ११ ॥

उन्दुर्मुपिकोप्यासुर्मिरिका बालमूपिका ।

[छुछुन्दरी गन्धमुखी दीर्घतुण्डी दिवान्धिका ॥ १२ ॥]

सरटः कृकलासः स्यान्सुसली गृहगोधिका ।

लूता स्त्री तन्त्रा [न्तु] गायोर्णनाभमर्कटका समाः ॥ १३ ॥

नीला [ल] इगुस्तु किं [कृ] मि कर्णजलीकाः शतपशुभे ।

वृश्चिक शूककीट स्यादालिदुणौ तु वृश्चिके ॥ १४ ॥

पारावतः कलरवः कपोतोथ रशादनः ।

पत्नी इयेन उलूके तु वायसारातिपेचको ॥ १५ ॥

मृगविशेषः । कृष्णेन सार गवयः कृष्णमार । रौते रुह । न्यजानि न्यङ्कुर, न्यङ्कुरादि-वान् (सू०)
 कुत्तम् । रमते रम्यने वा रङ्कुर । अं वृगति शबर । रौहिपात्र तृप्ते भग्न रौहिप । पृथतो विन्दुवित्र,
 मत्स्वर्थादे- अर् । एयेग । इयने ऋ१२, ऋगो गवाविषयन्यूनं प' स्यात् । रौहितो रक्तत्वत् ।
 चमलि चमर ॥ १० ॥ गन्धर्व-वर्धने गन्धर्व । मृगाणि मरुत । रमन्ते हेतु रम । सरति मर ।
 गुवति गवते वा गवय । शशनि दुया गच्छति शश । अदित-रन्तु-वा [या] दय (१) । मृगेन्द्राद्या
 उक्ता । गवाद्या गव्यमाण पारवने पते पगव, तिययेति । भवदा हितमगव ॥ ११ ॥
 उन्दुर्मुपिक, अदन्तोपे । मूपनि मूपिक । आखनयाधु । पुष्पेति । खनका गुहाशयो गवांश्च ।
 तृयो नानार्थे । गिरते गिरिका, सर्वानुसंगमुरिकेति दुर्ग । [ग मृगाणि स्त्रियम्] ॥ १२ ॥ सरति
 सरट । कृक शिरोम्रीव लाभयति कृकत्व, कृकेतमइ पवे (प) गान् । प्राप्ते पूर्वं शयानकथ । जाह्नको
 गात्रसंकोची हृत्कलेषलेकते वक्ष्यम् । मुखने भिकति मुनये मुन गम्यते, मुगर्लति गौड ।
 गृहगोधिकेति सम्भ्य पाठ, यस्या परगोत्रीति प्रसिद्धिः । लूताने लूता । तन्त्र तन्त्रव्यति तन्त्रवाय-
 [तन्त्रवाय] । ऊर्णा नामावशागतम् । मर्कट इव रोहितावरोहण-मर्कट । जालिको जालकारश्च
 ॥ १३ ॥ नीलते नील [ल] इड । कामने किं [कृ] मि, कर्मनिमित्तानिस्त्वन्नामतद्वय (उ०) ।
 पु (पु) लक्ष्येति । शत पशुनामस्यः गनवदी, कुम्भवर्दपुव (सू०) इति साधु । उभे द्वे स्त्रियम् ।
 वृथते वृथे । शूक कण्टकस्तत्र गान कट (शूकली), भ्रमरमेदेयम् । आलमनयोत्र-स्थाली,
 ज्योतिर्वेदयी । दुगति दुग, दुग दिगाया, सः, शेष इयेके, विरकीटोयम् ॥ १४ ॥ पा (प) रापत-
 स्थाय परावत, जरदिशत् (ग०) वक्ष्यम् । रशकथ । केन पवने कपोत, कश्य वायो पोत
 इत्यागमः, आरयोय, आपस्तु गृहकोत, जव रभेद मन्वने । पत्नीति सामान्य विशेषे वर्तते,
 यच्छाभवत् - श्वेभ्यो निहा. प त्रो पत्रिणे सरसिणी, माला- इयेनः पतिवशादनी । इयने
 शेन । उयते नेत्रभ्य दह्युदह, ऊर्णये क्वादिने निहन्तु । पयनि पीयने वा पेचक ।
 एधे निगाटय ॥ १५ ॥ व्याजिप्रतः शि वरप्र । भाद्वजप मरद्वाजोत्तरय वा भाद्वजथाके-

व्याघ्राटस्तु भरद्वाजः खड्गरीटस्तु खड्गनः ।

लोहशृङ्गस्तु कडकः स्यादथ चाप किर्कोद्विषि(वः) ॥ १६ ॥

कलिङ्गभृङ्गधृम्याटा अथ स्याच्छुतपत्रकः ।

दार्वाघाटीय सा(शा)रङ्गः स्तोककञ्चातकः समाः ॥ १७ ॥

कृकचाकुस्ताम्रचूड कुङ्कुटश्चरणायुधः ॥ १८ ॥

चटकः कलविडकः स्यात्तस्य स्त्री चटका तयोः ।

पुमस्य चाटकेरः स्यपत्ये चटकेव सा ॥ १९ ॥

कर्करदुः करदुः स्यात्कृकणककरो समौ ।

चनमियः परभृत कॉकिलः पिक इत्यपि ॥ २० ॥

काके तु करटारिप्रबलिपुष्टमकृत्प्रजाः ।

ध्याद्क्षात्मघोषपरमृद्वलिमुग्वायसा अपि ॥ २१ ॥

द्रोणकाकस्तु काकोलो दात्यूह कालकण्ठकः ।

आतापि(धि)चिह्नो दक्षाय्यमृधो कीरद्युको समौ ॥ २२ ॥

राज्यः । खड्गनीति खड्गनः । लोहवीं प्रुमस्य । कड्कन कड्कः । चपति चपः । किर्कोति दीव्यति ।
वासने किर्कोद्विषिः, द्वे नामनी इत्येके, किर्कोद्विरेत्यस्य ॥ १६ ॥ के लिङ्ग जुगम्य कलिङ्ग । भृङ्ग-
गवभृङ्गपक्षा (भृङ्ग) । धूमवानिवाटते धूम्याट, धूम अटथ पदैकदेशत्वात् ।
शतं बहव पत्राणि पत्रा अभ्य उतमनः । दार्वाहन्नि दार्वाघाट, दारवाहनोऽग्न्यस्त्यचः स्यात्-
याम् (वा०) । सरीरं सारङ्ग, मद्- आरङ्गाति वा युयुक्षा(वा)रिवान् । स्तोक कायनि वायने
याचने वा स्तोकः । चनने(नि) याचन चातकः । जलरवापि ॥ १७ ॥ कृके शिरोप्रवेगं यच्छि
कृकचूडः । कुङ्कुटारपत्र कुटते कुङ्कुटः । शिर कालकण्ठ ॥ १८ ॥ चर्गति भिनसि- आहारं चटकः ।
कं शिरो दुत्तानि वलरते कलविडकः । (चका) जाचायनयप् (सू०), भिरक दिसामव (शिप-
काईनाच) । (तयो) चटकस्य चकनयधपत्र पुनन्- चटके, चाचायाएरक् (सू०), च-
कचेनुमत्यन (चकन्यने वा यन्) । सा च तदस्य च तन, श्रियानरदेउमत्य (वा०),
उमनदिनउके (सू०) इति गाः । उम्मां छात्राऽनुनय ॥ १९ ॥ कर्करि रडेने । केति च रेडेते
वायने (करटु) । कृ इति क्वाति कृड नयने वा कृडनः । क्कि करोति वायने कडकः । परभृत
काराग्नयान् । कोक्ते । यत् गुम्यति कोक्कलः । आरकायति पिकः । कलकण्ठः सारथ ॥ २० ॥
कागन्ध वायने कक्के वा लैत्यत्काकः । कति रगते करः । नास्ति शिष्ट हिंस्रसामृतमुग्वादरिष्टः ।
बलिभिः पुणे वैश्वेदेनगहर(गहं) नड पल्लवः । सङ्कप्रवयने सङ्कप्रव, एरुङ्गप्रवयान् । ध्याद्-
क्षणे ध्याङ्ग । आमन स्वन्मो घेषैसात्मसार, कक्केति वायनान् । पशन् पिकान् निमर्ते
परभृतः । यय एव वायन, प्रसादिनय (सू०), ययते वः । एरुङ्गधिरज्जैवी नौडुङ्गिद्विरय ॥ २१ ॥
(श्रेणक) वृद्धकाकप्रिहाको वा, यदाङ्ग - द्वाङ्गको दग्गङ्गको वृद्धकाको वतथ्रग, द्वा हिमया,
श्रेणोपि । द्विर्नय नृनीय वा रूप बहने दिसार, त्वमयच दत्तुद, देविकशिमोत्तमम् (सू०) ।
कण कण्डेस्य काल कण्डका रोमेद्रेष वरर कालकण्ड कालकण्डकः । जलरसो(पो)पि । निहा-
वलेकिने गनविषेयः । अनाचनर्थाः । भिन्नि भिन्नि, भिन्नि घेषिरे । दक्षते दक्षत्य, धुरक्षिम्-
हिङ्क्षिभ्यश्च (उ०), ततोऽवेऽन (ततोऽश्नम्) । रूपाणि नाउ गृध्रः । कण्डर्पनीरमति कीरः ।
कुको नल्लान्, गयनं बडे । प्रिदस्यते ॥ २२ ॥ दुवोने कुहः । (कथ) प्रन्दिनय (सू०),

कुइ क्री(कु)त्रोथ वकः कद्व पुष्कराद्वस्तु सारसः ।
 कौकश्चञ्चकवाको रथाङ्गाद्वयनामकः ॥ २३ ॥
 कादम्बः कलहंसः स्यादुत्कोशकुररी समी ।
 हंसास्तु श्वेतगस्तश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २४ ॥
 राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिता ।
 मलिनैर्मल्लिकाक्षा(ह्या)स्ते धार्तराष्ट्रः सिततरैः ॥ २५ ॥
 शरारिरातिराटि(डि)श्च बलाका विसकण्ठका ।
 हसस्य योषिद्वरटा सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २६ ॥
 जतुकाजिनपत्रा स्यात्पराङ्गी तैलपायिका ।
 वर्वणा मक्षिका नीला सरथा मधुमक्षिका ॥ २७ ॥
 पतङ्गिका पुत्तिका स्यादशस्तु वनमक्षिका ।
 दशी तज्जातिरल्पा स्थाङ्गुन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २८ ॥
 भृङ्गारी चीरुका चीरी श्लिङ्गिका च स्त्रियामिमाः ।
 समी पतङ्गशलभौ खद्योतो ज्योतिरिदं गण ॥ २९ ॥

स्त्रियामजादिवात्कोशा । वक्ति वक, न्यत्स्वादि (सू०) । वक्रोगोपि । केन के जल वा ह्रियते कद्व ।
 सरति भवः सारसा लक्ष्मणाद्वय । विलीनाङ्गो दीर्घजङ्घयः । कोरते वासत शोक । चकत चक्रः ।
 चमेति वाक्- आख्यास्य चक्रवाक । रथाङ्ग चक्रमाङ्गयो नाम चास्य रथाङ्गाद्वयो रथाङ्गनामा च ॥ २३ ॥
 कदम्बस्थाय सप्तवास्तिवात्कादम्ब । कला मधुरवाग्दस (कलहस) । उच्च कोशयुक्तेषा । कुरति
 कुरर, कुर शब्दे, कुरेति शब्द राति वा । हन्ति गच्छति हस । श्वेता गहन पक्षा अस्य श्वेतास्तु ।
 चक्राङ्गाराङ्गो वृत्तत्वात्, चक्राङ्क इत्येके । मानसाख्ये देवसरस्याकोस्य मानसौका ॥ २४ ॥ चञ्चु-
 सहितैश्चरणैरिति लक्षणे तृतीया । मलिनैश्चञ्चुचरणैस्ते सिता मल्लिकाक्षा, [मल्लिकानाराक्षा] शुक्रापाङ्-
 गत्वात् । कृष्णैश्चञ्चुचरणैर्नराष्ट्र- अमाल्ये भवा धार्तराष्ट्र, राजहंसभ्यो न्यूनत्वात् ॥ २५ ॥ शृण्वन्त्येता
 शरारि । अतल्याति । अत्राप्ति । एता स्त्रियाम्, बलाङ्कान् कायति बलनाकति याति वा बलाका ।
 विसमिव वण्डोस्या, विसकण्ठिकेत्येके । शारिका गोराट्टा पीतपादेति च वाच्यम् । त्रियते वरटा, स्त्रीवि-
 षयत्वाज्जनेर्दोषास्ति, बलापि । यापिदिखेव, लक्ष्मणीत्येके, अत एव लक्ष्मणारयोसौ ॥ २६ ॥
 जतिव कृष्णरिदङ्गलवाज्जतुका । अग्नि पत्राणि पक्षा अस्या अजिनपत्रा उर्मवटकृत्वात् । परमुष्ण-
 त्वमस्या शीतापहृतत्वात्, पर विरुद्ध वा तेन सोऽन्यरात् (पराङ्गी) । तैल पिबतीति तैलपायिका,
 नित्यमात्यविक्रान्तात् । चतु लङ्गा (ज्ञा) यने, तैलाख्या- अग्निपक्षत्वात् । मुखविष्टा वल्गुलिका निशा-
 टनी च । वृणोति वर्वणा । मक्षन्ति रुक्मयस्यै मक्षिका । सरन्ती घातयति सरथा ॥ २७ ॥ पतति-
 अपतन्वति वा पतङ्गिका । पुत्तुस्तिन तनोति पुत्तिका, मधुमक्षिकाभेदोय, यस्मिन्मि- माक्षिक
 तैलवर्णे स्याद् घृतवर्णे तु पौष्टिकम् । भ्रामर तु भवेच्छुक्र ह्रैद तु कर्मिल भवत् । दशाने दश । (दशी)
 दशजातीया, जातेरिति (सू०) दीप् । गन्धयतेऽर्दयति गन्धोली, गन्धाल्येके । वृणोति वरटा तैला
 याद्वया ॥ २८ ॥ आकृत्या भृङ्गामिमर्ति भृङ्गारी । चीनि रोति चीरुका । चीति रिणानि चीरी ।
 श्लिङ्गिका वाद्यभेदस्तनुत्यशब्दा श्लिङ्गिका चक्रारया, केडण (सू०) इति ह्रस्व, श्लिङ्गिकाति (श्वा) हृती-
 नाभिति तु लक्ष्यम् । शलति शम लभत वानौ शलभ । खे घातते खद्योत । ज्योतिरिदं गणति चकति
 ज्येतिरिदं गण । इन्द्रगोपको ज्योतिर्माला वीज्मानिकथ च [मानथ] ॥ २९ ॥ मधु व्रतयति भृङ्गे

मधुव्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः ।
 द्विरेफपुष्पालिङ्गभृद्गपद्गपद्भ्रमरालयः ॥ ३० ॥
 मयूरो वह्निर्गो उर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ।
 शिखावल शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥ ३१ ॥
 कका वाणी मयूरस्य समो चन्द्रकमेचकौ ।
 शिखा चूडा शिखण्डस्तु पिच्छवर्हे नपुंसके ॥ ३२ ॥
 रगो विहगविहगविहंगमविहायसः ।
 शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३३ ॥
 पतत्रि(त्रि)पत्रिपतगपतपत्ररथाण्डजाः ।
 नगीकोवाजिधिकिरविविष्टिकरपतत्रयः ॥ ३४ ॥
 नीलोद्भवा मरुतमन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः ।
 तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारण्डवः पुवः ॥ ३५ ॥

मधुव्रत । अत्रत्यर्था, अलिङ्ग । द्वौ रेफौ नाम्न्यन्त्य द्विरेफ । भजति निर्भाति वा मृद्गः । पट् पदानि
 चरणा अस्य पट्पद । भ्रमति भ्रमरः । चचराकभसम् (ने) निन्दिरोलम्बा देयाम् ॥ ३० ॥ मीना-
 ल्यहीन् मयूरः । वर्हमस्वस्ति (वाटण), परवर्हभ्यामिनन् (वा०) । शिखास्तस्य शिखावल,
 दन्तशिखत्पद्माया (सू०) गम्भ । शिखा, मायादिवान् (सू०) । मेघनादमनुत्सति नृत्यति- अवस्थे
 मेघनादानुलासी । चन्द्रकी भुजगान्गथ ॥ ३१ ॥ के मूभिः कायति केस । चन्द्रवतिक्षतेचन्द्रकः ।
 मेचके भिधवर्णत्वात्, यत्कात्य - वहिक्णसम वर्णे मेचक उवते युधा । मयूरस्येव, अन्यत्रो-
 पचारात् । शिखामण्डयते शिखण्ड । पिच्छ[य]ति पिच्छम् । वह्नि नृथेनोर्ध्वमिवति वर्हम् । प्रच-
 लाकोवि । कल्यपो नानार्थ ॥ ३२ ॥ रगे गच्छति रग, अन्यनापिदृश्यते (वा०) इति ङ । विहा-
 यगा गच्छति, गमे मुपिवाच्यः (वा०) ख्यवक्तव्य, विहायसोविहइति (वा०) डे, खच-
 ङिडा (वा०) । विनिर्हाते विहाया, यच्छाश्वत - विदुर्विहायस व्याम पाक्षिणश्च विहायस ।
 शक्नोतीति, शक्नेहोन्तोन्त्युनय (उ०) । पक्षा. सन्त्यस्य पक्षा । द्विर्जायत इति द्विज ॥ ३३ ॥
 पतत्राणि विद्यन्ते येषु ते पतत्रिण । पतन्त्यनेनेति पत पक्षः, पुसिगतायां (सू०), पतेगच्छति
 पतय । पतति पतन् । पतत्राणि पक्षा रभोस्य पतत्रयः । नगे- ओरोस्य नगीकाः । वाजो वेगोस्यस्ताति
 याजी । विकिरति भस विकिर - विष्टिर, विष्टिकर शकुनिर्विकिरोरा (सू०) । वाति वयति
 वा वि, वेमादित् (उ०) । पतत्राणि सन्त्यस्य पतति वा पतत्रा, पतेरतिन् (उ०), पतेरतिरिति
 भात्या पतति ग्रन्थद्विदन्त मन्यते ॥ ३४ ॥ गतितुमिच्छन् पित्सन्, सनिमिमेति (सू०) इय-
 ङ्ग्यासलोपो । नभसा गच्छति नभनगम, गमे मुयुपसह्यानाच्छत् (वा०), वाचयमपुरदरोच
 (सू०) इति चकारादमागम, अत्यविचमित मरभितमिनमितविपनिपनिपनिमिद्विभ्योऽस्रजिति (उ०)
 नभ (भस)गन्धेस्तीक्ष्णे । पट्पूरो नागार्थ । एते पक्षिविशेषाः । हरिण वर्णमृतो हारीतः । मज्जाति मद्गु-
 लंतकाक, म्यद्गादि (सू०) । काण्डे मध कारण्ड पञ्जरस्थ वाति कारण्डव । हवते हव ॥ ३५ ॥

तित्तिरि कुकुभो लावा जीवजीवश्चकारक ।
 कायष्टिष्टिष्ठिम काक ककरो(वर्तका)वर्त(ति)कादय ॥ ३६ ॥
 गरुपक्षच्छदा पत्र पतत्र च तनूरुहम् ।
 स्त्री पक्षति पक्षमूल चञ्चुस्त्राटिरुभे स्त्रियौ ॥ ३७ ॥
 प्रडीनोड्डीनसडीनान्यता खगगतिक्रिया ।
 पेशीशोशो द्विहानण्ड कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥
 पात पाकार्भनो डिम्भ पृथुक शावक जिशु ।
 स्त्रीपुसो मिथुन द्वन्द्व युग्म तु युगल युगम् ॥ ३९ ॥
 समूहनिवहव्यूहसदाहविसरग्रजा ।
 स्तामाघनिकरघ्रातघारसघातसचया ॥ ४० ॥
 समुदाय समुदय समवायश्चया गण ।
 स्त्रिया तु सहतिर्वृन्द निकुरम्भ कदम्बकम् ॥ ४१ ॥
 वृन्दभदा समवर्ग सघसाथौ तु जन्तुभि ।
 सजातीयै कुल यूथ तिरथा पुनःसकम् ॥ ४२ ॥

तितागन्ध रात्रि तित्तिरि । कुकुब्ब कुराति (भ घते) कुकुम् । लाति [लावयात] लयन वा लाव ।
 लावेन सहचरण नीवति नीवनीर बाहुलकाख्य । चकन (त) उग्रस्त्रया तृप्यति चकार । भाका
 यजति कायाष्ट शिखरी । ष्टिगन्ध भयन इष्टम् । कुक्कि [काकत] काक । कात कुराति
 ककर । वतत इत (वतक) वतकाङ्कुनौप्रवा (वा०) इति मधु पक्ष वर्तिका । आदिशब्दा
 त् पञ्चल दय ॥ ३६ ॥ गिरति ख गरत् । (पक्ष) पक्ष परिग्रह । छद्यतनेनाङ्ग छद, छादधे (सू०)
 इति हस्व । पतल्यनन पत्रम् । पतत्र प्रयत पतत्रम् । मल पक्षित (सू०) । चञ्चति चलति
 चञ्चु । प्राप्यति त्रे । तु च ॥ ३७ ॥ प्रकुम्भूर्ध्व सहत वा डयन स्वात्प्रओत्त (ग० सू०)
 (आदितश्च) इति निष्ठान वम् । एता इत दि डानायपलक्षणथ । पशीना मासखडाना काश ।
 धमति इन सरयस्मदणम् । तस्र सज्ञा इत गौडा । का लीयत कल्यत कुलमति वा कुलाय ।
 निर्लीपत स्मन् नाड ॥ ३८ ॥ पुनात पात । प लन पवति स्तनौ वा पाक । अभ्यत (अर्थते)
 शब्द प्राप्यतऽर्भम् । ड्यति (त) डिम्भ । प्रघत वधत पृथु कायत वा पृथुक । न्यात शावति वा
 शावक । शिनात स्नेहन शत बालर्थ शिशु । स्त्री च पुमाथ लपुषौ सचतुरविचतुरति (सू०)
 साधु । मयत सगच्छते मिथुनम् मिथुमवृ सगमन । द्वन्द्वमिति द्वन्द्वरहस्यमयादात (सू०) साधु,
 यत्कालिदाम् द्वन्द्व नि भव क्रयया विवतु । युग्मे धामयुग्मा युगम् । धमवृत्ती तु युग लाति
 युगल मत्ववाया वा लय (सि म । अभ्यथ) । ३९ ॥ समूहत टौक्यत समूह । निवहति निवह ।
 व्यूहत व्यूह । सद्यत प्रपूयन सदेह । विस्त्रियत विसर । प्रयन प्रज गाचरसचरवहजनेत (सू०)
 साधु । स्तयत स्ताम । आद्वत धोष न्यह्व दि (सू०) । निकीर्यत निकुर । म्रियते वार ।
 सहन्वत सग्नत होहन्तारत (सू०) घ । सचयत सचय ॥ ४० ॥ समुदयन समुदाय अयत
 येन । समुख्य दणाइन । समवयत समवाय । चायन चय । गणयत गण । वृणाते वृन्दम् । निकु
 इति निकुरम्भम् । कदम्बपातकृत कसरसचया मरुवान् (कदम्बकम्), वृत्तितमम्बते वा ॥ ४१ ॥

पदानां समजोन्येषां समाजोऽथ सधर्मिणाम् ।
स्यान्निकायः पुत्रराशी तृत्तरः कूटमस्त्रियाम् ॥ ४३ ॥
कापांतर्दाकमायूरतंसिरादीनि तद्गणे ।
गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृहकाश्च ते ॥ ४४ ॥

इति सिंहादिवर्गः । ५ ।

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ।
स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥ १ ॥
स्त्री योऽपिद्वला योपा नारी सीमन्तिनी वधूः ।
प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥
विंशपास्त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ।
प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥

समूहविशेषः वक्ष्यन्त इति शेषः । सजातीयैः प्राणिनिरप्राणिभिश्च समूहो वर्गः, वृज्यते विजातीयेभ्य इति । प्राणिभिः समूहः (संघः), संहन्वते सघः, सनोद्धोगगप्रसंसयोः (सू०) इति साधुः, यथा गोसंघः, मेघमंघासुपचारः । सरति सार्थोऽथगवन्दम् । जन्तुभिरित्येव, कुल सस्त्र्याने बन्धुषु च, (यथा) विप्रकुलम् । वृन्दमित्येव, यथा मृगयूथः, यु मिश्रणे ॥ ४३ ॥ संवीयते समजः, समुदोरजःपशुत्विति (मू०) अप् । पशुभ्योन्येषां वृन्द (समाजः), यथा श्रोत्रियसमाजः । (सधर्मिणा) समूह इत्येव, यथा श्रमणनिकायः, निर्वीर्यते निष्कायः, निरासत्विदेशरीरेष्विति (सू०) पन् कर्त्तव्यं च । धान्यादेरु-
च्छ्रित वृन्द, पुञ्ज्यते पुञ्जः पूर्यते वा । रश्यते रक्षिः, रक्षि सौत्रो दीप्यर्थः । उत्कीर्यत उत्किरः । वृज्यते वृजः ॥ ४४ ॥ कपोतादिगमूह एतानि वर्तन्ते, अनुदात्तादेरु (सू०) । आदिशब्दात्काकादि । शायन्ते छेकाः पञ्चराशौ स्यान्पन्ते । गृह्यन्ते गृहकाः, पदादेरीति (सू०) क्यप्, स्वाधे कन् ॥ ४५ ॥
इति सिंहादिवर्गः । ५ ।

मनोरपलं मनुष्यो मानुषय, मनोजातत्वज्यशोषुश्च (सू०) । द्वियते मर्त्यः, स्वार्थे यत् । मानवः, तत्स्येदमर्थेऽण्, अपलर्थे अज्यद्भ्या वाधित्वात् । नृणाति नरः, नृ गन्धे । पाति पुमान् । पशुभिर्मूर्तिर्जातः पञ्चजनः । पुरि पुरि शयनस्तूराणां पुरुषः । (गृहपः) अन्येषामपीति (सू०) वा दीर्यः । नशति ना, नयतेर्द्धिच (उ०) इति ऋः ॥ १ ॥ स्त्रायनेत्या गर्भः स्त्री । येने पुंसा [योपति] बोधिन्, इमृहादियुधिभ्यदिति (उ०) । युज्य (योप) ल्यम् योति वा योपा । नःरीति, नृनश्योर्द्धिदथ (ग० मू०) इति शार्ङ्गरवादिशठान्डीन् । सीमन्तः देशेदेशोत्पत्त्याः सीमन्तिनी । अपांतर्दो मर्मा, यध्यतेनया मर्मा वा वधूः । प्रतीपं वरः पश्यति, धाराङ्गानिरीजगात् । वामा निपरीतल-
क्षणया शूटग रवेदनद्धा । वनि वनि वनिता । नयते महिला । दधाराङ्गान्महेवापि, यत्पश्यन्- अज-
यद् द्विरयः शासनयः पामहेलया । स्थेपि मनभि रपृथो न वः पामहेलया ॥ २ ॥ प्रशान्तान्यङ्गान्यस्व-
अङ्गना, अङ्गान्कल्याणे (ग० मू०) इति पागादिवाच- (लेमादिपागादिति) । विभेति तच्छीला भीरुः, भियन्वपुनरुनी (सू०) । कामयते कामिनी । कामे धापके रोचने अस्या कामभेचन् । प्रश्ये सयः कामवेगोस्याः प्रमदा । मानः प्रणयकोपोस्या मानिनी । काम्यते वान्ता । लडति ल-
(ल)त्यने वा ललना, लड विटाणे, लड ईश्याया वा । नितम्बिनी गुनितम्बा ॥ ३ ॥ विशेषा

सुन्दरी रमणी रामा कोपना सेव भामिनी ।
 वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥
 कृताभिषेका महिषी भोगिन्योन्या नृपस्त्रियः ।
 पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥
 भार्या जायाथ पुंभूमिन् दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी ।
 पुरन्ध्री सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥
 कृतसापन्नः (नि) काध्यूढाधिचिन्ताय रचयंवरा ।
 पतिवरा च वर्या च कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥
 कन्या कुमारी गौरी तु नग्निकानागतार्तवा ।
 स्यान्मध्यमा हृष्टरजास्तरुणी युवतिः सम ॥ ८ ॥
 समाः स्नुषा जनी यध्यश्चिरण्डी तु सुवासिनी ।
 इच्छावती कामुका स्यात् वृषस्यन्ती तु कामुकी ॥ ९ ॥

इत्येव । शृङ्ग- आद्रियते सुन्दरी । रमन्तेस्या रमणी । रमते रामा, ज्वलादित्वाण (सू०) । कथ्यति तच्छीला कोपना, मुधमण्डोर्ध्वय (सू०) इति युच् । भामिना, भाम प्रोधे । उत्तमा स्त्रीपर्याया । आहृष्टोऽस्मिन्नारोहो नितम्ब, स वरोस्या वरारोहा । मत्ता अवेव वाशते भाति मत्तकाशिनी, कर्तव्युपमाने (सू०) निनिः । वरो वर्णोऽस्या वरवर्णिनी ॥ ४ ॥ नृपस्त्रीलेख । श्रीमहादेशिभ्ये कृताभिषेका, यथा वासवदत्ता, मण्डते पूज्यते महिषी । पद्मावल्याद्याः, भोगोऽस्यासा भोगिन्य । पशुनोयज्ञयोगे (सू०) इति पत्नी । पाणिगृहीतास्याः, बहुव्रीह्यान्तोदात्तत् (सू०) इत्यत्र पाणिगृहीतीत्यादिना (वा०) विशेष इति ङीप् । द्वितीया धर्मसहाया । सह धर्मोऽस्यस्या सहधर्मिणी, यज्ञादी सहोपकारात् ॥ ५ ॥ भार्याया भार्या, सहाया भूमाः- ऋहलोर्णैव (सू०) । जायतेऽस्या पतिव्रता, यन्मनु- जययास्तद्विजायात्त्व यदस्या जायते पुनः । दारयन्ति दाराः, दारजारीकर्तारिण्युक्च (वा०) । अथारब्धात्पुंभूमोर्न पूर्वभावत्वम् । सहचरी च । कुटुम्बं पुत्रभृतायस्यस्या कुटुम्बिनी । पुरं धत्ते पुरन्ध्री । पतिसेवैव व्रतं यस्याः सा पतिव्रता, यत्स्मृतिः- नास्ति त्राणा पृथग्यज्ञो न व्रतमिति ॥ ६ ॥ कृत सापन्नक सपत्नी- भाकोऽस्याः (कृतसापन्नका) । अध्युपयुञ्जते द्वितीया (अन्या) स्या अध्यूढा । आविन्दस्यस्यामाधिशिमा । स्वयं कृणोते स्वयंवरा, महाभामृन्विजयति (सू०) सन् । शक्तिं वृणोते पतिवरा, स्वच् । प्रियतेनया वर्या, अवपश्येति (सू०) साधु, वरमर्हति वा । कुटस्य सहायित्री स्त्री (कुटस्त्री) ॥ ७ ॥ वनति कन्या, वनी रक्षो, अप्यादिः (उ०), कन्यायाः जननच (सू०) इति लिङ्गाद् ङीप्- नास्ति । कुमारयति कथयति कुमारी कुम्भितो मारोऽस्या वा, अनुदवत् । अत्रवर्णा भवेद् गौरा दशमे नमिषा भवेदिति रमतो विशेषो नास्ति । गो (गु) भते गौरी । नञ्जे नग्ना, ओणञो ओलजी गोडे । ऋनौ भवमानेव राज । (मध्यमा) अजायत्तङ्गाप् (सू०) । (तदृशा) वयतिप्रथमे (सू०) इति ङीप् स्यात्, नवस्नमीकश्च्युस्तद्वन्तलुनानमुपस्यव नात् (वा०) वा ङीप् । (युवतिः) युवतिः (सू०) ॥ ८ ॥ स्नोति स्नुषा । जामतेर्या जनी । वग्री च प्रायटिकावत् । चिरिणोति चिरिणी, चारि चार्यालेखे, ववस्ववामे (वा०) इति ङीप् । शृङ्ग वसति सुवासिनी, स्ववासिनीति द्रवि- [मि] ङाः । (कामुका) लपपतयेत्युक्त् (सू०) । शृङ्गि-छते, शृङ्ग आगमनःकथ्य (सू०), अश्वत्थशृङ्गकानामागमनाशौक्यवि (सू०) इत्यत्राश्वत्थयोर्मैत्रेयेऽऽश्वामिति (वा०) अयुक् । जान- पदशब्देन (सू०) मैत्रेयेणाया ङीप् कामुकी ॥ ९ ॥ यज्ञरतः- हित्वा लज्जामये स्थिता मदनेन

कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका ।
 पुंश्ली चर्पणी बन्धक्यसती कुलदेवरी ॥ १० ॥
 स्वैरिणी पांशुला च स्यादश्विनी शिशुना विना ।
 अवीरा निष्पतिसुता विश्वस्ताविधवे स्मै ॥ ११ ॥
 आलिः सखी वयस्या च पतिवती सभर्तृका ।
 वृद्धा पलिवनी प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धामती ॥ १२ ॥
 शूद्री शूद्रस्य भार्या स्याच्छूद्रा तज्जारिरेव च ।
 आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोग्यैः समा ॥ १३ ॥
 अर्याणी स्वयमर्या स्यात्क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।
 उपाध्यायान्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥ १४ ॥
 आचार्यानी तु पुंयोगि स्याद्वर्या क्षत्रियी तथा ।
 उपाध्यायान्युपाध्यायी पोटः स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

मदन च । अभिसारयते कान्त सा भवेदभिसारिका ॥ पुलन्तोयं (अभिसारिका) । वासकमज्जा विरहो-
 त्कण्ठिता खण्डिता निप्रलब्धा कलहान्तरिता तथा प्रोषितभर्तृका स्वाधीनदक्षितेभ्यः सप्तान्वयन्वाभ
 दर्शिताः । पुमास्त वलयति पुंश्ली । चर्पति चेतश्चर्पणी, कृपेरादेवचः (उ०) । वधाति बन्धनी ।
 कुलान्यदनि कुलदा शक्नोतिदिः (वा०), कुर्मतं लट्तीत्येकं । एति तच्छला- इवरी चाला, इण-
 शजिमर्तिभ्यः कुरप् (सू०) ॥ १० ॥ स्नेनेतं तच्छला स्वैरिणी, स्वाडीरिणी (वा०) इति वृद्धिः ।
 पांशुमालिग्यहेतुस्त्वस्याः पांशुला । (अश्विनी), सख्यदश्वीतिभाषाया (सू०) इति साधु । न
 विधेते वारौ पतिपुत्रावस्या अवीरा । विश्वमिति स्म विश्वस्ता । विगतो धवो भर्तास्या विधवा ॥ ११ ॥
 अल (आलय) त्यालिः, यच्छाश्वतः- आलि सखी सेतुरालिरालिरालिरिष्यते । समानं ह्याति सखी ।
 वयसा तुल्या वयस्या, नौवयोधमेति (सू०) वत् । सर्पिणी च । (पतिवती) अन्तर्वापतिवतीतुङ्
 (सू०), डीप् च । (पलिवनी) आर्मितपलितयेनं (वा०), छन्दसिननमेकं (वा०), भाषाशम-
 पोष्यत इति डीप् च । प्रजानातिनि प्रज्ञा, द्रष्टुपथेतिः (सू०) । (प्राज्ञी) प्रज्ञादिभ्येति (सू०)
 स्वार्थेन् । प्रज्ञास्त्वस्याः (प्राज्ञा), प्रज्ञाध्याचौश्रुतिभ्योण. (मू०) ॥ १२ ॥ (शूद्री) पुंयोगादाचार्या (मू०)
 इति डीप् । शूद्रजातीया स्त्री शूद्रा, शूद्राचःमहत्पूर्वाजातिः (वा०) इति- अजादिभ्य ङप् । आभीरजा-
 ताया महाशूद्रस्य स्त्री च, जातिरक्षणे पुंयोगे च ङप् । वैश्यमेद एवाभीरो गवायुर्जती । अन्यस्त महती
 वासो गृहा च महाशूद्रा ॥ १३ ॥ स्वयं पुंयोगे विना । अयंश्रुतिवाभ्यामास्वार्थे (वा०) इति डीपा-
 नुक्ते, पथे ङप्, योपधत्वाज्जातिरक्षणे ङप्- नास्ति । स्वयमित्येव । उपेत्यार्थवत्तस्याः, अपाशने
 विद्यामुपसंहारानेतदन्तात्त्ववाटोप् (वा०) इति धम् वा च ङप् । न्ययं मन्वव्यायाहृदाचार्या । म्वतो
 जातारिभ्यः, योपधत्वाज्जातिरङ्-नास्ति ॥ १४ ॥ (आचार्यानी) इन्द्रवज्रेण (सू०) डीपानुक्ते
 आचार्येण इवेति वयतन्म (वा०) । पुंयोग इदेव, (उपाध्यायानी) उपाध्यायानुलान्यवेति
 (मातुलोपाध्याययोऽनुक्ता) पथे डीपानुक्ते । पुट सञ्चये, उनवन्वचना पोटः नपुनकाद्या ॥ १५ ॥

वीरपत्नी वीरभार्या वीरमाता तु वीरसूः ।
जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥
स्त्री नक्षिका काटयी स्याद् वृत्तीसंचारिके समे ।
कात्यायन्यधेवृद्धा या का(क)पाथवसनाधवा ॥ १७ ॥
सैरन्ध्री परयेऽमस्था स्वयशा शिल्पकारिका ।
असिकनी स्याद्वृद्धा या प्रैष्यान्तःपुरचारिणी ॥ १८ ॥
वारस्त्री गणिका वेद्या रूपार्जावाथ सा जनैः ।
सन्कृता वारमुख्या स्यात्कुट्टनी शम्भली रुमे ॥ १९ ॥
विप्रश्रिका त्रीक्षणिका दैवज्ञाथ रजस्वला ।
स्त्रीधर्मिण्यपि चात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥
ऋतुमत्यप्युदक्यापि स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ।
श्रद्धालुर्दोहदवती निष्कला विमर्तातवा ॥ २१ ॥

(वीरपत्नी) नित्यसपत्न्यादिषु (सू०) इति नामत्वाद्-ऋन्नेभ्योङीप् (सू०) । वीर सूतवती वीरसूः ससू द्वेपेति (सू०) क्तिप् । वीरप्रसूतयति भार्गवेषुकेन (वा० रा०) वीरस्य प्रसूतितेऽर्थः । जीव-
नोका तु जीवसूः । कोट्य तु कटहारिणी । जनयितुं प्रवृत्ता सा प्रजाता । (प्रसूतिरु) सूतकापुत्रिका-
वृन्दारकणावा (वा०) इति पक्षे- इत्वम्, अख्याग्रहणात्-योगेति ङीप् नास्ति ॥ १६ ॥ विवध्ना
योपिन्मुक्तकेशीत्यागमः । कोट्येन लज्जत्वशात्कुटिलत्वेन वेति यानि कोट्वी । दृग्न्तेस्या मौख्याद्
द्वती । संचारयति (संदेश) प्रापयति संचारिका । कतस्यापत्यमिव कालायनी, ऋषिपत्न्याकारत्वात् ।
विलक्षणैव, कपाथेन रक्त वस्त्रं शुद्धतादस्या कापायवसना, अधवा- अधुस्का रण्वेत्यर्थः ॥ १७ ॥ शिल्पं
प्रसाधनादि तेन या परवेशमानुपजीवति, स्वयशा स्वायत्ता, एकायत्ता न भवतीत्यर्थः । सह-एर प्रेरण
भरते सैरन्ध्री, चतुःपट्टिकाभिज्ञा क्षालरूपादिशेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा सैरन्ध्री स्ववशेति चेति
कात्यः । असितपलितयो वनम् ङीप् च । प्रादेषैष्योर्द्विः (प्रादृहोर्द्वेपैष्येपु) । द्वे वाक्ये इत्येके
तत्र, यन्मुनिः-असिकनी स्याद्वृद्धा या प्रैष्यान्तःपुरयोः प्रिता ॥ १८ ॥ वारे रणदेवादिसेवाक्रमे स्त्री
वारस्त्री । गणः पेटकोत्पत्त्या, गणयनीश्वरानीश्वरी वा गणिका । वेतो वेद्यावादे भवा वेद्या । पण्यस्त्री
पण्यस्त्री च । वारे मेवाक्रमे मुख्या (वारमुख्या) । कुट्टयति कुट्टनी । शे श्रेयो भालयति शंम श्रेयोयुक्तं
स्याति वा शम्भली । जुर्दा देस्याम् ॥ १९ ॥ विप्रश्री देप्रचलने शुभाशुभेक्षणं वास्तव्याः (विप्रश्रिका) ।
दैव शुभाशुभं कर्म जानाति दैवज्ञा, अन्तःपुरस्यापुरवेशयत्वात् । रजोत्पत्त्या रजस्वला, रजःकुड्या-
मृत्तिरिति (सू०) वलच् । स्त्रीधर्मो रजोत्पत्त्याः स्त्रीधर्मिणी । अत्रैरपत्यमात्रेण । (मलिनी) मलिना-
द्रजसिङ्गीत् (वा०), मलादिभ्रन्तद्वा ङीप् ॥ २० ॥ ऋतु रजोत्पत्त्या ऋतुमती । उदकात्संज्ञायामिति
उदक्या, उदकर्महर्तापि । पुटितेति माला । पुष्पवत्यीरिति प्राच्याः पेटु, अव्यंने रक्षतेभ्योऽ-
वा, अवितृस्तुतन्निर्भ्यः (उ०) । अविरात्रेयोत्येके, यत्कात्यः-अवि स्त्रीधर्मिणी विधादिति । पुष्पं
मृगफलहेतुरगदज । ऋतुर्वार्तवम्, ऋतुः स्त्रीरजोत्र, ऋतौ गर्भग्रहणकाले भवं वा, ऋतुः प्राप्तोत्पत्त्य वा ।
(रृदिष्टद्विपनिदयि) निशतन्नाश्रद्वाभ्यामालुच् (सू०) । दोहद गर्भिण्यभिलाषोत्पत्त्या दोहदवती ।
नैऋता कलाभ्योऽशुद्धिभ्यो निष्कला जर्जितुं ॥ २१ ॥ आपत्रं गृहीतं सर्वं गर्भोन्नयनप्रवृत्ता । शुद्ध-

आपन्नसत्त्वा स्याद् गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी ।
 गणिकादेस्तु गाणिक्यं गार्भिणं यौघतं गणं ॥ २२ ॥
 पुनर्भूदिधिपृच्छा द्विस्तस्या दिधिपूः पतिः ।
 स तु द्विजोऽप्रेदिधिपूः सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥ २३ ॥
 कानीनः कन्यकाजातः सुतोऽथ सुभगासुत ।
 मौमाग्निनेयः स्यात्पारस्वणेयस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥
 पैतृष्यसेयः स्यात्पैतृष्यस्त्रीयश्च पैतृष्यसुः ।
 सुतो मातृष्यसुश्चैवं वैमात्रेयां विमातृजः ॥ २५ ॥
 अथ बान्धकिनेयः स्याद्वन्धुलश्चासुतीसुतः ।
 कौलटेयः कौलटेरो मिथुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥
 तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयां पि चात्मजः ।
 आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥

गेभोऽस्या गुर्विणी, ब्राह्मदिवादिनिः (सू०) । गुर्विति च मागुरिः । अन्तर्विद्येतेऽस्याः (अन्तर्वत्नी),
 अन्तर्वत्पतिवतोऽनुक् (सू०) । गणिकानां समूहो गाणिक्यं, गणिक्ययावन्निति यत्कृत्यं (वा०) इति यन्
 गर्भिणीनां समूहो गार्भिणः, इनप्यनपत्ये (सू०) इति प्रकृतिभावः (नरनक्षित इति तिल्लेपे प्राप्ते) ।
 युवतीनां समूहो यौवन, युवत्या अपुंवदिति गणयाटान् (मिथुदिपु), मस्याटेतद्विधे (वा०) इति
 पुंवद्भावे नास्ति ॥ २२ ॥ पुनर्भवति पुनर्भूः । दिधेष्टि वाच्या भवति दिधिपूः । द्वौ वारौ द्विपृच्छा
 संस्मृता, यदाहुः—अस्मत्ता च यदा चैव पुनर्भू मस्मत्ता पुनः (याज्ञ०) । मनुस्त्वन्यायाह—अथेष्ट्या यद्यनुदायां
 कन्यायामुपेतपुत्राः । सा चाप्रेदिधिपूः पुत्रां तु दिधिपूर्मता ॥ तस्याः पुनर्भवाः पतिः, किं च—पुनर्भू-
 पतिरुक्तश्च पुनर्भूदिधिपूस्तन्धेयेयोष्यदन्तः, दिधिपूश्चैवत्याम्न इति कथञ्च (मुपआत्मनः कथञ्च), किं
 (अन्धेभ्योऽपिश्यते) । अथेतन्धेयार्थं प्रत्यक्षं दिधिपूश्चैवत्याम्न सोऽप्रेदिधिपूः, समासाच्च विधिरनित्यः ॥ २३ ॥
 (कानीनः) कन्याया कनीनचेत्यम् (सू०) । (मौमाग्निनेयः) कल्याण्यदीनामिनद् (सू०) इति
 वगिनदौ । एव दीर्घाग्निनेय इत्याहुः प्रपञ्चं, हृद्रगमिन्कने पूर्वपदस्य च (सू०) इत्युभयपदयुद्धिः, उत्तम्य-
 अनुगमिकादीनां चेति (सू०) । सुत इत्येव, परस्त्री कन्याभ्यादिः ॥ २४ ॥ (पैतृष्यस्त्रीयः)
 पैतृष्यमुत्तम् (सू०) । (पैतृष्यसेयः) दक्षिणोपः (सू०) इति क्षापकाद्—दक्—अन्त्यलोपश्च । सुत
 इत्येव, मातृष्यसुश्च (सू०) इति छणे मातृष्यस्य, दक्षिणोपः (सू०) इति दक्षिणोपः । विद-
 याया मातृष्यस्य वैमात्रेयाऽनोदरो भ्राता, शुभ्रादिताम् (सू०) दक्, स्त्रीभ्योऽङ् (सू०) इत्यत्र
 स्त्रीप्रत्ययमहणान् । मौमात्रस्तन्भवमातृक ॥ २५ ॥ बन्धन्या अपत्यं, कल्याणादीनामिनद् (सू०)
 इति वगिनदादिसः । बन्धून्—आनि बन्धुना । कुलगता अपत्यं, स्त्रीभ्योऽङ् (सू०) । (कौलटेयः)
 कुलाम्योऽङ् (सू०) इति कुल् ॥ २६ ॥ सा हि भिक्षार्थिनी कुलान्यति, कुलदायाका (सू०) इति
 वगिनदौ, पत्ने दगेव शुभ्रात्वाभामान्, अहङ्गशीलहीना हि शुभ्राः । तनोति कुलं तनयः । स्वने सुत ।
 सुतनि पुनः । पुनरुक्तप्रत्यये पुनः, पुनानि वा, पुनोऽन्त्य (उ०) इति वयः । दारकदाशदौ च
 ॥ २७ ॥ आ मत्रादयः स्त्रियां वृत्ता दुर्दिशः वच्चा । गौरादौ पुवा । दोग्ध विनगौ दुर्दिशः । (तयोः

आहुर्दुहितरं सर्वपत्यं तोक तयो समे ।
 स्वजाति त्वीरसोरस्यो तातस्तु जनक पिता ॥ २८ ॥
 जनयित्री प्रसूमाता जननी भगिनी स्वसा ।
 ननन्दा तु स्वसा पत्युर्नप्री पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥
 भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातर स्यु परस्परम् ।
 प्रजावती भ्रातृजाया मातुलानी तु मातुली ॥ ३० ॥
 पतिपत्न्योः प्रसू श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः ।
 पितृभ्राता पितृभ्य स्यान्मातृभ्राता तु मातुलः ॥ ३१ ॥
 श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवदेवरी ।
 स्वस्तीयो भागिन्यः स्याज्जाभाता दुहितुः पति ॥ ३२ ॥
 पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपितामहः ।
 मातृमातामहाद्येवं सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥
 समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ।
 सगोत्रवान्भवद्भातिवन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥

भमे) पुत्रे दुहितरि च सामान्येन वर्तते । अरतनमपत्, अपति साध्वपत्यम् । स्तूयते तोकम् । सततिः
 सतान , नन्दनाद्वहप्रता , [तन्तुश्च] । उरसा निर्मिते यथेति— अभ्यतौ (उरसोयव, उरसोण्व) ।
 तनोति कुञ्ज तात , स्वथऽण् । जनयति जनक । पाति पिता । वप्ता च ॥ २८ ॥ या जनित्वी त्रिलोक्या
 इति स्वन्नर्माविन्यर्थे वत् । प्रमुयते प्रसू । मालस्यां गर्भो माता । भग कल्याणमस्त्यस्या भगिनी ।
 सुप्रसूते स्वसा, सारयेकन् (उ०), नपस्वसादिभ्य (सू०) इति ङीप् नास्ति । न नन्दते भ्रातृ-
 जाया ननन्दा, ननिचनन्दे (उ०) इति क्त्वं । न पत्यनया कुल नप्री । पुनस्यापत्य पौत्री सुत-
 म्यात्मजा ॥ २९ ॥ यतने स्पर्धया याता, यतेवृद्धिश्च (उ०) इति क्त्वं । (भ्रातृजाया) ऋतोविद्या-
 योनिस्तन्धेभ्य (सू०) इति पठ्या अलुम्नास्ति, मत्तमासमासात्, यथा— दृश्यति भ्रातृजायाम् (मे-
 ष०) । (मातुलानी) इन्द्रवरुणेति (सू०) ङीपानुको । उपाध्यायमातुलाभ्या वा (मातुलोपाध्याययो-
 रातुरग) इति पक्षे ङीप् ॥ ३० ॥ पत्युर्माता पत्न्याः श्वश्रूः, पत्न्या माता पत्युः श्वश्रूः, श्वशुरस्योकाराकारलो-
 पश्च (वा०) इत्युह । तयो पतिपत्न्यो पितान्योन्व श्वशुर, शु पूजित कृत्वा श्रुते । (पितृभ्यः) पितृभ्यमातुलमा-
 तामहपितामहा (म०) इति साधु । (मातुल) प्राग्रत् ॥ ३१ ॥ श्याले श्यालः, स्वम वितर्कस्माद्वा (श्याल),
 पत्युः श्याल इत्यर्थे । स्वामिन पत्यु-भ्राता कनिष्ठ पत्न्या, दीव्यति देवा, दिवेकं (उ०) । अर्तिकमि भ्रमिवाभिदे-
 विवादिभ्यदित्यर (उ०) देवर । स्वशुरपत्य स्वस्तीय, स्वमुच्छ (सू०) । जाया मिमीने जामाता ॥ ३२ ॥
 प्रगत पितामहान् (प्रपितामह) । मातु पिता मातामह, [तत्पिता प्रमातामह] । समानः पिण्ड एषो,
 य स्मृतिः—सपिण्डता तु पुण्ये सन्ने विनिवर्तते । सप्तमाहर्षे सगोत्रा । समाने नाभिर्मूलमेवा सनाभय,
 ज्योतिर्जनपदेति (सू०) समानस्य सत्वम् ॥ ३३ ॥ समान उदरे शयित समानोदर्य, समानोदरे-
 नाशित (सू०) इति यत् । सोदरसादान्—सोदरघ (सू०), विभापोदर इति (सू०)
 समानस्य स ववा । समाने गभ भग भगर्भ्य, सगर्भस्यूधगनुतायन् (सू०), छान्दसोपि रंभेभियानात्,
 सह जायते गहता भ्राता । समान गोत्रमया सगोत्रा, ज्योतिर्जनपदेति (सू०) सत्वम् । जायते ज्ञाति ।
 कर्तानि वन्धु । (वान्धु) सार्थेण । एव स्यो शातिवचन, अन्य आत्मोद्यर्थ ॥ ३४ ॥ शाते-

ज्ञातयं बन्धुता तेषां जमाद् भावममूहयोः ।

धवः प्रियः पतिर्मर्ता जारस्तृपपति समो ॥ ३५ ॥

अमृतं जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः ।

भ्राथीयो भ्रातृजं भ्रातृमगिन्यां भ्रातराबुमी ॥ ३६ ॥

मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसृजनयितारौ ।

श्वश्रूश्चशुरौ श्वशुरो पुत्रो पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७ ॥

दैवती जयती जायापती भार्यापती च तौ ।

गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्यं च कललोस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥

सूतिमासो वंजननां गर्भो भ्रूण इमौ समौ ।

तृतीयाप्रकृतिः गण्टः क्लीवः पण्डो नपुंसकम् ॥ ३९ ॥

शिशुत्वं शिशवं बाल्यं तारुण्यं यौवनं समे ।

स्यात्स्थायिरं तु वृद्धत्वं वृद्धसंघेऽपि वार्धकम् ॥ ४० ॥

भांशो जनेयः, वपितस्येर्डङ् (मू०) । बन्धुता समूहो बन्धुता, प्रामजनबन्धु (सहाये) स्यात्सुल (मू०), तन्नि आलङ्कारनमः । धुनोति धवः । प्रीणति प्रियः, शृणुष्येति (मू०) क । पति पति, पतिर्भवति (उ०) । श्रेयता वरयिता वरयः । जात्यति जारः, दारजारीकर्तारिणिलङ् च (वा०) । उपजान पतिहपति ॥ ३५ ॥ भर्तरीत्येव । कुण्डपते कुलमेन कुण्ड, कुट्टि दहि । जारज इत्येव । गुण्यने लज्जाकर वाद गोप्यते गोलकः, परतार्यो प्रतायेते द्वौ मर्ता कुण्डगोलकौ । परतौ जीवति कुण्डस्तु मृते भर्तरि गोलक इति स्मृतिः । भ्रातरपय भ्रात्रीयः, भ्रातृव्यश्च (मू०) इति वा छ । भ्रातृव्यो नानावै । भ्राता च भगिनी चेत (भ्रतर्गै), भ्रातृवर्गं स्वमुद्दिष्टन्याम् (मू०) इत्येकशेषः । [एव सुवा । ॥ ३६ ॥ माता च पिता च मानाभितरौ आनङ्कनोद्भवे (मू०) । (पितरौ) पितामाया (मू०) इत्येकशेषो वा । मातरापितरावदाना (मू०) इति- अन्य साधु । प्रपूर्माता जनयिता चेति द्वौ निरात्रौ । (शशुरौ) शशुर शथा (मू०) इत्येकशेषो वा । [पुत्रश्च दुहिता च प्रायुक्तम् ॥ ३७ ॥ राजदन्तारौ (मू०) जयः श्रेयसांशमार्दस्य दम्भो जंभायां वा निपालने, द भाव्येति निघण्टुः । गर्भे धार्येयं गर्भाशयः । जरायुः जगयु । उल्यं कृणु-सुचः । कलस्यति कं ललति वा कललः शुक्रयोगिन्यमशयः, प्रनिष्ठास्य पर्याया मोक्षः, अस्मात्कावनायै तु विधिः । उल्यपर्यायः कलल इत्येकः, यन्मुनिः- तदुल्यं कललं च तत् ॥ ३८ ॥ दशमे मासि सूतव इति श्रुतिः, नवमे दशम मासि प्रकल्पः सूतिमास्ये ॥ नि मास्येन यत्र इव यन्त्रादिदेन यत्र इति स्मृतेश्च नवमो दशमो वा मासो, विपन्नने भवो येषन्ननः । गोप्येन गर्भे । श्रियते भ्रूणः कुट्टिस्तः । छपुसांशमन्या तृतीया प्रकृतिः, लिङ्गा-न्तरावात् । शस्यति शण्टः, [पण्डोऽपि] । श्रियते क्वं च । पण्डते पण्डः, लिङ्गोऽपि । न छपुसो नपुंसकः, नश्रन्नपदिति (मू०) साधु, न नपुंसका भेदिति मध्यस्तुभ्ये ॥ ३९ ॥ नितोभं वः शशवः, प्रभृज्जातौ वन (मू०) । यूनो भावो यौवनं, दयनान्तयुक्तदि-वेणु (मू०) । (वार्धकं) गोमे शश्रेया (मू०) वृद्धयेति वक्तव्यत्वात् (वा०) वत् । मनोशादित्वात् (इन्द्रमने शदिभ्यश्च) भ वक्तव्यं शश्वत्, तथा- वार्धकं मुनिजन्मम् (मू०) ॥ ४० ॥ पतने शोभनेन पातनं, पत गतो ।

पलितं जरसा शौक्यं केशादौ विस्त्रसा जरा ।

स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनधयी ॥ ४१ ॥

बालस्तु स्यान्माणवको वयस्थस्तरुणो युवा ।

प्रवयाः स्थविरा वृद्धा जीना जीर्णा जरत्तपि ॥ ४२ ॥

वर्षीयान्दशमी ज्यायान्पूर्वजस्त्वग्रियोमजः ।

जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयो वरजानुजा ॥ ४३ ॥

अमांसा दुर्बलश्छातो बलवान्मांसलांसलः ।

तुन्दिलस्तुन्दिभ(क)स्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिच(चि)ण्डिल ॥ ४४ ॥

अघटीटोयनाटश्चावभ्रटो नतनासिकं ।

केशः केशिकः केशी वलिना वलिभ समौ ॥ ४५ ॥

आदिशब्दाद्रोमदै च । विस्त्रसतेनया कवाटग विस्त्रसा । जीर्णन्यनया जरा पिद भेदा देभ्योऽह (सू०) ।
उत्ताना शेते-उत्तानशया, अविकरणशे (सू०) इत्यत्र-उत्त नादिपुक्तपु (वा०) इत्यच । डिम्भेति
प्राक् पभिकमेणे क्त इह मातृपक्रमात् । स्तन पिधति स्तनपा, (सुप्रस्थ इत्यत्र) सुतीति याग वभग-
रक । स्तन धयति स्तनधयी, नासिकास्तनयोर्मां धेना (सू०) इति खत्, धेयित्वाद्वाप् । छा-
लिङ्गेन निर्देश स्त्रीप्रत्ययप्रदर्शनार्थ ॥ ४१ ॥ वलति(त्रे) प्राणिति बाल, ज्वलादित्वाण (सू०),
वाङ् आप्रावेस्माद्वा । अरत्ये कुत्सिते मूढे मने रौत्सारिक स्मृत । नकारस्य च मूर्ध-वस्तेन स्थिति
माणव ॥ स्तार्थे कन् (माणवक) । वयसि प्रत्यये तिष्ठति वयस्थ । तरति तरण । यौति मेघ्री-
भवति खिया युवा । प्रगत वयोस्य प्रवया । तिष्ठति स्थविर । वर्धते स्म वृद्ध, एवमादौ गङ्ङरिका-
प्रवाहेन भूते क्त वर्तमाने युक्त शीलितादिवत् । जिनाति स्म जीन, प्राद्विज्यावयेति (सू०)
सप्रसरण, सरसारणस्येति (सू०) दीर्घ, त्वादित्वान् (सू०) निष्ठा नत्वम् । जीर्वेति स्म जीर्ण, ऋक-
किति (सू०) इत्यनिट् ॥ जरन् जायतेतृन् (सू०) ॥ ४२ ॥ अतिशयेन वृद्धो वर्षीयान्, ईयसुनि
प्रियस्त्रिरेति (सू०) वर्षादेश । दशमेवस्थाविशेषास्यास्ति दशमी, वयसिपूरणात् (सू०) इतीभि,
यन्मुनि - दशे वयोदशायेन सप्तमी दशमाति च । अतिशयेन वृद्धो ज्यायान्, ज्याय (सू०), वृद्धस्व-
च (सू०) इति ज्यादेश, ज्यादार्दयस (सू०) इत्यन्वम् । अग्रे जातोमिष, अप्राद्यत् (सू०),
घन्यं च (सू०) इति घ । अजघन्ययो च । अग्रिमराटे, अप्रादिपथ डिमिच् (वा०) । जघन्यज पथा-
जात । अस्यर्ष युवा कनिष्ठो यवीषध, युवालयो वयन्यतरस्यां (सू०), स्थूदूरेति (सू०)
यणादिलेप पूर्वस्य गुण । एव कर्त्तव्यान् दनिष्ठ । अवरे जायतेवरज ॥ ४३ ॥ छपति स्म छत,
छा छेदन । मायमस्यास्त मासत्र, विष्मादित्वान् (सू०) लच् । असावय स्त (असल), वप्ता-
गाभ्याकामवले (सू०) इति लच् । तुन्द विषण्ड्य स्वास्ति, तुन्दादिभ्यश्चत्त्व (सू०) इति च दिनिट् ।
उदीरलेपि । तुन्दरस्वास्ति तुन्दिभ, तुन्दिबलिवर्भ (सू०) ॥ ४४ ॥ नतनासिकाया सज्ञायानीट-
स्नाङ्घ्रटच (सू०) । नतनासिकधिविघोषेण । नत या नासिरार्त्ता नासानमनयेन वर्तन्ते । प्रशस्ता
केशा मन्त्यस्य केशः । केशाद्रोम्यतस्यम् (सू०) । वलिस्वक्-कोचाम्यास्ति पामाग्न्यान्न (लोमादि-
पामादीनि) । (वलिभ) तुन्दवलिबर्भ (सू०) ॥ ४५ ॥ पूनपगार्भे पोमण्ड । खरति खर्व ।

विकलाङ्गस्तु पोगण्डः सर्वो ह्रस्वश्च वामनः ।
 खरणाः स्यात्खरणसो विप्रस्तु गतनास्तिकः ॥ ४६ ॥
 खुरणाः स्यात्खुरणसः प्रहुः प्रगतजानुकः ।
 ऊर्ध्वहुर्ध्वजानुः स्यात्संहुः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥
 स्याद्वेदे वधिरः कुब्जे गडुलः कुकरे कुणिः ।
 पृश्निरल्पतनौ श्रोणः पद्गौ मुण्डस्तु मुण्डिते ॥ ४८ ॥
 वलिरः केकरे खोडे खन्नास्त्रिषु जरावराः ।
 जडुलः कालकः पिप्पुस्तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥
 अनामयं स्यादारोग्यं चिकित्सा रक्प्रतिक्रिया ।
 भेषजौपधमैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥
 स्त्री रुग्णजां चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ।
 पुमान्यक्ष्मा क्षयः शोषः प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

हमति हराः । वामोऽस्यातीति वामनः । निर्वर्धः खरः[नः] सर्व इति नाममाला । खरा तीक्ष्णा
 खरस्त्वैव वा नासास्य खरणाः, खुरखराम्यावान्मूवन्मध्यः (वा०), पक्षे- अन्नामिकायाः संज्ञायान्तसंवा
 स्थूलान् (सू०), पूर्वोदात्तज्ञायामगः (सू०) इति ज्ञानम् । नःभ्रुः क्षुद्रनामिकः । (विप्रः) वेप्रो-
 वक्त्रव्यः (वा०) ॥ ४६ ॥ खुराकरा नामिकास्य खुरणाः-विकटघोणः । प्रयते विरले वातादिदोषास्तयो-
 र्दे संदते च जानुनी अस्य, प्रसंभ्याजानुने हुः (सू०), ऊर्ध्वादिमापा (सू०) ॥ ४७ ॥ एडपगुरि-
 -एडः । यदौ कर्णवस्य वधिरः । कुम्भिन उज्जः कुज्जः, पृशोदरादिः (सू०) । गडुरस्यास्ति गडुलः,
 मिष्पदित्वात् (सू०) लघु । कुम्भ शब्दे, कुपाणिः कुणेरिति नैकताः । कलंवकस्तत्राकर्णः सजति-
 म्बिन्प्रस्तनरुः । स्पृश्यने पृच्छति वा पृश्निः । (श्रोणः) श्रोणु संघाते, कुटिलजङ्घापादः । मुण्डयते
 मुण्डः ॥ ४८ ॥ बलने चेश्ने चष्टिरे नेत्रं तयोगाद्वलिरः । के मूर्ध्नि करोत्यस्तिणी चलत्तापक्ष्वा-केकरः,
 एतमुपाध्यायः काव[व]र दृग्महन् । (खोडः) खुट प्रतिघाते । (सज्जः) राजि वैकृत्ये ।
 रणो दुग्धर्मा दिनमोपि । जराशब्दादुत्ता उत्तानशयादयः स्वज्जान्ताश्चिलिङ्गाः । जडति जडुलः, जडुलो
 जड्याद्वा । काल एव कालकः । अग्निराते पिप्पुः । तिलप्रतिक्रियास्तिलकः । तिल इव कालकस्तिल-
 क लक्षः, देहे कृष्णलक्षः ॥ ४९ ॥ आभयस्वभावोनामय, अव्ययविक्रियसमर्थेति (सू०) अर्थाभ्यवेव्ययीभावः ।
 किनेर्ध्वस्थिप्रतीकारे सन् । भिषज्यत्यनेन भेषजं, भिषज कण्डूदिः, अनन्तावरापेतिहभेषजा-
 दिदि (सू०) निर्देशाद् गुणः, भेष रोगं जयतीति दुर्गः । (औपधेयं) औपधेरजात किने (सू०)
 भाषणम् । (भेषज्य) अनन्तावमपेतिहभेषजाज्यः (सू०) स्वार्थे । अविद्यमानो गदोऽस्तिमगदः ।
 जयने गेगाध्यायुः, कृषागर्जायुग् (उ०) ॥ ५० ॥ रुग्णनेनया रुग्, किन् । (रुग्ण) निरायुश्
 (विद्वेद दिव्यं) । व्याधायतेऽरुग्णोऽर्थः । गदनि व्यधा गद । आभीनप्रत्ययः, अन रोगे-
 षमाद्वा । आभेयि । यश्चने पूषने रोगराजत्वादक्ष्मा । राजयक्ष्मावि । रुग्णनेनेन क्षयः । शुभ्रत्यनेन
 शोषः । प्रतिश्यावे छानि प्रतिश्यायः, श्वाद्ययेति (सू०) नः । पीनं स्वल्पतं नयति पीनसः
 ॥ ५१ ॥ क्षय भुक्, मित्, क्, अत् । छाननेनेन छातः । क्षौलनेन क्षयः । शवावि निवर्तति

स्त्री क्षुत्क्षुतं क्षय पुंसि काश(स)स्तु क्षयथु पुमान् ।
 शोफस्तु श्वयथु गोथ. पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥
 किलाससिध्मे कच्छा तु पामा पामा विचर्चिका ।
 कण्डूः खर्जुश्च कण्डूया विस्फोट पिटकस्त्रिपु ॥ ५३ ॥
 व्रणो स्त्रियामीर्ममरु क्लीबे नाडीव्रण. पुमान् ।
 कोठो मण्डलक कुप्रश्वित्रे दुर्नामकार्शसी ॥ ५४ ॥
 आनाहस्तु विवन्त्र स्याद् ग्रहणी रुक्प्रवाहिका ।
 प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथु समा ॥ ५५ ॥
 व्याधिभेदा विद्रधि स्त्री ज्वरमेहभगदराः ।
 अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्पूर्वं शुक्रावधेस्त्रिपु ॥ ५६ ॥
 रोगहार्यगदकारो भिषग्वैद्यो चिकित्सके ।
 वान्तो निरामय. कल्य उद्वाघो निर्गता गदात् ॥ ५७ ॥

शोफ शोथथ । शयतेनेन श्वयथु । विषयतनया विपादिका, पादसतस्य (सू०) इत्यत्रान्यत्रापीति वक्तव्याद् युन्- लोपो वा ॥ ५२ ॥ समे इति शेष । किलमस्यति किलासम् । सिध्यति सिध्य मल शिश्राह्यम् । कपति कच्छ । विबल्यन् पामा । (पामा) द्युवभाष्य मन्यतरस्या (सू०) । विचर्चयति विचर्चिका, अङ्गुल्यादिसन्निपु सूत्रमाः पिटका, खर्जूवशाथ इत्येके । कण्डूयति कण्डू, भावेकिप् (सप्तदादिभ्यः किप्) । (कण्डूया) अत्रत्ययन् (सू०) । खर्जानं खर्जू, कज खर्ज व्यथने । विस्फोटयति विस्फोट । पठति सश्लिष्यति पेटति वा पिटका ॥ ५३ ॥ व्रणयति व्रण । ईरयत्यहममी- मेम् । इयत्यह, उत् । नाड्या व्रण, समासे पुस्त्वम् । नाडिश्च । कृयते शब्दते कोठ । (मण्डलक) मण्डलाकृति कुण्डम् । समे इति शेष । कुण्डाल्यङ्ग वुष्ठ, वुभिन् निष्ठति वा, अत्राभ्यगोभूर्वति (सू०) पत्वम् । श्वेतते श्वित श्वेतकुण्डम् । पापरोगवाद् दुर्नामकम् । इयत्यह । युद्- युदकलभ च ॥ ५४ ॥ आनाहन विष्मूत्रनिरोधः । गृह्णाति ग्रहणी, जाठरोऽग्नयेतेनया वा सच्छेद्यम्यन् । रम्योग । मलप्रवहण प्रवाहिका, रोगाख्यानाण्युत् (सू०) । प्रच्छर्दनं प्रच्छर्दिका, रोगाख्य याग्युत् (सू०) । वमन वमि । छर्दिच्छर्दि च ॥ ५५ ॥ विद्राशनया विद्रधि, विद्रो धीयेतेत्या वा । मेहति मूत्रयतेन मेह । प्रमेहोपि, दीपयदीपयत् । भ । दारयति भगदर स्त्रियस्तथौ पिटक, पू सत्रयेद्वारिसतो (सू०) इत्यत्र भगेच- दारेर्वक्तव्यात् (वा०) सच् । शीपद पादवर्मीक केशान् विन्दन्नुत्तमम् । व्यधिभेद इत्येव । अश्मान शुक्र रात्यश्मरी । शुक्रात्पूर्वं मूर्च्छितान्ता वाच्यङ्गिद्वा ॥ ५६ ॥ अगद क्रियतेनेनागदकार, कोरस- न्यागदस्य (सू०) इति मुम् । भिषग्यति भिषक् । भिषामधने वेद वा वैद्य । आयो सामायेनौपधा- दावरीत्येके । वमति वन्त, वार्त्त इति तु युक्त, यद्वक्ष्यते- वार्त्त पत्युन्यरोग च त्रिपु, इतिरस्यास्ति, प्रज्ञाभद्रार्चवृत्तिभ्याम् (सू०) । कल्यु साधु कल्य । उद्वाघने रमोवाप, क अनुपसर्गापुत्रेति (सू०) साधु ॥ ५७ ॥ गदावति स्म गदान, गयोगदिरातेरातो (सू०) इति निश्च नत्वम् ।

ग्लानग्लानू आमयायी विकृतो व्याधितोऽपदुः ।
आतुरोऽप्यमितोऽभ्यान्तः समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥
दृष्टुणां दृष्टुंगोभी स्यादग्नोरोगयुतोऽग्नयः ।
यातकी यातरोगी स्यात्प्रातिनारंतिमारकी ॥ ५९ ॥
स्युः क्लिप्ताक्षे शुद्धचिह्नपिह्नाः क्लिप्तेक्षिण चाप्यमी ।
उन्मत्त उन्माद्वति श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफौ ॥ ६० ॥
न्युब्जो भुग्ने रजा वृद्धनाभी तुण्डि (न्दि) लतुण्डि (न्दि) मौ ।
किलानी मिध्मलोन्धोऽष्टमूर्च्छालो मूर्तमूर्च्छितौ ॥ ६१ ॥
शुकं तेजोरंतसी च वीजवीर्यंन्द्रियाणि च ।
मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा स्त्रियां नु त्वगस्रग्धरा ॥ ६२ ॥

ग्लानि नृच्छातो ग्लानुः, ग्लानिम्यवस्तुः (मू०) । आमये स्यान्मानवायां, सर्वत्र-आमयस्वोपसंख्या-
नाद्विनिर्देश (वा०) । व्याधिः सजातोऽप्यव्याधितः । अतुल्यः । अतुरोऽप्यतुरः, अतुराणि रोग-
दा । अमितोऽप्यने स्यान्मितः (अन्यमितश्च), रुधिरादेरेण (मू०) वेद् । स्यात्तद्वृत्तमर्थ [वे]
मारिमारी च देवतेति श्रीहर्षः । पामास्यान्ति पामनः, पामर इत्येके, द्रावयति श्रीमोजः । [कण्ट-
रस्यामि] कच्छुराः, कच्छुराम्बन्वच (वा०) इति रः ॥ ५८ ॥ (दृष्टुणः) पामदिवाऽष्टाकोपलप्री-
दृष्टुणाम्बन्व (ग०) इति नः । दीर्घत्वेनया दृष्टः । अग्नौति सन्वयार्थिषः, अग्न्यादिभ्योश्च (मू०) ।
यातो विदतोऽप्य यातकी, यातानिषागान्यांश्च (मू०) इति निः । एकदेशे विकृतत्वादीनामर्थ-
॥ ५९ ॥ द्विषाम्यवुत्तुचिह्नांलुत्तुधाम्यवुत्तुर्गति वक्तव्यात् (वा०) यधवः । चक्षुःक्षेत्रेण, तेन चक्षु-
र्गतेः क्षेत्रभूये नाम रोगः, तद्योगात्तुल्यं चक्षुः, वृद्धचक्षुःतुल्यः पुमान् । उन्मादो वानभूतादिदोषाविम-
विध्रमः । श्लेष्माम्यान्ति, मिम दिवाऽष्ट (मू०) । (श्लेष्मणः) पामादिवातः (लेनार्तिपामार्थानि ॥ ६० ॥
न्युब्जन न्युब्जः, घृत्, मुज्जनवृत्तौपानुगतयोः (मू०) इति सात् । भुग्नेः कृच्छः, न्युब्जेन पाणि-
गतेन भुग्नत्वेन रोगात् न्युब्जः पुमान्, मच्छाश्चन- विप्रद्वयंभनं न्युब्ज न्युब्जः कृच्छ उदा-
हृतः । तुण्डिपतनामि, तुण्डिभु उटं, उलव (तुण्डादिभ्यश्चलत्) । (तुण्डिभः) तुण्डिपतनि
(मू०) भय, एकदेशविकृतत्वात् । (मिध्मलः) मिध्मदिवाऽष्ट (मू०) । अन्येऽप्य, अन्य हृष्ट-
पक्षारः । नमिषि श्लेष्माश्च । मूर्च्छालोऽपि (मूर्च्छालः), प्रमिष्यत्वात्तव (मू०), शुद्धवृत्तना-
पापेभ्यते (ग०) । मूर्च्छितं मूर्तेः, शान्त्य- (मू०) इति छत्तेः, नाश्यादेति (मू०) नश्याभावः ।
मूर्च्छां मूर्च्छाम्ब मूर्च्छितः, मूर्च्छामूर्च्छाः स्त्री वा ॥ ६१ ॥ भोजनि यदति दृष्टम् । तेजराति तेज-
असुत् । रंयने रेतः, रीद कदमे । रंयने वेने वा बीजं, बीजिर्निकृष्टः । बीजं दे कथु वीर्यम् ।
इन्द्रायमनो सिद्धिर्गतिर्गतिर्दिव, इन्द्रियमिन्द्रियमिति (मू०) याधः । मिनेति कान् स्रग्धरा-
म्ययुः । पानि रंयने पित्तम् । वाक्कति कफः । श्लेष्मति श्लेष्मा । (त्व) त्वमस्रग्धरा-
अयुगे धरा (अयुगध) ॥ ६२ ॥ (विदितं) विदित अयवे । तदं वतमस्रग्धरा त्वम, तन्वनेन

पिशितं तरसं मांसं पललं ऋण्यमामिषम् ।
 उत्तमं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥
 रुधिरसृगलोहितास्त्ररक्तक्षतजशोणितम् ।
 बुष्काममांसं हृदयं हृन्मेदस्तुषपा वसा ॥ ६४ ॥
 पश्चाद्भीवासिरा मन्या नाडी तु धमनिः सिरा ।
 तिलकं क्लोमं मस्तिष्कं गार्दं किट्टं मलोऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥
 अन्नं पुरीतद् गुल्मस्तु श्लोहा पुंस्यथ वस्त्रसा ।
 स्नायुः स्त्रियां कालखण्डयकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥
 सृणिका स्यन्दिनी लाला दूपिका नेत्रयोर्मलम् ।
 मूत्रं प्रस्राव उच्चार्यस्करौ शमल शकृत् ॥ ६७ ॥
 पुरीषं गूथं वर्चस्कमखी विघ्नाविषौ समौ ।
 स्यात्कर्परं कपालोत्थी कीकस कुस्यमस्थि च ॥ ६८ ॥

कार्श्यं वा । मन्यते मांसं, मासभक्षयितामुच्येति नैरुक्ताः [मासभक्षयितामुत्र यस्य मासमिहाद्यपहम् ।
 एतन्मासस्य मासत्वे निरुक्तं मानरत्रवीदिति नैरुक्ताः] । पात्यतेनेन देहः पललं, यच्छाश्वतः— पल्ल
 तिलमिध्रे स्यात्पल्लव पिशितेति च । करते (कूयते) क य, कुट् गतौ । आमिष्यत आमिषम् । ज इ-
 गल च, पल नानावै । उत्तम्यते शोष्यते— उत्तमम् । बलं लुनाति बलम्, बलि सौत्रो वा ॥ ६३ ॥
 रुणद्धि स्रोतसि रुधिरम् । अस्यते न सृज्यते वामृक् । ललित रक्त च वर्णतः । अस्यतेक्ष्णम् । शोणति
 शोणित, शोण वर्णे । बुष्कयते स्वादु वन्मृगयते बुष्का, नान्न पुस्पय, स्त्रीत्येके, वृक्षेति वैयाः । अन्नं
 मुख्यम् । ह्रियते हृत्— जावाधार पश्य, दान्तं प्रकुल्यन्तम् । मेघति स्निह्यति मदः, असन्तत्वाङ्गवे ।
 उप्येत वषा । वस्ते मास वसा, शुद्धमासस्य यः स्नेह सा वसेति वैयाः ॥ ६४ ॥ पश्चाद्भोगे भीवाया कृका-
 काया सिरा, मन्यते मन्या सञ्ज्ञायासमजनिष्यदेति (सू०) कश्च । नष्टस्वेयं नाडी सौपीयौत् । धमति धमनि,
 धमि सौत्र । सिनोति काय सिरा, पिन् वन्धने । तिलति तिलकम् । क्लाम्यति क्लोम, उदर्यो जलाधार ।
 हृदयस्य दक्षिणे यकृक्लोम वामे श्लोहा पुष्फुसश्चति वैयाः । मस्तकमज्जा, मस्तकमिष्यतीति मस्तिष्क, इष
 गतौ । गुर्यते गार्द, गुरं परिवेष्टने । केरति किट्टम्, किट् गतौ । मलते धारयति काय मल ॥ ६५ ॥ अमलनेत्रा-
 भ्रमन्त्रम् । पूर्यते पुरीतत्, तान्तोयम् । गुच्यते रक्ष्यते मा बाधयति गुल्म । श्लेहते श्लोहा, नान्त ।
 वस्ते छ दययि काय वन्मसा । असा रु[न]हाहथ । स्नायुल्लङ्ग स्नायु, स्त्री वेष्टने । महास्नायुश्च कण्डरा,
 स्नायुसपात इति वैयाः । दक्षिणपार्श्वे कृष्णमाभाशः कालखण्डम्, कालखण्डजमिलेके । यम करोति
 यकृत् ॥ ६६ ॥ स्रापि सृणिका । स्वन्दते स्यन्दिनी । ललाति लाली वा लाला । दूपयलाक्षि दूपिका,
 दूषाकपि । (प्रस्राव) प्रेष्टुस्तुषवइति (सू०) घञ् । उच्चार्यते प्रेषणे— उच्चार । अवाध कीर्यत इति,
 वर्चस्वेवस्करइति (सू०) साधु । शाम्यति शमलम् । शक्नेत्यनेन शकृत् ॥ ६७ ॥ पिपत्यन्त्र पुरी-
 षम् । गूयत उत्सृज्यते गूथम् । वर्च एव वर्चस्वम् । वितीयेनेनया विघ्ना । वेकष्टि विन्, विदसतीति
 सम्प्राः । कल्पते कर्परः, कृपे रो रो नास्ति बाहुलकात् । क पालयति कपाल मूर्ध्नोस्थि, घटादि
 शृण्वोऽनुपचारान् । कोनि कसति कीकसम् । कुले शरीरे साधु कुन्य, कोलति संस्थाप्यते वा । अस्यतेस्थि
 ॥ ६८ ॥ कं बालयति कङ्कानलति वा ककालः, देहभ्रमरेऽप्यपञ्जर । करङ्कं पि । कशाद्वेति

स्याच्छरीरास्थि कङ्कालः पृष्ठास्थि तु कण्ठिका ।
 शिरास्थनि करोटिः स्त्री पार्श्वस्थानि तु पशुका ॥ ६९ ॥
 अङ्गं प्रतीकोवयवापघनोय कलेवरम् ।
 गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्त्म विग्रहः ॥ ७० ॥
 कायो देहः क्लीबपुंसाः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ।
 पादाद्ये पदं पादः पदद्विभरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥
 तदपन्या घुटिके गुल्फा पुमान् पार्ष्णिरधस्तयोः ।
 जङ्घा तु प्रसृता जामरुपवाग्नीवदस्त्रियाम् ॥ ७२ ॥
 सक्थि क्लीबे पुमानूरुस्तत्सांधिः पुंमि वक्ष्णः ।
 गुदं त्वपानं पायुर्ना वस्तिर्नाभरयो द्वयोः ॥ ७३ ॥
 कटो ना श्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुभती ।
 पञ्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबं तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥
 कृपकां तु नितम्बस्थीं द्वयहीने कुकुन्दरं ।
 स्त्रियां स्फिची कटिमोथावुपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥

मुनिः, कश्यप इति । पृष्ठप्रस्थां गङ्गा पुमान् । के रयति करोटिः कण्ठिका च । पूर्णे पशुः, पशुर्वै
 पशुका ॥ ६९ ॥ अङ्गस्यङ्गम् । प्रथमे प्रतीकः । अवयवैस्त्वयवः । अवहन्त्यनेपघनः, अपघनोऽङ्गः ।
 भित्ति (मू०) मधुः । कश्यपे कलेवरम् । गात्रे गच्छति गात्रम् । उच्यते वपुः । संहन्यते संहननस्मि-
 न्पद्मानि संहननम् । शरीरे शरीरम् । वृष्यते मिच्यते वर्पने मलान्ता वर्त्म । विगृह्यते विग्रहः, प्रवृद्ध-
 इति (मू०) अप् ॥ ७० ॥ चोष्यते कायः, निशमयितुं शरीरोपसमाधानेन च देखकः (मू०) । दिद्यते
 देहः । मूर्च्छते वर्धते मूर्तिः । तन्यते तनुः । प्रारम्भ पदस्य प्रपदं, पदपदः पादपदोऽपि । पयतेनेन
 पादः । पदिनि लङ्गलक्षणायां नास्ति, यस्तु गौः पदा न पदग्रह्या, पदग्रहमेव दधानायेत्यादौ स पदग्र-
 हासिति (मू०) पदोदेशः, अतः पदोऽप्यप्रति पादाम्, कमे तु पदम् । अहम्यनेनाङ्घ्रिः । चरम्यनेन
 चरणः ॥ ७१ ॥ पादप्रस्थां पार्श्वे नि सने, घोटने घुटिका, घुट परिधर्तने । गुल्फने गुल्फः । गुल्फाद्यः
 पद्माङ्गाः पार्ष्णिः, पुमानेति प्रायस्क, पृष्यते जघने विगृह्यते विगृह्यते विगृह्यते विगृह्यते पार्ष्णिः । जटपन्यते
 कुण्डले गच्छति जटका । प्रसृति प्रसृता । जायते जानुः । क्लीबं पदं प्रन्यः । अस्थि विद्यते प्राणवत्,
 आमन्दावच्छेदिति (मू०) सपु ॥ ७२ ॥ मज्जति सज्जि । कर्त्तव्यः । वक्ष्यते वक्ष्यते, वक्ष्यते
 वक्ष्यते । गवने गृह्यते वानेन गुदम्, गुद परिवेष्टने वा । अवानित्यनेनावानम् । पाणि मर्त्यमार्गाणां,
 निबन्धि वा वेष्टम् । दमयस्मिन्मधु वन्तिमधुपुष्कम् ॥ ७३ ॥ कट्यन आग्रियते कट्, शवे श्रोणी
 कालेऽपि च गत्राग्रे भूयो कट् इति शास्वतः । कटीगेति । श्रोण्यते गृह्यते श्रोणिः, तस्याः पदमिव-
 चकृत्पार्श्वेन मृताभिमन्यया, ककुभती । कट्याः पञ्चान्नितम्बः, निशमयति मृतमनमनमनितम्बः । श्रीकट्याः
 पुरो भगः । हन्यते जघनम् ॥ ७४ ॥ कृपयति कुपयति कुकुन्दरं, द्वयहीने कृपे । कृपयते स्फिचः ।
 प्रपन चट्टिने प्रोषः । प्रोहोने । (उपम्य) वक्ष्यमाणौ भागक्षिप्तौ ॥ ७५ ॥ भगवते भग,

भगे योनिर्द्वयोः शिश्रो मेढ्रं भटनशफसी ।
 मुष्कोण्डकाशो वृषण पृष्ठवशाधर त्रिकम् ॥ ७६ ॥
 पिच(चि)ण्डकुक्षी जठरादरतुन्द स्तनो कुक्षी ।
 पु(चू)चुक तु कुचामं स्यान्न ना ऋण्ड भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥
 उरा वत्स च वक्षश्च पृष्ठ तु चरम तना ।
 स्कन्धो भुजशिरोसोस्त्री सधी तन्मैव जघुणी ॥ ७८ ॥
 बाहुमूले उभे कक्षी पार्श्वमस्त्री तयारध ।
 मध्यम चावलग्नं च मध्यास्त्री द्वी परो द्वयो ॥ ७९ ॥
 भुजबाहू प्रवेष्टो दं स्यात्कफो(पो)णिस्तु कूर्पर ।
 अस्यापरि प्रगण्ड स्यात्प्रकाप्रुस्तस्य चाप्यध ॥ ८० ॥
 मणिवन्धादाकनिष्ठ करस्य करभा वहि ।
 पञ्चशाख शय पाणिस्तर्जनी स्यात्प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥
 अङ्गुल्य करशाखा स्युः पुंस्यङ्गुष्ठ प्रदेशिनी ।
 मध्यमानामिका चापि कनिष्ठा चति ता क्रमात् ॥ ८२ ॥

(खनेषचेत्यत्र) खलो भग पदमिति वक्तव्यादध (शा-) । योति योनि । चाचिह्न स्मरगृह च । शिने ति धर्षति भग शिश्र, शेफ[र]श्च । मेहल्यनन मट्टम् । मुष्णाति गापायात शुक्र मुष्क । अण्डयो काशोण्डभेदः । वर्पनि शुक्र वृषण । पल्लव । पृष्ठा नोष ऊर्वे सद्यो त्रिमघडास्त्रकम् ॥ ७६ ॥ पचत्यर्षे पिचण्ड, अपिचमरयाहार व । कुप्यत कुक्षी । जमत्याहार जठरम् । उदीयति(दियति) उदरम् । तुदात तुन्द, तुन्दिश्च । सन्धय चारे स्तनी । कूयेते कुच्येते वा कुक्षी । वक्षोरर्द्धा उरामयी च । त्वाचवल्ग्वक्त वायति पायमान चुचुकम् । (कोर्ड) कुड पनत्व, ना पुलिङ्ग न भवति । वक्षे मयाद्विभास्थि क्राडा ॥ ७७ ॥ उरम्यति सहते-उर उरम् कण्डवादि । वस्यते छाद्यते वत्सम् । (वक्ष) वक्ष सपाते, अमुन् । पञ्च (क टाट) एकार्था इयेके । पृष्यते सिच्यत पृष्ठ देहस्य पश्चाद्भाग, पश्चान्मात्रे तूपच रात् । स्कन्धते भारण स्कन्ध । अस्यैव भारणाम् । असरक्षया सन्धिरद्विभास्थि, जायत जघ्नु ॥ ७८ ॥ कच्येते वक्षौ, यन्नावपि कक्षौ । (पार्श्व) पार्श्वणसवत्तव्य (बा०), पार्श्व इति द्विवचन न्यायम् । मध्ये भव मध्यम, मध्यान्म (सू०) । अवलग्न्यालग्नमतिकृशतात् विलग्न च । मन्दते मध्यम् । परो भुजो बाहुश्च ॥ ७९ ॥ भुज्यतनया भुजा, भुज्युत्वाविति (सू०) साधु । बहति वाहते प्रयतते वा बाहु, बाहू प्रयत्ने । प्रवेष्टेते प्रवेष्ट- । याति ददात वा दा, सान्त क फणति कफेण । कुरति कूर्पर, बाहुपवाहुसधेररतिसङ्गस्य पश्चाद्भाग तथा च- कफाणि, कूररोऽ रत्ने पृष्ठमिति नाममाला । अस्य कूर्परस्याध्व, प्रगश्यत प्रगण्डगते वा प्रगण्डो बाहु । कूर्परस्याध्व प्रकुप्यते प्रवेष्ट उपवट्ट, यत्काल्य - प्रवेष्टमन्तर विद्यादरतिसमिग्नवयो ॥ ८० ॥ मणैर्वन्धो मणिवन्धो भुजपाण्यो सधी । तस्मादारभ्याः निष्ठाया करम, करे भतात् आडभिषेधौ (सू०) शेतस्मिन्मर्ष शय, शम श्लोक, नाममाला तमय पपाठ- पाण शम शयो हस्त इति । पणन्तेन पाणि । हस्तकरो नानार्थे । मणिवन्ध पाणिमूल । तर्जयत्यनया तर्जनी । प्रदिशत्यवश्य प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥ अङ्गु पाणिपाद लल्यङ्गुली । अङ्गुली तिष्ठत्यङ्गुष्ठ, सुपिस्थिति (सू०) क, अङ्गाम्ब गोभूमीति (सू०) परम् । अनामिका नामप्रहणयोग्या, ब्रह्मणानया शिरश्छेदनादत एवास्या पवि- कियते । कनिष्ठत्यङ्गुली । ता अङ्गुणश्च । पञ्चाङ्गुण्य ॥ ८२ ॥ नाम्नि रामस्य नख, नखाग्रपादिति

पुनर्भवः कररुहो नखोस्त्री नखरोस्त्रियाम् ।
 प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥
 अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वावशाङ्गुलः ।
 पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ॥ ८४ ॥
 ह्रौं संहतौ सिंहतलप्रतली घामदक्षिणौ ।
 पाणिर्निवृजः प्रसृतिस्ती युतावत्रलिः पुमान् ॥ ८५ ॥
 प्रकाष्ठे विस्तृतकरे हस्तो मुष्ट्या तु वन्द्या ।
 स रत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥
 व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ।
 ऊर्ध्वविस्तृतदो पाणिर्माने पौरुषं त्रिपु ॥ ८७ ॥
 कण्ठो गलोथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपि ।
 कम्बुमीया त्रिरेखा सावहुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥
 चक्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।
 क्लीबे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ॥ ८९ ॥

(मू०) साधुः, न खनति याति वा । नर्म रति नगरः, न खन्यते वा, दहरेकवका (खनेर्दहरेकेकव-
 कावाच्याः) । पुनर्भवः कररुह इत्येके पेदुः । त्रिभुवनवरणत्वाभावः । कामाङ्कुशोपि । तर्जन्या युते
 तते प्रसारितेङ्गुल मध्यं, प्रादिरयते प्रादेशः । मध्यमया युनेङ्गुले तते तालः, तल प्रतिष्ठायाम् । अना-
 भिकया युने ततेङ्गुले, गोकर्णाङ्गुलैर्गोकर्णः ॥ ८३ ॥ सह कनिष्ठया ततेङ्गुले वितस्तिः, वितस्तीति ।
 दिष्टिश्च । द्वादशाङ्गुल इति सिद्धस्यानुवादः । चपेटेन चपटः, चपेटापि । प्रमूतं तलमस्य प्रतलः ।
 प्रमूतो हस्तोऽस्य प्रहस्तः ॥ ८४ ॥ द्वौ प्रमूततली संहतौ सिंहतलाख्यौ, सिंहो हि मिलिताभ्यां चपेटाभ्यां
 हन्ति, संहतयो वा- इत्येके संहतं संपटं कर्तन्ति । संघुचिनो हस्तस्तालादिना, प्रक्षिपत इति
 प्रमूतः । प्रमूतिश्च । निवृज इत्यनघटः । प्रवृजस्त्वर्धप्रमतिः । तौ युतौ प्रसृतौ पार्श्वभ्रष्टौ लौकिको-
 षलिः, धर्मेण (अय्यते) नेनेति, अय्यने जलमनेनेति नैरुक्ताः । नाथे तु- पताकाभ्यां तु हस्ता-
 भ्यां सन्धेपादप्रलिः स्युतः ॥ ८५ ॥ वही (प्रकाष्ठे) प्रसारितपाणौ हस्तयुर्विद्युत्तङ्गुल मानम् । स
 हस्तः, रत्नेः पुंस्वार्यो वा । रत्नोस्मिन्मन्त्रा रत्निः, सह रत्न्या मुष्ट्या वर्णन इत्येकः । नास्ति रत्निर्मु-
 ष्टिरस्यारत्निः, निष्कान्ता कनिष्ठास्मिन्निष्कनिष्ठो मुष्टिर्मेनोपलभितः स हस्तोऽस्तस्याख्यः ॥ ८६ ॥
 व्यामीपने रज्ज्वाग्नेन व्यमानि वा व्यामः, स्वे स्वे पार्श्वे प्रसरितशोर्बाह्वोर्मध्यम् । ऊर्ध्वं विस्तृतो दोः
 पाणिश्च तुः पुंसो यत्र तन्मानमप्ये पौरुषं नाम मानम्, पुरुषोर्ध्वमानं ततोऽपमिलेके, पुरुषहस्तिभ्याम-
 न्त्र (मू०) । द्वादशाङ्गुल तु पौरुषं द्वायमानम् ॥ ८७ ॥ वणति कण्ठे वा कण्ठः । गिलति गलो
 ग्रीवाप्रभागः । गृणति गिरि वा ग्रीवा । शिरो धीर्नेत्यां शिरोधिः । क धारयति कपरा, संज्ञाया-
 श्चतुर्भावि (मू०) नन् । शराकृतग्रीवा कम्बुग्रीवाख्या, अर्था त्रिवल्या चेति । न वरलवति वावटुः ।
 धारयति पादा । हृक शिरोभोरनटति कृकाटिश्च ग्रीवाग्रश्च प्राणः ॥ ८८ ॥ उच्यतेनेन वन्द्यम् । अस्मै-
 त्तिप्रत्ययः । कम्बुग्रीववद्वल (मू०) इति शब्दः, मुखं मुखान्तरालं च द्वयनाम्पमिति शाश्वतः । उप-
 तेनेन वदनम् । तुण्ड्यतेनेन तुण्डं, तुटि तोडने । अनिति श्रमिलनेनाननम् । लप्यतेनेन लपनम् । गन्ध-
 तेनेन मुखं, दिव्यनेर्मुखोदात्तः (उ०), मुदितानि गन्धवलेके । त्रिघ्न्यनेन घ्राणम् । घोणति
 भ्रमति गन्धये घोणा । नागेने नासिका, कुक्का गन्धवहा घोणा प्राणं नागा च नासिकेन मुनिः कुक्का-
 मयाद । विष्ट्यां वि ङीप् ॥ ८९ ॥ उच्यते तद्वज्रदारेणैव इत्युपार्थो- शरणाग्रण्यादुत्तरो-

भगे योनिर्द्वयोः शिश्रो मेढं महनशेकसी ।

मुष्कोण्डकोशो वृषणः पृष्ठवंशाधर त्रिकम् ॥ ७६ ॥

पिच(चि)ण्डकुक्षी जठरोदरतुन्दं स्तनौ कुक्षी ।

चु(चू)चुकं तु कुचाग्रं स्यान्न ना क्रोढं भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥

उरा वत्सं च वक्षश्च पृष्ठं तु चरमं तनोः ।

स्कन्धो भुजशिरोसोस्त्री संधी तस्थैव जघ्नुणी ॥ ७८ ॥

बाहुमूलं उभे कक्षौ पार्श्वमस्त्री तयोः पृथः ।

मध्यमं चावलग्नं च मध्योस्त्री द्वौ परौ द्वयोः ॥ ७९ ॥

भुजबाहु प्रवेष्टो दं स्यात्क्रोधां (पो)णिस्तु कूर्परः ।

अस्थोपरि प्रगण्डः स्यात्प्रकांष्ठस्तस्य चाप्यधः ॥ ८० ॥

मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभा वहिः ।

पञ्चशाख दायः पाणिस्तर्जनी स्यात्प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥

अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः पुंस्यङ्गुष्ठं प्रदेशिनी ।

मध्यमानामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥ ८२ ॥

(खनोपचेतय) खलो भग-पदमिति वक्तव्यादय (शा०) । योति योनि । श्रीविहं स्मरगृहं च । शिनोति धर्षति भग शिश्र, शेफ[१] थ । मेढत्यनेन मेढम् । मुष्णानि गोपायात शुक्र मुष्क । अण्डयोः कोशोण्डकोशः । वर्पति शुक्र वृषण । पेलथ । पुष्पास्नोथ ऊर्वेः सवो त्रिसप्तत्रिकम् ॥ ७६ ॥ पचयर्षे पिचण्डः, अपिचमत्याहारं वा । कुचते कुक्षिः । जमत्याहार जठरम् । उदीर्यति (दियति) उदरम् । तुदति तुन्दं, तुन्दिथ । स्तन्येन वत्सं स्तनौ । कृष्यते कुष्येने वा कुक्षौ । वक्षोहर्षो उरामर्जो च । चुचिबल्यधक कायति पायमानं चुचुकम् । (क्रोढं) रुड घनत्वे, ना पुंलिङ्गं न भवति । वक्षे मभ्याद्विप्रास्थि क्राडा ॥ ७७ ॥ उरम्यति सहते-उरः, उरम् कण्डवादि । वक्ष्यते छाद्यते वत्सम् । (वक्ष) वक्ष संपाति, अमुन् । पथ (क्रोडादयः) एकार्थं द्वयेक । प्रथने सिच्यते पृष्ठ देहस्य पश्चाद्भाग, पश्चान्मात्रे दूषव रात् । स्कन्धते भारेण स्कन्ध । अस्थने भारेणाय । असप्रक्षयो सन्निवहद्विप्रास्थि, जायते जघ्नु ॥ ७८ ॥ कस्थते कक्षी, यन्नावपि कस्थौ । (पार्श्वे) पार्श्वगमवक्तव्यः (वा०), पार्श्वे इति द्विवचनं न्यायम् । मध्ये भग मध्यमं, मध्यान्म (सू०) । अवलगत्यालग्नमतिकृशरात् । विलग्नं च । मन्यते मप्यम् । परौ भुजो बाहुथ ॥ ७९ ॥ भुज्यतेनया भुजा, भुजान्युज्जाविति (सू०) साधुः । वहति बाहते प्रयतते वा बहु, बाहु प्रयत्ने । प्रवेष्टते प्रवेष्टः । वति ददाति वा दं, सान्त । क पणति कफोणिः । कुमति कूर्परः, बाहुपाबाहुधेररनिषक्षस्य पश्चाद्भागः, तथा च- कफोणिः कूर्परोऽ-रत्ने. पृष्ठमिति नाममाला । अस्य कूर्परस्योर्थे, प्रगभ्यते प्रगण्डपते वा प्रगण्डो बाहु । कूर्परस्यापि, प्रकुच्यते प्रकोष्ठ उपवहु, अत्कात्य - प्रकोष्ठमन्तर विद्यादरहितमणिबन्धयो ॥ ८० ॥ मणेरन्धोत्र मणिबन्धो भुजपाशोः संधि । तस्मादारभ्याकनिष्ठया करम, करे भर्ताति आडभिचिषी (सू०) । शेतेस्मिन्मर्ष दायः, दाम श्लेरे, नाममाला तभर्थ पापट- पाणि दाम. शयो हस्त इति । पणन्तेनेन पाणि । हस्तकरो नानार्थे । मणिबन्ध पाणिमूल । तर्जयत्यनया तर्जनी । प्रदिशत्यवश्यं प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥ अङ्गुं पाणिनां ल एङ्गुली । जघ्नी तिष्ठत्यङ्गुष्ठ, सुपिस्थइति (सू०) कः, अमराब्-गे भूर्गिति (सू०) पाठम् । अनामिका नामग्रहणयोग्या, ग्रहणोनया शिरःछेदनादत एवास्या पवित्रं कियते । कनिष्ठान्द्रा । ता अङ्गुष्ठायाः पञ्चाङ्गुष्ठाः ॥ ८२ ॥ नादिन गमस्य नस, नानावपादिनि

पुनर्भवः कररुहो नखोस्त्री नखरोस्त्रियाम् ।
 प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥
 अङ्गुष्ठे सकानिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ।
 पाणी चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ॥ ८४ ॥
 ह्रीं संहती सिंहतलप्रतली वामदक्षिणी ।
 पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिस्ती युतावन्नलिः पुमान् ॥ ८५ ॥
 प्रकाष्ठं विस्तृतकरे हस्तौ मुष्ण्या तु वन्द्या ।
 स रत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिमेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥
 व्यामो बाह्वः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ।
 ऊर्ध्वविस्तृतदोपाणिनुमाने पौरुषं त्रिपु ॥ ८७ ॥
 कण्ठो गलोय धीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपि ।
 कम्बुयीया त्रिरेखा सावहुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥
 वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।
 क्लीवे घ्राणं गन्धवहा घाणा नासा च नासिका ॥ ८९ ॥

(सू०) साधुः, न न्वनति यानि वा । नखं रानि नखरः, न न्वन्यते वा, वरेकवक्त्रा (खनेरेकरेकव-
 क्त्राद्याः) । पुनर्भवः कररुह इत्येके पेटु । त्रिभुवनवरणत्वाभावः । कामाङ्गुयोपि । तर्जन्या युते
 तने प्रसारितेङ्गुष्ठ मध्यं, प्रादिदशते प्रादेशः । मध्यमया युनेङ्गुष्ठे तते तालः, तल प्रविष्टायाम् । अना-
 मिकया युने ततेङ्गुष्ठे, गोकर्णादिभिर्गोकर्णः ॥ ८३ ॥ सह कनिष्ठया ततेङ्गुष्ठे वितस्तिः, वितस्तीति ।
 दिष्टिश्च । द्वादशाङ्गुल इति मिदस्थानुवादः । वयनेनेन चपटः, चपेटापि । प्रसृत तलमस्य प्रतलः ।
 प्रसृता हस्तस्य प्रहस्तः ॥ ८४ ॥ ह्रीं प्रसृतनले संहती सिंहतलाभ्यां, सिंहो हि मिलिताभ्यां चपेटाभ्यां
 हस्ति, संहतलो वा- इत्येके संहतं संघटं लानीति । संघटिनो हस्तस्तालादिना, प्रसृत इति
 प्रमतः, प्रसृतिश्च । निरुद्ध इत्यपठः । प्रसृतस्त्वर्थप्रगतिः । तौ युनौ प्रसृतौ पार्श्वजिष्टौ लौकिको-
 षलिः, अङ्के (अम्यते) नेनेति, अम्यते जलमनेनेन निरुक्ताः । नाद्ये तु- पताकाभ्यां तु इस्ता-
 भ्यां सन्नेपादपलि, स्तनः ॥ ८५ ॥ बहौ (प्रकण्ठे) प्रसारितपाणौ हन्मधुर्विषयङ्गुल मानम् । स
 हस्तः, राने, पुंस्त्वार्थो वा । रमन्तेरिमन्मम रत्नि, सह रत्या मुष्ण्या वर्तन इत्येकः । नास्ति रत्निर्मु-
 ष्टिरस्वारत्निः, निष्कान्ता कनिष्ठान्निभिष्कनिष्ठे मुष्टिमेनोपलक्षितः स हस्तोऽरत्नस्य ॥ ८६ ॥
 व्यामीयने रज्ज्वाग्नेन व्यमाने वा व्यान, स्वं स्वं पार्श्वं प्रसारितयोर्बोद्धव्यम् । ऊर्ध्वं विस्तृतो दोः
 पाणिश्च पुः पुंसो यत्र तन्मानमप्ये पौरुषं नाम मानम्, पुरुषोर्ध्वमानं ततोऽप्यनिलेकः, पुरुषहस्तिभ्याम-
 पुष (सू०) । द्वादशाङ्गुल तु पौरुषं ज्ञायमानम् ॥ ८७ ॥ कण्ठि कथ्यते वा कण्ठः । गिरति गलो
 धीवाप्रपागः । शृणोति गिरति वा धीवा । शिरो धीवनेत्यां शिरोभिः । क धारयति कपरा, संज्ञाया-
 मृष्टीति (सू०) नखः । शक्ताकृतिर्ध्रीवा कम्बुप्रवल्या, अनी निवत्या चेति । न वल्लवति वावटुः ।
 पयसि पाटा । हृत् शिरोऽन्तेनडति कृकाटिका प्रोतापथ्याग ॥ ८८ ॥ उच्यतेनेन वक्त्रम् । अस्ते-
 ग्निप्रस्थम्, हृत्पुष्ट्यङ्गुल (सू०) इति श्वत्, सुवर्णं मुष्णान्तरालं च द्वयमाश्रयिनि शाश्वतः । उच्य-
 तेनेन वदनम् । तुण्डयेनेन तुड, तुडि तोडने । अनिति अस्तिवनेनाननम् । लपनेनेन लपनम् । मन्म-
 तेनेन मुखं, शिवनेर्मुखबोदात्तः (उ०), मुष्टिनानि सङ्घटनेत्येकः । त्रिप्रत्ययेन प्राप्तम् । घाणीति
 घनमि गन्धं घाणा । नागने नविद्या, इत्या गन्धवहा घाणा घ्राणं नया च नामिकेति मुनिः कृत्या-
 मयद् । विष्टुर्पि विष्टी च ॥ ८९ ॥ उच्यते तद्वददारेगौ इत्युपधापौ- अथमाश्रय्यादुनरी-

ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ।
 अधस्ताच्चिबुक गण्डौ कपोलौ तत्परो हनु ॥ ९० ॥
 रदना दशना दन्ता रवास्तालु तु काकुदम् ।
 रसज्ञा रसना जिह्वा भ्रान्तायोष्ठस्य सृक्किणी ॥ ९१ ॥
 ललाटमलिकं गोधिरुर्ध्वं हृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियाम् ।
 कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं तारकाक्ष्ण. कनीनिका ॥ ९२ ॥
 लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ।
 हृग्दृष्टी चासु नेत्राम्बु रोदनं चास्रमधु च ॥ ९३ ॥
 अपाङ्गौ नेत्रयोरन्ता कटाक्षापाङ्गदर्शनं ।
 कर्णशब्दग्रही पुंसि श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥ ९४ ॥
 उत्तमाङ्गं शिर शीर्षं मूर्धा ना मस्तकास्त्रियाम् ।
 चिकुर. कुन्तलां बालः कच. केशः शिरोरुहः ॥ ९५ ॥
 तद्वृन्द कैशिकं कैश्यमलकाश्चणकुन्तलाः ।
 तं ललाटे भ्रमरकाः काकपक्ष. शिखण्डकः ॥ ९६ ॥

ष्टेन-वर्तते । अधो भनोऽधर । ओष्ठाभ्यां सहिताधरौ वा, अधरोऽथेष्टमात्रे वर्तते । ओष्ठाध, नीब्यते
 चिबुक इन्वप्रसाधि । गण्डति संहन्यते गण्ड । कम्पते कपोल । तदधो गण्ड । तत्पररतः अध द्रामे
 कपोलाध, हन्त्याहार हनु, पुंस्यपि ॥ ९० ॥ रयते विरहयतेभीभी रदना । दश्यते दम्यते चामीभिर्दशना
 दन्ताश्च । रदन्ति लिखन्ति रदा । तलल्लहरोऽस्मिस्तालु । ईपत्त्वते काकु ददाति वा काकुदम् । रस्य-
 तेनया रसना । लेडि जिह्वा । लेला च । घोटिकान्तर्गतगुण्डिका । ओष्ठेति जातवेरवचनम् । सृजति
 स्रालां सृक्कि, सृक्किणी इत्यपि कवित्वव्रतन्तत्वात् ॥ ९१ ॥ लल्लल्लतालंकार, लल्लल्लल्लल्लल्लल्लल्लल्लल्ल
 ललाटम् । अन्यते भूयतेल्लिक, अलीक च । गुध्यते पश्यादिना वेष्टयते गोधि- । भालं च । भ्रमति भ्रु,
 नेत्रोर्ध्वं रोमराजि । कूर्ममिति भागुरिः, तप्त, लक्ष्यादर्शनात्, एव कूर्चम् । तारयति तमसस्तारका,
 तारकाज्योतिषीतीत्याभाव (वा०) । अक्ष्ण इति खेचरीव्यवच्छेदः । (कनीनिका) कनी दीप्तौ ॥ ९२ ॥
 लोध्यतेनेन लोचनं विरोचन च । नायतेनेन दश्य नयन नेत्र च । ईक्ष्यतेननेक्षणम् । चष्टे वक्ति चक्षु ।
 अक्ष्णोत्यक्षि, इन्द्र चक्षु इति । दश्यतेनया दक्ष, इन्द्रास्त्रियाम् । अस्म्यतेसु, लक्ष च । अश्रुत आवण्ड-
 मधु । बाणो नानार्थे ॥ ९३ ॥ व ह्य मिति शेष । अपङ्गटावद्गादपाङ्गी । कटे क्षिपति कणश्च, अपा-
 ङ्गान दर्शन यत्र, नेत्रविभागव्यम् । वीर्यते शब्दोऽस्मिन्वर्ण । शब्दस्य ग्रहणेन शब्दग्रह । भ्रूयतेनया
 श्रुति । शृणाति श्रव, असन्त इति । श्रोत्र च ॥ ९४ ॥ शीर्यते जरसा शिर । एव कुमारशीर्षयो-
 णिनि (सू०) इति लिङ्गाच्छार्प्य प्रवृत्त्यन्तरम् । मूर्च्छति मूर्धा, पुमान् । मस्यति परिणमते मस्तकम् ।
 क वराङ्ग च नानार्थे । चयते चिकुर, चिहुर प्राकृते कस्य हादशान्, ससृष्टेयीति दुर्गा- कुन्तला
 मूर्धजा- छस्ताब्धिमुखाधिहुरा वच्चा इति । कुन्ताफार लाति कुणति वा कुन्तल । वत्यते बाल, ज्वल-
 दित्व ण्यो वा (ज्वलितेकस्तन्म्योण) । वचानि कच । ये दाते केश । शिरमिजत्र ॥ ९५ ॥ केशानां
 समूहे, अचित्तहस्तिघेनोष्ठ (सू०), केशाश्चाभ्यायञ्छावन्मनस्याम् (सू०) । अन्यन्ते भूयन्तेलका ।
 भ्रूणकाह्या वशा- (भ्रूणकुन्तला), चचराट्य । कुरलाध । ध्राम्यन्ति भ्रमरवतिकृतयो वा (भ्रमाका) ।
 काकरयेव पक्ष- । शिखण्ड दयने शिरसि गण्डयन वा शिखण्डक । क्षत्रियणा भृडा काकपक्ष इति
 गौडः ॥ ९६ ॥ कृणन्ती, कृणोति वा कवरी, जानपदकुण्डगणंति (सू०) दृष्ट्वा । देवा रचना ।

कवरी केमवेपो(शो)य धनिहः संयताः कचाः ।

शिम्या चूडा केमपागी व्रतिनस्तु सटा जटा ॥ ९७ ॥

वेणिः प्रवेणी शार्पण्यगिरस्त्री विमदे कचे ।

पागः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥ ९८ ॥

तनूनहं रोम लोम तद्बृहद्वा स्म(म्)थु पुंसुखे ।

आकल्पवेणी नेपथ्यं प्रतिहर्म प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥

दर्शिते त्रिप्यलंकर्तालंकरिष्युश्च मण्डितः ।

प्रसाधितालंकृतश्च मृपितश्च परिष्कृतः ॥ १०० ॥

विभ्राद् भ्राजिष्युरेचिष्यु मृपा तु स्यादलंक्रिया ।

अलंकारस्त्वामरणं परिष्कारो विमृषणम् ॥ १०१ ॥

मण्डनं चाथ मुहुर्दं किरीटं पुनपुंसकम् ।

चूडामणिः गिरोरत्नं तरलो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥

वालपाश्या पारितय्या पत्रपाश्या ललाटिका ।

कर्णिका तालपत्रं स्यात्कुण्डलं कणिवेष्टनम् ॥ १०३ ॥

संयता वट्याः । ऊर्ध्वं मिलति धम्मिगे ज्ञान्याः, धनिः कोट्यो वा । धम्मेलं इति सन्धाः । सेते मूर्ध्नि
 र्धम्मि(शब्द) उ. वा शिखा, र्ध्वोहेत्यत्र (उ०) । चोदयते चूडा । प्रसृज्याः केषाः केशकेशी ।
 शिखेसेव, (स्या) पट अवयवे । (उ०) जट केशते ॥ ९७ ॥ (वेणिः) वेणु गौरी । शिरसि नम्रः
 शार्पण्यः, शार्पसवज्राय (मू०) इति वत्, वेचउद्धते (मू०) इत्यत्र वाच्येतिविधि (वा०) शिरसः
 र्धम्मिन् वक्तव्यः । विमदेत्येवमावपुवते-कविहृते स्तनादिनिमित्ते वा, मुहुर्दु शायने । कचादित्यपनिर्देशः,
 केशपत्राः, केशपत्राः, केशहस्तः, प्रसंसाधनैश्च (मू०) इति सनायः ॥ ९८ ॥ गिरिमोन्दत रोहदि
 रोम । रत्नं रैक्याद्यैश्च, लघुतै वा । पुनपुनरे रोममुदिनं, समश्रुते स्मयु । दाटिकायि । व्यष्टनं नानार्थे ।
 आकल्पित आकृत्यः । वेष्टयद्वा वेष्टः, निधति वेष्टयत्येके टालम्बं सनाहुः, कनवेष्टायद् (मू०) इत्यत्र
 स्या विचार्यत् । नेत्रयोः पथ्यं (नेपथ्यं) वक्षदिशोऽन्ता । प्रत्यहं कर्म प्रतिहर्म । प्रसाधयेतेनार्त्तं
 प्रकाशनम् । प्रवेणीया इत्येके तक्षयद्, वेष्टो हि वक्ष्यतेऽस्मान्चनसाधनेरङ्गणोमा, प्रकाशनं तु
 म्मात्मनः शिष्यध्वन्यनङ्गदिना ॥ ९९ ॥ एते वक्ष्यमाना रेचिष्यताः । (अलंक्रियाः) अलंक्रय-
 निरुह्नाति (मू०) इत्युत् । परिष्कृत्ये स्म, संस्तुतेत्यत्रेति (मू०) मुद् ॥ १०० ॥ आश्रये तदर्थलो
 शिरसि, मुखे (मू०) इति चद् (आश्रयेः) इत्युत् । (अलंक्रिया) अलंक्रय(शब्दा) रोमा ।
 कचे पुनपुनरे ॥ १०१ ॥ नैल्लोनीयै । मुहे कुट्यते मुहुर्दं, मङ्गल्येनेन वा (मङ्गलं) । कविने
 किरिटे । केदार च । मणिरीति केनः, तरली तरलः । नानार्थे नानार्थे ॥ १०२ ॥ वटपयो कापु-
 र्वात्तरश्च, वाटदन्धनार्थं मुष्टयत्य्या, लघुलघुनिश्चति, दाटेषु पत्राङ्गुली वा । मण्डितस्या भवा परि-
 टप्ता, पयो टप्ता वा, र्धम्मिन्नादिः । पत्रपाश्यां सनूः पत्रपाश्या । ललाटम्बलंकरो मन्त्रादि,
 कर्णिकाललाटनलङ्घो (मू०) । कर्णिकारत्नललाटप्रवेष्टोति । मुहुर्दं लघुति इत्यत्र लघु-
 र्ध्वो वेष्टयतेन वेष्टयेत्यम् । निप्रत्ययः कर्णिकारत्न इत्येके ॥ १०३ ॥ अलङ्कारो मनेवर्त्त,

धैवेयकं कण्डूभूषा लम्बन स्यात्फलान्तिका ।
 स्वर्णं मालम्बिकाधोरं मृत्तिका मार्कटिकं कृता ॥ १०४ ॥
 हारो मुकाशली देवच्छन्दोत्तौ शतयाष्टिक ।
 हारभद्रा यष्टिभद्राद् गुच्छ(त्स)गुच्छा(त्सा)र्धगास्तना ॥ १०
 अर्धहारो माणवक एकावत्यकयष्टिना ।
 सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमीक्षिकैः ॥ १०६ ॥
 आवापकः पारिहार्यः कटका चलयोस्त्रियाम् ।
 कयूरमद्भुतं तुल्ये अद्गुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥
 साक्षराद्गुलिमुद्रा सा कट्कण करभूषणम् ।
 स्त्रीकट्या मेसला कार्त्री सप्तकी रक्षणा स्त्रियाम् ॥ १०८ ॥
 शीवे सारसन घाय पुस्कट्या शृङ्खल त्रिषु ।
 पादाद्भद्रं तुलाकाटिमञ्जीरा नूपुरोस्त्रियाम् ॥ १०९ ॥
 हसकः पादकटक किंकणी धुद्रघण्टिका ।
 त्वम्फलकृमिरामाणि घस्रयोनिर्दश त्रिषु ॥ ११० ॥
 चालक क्षीमादि फाल तु कार्पास घादरं च तत् ।
 कौशार्यं वृमिकोशोत्थ राक्षस्य मृगरामजम् ॥ १११ ॥

अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नदाम्बरे ।
 तत्स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वैखयोर्युगम् ॥ ११२ ॥
 पत्रोर्णं धौतकौशेयं बहुमूल्यं महाघनम् ।
 क्षीमं दुकूलं स्याद् द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥
 स्त्रियां बहुल्ये वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयो द्वयोः ।
 वैर्ध्यमायाम आनाहः परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥
 पटश्चरं जीर्णवस्त्रं समौ नक्तककर्पटौ ।
 वस्त्रमाच्छादनं वासश्चेलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥
 सुचेलकः पटोस्त्री ना वराशिः (सिः) स्पूलशाटकः ।
 निचोलः प्रच्छदपटः समौ रहककम्बलौ ॥ ११६ ॥
 अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोशुके ।
 द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहद्वतिका तथा ॥ ११७ ॥
 संव्यानमुत्तरीयं च चोलः कूर्पासकौस्त्रियाम् ।
 नीशारस्तु प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥

छेदः क्षालनं भोगश्चाहननं तश्चक्षितमनाहतम् । प्रोयतेस्या प्रवाणी तन्तुवायशालता सा निर्गतास्य
 (निष्प्रवाणि), निष्प्रवाणिश्च (सू०) इति साधुः । तन्त्रादविगृह्यते (सू०) इति कनि तन्त्रकः ।
 उद्गम्यतेभिलष्यते-उद्गमनीयम् । युगमविवक्षित, यद्धयम्-गृहीतपलुद्गमनीयवस्त्रेति (कु० सं०)
 ॥ ११२ ॥ लकुचवदादिपत्रेषु वृमिलालोणीकृतं पत्रोर्णम्, पृषोदरादित्वात् (समासः) । क्षुमाया
 विकारः क्षामम् । दुष्यते क्षुमाया आकृष्यते दुकूलम् । निवीत आच्छादने निवीतम्, ध्येन् संवरणं,
 निवृतमिति मुनिः ॥ ११३ ॥ दस्यन्ते दशाः, पुंसिस्त्रीषु । वस्यन्ते वास्तिना वस्तयः, अन्वित्रदशस्य
 वस्त्रायाच्छादनाग्रानात्, वर्तय इत्येके । आनयतेनेनानाहः, रावेनदम् । (परिणाहो विशालता) विस्तारस्या
 ॥ ११४ ॥ पट इवाचरति पटति, सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विच्चा (वा०) इत्येके, ततः शत्रन्ताद् भूतपूर्वचरद्
 (सू०) । नक्तं भवो नक्तकः, नजते वा, ओजनी प्रीडे, इन्द्रव्य येन पूयते तत्र रुद्रोच तन्तुर्नपि वस्त्रे
 वर्तते । कम्पते कर्पटः । वस्यतेनेनाह्यं वासः, असन्तं क्रीपे । चिन्त्यते चेलम्, चेलमित्यसन्, चिल
 वधने । अंशुलन्तन्वायत्यशुकम् । प्रोतः सिचयथीर च ॥ ११५ ॥ पटति विस्तीर्यते पटम्, अस्त्रीति चिन्त्यं
 द्वयोर्दशानात् । वृणोत्यङ्ग वराशिः, नापुंसिङ्गः । चत्वार एकार्या इत्येके । निचोल्यतेनेन निचोलः येन तूलशय्या-
 दि प्रच्छद्यते, मुनिः शौल्यदुर्लभं वा । रमतेस्मिन् रहकः । काम्यते कम्बलः, कम्बलः कमनीयो भवतीति
 निर्वचनात् ॥ ११६ ॥ अन्तरे भवमन्तरीयं, गृहादित्वाच्छः (सू०) । उपसर्गाद्यतेनेनाङ्गमुपसंव्यानम् । प्राप्तिवते-
 नेनाह्यं प्रावारः, वृणोतेराच्छादने (सू०) पन् । उत्तर ऊर्ध्वाङ्ग आसज्यत उत्तगमङ्गः । (बृहद्वतिका) बृह-
 त्वाआच्छादने (सू०) कन् ॥ ११७ ॥ संवीर्यतेनेन संव्यानम् । उत्तर ऊर्ध्वं नवमुत्तरीयम् । चोन्त्ये
 छाद्यतेनेन चोलः, आप्रपदीने कञ्जुकम् । कूर्परेत्यते कूर्पासः स्त्रीणां कञ्जुनिकाद्वयः । निशीर्यते शीता-
 यनेन नीशारः, वृषायुवर्णनिवृतेष्विति (शा०) पन्, यद्धयम्-गौरिकाकुलीशारः प्रायेण गिशिरे वृषः
 ॥ ११८ ॥ ऊर्ध्वराच्छादकमंशुकमधोदकम् । चर्दं भगवताति वग्दातक, यस्य चटनकोवप्रवा । पादाप्र प्रपद,

अर्धोदकं चरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम् ।
 स्यात्त्रिप्याप्रपदीन तत्प्राप्तात्याप्रपद हि यत् ॥ ११९ ॥
 अस्त्री चित्तानमुल्लोचं दृष्याद्य यस्त्रवेदमनि ।
 प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा ॥ १२० ॥
 परिकर्माङ्गसंस्कारः स्यान्माष्टिर्माजना मृजा ।
 उद्धर्तनोत्सादने द्वे कृवि आप्लाव आप्लवः ॥ १२१ ॥
 स्नानं चर्चा तु चार्चिक्यं स्यासक्तोथ प्रबोधनम् ।
 अनुबोधः पत्रलंखा पत्राङ्गुलिरिमे स्त्रियौ ॥ १२२ ॥
 तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ।
 द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियामथ कुङ्कुमम् ॥ १२३ ॥
 काश्मीरजन्माग्निशिख वरं वाह्नीकपीतनम् ।
 रक्तसंकोचपिशुनं वी(धी)रलाहितचन्दनम् ॥ १२४ ॥
 लाक्षा राक्षा जतु कृवि यावोलक्तो हुमामयः ।
 लवङ्गं वेवकुसुमं श्रीसङ्गमथ जायकम् ॥ १२५ ॥

आ प्रपदादाप्रपद, आप्रपदप्राप्नोति (सू०) इति ख ॥ ११९ ॥ नित्यन्ते चित्तानः । उपरि लोच्यते उल्लोच, उल्लोच्यतेपनीयतेनेनातपादि वा, चद्रकण्ड । कदकापि । दृष्यतेनेनायदर्शनं दृश्यम् । आय-
 शब्दात्पठकुटी । पत्रकुडप गुणशालिं [लय] नी स्थूला [ल] च । प्रतिसिरोति प्रतिवचनाति प्रतिसीरा ।
 जवन्यस्या जवनिका । तिरस्करोति छादयति तिरस्करिणा काण्डग्राह्या । कचित्- पर्यङ्किका परिकरः
 पर्यङ्कस्यावमनिका । अद्य त्वशुक्रान्ते नीवी सारसनमुच्य ॥ १२० ॥ मलपरिमारजनार्थं किया परि-
 कर्म स्नानेद्वर्तनादि । मार्जन माष्टि शुद्धिमात्रम्, वसेति (उ०) इति बाहुल्येति, मध्वग्रजोति
 (सू०) प, मृचेरुद्धि (सू०) । मृचति पिद्भिदादिबादह् (सू०) । उदाघाते मलेनेनेत्सादनम् ।
 छद अपवारेण, उच्छादनमिति तु सभ्या । (आप्लाव, आप्लव) विमापादिरुल्लोचैरिति (सू०) वा
 घञ् । मज्जन च ॥ १२१ ॥ चर्च्यतेमयङ्ग चर्चा । चर्चिहाया चर्चने साधु चार्चिक्य चन्दनादिना
 पुष्पादि । तिप्लङ्गे स्थामकः । चर्चिक्य लपग्रथम् । अनुबोध, यथा कस्तुरिकादर्मेपादिना । पत्राङ्ग-
 तिलंखा (पत्रलंखा) । पत्राङ्गुलि दाविडकादि(पु) लिङ्गादिभेदेन कपाले परजम्बुग ॥ १२२ ॥
 तमालपत्रनाकृति कस्तुर्या ललाटे तमालपत्रम् । तिलकाकृति तिलकम् । चित्रकं नानावर्णम् । विशिनष्टि
 विशेषकम् । इत्थं तिलकभेदा एते, पर्यायत्वं त्वद्विप्रकर्षान् । अत्र द्विनं यचतुर्थौ तिलकविशेषकौ पुन-
 पुसक्तयोः । पुण्ड्र च । कु कौति कुङ्कुमम् ॥ १२३ ॥ अग्रेति शिखा केसरोत्पाप्तिशेखम् । त्रियते वर,
 महत्- इत्यप् (सू०) । वल्लीकदेशन (वाह्नीक), यदपोदत्तरादिस्त्रियै- दुधुवुर्वाजिन स्कन्धाक्षेप-
 कुङ्कुमकैसरान् । पातयत्यङ्ग पीतनम् । रजनाद्रक्तम्, अत एवास्त्रकम् । संकोचस्य पिशुन सूक्तम् ।
 वीर स्थिररामम् । लाहित चन्दनमिव । वर्ण्यं च । पुमृण देवम् ॥ १२४ ॥ लक्ष्यते लाक्षा । रक्षति देह
 राक्षा, रतिलास्योर्वा । जायते जतु । यैति यावक । न लज्जते स्म- अलज्जतः, अलति वा । हुमस्या-
 मय इव निर्व्यास । धन्वन्तरिस्तु- राक्षा पलकया राक्षा दीप्तय कृमिज जतु । कृतध्वानद्गम ता च
 हुमव्याधिरलक्षकः ॥ लक्ष्यते लवङ्गम् । देवपुतिमत्कुसुम देवाना वा । (श्रीसङ्ग) श्रीपर्यायम् । (जा-
 यकं जायकाख्यपर्यंतमवम् ॥ १२५ ॥ (कालीयक) कलवर्णसारम् । वशाम वशकम्, वंशिकेत्येके ।

कालीयकं च कालानुसार्य चाथ समार्थकम् ।
 वनकागुरुराजाह्लोहकुमिजजोद्गमम् ॥ १२६ ॥
 कालागुरगुरु स्यात्तु मद्गत्या महिगन्धि यत् ।
 यक्षधूपः सर्जरमो रालमर्बरसापि ॥ १२७ ॥
 बहुरूपोप्यथ वृक्षधूपकृत्रिमधूपका ।
 तुल्यः पिण्डकं सिद्धो यात्रनोप्यथ पायसः ॥ १२८ ॥
 श्रीवासो वृक्षधूपोपि श्रीविष्टः (पिष्ट) सरलद्रव्यो ।
 मृगनाभिर्मृगमद्रः कन्तूरीचाय केलकम् ॥ १२९ ॥
 कक्षांलक कोशफलमथ कर्पूरमास्त्रियाम् ।
 घनमारुच्यन्तसह मितान्नो हिममालुका ॥ १३० ॥
 गन्धनारो मलयजा मद्रथीश्वन्दनोस्त्रियाम्
 तैलपणिकगोदीपि हरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥
 तिलपर्णी तु पत्राङ्ग रत्न रक्तचन्दनम् ।
 रुचन्दन चाथ जातीकोशजातीफलं समे ॥ १३२ ॥
 कर्पूरगुरुकस्तूरीकक्षांलैर्यक्षकर्म ।
 गात्रानुलेपनी वर्तिर्णकांक्षी विलेपनम् ॥ १३३ ॥

न गुरु-अगुरु । कालगुरु काकगुरु इत्यम् । ऐहिकं लोहम् । ह्यभिर्भग्यते इति शब्दः । जङ्गल गिरि
 जम् । अदुष्य-अगुरु प्रवरलोहं कर्मजगमनवर्जमिति (शाब्दः) ॥ १२६ ॥ मलिकागुरगन्धगुरुमद्गत्या-
 व्यम् । यक्षधूपः यक्षधूपः । सर्वधूपः यक्षधूपः । रति प्राप्तिं राक्षस, राक्षसि ॥ १२७ ॥
 गुरुसो नानावर्णगः । वृक्षधूपः वृक्षधूपः । गुरुधूपो यवनदेशः । गिरिको दध्यन्तरे सह
 विहित स्वरूपः यक्षधूपः । वृक्षधूपो द्यम्, दित उज्ज्वे, सुगन्धिगन्धानुनिरिहः । पक्षो दुग्धो
 रस्य विहारः युनि, पदम् ॥ १२८ ॥ प्रिया वसो वेश्य निर्गमः, वेश्ये वेश्यः । सरलम्य देवदाम्ने-
 दम्प श्वो निर्गमः । विष्टपति सौम्यममरा कस्तूरी, के मन्त्रे वा । कोलनिव कोलकम् ॥ १२९ ॥
 कन्दो कक्ष, (कक्ष) कोलनि कम्पयति कक्षकम् । कक्षे कक्षायाम् कक्षकम् । कन्दो कक्षः ।
 घनमेव घनमेव कस्तूरी मितान्नप्रवः । चन्दनमयो कन्दकम् । हिमा रीतिता चणो वस्तुता च हि
 मस्तुता ॥ १३० ॥ मद्रा श्रीसः । कन्दो कक्षकमेव चन्दनम् । तैलपणिकगोदीपि गिरि आक्षयम् ।
 हरिचन्दन चन्दन, हरि कति वा, तत्त्वनिर्गन्ध पदम् । श्रीसः च ॥ १३१ ॥ तिलस्तेव पण-
 न्दस्य तिलार्णो नक्षो- आक्षोम्पा इत्ये । पण्डितेन पण्डितम् । पण्डितं च पण्डितपण्डितम् ।
 (रुचन्दन) यो चन्दनम् । जलपत्रादा कोशं जलपत्रादा ॥ १३२ ॥ एते दिग्दर्शकानि
 पण्डितः । गुरुधूपः यक्षधूपः, घन्यन्तारितु- उद्गुरुगुरुधूपः कन्दन तया । महद्युष्य-
 मितुष्य नमरा यक्षधूपः ॥ १३३ ॥ मितुष्य नमरा यक्षधूपः । वतिर्णकांक्षी वतिर्णका ॥ १३३ ॥ वतिर्णका-

चूर्णानि वासयोगाः स्युर्भावितं वासितं त्रिषु ।
 संस्कारो गन्धमाल्याद्यैः स्यात्तदधिवासनम् ॥ १३४ ॥
 माल्यं मालास्त्रजौ मूर्ध्नि केशमध्ये तु गर्भकम् ।
 प्रम्रष्टकं शिखालम्नि पुरोन्यस्तं ललामकम् ॥ १३५ ॥
 प्रालम्बमृजुलम्नि स्यात्कण्ठाद्विकक्षकं तु तत् ।
 यत्तिर्यक् क्षिप्तमुरसि शिष्यास्यापीडशेखरी ॥ १३६ ॥
 रचना स्यात्परिस्थन्द आभोगः परिपूर्णता ।
 उपधानं तूपवर्हः शय्यायां शयनीयवत् ॥ १३७ ॥
 शयनं मन्त्रपर्यङ्कपल्यङ्काः स्वद्वया समा ।
 गेन्दुकः कन्दुको धीपः प्रदीपः पीठमासनम् ॥ १३८ ॥
 समुद्रकः संपुटकः प्रतिग्राह पतद्ग्रहः ।
 प्रसाधनी कङ्कातिका पिष्टातः पटयासकः ॥ १३९ ॥
 दर्पणे मु(म)कुरादर्शी व्यञ्जनं तालवृन्तकम् ॥ १४० ॥
 इति नृवर्गः । ६

साक्षिद । वास्यते सुगन्धीक्रियते वैयर्थ्यमनैर्मिश्रैस्ते वासयोगाः । भाव्यते मोल्यते भाविन, भुवोऽ-
 चकल्कने निच् (धा० सू०) । वास्यते छाद्यते स्म, वस स्नेहच्छेदापहरणेषु । गन्धद्रव्यैर्भावितं पुष्पाद्यैर्वासितमि-
 त्यक । संस्कारास्तिग्नादीनां गुणाधनम् । आचराब्दाद्वादिभिः । मालेव माल्यं, चातुर्गुण्यदित्वात्प्यन् (चतुर्व-
 र्णादीनां स्वार्थे उपसह्यानम्) । माल्यते धार्यते माला । सृज्यते स्मृ, ऋतैरगदधुगेति (सू०) साधु ।
 माल्यमित्येव, गर्भस्थत्वाद्गर्भकम् । माल्यमित्येव, मध्याप्रभ्रष्टकम् । ललाम्प्र ललामकं मुग्धमालाह्वयम्
 ॥ १३५ ॥ कण्ठाद्वक्ष्यवलम्बमानं माल्यं प्रालम्बम् । विकक्षया भव वैरक्षक, यज्ञोपवीतन्यायेन मा-
 ल्यम् । माल्यमित्येव, आपीक्यत आपीड । शेते शिरसि शेखर । उत्तसापि ॥ १३६ ॥ शिष्यादिना
 रचना, अन्यापि । आभुज्यतेनेनाभोगः । उपधीयतेस्मिन् शिर उपधानम् । उपनृज्यतेनेनोपनृज्यते
 वा- उपवर्हः शिरोनिवेशनम् । शोरेतेन शय्या, सहायासमभोजितिक्यप् (सू०) । (शयनीय) कृत्य-
 स्युगेबहुलम् (सू०) इत्यधिकरणेनीयर् । तुलिकापि ॥ १३७ ॥ मञ्च्यते धार्यतेनेन मघ । पर्यङ्-
 क्यते पल्यङ्क, परेधघाटकमेरिति (सू०) वा लत्वम् । खट्वेना धान्तं खट्वा । गाते गा, गच्छ-
 निन्दुको गुडको गेन्दुक, गिन्दुक इत्येके, (गे) गगन- इन्दुरिवेति वा । कन्यतेर्भ्यै क्रीडार्थिभि
 कन्दुक, क शिरो दुनोति वा नमनामनेक्षणात् । बाटा भारते । स्युतादानक्रीडाया गुलिका
 गिरिकख तौ । (प्रदीप) प्र स्वाधौ मेहसुमेहवत् । [कज्जलपञ्ज, दशन्धनो गृहमणि स्नेहाश्व] ।
 पीयत उपवेशनेन प्रस्यते पीठम् ॥ १३८ ॥ समुयते समुद्रच्छति वा समुद्रक- । सपुव्यने
 श्लेध्यते सपुटक, भूषण धावेषणम् । प्रतिगृह्णास्याविलकदि प्रतिग्राह, विभाषाग्रह (सू०)
 इति ण । पतद् गृहाति पतद्ग्रह । कर्षण्याख्या, प्रसाधनेनया केशा । कङ्कते कङ्करी,
 कङ्कान्दन्तास्तनानि वा । पित्रे कङ्कमचूर्णादिनातति पिष्टात । पगे वास्यतेनेन पटवास ॥ १३९ ॥
 दृप्यन्त्येनेन सुवेधा दर्पण । मङ्क्यते मण्ड्यतेनेन मु(म)कुर । आहस्यते रूपमस्मिन्नादर्श । आहमदर्शोपि ।
 व्यजति वातोनेन विक्षिप्यते वा व्यजनम्, तालस्येव वृन्तमस्य तालवृन्तम् । तालस्यवृन्तैरुभयत इत्येके
 [तालवृन्ताभास्त्रस्येत्येके] ॥ १४० ॥ इति नृवर्गः । ६

संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ।

यशोन्यवाचः सन्तानां वर्णाः स्युर्वाङ्मनादयः ॥ १ ॥

विप्रश्चात्रियविद्वद्वाद्यातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ।

राजवीजी राजवंश्यो वीज्यस्तु कुलसंभवः ॥ २ ॥

महाकुलकुलीनार्थसम्पसज्जनसाधयः ।

ब्रह्मचारी गृही दानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥ ३ ॥

आश्रमोस्त्री द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाढवाः ।

विप्रश्च ब्राह्मणास्तौ पदकर्मा यागादिभिर्युतः ॥ ४ ॥

विद्वान् विपश्चिद्वैपज्ञः सन्सुधीः कौविद्वा बुधः ।

धीरो मनीषी ह्यः प्राज्ञः संख्यायान्पण्डितः कविः ॥ ५ ॥

धीमान्सूरिः कृती कृष्टिलम्बघर्णो विचक्षणः ।

दूरदर्शी दीर्घदर्शी श्रोत्रियश्छान्दसः समौ ॥ ६ ॥

संजन्यतेनया संततिः । गूयते जन्यते कुन्यते वानेन । अन्वीयतेनयः । वदन्त्यति जन्यते वंशः ।
अन्विकन्यन्ववायः । त्रियन्ते क्षण्यन्ते वा वर्णाः ॥ १ ॥ च-वार एव वर्णाः, स्वार्थे 'अन्' (चतुर्वर्णादीनां
स्वार्थत्वपक्ष्यानाम्) । राजवंशमभ्यासि राजराजी । राजरशे साधुर्भवे वा राजवंश्यः । वीजे साधुर्भवे
वा यथा, मूर्ध्याङ्गो रामः, संप्रहरणे- अन्वेभ्योविद्वद्यते (वा०) ॥ २ ॥ कुलस्याप्य कुलीनः । आग-
त्वारोभ्यः कर्मभ्यो याव आर्यः, अरणांभ्यो गम्यो वा । नभायां साधुः सन्धः । संघासी जनश्च सज्जनयते
वा सज्जनः । साधोति परकार्ये साधुः । आश्रमगणोमुप्यनुग्रहः । ब्रह्म वेदा ब्रह्म तपो ब्रह्म ज्ञान च
माश्रित, तत्त्वग्रहर्जफयस्वर ब्रह्मचरी वर्णाः । गृही गृहमेधी गृहधर्मी ज्येष्ठधर्मी । प्रतिष्ठनेभ्यःप्रस्थः,
वनप्रस्थे भरो वानप्रस्थो वैलानमन्यः । भिक्षुं तच्छीलौ भिक्षुरिति, सनातंयभिक्षुः (सू०) ।
अहंनधनुष्टे, आश्रम्यन्ति तप-वन्वस्मिन्नश्रम प्रत्येक वर्णे ॥ ३ ॥ सातुर्वर्णे 'जननं द्वितीयं
मौर्ज' बन्धनादिति द्विजातिः । अग्र- आर्दी- अग्रान्स्मृत्वा जन्मास्य, वन्तुतिः- प्राप्नोत्यस्य मुमुक्षुर्मातुः ।
वाढव इवातुप्तः । विशेषेण प्राप्तिं पूरयति विप्रः विपानि विपानि पात्र वा विप्रः, विप क्षेत्रे । प्रज्ञोपम्यं
प्राप्नोति । जानिमाद्योपज्जिवां स्वाद्विप्रमु प्राप्नोत्यनुवः । पदं कर्मणि प्राप्नोत्यस्य- अध्ययनमध्यापनं वजनं
वाजनं दानं प्रतिप्रदधेति ॥ ४ ॥ वेत्ति विद्वान्, विदे सातुर्वर्णः (सू०) । विदर्थश्चिन्तयते विप्रश्चिन् ।
दोषाज्ज्ञानानि ज्ञान्वा ज्ञानादिति दोषज्ञः । सन् विद्यमान उत्तम इत्यर्थः, अन्वे तद्वन्त्यः ।
शौमने व्यासति सुधीः, अन्वेभ्योविद्वद्यते (सू०) इति क्विप् संस्मरणं च । ओकः स्थानं वेत्ति को-
विदः, कुड् वादेभ्यः । विपवीरयति धीमः । मनस ईडे, मनीषाश्चस्त्व वा मनीषी । जानातीति
ज्ञः, श्रुगधति (सू०) कः । प्रात एव प्राज्ञः, प्रातिदिभ्यश्च (सू०) इत्यनु, प्राज्ञास्त्वस्य वा, प्राज्ञ-
वेत्ति (सू०) वा । सम्पद् स्थान इत्यनन्त्यस्य सम्प्राप्तान्, मर्यादा विचारणा वा । पण्डते जानानि
पण्डितः, पण्डि गतो, गर्वे गन्धर्वा ज्ञानार्थं प्रति, पण्डा धीः सौमतास्य वा । कवने वर्णयति कविः,
कवितापि ॥ ५ ॥ मनीषी मूढः । कृतप्रस्थ मनीति कृती कृतहन् । कर्पेति विविक्ले कृतिः । एव
एवमेव प्रज्ञादिवेन ग सत्यमनः । विवेके विवक्षयः । (दूरदर्शी) अत्रपक्षानूह्य इत्यर्थः । (धेद्विषः)
धेद्विषाच्छन्दोर्धो (सू०), धेद्विषा कृतहर्मेति । छन्दोर्धोने छान्दसः । मीमांसको जेभिर्नये वे-
दानी प्रमाणानि । वैश्विके हार्दजहृद-सौमनः श्रुतकदिनि ॥ नैष्यविहृत्त्वशासद- एषा स्त-
दिह आह्वनः । सातुर्वर्ण्ये जानिज्ञो मन्त्रार्थो माद्वरक्षादिति ॥ ६ ॥ अन्वेभ्योविद्वद्यते, इद-

उपाध्यायोध्यापकोथ स्याद्विपंकादिकृद् गुरुः ।
 मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ॥ ७ ॥
 यथा च यजमानश्च स सोमयति दीक्षितः ।
 इज्याशीलो यायजूको यज्वा तु विधिनेष्टवान् ॥ ८ ॥
 स गीष्प(प) तीष्ठ्या स्थपतिः सोमपीथी तु सोमपाः ।
 सर्ववेदाः स येनाहो यागः सर्वस्यदक्षिणः ॥ ९ ॥
 अनूचानः प्रवचने साङ्गेधीती गुरोस्तु यः ।
 लब्धानुज्ञः समावृत्त सुत्वात्यभिपवे कृते ॥ १० ॥
 छात्रान्तेवासिनीं शिष्ये शिक्षाः प्राथमकलिपकाः ।
 एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सत्रब्रह्मचारिणः ॥ ११ ॥
 सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवश्चितवानग्निमग्निचित् ।
 पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् ॥ १२ ॥

धोते (सू०) घञ् । गृणात्युपदिशति गुरुः, यन्मनु - निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
 मभाययति चाग्नेन स विनो गुरुच्यते ॥ निषेरो गर्भधानविधिः । आदिसंज्ञासंखनमामन्तोन्नयनजा ।
 तर्कमनामकरण प्रप्राशनचोपेपनयनादीनि । आचरणीयः सेव्य आचार्यः, आचारं प्राहयतीति नैतक्ताः,
 मन्त्र(व्याख्या) कृद्देदाध्यापनाद्विशिष्टाख्याकृदुपनयनेन द्वित्रिवापादनात्, यदाह- उनीय तु यः
 गिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः । सकल्प तरहस्यं च तमाचार्यं प्रवक्ष्ये ॥ स्वाग्नेनादिश्यादेष्टा, आदिष्टीति
 पाठे- आदिष्टमनेनेति, इष्टादिभ्यश्च (सू०) इतीभिः, कथ्येन्विषयस्यकर्मण्युपसंहयानात् (वा०)
 सतमी । व्रती सनियम ॥ ७ ॥ यजते यजमानः, पूज्यजो शानन् (सू०) । स व्रती सोमवत्यध्वरे
 दीक्षिताह्वयः, दीक्षा संजातास्तेति । सोममानमिष्टोमादिकु, यद् गौतम- अमिष्टोमोत्यमिष्टोम उक्थ्यः पोः
 वशी वाज्वेयोतिरास्तेऽतोर्मां इति सोमप्रस्था । यजनमिज्या, व्रजयजोर्भवेत्सु (सू०) । अत्यर्थं यजति
 तच्छीलो यायजूकः, यजजपदशावट् (सू०) इयूकः । (यज्वा) सुयजोर्द्विनिप् (सू०) ॥ ८ ॥
 स यज्वा वृद्धस्यतिखनहेतुना, स्थापयतीति स्थपति । पानं पीथः, पानूतुदित्सीतिथक् (उ०), घुमा-
 स्थतीत्वम् (सू०), सोमपीथी तु पाच्याः पेठ । सर्वदायं, दीक्षितस्तु तत्फलम् । सर्वं विन्दत्यस्मात्स-
 र्ववेदाः, अमुन् ॥ ९ ॥ अनूकवन्, उपेयिवाननाश्वानन्वयनश्च (सू०) इति कानचि साधु । प्रोच्यते
 प्रवचन वेद । अधीतमनेनाधीती, इष्टादिभ्यश्च (सू०) इतीभिः, कथ्येन्विषयस्यकर्मण्युपसंहयानात्स-
 तमा (वा०) । अधीत्य गुरोर्ज्ञया गुण्यहायः समावृत्ते स समावृत्त- स्नातकान्यः, गुरोर्ज्ञादनावृत्त-
 स्नातको हि न कथ्यते ॥ सुनोति सुत्वा सुयजोर्द्विनिप् (सू०) । अभिपवः सोमकृत्नमधानम् ॥ १० ॥
 छत्रमेव शीलमस्य छत्रम्, छत्रादिभ्योः (सू०), छत्रेण गुरुमेवा लक्ष्ये । गुरोरग्ने वसत्यन्तेवासी-
 श्ययासगतिं चति (सू०) समन्या अलुह । शासनीय शिष्यः । शिक्षया भवा शिक्षाः । प्रथमकल-
 आचारम्भः प्रयोजनमेवा तमधीयते वा प्राथमकलिपकाः । सुन्वेदास्तुन्यवतस्तुन्यावाराधन्योन्व्यं, समानं
 ब्रह्म चरति सत्रम् चारिणः, ब्रह्म वेदा ब्रह्म तपो ब्रह्म ज्ञान च शाश्वतमिति, एकस्मिन्वेदे व्रतमाचरन्ति
 वा, वने (सू०) इति निमिः, चरणेद्रव्यचारिणि (सू०) इति समानस्य सः ॥ ११ ॥ (सतीर्थ्याः)
 समानतर्तयिणी (सू०) इति यत्, तीर्थे (सू०) इति सत्यम् । तरन्यनेनाविद्या तार्यं गुरुः । अग्नि-
 विदा हिनाग्निः, अग्नेवेति (सू०) विप् । इत्येवं ह किलेति मुखपारंपर्यं विवर्तयितुं, तत् स्वार्थं
 पक्षे- अनन्तावगम्येतिह्येवाजाव्यः (सू०) ॥ १२ ॥ उपज्ञायनं द्रुपुपज्ञा, इदं प्रथमतः ज्ञानं, चन्द्रस्योपज्ञा

परंपराकं श्रमनं श्राद्धं नत्र यो यथः ।
 वाच्यलिङ्गाः प्रनीतापनंपन्नश्रादिना हतं ॥ २६ ॥
 साक्षात्पुं हविरसौ तु हुनं त्रिषु वषट्कृतम् ।
 वीक्षान्तोवभृथो यज्ञस्तत्कर्माहं तु चक्षियम् ॥ २७ ॥
 त्रिष्वथ कतुकर्मैः पूर्वं सातादिकर्मणि ।
 अमृतं विषमो यज्ञोपमोजनशेषयोः ॥ २८ ॥
 त्यागो विहापितं दानमुन्तर्जनवितर्जनं ।
 विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रातिपादनं ॥ २९ ॥
 प्रादेशनं निर्वपणमपयर्जनमंहनिः ।
 मृतार्थं तद्वदे दानं त्रिषु स्याद्वर्ध्वदे(वे)हिकम् ॥ ३० ॥
 पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः ।
 अन्वाहार्यं माभिकेनाष्टमाहः कुतपोस्त्रियाम् ॥ ३१ ॥
 पयंपणा परीष्टिश्चान्वेषणा च गवेषणा ।
 सनिस्त्वध्येषणा याचत्राभिपस्तिर्याचनार्यना ॥ ३२ ॥

द्वितीयम् । श्राद्धं लक्षणं यथः, श्राद्धं हि यज्ञे पशुहन्त्यते । यज्ञ इति शेषः । (प्रनीतः) मृतम्
 हिताम् ॥ २६ ॥ मनीषते (साक्षात्पुं), पाण्डुराप्रत्येति (मू०) श्राद्धः । हुनं हविः । वषट्क-
 र्मादिना हुनं हुनं वषट्कृतम् । अश्रित्यते पूर्वनेनावभृथ । यज्ञकर्म इति वक्ष्यते, यज्ञोपमोजनशेषयो
 (मू०), यज्ञोपमोजनशेषयोर्हन्त्युपमोजनम् (वा०) यः ॥ २७ ॥ इत्यनेन श्रेष्ठं मगदि, यज्ञ-
 एकादिहन्तं हुनं श्रेष्ठं यत्नं हुनं । अन्वेषणा च यज्ञनिष्ठं तदभिरुचिः । शिरर्धं स्पर्शनं पूर्व,
 न्याय्यं मृत्युर्धनदानमिति (मू०) निष्ठान्वानावः । सातं वाप्यदि, वाद च-वर्ध्वदेवतादि वि-
 देवतायवनादि च । अन्तर्जनमात्मः पूर्वमायाः प्रवर्तते ॥ न श्रित्यते न नक्षत्रमृतम् । विशिष्ट-
 मदनं विषयः, उपमोऽहः (मू०) इत्यत्र, पनमोह (मू०) इति पत्तदेष्ट, वसुभिः- विषयादी
 मर्शनं निच वापुनमोजन । विषयो मुक्तये श्राद्धनिष्ठमवाप्तम् ॥ २८ ॥ स्वयं उपमोवशा-
 न्वेषे दानार्थः । श्राद्धं दानवपहन्, पुच्छदो गवादि मृदु हि वक्षते । श्रेष्ठं लक्षणं । यथं दाने
 ॥ २९ ॥ अंशमिति । उन्तर्जनमिति । तद्वदे श्रेष्ठे मृतमुद्दिश्य दानं निष्ठादिकदि, कर्ध्वदेशादिक-
 मर्ध्वदेशे हि, कर्ध्वदेशादिकदेशात्वेति (मू०) इत्, अतुष्टेष्टादिकम् (मू०) उपमोवदिनातुः ॥ ३० ॥
 निर्वप्यो दानं, न्युपने निर्वपः । श्राद्धमन्त्रं श्राद्धं निर्वप्यते, श्राद्धमन्त्रेति (मू०) पत्तः । अन्यं निर्वप-
 न्वापमोवशात्प्राप्तम् । इत्यनेन मूर्ध्वेति हुनं कर्माद्व्यवहृतः श्राद्धकृतः, यज्ञोपमो- वि-
 श्राद्धमो मगे मन्त्रं मन्त्रेति मन्त्रे । य कालं हुनं यत्नं निर्वप्यो दानमन्त्रम् ॥ ३१ ॥ श्राद्धं द्वि-
 त्वेष्ट (पर्वण), श्राद्धनिष्ठमर्धम् (वा०) युक्तमन्त्रः, पौर्वा (मू०) । गवेष मगो । श्रवणः
 श्रवणं प्रयत्नं निर्वप्यते मने, यत्नं दाने । यत्नं दानं, यत्नवेति (मू०) न । (वापना)
 यत्नमन्त्रेति (मू०) इत्यत्रापि । यत्नमन्त्रमिति, यत्नमन्त्रे ॥ ३२ ॥ आन्वेषणा यत्न

पदं तु त्रिष्वर्धमर्धार्थं पाद्यं पादाय वारिणि ।
 क्रमादातिध्यातिथेये अतिध्वर्थे च साधुनि ॥ ३३ ॥
 स्युरावेदिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते ।
 पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चाहणाः समाः ॥ ३४ ॥
 वरिवस्या तु शुभ्रूपा परिचर्याप्युपासनम् ।
 ब्रज्याटाट्या पर्यटनं चर्या त्वीर्यापथ स्थितिः ॥ ३५ ॥
 उपस्पर्शस्त्वाचमनमथ मौनमभाषणम् ।
 आनुपूर्व्यं स्त्रियां वावृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥ ३६ ॥
 पर्यायभातिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः ।
 नियमो व्रतमस्त्री तद्योपवासादि पुण्यकम् ॥ ३७ ॥
 औपवस्त्रं तूपवासो विवेकः पृथगात्मता ।
 स्याद् ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनश्चिरथाञ्जलिः ॥ ३८ ॥

त्रिलिङ्गाः । वारिणीत्येव, पादायाभ्याश्च (सू०) इति यत् । अतिधय इदमातिध्व, अतिध्वर्थे (सू०) ।
 अतिथौ साधु- आतिथेयं, पथ्यतिथीति (सू०) इम् । कात्यस्त्याह- आक्रीक विषधिरातिध्वमभि-
 र्भावते, आतिध्वोतिथिषागन्तुरिति च माला, शाश्वतोत एवोभयमाह- आतिध्वं स्यादतिध्वर्थं
 आतिध्वमतिथिं विदुः ॥ ३३ ॥ अवेशे- अप्रतिवेशे भव आवेशिक, नैकप्राणीणमतिथिं विप्रं सागतिक
 तथेति स्मृतेः । नास्ति तिथिरस्यातिथिः, अतति सतत गच्छति वा, यत्स्मृति- अचनानोतिथिर्ह्येव,
 किं च- तिथिर्बोत्सवा सर्वे लक्षा येन महात्मना । अतिथिः स हि विवेकः शेष प्रधूर्णकः स्मृतः ।
 प्राधूर्णिक प्राधुणकोप्यभ्युत्थानं तु गौरवम् ॥ (नमस्या) नमोवरिविधिनः कथञ्जिति (सू०) नम
 पूजायां कथञ्, अपत्ययात् (सू०) । अपचायनमपचिति, अपचितश्च (सू०) इत्यत्र चायतेऽक्तिनि
 (तित्वं) विभाषोऽनेदत्वं च वक्तव्यं त् (वा०) । सपरेसाधु सपर्या, सह पर्यायक्रमेण वर्तते वा ॥ ३४ ॥ वरिवमः
 परिवर्याया कथञ् (नमोवरिविधिनः कथञ्) । शुभ्रूपा गुरुसेवा लक्षणया । परिचरण (परिचर्या),
 परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसहयानम् (वा०), परिचर्या तु पथेष्टिरिति भागुरिः । परिचर्या
 तपस्याय रुद्राङ्गो दिशास्तिका । मज्जनं ब्रज्या, मज्जयजोर्भावे कथञ् (सू०) । कुण्डिलमटनमटाट्या,
 सूचिसूत्रमृग्यव्यत्यंशे तीनामुपसंहयानादृष्ट्यन्तात् (वा०), अट्यापि, यन्मनुः- तीर्थेति तयाट्या
 च कामजो दशमो गुण, छत्वं च निवरा कथ्येतिवत् । एव गदमदचरेति (सू०) चर्या । र्द्वार्यापथे
 शानमेनादिके संबोधमार्गाह्वे भिद्युते स्थितिरनुष्ठानम्, चर्या त्वीर्या विदुर्नुधा इति मुनिः ॥ ३५ ॥
 उपस्पर्शस्यतेदि सान्ध्यप्रोपस्पर्शं । आनम्यतेम्भोजाचमनम् । मुनेर्भावे कर्म वा मौन, इगन्ताचलपु-
 र्वात् (सू०) इत्यण् । प्राचेनसत्त्वा दिकवि स्यन्नेप्रावरणश्च स । वात्मीकिश्चाथ गाथेयो विश्वामित्रश्च
 श्लोशिकः ॥ व्यासो द्वैपायन पातायन सत्यवर्त मुनः ॥ पूर्वानुक्रमेणानुपूर्वं तस्य भावश्चानुपूर्व्यं, ध्यप्,
 पित्वाद्वा छत्तम् । आवर्तनमाह । उणादी, परिपालनं परिपाटि, इम्, आतृत्परिपाट्योर्द्वेन्द्रात्स्त्रीत्वम् ।
 ॥ ३६ ॥ पर्यवर्गं पर्यायः, परावनुपात्ययश्च (सू०) इति घम । विरयय कमोऽद्यधनमतिक्रमश्च । ब्रह्मवर्च-
 स्यतेऽप्रादि यन्त्रेते (प्रतम्) । तद्प्रतमुक्तासकृच्छ्रचान्द्रायणादिक पुण्यपर्यायम् (पुण्यकम्), सप्तायाकम्
 (सू०) ॥ ३७ ॥ उपवस्त्रा प्राप्तोभ्योपवस्त्र, उपवस्त्रादिभ्यः (सू०) इत्यण्, उपवस्त्रस्येदमोपवस्त्रमित्येके, वसु
 स्नाभे, क्, उपवस्तुरिदमित्यप्रापयि, यस्मृति- मापान्मधु ममूराथ वज्रैयदौवस्त्रके । प्रकृतिपुरुषयोः पृथ-
 ग्गानं विवेक, भावाना पृथक्स्वरूपत्वमित्येके, विचिरं पृथग्भवे । ब्रह्मणस्तत्र स्वाध्यायादेर्वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्च-
 स्यं, ब्रह्मवर्चस्यं वचं (सू०) इत्यञ् ॥ ३८ ॥ ब्रह्मण देवायाश्च, यन्मनुः- सदस्य इस्तावर्ध्वेयं

पाठे ब्रह्माञ्जलिः पाठे विभुषो ब्रह्मविन्दवः ।
 ध्यानयोगासने ब्रह्मासनं कल्पे विधिक्रमौ ॥ ३९ ॥
 मुग्धः स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततो धनः ।
 संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥ ४० ॥
 समं तु पादग्रहणमभियादनमित्युक्तं ।
 मिथुः पट्वाद् कर्मन्वी पाराशर्यपि मस्करी ॥ ४१ ॥
 तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी वाचंयमो मुनिः ।
 तपःकृशसहो वान्तो वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥ ४२ ॥
 क्रपयः सत्यवचसः स्नातकस्त्वाप्तुतो व्रती ।
 ये निजितेन्द्रियमामा यतिनो यतयश्च ते ॥ ४३ ॥
 यः स्यण्डिले व्रतवशाच्छृते स्यण्डिलगाय्यसौ ।
 स्याण्डिलत्राय विरजस्तमसः स्युर्दयातिगाः ॥ ४४ ॥

स हि ब्रह्माञ्जलिः स्यात् । वेदाष्टे- अस्य निर्गता जलकणा ब्रह्मविन्दवः । (ब्रह्मासनं) ध्यानयोगयो-
 रास्यनेनेन । ध्यानमेकाग्रं (तथा) विभुषणं, यदाह- तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् । योगाद्विभुषितानि-
 रोवः । कल्पे विधीयते प्रक्रम्यते वान्तं विनियोगशस्त्रमेति ॥ ३९ ॥ (मुग्धः) आद्यो विधिक्रमः ।
 (अनुकल्पः) मुग्धभावे प्रतिनिधिमत्तः । उपाकरणं तेनेत्युपाकर्म वेदाष्टाश्रमे विधितो विधिः, रोहि-
 ण्यो छन्दांस्युपाङ्ग्यादिति हि श्रुतिः ॥ ४० ॥ वनेन वनः स्मृत्यो दर्शनं तु दक्षिण इति पादोपस-
 ग्रहणम् । अभिराघने- आश्रयं कार्यनेनेनैवमिवादनम्, अत एवाभिराघोपमप्राप्तः । मिथुने मिथुः,
 मनाशंसमिश्रः (सू०) । पतिवर्ज्यं सर्वं स्नेहस्य प्रजति परित्राद्, परोव्रजः पथपदान्ते (उ०)
 इति विष्णु (क्रि०) पत्र च । इत्यनेन पाराशर्येण प्रोक्तं मिथुनव्यमधीते, कर्मन्दहशाभादिभिः (सू०),
 पाराशर्यशिलसिन्ध्यामिथुनदमूययोः (सू०) इति निनिः । सा कृ(वृ)त कर्माणि मुक्तं (वाग्नि)र्जः प्रेय-
 सांति मस्करी, मस्करमहर्षिर्ण, वेणुपारमाजकयोः (सू०) इति साधुः ॥ ४१ ॥ तपोस्यास्तोति, तपः-
 मर्याभ्यां विनीता (सू०), अण्व (सू०) । अन्वेदामगिहसते (सू०) इति दीर्घान् पारिकाङ्क्षी ।
 पारिकाङ्क्षी (सू०) कः कान्वासिद्धयः । व. च दृष्टते मोनेनस्ते वाचंयमः, वाचियमोवते (सू०) इति
 नच । मन्वते मुनिः । मिथुनययावेतावित्येकः । दाम्यति दान्तस्तपःप्रेशानुद्वेगः, वादान्तशान्तेति
 (सू०) साधु । वर्णोस्यास्तांति वर्णा, वर्णाद्ब्रह्मचारिणि (सू०) इतीति । ब्रह्म वरति तच्छांते वा
 ब्रह्मवर्ती ॥ ४२ ॥ दर्शनं शरीरविषयविदित्वा (मत्स्यवचः) । (आतकः) मनातवेदसमाप्तौ (ग०) इति यावादि-
 त्वाद् (सू०) कर्त्तु । यो व्रतवांस्तीर्थयात्रावैगं स्नानात्पाप्तुनः स स्नातकः, यत्सृष्टिः- गुरवे तु धनं
 दाता स्नाकदा तदुक्तं । वेदव्रतानि वा पार मीमांसा सुभयमेव च । यत्तं यमनमम्यातीति यती ।
 यरजपुराकृतिः स्यात् ॥ ४३ ॥ आद्यस्य (स्यण्डिलगायिनः), व्रते (सू०) इति निनिः । पारम्य
 (स्यानेकतपः), स्यण्डिलगायिनोवर्तीति (सू०) इत्यण् । विगते व्रजस्तमो देव्यः, स्यात्विद्या इत्यप्ये ।
 द्वयमदिगच्छन्त्येवमिति दयातिगाः ॥ ४४ ॥ पूयनेनेन पारम्यः । ययनेनेन व्रतच्छान्त्यामिति वा

पवित्रः प्रयत पूतः पापण्डाः सर्वलिङ्गिनः ।
 पालाशो दण्ड आषाढो व्रते राम्भस्तु वैणवः ॥ ४५ ॥
 अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी व्रतिनामासनं वृषी ।
 अजिनं चर्म कृत्ति स्त्री भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ॥ ४६ ॥
 स्वाध्यायः स्याज्जपः सुत्याभिवचः सवनं च सा ।
 सर्वेनसामपध्वंसि जपः त्रिष्वधमर्पणम् ॥ ४७ ॥
 दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् ॥ ४८ ॥
 शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यम ।
 नियमस्तु स यत्कर्मानित्यमागन्तुसाधनम् ॥ ४९ ॥
 उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोध्यते दक्षिणे करे ।
 प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कण्ठलम्बितम् ॥ ५० ॥

प्रयत । शुचिः पुण्यः पावनश्च । पाप(प)मणानि पापण्डा वेदवाद्यव्रता सर्वालिङ्गिनः क्षणकाद्या । सर्वाणि लिङ्गानि सन्त्येषा, भग्नव्रता इत्येके, आहुश्च-दानान्नधरा नानाविध पापण्डिनो मतः । आषाढासु जात आषाढः, विशाखाषाढादण्मन्वदण्डयो (सू०), यदाह- आषाढो व्रतिना दण्डः । व्रत इत्येव, रम्भो वैष्णव्याय ॥ ४५ ॥ कं जलमण्डे मये लयति कमण्डलुः । कुण्डात् जानपदकुण्डलमत्रे (सू०) इति । मुक्तोऽस्या सादन्ति वृषी । अजयने क्षिप्यतेजिनम् । चरितं चर्म । कृत्यते कृत्तिः । (भैक्ष) भिक्षादिभ्योऽण् (सू०) ॥ ४६ ॥ स्वस्य वेदस्वाध्यायन स्वाध्यायः, इहश्चेति (सू०) घन् । जपनं जपः, वृषधत्तपोरनुपसर्गै (सू०) इत्यप् । सोमं सुन्वन्जद्विः परिवासयन्त्यस्या सुत्या, सज्ञायाममजेति (सू०) कथप् । अभिवचनमभिवचः, उपसर्गात्सुनोतीनि (सू०) प वच् । अधं मृष्यते शोष्यतेनेनाधमर्पणे, अन्धैस्त्यो मन्त्रस्तदूपो वा, ररणाधिकरणयोध (सू०) इति स्युट्, तिराग्नोऽग्न्यामादिस्तूपचारात् ॥ ४७ ॥ अमावास्या (या) दर्श, इत्येते चन्द्रोत्रेति, यागस्तूपचारात् । पूर्णिमाया पौर्णमास, पूर्णो माघन्द्रमन्त्र भवः ॥ ४८ ॥ शरीरमात्रेणैव यत्कियते तत्, यम्यतेनेन यित यम, यमःसमुपनिविष्टुचेत्यप् (सू०), याह च- अहिंसामलास्तेयमद्रव्यव्यापिप्रहा यमा । आगन्तु बहो मृजलादि साधनं यत्रेति, अत एव वृत्रमं कर्म निवमः, यदाह- शौचसतोपाय स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि निश्चमा ॥ ४९ ॥ शैव ऊर्ध्वेतेतसिक् सिद्धन्ती शुद्धमार्गिकः [शुद्धन्ती सिद्धमार्गिकः] । पाचार्यिकः पाशुपतो लङ्गुलोय महव्रती ॥ कापाली सोमसिद्धन्ती तान्त्रिक स्याद्विशेषदत् । यामलोद्वयमार्गी स्यात्त्रिरभेदी पटार्थि ॥ पूर्वप्राची महामार्गी भैरवी दक्षिणामग । शान्तो वामलोत्तमिकः कौल आन्वयिको मतः । एकायनः शाध [गान्ध] तश्च वैष्णवः पञ्चरात्रिक । रक्षाभरो भद्रतथ शास्त्रयः श्रमणवन्दकी । मिथुः श्वेतः श्वेतपटः क्षणपर्दण्गमर (दिगीश्वरः) । नम्रः श्रवकोऽर्वाको निर्मन्थो जीवजीवको ॥ क्षीर तु भद्राशरणं सुन्दरं वपनं त्रिषु । कक्षापणे च कौर्णानं शरीरं च स्वीति लक्ष्यतः ॥ उपनीयते प्राप्तिर्यते स्मोपवीतम् [यज्ञोपवीतं च] । अन्यस्मिन्नामं करे प्रोध्यते प्राचीनावीतं, प्रयेव प्राचीनं, विभाप्येयदि-वृष्टिदाम् (सू०) इति म, आनीयते स्मार्जितम् । यज्ञमूत्रमित्येव, नियतं वीयते स्म निवीतं, यन्मनुः-प्रोध्यते दक्षिणे पाशागुपवीतमुच्यते द्विज । मध्ये प्राचीनमावीती निवीती मृष्टसज्जने ॥ ५० ॥ देवभ्य-

अङ्गुण्यमे तीर्थं देवं स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम् ।
 मध्ये द्वागुग्राङ्गुल्याः पित्र्यं मूले त्वङ्गुग्रास्य ब्राह्मम् ॥ ५१ ॥
 स्याद् ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यापि ।
 देवभूयादिकं तद्वत्कृच्छ्रं सान्तपनादिकम् ॥ ५२ ॥
 संन्यासवत्यनशने पुमान्प्रायोथ वीरहा ।
 नष्टाग्निः कुहनालोभाभिमध्यैर्यापथकल्पना ॥ ५३ ॥
 ब्राह्म्यः संस्कारहीनः स्यादस्वाध्यायो निराकृतिः ।
 धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिरवकीर्णी क्षतव्रतः ॥ ५४ ॥
 सुते यस्मिन्नस्तमेति सुते यस्मिन्नुदेति च ।
 अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ तौ यथाक्रमम् ॥ ५५ ॥
 परिवेत्तानुजानूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ।
 परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान् विवाहोपयमौ समौ ॥ ५६ ॥

स्तीर्यते दीयते तीर्थम् । स्वल्पा कनिष्ठाङ्गुलिः, द्विगुणजलेन येन प्रज्ञापयेभ्यो जलक्षानाशानात् ।
 कः प्रजापतिर्देवतास्य कार्यं, कस्वेत् (सू०) इत्यण्- इत् च । अङ्गुलिस्तर्जं यत्, तिरो देवतास्य पित्र्यं
 तीर्थं, वाय्वृत्तिपुत्रसंयुत (सू०) । ब्रह्म देवतास्य ब्रह्मं तीर्थं, जाग्रोऽजातं (म०) इति साधुः,
 पद्याह्वयलक्ष्यः- कनिष्ठ देवैर्यङ्गुलमूलं न्यर्षं करस्य च । प्रजापतिर्विदुर्ब्रह्मं धर्मान्यनुकमात् ॥ कर-
 मय्य संन्यासं त्वाहुः ॥ ५१ ॥ ब्रह्मणो ज्ञानस्य भवनं ब्रह्मभूयं, ब्रह्मभूयं (काम्यं) मोक्ष इत्यर्थः,
 पुत्रोभावे (सू०) इति वयम् । सह युनाक्ति सप्त, तस्य भावः गायत्र्यम् । तद्वदिति देवत्व देवसायुज्यं
 च । आदिसन्ध्यान्मूर्ध्वभूयादि । कृत्वाति पार्श्वं कृच्छ्रं नाम तपः । तत्पने भव सन्तपनं यस्मृतिः-
 नृहं कार्यं च्यव प्रातस्तप्यहमवाद्याचितम् । ज्येष्ठं परं च नाश्रीय कृच्छ्रं सातपथं स्तुतम् ॥ आदि-
 तादातरादि ॥ ५२ ॥ संन्यसन सर्वत्यागः, (तपुकाः) मरज, यथायः (प्रायः) । पुनानेति प्रायस्य
 तान्त्रत्वं माविज्ञातीति, प्रायोपवेशनमनिर्मुक्तवैभूय (रघु०) । नष्टाग्निः, वीरयते योगेभिरासमुपेक्षया
 न (वीरश) । ईर्यं पथात्पदस्य निधुनतस्य दम्भेन परिवित्तापनार्थं निध्याकपना कुहना, कुहं रिम्मा-
 र्गरेणाद्युत् । अर्थे निध्याया निध्याकपनेन वा कुहनिष्ठापनम् । शाश्वतत्वाद्-ईर्योर्लुप्तमवर्था च कुहनः
 कुहना क्यत् ॥ ५३ ॥ व्रते साधुः कालो मलयः, तत्र भग्नो प्रायः प्रायश्चित्ताहं, संस्करोत्तोपनयनम्,
 यस्मृतिः-मावित्रांपतेता ब्राह्म्या बालस्तोमाहते कतोः, व्रतेऽप्राधुरिलेके, पृथग्यपदेशेनेत्यर्थः । निरा-
 क्रियते वेदहीनत्वाभिराकृतिः, आकृतोर्जातेर्वा निष्क्रान्तः, यस्मृतिः-अनधीत्य तु यो वेदमन्यत्र कुरुते
 धर्मम् । स जीवमेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्द्रयः । धर्मो ध्वजयिह्ममिगस्तस्य धर्मध्वजी । लिङ्गावष्टा-
 दंतिर्जाविकस्य, निक्षिप्य इत्यस्य जग इति यावत् । अगन्तरे कीर्णं रेतोऽस्यावकीर्णी, यस्मृतिः-
 यज्ञस्यैवकीर्णी स्यात्कामनस्तु ग्रिय प्रजेत् ॥ ५४ ॥ अभिभूय निर्मुक्तोऽसामितोर्कोरपानिनिर्मुक्तः ।
 अभिभूयोदितोर्कोस्याभ्युदितः ॥ ५५ ॥ ज्येष्ठे प्रातर्भूताविवाहे कनिष्ठो विवाहोदितोः, परिवर्ग्यं विन्दति
 परिवेत्ता, यस्मृतिः-यमजेवकलमेव कुरुते दारसंप्रहम् । ज्ञेयान्ते परिवेत्तारः परिवेत्तिभ्यु पूर्वजः ॥
 उपलक्षणं नैनयतोर्मिहोप्रप्रनाशयपि परिवेदनम्यवहारोऽस्ति । तस्य उदायनमजः, परिवर्ग्यं विन्दति स
 पतिर्कोतः ॥ ५६ ॥ विवदन् विवाहः । उपयमनमुपयमः, यम.गमुनिवाद्युत् (सू०) इति वसे- अन् ।

तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिर्पाडनम् ।

व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ॥ ५७ ॥

त्रिवर्गो धर्मकामार्थश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः ।

सबलैस्तेश्चतुर्भेदं जन्याः क्षिप्त्वा वरस्य ये ॥ ५८ ॥

इति ब्रह्मवर्गः । ७ ।

मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् ।

राज्ञि राट्पार्थिवश्चाभृन्नृपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥

राजा तु प्रणताङ्गेषामन्तः स्यादधीश्वरः ।

चक्रवर्ती सार्वभौमो दृपान्यो मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥

येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।

शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडथ राजकम् ॥ ३ ॥

व्यवयने व्यवयः । मिथुनस्य स्त्रीपुंसयोरिदं मैथुनम् । निधूयन्तेद्वान्यस्मिन्निधुवनम् । रमण रतम् । रतिः संवेशनं रत्नं सुरतं समोहनं सप्रयोगेपि ॥ ५७ ॥ त्रिवर्गश्चतुर्वर्गः धर्मकामार्थस्यैव । चतुर्वर्गो नद्राणां समाहारश्चतुर्भेदं, पादादिः (पात्राद्यन्तस्य न) । तैर्धर्मकामार्थैः, यत्कात्त्यः— आहुधत्वारि नद्राणि बलं धर्मं सुखं धनम् । जनो बधूर्महीक्षितः (बहन्ति), संज्ञया जन्यः (सू०) इति साधुः । नामानुबन्धमाः, जनीवोदागेषि, यद्वक्ष्यम्— यातेति जन्मानवदत्तुमारी (गृ०) ॥ ५८ ॥ इति ब्रह्मवर्गः । ७ ।

मूर्धन्यमिषिच्यते स्म, मूर्धावसिक्तोपि । राज्ञोपलं राजन्यः, राजश्वशुरायत् (सू०) इत्यत्र राज्ञोपत्ये जातिप्रहणम् । हिरण्यगर्भेबाहुभ्यां जातो बाहुजः, बहु राजन्यः कृत इति श्रुतः । क्षत्रस्यापश्यं जनिः क्षत्रियः, क्षत्रादृषः (सू०) । क्षत्रं च क्षत्रप्राणात् । राजते राट्, ब्रध्नश्चक्षुश्चक्षुर्मूर्जेति (सू०) पन्व, शलाजशन्ते (सू०) इव, वावसाने (सू०) चर्चम् । पृथिव्या राजा पार्थिवः, सर्वभूमिपृथिवीभ्यामण्यो (सू०) । मही क्षित्यधिपसति महीक्षितः । [नराधिपश्च] ॥ १ ॥ अच्युपरीष्टे नन्दीलोधीश्वरः । अप्रतिरथोपि । नृपचक्रं राजके वर्तते स्वाम्येन, चक्रं राष्ट्रं वर्तयति वा चक्रवर्ती । सर्वभ्यां भूमेरीश्वरः सार्वभौमः, अनुशक्तिकर्तृत्वात् (सू०) उभयपदद्वयः । अत्राहुः— रामो दाशरथी रावणारिकाकुल्यसपत्नः । सोमिर्त्रिलक्ष्मणो लङ्कासिन्धोऽरुणवर्णः ॥ दशरथोपीन्द्रजिन्मेघनादो मन्दोदरीमुतः । आप्रनेवस्तु हनुमान्दनुमानोऽरुततमजः । सिङ्गिध विपमुदीचो द्वौ जटायुजटायुषौ ॥ अजाननशत्रुः स्यादधिर्मैत्रुनो युधिष्ठिरः । राधेयोद्गाधिः कर्णो भीमसेनो दिडिम्बजित् ॥ मारुतिः कीचकारातिर्धृक्चैरी दृक्कोदरः । धनंजयोर्जुनः पार्थो विजयः शकनन्दः ॥ गान्दीवी फाल्गुनः सव्यसाची मध्यमपाण्डवः । जिष्णुः जिरीवी भीमस्तुः भेतवाजी कपिश्वरः ॥ पृथा कुन्ती च कृष्णा तु पाभाली बाहनेन्यपि । द्रौपदी विजमादिलः साहसाङ्गः शकान्तकः ॥ शङ्करश्चमिमित्रो वा हूलः शरच्छलिवाहनः [सातवाहनः] । वैरोचनो बलि कान्वरीयैर्जुन सहस्रदेः ॥ अन्यो भूम्येन्द्रश्च यो वृत्रः (स मण्डलेश्वरः) ॥ २ ॥ इत्यन्ते स्मेश्वरम् । मण्डलस्य द्वादशराजस्य, समुदितं लक्षणं चेतत् । सम्पमाजति सजाट्, मोक्षप्रियमही (सू०) इति मत्स्य म. ॥ ३ ॥ राज्ञो रमूतो राजकम्, राज-

राजन्यकं च वृषतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ।
 मन्त्री धीमचिवोमान्योन्ये कर्ममचिवास्ततः ॥ ४ ॥
 महामात्राः प्रधानानि पुरोधास्तु पुरोहितः ।
 द्रष्टुरि व्यवहाराणां प्रादधिवाकाक्षदर्शकाः ॥ ५ ॥
 प्रति(नी)हारो द्वारपालश्चास्थिज्ञान्स्थितदर्शकाः ।
 रक्षिष्वर्गस्वनीकस्थोधाध्यक्षाधिकृताः समौ ॥ ६ ॥
 स्यायुर्काधिकृतो ग्रामे गोपां ग्रामेषु भूरियु ।
 भौरिक कनकाध्यक्षां स्याध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥ ७ ॥
 अन्तःपुरं त्यधिकृतः स्यादन्तर्वाशिको जनः ।
 मौचिदाष्टाः कञ्जुकिनः स्थापत्याः मौचिदाश्च ते ॥ ८ ॥
 श प ण्डो वर्षपरस्तुर्ल्यो सेयकार्थ्यनुजीयिनः ।
 विषयानन्तरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परम् ॥ ९ ॥

न्याना स्मृष्टौ राजन्यकम्, गेष्ट्रे क्षोष्टेति (म०) वृत् । मन्त्र कं व्याख्यानमन्यस्य मन्त्रो ।
 धिया सचने समवेति धार्मिकव । अमा सह समीपे वा भगोमात्रः । समवाचिर्वा । ततो मन्त्रपो-
 न्येमात्राः कर्मवहायां धीमन्त्राः ॥ ४ ॥ अमान्य इत्येव । मन्त्री माना परिच्छद एषा महामात्रा ।
 प्रधानानि प्रधानमन्त्रिणश्चिह्नकम् । पुरो योजने हितोति वा पुरोहितः । यौवमिकोपि । द्रष्टा निर्णेत ।
 व्यवहार कृपादानादिन्यायः, यस्मृतिः- वि नानार्थे मन्त्रे हरण हार उच्यते । नानामदहृणद
 व्यवहारः प्रकीर्तन ॥ पञ्चनीति प्राट्, विज्याचिप्रतिष्ठानि (उ०) विजि क्षोर्षोऽर्धप्रनारण च ।
 प्राट् चासौ त्रिभिर्वाक्कि (विवाक्य) प्राट् वैवाकः । अक्षग्यायमुमानि स्याणि वा पश्यति (अक्षदर्शक),
 आशदर्शकोपि । यमोपि रक्षिकोऽक्षान्तिश्च ॥ ५ ॥ प्रतिष्ठयन्ते वरन्तेनेन प्रनिहारः । द्वारि निर्णय
 द्वाभ्यः । द्वारि स्थितं दर्शययवेदयति (द्वाप्यनदर्शक), द्वे संज्ञे द्वयेके, द्वा स्थित एव हि दर्शयति,
 द्वा स्योपस्थितदर्शका इत्येके पेटु । दण्डो यौवमिको वेना, उन्मयकथ । अहगरक्षकवन्द, अर्नकि
 निप्रयनीकम् । गजगिधाविनजने वेते शाश्वतः । अविजुतोऽप्येयामुनेनव्यक्ष, अथ्यगोति वा,
 अक्ष धर्मी, अपिनाम्यशास्त्रान्ध्याप्यस्य वा । अविच्छेदे- उचि नियुजने स्मापिहृत् ॥ ८ ॥
 निर्णय तन्त्राल स्यायुर्ग, लपततपदस्यभूयैयुज (म०) । अविहृत् इत्येव, गा भुव पानि गोप्यनि
 वा गेषः । भूयैति त्रिभिर्नियुक्तो भौरिकः । हेरेक इति पाठे हिरण्यं नियुक्तः । स्यनदृष्टमस्य स्य दानागदि-
 क्कानादृष्टमस्योऽर्थं (म०), निरुक्त दानागदी नियुक्तं नैष्किकः ॥ ७ ॥ वाम्यान्मन्त्रवर्धं वृद्ध,
 विदमन्ता सन्मस्यान्मन्त्रादि, अन्तःपुरादप्यु (म०) इत्येके । जनः कुन्तवमनादिसमूहः । मुवि-
 दन्तं विराट् जनन्त लानि मुविदन् कदाः विषय, तत्र भवः मौचिदन् । कञ्जुकं विनोतवगाप-
 मन्मस्य (कञ्जुकि) । कृत्स्न व्यवस्थायां स्थापयन्ति स्थापत्याः, यदा निप्रमन्त्रिमन्त्रेणाः स्य, यत्न-
 मेक (या०), स्यवसौ पति स्थापति, तत्र भवा इति, विषयविद्यन्तनुनप्रदाम्यः (म०) ।
 मुविदन्मन्त्रेण इमे मौचिदा ॥ ८ ॥ शम्यनि शत्रुः, जन एवान् पुरपालक । वरि रेन मेरु कन्त्या-
 न्तादयनि वरिवा, यत्र शत्रुनामिकवे वा । अर्थयने नष्ट ले धी, अर्थयानिनिहिते (वा०) दानाजिवा ।
 विविध पुर्वपरादव्यवहितः (शत्रुः) । अत्र शत्रोः परमन्मस्य विजिगीषोऽभिप्रेत ॥ ९ ॥ कर्षमन्मन

लिखिताक्षरविन्यासे लिपिलिखितमे स्त्रियौ ।
 स्यात्संदेशहरो दूतो दूत्यं तद्भावकर्मणि ॥ १६ ॥
 अध्वनीनाध्वगोध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यापि ॥ १७ ॥
 स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गवलानि च ।
 राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेण्यापि च ॥ १८ ॥
 सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वधमाश्रयः ।
 पट् गुणाः शक्तयस्तिक्ष्णः प्रमायोत्साहमन्त्रजाः ॥ १९ ॥
 क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ।
 स प्रतापः प्रभावश्च यत्तजः कौशदण्डजम् ॥ २० ॥
 भेदो दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम् ।
 माहसं तु दमो दण्डः साम सान्त्वनयो समौ ॥ २१ ॥
 भेदोपजापावुपधा धर्माद्यैर्वत्परीक्षणम् ॥ २२ ॥

अश्वविन्यासे वयं वर्तते । लिख्यते स्म लिखिता (-नम्) । लिप्यनेन्या पन्थं लिपिः । (लिपिः)
 जरादितान् (ग०) पक्षे वचनम् । सदस्येने गृह्यो भुवन्वचनम् । द्यनेनेन द्योक्तवांश्चत्वार इति
 दूतः । (दूत्य) दूतवाग्विनिर्वाचकव्यान् (वा०) यः ॥ १६ ॥ अध्वानं गच्छत्यध्वनीनः, अध्व-
 नोयन्त्रौ (मू०) । पन्थान गच्छति पथिकः, पथःस्थान् (मू०) । पन्थान निन्ध गच्छति पान्थः,
 पन्थोपनिन्ध (मू०) इति षः पन्थदेशश्च । अद्वगविकर्षत्तनयोः पर्यायत्वम् । दे (दे)-
 गिराणि । पापेयं शम्बलम् ॥ १७ ॥ स्वं विप्रस्येभ्य म्बानी, स्वानिप्रैश्च (मू०) इति
 साधुः । अना सह समपे वा भवोऽमान्यः, अमेहकनमित्तेभ्यस्तद्वैधियांल्यवाम्भूनः (का०)
 इत्यप् (अव्ययात्त्यय) । कृतेन मृदय इति कोशः, कुपातः कोष इत्येकं । रात्रतं
 राहम् । दुःखेन सम्पन्नेभ्यस्तुर्ग, सुदुर्गोपिकरणेति (वा०) डः । वरन्त्यनेनेति वतम् । अह्यान्त्या-
 रम्भकानि । शक्त्यनेनया प्रकृतिः । एकमुच्यः मज्जतीयसमूहः श्रेणिः । प्रहृतयो राज्याङ्गानांवेव,
 यत्कात्याः- अमान्याश्च पौराण्य सट्टिः प्रहृतयः स्मृताः ॥ १८ ॥ मयन मयि, एष्टवमित्यर्थः ।
 विधेयं प्रहृतं स्वस्थानान्तरमगते दहविकेतिर्निर्ग्रहः । यान यानस्य प्रति यात्रा । आसनं विप्रहादिनि-
 कृतिः । द्वौ उक्तौ द्वेधे, द्विद्वेधश्चमुष् (मू०), एकेन सधायान्तर यात्रयर्थ, यदा- बलिनेर्द्विधेने-
 नेधे वचनानां समर्थयन् । द्वेधभावेन वर्तते काकाधिवदन्त्यनितः ॥ अश्वस्य वटवदथवनमश्वयः ।
 गुणः गण्योपकारकः । श्वयेन जनमानः शस्त्रः । कौशदण्डिः प्रमुनसिः । उग्न्य सहनेमुनाह-
 शातिः । मन्त्रः पञ्चार्थो नात्राश्रितः ॥ १९ ॥ प्रतापप्रतापः प्रतापसद्वचनः स्वः, सम्य-
 स्थानं, उपचरो वृद्धिः । नीतिः न्याय धर्माद्वचनः, एतन्न नान्यदवा राजा विवर्ग इत्युच्यते ।
 प्रतापस्येन प्रतापः । प्रभावस्येन प्रभावः । तेज उग्न्य, यद्धरत- अधिपत्यवमानदेः प्रमुनस्य
 परेण यन् । मानस्येन सहनं तत्तत्रः समुदहम् ॥ २० ॥ उग्न्यनेनोपयः । मय्येनेनोपयः ।
 वान्तभूतानि । मृमि बने मय सहम् । मयि वेरं साम गति वा साम त्रिरश्चत्ति, सन सन्ने ।
 मानः समर्थय ॥ २१ ॥ सहतपेभेदः भेदः । उग्न्य जनमुपकारः । उपययने समर्थे द्वेधने
 परीक्षासुखा, धर्मस्य पर्यमयोपयावेनागदात्वेयमं, यत्कोटिलयः- उग्न्यतिः नीचागोचरस्थान-
 ममान्यनम् ॥ २२ ॥ पथः शब्दः । निःपन्थान्य वामाना काश्चनित्याः । न दहतीति यत्र दह-

पञ्च त्रिघ्णपटक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोच्चर ।
 विविक्तविजनच्छन्नानिःशलाकास्तथा रहः ॥ २३ ॥
 रहस्योपांशु चालिङ्गे रहस्यं तद्भवे त्रिषु ।
 समी विश्र (स) म्भविश्वासी भ्रेपो भ्रंशो यथोचितात् ॥ २४ ॥
 भ्रेपपन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ।
 युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २५ ॥
 न्याय्यं च त्रिषु पद संप्रधारणा तु समर्थनम् ।
 अववादस्तु निर्देशो निर्देशः शासनं च सः ॥ २६ ॥
 शिष्टिश्चाज्ञा च संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ।
 आगोपराधो मन्तुश्च समं तृहानवन्धनं ॥ २७ ॥
 द्विपाद्यां द्विगुणो दण्डो भागधेयः करो बलिः ।
 घट्टादिदेयं शुल्कोस्त्री प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २८ ॥
 उपायनमुपप्राप्तमुपहारस्तथोपदा ।
 यौतकादि तु यद्वयं सुदायो हरणं च तत् ॥ २९ ॥

क्षीणो मन्त्रः, अपडक्षाशितंगलकर्मैति (मू०) स्वार्थे खः, यदाहुः— पट्कर्णो भिद्यते मन्त्रः । विवि-
 च्यते पृथक् कियते स्म विविक्तम् । विगतो जने (यतः) विजनम् । छाद्यते स्म छन्नम् । निर्गता शलाका
 व्यथकोत्र निःशलाकम् । रहयति रह इत्येके रहः शब्दः सन्तः कृत्वे ॥ २३ ॥ अन्योऽवयवम् । अव्यये
 अलिङ्गे द्वे (रहस्योपांशु च) । अतुरहसं च । रहसि भवं रहस्यं, दिगादिवाच्यम् (मू०) । विश्रम्भेण
 विश्रम्भ आश्रयः । यथोचिताद्रूपाद्भङ्गे (द्रुपो) धःपातो भ्रेपः, भ्रेपु चलने ॥ २४ ॥ नियतमीयते
 न्यायः, परिन्योर्नोणोः (सू०) इति घञ् । कल्पनं कल्पः सामर्थ्यम् । दिग्ब्रह्मानस्योचितस्य रूपं देश
 रूप, प्रशस्त देशन वा । सम्यग्भ्रसा सत्यमत्र समञ्जसम् । उपाय एवोपयिन्, विनयादित्वात्— उपायो
 हस्वत्वच (ग०) इति ठक् । अभिनीयने स्माभिनीतम् ॥ २५ ॥ तद्वङ्गाय्यं, न्यायादनेनेतं, धर्मपश्य-
 धेति (मू०) यत् । उचितं सोदतं च । संप्रधार्यते भ्रज स्वरूपमापद्यते यथेति संप्रधारणा युक्तयुक्तपरीक्षा ।
 अवनम्य वदनमववादे मुखस्वरूपम् । निःशेषेण देशन निर्देशः । नियत देशन निर्देशः ॥ २६ ॥ शासनं नियोजन
 शिष्टिः । आज्ञापनमाज्ञा । सतिष्ठतेनया मस्या । मर्याते समीपार्थं (सीमार्थं) मव्ययं, तत्र दीयते
 मर्यादा । आ— अगति कुप्लि गच्छति— आग, अमन्तः कृत्वे । मन्यते हृदि मन्तुः । उद्दीयतेभिमन्तु
 हान, दोषव्यग्नने, देह रक्षणे वा ॥ २७ ॥ द्वौ पादौ प्रमाणमस्य द्विपाद्यः, पणपादमापशताद्यम् (मू०),
 प्राग्व्यग्ननाभावात् पण्यस्तदर्थे (मू०) इति पदभावाभावात् । मार्गोऽस एव भागधेय, नमरूपभागेभ्यो-
 धेयः (वा०) । कर्त्यते प्रत्यय करः । बलनेनेन बलि, राजप्राप्तः पडभागादिर्भाग । प्रत्येकं भागव-
 जङ्गमादिदेयः करः । नियोज्योपजीव्यो बलिरित्यन्तर्भेदोर्ध्वशास्त्रोक्तं नाश्रिप । घन्तेनेन घट्टयति
 वा घट्टो नदीनरस्थानम् । आदिशब्दाद् शुभमप्रतोल्यादौ प्रावेशनैका (फ) म्यद्व्येभ्यो राजप्राप्तो भाग
 शुल्कः, श्वनि शत्रुनि वा सुखेन यादयनेनेति । प्रकर्षेणाराधनार्थमाश्रियते हांक्यते स्म प्राप्तम् । प्रति-
 श्यते पदीयते प्रदेशनम् ॥ २८ ॥ उप समीपेऽयतेनेनोपायनम् । उपपृष्टान उपप्राप्तम् । उपहित उप
 हारः । उपदीयत उपदा । मीशलिङ्ग ङीकृत च । उपदेशोच इत्येके, उपप्रदानमुत्प्रेच उपदा लक्षणा
 नमाः । युतयोर्विधूयोरिदं यौतकम् । आदिशब्दाद् वन्धुदत्तादि । स्पृ दीयते सुदाय, स दाय इत्येकं,
 वन्धुश्चत — यौतकादि धनं दायो दायो दानं च कथ्यते । हियते हरणम् ॥ २९ ॥ स चासी कालय

तत्कालन्तु तदात्वं म्यादुत्तर काल आयातिः ।
 मांद्वाष्टिकं फलं सद्य उदकः फलमुत्तरम् ॥ ३० ॥
 अद्दुष्टं चक्षितोयादि दृष्टं स्वपरचक्रजम् ।
 महीभुजामहिमयं स्वपक्षमभवं भयम् ॥ ३१ ॥
 मन्थिया त्वधिकारः स्याच्चामरं तु प्रकीर्णकम् ।
 नृपासनं तु यज्ञद्रामनं सिंहासनं तु तत् ॥ ३२ ॥
 हेमं छत्वं त्यागपत्रं राजस्तु वृषलक्ष्म तत् ।
 भद्रकुम्भ पूर्णकुम्भा मृद्गारः कनकालुका ॥ ३३ ॥
 निवेद्यः शिविरं पण्ड सज्जनं तूपरक्षणम् ।
 हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३४ ॥
 दन्ती दन्तायला हर्ता द्विरदनेकपा द्विपः ।
 मतङ्गजो गजा नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥ ३५ ॥
 इमः स्तम्भेरमः पद्मी यूथनाथस्तु यूथपः ।
 मदोत्कटो मदकलः कलमः करिणावकः ॥ ३६ ॥

नष्काल । तदेत्यस्य भावस्तदात्वं । एवमस्यानिरागानी काल । सृष्टं प्रलज्ज प्रयोजनमस्य साद्यष्टि-
 वम् । समानेहनि सयन्ताच्छादिक फल, सयन्ताच्छादीनि (मू०) साधु । उदच्यनेभिदायास्त्यत
 उदकः ॥ ३० ॥ भयानि तुनेण नोन्म । आदिघान्ताविद्यानाश्रयति । स्वराश्रयचौगविकादिभयम्,
 सराद्राहादिविन्धोपदिभयं च । स्वपक्षद्राजपुत्रादिहेतिव्युत्थिताद्वयम् ॥ ३१ ॥ श्रम्यन्माकरणं प्रक्रिया ।
 अधिक्रियते प्रमन्यतेधिकारः, व्यवस्थास्याप्तनमित्यर्थः । चमर्ता इह न गम् । प्रक्षयने विक्षिप्यते प्रक्ष-
 यम् । मद्रस्यासन, मद्रं म्यादिमयं वासन मद्रासनम् । हेम इह हेमं सिंहावलम्बनमासनम् ॥ ३२ ॥
 छत्वं त्यागपत्रम् । आतपान्त्रावन आतपत्रम् । मच्छत्वं, यत्त्यर्थः— नृगानेककुट्टं दत्त्वा यूने सिंहात-
 त्वारणम् (रघु०) । मद्रार्थं मद्रो वा कुम्भः । मृन्दते भिद्यते वा मृद्गारः । कौवर्गं कातु (कनक-
 उवा) ॥ ३३ ॥ निवेद्यते यन्त्रवेगेन स्याद्यने निवेद्य सैन्यावास । शरनेभिन्निगिरिम् । स्वयन्-
 वासोपि । कुण्डोभनं जन्धनेनेन सज्जन सज्जननेन वा । उपरच्यतेनेन परश्रयं सैन्यस्य प्रगुशीकरण
 गुप्तको वा । चतुरङ्गा हि सा (सेना), पशनीना समूहः पादार्तं, भिन्न इत्यन् (मू०) अन् ॥ ३४ ॥
 दन्ती म्यास्य दन्ती दन्तायला, दन्तशिखान्ताया (मू०) इति वलच, वले (मू०) इति दीर्घः ।
 दम्पी, हस्ताङ्गनो (मू०) इतीति । द्वे रदाव्य द्विम् । न एकेन विचयनेकप । द्वान्ता विवर्त
 ३५ । मतङ्गजो मत्तङ्गजः । गजनि मायनि गज । नगे भरो नग, न- भरो वा । कुञ्जो
 कुम्भाभोगर्तो द्रो वा म्नेम्य कुञ्जः, (रघुरणे) ममुत्तुचेन्योरोवल् २ (वा०), कुञ्जेषु रमते,
 ४ । वरम्यदन्कारण ॥ ३५ ॥ एतन्म । मद्रवे मृषे रमते स्तम्भेरम, स्तम्भेरमोदोर्गभजरोः (मू०)
 त्वन् । पद्मनि योवने रश्मिन्दोव्य गन्नि पद्मी । सामतः सिन्दुरः कुम्भी च । इतोभ्येभ्यः प्रग-
 यतोः । मरेण दनभ्युना कलो मनोदः । छत्वे भाति कलमेत वा कलमः ॥ ३६ ॥ श्रमिद्यते स्य मभियः । मरी

प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः समाबुद्धान्तनिर्मयी ।
 हास्तिकं गजता वृन्दे करिणो धेनुका वरा ॥ ३७ ॥
 गण्डः कटो मदो दानं वमथुः करशीकरः ।
 कुम्भौ तु पिण्डौ शिरस्तयोर्मध्ये विदुः पुमान् ॥ ३८ ॥
 अवग्रहो ललाटं स्यादीपिका त्वक्षिकूटकम् ।
 अपाङ्गदेशो निर्याणं कर्णमूलं तु चूलिका ॥ ३९ ॥
 अधः कुम्भस्य बाह्वित्थं प्रतिमानमधोस्य यत् ।
 आसनं स्कन्धदेशः स्यात्पद्मकं बिन्दुजालकम् ॥ ४० ॥
 पक्षभागः पार्श्वभागो दन्तभागस्तु योग्रतः ।
 द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिवेशौ गात्राचरे क्रमात् ॥ ४१ ॥
 तोत्रं वेणुकमालानं बन्धस्तम्भेथ शृङ्खले (ला) ।
 अन्दुको निगडोस्त्री स्यादङ्कुशोस्त्री सृणिः स्त्रियाम् ॥ ४२ ॥
 दूष्या कक्ष्या वरत्रा स्यात्कल्पना सज्जना समे ।
 प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः ॥ ४३ ॥

सज्जातास्य गर्जितः । उद्भवति स्मोद्धान्तः, दुबम (उद्गिणे) । राजवाद्यस्त्वैववाद्यः सत्राणः समरोचितः ।
 हास्तिना समूहो हास्तिकं, अवितहरे, धेनुका (सू०) । गजाना समूहो गजता, गजाचेति वक्तव्या-
 त्तल (गजसहायाभ्याचेति वक्तव्यम्) । धयलेना धेनुका । वाटे कामयते वरा ॥ ३७ ॥ (गण्डति)
 गडि वदनैकदेशे । कटति वर्पति मदः कटः । माद्यत्यनेन मदः, मदोनुपसर्गं (सू०) इत्यप् । यति
 खण्ड्यत्यनेनेति दानम्, दत्तिर्ग । वम्यते वमथु, प्रितोधुच् (सू०) । कुम्भाकृती माससंघातो । वेति
 सज्ञा यस्मादङ्कुशस्थानात्स विदुः, यत्पालकाप्यः— तत्र रक्षाविताने द्वे विदू द्वौ श्रवणे गतौ । प्राक्च
 पश्चाच्च तिर्यक्च गृह्मेदाङ्कुशवारणा ॥ ३८ ॥ अवग्रह्यतेङ्कुशेनावग्रहः । ईपा लाङ्गलकीलेव— ईपि-
 का । निर्याण्यनेनाप्यु निर्याणम् । चोत्थयते पार्श्वगमनायाङ्कुशेनास्यां चूलिका ॥ ३९ ॥ बाणतेननाङ्कुश-
 चोदनया बाह्वित्थम्, मदबाहिनि स्थाने तिष्ठति वा, बाह्यस्यापभ्रंशोयम् । अस्य बाह्वित्थस्याधः प्रति-
 मानं, प्रतिमीयतेनेनेति, दुभिन् प्रक्षेपणे, मीनातिमितेति दीडान्यभिच (सू०) इत्यात्वम् । आस्यतेस्मिन्ना-
 सनम् । पद्मप्रतिकृति रक्तवात्पद्मकं, तारुष्ये हि हास्तिना देहे रक्तबिन्दवः स्युः ॥ ४० ॥ हास्तिनां
 योग्रतो भागः (दन्तभागः) । हास्तिनः पूर्वः पादजङ्घादिभागो गात्रम्, पश्चाद्भागोऽन्तरम् ॥ ४१ ॥
 सुयतेनेन वेणुमयेन मेपणेनेति तोत्रम् । आलायते बध्यतेत्रालानं, ला— आदाने । शृणाति बन्धनेन
 शृङ्खलम् । अन्दति उन्नति— अन्दः, अदि बन्धने, रवार्ये कन्, इकोहस्त्वोङ्घोर्गालवस्य (सू०) ।
 निगत्यते बध्यतेनेन निगडः । अङ्क्यते गम्यतेनेनाङ्कुशः । सख्यनया सृणि ॥ ४२ ॥ दूष्यते दूयते
 कानया दूष्या । कक्षायां मध्यदेशे भवा कक्ष्या । त्रियतेनया वरत्रा मध्यबन्धनी चर्मरज्जु । (कल्पना)
 हास्तिनः सञ्जीकरणं, मङ्गलैरङ्गरिकादिना शृङ्गारेणेत्येके । प्रवयलेना प्रवेणी । आस्तीर्यते हास्तिपृष्ठ आस्त-
 रणम् । वर्णो वर्णकम्बलो नीमवत् । परिस्तोम्यने प्रस्तीर्यते परिस्तोम, वर्णपरिस्तोम इत्येके । कुप्यते
 कुपा ॥ ४३ ॥ वेति स्म याति भुङ्क्ते च वीतं, विशेषेणेतं नष्टं वा । (हरश्च) सेनादूताभ्याम्माहादः ।

रीतं त्वसारं हस्त्यश्वं वारी तु गजवन्धनी ।
 घोटके वी(पी) तितुरगतुरंगश्वतुरंगमाः ॥ ४४ ॥
 वाजिवाहार्थगन्धर्वहयसैन्धवसत्तयः ।
 आजानेयाः कुलीनाः स्युर्विनीताः साधुवाहिनाः ॥ ४५ ॥
 वारं व) नायुजाः पारसीकाः काम्बोजा वाहिका हयाः ।
 ययुरश्वोश्वमेधीया जवनस्तु जवाधिकः ॥ ४६ ॥
 शृग्यः स्थौरि सितः कर्को रथ्यो घोडा रथस्य यः ।
 बालः किशोरो बाम्यश्वा बडवा घोडयं गणं ॥ ४७ ॥
 त्रिप्याश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकं गम्यते ।
 कश्यं तु मध्यमश्वानां हेपा हेपा च निस्त्वनः ॥ ४८ ॥
 निगालस्तु गलंद्देशे वृन्दे त्वन्धीयमाश्ववत् ।
 आस्कन्दितं धोरितकं रेचितं चालितं प्लुतम् ॥ ४९ ॥

वार्यनेनया वारी बद्धदानभूः । घोटके भूमी परिवर्ति घोटकः । वेति याति वीतिः । तुर त्वरितं गच्छति
 तुगा, वः । (तुरङ्गः) खड्गद्विभक्त्यः (ना०) । (तुरंगमः) गमयेति (सू०) खच् । अदनुतेष्वनमशः
 ॥ ४४ ॥ यजति तच्छलो वाजी, वाजाः पक्षा अभूतश्रयेति वा । बाह्यते बहः । अर्धते याल्वा ।
 गन्धर्वेऽर्धे गन्धर्वः । हयति याति हयः । सिन्धौ भवः सैन्धवः, विशेषेति सामान्यवृत्तिः । सपति
 समर्थेति सतिः । इतो रथप्रकरणा प्रागश्वपरिकरः । आजनेन शेषेणानेयाः (आजानेयाः), आयस्ता
 इत्यर्थः । विनीयन्ते विनीताः मुनिक्षाः ॥ ४५ ॥ वनायुजादिषु देशेषु— एते जाता हयविशेषाः । एवं
 पुक्तापदयोषि । लक्ष्ये बाह्योक्षः । याति— अत्यर्थं ययुः । अश्वमेधाय द्वितोश्मन्धीयः, अश्वमेधत्त-
 य (सू०) । जवते तच्छलो जवनः, जुचद्भव्येति (सू०) युच् । मृगादिरपि । प्रजोषिनिः (सू०)
 इति प्रजवीति च ॥ ४६ ॥ ययुष्टे जलदिक्पुणेनैव पृष्ठवः, साधो गद (तत्रसाधु) । स्थुराणां
 पश्चात्त्रह्यादिमागानामिदं स्थैरं बलमस्त्यस्य स्थौरी । कर्कः शुक्लोश्वः, क्रियन्ते वर्णान्तराण्यस्येति ।
 रथं वहति रथ्यः, तद्वहतिरप्युनेति यत् (सू०) । कीयते बोध्यते कश्यते वा किशोरोः । बाम्यते गर्भे
 बामी, यदश्वम्— अपोष्ट्वामीशतहारि (वाहि) तार्पम् (रथु०) । बड बल हयं वा वाति बडवा,
 और्विषयत्वाद् दीप् नस्ति । अश्वा त्वजदि । प्रमूर्त्तानार्थे । बडवाना समूहो बाहवं, खण्डिकादिभ्यश्च
 (सू०) इत्यच् ॥ ४७ ॥ (आश्वानं) अश्वस्यैकादशम इति (सू०) खच् । कस्त्यमहंति कश्यम् ।
 हेय हेय अश्वस्यै शब्दे, शुरोघहलहति (सू०) अः ॥ ४८ ॥ निगलन्त्यनेन निगालः, गलो जघुषान्ति,
 उन्नीयार्थे इति (सू०) घच् । गलस्योद्देशः प्रदशः देवमणेरावर्तस्य स्थानम् । अथानां समूहः (आश्वीय,
 आश्व) । कस्त्यश्वान्यायज्जगत्वनतरश्वाम् (सू०), पक्षे तु— अनुदातादिभ्यः (सू०) । अश्वानां धाराहया
 रमाः पत्र गतः, धार्यते गतो स्थाप्यतेनया धारा, निदादित्वात्साधुः (निदुभिदादिभ्योद्) । आस्कन्दन-
 न स्कन्दित, उत्तेरिताह्योतिवेगः । धोरण धोरितं, घोटं गतिचतुर्थं । रेचितमुत्तेजितादयम् ।
 क्रमात्स्वन्ध्या, यदाहुः— घेरितं चालितं धारा प्लुतमुत्तेजितं क्रमात् । उत्तेरितं चेति पत्र
 निक्षेपपुण्यं गतम् ॥ धोरितं गतिमात्रे दयोजनं चालितं दुरः । अपेक्षयनमुवाचन् कुत्रिनास्यं नून-
 प्रिकम् ॥ पूर्वोत्तरेष्वनतः क्रमादारोपनं प्लुतम् ॥ उन्नेजितं मध्यरेणं योजनं अयवत्तया । उत्तेरितेति-
 वेगान्धो न पुनोति न परति ॥ ४९ ॥ धोरिते शब्देन बलने धोरा । प्रवने बहति प्रोष, १००

गतयोमूः पञ्च धारा घोणा तु प्राथमस्त्रियाम् ।
 कविका तु खलीनोस्त्री शफ क्लीवे खुरः पुमान् ॥ ५० ॥
 पुच्छोस्त्री लूमलाद्गूले बालहस्तश्च बालधिः ।
 त्रिपूपावृत्तलुठिती परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥ ५१ ॥
 याने चक्रिणि युद्धार्थे शताङ्गः स्यन्दनो रथः ।
 अस्ती पुष्य(८५)रथश्चक्रयानं न समराय यत् ॥ ५२ ॥
 कर्णीरथः प्रवहणं इयन च समं प्रयम् ।
 क्लीवेऽन शकटोस्त्री स्याद्गन्त्री कम्बलिवाहकम् ॥ ५३ ॥
 शिविका याप्ययान स्याद्दोला भेदखादिका स्त्रियाम् ।
 उभौ तु द्वैपवैयाघ्री द्वीपिचर्मावृते रथे ॥ ५४ ॥
 पाण्डुकम्बलसर्वात स्यन्दनः पाण्डुकम्बली ।
 रथे काम्बलवास्त्राद्या कम्बलादिभिरावृते ॥ ५५ ॥
 त्रिपु द्वैपावयो रथ्या रथकट्या रथव्रजे ।
 धू स्त्री क्लीवे यानमुख स्याद्रथाङ्गमपस्कर ॥ ५६ ॥
 चक्र रथाङ्गं तस्यान्ते नेमि स्त्री स्याद्रथधिः पुमान् ।
 पिण्डिका नाभिरक्षामकीलके तु द्वयोरणिः ॥ ५७ ॥

नासान्त प्रदेश । कवते दन्तचवंगाच्छब्दायत इति कावका । खलति चलति खलीन, खे तालुने लीने वा । शष्यते भुवा घृष्यते शफम् । खुरति विलिखति इमां खुर ॥ ५० ॥ पूयत दशादीनु सारयति पुच्छ, पूतौ छादयति वा । लूयते लूमम् । लङ्गति चलति लाङ्गलम् । यालो हस्त इव दशवारणा बालहस्त, प्रघरता बाला वा । बाला धायन्तेहिमन्बालधि । उपावर्तते ह्मोगावृत्तोश्च । लुठति स्फुटति ॥ ५१ ॥ यात्यनेन दान साम्प्रथिकाख्यम् । शताङ्गा बह्वरक । स्यन्दते याति स्यन्दन । रमन्तेस्मिन् रथ । इतो भगदे. प्राप्रयप्रकरणम् । पुष्ये यात्रासवाक्षौ मङ्गल्यो रथ पुष्यरथ । चक्रयुक्तं यान (चक्रयानम्) ॥ ५२ ॥ कणिषु स्कन्धेषु रथ कर्णीरथ, दीर्घा लक्ष्यात्, पुंस्त्वर्थे मानो रथ । प्रवहन्त्यनेन प्रवहणम् । इयन्ते विहायसा यातावानेन (इयनम्) विमानाख्यम् । अभिषि श्वत्सरोत्थन, अमुन् । शक्नोति भार बोद्धुं शक्यम् । गच्छति तच्छोला गन्त्री शकटिका । कम्बलिभिर्दा तवोद्भव्यं (कम्बलिवाहकम्) ॥ ५३ ॥ (शिविका) शिवा श्रेयस्वरी, सहायावृत्त (सू०) । य प्यस्याशब्दस्य यान, युगाख्य यानमिति गौड । दोल्यत दोला काष्ठमयी रजजुप्रालम्बध । भेदख्यते भेदोला हिन्दोलाख्या । आदिशब्दाच्छया (यानकादि याप्ययानानुरूप । द्वीपिनश्चर्मणावृत्तो रथ, द्वैपवैयाघ्रवृत्त (सू०) ॥ ५४ ॥ पाण्डुकम्बलेन प्रावृत्तो रथ, पाण्डुकम्बलादिभि (सू०) । (काम्बलवस्त्राद्या) परिवृत्तो रथ (सू०) इत्यम् । आदिशब्दाद् दुराद्या ॥ ५५ ॥ वाच्यलिङ्गा वद् द्वीपी गन्त्री, द्वे रथ, द्वैपमन । शकट्यादि रथेन मन्यन्ते । रथानां समूह, खलगोरथात् (सू०), इतिप्रवक्ष्यन् (सू०) इति यक्ष्यन् । धूर्तिं हिनस्ति बोद्धार धू, यस्या अग्रे वाहरो ष्यन्त । दानमुख रथादिष्वम् । रथारम्भक चक्राख्यन्, अपरकृति (कीयते) अपस्कर, अपस्करो रथाङ्गमिति (सू०) साधु ॥ ५६ ॥ रथस्य यथकं तदुत्था रथाङ्गम् । तस्य चस्यन्ते नेमि, नयन्तीति । प्रान्त र्ध्व इति प्रधिः । पिण्डवनेत्रा वर्यां सा पिण्डिका । नभ्येन हिस्यनेक्षण नाभि । क्षामस्य नाभिश्चेत्यत्र । रथान् बन्धार्थं बालक, अगति शब्दायतोति, लक्ष्य त्वणा ॥ ५७ ॥ त्रियन गुल्फे रथा वै ।

रथगुप्तिर्वदथां ना कूवरस्तु युगंधरः ।

अनुकर्षो दार्वधस्यं प्रातङ्गो ना युगाद्युगं (न्तरम्) ॥ ५८ ॥

मर्व स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्त्रं च धोरणम् ।

परंपरावाहनं यत्तद्वैनीतकमश्रियाम् ॥ ५९ ॥

आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः ।

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ॥ ६० ॥

सध्येष्टुष्टेक्षिणस्यां च संज्ञा रथकुदुम्बिनः ।

रथिनः स्पन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः ॥ ६१ ॥

भटा योधाश्च योद्धारः सेनारक्षस्तु सैनिकाः ।

सेनायां समयेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥ ६२ ॥

एलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः ।

परिधिस्थः परिचरः सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥ ६३ ॥

कञ्जुको वारवाणास्त्री यत्तु मध्ये सकञ्जुकाः ।

वघ्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गोय र्गार्पकम् ॥ ६४ ॥

रथो लोहदिनो वृत्तिः । कुरते दण्डान्वते कूरः । युगं बोद्धव्यं कर्तुं धारयति युगंधरः, संज्ञानां धनुर्गतीति (सू०) खड् । अनुद्वन्द्वेनुद्वयः । नमजते बोद्धव्यं नावङ्गाः । युगेनातति युगादपा-
दिनस्तु युगो ना एवान्, अन्यस्तु कृत्वे युगं काटो युगं वा । युगायुगान्तरं वक्तुमनार्थमिति गौडः,
यत्कात्पर्यं मुनिः]- युगं द्विवर्तं प्रातङ्गः ॥ ५८ ॥ सर्वं हस्त्यवस्थादि रोलान्तम् । रोलम्,
युग्यं, युग्यंवाये (सू०) इति साधुः । पत्रन्त्येन पत्त्रं, दम्नीयतेति (सू०) धृत् । धोर्येति
धोरणम् । धोरणेः परम्परया वाहने, प्रावन्धकमन्यासस्थितम् । विनीतः (तत्र) न्यूनैर् (वैनीतकं)
वाच्यमानादि ॥ ५९ ॥ आधेयते हस्ती येषां धोरणः । ह स्तेनः पतिरिति हस्तिपकाः । हस्तिनमारोहन्ति
हस्त्यारोहाः । नियन्तव्यस्य निषादिनः । द्वौ द्वौ मित्रार्थं विप्रेके, वाधौ द्वौ पठद्वौ परो द्वौ योद्धारौ ।
नियन्तानि नियन्त्रयति नियन्ता । प्राजयति (प्राजयति) प्राजिता, वातुर्दुर्गन्धो नास्ति (६०) ।
युगते सूतः, पू प्रेणे । क्षत्ता क्षत्ता । सरपरमानं सरयति वाहना सारथिः ॥ ६० ॥ सध्ये दिष्टयति
सध्येष्टुष्टे, सध्येष्टुष्टेति (उ०) कृत् (कृ)- दिष्ट, स्यात्स्थित्युत्पत्तिवत्स्थित्यात् (का०)
वघ्नन् । रथय कुदुम्बी वाहकः । (रथिनः) रथे योद्धारः । (अश्वारोहाः) अश्वारोहणः । रथिन-
वर्त्य कारो ॥ ६१ ॥ भटास्ते कारुण्ये दुर्द भटाः । युग्ये योधा, पत्रयन् (नन्दिरिति) । (सेनिकाः)
रथगतीति (सू०) ट्ठ, माहिरिकपाः । सेनां सनवन्ति शिषयन्ति (सेनयाः), सेनायाम् (सू०)
इति रः, पठे ट्ठ ॥ ६२ ॥ वलं केन्द्रे, कट्ठं योद्धारः सन्तस्त, ततः सद्यस्मान्निर्दिष्टौ (सू०),
अत्र (सू०) । परेषु सेनान् विष्टये परितःस्थः । परितः सन्तस्तारोहते एलिनो परितः । सेना
नृपति विदुर्द्वे सेनानीः ॥ ६३ ॥ कञ्जुके वघ्नते कञ्जुकाः । वारवाण्यदृक् वानमस्य वारवानः,
पुष्टवत्स्थितम् (सू०) इति पठम् । वारवरस्य व्यत्ययेन मयूष्येष्टवत्स्थित्यादिति श्रीमोजः ।
यत्तं मयेति इति वारवरम् । अभिघ्नन्त्यादपिघ्नन्त्याः । वारवाणाधिकार इत्येके वेदाः, वन्मुनिः-
अभिघ्नन्त्या वारवरम्, दुर्गन्ध- २९९ वारवरं देवं पितामहं च निघ्नन्त्याम् ॥ ६४ ॥ श्रीवैश्वदेवः ।

शीर्षं च शिरस्त्रेथ तनुत्र वर्म दशनम् ।
 उरश्छद कङ्कटको जगर कवचास्त्रियाम् ॥ ६५ ॥
 आमुक्त प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ।
 सनद्धा वर्मित सज्जो दशिता व्यूढकङ्कट ॥ ६६ ॥
 त्रिप्यामुक्तादया वर्मभृता कावचिक गण ।
 पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजय ॥ ६७ ॥
 पद्मश्च पदिकश्चाथ पादात् पत्तिसहति ।
 शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिका समा ॥ ६८ ॥
 कृतहस्त सुप्रयोगिनिशिख कृतपुद्गलवत् ।
 अपराद्धपृषत्कोसौ लक्ष्याद्यभ्युतसायक ॥ ६९ ॥
 धन्वी धनुष्मान्धानुष्को निपङ्ग्यस्त्री धनुर्धर ।
 स्थात्काण्डवास्तु काण्डीर शाक्तीक रक्षिहेतिक ॥ ७० ॥
 याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपश्वंधहेतिकौ ।
 नैस्त्रिशिकोसिहेति स्यात्समी प्रासिककौन्तिकौ ॥ ७१ ॥

शीर्षकम् । शिरसि भव शीर्षं शरीरावयव यत् (सू०) शीर्षं छन्दसि (सू०), येवतद्धिते (सू०) ।
 शिरस्त्रायते शिरस्त्रम् । वृणोलङ्घ्य वर्म । दश्यत बध्यते दशनम् । कङ्कटय-च्छदयति कङ्कते वा
 (कङ्कटक) । जागतेरचि ह्रस्वाज्जगर य-माला- उरश्छदेथ जगर । कवत कवच, क व-चयति
 वा ॥ ६५ ॥ आमुच्यते बध्यते स्म मुक्त । अभिनद्यत रमापिनद्ध । (पिनद्ध) वष्टि भागुरिरलोपम-
 वाप्यारुपसर्गयो (का०) इति पक्षेऽल्लाप । सनद्यत स्म सनद्ध । वर्मे सज तमस्य वर्मित । सज्जायते
 सज्जति वा सज्ज । व्यूढा भृत कङ्कटानन व्यूढकङ्कट ॥ ६६ ॥ नवेत्यर्थः । (कावचिक) ठम
 कवचिनश्च (सू०) इति ठन् । पादाभ्यामतति गच्छति पदाति । पादाभ्यामजति पदाजि, पादस्य
 पदाज्यातिगापहेतुषु (सू०) इति पद । हन्तपक्ष पद्म यक्ष्य- पद्मा भरद्वाजमुनिं सशिष्यम् (भट्टि०) ।
 पादाभ्यामतति पादतिक भौषादिक इक, विनया दत्तास्त्राथेठ्ठवा (सू०) । पतति (पद्यत) पत्ति
 ॥ ६७ ॥ पादाभ्या चरति पदिक पादिभ्यश्च (सू०) इवेचरतौपद्वचव्यात् (वा०) । पदातीनां
 समूह पादात् भिक्षादिभ्योः (सू०) । काण्डानि पृष्ठस्य काण्डपृष्ठ । आयुधन जीवति आयुधाच्छवेति
 (सू०) ठन्-ठौ ॥ ६८ ॥ कृतौ सिद्धौ हस्तावस्य कृतहस्त । कृता पुह्स्वानेनेति कृतपुद्गल ।
 अपरादा अल्पछन्वा बाणा अस्यापराद्धपक्ष ॥ ६९ ॥ धव- अस्यास्ति धन्वी ब्रीह्यादित्वादिनि
 (सू०) । धनुः प्रहरणमस्य धानुष्क तदस्य- प्रहरणमिति (सू०) ठक्, इमुक्ताताक (सू०) ।
 निपङ्गस्तूणास्या स्ति निपङ्गी । अस्त्राणि हन्त्यस्यास्त्री । (कण्डीर) काण्डाण्डादीरशीरवो (सू०) ।
 शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीक, शाक्यशरीकक् (सू०) ॥ ७० ॥ पश्वंथ परशां न दृष्ट, अतो
 यष्टिस्वधितिहेतिकावते काश्मीरा पठन्ति य-मुनि- परश्वंथ कुठारव स्वधिति तदस्य-
 प्रहरणमिति (सू०) परश्वंथात्र च । निष्त्रासि प्रहरणमस्य नैस्त्रिशक । (प्रासिककौन्तिकौ) प्राश
 क-नश्च प्रहरणमस्य ॥ ७१ ॥ चमपरास्त्रास्त चर्मा । फलति विशीयते पातौ फलक रलमारैवा

चर्मी फलकपाणिः स्यात्पताकी वैजयन्तिकः ।
 अनुप्लवः सहायश्चानुचरोभिच(सरः समाः ॥ ७२ ॥
 पुरोगामेसरप्रघ्राप्रतःसरपुरःसराः ।
 पुरोगमः पुरोगामी मन्दगामी तु मन्थरः ॥ ७३ ॥
 जङ्घालातिजवस्तुत्यौ जङ्घाकरिकजाङ्घिकौ ।
 तरस्वी त्वरितां वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥ ७४ ॥
 जघ्नां यः शक्यते जेतुं जेयं जेतव्यमात्रके ।
 जैत्रस्तु जेता यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥ ७५ ॥
 सांभ्यामित्र्याभ्यामित्रीयोप्यभ्यामित्र्याण इत्यपि ।
 ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः ॥ ७६ ॥
 स्यादुरस्वानुरसिलो रथिको रथिरो रथी ।
 कामंगाम्यनुकामीनां ह्यत्यन्तीनस्तथा मृशम् ॥ ७७ ॥
 शूरा धीरश्च विक्रान्ता जेता जिष्णुश्च जित्वरे ।
 सांपुर्णानो रणे साधुः शस्त्राजीवाद्यस्त्रिपु ॥ ७८ ॥

रत्नकोपि । वैजयन्त्या चरति वैजयन्तिकः, चरतीति (सू०) ७२ ॥ अनु पश्चादनुवनेऽनुप्लवः । सह-
 अयते सहायः ॥ ७२ ॥ पुरो गच्छति पुरोगमः । (पुरोग.) गमध (सू०) इति डः । अमे
 मरत्नमेमरः, पुरोप्रतोमेपुषतेः (सू०) इति ठः । प्रतिष्ठने प्रष्टः, प्रष्टोष्णामिनीति (सू०) साधुः ।
 मध्यानि पादौ मन्थरः ॥ ७३ ॥ जङ्घे स्तोस्य जङ्घालः । जङ्घे एव करो राजदेशोऽतोस्य जङ्घा-
 करिकः । जङ्घाभ्यां जीवनि जाङ्घिकः । तरोम्यस्तीति तरस्वी, अम्मायामेधेति (सू०) विभिः ।
 त्वरते स्म त्वरितः । प्रजवते प्रजवी, प्रजोगिनिः (सू०) । जवते तच्छालो जवनः, जुचद्भूम्येति (सू०)
 युच् । जवते जवः, पचाद्यच् (नदिप्रदीति) ॥ ७४ ॥ धप्यजप्यौशक्यार्थे (सू०) इति साधुः । (जेयः)
 शक्यश्चादन्त्यर्थः । जेतैव जेतः, तृप्तन्तत्वात्- प्रज्ञादित्वात् (सू०) जण्, जेतुम्यं वा, फलनस्तुत्यार्थ-
 त्वम् ॥ ७५ ॥ आभिमुख्येनाभिमानल गामी, अप्वनोयत्वौ (सू०), अभ्यामित्राच्छवेति (सू०) छ',
 चकाराद्यन्त्या च । अभ्यामित्रश्च । ऊर्ज ऊर्जा वास्यायेति, ज्योत्स्नातमिधेति (सू०) साधुः । ऊर्जा-
 सन्तं मन्थने, धमन्तोऽप्रेति तु युक्तं, अन्ययोर्जस्वीति निपातनं व्यर्थं स्यात्, अम्मायामेधेति (सू०)
 विभिना शिष्टत्वात् ॥ ७६ ॥ उरसा यत् नश्यते, तदस्वास्ति, विच्छदित्वादित्य (लोमादिपानादीनि) ।
 रथोऽस्यास्ति रथिकः, अतश्चिदौ (सू०) । (रथिरः) मेघारथान्ध्यामिरभि-चौ (बा०), रथिन
 इत्यपवादः । अनुकामं यथेच्छ गामी- अनुकामीनः, अवारवारान्नानुगमगामीनि (सू०) न्व ।
 अत्यन्तं भूरां कृत्वा शमी- अत्यन्तीनः, यः ॥ ७७ ॥ विजयते स्मोत्तमने विक्रान्तः । जयनर्तनः
 (जेता), नृत् । (जिष्णुः) गताजिघांसुः (सू०) । (जित्वरः) इण्जतिवर्तिन्य-वरत् (सू०) ।
 संपुणे साधु सांपुर्णानः, प्रतिजनानिभ्य नम् (सू०) । (निम्न) वाच्यत्वात् ॥ ७८ ॥ बाहोः मन्थरौ-

ध्वजिनी वाहिनी सेना वृतनानीकिनी चमूः ।
 यरुथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ॥ ७९ ॥
 व्यूहस्तु बलविन्यासो भेदा दण्डादयो युधि ।
 प्रत्यासारो व्यूहपाणिः सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ ८० ॥
 एकेभैकरथा इयञ्चा पत्तिः पञ्चपदातिका ।
 पत्त्यङ्गौस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥ ८१ ॥
 सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी वृतना चमूः ।
 अनीकिनी दशानीकिन्योक्षौहिण्यथ संपदि ॥ ८२ ॥
 संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च विपत्त्यां विपदापदी ।
 आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रमथास्त्रियौ ॥ ८३ ॥
 धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ।
 इष्यासोप्यथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८४ ॥

वाहिनी । सिनोति सेना, सह- इनेन वर्तते वा । प्रियते वृतना, वृह व्यायामे । चमलरीक्षमूः । वरुषो रथ-
 गुप्तिरस्त्यस्या वरुथिनी । बलति प्राणेति बलम् । सेनेव सैन्यम्, चतुर्वर्णदिवत् (सू०) भ्यञ् । करोति च गते
 चक्रम् । अनिलनीकम्, न नीयते वा, सैन्यैकदेशोयम् ॥ ७९ ॥ व्यूहते रच्यते व्यूहः । व्यूहस्येति शेषः, यद् दुः-
 दण्डो मण्डलभोगौ चाप्युत्सन्नाचलो दृढ । व्यूहास्तेषां विशेषाः स्थक्कव्यूहादयोपि च ॥ प्रत्यासरति भगवान्
 प्रत्यासारः, सृष्टिपरइति (सू०) भ्यञ् । पाणिः पश्चाद्भागः । (प्रतिग्रहः) प्रातिगृह्यतेवष्टभ्यतेनेन सैन्यम्
 ॥ ८० ॥ पत्तिः (पयते) पत्तिः सेनाशः, यद् भारतं- एको गजो रथश्चैको नरा पञ्च पदातयः ।
 त्रयश्च तुरगास्तज्जै- पत्तिरित्यभिर्धयते ॥ पत्तिस्त्रिगुणा सेनामुखं- गजत्रय ३, रथत्रय ३, अश्वनवकं
 ९, पदातयः पञ्चदश १५ ॥ ८१ ॥ तत्त्रिगुणं गुह्यं गुल्मः- गजाः ९, रथाः ९, अश्वाः २७, पदा-
 तयः ४५ । स त्रिगुणो गण्यते गण- गजाः २७, रथाः २७, अश्वाः ८१, पदातयः १३५ । स
 त्रिगुणो वाह्यते वाहिनी- गजाः ८१, रथाः ८१, अश्वाः २४३, पदातयः ४०५ । सा त्रिगुणा वृतना-
 गजाः २४३, रथाः २४३, अश्वाः ७२९, पदातयः १२१५ । सा त्रिगुणा चमूः- गजाः ७२९, रथाः
 ७२९, अश्वाः २१८७, पदातयः ३६४५ । सा त्रिगुणानीकिनी- गजाः २१८७, रथाः २१८७,
 अश्वाः ६५६९, पदातयः १०९३५ । अक्षाणां रथकाष्ठानामूहोस्त्यस्या, अक्षदृष्टिन्यामिति (वा०)
 वृद्धिः ॥ ८२ ॥ (संपद्) सपदादिभ्यः क्त्वा (वा०) । अयन्ति तां श्रीः, किञ्चविपत्तिश्च्यति (उ०)
 क्त्वा- दीर्घश्च । विपत्तिर्दारिद्र्यम् । आयुधन्तेनेनायुधं, धनार्थेऽविधानं (वा०), स्थास्तथाव्यधिहनिगु-
 ष्ययम् । शस्यतेनेन शस्त्रं, दम्नीशसेति (सू०) धृन् । अस्थतेस्त्रम् । हेतिर्नानार्थे ॥ ८३ ॥ धन्यते-
 म्यते धनुः, अर्थवादि. (सू०) । चमस्य वेणोर्विकारश्च पम् । धन्यति (धन्व), कनिन् (उ०) । दण्ड
 अरयन्तेनेन शरासनम् । कुट्टं (द्रि) अनृतमापणे, अस्मादण्डन्, कुट्टं रेफलोपे कोदण्डम् । कर्मणे प्रभ-
 वति कार्मुकम्, कर्णउक्त्वा (सू०) । इष्यास्यन्तेनेन- इष्यासः । आसोपि ॥ ८४ ॥ गाण्डः पर्व-

कपिध्वजस्य गाण्डीयगाण्डिवौ पुनपुंसके ।

कोटिरस्याटनी गोधे तले ज्याघातवारणे ॥ ८५ ॥

लस्तकस्तु धनुर्मध्यं मौर्वी ज्या शित्रिनी गुणः ।

स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम् ॥ ८६ ॥

लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च शराभ्यास उपासनम् ।

पृषत्कषाणविशिखा अजिद्वगखगाशुगाः ॥ ८७ ॥

कलम्बमार्गणशराः पत्नी रोप इपुर्ह्वयोः ।

मक्षध्वनास्तु नाराचाः पक्षो वाजस्त्रिपूतरे ॥ ८८ ॥

निरस्तः प्रहिते बाणे विपाक्ते दिग्धालितकौ ।

तूणोपासद्गतूणरिनिपद्गा इपुर्धिर्ह्वयोः ॥ ८९ ॥

तूण्यां खट्वे तु निस्त्रिशचन्द्रहासासिक्कप्रयः ।

कौक्षेयको मण्डलाप्रः करवा(पा)लः कृपाणयद् ॥ ९० ॥

स्यान्ति गाण्डीव, गाण्डीयजगत्प्रशयासिति (सू०) वः, गाण्डिरिदन्त ईदन्तश्चात्र प्रश्लिष्य निर्दिष्टः । पुनपुंसके इति प्रथमाद्विवचनजडद्विङ्गम् । अस्य धनुषः प्रान्ते कोटिः, कुटतीति । अटल्यटनी, अर्य-
टनी इत्येके । गोधा च गोधा च गोधे द्वे, सख्यश्चित्रान्, शुभ पारनेये । तल चर्मादिमयो ज्याघाताधारः ॥ ८५ ॥ (लस्तकः) लम्ब स्तेपणे । मूर्वात्पनृणस्य विशारे मौर्वी । जिनाति ज्या । जीवापि । शिङ्के शब्दायते शित्रिनी । गुण्यतेभ्यस्ते गुणः । जडपयोधारि (वि) निवृत्तौ स्थितिः स्थानकमिति तु विरो-
धः । आलेदि भुवमालाटम् । आदिशब्दात्समपाद वैशाख मण्डल च धनुर्वेदप्रसिद्धम् । भरतस्त्वन्व-
याड-नेणव समगदं च वैशाख मण्डल तथा । प्रत्यालीढमालीढं स्थानान्येतानि पद् नृणाम् ॥ ८६ ॥
लक्ष्यत इति (लक्ष), पद् पयश्च । शृणाति शरहिंसस्तस्मै हितं शरव्यं, उगवादिभ्योयत् (सू०),
शरैर्यायते छ शने वा । (उपासन) अनु क्षेपणे । पर्यति स्थिति-अयज्ञा पृषत्कः, पृषत्कपद्मस्येति
धनुर्वेदः-पुद्गलः शरस्तथा शरव्यं परस्माद्युज्यते पद् । वणति वग्यतेनेन वा बाणः । विशिष्यते विशि-
षः, शिष् निज्ञाने, विविधसिखो वा । अजिद्वग नुजुगामी ॥ ८७ ॥ कल्यते क्षिप्यते कलम्बः । मार्ग-
यति हस्य मार्गणः । शृणाति शर । रोप्यते निखन्यते रोप । इप्यते-इपुः, इप गतो । मद्गरे
जानार्थे । प्रस्येडते प्रस्येडनः, श्विदे रूपं, श्वेडिर्विदः । नरमयति, नराच एव नाराचः, सार्थेऽण्, सर्व-
कोशोयम् । (पक्ष) पक्ष परिग्रहे । वज्रति गच्छत्यनेन वाजः, न्यट्कोदः (सू०) अकुरवम् ॥ ८८ ॥
तिष्ठान्ता वाच्यनिपद्गाः । निरस्यते स्म प्रहीयते स्म, स्तिग इत्यर्थः । विपेणाक्ते मक्षिन्, दिप्यते स्म
निधायते स्म । तूण्यते पूयते शरैस्तूणः, तूणाति लिङ्गमपभेदार्थम् । उपसङ्गन्ते निपगन्ते च बाणा
यस्तेषुपाणङ्गनिपद्गौ । इषवो धीयन्तेत्रिपुधिः । कलापो नानार्थे ॥ ८९ ॥ खट्वे (ख) ति भिनति
खट्वः । निष्कान्त श्रितातोद्गुलभ्यो निस्त्रिदाः । चन्द्रवद् दायः प्रभाम्य चन्द्रहासः । अस्यतेति ।
अर्यगल्यर्थाद् अटिः, अर्यकः (सू०) इति प्रकृतिः, हितापार्थेपेस्तु रिष्टिः । वृक्षौ भवः कौक्षेयकः,
कुक्षीकुक्षीनि (सू०) दक्षम् । मण्डलकृत्प्रथमस्य मण्डलाप्रः । करे वलनस्य करवालः । कसने कृपाणः,
यतिः पृष्णापः ॥ ९० ॥ (श्वदः) स्तर छपगतौ । भाष्येते मक्षिभ्यो मक्षिप्यते मक्षता, यथा बहुरतो

त्सरुः खड्गाविमुष्टौ स्यान्मखला तन्निबन्धनम् ।

फलकांस्त्री फलं चर्म समाहा मुष्टिरस्य य ॥ ९१ ॥

दुघणो मुद्गरधनौ स्याद्वीली करवा (पा) लिका ।

भिन्दिपालः सृगस्तुल्यौ परिघः परिघातनः ॥ ९२ ॥

द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ।

स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधनुका ॥ ९३ ॥

वा पुंसि शल्यं शङ्कुनां स (श) वला तोमरांस्त्रियाम् ।

प्रासस्तु कुन्त कोणस्तु स्त्रियः पाल्यभिकोटयः ॥ ९४ ॥

सर्वाभिसारः सर्वाधः सर्वसनहनार्थकः ।

लोहाभिसा (हा) रोन्मृतां राज्ञां नीराजनो विधिः ॥ ९५ ॥

यत्सेनयाभिगमनमरी तदभिपणनम् ।

यात्रा ब्रज्याभिनिर्माणं प्रस्थान गमनं गमः ॥ ९६ ॥

हस्ताग्र नियौनि । कलति विशीयेते प्रहारे (फल, फलक) फल, मुनिना खड्ग दमे दष्ट, अयं तु लोकात् फलकं मन्यते, यच्छाश्वत - लाभे शस्त्रे शराद्ये व्युष्टौ च फलके फलम् । चर्ममयत्वाच्चर्म । सगृह्यतेनेनेति समाहः, समिमुष्टाविति (सू०) घन्, अस्य चर्मणे सुष्टिर्दृष्टस्यानम् ॥ ९१ ॥ दुं वृक्षाङ्गं हन्ति दुघण, शार्धेनो वा, अयाधनोन्यः । मुद गिरति प्रसते मुद्गर । हन्यतेनेन घन, मूर्तीघनइति (सू०) साधु, यच्छाश्वत - वाधे मुष्टेऽम्बुदे सान्द्र घन स्यादोहमुद्गरे । ईष्यन् ईली, एकधारासिस्तुल्यकायुधम् । करवालात् अस्त्रे (सू०) कन्, तरवालिकेत्येके । भिन्दत पालयति भिन्दिफलः, भिन्दिपालो वा हस्तक्षेप्यो लघुः । सृग्वेते सरति वा सृग । परितो हन्ति परिघः, पराध इति (सू०) द घातम्, लोहपटो लघुः ॥ ९२ ॥ कुठारश्च नियति कुठार । स्व धिशने निर्माति स्वधिति । पराङ्मूण नि पशु परश्वध, पश्वध धि, यदाह - याष्टीकपाश्व धिक्कौ यष्टिपश्वधेतिक्कौ । शस्यतेनया शस्त्रा । असे. पुत्री - बालपत्न्या । छुरति छिनत्ति छुरिका, छुरिकापि ॥ ९३ ॥ शलति विशल्यन्त शल्य । शङ्कतेस्माच्छङ्क - कुरायुधविशेष, यच्छाश्वत - मख्य कोककयो शङ्कु शङ्कु प्रहरणान्तरे । अन्यत्रोपचाराच्छल्यम् । सर्वाङ्ग - लाति सर्वेला । स्तोम्भेने प्रश्वधत तोमर तु सीवो वा । प्रास्यते प्रासो हस्तक्षेपः, शल्य । कुणति कुन्त । कोणो गृहादेर्विदिक् - अस्त्राह्वया, कुण शङ्कोपकरणयो । पात पालि । अधुनेधे । कुटति काट ॥ ९४ ॥ सर्वेण सेन्यानाभिसारं सर्वाभिसर । सर्वेषामोद्यो वहन सर्वोप । सर्वे सनद्यन्तेत्र सर्वसनहनम् । शस्त्रमृता राज्ञा य शस्त्रिको विधि प्रस्थानात्प्राक् स लोहाभिसारः, लोहं शस्त्रमभिसारयेते प्रस्थानेनेति । नीरास्य स - युद्धसंस्वाजन क्षेपोक्त नीराजन, मन्त्रोक्त्या वाहनायुधादेर्मिशेषण राजनं वात्र । नीराजनादनन्तरं कर्म लोहाभिसार इति मुनि - विधिर्लोहाभिसारस्तु राज्ञा नीराजनोत्तरः, इमोपि - लोहाभिसारस्तु विधिः परो नीराजान्मृते । दशम्या दक्षिते कार्य इति । अत एव नीराजनाद्विधिरित्येके पठन्ति ॥ ९५ ॥ (अभिपणन) सत्यापपाशेति (सू०) शिक्, उपसर्गात्सुनोतीति (सू०) पत्वम् । यन्त्यस्या यात्रा । वजन ब्रज्या, वजयचोर्भावेक्यर् (सू०) । (प्रस्थानं) प्रपूर्वलि - षातमेत्यर्थः । गमे, - गदृष्ट (सू०) इयपि गम ॥ ९६ ॥ सेनस्य सर्वतो व्याप्तिरासारः, आभि

स्याद्वामारः प्रमरणं प्रचक्रं चलितायकम् ।
 अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमसिद्धम् ॥ ९७ ॥
 वैतालिका वोधकराश्चाक्रिका घाण्टिकाः समाः ।
 न्युर्मागधास्तु नगधा वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ॥ ९८ ॥
 संगतकास्तु समयात्संग्रामादनिर्घतिनः ॥ ९९ ॥
 रेणुर्द्रयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्नाम द्वयो रजः ।
 चूर्णं क्षोदः समुत्पित्रपित्रलौ भृशमाकुलं ॥ १०० ॥
 पताका वैजयन्ती स्यात्कतनं ध्वजमस्त्रियाम् ।
 सा वीराशमनं युद्धभूमिर्वानिमयप्रदा ॥ १०१ ॥
 अहंपुर्यमहंपूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ।
 आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्समभावनात्मनि ॥ १०२ ॥
 अहमहानिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः ।
 द्रविणं तरः सहोवलयशीर्याणि स्थाम शुष्मं च ॥ १०३ ॥
 शक्तिः पराक्रमः प्राणो विक्रमस्त्यतिशक्विता ।
 धीरपानं तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ॥ १०४ ॥

यने येनल्यगारेन्वागण्डद्रुम् । प्रसरस्तु सैन्याद्विभक्तजलधर्मे प्रमर्गमिति कीटिल्यः, यत्स्य-
 निरुद्धवीर्यप्रसारप्रकारा गा इव व्रतम् (शिशु०) । प्राप्तेन चक्रे सैन्यं प्रचक्रम् । अभिमुन्वेतामिभूरा-
 रीन्वा यानमभिद्धम् ॥ ९७ ॥ विनालः शब्दः प्रयोजनमेव वैतालिका राजवसण्टका मद्गल-
 [नद्वा] श्याः, प्रतर्षधका इत्येके । (चक्रिकाः) चक्र रश् चक्राधानेन देवताद्यपि ये शमन्ति ते;
 धावकाभ्याः । (मागधाः) वंशीर्दारणेन ये याचन्ते, अद्भुत- वेनादिकाश्च कथ्यन्ते कविभिः सीगुल-
 विद्याः । रात्रः प्रबोधसमये चन्द्राभिच्यस्तु घण्टिकाः । नागधाः स्तुतिवैराडा इति, मगधेति याग्यार्थः
 कम्पनादिः, यच्छरीराजः- कर्मणिः कुपुम्बन्तु के मगधन्तु नागधाः । कर्मिभूयन्तु यन्त्रा[मुष्वा]नो
 रामेव्य तुरग्यति ॥ वन्दने स्तुतिं तच्छील्यः (वन्दिनः) । चकार एवर्था इत्येके ॥ ९८ ॥ सप्त-
 पन्ति पञ्चममान, मशय वा सुष्यन्ते दृष्टान्धमा संशयकाः ॥ ९९ ॥ रीयने रेणुः, रीड गती । धूय-
 त्तं धूलिः । पंशयति वक्रादि पाशुः, पशि नाशने । रज्येत वक्राद्यनेन रजः क्षीवे, रजनरजकरजःसुरसं-
 रजन । पा० इति मनेवः । (क्षोदः) क्षुद्रि सवेदने, धूलिपादये, यच्छाश्वतः- चूर्णानि वस-
 वेणाः शुद्धयो धूलिः सगच्छरा । पित्रि हिंसाया, खाह च- समुत्पित्रेतिमकुल ॥ १०० ॥ पतति धूयते
 पताका । विजयने विजयन्तः, शौणादिको म्रच् (तृभृर्हति) , तन्मेव वैजयन्ती । के शने मशयतेड-
 नेन केननः । चरति धूयते ध्वजः, पताकादृशो ध्वज इत्येके । केतुर्नकारे । वीरा आशम्यन्तेन
 (वीराशमन्म्) ॥ १०१ ॥ अहं पूर्वमस्या क्रियानामिति सर्वे यत्र पुनरेवाहंपूर्विका स्वर्धे कन्- म-
 स्यार्थो वा ट् (अतद्विहितौ) । अहो पुर्येहमित्यत्र भाव (आहोपुरुषिका), मनेहृदिवद्-
 वुप (द्रुद्रमनोनादिभ्यश्च) ॥ १०२ ॥ अहं शयोर्हं शक्त इत्यत्र महमहानिका, ट् (वीरादिभ्यश्च),
 अहंशयो निजातः । इत्यनेनारि शक्तिम् । तन्मेव नाशद नरः । महतेनारि महः, मगन्तो द्वौ ।
 इत्यत्र नरः शीर्षम् । निरुद्धनेन स्थाम । युद्धमनेनारिः शुष्मम्, शुष्मेत्येके ॥ १०३ ॥ शक्त शक्तिः ।
 मशय शय । विक्रमनेनेन विक्रमः । वीरायो मशयन वीरायाम् ॥ १०४ ॥ जायते जग्यं, मन्वेत-
 र्धेन (म०) मायुः । प्रशान्तिं प्रयतम्, धनिर्मागधायोश्च निधनम् । विगन्तेस्मिन् मृगम् । अतद-

युद्धमायोधनं अन्यं प्रथमं प्रविदारणम् ।

मृधमात्कन्दनं संख्यं समीकं सांपरायि(संपराय)कम् ॥ १०५ ॥

अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ।

संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः ॥ १०६ ॥

अभ्यामर्दसमाघातसंघामाभ्यागमाहवाः ।

समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिष्टधः ॥ १०७ ॥

नियुद्धं बाहुयुद्धेषु तुमुलं रणसंकुले ।

क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्करिणां घटना घटा ॥ १०८ ॥

क्रन्दनं योधसंरावां वृंहितं करिर्गजितम् ।

विस्फारो धनुषः स्वानः पटहाडम्बरौ समौ ॥ १०९ ॥

प्रसमं तु बलात्कारो हठाथ स्खलितं छलम् ।

अजन्यं क्लीव उत्पात उपसर्गः समं त्रयम् ॥ ११० ॥

मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोप्यवमर्दस्तु पीडनम् ।

अभ्यवस्कन्दने त्वभ्यासादनं विजयो जयः ॥ १११ ॥

न्यवेयत्कन्दम् । संवक्ष्णेस्मिन् संख्यं, संपूर्णविवेकायः । समीक्यन्तेस्मिन् समीकः, ईद् गतौ । संप-
रायो मृधुः प्रयोजनमय सांपरायिकः, [टम्], विनयादिवात्सायं (सू०) टम् ॥ १०५ ॥ समि-
यति (ते) संवक्ष्णेस्मिन् समः । न नीयते त्वान्यन्तेन नीकम्, अर्नकमस्त्रय व । रणन्ति दुन्दुभयो-
त रण, वसिष्ठोऽपिनिवक्तव्याद् (वा०) । कल्पने श्रियतेत कलहः, कल ईनबलं हन्ति वा । कृ-
द्गन्त्यत्र विग्रहः, प्रहृष्ट- इति (सू०) अर् । संप्रहन्तेन्वेर्न्य धनस्यत्र संप्रहारः । अभिपतन्वला-
भिनंपातः । कल्पनेत्र कलिः । सङ्कुट्यत्र संस्फोटः, संस्फोट इति युक्तः पाठः । स्फोट अगाद्रे, भरते
तु स्फोटः । मृधुञ्चनेत्र सगता रथयुगा अथ वा-संयुगः ॥ १०६ ॥ अभ्याचृद्गन्त्यवाभ्यामर्दः । समाप्प-
म्यत्र समापातः । संघामरन्नेस्मिन् सघामः । अभ्य गच्छन्त्यत्राभ्य गमः । आह्वयन्नेवाहवः, आदियुद्धं
(सू०) इत्यर्, संप्रताम्णम् । समुर्द्विष्यते भिन्नस्यत्र समुदायः । संयत्समे सयच्छन्ति वाक्यो सयत् ।
सयन्ति संगच्छन्तेव सतिभिः । आ- अज्यन्ते क्षिप्यन्तेसतिभिः । युष्मन्तेस्यां युत्-ट् ॥ १०७ ॥ नियत
मुद्धं (नियुद्धं) । ताम्बन्त्यत्र तुमुले, तुमु- नीलो वा । (श्वेडा) क्ष्वेड् अव्यक्ते श्वेदे- इति दृग्ः ।
सिंहानामिव वदनं भयानां सिंहनादः । श्वेडा वा । (पटा) पटादभितः (ग०) इति दिद्भि-
दादिशब्दौ (सू०) ॥ १०८ ॥ गमन्यद्भयं संरायः, टम्गोहः (सू०) इति घम् । (वृंहितं) वृद्धि
शब्दे । (विस्फारः) स्फुर मवर्धने । पटो ह्यन्तेस्त्र पटहः । आदभ्यन्ते- आटम्बरः, वनरुवहस्य
वहम् ॥ १०९ ॥ प्रगता गमत्र प्रगमे, गमत्र युक्तयुक्तविचारे लक्षणे, प्रयुः प्रगताप्रगवे वा । बलदिति
निशानो हृष्टयः । (हटः) हट् प्लुततत्प्रयोः । स्फुटनं मार्गोपलम् । छपति छिनति छलम् । न
जने वापु- अजन्यम् । उत्पटत्पटकादप्यति- टट्याः, पटलादिवागाः (उर्जालीनकमन्तेभ्योः) ।
उत्पट्पटा उत्पट्पटोत्पट्पटः ॥ १११ ॥ क्लीव (ते) वेनिशयान्मलम् । (पीडन) पीड अक्वाहने ।
(अभ्यवस्कन्दने) छानादस्त्रनगमे चपः । धात्री च । रायो च सौतितम् । (विजयः) विः स्वार्थे लो-
पदिशेचनार् ॥ १११ ॥ मर्त्यो करण प्रताहः मुद्भिः । निर्दलनं शोधनं, यत् निर्दलोपस्फारणः ।
क्षिप्यन्ता निशारः । म्नेटी पलायनावेदाः, प्रेङ्गुमुक्ताः, (सू०), अदिप्रत्ययान्तिपट्टवः (सू०) ।

वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्घातनं च सा ।
 मद्रागोद्भावसंभावसंदाया विद्रवो द्रवः ॥ ११२ ॥
 अपक्रमोपयानं च रणे मद्गः पराजयः ।
 पराजितपराभूतौ त्रिषु ननुतिरोहितौ ॥ ११३ ॥
 प्रमापणं निवर्हणं निकारणं विशारणम् ।
 प्रवासनं परासनं निपुटनं निहिसनम् ॥ ११४ ॥
 निर्वोम्ननं संहरनं निर्यन्यनमपासनम् ।
 निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ॥ ११५ ॥
 निर्यापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ।
 उद्वासनप्रमथनकथनोद्भासनानि च ॥ ११६ ॥
 आलम्भपिप्रविशारघातान्माथ (न्मन्थ) यथा अपि ।
 स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोत्पद्यः ॥ ११७ ॥
 अन्तो नाशो ह्ययोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियाम् ।
 परासुधातपश्चत्वपरतमेतसंस्थिताः ॥ ११८ ॥
 मृतप्रमेती त्रिष्वेते चित्ता चित्याःचितिः क्षियाम् ।
 कवन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तनपमूर्ध कलेयरम् ॥ ११९ ॥

सनियुद्बुधः (सू०) इति घञ् ॥ ११२ ॥ अशूरेण कर्म (अशूरेण) । मद्गोऽवर्णः, अन्वयो-
 पवाञ्छ । परिभूतेभिभूतेति । त्रिष्वेतेषु, तत्रानि एव नष्टम्— अदृश्यम् । तिर्यग्यने एव तिर्यहितं
 गृहीतविरम् ॥ ११३ ॥ अत्राहिमार्या अपुनसर्गसाद् द्वितीयं हेतुः, अहर्नक्षत्राणि वा सकर्मकाः ।
 प्रमापणं, वेत्ति हिंसया निव, मीन विनिर्गतेति (सू०) आरंभः, युत् । निपुटं द्वा द्वेद्वेदो निवर्हणम् ।
 निहिसनं, कृत् हिंसापम् । विशारण, मृ हिंसापम् । प्रवासनः प्रमुक्तिः प्रवासापम्, एव निवर्तनम् ।
 अमु श्लेषात्परासनमपासनं च । पूर्यारणेहमात्रेयुर्न जीवन्मलम् ॥ ११४ ॥ (भङ्गनं) अने-
 मौरानेपणेति निवर्हः । हारः (विताहरः) । निप्रमथनं, प्रथि कौटिल्ये । निस्तर्हणं, वृद्धेद्वेदोऽपिः—
 पूर्णम्, मृदेयं निवर्तम् । क्षणनं, क्षय हिंसापम् ॥ ११५ ॥ निर्यन्यं, ये आवे शोपने । निवर्तनं, राम
 हिंसापम् । कथनं, कथ हिंसापम् । उद्वासनं, जमु ह्येतापम् ॥ ११६ ॥ अलम्भः, लभितव्यं
 हिंसनं, (लभे) उद्योगं लब्ध्वाग्नेरिति (सू०) युम् । पित्तं, निष्कर्षार्थः । विशारणं हिंसनं निवर्तः ।
 हननं वरः, हननवधनि (सू०) अप्, वधदेगध, पक्षे घञि पाठः । (उन्नाथः) मध संहृष्टने ।
 आरादनं विशसनं कदनं च निमुम्भनम् । (पञ्चता) देहसायन्मदामूरत्थः, मरणं वेतस्य पञ्चभावः
 प्रचेष्टस्याप्येकान् । काशं मृगयुत्तलक्षणं, काश्यामद्यो वा यद्दुः— काशः पठ्यते प्रजाः, तस्य
 धर्मः धारणं, संहारः । दिग्दर कालदर जीवितावधेऽन्यो दिग्दर ॥ ११७ ॥ अन्तःकर्मः पर्यन्तः ।
 मरणं मृत्युः, द्वयोः लभितव्यम् । निवर्तनं घननं निवर्तनं, निपुणं परिमर्णार्थं इति सम्याः । प्रमथेयं
 र्वापेति हिंसा संस्था प्रमादनम् । परागता अववोर परामु । मतिष्ठते एव सारिधनः, सन्वित्पुते-
 भरणे वर्तने । सतेत काच्यतिद्वाः ॥ ११८ ॥ चोपने एव चित्ता । चेत्या चित्या, चित्यामिव चेत्येति
 (सू०) सप्त । चेत्येते चितिः । एते प्रवदाहार्थेन्यायाने वर्तने । कस्य किरको वन्धोऽव कस्यः,
 केन वन्धो वा । क्रिया युक्तं नृपद्वयमेव मूर्धद्वयमूर्धं दत्तविरम् । हन्तेति ॥ ११९ ॥ अमरापनं
 प्रमापनम् । निपुटं उन्मथनं अत्रानि विनयनम् । प्रमथनं कर्तव्यं च । कृत् अर्थं वाणि कृत्वा, घन-

श्मशानं स्यात्पितृवनं पुण्यः शयमस्त्रियाम् ।
 प्रमहोपग्रहो वन्द्यां कारा स्याद्वन्धनालये ॥ १२० ॥
 पुंसि भूम्यसवः प्राणाश्चैवं जीवींस्तुधारणम् ।
 आयुर्जीवितकालो ना जीवातुर्जीवनीपथम् ॥ १२१ ॥
 इति क्षत्रियवर्गः । < ।

ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः ।
 आजीवो जीविका यात्ता वृत्तिर्वेत (वर्त) नजीवनं ॥ १ ॥
 स्त्रियां कृपिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः ।
 सेवा श्ववृत्तिरवृत्त कृपिरुज्जुशिलं तृतम् ॥ २ ॥
 द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते ।
 सत्यावृत्तं वाणिग्भावः स्यादृणं पर्युदञ्चनम् ॥ ३ ॥

जयाह्वयस्य व यो शब्दे सभवात् । शवति यात्यस्माज्जीव शव । प्रश्रूयते वध्यते प्रमह । वन्द्यते
 याच्यते वन्दी दृढहता स्त्री, बलवतो हस्तक्षिप्तो राजपुत्रादिय, यदाहु - वन्दी स्यान्पणवन्धस्य ।
 वीर्येते क्षिप्यतेस्या कारा, भिदायद् (पद्भिदादाति) ॥ १२० ॥ अस्पृश्योऽस्य, स्वभानाद्भुत्वे पुलि-
 ङ्ग । प्राणन्त्यमामि प्राणा, एवं शब्दत्पुंसि भूषि । प्राणो नम वायुरित्येकत्वमजावार्त्वात् । जीवनं
 जीव प्राणधारणम् । जीवापि । याम्यत्ययुर्जीवितवापि, उच्यते । जीवे, छन्दस्युदन्तोपि । जीवत्यनेन
 जीवातु, जीवनायौषध जीवनरक्षोपाय, यथा- जावातेवे विसृज्य श्वमुनौ कृपाणम् (उ०), जी-
 वितमौषध चेत्युपाध्याय ॥ १२१ ॥ इति क्षत्रियवर्गः । < ।

१ ऊर्वोभवा ऊरव्या, शरीरावयवाच्चेति (सू०) यत्, यच्छ्रुति - ऊरु तदस्य यद्वैश्य । अरणी-
 यीर्यं, अर्यं स्वामिरैश्वर्यं (सू०) इति साधु । विशेषतः जातिर्देश्य, रगादिभ्योवन् (सू०) । भूमिं
 स्पृशति कृष्यादिना भूमिस्पृशः । विशतीति विर् । (आजीव) आजाव-ल्यनेनेति कणे भावे वा
 साध्य । जीवन जीविका, रागाद्याया (सू०) इत्यत्र धातुम लाद् भावे ण्वुक् वक्तव्य (धात्वर्थनि-
 देशेष्वुक्) । कृष्यादिस्तुपागात् । वर्तन वृत्तिरत्यस्या वात्ता, प्रज्ञाश्रद्धावृत्तिभ्योण (सू०) ।
 वर्तन्तेनया वृत्ति । वेति रादत्यनन वेतनम् ॥ १ ॥ कर्षण कृपि, इक्ष्वादिभ्य (वा०) । पशुपालस्य
 कर्म पाशुपाल्यम् । वाणिज्यं कर्म वाणिज्यम्, ब्राह्मणदित्वात्थ्यन् (गुणवचननाम्नादिभ्य कर्मणिच) ।
 दूतवणिग्भ्याचेतिवक्तव्यात् (व०) वाणिज्यापि । चात्कुसीदम् । कृतामृताभ्या जावेतु मृतेन प्रमृतेन
 वा । सत्यामृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कथञ्चेनेति ये पशुवृत्तिभेदास्तानाह । (सेवा) शुन इव वृत्ति
 परपिण्डोपजीवितानाधमेत्यर्थः । न ऋतमवृत्त पाभिष्टत्वात्, प्रमृनमिति तु सभ्य पाठः । उज्ज
 धान्यकर्णाच्चय - रिल धान्यमज्जरी, समस्त व्यस्त विगर्थस्त वेतत्, वन्द्यत्वादृत सत्यम् ॥ २ ॥ मृत
 निर्जीवमिव । अमृतमनश्चरम् । किञ्चित्तस्य किञ्चिच्चास्य, अत्र मनु - ऋतमुज्जुशिल ज्ञेय स्यादया-
 चितममृतम् । मृत तु याचित भैश्य प्रमृत कर्षण स्मृतम् ॥ सत्यानत तु वाणिज्य तेन पि खलु जीव्यते ।
 सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्ता परिवर्जयन् ॥ अर्थत स्त ऋण, ऋणम धमर्त्य इति (सू०) साधु ।
 (पर्युदञ्चन) परित उदञ्चनमुत्तमणामुद्धारणेन ग्रहणम् ॥ ३ ॥ अर्यस्य प्रयोग कलान्तरण दानम् ।
 कुम्भित सीदन्त्यत्र कुसादम् । (याचिनक) अपमित्ययाचिताभ्याम्कनौ (सू०) । विनिमयाद् भाग्यपरि-
 वर्तनादगतमापमित्यक, मेद् प्रणिदाने, उदीचामादेऽप्यनीहारे (सू०), मयतेरिदम्यन्तरस्या (सू०)

उद्धारोर्ध्वप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ।
 याचज्यातं याचितकं निमयादापमित्यकम् ॥ ४ ॥
 उत्तमर्णाधमर्णां द्वौ प्रयोक्तुग्राहकौ क्रमात् ।
 कुसीदिकां वार्धुपिको वृध्याजीवश्च वार्धुपिः ॥ ५ ॥
 क्षेत्राजीवः कर्पकश्च कृषिकश्च कृषीवलः ।
 क्षेत्रं वैहेयशालयं धीहिशाल्युद्भवोचितम् ॥ ६ ॥
 यय्यं ययक्यं पष्टिक्यं यगादिभवनं हि तत् ।
 तिल्यतैलीनवन्मापोमाणुभम् ॥ ७ ॥
 मौद्गीनकौद्रवीणादि शेषधान्योद्भवक्षमम् ।
 बीजाकृतं तृतकृष्टं सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥ ८ ॥
 त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिहीत्यमपि तस्मिन् ।
 द्विगुणाकृते तु सर्वं पूर्वं शम्बाकृतनपीह ॥ ९ ॥
 द्रोणाढकादिवापादौ द्रोणिकाढकिकादयः ।
 सारीचापस्तु सारीरु उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥

इति स्पष्टं- तुक्, तत आगतेर्ध्व, अपमित्ययाचिताभ्याश्चर्मा (सू०) । मुनिस्तु- निमयः परिवर्तः-
 स्वादुद्धारोप्यापमित्यकः ॥ ४ ॥ उत्तम ऋणे उत्तमर्णः प्रशोकः, अधम ऋणे- अधमर्णो ग्राहकः,
 सुसुगते (सू०) समसः । कुसीदं गृह्णाति कुसीदिन्, कुमाददशेकादशादण्डयो (सू०) । वृद्धि-
 ग्यां प्रयच्छति वार्धुपिकः, प्रयच्छतिगर्भमेति (स०) ठक्, वृद्धेर्धुभिर्भाजः (वा०) । (वार्धुपिः)
 लक्षणादिप्रन्तोपि, यन्मनुः- धोत्रियस्य कदयेस्त्र वदान्यस्यापि कर्तुमीति । वृद्धिमाजीवनि वृध्याजीवः ।
 द्वैगुभिर्यत् । वृद्धिर्लान्. कलान्तरम् ॥ ५ ॥ कर्पति कृषिकः, औणादिक इकः (वृध्निट्ठ्यो.विनन्) ।
 कर्पकोपि । कृषिरस्यश्च कृषीवलः, रज-कृष्यामुतीति (सू०) बलच्, वले (सू०) इति दीर्घः ।
 भीहीणा भवन क्षेत्रं वैहेयं, रीहिशा-योर्द्वे (सू०) ॥ ६ ॥ दशाना भवनं क्षेत्रं यय्य, ययय्यकृष्टिकाचन्
 (सू०) । ययकोत्पयव. । पष्टिकाः पष्टिशत्रेण पच्यन्ते । उपाध्यायो यवादिभवेने इतिमिति पाठ परिदृश्य
 प्रस्तावात्- चोपमित्युद्ध पठनि । तिलाना भवन क्षेत्र, विम पातिलमापोमभृगाणुभ्यः (सू०) इति
 यत्सग्री । एव मापादीनां द्विरूपता- माध्यं मायीणं, उम्यमामीनं (उमा-अतमी), धणवमणधीनं,
 भर्ग्यं माह्वीनम् ॥ ७ ॥ मुद्राना कोद्राणा च भवनं क्षेत्र, धन्यानाभवनक्षेत्रेणन् (सू०) ।
 आदिसन्धानामूर्णाणादि । शेषाणि व्रीह्यादिभ्योऽन्यानि । शाकक्षेत्रे द्वय- शाकशाकट शाकशाकिनं, भवेने-
 क्षेत्रेशाकटशाकिनोत्कल्यात् (वा०) । अयोज सत्राज संपन्न बीजाकृत, कुनोद्विगीयतृतीयसम्बबीजा-
 रूपो (सू०) इति डाच् । आद्युम पन्नादृष्ट (उमकृष्ट), पूर्वमानेकेति (सू०) समास । सीतया
 हल्लेखया समित संगतं सीय, नीवयोधमेति (सू०) सातया समिते च् । इत्येन कृष्टं हल्यं, मन्त्रन-
 द्वाकाणजल्यकर्षेण (सू०) इति यत् ॥ ८ ॥ त्रिगुण कृष्ट क्षेत्रं त्रिगुणकृत, संप्रदायश्चगुणान्तायाः
 (सू०) इति डाच् । त्रिहल्यं त्रिहीत्यमपि प्राग्वयन्, रपसीताहलेभ्यो व द्वौ तदन्ताविधि (येनविधि-
 तदन्तस्य) । सर्वं पूर्वं डाच्-यय, द्वितीयकृत द्विहल्यं द्विसौचम् । शम्ब कृतं हि सम्पद् कृष्टा तिर्यक्
 कृष्टमाहुः ॥ ९ ॥ द्रोणस्य वाप क्षेत्रं द्रोणिकं, उपनेहिमन्वाप, तस्यसापइति (सू०) ठक् । वादि-
 वाप्यप्रत्ययदिभ्यः, संभवत्तरादसतिपचताति (सू०) टनि प्राप्तिपचदय । (सारीरु) सार्यदिकन्
 (सू०) । सार्यदिह्यवाक्षेत्रम् ॥ १० ॥ उपनेहिमन्वापम् । के जते दार्यने केदार ! क्षीयने धाम्ने-

पुनपुंसकयोर्वप्र केदार क्षेत्रमस्य तु ।
 कैदारक स्यात्कैदार्य क्षेत्र कैदारिक गणे ॥ ११ ॥
 लोष्ठानि लेष्टव पुंसि कौटिशी लोष्ठभेदन ।
 प्राजन तोदन तांत्त्र खनित्रमवदागणम् ॥ १२ ॥
 दात्र लवित्रनाधन्धो यंत्र योक्त्रमयो हलम् ।
 निर्गप कुट्टक फाल कृपको लाङ्गल हलम् ॥ १३ ॥
 गौदारण च सीरोथ शम्या स्त्री युगकीलक ।
 ईपा लाङ्गलदण्ड स्यात्सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥ १४ ॥
 पुंसि मेधि (धि) खलदार न्यस्त यत्पशुवन्धने ।
 आशुव्रीहि पाटल स्याच्छित्तशूकयवो समा ॥ १५ ॥
 ताकमस्तु तत्र हरिते कलायस्तु सतीनक ।
 हरेणुखण्डिकौ चास्मिन्कोरदूपस्तु काद्रव ॥ १६ ॥
 मद्गह्यका मसूरोथ मकुष्ठ(ष्ठ)कमयुष्टकौ ।
 वनमुह सर्पे तु द्वौ तुन्नुभकदम्बकौ ॥ १७ ॥

ह्यतेन, फलेर्ह्य(हिंस्य)ने वा क्षत्र क्षि निवासे भिणु हिंस या वा । अस्य क्षेत्रस्य सन्तुहेयं- एते
 स्यु । (कैदार्य, इ०) कैदार यच्चेति (सू०) यञ्जुञ्ज (कैदारिक) ठल्ङ्ग-विनश्चति (सू०) ठम् । (क्षेत्र) क्षेत्राद्-
 अभित्तहस्तीति (सू०) ठक्वि प्राप्त भिन्नादवत् (सू०) अण् ॥ ११ ॥ लुङ्यत लुपति वा लृष्टम् ।
 लृष्टश्च मृत्खण्डः । काटिभि काणै इयता भनति केटिश । प्राज्यन (प्रवाचते) प्रेर्यतेनेन प्राजनः
 वायावेति (सू०) पञ्जेनर्वी प्रवयण च । तुयतानात् तत्तत्रम् । प्रेषण च । खन्यजेनेन खनित्र कुश-
 लादि ॥ १२ ॥ य(दा)ति लुनन्ति चानन, दात्रीतिष्ठन् (सू०) । (लवित्र) अतिलघुमखनसहचरइत्र (सू०) ।
 आचयत यूयत युज्यन चाननत चर्मज्जु । इतो हलप्रकरणमारब्धनेर्गर्थ । निष्कान्ता- ईप स्मा-
 शिरीषम् । कुत्रेति कुत्रक यस्याग्रे फला बध्यत । कश्चित् । वशीर्यते भूभिरनन फाल । कृपति इमा कृपक,
 क्षुन्-शिवसञ्ज्ञा (उ०) । कृपक फल च । लङ्गानि लाङ्गलम् । हलनि विलेखति हलम् ॥ १३ ॥
 गौभूमेर्दार्यनेनेन गौदारणम् । सायने बध्यतनेन सीर । शम्या शम्या । इपति-इप, ईप उच्छ ।
 स्यति भुज स ता हलङ्गला ॥ १४ ॥ संयत क्षियत मय, मयते (सं)गम्यतेस्मिन्वा, खलदावेति
 हलदन्ता मसम्या (सू०) इथउङ् पशुनयननिमित्तम् । खलेवाला च । खल तु खलवान् धान्य]
 कम् । अश्वतस्तुन वा- अतु शीघ्रात्ता वा यत्तुर्ग-आश्चर्या दासिष प्रये । प्राणाति ग्रीहि
 पाटकादिभ्यश्चिषेप प्रा भरणे यत-प्राहययो ममरा गोधूयो मुद्गम पतिलवणका । अणव
 प्रियद्गुणद्वयमुष्टा (शा.दिगदस्य) ॥ १५ ॥ द्वौ च वन्ययकुञ्चौ, कणलसदसि नि धान्यलि । शिवस्त्रीक्षण
 शूफ किंवाहरस्य शितशूफ । यूयते यव ॥ १५ ॥ तत्र नाले यो, तुज्वल तोक्म, तुनिर्हिंसयं ।
 कल[म] । भारमयते कलय क लाति वा । तीदखनन सतीनक, सातानक पि । द्वियते हरण ।
 खन्यत खण्डिक । कोर भक्त दूषयति कारदू कदन्तत्वात् । वनम्बवा- उयते कोद्रव ॥ १६ ॥
 (ममर) ममी परिणाम । मद्गह्यतेनेन मद्गुष्ठ । मायन मयुष्टक । सारति सर्पे । तुनति तु तुम ।
 कुन्मिनमयते कदम्ब ॥ १७ ॥ (मिद्वर्य) सिद्ध ये ननो दात्र वात्, एव सर्पेन । शुन्यति परिवर्त-
 याति मधुन, गा धुनेति वा । गुष्ठ मयन तुमन, थकसात । यूयतेम्बवा यावक । कोलते तुलेन
 मस्यति परिणमति वा कुम्भाप, अवसिरप्रो यवादि, धान्यविनाप इत्येके । चप्यते दीयत चमक । हरिभि-

सिद्धार्थस्त्वेव धवलो गोधूमः सुमनः समौ ।
 स्याद्यावक्तु कुत्सापञ्चणको हरिमन्थकः ॥ १८ ॥
 द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपित्रश्च निष्फले ।
 क्षवः क्षुताभिजननो राजिका कृष्णिकासुरी ॥ १९ ॥
 स्त्रियौ कङ्कगुप्रियङ्गू द्वे अतसी स्यादुमा धुमा ।
 मातुशनी तु मङ्गायां ब्रीहिमेदस्त्यष्टुः पुमान् ॥ २० ॥
 किंशाकः नस्यशुकं स्यात्कणिशं शस्यमञ्जरी ।
 धान्यं ब्रीहिः स्तम्बकरिः स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः ॥ २१ ॥
 नाडी नालं च काण्डोस्य पलालोस्त्री स निष्फलः ।
 कदङ्गरो बुसं क्लीबं धान्यत्वाच्च पुमांस्तुषः ॥ २२ ॥
 शूकोस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाधे शमी शिम्बा त्रिपूतरे ।
 रिद्धमायसितं धान्यं पूतं तु दहुलीकृतम् ॥ २३ ॥
 मापादयः शमीधान्यं शुकधान्ये यवादयः ।
 शालयः कलमाद्याश्च पट्टिकाद्याश्च पुंस्त्यमी ॥ २४ ॥

भ्यते हरिमन्थः ॥ १८ ॥ तिलान्निष्कटपिण्डोर्ब्रवक्ष्यौ (व-) । वर्तिलः स्वद्वयतिलः । सौतय-
 न क्षवः । क्षुताभिजनयते क्षुताभिजननः । कृष्णवर्णायां राजकपाटः । राजते राजिका । कृष्णा
 गेन, कर्पति विलिखति वा । अस्ये- असुरं, अमु खं व वा ॥ १९ ॥ कृष्णि- कृदाह्वये कङ्गु,
 ङ्गुः कङ्गुयेलके । प्रीणाते प्रियङ्गुः । न तस्ये- अतसी । अवे- उमा, उद् गन्धे । स्त्रीत्यया
 पुष्या धुमा । न तेल्यने मातुशनी । मङ्गवे मङ्गा । शनेपि । अशुत्पद्यन्वात्, अगति पद-
 नेति वा । तुवरी त्वर्के वती निपते शमाकः शमर्के च ॥ २० ॥ कुंभतं शूनाति किंशाकः । इति
 छम् । कपाः सन्दस्य कणिशम् । धान्ययादिशिलः, शिल य । धन्येभ्यो धान्यम् । स्तम्बं कगेति स्त-
 बकरिः, स्तम्बशकृतेति (सू-) । शीं, सीं ज्यं च । कुसूयो बलजः कोशगारं धान्यादिशोष्ठः ।
 [पादयः स्तम्बो नालं, स गुच्छतेनेति गुच्छः । यं प्रति स्तम्बोऽप्रतिष्ठानं प्रान्ययाविभुतादौ
 दायौ । एवं सार्धोपेदम् ॥ २१ ॥ अस्त गुच्छस्त यः काण्डः- कण्ड (य भ्यनेन- सा नाडी, नह-
 सी) ति । (नालं) पत्त गन्धे । स काण्डः पलालः, पलतीति । कट्टागुत्पत्ति, कट्ट (ड्) ङ्गं ह-
 स्य कदङ्गारः । गुच्छे- उच्छब्दे सुप त्वादिभेदः । तुच्छयनेनानिस्तुषः ॥ २२ ॥ इति शुकम्,
 श्लक्ष्णं च तीक्ष्णार्थं च तत् । सस्येदेन्यत्र ब्रूयदिच्छकोपि शुक इति किंशागन्त्यत्र निर्देशः, शुक-
 वन्त्यसमीधान्यभेदार्थं वा पुनरुक्तः । शम्बल्लया सस्यं शर्म । शिनेति शिन्वा । शमः शिम्बिरिति । शिदा-
 दाधवागे वादशिल्पाः । रिद्धं यमिद्ध गन्धे, कृद् यप्रमत्तये कृतेः । आकतेन रक्षयमाच्छादितं,
 यम आच्छादनं, छा- अकतेन निगमनेत्येके । पूते स्म पूतं निर्वृणुतम् । दहु सति दहुतं मारं,
 तत्रिच्यः, मारजेन योषितमित्येके ॥ २३ ॥ वर्तन् इति शेषः । (नपादयः) आदिशब्दानुश्रममुप-
 दयः । (यवादयः) आदिशब्दद् गोधूमशालयः । शाप्ते शालिः । कन्वे कलमः । आशब्दादाज-
 शात्यया जलजः । पट्टिकाः पट्टातेन पस्पते । आशब्दादकट्टेलायाः स्पलताः । अनी इति पुं-
 ह्यभिदेशान्मापायाः छस्त्वन्ताः पुंमे ॥ २४ ॥ नियोर्मेत्यने मोशरः, मुन्मश्वन्, मोश्वान् इति
 (सू-) पम् । दहुवन् गच्छयन्, वादयोपि । गरी (वि) अस्मिन् निर्धये गरीषुर्न मुन्मश्व । अयो-
 मेत्य- अयमर्थः, अये निरिवेके वेदुः । दृष्टोपे सस्यनेन सुपम् । ऊर्षे स सति (उच्छत्सुउवर्ते)

तृणधान्यानि नीवाराः स्त्री शवेधुर्गवेधुका ।
 अयोधं मुसलोस्त्री स्यादुद्धूलमुल्लुलम् ॥ २५ ॥
 प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री चालनी तितउः पुमान् ।
 स्यूतप्रसेधौ कण्डोलपिण्डी कटकिलिङ्गकौ ॥ २६ ॥
 समानौ रसयत्यां तु पाकस्थानमहानसे ।
 पौरोगवस्तदध्यक्षः सूपकारास्तु वह्नयाः ॥ २७ ॥
 आरालिका आन्धसिकाः सृष्टा ओदनिका गुणाः ।
 आपूपिकः कान्दविको भक्ष्यकार इमे त्रिषु ॥ २८ ॥
 अस्मन्तमुद्धा (द्धा) नमधिश्रयणी चुहिरन्तिका ।
 अद्गारधानिकाद्गारशकट्यापि हसन्यपि ॥ २९ ॥
 हसन्यप्यथ न स्त्री स्यादद्गारोलातमुल्लुम् ।
 क्लीबेन्वरीपं भ्राष्ट्रो ना कन्दुर्वा स्वेदनी खियाम् ॥ ३० ॥
 अलं (लिं) जरः स्यान्मणिकः कर्कर्याल्लुर्गलन्तिका ।
 पिठरः स्थाल्युक्ता कुण्डं कलशस्तु त्रिषु द्वयो ॥ ३१ ॥

उद्धोलात्पण्यन् पृषोदरादिभ्यः (सू०) उभयम् ॥ २५ ॥ प्रस्फोट्यनेऽमारं वह्निः क्रियतेनेन प्रस्फो-
 र्जनम् । शायते शीर्यते वागेन शूर्पं, शूर्पं माने वा । चात्यतेनेति चालनं, कात्य- धुदाच्छिद्रतमोपेतं
 चालनं तितउ स्मृतः । तनोति सारं तितउः, तनोतिर्इड सन्धश्च (उ०) । परिपवन च । समानावि-
 ल्येन । सीव्यते स्म स्यूतः । यन्त्राद्यावपन च । प्रसीव्यते प्रसेवकः । कण्डव्यते कण्डोलः । पिण्डव्यते पिण्डः,
 वंशदलादिमयं पाण्डुम् । पिण्डीकोपि । कटश्यावणेति कटः । किन्त्यते क्षिप्यतस्मिन् किलिङ्ग, वीरणतृणादि-
 मयं कुणालाढ्यम् ॥ २६ ॥ रस आस्वादोऽस्त्यस्या रसवती । महदनोऽस्य महानसे, अनसापकरणं लक्ष्यते,
 अनोऽस्माय सरगामिति (सू०) ममागान्तश्च । पुरो गौर्मांसं जलं वास्याः पुरोऽयुस्तस्या रसवत्या अत्र
 पौरोगवः । सूपं कुर्वन्तीत्युपलक्षणं मत्सरं कदे । (व०) रजिः सौत्रः प्रतीयर्थः ॥ २७ ॥ (आरा-
 लिकाः, इ०) आरालमन्ध ओदनं च पाण्यमात्रम् । सूदयन्ति तण्डुलान्मुद्धाः । गुणयन्ति गुणाः । भक्त-
 काराश्च । आपूपाः कन्दुश्च पाण्यमन्ध, इमुपक्रान्तान् (सू०) कं, कान्दुर्ग इति न्याय्यम् । सरविशदं,
 मन्धवहायं भक्ष्यम् । पौरोगवाद्या वच्यलिङ्गाः ॥ २८ ॥ अस्तुतश्चान्तम् । उड्ड (ड)ने (ति) उद्धा (ध्म) नम् ।
 अपिश्रीयनेऽनयाधिपयणी, र्थं य पाके । युक्तं भावकरणेऽस्मिन्चुदनी चुडि । अन्तोऽस्त्यस्यामन्तिना, अन्धः,
 विश्रयणी भवेदिति माला । अह्वरा धीयन्तेऽस्यामद्गारधानी ममाति । हसन्यङ्गारैर्हसनी ॥ २९ ॥
 अद्गारद्गारः, लिङ्गार्थं विधिः । अलन्ति वासयन्तद्वान्ते न लान्ति वा (अलातम्) । उत्कां मुत्र
 सुसुस्तरमर्धद्वयं कण्ठं, उलति वा, उलिः सौत्रः । अम्पतेऽप्येतेन्वरीपम् । भृग्ग्यतेत्र भ्राष्ट्रम् । वेयो
 विह्वल्यते कन्दुर्वा पुमान्, यदोऽप्योः कन्दुव्यतां कन्दुः । स्वेदयति स्वेदनी ॥ ३० ॥ अलं जीवितलङ्घने
 मद्रोऽप्यम् । मलचप्रगा ध्रियमणो मणिकः । किरियन्तु कर्करी । आलायान्, अलं उपमेस्मादा-
 द्दुर्गा । मलचमणस्या मलमेतका, वर्धनीत्यर्थः । पि (पे) उति पिठरः पिठरी च, पिठ अवयवे । पिठ-
 यस्ता स्थाली । स्थानं पुष्पी च । ओग्ययुगाः युग्गपते पच्यतेऽस्मिन् युग्गं युग्गो च । क लानि कलया
 वा कलनः ॥ ३१ ॥ घटने पटः । कुर्गति यौ यम्भगा वा कुटः । निरिग्न्यस्मान्निपः । शीयमाणमपि
 शराश्च । कर्धने मृत्पिण्डाद्व्यते पिठने वा चक्रवर्धमानश्च । शाल्यजिरोपि । अर्च्यते पारोन्वर्णद्वयं,
 शीयामिति तान्त्रिकाः, कृषिभूमी मर्जने । पिठरः भक्ष्यं पच्यतेऽस्मिन् पिठपचनम् । कान्यतेऽस्माकं ।

घटः कुट्टनिपावस्त्री शरावो वर्धमानकः ।
 ऋचीकं पिष्टपचनं कंसोस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२ ॥
 कुट्टः कुत्तेः स्नेहपात्रं सैवाल्पा कुटुपः पुमान् ।
 सर्वमावपनं माण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् ॥ ३३ ॥
 द्विभिः कम्बिः स्वजाका च स्यात्तन्मू (ई) द्विहस्तकः ।
 अस्त्री शाकं हरितकं शिशुरस्य तु नाडिका ॥ ३४ ॥
 कडम्बश्च कलम्बश्च वेपवार उपस्करः ।
 तिल्लिडीकं च चुकं च वृक्षाम्लमथ वेहजम् ॥ ३५ ॥
 मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धामपत्तनम् ।
 जीरकां जरणोजाजी कणा कृष्णं तु जीरकं ॥ ३६ ॥
 सुपवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुत्रिका ।
 आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यादथ छत्रा वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥
 कुस्तुम्बरु च धान्याकमथ शुण्ठी महीपधम् ।
 स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वमपजम् ॥ ३८ ॥

चपको मदिधा पाणि च ॥ ३२ ॥ कुम्भितं तन्मने कुट्टः । कुत्तेधर्मेण (स्नेहपात्रम्) । हन्वा
 कुट्टः कुट्टः, कुत्तुङ्गम् (मू०) । आ- उपने- आधेनमस्तिनावपनम् । मर्तु च- व्याधेय
 भाण्डम्, मडि परिभाषणे । पात्राधेयं पयनेभ्यः पात्रम् । अनयोर्यधमत्रावपनम् । नग्य-
 तेस्मिन्मात्रेय भाजनम् । भागावपने पथगाहुः, यन्मुनिः- उष्ट्रिद्यादि तु यद्गण्डं सर्वमावपनं विदुः ॥ ३३ ॥
 दृष्टानि पात्रं पविः । काम्बेने कम्बिः । मत्रति मथानि मजका । ततं दुनैति खड्गवति तन्दुः, तनोति वा ।
 दारमयो हस्तप्रवहतिर्दाहस्तकः, दर्शनशेखम् । इति देहं शक्यतेन वा नेकुं शास्त्रम् । हरितकं नील-
 त्वात् । गिनोति शिशुः, द्वयं शिशुः शोमाजनं हरितकविशेषध ॥ ३४ ॥ अत्र शाकस्य नाडी, कडति
 के लम्बनेवा कडम्बः (कलम्बः), शाकविशेषद्वये, प्रहने कलम्बः (कलम्बः) लङ्कादन्व इत्युः । कडवी वा । वेप-
 न्यति पृथ्वी वेपवारः । दासनदंशमुष्मदिष्टेन मासान्मुक्तिकरत्नेन पुस्तकः, मन्व वेच (मू०) इति सुट् ।
 तद्वेदावह । तिल्लिडीकं तिल्लिडीकम् । चुक, चुक मन्वने । वृक्षाम्लमथमन्वनेन समहुः । वेहजं वेगवते
 जायते वेहजं, वेगव्यः शान्त्येके ॥ ३५ ॥ शिपने विह्वनेन मरीचम् । शोमाजनं लङ्, वृद्ध वस्त्रे ।
 कृष्ण वर्णेन कर्पते तेषान्ना । कपति क्वति- कपन् । धामपत्तने भवं धामपत्तनम् । आह च- नदीवं
 कठिनं स्थानं वेपारं (जं) शृङ्गमपजम् । नरेते त्रिदन्तं कोलकं धनंमन्वन् ॥ शोमिनेन प्रे जीरकः ।
 जरयतीति जरण इति सम्भ्याः । जज स्वानं विदु मन्त्रमिदमजति- अजजी, छी । कणाः कलम्बः
 कणा, अर्धमादिभ्योच (मू०) । कणा कृष्णं तु विपलीयेहं पटु ॥ ३६ ॥ सुट् मुनिः प्रेरयति
 दोषम् सुपवी । शोमिनेन काम्बे । पृथ्वी पृथुः । शान्त्येके । उपकुम्भकम् इति शोमन-
 कुत्रिका । आह च- उपकुम्भकम् इति च का विद्या चोन्नतिः । सुपवी इति का कुर्वा पृथ्वीया कृष्ण-
 जीरकं ॥ (आर्द्रकं) आशमनादाम् (मू०) । शृङ्गोपपत्तिर वेरं देहोस्य शृङ्गवेरम् । आह च-
 महीपधं शृङ्गवेरं कटुमन्त्र तपार्द्रकम् । छत्रातपत्रा, छत्रवति दोषान्ना छत्रा । वितुन्नति मन्त्रमिव
 वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥ कुस्तुम्बरं कुस्तुम्बरं, कुस्तुम्बे अर्धे, पण्डितविद्यासुट् (मू०) । धान्य-
 मकति धान्याह, अहुधा धान्याह च । शुण्ठिनि शुण्ठति शुण्ठी । नागरान्ते देहो मत्र नागरम् । विश्वेदे-
 यमनेकदेशेऽपि । विश्वं विश्वं च मन्वन् ॥ ३८ ॥ अरुनातो मन्त्रं तन्मनागतम् । शूरिषु श्वयो

आरनालकसौवीरकुल्मापाभिपुतानि तु ।
 अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्चि(ञ्जि)के ॥३९॥
 सहस्रवेधि जतुकं बाहीकं हिङ्गु रामठम् ।
 तत्पत्नी कारवी पृथ्वी वाष्पिका कवरी पृथुः ॥ ४० ॥
 निशाख्या काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ।
 सा मुद्रं यत्तु लवणमक्षीचं वशि सि)रं च तत् ॥ ४१ ॥
 सैन्धवारणी शीतशिवं माणिवन्धं च सिन्धुजं ।
 रौमक वस्तु सु कं पाक्यं बिडं च कृतकं द्वयम् ॥ ४२ ॥
 सौवर्चलक्षरुचक तिलकं तत्र मेचकं ।
 मत्स्यण्डी फाणितं खण्डविकार शर्करा सिता ॥ ४३ ॥

भव मोवीरम् । (अभिपुत) पुन्र अभिपवे, अस्माद्वा पृथक् कुम्मापाया न्नास्त, चेद् भीमवत् स्यात् ।
 कुम्मापायैर्वादिभिरभिपुतपरिवास्वये स्म कुम्मापाभिपुतम् । अवन्तिषु मयते- अवन्तिभूमम् ।
 कुञ्जं लाति कुञ्जित जलमस्य वा कुञ्जम् । कञ्ज(ञ्ज)यति दीपयत्यग्निं बध्नाति दीपान्वा काञ्चिक,
 काञ्चन्या पुरि भवेत् । औद च (धन्यन्तरिः)- काञ्चिक कञ्चिक वीर कुम्मापाभिपुतं तथा ।
 अवन्तिसामं धन्यन्तरान्तं महाशम् ॥ सौवीरकं सुवीरम्भ्य तया शुक्ल तुपेदकम् ॥३९॥ महसं
 बहु विष्पानि मरुताधि । जायते जनुकम् । व ह्योहरामठ वुरदशौ । हिनोति हिङ्गु । अयुषं भूना-
 शनमगूढमथ च । तस्य हिङ्गेः पत्रा, करोरियं कारवी सस्त्री । बाणं स्रवति वाष्पिका । वरवर्णा-
 वृत्तिः कवरी, कर्तरीति च पाठभेदः ॥ ४० ॥ निशाख्या रात्रिपर्याया नामार्थं रजनीत्वात् । काञ्चनवर्णा
 कञ्चनी । हरि पीतं वर्णं इति (गच्छने) हरिद्रा । वरा वर्णोऽस्या वरवर्णिनी । आह च- हरिद्रा
 पीतिका पिड र(र)जनी रजनी[कञ्चनी] निशा । गौरवणवता पीता हृदिता वरवर्णिनी । लुनाति
 जाड्य लवण, नन्यादित्वात्पु (गू-), पण्य च । अक्षोपादि व्याप्नोति- अक्षौवम् । उदये वशि, वश कान्तौ
 ॥ ४१ ॥ मित्रमयुलक्षिते दौगे भवे सैन्धवम् । शीतं शिनोति शीतशिव, उष्णवार्यं वात् । मणिवन्ध-
 गिरो भवे मणिवन्धम् । मणिमन्त्रं (न्य) माणिवन्धं बाहुः । आह च- सैन्धव सधु सिन्धुत्यं तद्विद्या
 (य) सिन्धुज शिव । शुद्ध शताशवं चान्यन्माणिवन्धं शिञ्जितम् ॥ हमायामाकरे भव रमकम् ।
 वस्तुगन्धि वस्तुर्कं नाम लवण, रौमके वस्तु क वस्वति माला । पाके म व पाक्य पक्तव्य वा कलरा-
 स्यम् । विलते भिनति मलं बिडम् । कुतकस्य लवणस्य द्वे नामनी । पक्ववेद उवणयोर्भेदपि कुतकत्वा-
 दैक्यम् । त्वये पात्रय बिडलरणं यश्चारः काचश्चति ॥ ४२ ॥ सुवर्चलागरे भव मोवर्चल, सुवर्चल्ये-
 समरितदीपन लानि वा, वर्च दीप्ती, अव । अक्षोपादि व्याप्नोत्यम् । रोचनेन रुचकम् । हृद्यगन्ध च ।
 तिलनि स्निग्धति तिलकम् । तत्र तस्मिन्नेवके कृष्णे लवणे वर्तने, पूर्वं तु मधु (र) लवणम् । अगन्ध
 कृष्णलवण तिलकमित्येके, यद्वैद्याः- कृष्णे सौवर्चलगुणा लवणे गन्धवर्जित । मद स्थन्दने मत्स्यण्डी
 सामान्यशर्करा, मत्स्यण्डमिति रजति मत्स्य(तया) शीति वैद्याः, यद्वन्तरिः- शर्कराका तु
 मीनाण्डौ श्वेता मत्स्यण्डिका सिता । मत्स्यण्डे हावगडसिता कणेण गुणवत्तरा इति तु चाह(गम)ट ।
 काप्यते द्रवत्वत्तण्णेन खण्डधेना । क्षौद्रक त्विधुरमविकारं खण्डवत् । शीयेत शर्करा । सायने
 सिता गण्डशर्कराया ॥४३॥ कुर्वन्तर(क)मस्तु तदस्यस्या रूषिका, कुचति कुचिन् कुचोऽप्येके शिला
 टिकम्पा । रमयति रमला । म उदये मारिता दधिसितामरीव दिशत लेप, यत्सूदशास्त्रम्- अर्थः-

कूर्चिका क्षीरविकृति स्याद्रसाला तु मार्जिता ।
 स्यात्तेमन तु निष्ठानं त्रिलिङ्गा वामितावधेः ॥ ४४ ॥
 शूलाकृतं मटिवं च शूल्यमुत्थं तु पैटरम् ।
 प्रणीतमुपसंपन्नं प्रयस्तं स्यात्सुसकृतम् ॥ ४५ ॥
 स्यात्पिच्छिलं तु विजिलं संमृष्टं गोधितं तमे ।
 चक्रणं मसृणं स्निग्धं तुल्यं भावितवासितं ॥ ४६ ॥
 आपकं पीलिरम्बूपो लाजाः पुंभूमि चाक्षता ।
 पृथुकः स्याच्चिपितको धाना भृष्टयवे स्त्रियः ॥ ४७ ॥
 पूगपूयः पिष्टक स्यात्करम्भो दधिसक्तवः ।
 भस्मः स्त्री भक्तमन्धानमोदनास्त्री म दीदिविः ॥ ४८ ॥

दस मुनिर्गृह्ये [गृह्ये] विनम्य दत्तं मण्डपं पोथ्य पत्रं न शोचिष्यन् । सर्वेपल मधुरं मरिचद्वि-
 कर्षं शुभ्रं परार्धं न वि वां च [रत्नं] वसुधाम् । श्यामं पटे ललनया मृदा चित्रा कर्पूरालसुमा-
 र्चं मण्डपम् । एषा उक्तद्वयं सुं म [ग] रत्ना न स्वादिता भवन्ता मधुमूदनेन ॥ निम्ब-
 द्दीमाचनेन नमस्सुगमवन् यन् वनात् ॥ नितिष्टपत्रमनेन निष्ठानम् । व्यसनं च सूक्ष्म-
 गन् ॥ ४४ ॥ इतः प्रथमं वामितान् । वामितेन (गृह्ये) शूल्यं के (सू०) इति इत् ।
 मटवनं भटनं, मट भूतो । शूले सम्भूतं शूल्यं शूल्यम् (सू०) । मारुचं भटं च । मसृणं
 सर्वेषां दध्ना सर्वेषां दाधर्कं ज्ञानम् । उदरगिर्गन्तव्यं परस्मै लक्षणम् । उक्तं मन्त्र-
 सङ्गतं- उक्तम् । पिष्टे सम्भूतं पैटरं, सम्भूतम् (सू०) इत्यम् । ह्यग्नादिनिष्पन्नं, नयने
 स्म प्रणी म् । परिध्ययरादना प्रत्यनिष्ठानं प्रयस्तम् । नरम् म् (सू०) अभिधाय ॥ ४५ ॥ (पिच्छ-
 पिच्छदिवदित् (लोमादिमर्दने) । विपतं चरति विपितं, विजयने वैद्या । वत्स-
 कादिर्दितं संमृष्टं, मृदु शुद्धौ । विगत्यन्तं कृतं चिद्वन् । मण्डपं मण्डपम् । मान्ये मित्रा कृतं स्म
 मवितं, भुक्तोऽवकले (ध० सू०) निम्ब । वास्ये द्रव्यान्तरं मेन्थनं, धूपादिना वाधिसाम्ये
 वासेन, यन्मुनि- धूपं वामितं विदुः ॥ ४६ ॥ इदं मृष्टं कर्मादि- अत्र खलमार्जितान् । पुंभू-
 रानं वाने पीलि, पुल मटवः । ऊरुलभ्यं द्रव्यम्, उपर्युक्तं द्रव्यं इत्येकं । ललनं लज्जा,
 एव मर्दनं । न क्षयनेभ्यः, नाद्रिकताते वि पुंन बहुलं च । अन्ता यथा इति पुराणं तन्मते
 पुण्ड्रवर्णं विधि । अर्धं मृष्टं मस्य तद्विज्ञानं भूयते । विदिगभवने च नीरुप्य व मृष्टमुदक-
 सेदो वाग्दीभूततण्डुलम् । धावने धाना । मृष्टव इति जायहवाग्नेत्यम् । यन् चूर्णं
 सप्तव- सुतुंति स्यान्नासगण्डुलं, भूमिरेति द्रवि मि [दा] ॥ ४७ ॥ पुनानि पर ।
 न पुनं च निम्बं पिष्टतकमयो मण्डपः, पूथी विपण, अद्रिहन्त इति नैरुक्ता ।
 (पिष्टकं) पिष्टाचगण्या (सू०) कन् । मुनिम्बु- मस्य पिष्टम् स्यात् मस्य
 प्रदीपिता । केन मन्ये नीरुते दीपने वा कर्म । दधुगमिन् सक्तः (दधिमन्) ।
 मन्ते मन्ते निम्बा मन्ये सप्रमाणं वा, ब्रह्मानिष्ठो भाष्यम् । मन्तं मन्तम् । अन्त-
 न्य मन्तम् । अन्ते-मन्तम् । उतति द्विष्योदतम् । मण्डपः मण्डपः इति, मण्डपं विदुः ॥ ४८ ॥
 पुनिका निम्बा निम्बा, यौदनमन्तः, लक्ष्मणमण्डपः - यथा स्तम्भमण्डपः, वसुधिका । न इव-
 द्रव्यान्मन्तं सुतं, मण्डपानि मण्डपः । मन्ते विदुः मण्डपः । अन्तं आन्तं । निम्ब-

भिस्सटा वन्धिका सर्वरसाग्रे मण्डमस्त्रियाम् ।
 मासराचामनिस्त्रावा मण्डे भक्तसमुदभवम् ॥ ४९ ॥
 यवागूक्षणिक्का श्राणा विलेपी तरला च सा ।
 गव्यं त्रिपु गवां सर्व गोविद् गोमयमस्त्रियाम् ॥ ५० ॥
 तत्तु शुष्कं करीषोस्त्री दुग्धं क्षीरं पयः समम् ।
 पयस्यमाज्यदध्यादि द्रव्यं दधि घनेतरत् ॥ ५१ ॥
 घृतमाज्यं हविः सर्पिर्नयनीतं नयोद्भुतम् ।
 तत्तु ह्यंगवीनं यद् द्योगोदोर्होदभवं घृतम् ॥ ५२ ॥
 दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः ।
 तर्कं क्षुद्राश्विन्मथितं पादाम्बुधाम्बु निर्जलम् ॥ ५३ ॥
 मण्डं दधिमवमं मस्तु पीयूषोभिवनं पयः ।
 अशनाया बुभुक्षा क्षुद् घ्रासस्तु कवलः पुमान् ॥ ५४ ॥

निस्त्रावः ॥ ४९ ॥ यूयते पिष्टादिना यवागू, त्रिपुत्रिभ्यश्चागूच (उ०) । सङ्गितोष्ण - उष्णिका, -
 ब्राह्मणकोष्णिकेमज्ञायाम् (सू०) । आयेने श्राणा, आ पाके । विलेपयति विलेपी । तरला लेख्याच-
 पला । प्रद्वङ्गणभ्यजने तैल कृशं स] रस्तु निलौदन । गोरिद गवे भवमि यादिवर्धेपु गव्यं क्षीरादि, -
 सर्वत्रगोजादिप्रसवेयत् (वा०) । गोविद् गोविद् गोमय च गोक्षुरीपे (सू०) मयत् ॥ ५० ॥
 करोत्सर्पिं करीषं शुष्कगोमयम् । दुग्धते दुग्धम् । पयस्यते (अयेने) क्षीरम्, पयसे त्रिष (उ०) इतीरन्,
 गमहनजनेति (सू०) उवालोप, खरिच (सू०) इति चर्वम्, वा सित्रसिसांनाच (सू०) पयम् ।
 पीयते पयते वा रमत्वात्पय, असुन् । सममिति पयसो नपुमत्वार्थम् । पयसो विकार पयस्य, गोपय-
 सोर्यम् (सू०) । आ दिशब्दो नयनीतादि । दूयति (अनेन) द्रव्यम् । घनादन्यदघनमित्यर्थः, यन्माला
 द्रव्यं दधधन तथा । एतच्च द्रव्यं शरानिति भागुरिगठे सरानिति बुद्ध्या मालाकारो भ्रात ।
 केचिद्वैद्ये तु नास्ति इत्यमरः । मालागठेन विप्रकृष्ट, यदाह दुग्धः - वाणद्वयौ शराविति । इत्थं तु
 समर्थ, तरन् - उपरि हवमान घन दधि द्रवम् ॥ ५१ ॥ जियते घृतम् । आ - अवनीयमाज्य, आह-
 पूर्वादेज्ज्ञे मज्ञायावयत् (वा०) । हूयते हवि, हविष्य च । सर्पिर्नयनी, इत्यनेन । दधो मयितानव
 त फल नातमुद्भवं नयनीत घृतयेने । द्योगोदोहस्य विकरो दैत्यगर्भिन, ह्यैयग्वीनिर्दज्ञाया (सू०)
 इति साधु । कात्यायनो नयनीतमेत्याह ॥ ५२ ॥ मण्डदण्डाहतं दण्डाहतम् । कलश्या गर्ग्या भव
 कालशेयम् । न रिष्यति हिन्मि - अरिष्ट, सर्वरोगजिनात् । नक्षिपे नाह । तद्यति द्रुत मच्छति तरु
 सतुर्भाषाम्बु । उदकेन श्रयति - उदधिदधाम्बु । दधो मयनमात्रताय मयित निर्जलम् । द्विगुणाम्बु
 श्वेतरस्योदकमुदधितम् । तर्कं त्रिभाग भिनाम्बु केवल मयिनं स्मृतमिति धन्वन्तरि ॥ ५३ ॥ दधो
 मण्ड दधो भाग, मयति परिणमने मस्तु । पीयते पीयूष, नवनसूतपत्राक्षीर कथित मत् । अशनेच्छा -
 अशनाया, अशनायोदयेति (सू०) साधु । भोक्तुमिच्छा बुभुक्षा । क्षुद्, क्षुध बुभुक्षायाम् । रोचके स्त्री
 रुचिश्च । प्रस्यते घ्रास । के तालुनि बलने कवल ॥ ५४ ॥ सङ्घान सपीति । महादन सङ्घि, किन्,
 बहुलच्छन्दसि (सू०) इति षष्ठ, पसिमसोर्हलिच (सू०) इत्युपचालोप, श्लोकास्ति (सू०) इति
 शलोप, सप्तत्यर्थोऽय (सू०), सप्तजशससि (सू०) । उदकेच्छा उदन्त्या, अशनायोदयेति
 (सू०) साधु । तर्पणं तृप्तं तर्पथ, त्रिपुष पितासयाम् । तृष्णा नानार्थः । अदन जग्धि. अदोज-

सर्पीतिः स्त्री तुल्यपानं सग्धिः स्त्री सहमोजनम् ।
 उदन्या तु पिपासा वृद्ध तर्पणं जग्धिस्तु भोजनम् ॥ ५५ ॥
 जेमनं लेह आहारो निघसो न्याद इत्यपि ।
 सीहित्यं तर्पणं तृप्तिः फेला भुक्तसमुज्जितम् ॥ ५६ ॥
 कामं प्रकामं पयातं निकामेष्टं यथेप्सितम् ।
 गोपे गोपाल गोसंख्यगोष्टुगाभीरवहृवाः ॥ ५७ ॥
 गोमहिष्यादिकं पाद्वन्धनं द्वौ गवीश्वरौ ।
 गोमान्गोमी गांकुलं तु गोधनं स्याद्गवां व्रजे ॥ ५८ ॥
 त्रिष्व्वाशितंगर्धानं तद् गावो यत्राशिताः पुरा ।
 उक्षा मद्रो बलीवर्द ऋषमो वृषमो वृषः ॥ ५९ ॥
 अनङ्गवान्सौरभयो गौरुक्षणां संहतिरीक्षकम् ।
 गव्या गोत्रा गवां वत्सधेन्योर्वात्सकधैनुकं ॥ ६० ॥
 वृषां (उक्षा) महान्महोक्षाः स्याद् वृद्धोक्षस्तु जर्द्वगवः ।
 उत्पन्न उक्षा जातोक्षाः सद्योजातस्तु तर्णकः । ६१ ॥

गिष्यत्सिद्धिति (सू०) ॥ ५५ ॥ जमेरेमनमाहुः, जमनं जवनं वा, यद् दुर्यः- जवनं भोजनं
 वैचित् । न्यदन निघसः, नौगच (सू०) इत्यप्, घनरोध (सू०) इति घन्कादेशः । ने (नौगच)
 न्यादः । प्रत्यक्षानमभ्यवहारश्च । सुहित्यं भावः सीहितम् । फेलनि विशर्जने फेला, फेळु चठने-
 मिह्ना ॥ ५६ ॥ काम्यते कामम् । पर्यातिः पर्यातम् । इत्यत इट् । ईक्षितमनतिक्रम्य यथेप्सितम् । प्रयः
 क्रिदादिष्टदणान्तेत्यानि क्तत एवान्वय वे- एतेषा स्त्रीभोजो भ्रान्तः, यच्छाश्वतः-कामे निहमे काम-
 र्याया । गाः पाति गोपः । गाः सख्यति गोसंख्यः । गा देशिच गोष्टु । आ-अभित ईत्यति-आभीरः ।
 दृष्ट्याति गा बह्वः, वज्रिः सौवो वा ॥ ५७ ॥ पादे बन्धनमस्य पादबन्धनम् । आदिशब्दत्वादि ।
 यादवं घननिघेके देतुः । गावः सङ्घस्य गोमी, उपेत्यनातमिसेति (सू०) माधुः । व्रजन्वादिमन्त्रः-
 गोसवन्धी समूहः, गोचरसंचरेति (सू०) स धुः । घन च ॥ ५८ ॥ अशिता भोजिता गावो यत्राशित-
 गधीनं, अपक्ष्वाशितमिति (सू०) स्तार्थे खः । आमितंगवीनमिति प्राचक्ष्यानां भ्रमः यषाहपन्-
 गावो यत्रोपिताः पुंति । उक्षति-उक्षा । मन्दते मद्रः । बलीवर्दते बलीवर्दः । ऋषति गच्छति
 ऋषमः ॥ ५९ ॥ अनेष्यदात्वनङ्वात्, अनसिपदेः क्तिवनशोडश (उ०) । गुरभेरपत्य सौरभेयः ।
 गच्छति गौः । अवान्तरभेदेत्य नविशक्षित । शङ्करश्च ह्यौ वाऽवेयः साहृहश्च । (औत्सर्क) गोत्रे छेष्टेने
 (सू०) वृष् । संहतिरित्येव । (गव्या, गोत्रा) खलगे रय दिनि (सू०) वः, क्षितकत्रयमेति (सू०) वः ।
 क्त्वातो समूहो वात्सकं, गोत्रोक्षेष्टेति (सू०) वृत् । धेनुं सौक्ष्मे येनुकम्, अचित्तुल्लिखेनोष्ठ
 (सू०) ॥ ६० ॥ महाकायवृक्षा च नक्षत्रः, अचक्रुर्विवर्तुरिति (सू०) साधु । एवं वृक्षोक्षयानोक्षी । माळा
 च-महोक्षः स्यादुक्षते रवाग्निवः स्वन्धदाहकः । दंष्ट्रेणुपहृदयनो वृत्तः कृते मानविषाणकः ॥ जर्द्वगो
 गोव बर्दगवः, गोरतद्विद्वत्कि (सू०) इति ट् । तृणोपाति केवलं तर्णकः ॥ ६१ ॥ शङ्करोति
 दृष्टकरिः, स्तम्भदृष्टोति (सू०), ब्राह्मिस्तयोधपर्वस्यानात् (वा०) । वसति वत्सः । दमहो
 दम्भः । वत्सत्वं वत्सवमस्य वत्सवः, वत्सेक्षभर्गमस्य (सू०) इति शब्दः । वत्सव द्वित्ववत्स-
 ऋभिः । (आर्षभ्यः) अङ्गकर्मनेषितः, यन्नेत्येके, अत एव ऋनस्य प्रतिकृतिर्ऋभ्यः, ऋषमोपल-

शकृत्करिस्तु वत्स स्यादभ्यवत्सतरी समी ।
 आर्पभ्य षण्डतायाग्य षण्डा गोपतिरिद्वर ॥ ६२ ॥
 स्कन्धप्रदेशस्तु यह सास्ना तु गलकम्बल ।
 स्यान्नस्तितस्तु नस्यात प प्र उवाह युगपार्श्वग ॥ ६३ ॥
 युगादीना तु वोढ गे युग्मप्रासङ्ग्यशाकटा ।
 खनन्ति तन तद्वाढान्देद हालकसैरिकौ ॥ ६४ ॥
 धूर्वह धुर्यधौरेयधुरीणा सधुधरा ।
 उपावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥
 स तु सर्वधुरीणा या भवेत्तन्धधुरावह ।
 माहुरी सौरभेदी गौरुन्ना माता च शृङ्गिगी ॥ ६६ ॥
 अर्जुन्यध्या रोहिणी स्यादुत्तमा गोपु नैचिकी ।
 वर्णादिभेदात्सज्ञा स्यु शवलीधवटादय ॥ ६७ ॥
 द्विहायनी द्विवर्णा गौरिकाद्या त्वकहायनी ।
 चतुरव्दा चतुर्हायण्येव उग्रव्दा त्रिहायणी ॥ ६८ ॥

होर्ष्य (सू०) । मन्वत उत्पन्नयन प । एणभिर् इति चरति-इत्तर स्वेच्छचारी, इतर
 इत्येक पठ ॥ ६२ ॥ वद्व्यनवते वद गोचमेवनि (सू०) सधु । सस्ते स्वयितीव व्याप्यमा
 णत्वात् सीयते वा सास्ना, यम स्वप्न पे तक्रमणे । न माशा नरुन नस्नामिधाययत धुर्भिकी
 (वा०) नप् । नस्त किपने स्म नप्चन, प्रातपदिहद्धा र्थ इति (ग०) मिजान मिष्टा, नाम्ना
 कृत्वाच्छिद्रो गे र्थ । नासिधायी मा नरु नास कृने रत्न रत्नादिना- रत उतम्मिनो नरुगेत ।
 एवम पठ वा वर्षे वहनि पठान् यश गौ वद्व्य (सू०) इति मि । युगप्य स्कन्धकाष्ठप पार्श्व
 गच्छति युगपार्श्वगो हलरे डचर्ष । दमनाय योजित इत्यत्र लभ्यवेवक्ष्यते ये प्राच्यता वहलिहाय
 नका ॥ ६३ ॥ (युग ६०) युग प्रासङ्ग्य शाकट्य च वहनि लट्हरिययुगमासङ्ग- (सू०) इति
 यत् शाकटादन् (सू०) । (हाकि ६०) हलेन खनति तनर्दश्यतेखनीति (सू०) ठह् । हल व
 इति हलस्यद् वेने, हर्षमं राट्ठह् (सू०) ॥ ४ ॥ (धुर ६०) धुर वहति धुराद्विकी (सू०) स सवधुरा
 दिति (सू०) गोगविम गास । पुराध रवति रत्तर, करवे वत्ता गाखर (यज्ञा । नृपृच्छति), धूरान्य
 वा स्यात् । (एकधुरिण ६०) एकधुरा धक्व (सू०) इति मा लुह्व लुक्कसे ऋक्लुप्थीरिति (सू०)
 अ समागन्त ॥ ६५ ॥ (सवधुरिण) स गौरुरात् (सू०) । मध्ये पुण्यत महा तस्या अय
 मोद्देवी । वमते श्रीमस्कापुत्र । नृगण्यदय सामाशयि विशये वर्तन्ते ॥ ६ ॥ अनुनीति
 शुद्धगदी । न ह्यन्यध्या अयादय (उ०) इति मथ । रोहिणी गवला । अनन्वाही सौरनद्वी
 प्रसस्ता गे मनविज्ञा । युगमासीनाथे । नैवेगति नैचिके ठक अव्ययानोममप्रिले भवकण्य (वा०) ।
 हनो गवारीका प्रागुद्वत् । गवकीति अयन डी (सू०) । यश आ गौरुशतश्चतुरशतशामावद
 र्थ नस्ति । आयादिगान्ध्याद नृगदय द्वितीय ह्यग कीयाय ॥ ६७ ॥ द्वी हायनी वय
 प्रन गमरा गार्हयत उत- अर्पार्श्वग देा (सू०) उह दामहयन-गाय (सू०) इत्यत्र
 हय द्वायपिपन (सू०) इति टात् । द्वे र्थे गवता ग द्विर् (गे) गवताच (सू०)
 विमतिभेत् (सू०) गौरुगविम विमति (सू०) नृ नरि गलगाय च न परिमाण
 मि । विमपुर्णहयगवारी र्थ (वा०) वशो । १८ । री कनरा ग वता । वगति

बद्धा बन्ध्यावतोका तु स्रवद्रमार्थ सन्धिनी ।
 आक्रान्ता वृषमेणाथ वेहद्रमार्पयातिनी ॥ ६९ ॥
 काल्योपसर्गा प्रजने प्रघ्नाही बालगर्मिणी ।
 स्यादचण्डी तु सुकरा बहुसूतिः परेष्टुका ॥ ७० ॥
 चिरसूता बष्कयिणी धेनुः स्यादसूतिका ।
 सुव्रता सुखसंदोहा पीनाध्नी पीथरस्तनी ॥ ७१ ॥
 द्रोणक्षीरा द्रोणदुघा धेनुष्या बन्धके स्थिता ।
 समांसमोना सा यैव प्रतियर्षं प्रसूयते ॥ ७२ ॥
 जघस्तु क्लीबमार्पिनं समी मियककीलकी ।
 न पुंसि दाम संदानं पशुरञ्जुस्तु दामनी ॥ ७३ ॥
 वैशाखमन्यमन्यामन्यशानो मन्यदण्डके ।
 कृत्वा ठ रौ दण्डयिष्कन्मो मन्यनी गर्गरी मम ॥ ७४ ॥

प्रमुनि बन्धा बन्धनीया या । अवधुन तोडमारलमस्या अवतं का, अर(व)प्रवन्ती व, मृतवन्धा स्रवद्रमं नि
 माला । समानं संजा गर्भप्रदणमन्ध्याः मंथिनी, अदुग्धा दोषकाले तु सन्धिनीति काल्या, सन्धि-
 कालदुग्धा पीतुपात्रस्या न मंथिनीति शाश्वतः । विदमि गर्भं वेहद्, वेह प्रवनेम ह्य, वेहद्रुमेवप-
 वेति भागुरिः ॥ ६९ ॥ वजने गर्भदण्डं (काल्या) प्रावच्छाल, वृषेयोपसर्गायोपसर्गा, उपसर्गाकाल्या-
 प्रजने (सू०) इति सातुः । प्रष्ट वदति प्रष्टे ही, दह्य (सू०) इति विव, वादहनि (सू०) दंष्ट्र,
 वादक्य (सू०), एत्येधचूटसु (सू०) इति शब्दः । प्रघ्नाही गर्भिणीति सर्वे, अमिकनी बालगर्मिणीति
 भागुरिः, पलिवनी बालगर्मिणीति माला । अवधो- अकरोने यय, बद्धादित्यात् (सू०) वा
 दं । मुनेन कियते मुह्य, मुगङ्कित्यागमः । परमिष्ठति परेष्टुका । मृष्टप्रवृत्ता शृष्टः ॥ ७० ॥
 बष्कनेति मते बष्कदधिरकालः, औणादधिरकालः (अरन्), सेमरस्यः (बष्कयिणी), बष्कयनीति
 सुम्याः । धयत्येना धेनु । (सुव्रता) सुगन्धिन्याः । पाननूयेत्या पानोष्णी, ऊषमोह (सू०),
 बहुमंहेरूपशोईन् (सू०) । पीथरस्तनी, स्वाद्गावेषमर्जनमिति (सू०) दंष्ट्र ॥ ७१ ॥ द्रोणं दोषा
 द्रोणदुघा, दुहःकल्पथ (सू०) । धेनुष्या) मशामधेनुष्येति (सू०) सातुः, आ श्रणमुदेर्या बन्धके
 स्थापिता पीतदुग्धम्या । (समांसमोना) समानमावेजयते (सू०) इति ख ॥ ७२ ॥ उन्त्युष ।
 अप्यादन आर्पित, प्यापनी (सू०), संपसर्गात्र (वा०), आद्व्य (अद्वैतम्या) मृष्टगोर्वक्यात्
 (वा०), ओदित्यात् (ओदित्याति) निष्ठ नन्वम् । इम्मा (म्या) गवा गवा म्वनिः । शिवन्धन्,
 शिवोति वा शिवः । कौत्यने बन्धनेस्मिन्धैलः । दीवने म्वनेनेनेति मंथन बन्धनरञ्जुः । (इमनी)
 निर्यमंष्ट्रान्दयोः (सू०) इति दंष्ट्र ॥ ७३ ॥ विनासातु जाते वैशान, विनासाय दादमन्यदुग्धयो
 (सू०), विनासाय वा । मन्धतेनेन मन्यः, पुमिष्ठद्वार्य रांदा (सू०) । मन्धति मन्धन,
 मानव । (मन्धाः) मधन्- शरस्य- इनेरुर्जनमस्यानि (सू०), योनः (सू०) । मन्य नार्थो
 दण्डो मन्यनदण्डः । अत्रकः सुषोति । कुत्रने कुट्यः, कुट्यो वा दण्डकके वर्तेते । दण्डं विष्ट-
 क्वनि दण्डकम्, दामि-गुहा दण्ड आध्वने । मण्डोति, दण्डकोक्कनियेहे । माद-
 दैर्या मन्यनी । निरति क्षीरगर्गरी । कण्ठय ॥ ७४ ॥ दण्डने दण्डने मरी- दण्ड ।
 मननेरति मन्धन् । मन्धत्येन्ययः । मन्धने मण्डति दा, मन्धे इवेके । रामेश्वे दी-
 र्वाणे दीता रामधुषके । क गिये रभय उत्तमाने कर्मे दानेष्टः । (दृष्टान्तः) दृष्टा-

उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गा करभः शिशुः ।
 करभाः स्युः शूङ्खलका दारवैः पादबन्धनैः ॥ ७५ ॥
 अजा छागी शुभ्रं स्तभ छागवस्तच्छगलका अजे ।
 मेदोरभोरणोर्णाधुमेपवृष्णय ण्डके ॥ ७६ ॥
 उष्टोरभ्राजवृन्दे स्यादौष्टकौरभ्रकाजकम् ।
 चक्रीवन्तस्तु बालेया रासभा गर्धभाः खराः ॥ ७७ ॥
 वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक् ।
 पण्याजीवो ह्यापणिकः कयविक्रयिकश्च सः ॥ ७८ ॥
 विक्रेता स्याद्विक्रयिकः कायकः ऋयिकः समौ ।
 वाणिज्यं तु वणिज्या स्यान्मूलं वस्नोप्यवक्रयः ॥ ७९ ॥
 नीवी परिपणा मूलधने लाभोधिकं फलम् ।
 परिदानं परीवर्तो नैमयनिमयाद्यपि ॥ ८० ॥

लम्स्यबन्धनकरभइति (सू०) वन् । विकारे नित्यवृद्धारादिभ्य (सू०) इति मयटा दाहमयैरिति भवितु युक्तम् ॥ ७५ ॥ अजति गच्छति व्ययमस्तत्त्वादिना, अज दाष्टान् (सू०) । छयति रोगं छागी, जातेरस्त्रीविषयादयोपघात् (सू०) इति ङीप् । स्त्रीविषयप्रत्ययार्थं पृथक्पठ । शोभते शुभ्रः, शु (तु)भो निवण्डपु । वस्ते वस्त । छयति रोगाच्छाग, छालथ । छगेपि । मेहति मेदः । उष्ट्रं भ्राम्यति-उरस्र, उष्ट्रे रभते वा, उ स्वरप्रतिरूपरो निपात । एवमुच्चे रणोऽस्येत्यु णः, उरष्यति देवता प्रीणातीति श्रीभोज कण्ड्वादिपाठत् । ऊर्णं स्यस्येर्णयु, ऊर्णाय युस् (सू०) । मेपति वासते मेप, पचाद्यच् (नन्दिप्रहोति) । वर्षति ऋष्ण । आ-ईङ्यन्ते देसा अनेन एडक । हुडुथ । अधिर्नानर्थे ॥ ७६ ॥ (औष्टक, ६०) गोतोक्षेष्ट्रेरभेनिबुत् (सू०) । चक्रमस्त्यस्य तैलिकादिचक्रप्रमणाच्च, आसन्दीवदष्टीवचकीवदिति (सू०) मधु । चक्रशालस्तु बालेय इति माला । बालेभ्यो हितो यालेय, बाले वा च णेने भवो वा । रासते रासभ, रास् शब्दे । गर्दति गर्दभः, गर्द शब्दे । ख शब्द राति खत्, खमस्त्यस्य वा, (रप्रकरणे) रामुखकुञ्जभ्योर (वा०) । कूगेति, शङ्कुकर्णोपि । पङ्-द्वित्वयो पशुभ्यः पङ्गवमथ गोयुग च परं, यथा मेपपङ्गव गोगेणु म्, पशुनामभ्योद्वित्वेगोयुगवै (वा०), पङ्गवेपङ्गवच् (वा०) । अविशोढमविमरीस तथापिदुस पयो मेप्य, अवैर्दुग्धे-सौड्गमरीसचोक्तव्या (वा०) ॥ ७७ ॥ विदेहे-उपचये भवो वैदेहक । सार्थान्सधनान्सरतो वा णभ्यान्वइति सार्थवाह । निगमे-आणं भवो नैगम । पणते वणिक् । वणिगेव वाणिज, प्रहृदिता त्सार्थेऽण् (सू०) । आपण प्रयोननमहसस्यापणिक । कयविक्रयभ्या जीवति कयविक्रयिक, वस्नक यविक्रयाद्गन् (सू०) इति स्यात्तविट्हाताद्गन् ॥ ७८ ॥ विक्रीणीते भण्डेन मूल्यं गृह्णाति विक्रेता । क्रीणाति मूल्येन भाण्डं प्रायक । कयेण जीवति क्रयिक । वणिजो भावो वाणिज्यं, ब्राह्मणोऽदित्वात्प्यण (गुणवचनब्राह्मणादिभ्य कर्मणिच्) । (वणिज्या) दूतवणिग्भ्यावेतिवक्तव्याद्यच्च (वा०) । मूले नानाम्प मूल्यं, नीवयोधमेति (सू०) यत् । वसत्यास्मिन्पण्यं वस्न । अवर्कायतेनेनावक्रय ॥ ७९ । नीवीर परहस्तेर्यमाणत्वात् । परिपण्यते वृद्धये ऽयुज्यते परिपण । मूलं लाभकारणम् । मूलधनादधि निष्कर्षं स लाभ, फल च । कलान्तरादि । परिवर्दाशन परिदानम् । निमये परिवर्तनीये भवो नैमयः । निमानं निमयः, मेह प्रणिदाने ॥ ८० ॥ उपमूल्य गमीप निष्कृते शुभं स्यात्यते-उपनिधिः, ग

पुमानुपनिधिर्न्यासः प्रतिदानं तदर्पणम् ।

कये प्रसारितं कथ्यं केयं केतव्यमात्रके ॥ ८१ ॥

विक्रयं पणितव्यं च पण्यं कथ्यादयत्रिषु ।

क्रीये सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ॥ ८२ ॥

विपणो विक्रयः संख्याः संख्येये ह्यदृश त्रिषु ।

विंशत्याद्याः सर्वकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥ ८३ ॥

संख्यार्थे द्विवहुत्ये स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः ।

पङ्क्तेः शतसहस्रादि क्रमादृशगुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥

पौ (यौ) तव्यं द्वुचयं पाप्यमिति मानार्थकं त्रयम् ।

मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैर्गुन्नाः पञ्चाद्यमापकः ॥ ८५ ॥

समंने निधेर्ना । न्यस्यते निक्षिप्यते न्यासः । निधेपोपि । स्मार्ते (याज्ञव०) वेधा भेदोस्ति- वासनस्य-
मनाह्वाय हस्तेन्यस्य वदपितम् । द्रव्यमुपनिधिर्न्यासः प्रकाश्य स्थापितं तु यत् ॥ निक्षेपः क्षिप्तिहस्ते
तु भागः संस्कर्तुमर्पितम् ॥ तस्य न्यामस्य निक्षेपे प्रवर्पं दानं प्रतिदानं, परिदानमिलेके । प्रत्यक्षादानं
स्वीकारोपक्रमः [वक्तव्यः] कृतञ्च तत् । कथनिमित्तमाणे न्यस्यं (कथ्यं), कथ्यस्त्वर्थ इति (सू०)
साधुः । (केय) यथा केयो गीर्षते न च कथ्योस्ति ॥ ८१ ॥ (पण्यं) अवचरम्यवर्षेति (सू०)
साधुः । (त्रिषु) वाच्यदिग्ग इत्यर्थः । अवचरं मयेतद्विक्रयमिति सत्यस्य वरणं सत्यापनं, सत्यापना-
शब्दोपेति (सू०) निष् । अर्थेदेसत्त्वानानापुह् (वक्तव्यः) (वा०) । (सत्यंकारः) कारेसंवागद-
स्येति (सू०) गुम् । (सत्याकृतिः) मन्वादेशपथ इति (सू०) वाङ् ॥ ८२ ॥ विपणनं विपणः,
पुराणदन्तादृक् (नन्दिप्रश्ने), अन्यतो विपणः स्वात् । एकाद्या दशान्ताः संख्याः संख्येयेषु वर्तमानाश्चलि-
द्गणः, एकं द्वात्रिंश, एक. पञ्च, एकं कुण्डं, दशस्त्रिणः, दशपञ्च, दशकुण्डानि । आदशेत्यत्र दशान्ताः ।
विशन्वाद्याः सर्वा एव सख्याः भक्ष्येये सख्याया च निष्पन्नैकवचनान्ता एव वर्तन्ते, यद् भाष्यम्-
आदशभ्यः सख्या संख्येये वर्तन्ते, ऊर्ध्वं सख्याने सख्याये च, विंशति. पञ्चाः, विंशतिः पञ्चानां, कतं गानः,
कतं गयम् । [अत्र विंशतिशब्देनैकाग्रविंशतिशब्दोपि ज्ञेयः] ॥ ८३ ॥ सख्यामात्रार्थे वर्तमानाया विंश-
त्यादेः सख्याया द्विवचनबहुवचने अपि स्तः [भवनः] एकद्वौ वात्, द्वे विंशती, त्रिंशो विंशतयः, गवो
विंशतिः, गवो विंशतयः । विंशत्याद्या नवम्यन्ताः श्रीनिद्गमाः । द्वे (द्वे) पयसौ पञ्चद्विंशत्याद्या, पङ्क्ति-
विंशतिश्चेति (सू०) साधुः । दश पङ्क्तयः दशम् । दश शतानि मध्यम् । दश सदस्यस्युत्तरम् ।
इयं पराधोन्तान्यष्टादश गणितस्थानानि, यदाहुः- एकदशशतपञ्चास्यसु प्रयुताह्वयक्षमप निपुतम् ।
अष्टैरङ्गैरिन्वर्षुदश सर्व निगर्वमिति दशभिः ॥ गुणमानमहाजगद्गह् समुदमध्यान्तमथ परार्थं च ।
स्वरत परार्थमपि तत्त्वहर्षं पृथगेति संख्येयः । प्रयुतसप्त सप्तन्युत्तरसप्तः केन्द्रितिर्यः ॥ ८४ ॥ पुनरपि
पौतुः- मानमागशोधकः पौतयागशः, तस्येदं पौतयम् । देविकारो द्वुचयं, दोष (सू०), मानेवयः
(सू०) । माने पाप्य, पाप्यसात्त्वयेति (सू०) साधुः । मोयनेनेनेति मानम् । पौतवं तुल्यादि,
द्वुचयं प्रत्यादि, पाप्य हत्यादीति वीहो अन्तः । भित्तिर्मनं मोयनेनेन च । तत्र तुनापुन्तारं, अह्य-
स्यादि प्रमाणं, प्रत्यादि परिमाणं, यदाहुः- ऊर्ध्वं मानं किनोन्तारं परिमाणं तु सर्वतः । आयासस्तु
प्रमाणं स्यात्सह्या मिश्रा तु सर्वतः ॥ गुणा रक्षितः । भागो मुखः । भाग्यद्वया दृष्ट मापकः । तत्र
द्वे इत्यन्ते रूपमात्र रूपमपि दर्शनात् । अस्मिन् शब्दे- अय- इत्येके, यदाहुः- मापकं सप्त इत्यन्तः
॥ ८५ ॥ अणोन्वयः । कथं कथः । (पत्) पत् रक्षायम् । मुखमस्त्यस्य मुखः, अर्थे आदि-

गारुत्मतं मरकतमङ्गमर्भो हरिन्मणिः ।
 शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागोय मीक्तिकम् ॥ ९२ ॥
 मुक्ताथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुनर्पुंसकम् ।
 रत्नं मणिर्द्वयोरङ्गमजार्ता मुक्तादिकेपि च ॥ ९३ ॥
 स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ।
 तपनीयं शातकौम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम् ॥ ९४ ॥
 चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ।
 रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमप्रापदोस्त्रियाम् ॥ ९५ ॥
 अलंकारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः ।
 दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खजूरं श्वेतमित्यपि ॥ ९६ ॥
 रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियामथ ताम्रकम् ।
 शुत्वं म्लेच्छमुखं द्वयप्रवरिप्रोदुम्बराणि च ॥ ९७ ॥
 लोहास्त्री शम्बरं तीक्ष्णं पिण्डं कालायमायमी ।
 अङ्गसारथ्य मण्डरं महान् शिवाणं भपि तन्मले ॥ ९८ ॥

हरिर्भीलवर्णो मणि । शोणं च तट्पन्नं च । लोहित एव लोहितकः, लोहिताङ्गमणौ (सू०) इति क्व ।
 मुच्यते शुक्तिभिर्मुक्ता (मीक्तिक) विनयादिवात् (सू०) स्वाधि ठक् ॥ ९२ ॥ विशिष्टो द्रुमो विद्रुमः,
 विद्रवल्कलो वा । प्रवालने प्र (म) जने वा- अ-पेक्ष्य प्रवालम् । मूर्धन्यान्स्वप्रिमापिर्द्वि (द्) र्थं बाल-
 वायजम् । रत्नोत्तरेमन् रत्नम् । मण्यने श-यने मणि पुञ्जीलिङ्ग । अस्मजानीय मरकतेन्द्रनीलादि ।
 आदिशब्दादिद्रुमादि, वज्रप्रचारादि वा घानायमण्डत्वात् ॥ ९३ ॥ शोमनो वर्णोऽस्य स्वर्णं, समाने
 वर्णस्य वा बलीयमाहुः- यथा पद्मार्णो मन्त्रः । कननि कनकं, कना दीनिकान्तिगतिषु । हिनोनि हेम ।
 दृश्यति हाटक, हट दीप्तौ । तपनी तपनीयम् । शाकुम्भे गिरौ भव शातकौम्भ, अनुश्रुतिवादिवात्
 (सू०) उभयपदवृद्धिः, शातकुम्भमित्येके । गङ्गाया अ-य गाङ्गेयम् । श्रियने धारणे भूमि । कर्बुरिति
 श्लोकमध्ये दृष्यानि कर्बुरं, नानारूपं वा ॥ ९४ ॥ चमीरकृतम्बरावाक्री, तत्रभवति (सू०) अण् ।
 जाम्बूनमकृतस्त्रया, भोदेजम् । महत्त्वं तद्वत्तत्त्वं मण्य (महारजत) । कयति (ते) कायनं, कयि
 दाप्नो । रोचने चरमम् । जम्बूद्वीपे जम्बूफलरमोत्पन्नं जातं जाम्बूनदम् । अण्मु लोहेषु पदं प्रतिष्ठा
 म्पायापद, अटनःप्रज्ञाय (सू०) इति दापं । रुक्माणमजुनें बलधीत पैरिक् [भूरि] चन्द्र वषु च
 ॥ ९५ ॥ शृङ्गयलंकारमकरिका, तदर्थं कनकम् । दुर्वर्णं स्वर्णोपश्रवा । रज्यने इन्द्रा रजतम् । रूप्यनि
 रूप्य (रूप्य), रूपं तुष विमोहने । खजोनि खनैरे, कजे गजे रूप्यने । इति शब्दादिप्रतीतिः । अपि-
 पायत्तचार कलपीत च ॥ ९६ ॥ रीयने खवति रीति, इयने- आरम्भस्य कृते पितृव्यम् । आरोपि,
 चस्मिन्ने च । प्राप्ता पिण्या मन्त्राणि- साम्यं शोयो द्विलोहकम् । नाम्यनि ताम्रम् । शवनि द्रवनि शु-
 न्यम् । म्लेच्छदेशो मुखमुत्तारिण्य । द्वे द्वेभ्यश्च अणुने द्वयम् । अविशयेन वरं रश्मिम् । कालिका-
 र्त्नवृत्तौ स्वर्णं हि वत्, अत एवादुम्बर, उन्नाम्बरमिति नैरुक्ताः । औदुम्बरमित्येके । रज्यवत्तुं च ।
 श्रीगणेश परलोहे वर्तलेहे तु वर्तकम् ॥ ९७ ॥ लुनाभिर्लोहम्, लुह रूप्यमादौ वा । शम्भनेन शम्भं,
 शम्भु शिवायाम् । तेज्यने तेजयनि वा तीक्ष्ण, शम्भन्तश्चोदुम्बरद्विहकस्य तत्, नित्र निघाने ।
 पिण्यने पिण्डम् । कलं च तदवयव कल्ययम्, अतोऽप्यय.मरसमिति (सू०) ठक् । अरते भय-
 न्यप । अङ्गमन्, मारोदमसार, यस्मृति- अस्मभ्यो लोहमुत्पन्नम् । पराशवं पत च । मण्डने मण्ड-
 न्यम् । हिनोनि विहानं प्यायनामस्यादमो मन् ॥ ९८ ॥ तेजसो विहारमौजस हेमपिण्डे, यदा -

सर्वं च तैजसं लोहं विकारस्तथस कुशी ।
 क्षारः काचोऽथ चपलो रसः सूतश्च पारते (वे) ॥ ९९ ॥
 गवल माहिपं शुङ्गमभ्रकं गिरिजामले ।
 स्रोतोऽन्नं तु सौवीरं कापोऽन्नं यामुने ॥ १०० ॥
 तुत्थाऽन्नं शिखिर्ग्रीवं वितुलकमयूरकं ।
 कर्परी दार्बिकाकाथोद्भव तुत्थरसाऽन्नम् ॥ १०१ ॥
 रसगर्भं ताक्ष्यं शैलं गन्धाश्मनि तु गन्धिक ।
 सौगन्धिकश्च चक्षुष्याकुलाहयां तु कुलाहिका ॥ १०२ ॥
 रीतिपुष्पं पुष्पकं तु पोष्पकं कुसुमाऽन्नम् ।
 पित्रं पीतनं तालमालं च हरितालक ॥ १०३ ॥
 मेरयमर्थं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ।
 बालगन्धरसप्राणपिण्डः ॥ १०४ ॥ रसा समा ॥ १०५ ॥

सुवर्णं रजतं तावन्न रीतिः कांस्यं तथा ऋतुः । सीमं च वामरं (काञ्चनम्) चैव ह्यग्रे लोहानि चक्षते ॥
 गवश्च तु विशेषं लोहम् । वृत्तित इत्यति कशी फाल , यच्छाश्वतः — कुशा दम्बं कुशी फाल , जानप-
 दवृद्धेति (सू०) अयोत्रिफरे कुशः ८ ८ १५ । क्षारानि गलति क्षारः । क्वान्ते (ते) काचः । चपलोऽस्थि-
 र्योऽथ । रस्यने रसायनार्थं रसः । सूने हेमं युपी मूतं , निवात्रमूतो वा । पित्रं पारतं , पारं सन्नोति
 वा ॥ ९९ ॥ गा अलति वारयलोनेन गवलं गवने वा । अभ्रप्रतिष्ठितिरभ्रकम् । गिरिजं च तदमलं च
 गिरिजं मर्कं , गौर्वा मलमिति धातुविद् । अज्यतनेनाक्षि — अचनं , यमुनं घातसो जातम् । सुर्वं रदेशे म-
 खौनीम् । कपोत्तवर्णं कापोऽन्नम् । धन्यन्तरिस्तु — अचनं मचकं वृष्णं सौवीरं रसासुवीरम् । कापोत-
 यामुनं तव स्रोतोऽन्नमुदाहृतम् ॥ १०० ॥ तुदलक्षिरं तु यम् । शिखिर्ग्रीवं मयूरमर्वाभम् । वितुदति
 रोगं वितुप्रकम् । मयूरप्रतिष्ठितिर्मयूरकम् । क्वपतं रागाज्जनु कर्परी । दाहहिं दार्बिकाथोऽर्थं , तुत्थं
 च तदस्य अन्नं च तुत्थरसायनम् ॥ १०१ ॥ दार्बिकरसस्य गर्भा रसगर्भम् । ताक्ष्यं शैलं कुन्दताया
 भव (ताक्ष्यं शैलं) । रसाज्जनु रसायनं च । गन्धोऽस्य स्तीति गन्धरो गन्धपापानं , रसगन्धे गन्धवोयम् ।
 चक्षुषे हिता चक्षुष्या दृक्प्रगादाहया । कुम्भलति कुलली । कुले निष्ठितं कुत्स्या , कुलरयप्रतिष्ठितो ,
 कोकोषो ताक्ष्यं शैलं नाम्ना , आह च — कुला लोचनहिता दृक्प्रगादा कुलधिका ॥ १०२ ॥
 रीतमार्ग्यमानस्य पुष्पाभं मत्तं रीतिपुष्पम् । पुष्पप्रतिष्ठितं पुष्पकं , पक्षे स्वार्थऽण् । निजि हिंसादौ ,
 पित्र्येन पित्रम् । पीयने पीतनं , पीतं वगै नयति वा । आलति शोभमालं , अलति भूषयति वा ।
 हर पीतवणस्य तालं प्रतिष्ठितमिन्द्रं हरितालं , हरितमलति भूषयति वा । तालं च भीमवत् ,
 गन्धन्यन्तरि — हरितालं च गोदन्तं पीतकं नभ्यऽन्नम् । आलं च तालं गौरं च पित्रं विदग्गन्धि-
 कम् ॥ १०३ ॥ मेरयेदं मेरयम् । अर्घ्ये रसायनार्थमिर्भयम् । शिलाजतुं स्रवत्काकृति शिलाजतु ।
 शोष्यने शैलं , वृत्तं निमज्जने । गन्धप्रधानो रसोऽस्य रसः , [रसगन्धोऽपि] । प्राणित्यनेन प्राणः ।
 पिण्डमने द्रव्यान्तरे पिण्डः । पिण्डमद्वयान् । पिण्ड इत्येके । गोपाति रसोऽस्य गोपरसः , गोपो रसोऽपि
 भीमवत् ॥ १०४ ॥ पिण्डोति शब्दमीरयनि पिण्डो , दादितो दि (दि) पिण्डमवत् । अल्पे कक इवा-

डि(हि)ण्डीरोद्धिकफः फेनः सिन्दूरं नागसंभवम् ।

नागसीसकयोगिष्टवप्राणि त्रण पिच्छटम् ॥ १०५ ॥

रङ्गवद्भे अथ पितुस्तुलोथ कमलोत्तरम् ।

स्यान्कुसुम्भं वह्निशि वं महारजनमित्यपि ॥ १०६ ॥

मेपकम्बल ऊर्णायुः शशोर्णं शशलोमनि ।

मधु क्षौद्र माक्षिकादि मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥ १०७ ॥

मन शिला मनोगुप्ता मनोह्रा नागजिह्विका ।

नेपाली कुनटी गोला यवक्षारो यवाग्रजः ॥ १०८ ॥

पाकयांथ स्वर्जिकाक्षारः कापोत सुखवर्चकः ।

सौवर्चल स्याद्बुचकं त्यक्षीरी वंशरोचना ॥ १०९ ॥

धिक्येन बहि प्रसागदधिकफः सागरमलाक्ष्य, नशादौ तूपनारात् । स्फायते फेन । सिनोनि बध्नाति
चेतः स्यन्दते वा सिन्दूरम् । नागासासात्तमयोस्य नागसंभवम् । चीनपिट् गान्धारपिष्टो[पङ्को]पि ।
धन्वन्तरिस्तु- सिन्दूर रक्तेणुश्च रागरक्तं च नागजम् । शृङ्गारभूषण धर्मदूसन्तोत्सवमण्डनम् ॥
इसपादो हिङ्गुलके- । न न गच्छति चलात्वात्त गम् । सिनोति बध्नाति पारत सीस सीसपत्र च । हेम्नो
वर्णोऽवर्णार्थं योगे श्लेषे- इष्ट (योगेष्टम्) । उप्यते त्रप वर्णोत्कर्षे बीजत्वात् । त्रपत इवाग्रेराशु हवते(ति)
त्रपु । पिचघते कुड्यते । पच्य ॥ १०५ ॥ रज्यतेवेन रङ्गम् । बङ्गाति बङ्गम् । आलीनमपि ।
पच्यते सूत्रमस्य पितु पिचयति वा, पिच गते । तून्यते फलतूल, तूल निष्कर्षे, निर्बीज कार्पा-
सोयम् । रङ्गवद्भेथ पितुल इति प्रवक्तृसङ्गादस्मृत पाठ । कमलेभ्य उत्तर वर्णाधिकया कमलोत्तरम् ।
कुस्यति कुसुम्भ, कुस श्लेषण, के सुम्भ्यत निरुध्यत व, सुभे सेन । बह्वेखि शिलास्य वह्नि शिखम् ।
मिहृच तद्रजन च, रज्यतेनेवति रजन, रजकरजनरज सुपन्ध्यानात् (वा०) नलोप ॥ १०६ ॥ ग्राम्यते
शीतार्ते कम्बल, कम्बल कमनीयो भवति निरुक्तम् । ऊर्णस्यास्ति- ऊर्णायु । शशस्यैर्णा
शशोर्णं, गूरुस्थूणवत्क्षीये । मन्यतेभिलष्यते मधु पुष्परसाद्यम् । क्षुदाभिर्भक्षकानिध कृत (क्षेद्र
माक्षिक च), क्षुद्र भ्रमरेति (सू०) अञ् । सारघ च । अ दिशब्दात्पौतिक्रमरादि । अगणितावान्तर-
भेदा गणनिमालिभ्यैते, यक्षिभिः- मानिष तैलपणं स्वाद् घृतवर्णं तु पौत्तिकम् । विज्ञेय भ्रामर श्वेत
क्षेद्र तु वपिल मतम् । मधुनोच्छिष्यते ह्यज्यते मधूच्छिष्टम् । सिक्वति सिक्थकम् ॥ १०७ ॥ मनो
वाच्या शिला मन शिला । मन शब्देन ह्रूयत मनोह्रा । नागजिह्वानतिकृतिर्नागजिह्विका । शिला च ।
नेप लदेश भवा मन शिला नेपली इदृश, अनेदानपाली पाली वा । कौ नयति कुनटी । गो लाति
गोला, गुड ति वा । सौवर्चार्था इत्येके । दग्ध यव द्रुक्ताज्जन्यते यवक्षारः ॥ १०८ ॥ पचनीयः पच्य ।
स्वर्जिका दग्धा क्षार्यते स्वर्जिकाक्षार । कपोत दपोतवर्ण, कपोतस्यायमिति वा, ईषत्प्यते वा ।
(सुखवर्चक) वर्च ईषौ । सुवर्चलाक्षारश्चेद सौवर्चलम् । रुच्यते दप्यते जाठराभिरनेन रुचक,
क्षारप्रसङ्गात्पुनरुक्तम् । एव ग्रन्थिकपत्ताङ्गादि । त्वचो वंशाक्षीरमस्यात्त्वचक्षीरी, त्वचक्षीर च ।
वशोत्पा रोचना वशरोचना, आह च (शाश्वतः)- स्याद्वाशरोचना वाशो दुकाक्षीरी शुक्ला शुभा ।
त्वचक्षीरी वशजा शुभ्रा वंशाक्षीरी तु वैणवी ॥ १०९ ॥ सिनोति तैष्ण्याच्छिमु, (तस्माज्जात) शीमा-

शिष्टुजं श्वेतमरिचं मोरटं मूलमैक्षवम् ।
ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ॥११०॥
गोलामी भूतकेशा ना पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।
त्रिकटु त्र्यूपण व्योषं त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥१११॥

इति वैश्यवर्गः । ९ ।

शूद्राश्चावरयणाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः ।
आचाण्डालास्तु संकीर्णा अम्बप्रकरणादयः ॥ १ ॥
शूद्राविशोस्तु करणोम्बप्रो वैश्याद्विजन्मनोः ।
शूद्राक्षत्रिययोस्त्रयो मागध क्षत्रियाविशोः ॥ २ ॥
माहिष्योर्याक्षत्रिययोः क्षत्तार्याशूद्रयोः सुतः ।
ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सुतस्तस्यां वैदेहको विशः ॥ ३ ॥
रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य संभवः ।
स्याच्चाण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन य ॥ ४ ॥

ऊनवीजम् । मुरति मोरः, सुग सवेष्टने । ग्रन्थिप्रतिकृतिप्रग्रन्थिकम् । चटकाशिरोरूपत्वाच्चटकाशिर
॥११०॥ गोलिव लामान्यस्या गालामी । भूता देशा अस्य भूतकेश, भूतस्यैव केशा अस्य वा । ना
पुमान् । पत्राण्यङ्ग(ग) पत्राङ्गम् । लीणि कटुत्र्युषणानि च शुष्णीपिप्पलं मरीचानि समाहृतानि
(त्रिकटु, त्र्यूपणम्) । विशेषेणोपति दहति व्योषम् । कटुतिक्त च । क्षयाणा फलाना हरीतम्भामलक-
विभीतकानां समाहारत्रिफला, अजायतशष्प (सू०) । वरा च ॥१११॥ इति वैश्यवर्गः । ९ ।

शु पूजित कृत्वोन्दन्ति सूर्यं क्लेशयन्ति शूद्रा, शीयन्ते वा । वृषान्- लुनन्ति वृषला, नारदस्तु
-वृषो हि भगवा-धमस्तस्य य कुरुत लवम् । दूरत त विजानीयत्- । जघन्याज्जाता जघन्यजा
यच्छ्रुतिः- पद्भ्या शूद्रा अजायत । पया पञ्चाश्व । चाण्डालो ब्राह्मण्या शूद्राज्जातोऽत्र । संकीर्णा
प्रतिलोमानुलामग्न्यान्मिथ्रा, यस्मृति (याज्ञवल्क्ये)- विप्र न्मूर्धावसिस्तस्तु क्षत्रियायां विश स्त्रियाम् ।
जातोम्यष्टस्तु शूद्राया निषाद पार्श्वोपि वा ॥ माहिष्योपौ प्रजायेते विप्रशूद्राङ्गनयोर्नृपात् । शूद्राया
करणा वैश्याद्विनास्त्रेव विधि स्मृत ॥ ब्राह्मण्या क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहक स्मृत । शूद्राज्जातस्तु
चाण्डाल सर्वधर्मवर्हिकृत ॥ क्षत्रिया मागध वैश्याच्छूद्राक्षत्तागमव च । शूद्रादायामगं वैश्या जनयामास
वै सुतम् ॥ माहिष्यण करण्या तु रथकारः प्रजायते । असत्सन्तस्तु विज्ञेया प्रातलोमानुलोमजा ॥ १ ॥
सिंहावलोकितन्यायेन सुत इत्येव । शूद्राया वैश्याज्जातः, करोति प्रेक्ष्यकर्मणीनि करण, ल्युट् । एव
सर्वनाम्याहाराणुषङ्गादि । अम्बाया तिष्ठत्यम्बप्र, अम्बान्वगोभूमीति (सू०) पत्रम्, हस्वो निर्देशान् ।
द्विजन्मात्र विप्र । वैश्येति यमध (सू०) इति डीय- नास्ति लक्ष्यात् । शूद्राचाम'स्पूर्वेति (ग०)
अजादित्वाद्यात् । उच्यत्युप्र, उच समवाये । मगध्यति स्तोति मागधः ॥ २ ॥ माहिष्या साधुर्माहिष्य,
न हि- अन्त पुरस्कितेति स्मार्ताः । अर्था वैश्या । क्षत्रि द्वौ स्य वात्क्षत्ता तृनृत्तौशसिक्षादिभ्य
(उ०) इत्यनिर् तृत् सदस्त्वौणादिको धातु क्षंदादिपाठान् । सुवनि प्रेरयत्यभान् मूत । ब्राह्मण्य
वैश्याज्जातो [वैदेहको] वाणिकर्मा ॥ ३ ॥ माहिष्य द्वैश्याक्षत्रियजानान् करण्या शूद्रवैश्यजाताया मूतो
रथकारस्तवक्ष । चण्डमुप्र कर्मांलति पर्याप्नोति चण्डाल ॥ ४ ॥ कराति काः, कुवापातीति (उ०)

कारः शिल्पी संहतैस्तैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः ।
 कुलकः स्यात्कुलश्रेणी मालाकारस्तु मालिकः ॥ ५ ॥
 कुम्भकारः कुलालः स्यात्पलगण्डस्तु लेपकः ।
 तन्त्र(न्तु)वायः कुविन्दः स्यात्तुल्यवायस्तु सौचिकः ॥ ६ ॥
 रङ्गार्जीयश्चित्रकरः शस्त्रमार्जोसिधावकः ।
 पादूकुचर्मकारः स्याद् व्योकारो लोहकारकः ॥ ७ ॥
 नाडिधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारके ।
 स्याच्छाङ्खिकः काम्बविकः शौल्विकस्ताम्रकुट्टकः ॥ ८ ॥
 तक्षा तु वर्धकिस्त्यग्रा रथकारश्च काष्ठतद् ।
 ग्रामार्थीनो ग्रामतक्षः कौटतक्षोनर्धनिकः ॥ ९ ॥
 क्षुरिमुण्डिदिवार्कीर्तिनापितान्तावसायिनः ।
 निर्णेजकः स्याद्रजकः गौण्डिको मण्डहारकः ॥ १० ॥
 जायालः स्यादजाजीवो देवाजीवो तु देवलः ।
 स्यान्माया शाम्बरी मायाकारस्तु प्रातिहारिकः ॥ ११ ॥

उ० । शि० कलास्तस्य शिल्पी । समानजातीयकारसंघः, श्रम्यन् इति श्रेणिद्विलिङ्गः । कुल कार्यतः
 कुलकः, कुलिक इत्यन्ये, श्रेण्यादी श्रेण्यर्थः । कुले कणिगृन्दे श्रेण्यत्वमस्यस्य कुलश्रेणी । (मालिकः)
 तदस्याप्यमिति (सू०) टक् ॥ ५ ॥ कुलानि गृहाण्यलति कुलालः, कुं मुदं लाडयति मुदनां वा ।
 पलेन मासेनेव मुदादिना गण्डति संहन्ति पलगण्डो लेपकृत् । तन्त्रं तन्त्रातानं वयति तन्त्रवायः, ह्याराम-
 खेलण् (मू०) । कु विन्दति कुविन्दः । तुन विद्ध वयति तुनवायः । रसूचिवान् शिष्टमस्य सौचिकः
 ॥ ६ ॥ रङ्गान् रक्षणान्वाजीवनि रङ्गाजीवः । चित्रं करोति चित्रकरः, दिवाविभेद्यादिना (सू०)
 टः । शस्त्र मार्ष्टे तेजयति शस्त्रमार्जः । असीन्पावति घोषयति-असिधावकः । पादूः पादप्राणानि करोति
 पादूकृत्, पादकृदिलेके । विशेषेणैकं समवायमियति व्योहारः, व्योरिलख-पर्याय इति श्रीभोजः ॥ ७ ॥
 नौदी धमति नाडिधमः, नाडीमुष्टयोश्च (सू०) इति खग् । कला आदत्ते कलादः, कल मुग्नकालिका
 मायलाखण्ड[य]ति वा, अत एव कलधौत यत्रति कलधौत रुक्मम् । हेममुष्टिकोपि । कम्बुघटन शिल्पमस्य
 काम्बविकः शङ्खखलयादिकृत्, लक्ष्यष्टस्य कादेशाभावात् । शुल्बघटन शिल्पमस्य शौल्विकः । मणिकारो
 वैकाटिकः ॥ ८ ॥ तत्प्राति तक्षा । वर्धयति वर्धकिः, वर्धं छेदने । त्वक्षति तन्करोति दाह त्वष्टा ।
 वाष्ठ नक्ष्णाति वाष्ठतद् । म्बपतिथः । ग्रामस्यापतस्तक्षा ग्रामतक्षः, ग्रामकौटान्याचतक्षः (सू०) इति
 टक् । कुल्या भवः कौटः स्वतन्त्रः । नास्त्वप्युगारि- इन् स्वाम्यस्यानर्धनः ॥ ९ ॥ क्षुरोस्यास्ति क्षुरी ।
 मुण्डयति मुण्डी । दिवा कीर्त्यते दिवार्कीर्तिः, रात्रौ क्षुरकर्मणिषेणम् । नाप्यते नापितः, नन् प्रकृत्वा ।
 अन्तमवस्यत्यन्तावसायी । ण्डिलेपि । संवाहोङ्गमदः स्यात् । निर्णेनेकि क्षालयति निर्णेजकः ।
 रजयति रजकः, शिल्पिनि क्युन् (क्युन्शिल्पिसङ्गोरिति), रजकरजनरजःसूपसंख्यानात् (वा०)
 नलोपः । क्षन्तिषु च एव धावकः स एव रजकः, स्मार्ते तु भिद्यतेति । मुण्डा पानमदस्यानं मुरा वा
 पण्यमस्य शौण्डिकः । मण्डमच्छमुरा हरति मण्डहारकः । मुराजीवी कल्पपालाह्वयः ॥ १० ॥ जवमलनि
 जवालम्हामस्तस्यायं जावालः, अजपालापभ्रशो वा । देवान्- लाति देवलः । मालस्या विश्व माया ।
 शम्बराह्वयस्यामुरत्वेयं शाम्बरी, वा शृणोति शवरो व्याज इति तु युक्तम् । इन्द्रजाल तु कुच्छति, कुदृष्टं
 उडिका च । प्रतिहरणं व्याजः प्रयोजनमस्य प्रातिहारिक एन्द्रजालिकः ॥ ११ ॥ शिल्पिणिना ह्वाश्वेन

शैलालिनस्तु शैलूपा जायाजीवा कुशाश्विन ।
 भरता इत्यपि नटाधारणास्तु कुशीलवाः ॥ १२ ॥
 मार्दङ्गिका मौरजिका पाणिगदास्तु पाणिघा ।
 वेणुध्मा स्युर्वेणविका वीणावादास्तु वैणिका ॥ १३ ॥
 जीवान्तक शाकुनिको द्वौ वायुरिकजालिकौ ।
 वैतसिक कौटिकश्च मासिकश्च सम त्रयम् ॥ १४ ॥
 भृतको भृतभुक्कर्मकरो वैतानिकापि स ।
 वार्त्तावहो वैरधिको भारवाहस्तु भारिकः ॥ १५ ॥
 विवर्ण पामरो नीच प्राकृतश्च पृथग्जन ।
 निहीनोपश(स)दो जाल्म धुल्लकश्चेतरश्च स ॥ १६ ॥
 भृत्य दासेरदासेयदासगोप्यरुचेटका ।
 नियोज्यकिंकरप्रेष्यभुजिष्यपरिचारका ॥ १७ ॥
 पराचितपरास्कन्दपरजातपरैधिता ॥ १८ ॥

च प्रोक्तं नमूनामधीते शैलाली कुशाश्वी च, पाराधर्मिकालिङ्गम् (सू०) इति णिनि, कर्मदकृशाश्वान् (सू०) इति । शिल्पस्यपेक्षया शैलूपा । भरतस्यापि, मिश्रायान बहु वे लुक् (यन्मोक्ष) । नृति नट । वरणस्य भ्रमणस्याय चरण, यतो देशान्तरभ्रमण जायते । कुम्भिन श ल वाति कुशीलव-
 ॥ १२ ॥ मृदङ्गमुरजवादन शिल्पमपा (मार्दङ्गिका मौरजिका) । पाणी हन्ति पाणिघ, पाणिघता रुधैशिल्पिनीति (सू०) साधु । वेणु धमति वेणुध्मा वाशिक । वीणावादन शिल्पस्य वैणिक ॥ १३ ॥ शाकुनान् हन्ति शाकुनिक पक्षिमस्वमृगान् शाकुनिक (सू०) टक् । एकार्थाविति शेष । वायुरया मृगवधनरज्ज्वा चरति वायुरिक । विन्यत वानय प्राणव-रोपकरण, कू कून्मन्त्र, ताभ्या जीवति चरति वेति ठक् (चरतीति) । माम पश्यमस्य मासिक । सौनिकार्या इत्येके ॥ १४ ॥ श्रियते भृत्य, स्वार्थं कर्तु । भृति वेतन भुक्कर्मभुक् । कर्मकर कमणेश्वरो (सू०) इति ट । वेतनेन जीवति वैतनिक, वेतनादिभ्यामीवति (सू०) इति टक् । वृत्तिर्विवास्त्यस्या वार्त्ता- अत्राय, प्रज्ञाधर्मावैति (सू०) ण, वार्त्तया वहो वार्त्तावह । विरुध्यत विवर्णे भार पर्याहारो वा, वध समयने, पुंस्त्रिङ्गायाय प्रायेण (सू०), त वहति वैरधिक, निभापाविवधनीवधात् (सू०) इति ठक् । भारोस्त्यस्य भारिक ॥ १५ ॥ विद्वद्वो वर्णैश्च वि ण, वर्णान्तरात् प्रात् । प मा सन्त्यस्याधमत्वात् पामर, पामा(न) राति वा । निम्नमयनीति नीच । कृते भव प्राकृतो गुणसंस्कृत । पृथग्जनेभ्य पृथग्जन । नियत हीयते निहीन । अपग्रीयतेपशद । जाल्मि जाल्म, जल घातने । धुल्ल लाति भुल्लस्तुल्लान् । इत् रातेति वा-इतर । वर्ततेपि [यथाव-नोपि] । भारतादौ रेकराकारं ॥ १६ ॥ भणीयो भृत्य, भृतेऽपज्ञायां (सू०) इति क्यप् । दासस्यापत्य दासेतो दासेयश्च, धुदाम्बोवा (सू०) इति टक्-टक् । दीयते दाग, दस्यते(त) वा, दसु उपश्रय । गोपनीयो गोप्य । चरति चेत्, चित् प्रेष्ये (नियोज्य) प्रयोज्यनियोग्योद्योग्यार्थेषु (सू०) । किं करोमीत्याज्ञाप्रनीक्षक किंकर, दिवाविभ- निशेति (सू०) ट । प्रेषणीव प्रैष्य, प्रादुहोदाम्यैरैष्येति (वा०) श्रुति, ईष्य उच्छे- इत्यस्मात् प्रेष्य । भुङ्क्ते स्शाम्भुलिष्ट भुजिष्य ॥ १७ ॥ परैराचीवने वर्ण्यते पराचिन । परिस्कन्द्यते- आक्रम्य नियुज्यते परिस्कन्द, परिस्कन्द प्राच्यमानेषु (सू०) । परैष्यते वर्ण्यते परैधित ॥ १८ ॥ मन्दते

मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकीलसोत्पुष्णः ।
 दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूत्रान् उपणश्च ॥ १९ ॥
 चण्डालपुवमातङ्गदिव्याकीर्तिजनगमाः ।
 निपादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुङ्गवाः ॥ २० ॥
 भेदाः किरातशवरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ।
 व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोपि सः ॥ २१ ॥
 कौलेयकः सारमेयः कुकुरो मृगदंशकः ।
 शुनको भपकः श्वा स्यादलर्कस्तु स योगितः ॥ २२ ॥
 श्वा विश्वकट्टमृगयाकुशलः नरमा शुनी ।
 विद्वचरः सू (शू) करो ग्राम्यो वर्करन्तरुणः पशुः ॥ २३ ॥
 आच्छोदनं मृगव्यं स्यादासेदो मृगया स्त्रियाम् ।
 दक्षिणार्लुब्धयोगादक्षिणेर्मा कुण्डगकः ॥ २४ ॥

स्वर्षीव मन्दः, अत एव यदि जाव्य इति चान्द्रो धातुः । तुन्द परिमार्ष्टि तुन्दपरिमृजः, तुन्द-
 शोकदोःपरिमृजापनुदोः (सू०) इति सूत्रे- आलस्यमुच्यते हरणयोः रतिवक्तव्यात् (वा०) कः । आलस्य-
 मस्यस्यालस्यः, अर्गआदिवात् (सू०) अच् । (शीतकः) शीतादलसे, शीतोष्णभ्यांकरिणीति
 (मृ०) कन् । न लसत्पलसः । दक्षते दक्षः । चरते कर्म चतुरः । निशति निशति वा पेशलः, निश
 अवयवे, रि पि गतौ । पटति पाटयति वा पटुः । सुदृश्यनमुयोगस्व सूत्रान् । उपति दहतीवाणः ।
 उष्णकोपि ॥ १९ ॥ चण्डते चण्डालः । ऋते ऋः । मा निपिदं नृगति मातङ्गः, अमानोना-
 प्रादिपेधे, मत्तङ्गस्यापममिति पौराणिकः । दिवा कीर्जते दिवाशीर्षिः, रात्रौ भयदत्वात् ।
 जर्ज गच्छते जनगमः, गमश्च (सू०) इति खच् । निपगमस्मिन्मातरुमिति निपादः, निपिदति वा,
 उचलदित्वा णः (उचलितिकमन्तेभ्यः) । श्वानं पचति श्वचः, पचादि शब्दे पचादौ (नन्दिप्रहृति) ।
 ग्रामान्ते वसति- अन्तेवाही, अन्तवसायी च । (चण्ड. ल०) कुशलरहड (कर्षर) निपादचण्डालमित्राभिधे-
 यच्छन्दस्तुपमहयानात् (वा०) स्वर्धेऽण् । पुङ्गुमित कसपि पुङ्गवः, पु कप इयेके । अयान्ताभेदोल-
 नादृतः, गतः श्वपचां (श्वर्ष) डेऽङ् [मः] पुङ्गवो मृतपः ॥ २० ॥ किरातश्च स्तथा म्लेच्छजातीयः- दण्ड-
 भुभेदादयथागडालभेदाः । किरति शरान् निरान् । शवरत्तरणं शवः । पोलति भ्रमति पुलिन्दः । एते-
 रण्वचरा देशभेदः मित्रः । म्लेच्छलव्यक्त वक्ति म्लेच्छः । रिष्टया मारभत मित्रा नाहलाश्रान्त्यजाः
 पृथक् । विप्यति व्याधः, श्वाद्वयधेति (सू०) ण् । मृगान् यति मृगयते वा मृगयुः । लुब्धते (रम)
 गृधति मोमे लुब्धकः ॥ २१ ॥ कने गृहे भवः कौलेयकः, कुलकुलोति (सू०) ढक् । सारमाया
 अपव्यं सारमेयः । कोकते कृ, चोरप्रडिकृत्वाचं वा कुराणि (कुकुर), कुर गच्छे । मृगान्दशति
 मृगदंशकः । शुनति शुनकः, शुन गतौ । भपति कुस्मित वाशने भपकः । शवति श्वयति वा श्वा ।
 पश्वत्य च । रशमयो देशाम् । स श्वा मंजानगरग्ये गोभ्यते क्षयते दशनभयदलर्क उन्मत्तः श्वा
 ॥ २२ ॥ विश्व वन्दत्याह्वये विश्वकट्टः विगत श्वकदनमस्येत्येके, विश्वकट्टवति वा । सरति सरमा
 देदशुनी, निशेपवृत्तिरपि सामान्येभिधानात् । विंशं गृध चरति (अति) विद्वचरः । सूत्रे बहून् सूकरः ।
 वर्कतेर्गोर् वर्कः, वृक् आधाने ॥ २३ ॥ आशोचन्ते न स्यन्ते प्राणिनोत्रयाच्छोदनं, बुद्धेच्छतम् ।
 मृगान्वययति मृगव्यं, मृगव्येति मुनिः । वेत् संवरणे । आश्वेभ्यस्ते प्राणिनेः प्राश्वतः, शिवा उत्थानं ।
 मृगव्ये प्राणिनेः स्यान् मृगया, मृगयादश्वेभ्यश्च (परिचर्यापरिचर्येति) । पाण्डिथ । सुव्या क सुवन्धाद्
 दक्षिणे पार्श्वेद्वर्जप्रम्य दक्षिणाः (दक्षिणेर्मा), दक्षिणेर्मा लुब्धयोगादिति (सू०) साधुः, अगोत्रिवा-

चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोपकाः ।

प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचा ॥ २५ ॥

चौरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तेयं लोप्यं तु तद्धनम् ।

वीतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम् ॥ २६ ॥

उन्माथः कूटयन्त्रं स्याद्वागुरा मृगबन्धनी ।

शुभ्यं वटाकरः (वराटकः) स्त्री तु रज्जुखिपु वटी गुणः ॥ २७ ॥

उद्घाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः ।

पुंसि वेमा वापदण्डः सूत्राणि नरि तन्तवः ॥ २८ ॥

वाणिर्व्यूतिः खियौ तुल्ये पुस्तं लेप्यादिकर्मणि ।

पा (प) श्रालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता ॥ २९ ॥

मीर्मनहरित्युक्तम् ॥ २४ ॥ चोरयति चोरः, स्वार्थेण (चौरः), चुराशीलो वा, छत्रादित्वाणः (सू०) ।

एकस्मिन्नसहस्रेऽगारे भव ऐकागारिकः, ऐकागारिकश्चोरे (सू०) । स्तेनयात स्तेनः, स्तेन चौर्ये, स्यात्स्याहमविभ्य इति (उ०) इति च स्तेनः स्यात् । दस्युग्राक्षिणाति दस्युः । तस्करोति तस्करः, तद्बृहतोः करपलोश्चोरदेवतयोः मुहूर्तलोपश्च (ग०) । मुष्णाति मोषकः । प्रतिरुद्धि प्रतिरोधी । परानास्कन्दति परास्कन्दी । पाटयश्चरति पाटयचरः, पट्यचरे जीर्णवस्त्रे भवो वा । मलिनैर्मलौचयति मलिम्लुचः, म्लुच स्तेयकरणे । पारिष्विक्तः पश्यतोहरश्च, वारिद्वग्मयद्भ्योयुक्तिदण्डहरोष्विति (सू०) पष्ठपा

अलुक् । व्यलीकं चातिसधानं व्यञ्जनं च प्रनारणम् ॥ २५ ॥ चोरस्य भावार्थैरिका, मनोज्ञादित्वात् (द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च) युत् । ब्रह्मणादित्वात्तद्यधि (गुणवचनब्रह्मणादिभ्यः कर्मणश्च) चौर्यम् । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तैन्य, स्तेनाशितियोगविभागात्पथम् (इ०) । स्तेनाश्रलोपश्च (सू०) इति स्तेयम् । लुप्यते लोप्यं चौर्यधनम् । मृगादिबन्धनानिमित्तं जालवागुरादिसाधनं, वितन्यन इति वीतंस, वितस्यते चप्यतेनेन वा, तमिः सौतः ॥ २६ ॥ ऊर्ध्वपातात्तन्मध्यत्वेनेनोन्माथः । छलेन यम्बतेनेन कूटयन्त्रं, पाशयन्त्रमिल्लेके । (मृगबन्धनी) रज्जुरिति शेषः । अवागुरयाति मृगान् वागुरा जालाकृतिः । शु[सु] पूजार्थेव्यय, पूजित मीयते शु[सु]भ्य, शुभ्य वा । वज्रवे वेष्टयते वगकरः, वटी च । मृज्यते रज्जु । शुभ्यतेभ्यस्यते गुणः । वटो गुग इति वृयगाहुः । यैर्वैष्टनैर्द्विगुणा त्रिगुणा वा रज्जुर्वेष्टयते घटीगुण इत्येक ॥ २७ ॥ उद्घाटयते प्रकाशयन्मेनेनोद्घाटनं, ऊर्ध्वं हन्य[पाल]तेनेनलुद्घातनमिति कौटिल्यः ।

प्रहेरपट्टदेजलमूर्ध्वं वाह्यतेनोद्वाहनम् । पादावर्तोपि । वक्यनेन वेमा । उप्यते पीड्यते यन्त्रे सूत्र येनेति वापस्तदर्थो दण्डो वापदण्डः, वायदण्ड इति तु युक्तम् । सूयते सूयते वा पटोनेन सूत्रम् । तन्मनेनेन तन्नुः । नारे पुंसि ॥ २८ ॥ व[वा]जनं तानिः, वयनं वा, अत एव निष्प्रवाणिर्नवः पटः । विवयन व्यूतिः, ऊनियूतीति (सू०) साधुः । तुन्या च तुन्या च तुल्ये । पुस्यतेभिमयते मृद्वत् पुस्तं, पुस्त आदरे वा । यशालरसे भवा पाशालिका यथा बालाः खेलन्ति । (पुत्रिका) पुत्रात्कृत्रिमइति (ग०) कन् (यावादिभ्यः कन्) । आदिशब्दाचर्मलेराद्यैः, स्यात्सालभञ्जिका स्तम्भे लेप्येनाञ्जालिका-

रिका । जनुप्रपुत्रिकारे तु जानुपं प्रापुष त्रिपु ॥ जनुप्रनुनोपुह् (सू०) ॥ पेटि पिट, पिट

पिटकः पेटकः पीडा मञ्जूपाथ विहङ्गिका ।
 भारयष्टिस्तदालम्बि शिष्यं काचोथ पादुका ॥ ३० ॥
 पादूरुपानत्त्री सैधानुपदीना पदायता ।
 नधी वर्धी वरत्रा स्यादभ्वादेस्ताडनी कशा ॥ ३१ ॥
 चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवह्नी ।
 नाराची स्यादेपणिका शाणस्तु निकषः कप ॥ ३२ ॥
 व्र (वृ) धनः पत्वपरशुरेणिका तूलिका समे ।
 तैजसावर्तनी मूपा भस्त्रा चर्मप्रसेविका ॥ ३३ ॥
 आस्फोटनी वेधनिका कृपाणी कर्तरी समे ।
 वृक्षाद्वनो वृक्षभेदी टडकः पापाणदारकः (णः) ॥ ३४ ॥
 ककच करपत्रं स्याद्वारा चर्ममभेदिका ।
 सूमी स्थूणाग्रप्रतिमा शिल्पं कर्म कलादिकम् ॥ ३५ ॥

संशये, क । प्लुलि पेटकः । पँड गहने (अवगाहने), अस्मत्पीडा, पीड् पानेस्मान्पेनेति श्रीभोज ।
 मञ्जु मनोज्ञ कृत्वा वस्त्राद्यैरुच्यते मञ्जूपा । आर्या पेरारिकाया परी महत्त्वम् । विहङ्गपतिवृत्तिधर्मा-
 दिभर्या, या भित्वादौ लम्बमाना स्यान्त्ये प्रयाणके च मचार्येते (निहङ्गिका) । भारोद्ग्रहनाय यष्टिः,
 चतुर्दण्डिकेति मध्या, शिष्याधारस्कन्धप्रायो लण्ड इति द्रवि मि) डाः, विहङ्गमेत्येके । तदालम्बो-
 मारालम्बः, तस्या आलम्बते वा । शस्त्रोति दानु शिष्य, अप्यादि (३०) । कथ्यतेनेति काच,
 कच गन्धने, यव रज्जुपत्रो वेदव्यमान्ने ॥ ३० ॥ पयनेनया पादू, शिष्यपयनेरित्यू (३०) ।
 (पादुका) स्वार्थे कन्, केडणइति (सू०) इत्यः । उपनद्यति पादमुपानय, नदिवृत्तिवृत्ति (सू०)
 दीर्घः । पादत्राण व । अनुपद पादायामेन वदानुपदोना, अनुपदसंवातेति (सू०) व । नयति
 चञ्चाति नधी । वर्धते दीर्घाभवति चर्मरज्जुपादूया । त्रिषतेनया वरत्रा, वरत्रा वैतवैणवीति तु
 चाणक्य सूत्राध्यसे (२) उपवारादाभ्ययत् । कशाति कशा चर्मवष्टिः ॥ ३१ ॥ चण्डालस्येय चाण्डा-
 लिका । कथ्य (क्य) ते तन्नीभिराश्रियते कट्यो (षो) लवीणा किनर्याभ्या । नरमयति नराद्, तस्येय,
 नाराची । अन्विष्यते वर्धनयेत्येपणिका, स्वर्णतुलेतीह युक्तम् । इयति तन्करोति शाणः । निकष्यतेन
 निकष, गोचरसंचरेति (सू०) चकारान्वाधु, पृथिमज्ञायायो वा (सू०) । एव कपः, निकषोपल
 इत्येके, पचायच् (नन्दिप्रह्वीति), मणिकारादिमाण्डमाहु, यन्मुनि - शाणस्तु निकषोपल ॥ ३२ ॥
 इयति छिनति व्रधन । पत्राकार पत्रार्ण वा परशु (पत्रपरशु) । एप वेपिका, ईप उच्छे ।
 काष्ठान्द्वयनधी शस्त्रका तूलिका, तूल निष्कर्षे । ईषिकेत्येके, भग्नकेपिकयोस्तुतिरिति दुर्गा भेदेनाह ।
 तैजस हेमादि- आद्यर्थेते द्रवीक्रियतेस्याम् । मूयने मूया, मूद् वन्धने । बभस्ति भक्षयतीव स्याथ्य
 भस्त्रा । चर्ममयी, प्रसीव्यते प्रमेविका, प्रमेवकोपि ॥ ३३ ॥ आस्फोट्यते विष्यत चानया मौक्तिक-
 कादि (आस्फोटनी, इ०) । कथ्यते छिद्यतेनया कृपाणी । कर्त्यतेनया कर्तरी ।
 वृधोऽयते छयतेनेन शस्त्रेण उसादन । उक्चयनेन उक्च, उक्चि वन्धने, हन्यमानः-
 उक्चयन् वयति वा ॥ ३४ ॥ कशाद्वोच्चारणेन उचति ककच । करसचार्थं मन्त्रपत्र कर-
 मन्त्र, कशाद्वोच्चारणेन पतति वा । इत्यनयेत्यारा, भिदादी- आराशस्त्रा (ग०) साधु । चर्मसी-
 वनी च । सुवति सूमी, शोभनोमिरित्येके । तिष्ठति स्थूणा, यच्छूणाभवत् - स्थूणा स्तम्भेय
 मूर्त्यो च । अयोमयी प्रतिवृत्ति (अय प्रतिमा), यत्स्मृतिः- सूमी जलन्तीमालिङ्गोन्मृत्यवे
 श्चरुतपम । शिनाति शिल्प, शिल्प निष्कारे, शिल्प उच्छेदमात्रा । कला गोतापाद्युपदिष्ट ।
 आदिशब्द प्रकारे ॥ ३५ ॥ प्रतिधीयतेनेति प्रतिमानं, प्रतिमा च । प्रतिविम्ब-

प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ।
 प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यात् ॥ ३६ ॥
 वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृगः सदृक् ।
 साधारणः समानश्च स्युरुत्तरपदे त्वमी ॥ ३७ ॥
 निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ।
 कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ॥ ३८ ॥
 भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि ।
 सुरा हलिप्रिया हाला परिसुद्वङ्गात्मजा ॥ ३९ ॥
 गन्धोत्तमा प्रसवरा कादम्बर्या परिस्रुता ।
 मदिरा कश्यमद्यं चाप्यवदंशस्तु भक्षणम् ॥ ४० ॥
 शुण्डा पानमदस्थानं मधुधारा मधुक्रमा ।
 मध्यासयो माधवको मधुमार्द्धिकमद्ययोः ॥ ४१ ॥

ते प्रतिबिम्बं, बिम्बसदृशं वा । प्रतियात्यतेनया प्रतियातना, यतः निकारोदस्कारयोः । अर्च्यतेर्च्वा ।
 प्रतिनिधीयते प्रतिनिधिमुल्लेखसदृशः । प्रतिरूपं [प्रतिच्छन्दः] प्रतिकृ यथ । उपमितिरुपमा । केचिदेतत्पूर्वः
 स्यन्ति ॥ ३६ ॥ समति समः । तुल्या समितरुल्लेखः, नौद्वयं धर्मेति (सू०) यत् । (सदृक्ष इ०)
 सम न इव दृश्यते, ललादिषुदृशारनलोचनेकृच्च (सू०) इत्यत्र समानन्दयोधेतिवक्तव्यात् (वा०)
 वा १ न् विक्त्वा च, दृग्दृशवत् धिति (सू०) समानस्य सः । समानमधारणं मान चास्य साधारणः
 समानश्च ॥ ३७ ॥ वाच्यलिङ्गास्तुल्यार्थधेते, यथा चन्द्रार्धं मुखं, पद्मसंराशम् । नियत भागे निभम् ।
 सम काशते संकाशः । आदिशब्द चन्द्रप्रतिमा, दितृरुपः, आयासभूत इत्यादि । चन्द्रेण निभ इत्यादौ
 न भवति समास एकोत्तरपदत्वस्य कृतेः । कर्मणि साधु कर्मण्या, भर्मण्या वा । विधीयतेनया विधा, लक्ष्ये
 शोचनपिण्डे कृता । (भूया, इ०) ध्रियतेनयेति, संज्ञायासन्नेति (सू०) कश्यप, प्रिया वितन्,
 मनिन्, ल्युट् । धीयतेनयेति वेतन, धी यस्यादौ ॥ ३८ ॥ भरणे साधु भरण्यम् । मूत्रेनानाम्यं मूल्य,
 नौद्वयोधर्मेति यत् (सू०) । निर्विश्यते भुज्यते निर्वेशः । पण्यते- अभार्यते पणः, गिर्यपणः-
 परिमाण इति (सू०) साधुः । सूयते परिभाष्यते सुरा । हलिनी बलस्य प्रिया । जहाति लज्जामनयेति
 हाला, हलति विनिमित्यङ्गं वा, पत्रादिवाणः (ज्वलितिक्रमन्तेभ्योणः) । परिस्रवति परिस्रुत्,
 परिस्रुता च । वरणःत्मजा वारणी समुद्रोत्पत्त्यात् ॥ ३९ ॥ गन्धोत्तमा । रसीदग्निं प्रसव्या, अरच्छसुरा ।
 एति श्राप्यत्यनया- इरा । वृष्टिर्ताम्बरस्य नीलवत्सस इयं कादम्बरी, रुद्रार्थे तृतीया । मायत्यनया
 मदिरा । कशादेश भव कश्यम् । मदे साधु मद्य, मायत्यनयेन वा, कृत्स्नपुटोबहुलं (सू०) इति करणे
 गदमदवरेति (सू०) यत् । स्यादुरान् मदिरा कस्य हाभूर कापिशमन च । अवदश्यत पानरुचिजननार्थ-
 मवदशः, खरविशदमभ्यवहार्यम् । चवेणमुपदशश्च ॥ ४० ॥ शुण्य(न्य)ने शुण्डा, शुण(न) गता । पान-
 मदयोरास्पद कस्यपालगृहेभ्यो देशः । शाश्वतस्तु- वृजराणां करः शुण्डा शुण्डा कादम्बरी मता ।
 (मधुधारा इ०) क्रमेण मधुपानावसराः । गौरी पैथी च माथी च पळोत्था च सुरा स्पृनेति सुराया
 भेदानाह । माक्षिकमित्र आसूयते मातासवः । मधुमो विकारो मधुना हृतो वा माधवः, कुलालादित्वा-
 द्युम् (सू०) । मन्यते मधु, मायत्यनेन वा । मूर्द्धं गाय विकागे मूर्द्धाई, माथ्विकं मत्स्युपाध्यायः ।
 अयम्योक्त्यद्- अद्वयोत्थिते पेदुः, तत्र- सामान्यविशेषरूपत्वात् ॥ ४१ ॥ मिराथं देशे भवो गोप्याः

मेरयमासव शीघ्रमेदको जगल समी ।
 सधान स्यादभिषय किण्व पुत्ति तु नम्रह ॥ ४२ ॥
 कारोत्तम (र) सुरामण्ड आपान पानगोष्ठिका ।
 चपकोस्त्री पानपात्र सरकोप्यनुतरणम् ॥ ४३ ॥
 घृताक्षदवी कितगोक्षघृता घृतकृत्समा ।
 स्थुलप्रका प्रतिभुय सभिका घृतकारका ॥ ४४ ॥
 घृतोस्त्रियामक्षवती केतय पण इत्यपि ।
 पणाक्षेपु ग्लोक्षास्तु देवना पाशकाश्च त ॥ ४५ ॥
 परिणायस्तु शारीणा समन्ताक्षयनऽस्त्रियाम् ।
 अष्टापद शारिफल प्राणिघृत समाह्वय ॥ ४६ ॥
 उक्ता भूरिप्रयात्वादेकस्मिन्यत्र यौगिका ।
 तादृभ्यादन्यतो वृत्तावृक्षा लिङ्गान्तरपि ते ॥ ४७ ॥
 इति शूद्रवर्गः । १० ।

सुराया विशो मेरय । शरतेनेन । शीघ्रमेदको (उ०) । शधारित्यके पठित्वा । शीघ्रप्रति-
 कृतिक इति व्युत्पद्यन् । यथाहु - मन्वाभवानु मेरय, तत्र-यामाला- मेरया गदित गात्र, (दम्भे)
 [अ०] कस्ये पे । मेघति क्रिड दने- नदक । मय गलति जगल स्वाच्छ सुरामण्डान्द्रव्यपक्क ।
 सधीयत सधान, यथाशुभपत्रान् नु बहुक ल सधाय क्रियत । अभिषुते चिर । कृद्य-प्रभिव । भाव-
 सधनौ वा द्वे सुरामर्षा चेतन । कि(क)ण्ठति कियत वा सुरानन किण्व मण्डलन्वात्मादि सुय-
 बोजह्यम् । नमनाह्वये रपथेत् सुरा छादनाभावान्द्रव्य नम्रहर्मात्मायम् ॥ ४२ ॥ कारेण चिद-
 वशाभ्युद्य वारोत्तम । सु-धे स्व छो भग (सुरामण्ड) । अपयनोस्त्रियान्द्रव्यम् । पानाय ग-
 आह्वय ध पानग, पात्रो नाविषा पाथ स्तिष्ठन्वति । चपकोनन चपकम् । पण-धोपे, क के
 पानेय कट, दिव्य-ता नि द्युतये । मशिराक । अनुवृत्तलनमात्र पण सुरापात्रपणम् । चप-
 पर्यायावेत दिकक य मुनि - चपकानुपथ सक्कधान ॥ ४३ ॥ घृताक्ष दिनपति घृत ।
 अक्षेक्ष्यति विजिग पत त छ गोक्षदवा । किं तवास्त ते पणन किनव । रगति रमक । प्रतिनेपि-
 भयति प्रतिभू । सम दतशाल ह्यस्य मभिर । घृत कारय त घृतकारक । द्वे द्वे निघाथी, आधया-
 ददंशामा दात् ॥ ४४ ॥ घृतोस्त्रियाम् घृतम् । कितवत्स्य कर्म केतयम् । पान पण । दुरोदर नानये ।
 पण्यत पणो द चक । एतत् ग्लह अक्षुण्णह (सू) इत्यम् । अक्षो-क्ष । दीप्यन्नेन देवत ।
 पादपते यथदेनेन पदक, प्रदक इत्येव ॥ ४५ ॥ वनदक्षिणा शारीणां परिणयन परिणय-
 परि-शोनीणे शूत्राधेयो (सू०) इति पण । घृताक्षति शरी सेतनी । अष्टोदन्त्यास्यश्रमम् ।
 चरये पण स्रष्ट शारिफल देवनाथा, चतु रणरत्नादि । आकषो वनार्थे । प्रणिमिरेपकुमुदादिभि-
 र्दत द्रव्यहृत् । यथदेनाह्वये प्रकाह्वय ॥ ४६ ॥ येष सवर्षिचन्द्रा लब्धवदुल्लेखमिन्-
 रिहरे- उच्यते तदुपयोग ददप्रवर्तमाना लिङ्गान्तरप्रेत्या, नया कर्मन्वा भूति, कर्मन्व वान-
 इतिदिवा सुरा, इतिदिवा दद ४२२ती समा, कक्षवद्रु यम् । एव मन्वाधारी छी, अक्षोदारी छी ।
 रक्षानुपदने पदप्रणम् ॥ ४७ ॥ इति धीमरस्तम्भुरेक्षितरत्नागोष्ठायन भूत्या-
 दिव्योद्भव समान ।

तृतीयं काण्डम् ।

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि ।

लिङ्गादिसमहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंभ्रयाः ॥ १ ॥

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशं प्रस्तुतं पदैः ।

गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥

सुकृती पुण्यवान्धन्यो महेच्छस्तु महाशयः ।

हृदयालुः स(सु)हृदयो महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥

प्रवीणनिपुणाभिज्ञविज्ञानिष्णातशिक्षिताः ।

वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥

पूज्यः प्रतीक्ष्यः सांशयिकः संशयापन्नमानसः ।

दक्षिणी(णि)यो दक्षिणार्हस्तत्र द(दा)क्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥

श्रीगणेशाय नमः । विशेष्यनिघ्नो विशेषणम् । विशेषणादिभिर्हेतुभूतैर्येषां वर्गास्ते काण्डद्वयोक्त-
साधारण्यात्सामान्यकाण्डोऽस्मिन्तृतीयेवान्तरवर्गान् संभ्रयन्ति, यथा नानार्थैः कान्तादिवर्गो, अव्ययवर्गेनेका-
यैकार्थवर्गो, लिङ्गशेषवर्गे स्त्रीलिङ्गादिवर्गः । वर्गसंग्रह इत्येके पठुः, सामान्यकाण्डे ये पञ्च वर्गाः स
वर्गसंग्रह इति योजना । आदिशब्दः प्रकारे ॥ १ ॥ छायादिभिः पदैर्मातृग्लिङ्गैर्यादृग्वचनैश्च विशेषणै-
र्यद्विशेष्यं भेद्यं प्रस्तुतं तस्य गुणादिशब्दास्तथा तादृग्लिङ्गास्तादृग्वचनाश्च भेदका विशेषणानि भवन्ति ।
गुणशब्दा यथा प्रवीणा स्त्री, प्रवीणा दाराः, प्रवीण कलत्रम् । द्रव्यशब्दा यथा दण्डिनी स्त्री, दण्डिनो
दाराः, दण्डि कलत्रम् । क्रियाशब्दा यथा पाचिका स्त्री, पाचका दाराः, पाचकं कलत्रम् । दाराद्यमिति
पाठो युक्तः । स्त्रीनाराद्यैरित्येकं, स्त्रीपुनपुंसकैरित्यर्थः । क्षेमकरोरिष्टताति शिवतातिः शिवकर इति वक्ष-
्यम् ॥ २ ॥ धने साधुर्येभ्यः । महानाशयोस्य महाशय उदात्ताभिः । उदीर्णं उद्भटोदाराबुदात्तश्च
महामना । प्रशस्तं हृदयमस्यस्य हृदयालुः, हृदयादेरा(का)लु(न्यतरस्याम् (वा०) । स एव हि हृदयेन
बद्धं वर्तते, अन्ये मासङ्गणे सत्यप्यहृदया, यन्ममैव-हृदयं तद्विविद्धे यद्भावमन्यधत्तं पलम् ।
शतैकीया-सहृदया गण्यन्ते कथमन्यथा ॥ विद्रूपोपि । (महोत्साहः) उद्यमवानित्यर्थः ॥ ३ ॥
प्रकृष्टा वीणास्येति प्रवीण, मुख्यार्थे परित्यज्य निपुणे रुढः, यदाहुः (कुमोरिलभे०)-
निरुद्धा लक्षणा । काथिन्तामर्यादमिवानवत् । क्रियन्त्येवतने काथिन्तामर्यादमिव त्वराक्षित
इति । एवं निष्णातकुशलौ । निपुणति निपुणः, शोभनकर्तृत्वात् । अभितो जानात्यभिज्ञः ।
विजानाति विज्ञ, इगुभवेतिठः (सू०) । निष्णा(स्ना)ति निष्णातः, निनदीभ्यास्तातेःकौशले
(सू०) इति षत्वम् । शिक्षा मंजातास्येति शिक्षितः । विज्ञानं प्रयोजनमस्येति वैज्ञानिकः । कृतं
संस्कृतं मुख्यमस्येति कृतमुख । प्रशस्तं कृतं कर्मस्येति कृती । कुशान्-काति कुशलः, ते हि व्युत्पन्ने-
रादात्तं वाक्यम् । कृतकर्मा कृतकृत्यः कृतार्थश्च ॥ ४ ॥ प्रतीक्षणीयो मुख्यत्वात् (प्रतीक्ष्यः) । (सांश-
यिकः) संशयमापन्नइति (सू०) ठक् । (दक्षिणीय इ०) दक्षिणामर्हति, कङ्कहारदक्षिणाच्छयेति
(सू०) छयनौ । तत्र दक्षिणार्हं ॥ ५ ॥ वदति दीयतामिति वदान्यः, वदेरान्य. (उ०) । वदन्योपि,

स्युर्वदान्यस्थूललक्ष(क्ष्य)दानशोण्डा बहुमद्वे ।

जैवातृकः स्यादायुष्मानन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ॥ ६ ॥

परीक्षकः कारणिको वरदस्तु समर्धु(र्धे)कः ।

हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७ ॥

दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यादुत्क उन्मनाः ।

दक्षिणे सरलोदारी सुकलो दातृमोक्तरी ॥ ८ ॥

तत्परे प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ।

प्रतीति प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥

गुणैः प्रतीति तु कृतलक्षणाहतलक्षणी ।

इम्य आढ्यो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ॥ १० ॥

अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोधिपः ।

अधिकर्द्धिः समृद्धः स्यात्कुदुम्बव्याघृतस्तु यः ॥ ११ ॥

स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ।

वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥ १२ ॥

स्वधौ यत् (तत्रसाधुः) । (स्थूललक्षः) स्थूल लक्ष्यस्यालोचयति ददातीति मानव । दाने शोण्डः
 श्यक उपचारात्, शण्डा हि पानमदस्वार्म तत्र भवः शोण्डः । जीवति जैवातृकः, जीवेच्छतेच्छद्विध
 (उ०) । (अन्तर्वाणिः) अन्तर्वाण्यस्य ॥ ६ ॥ करण प्रयोजनमस्य कारणिकः, मठादौ दानार्थ
 आग्रहणपरीक्षिता । आक्षपल्लिकोपि । करणेनाधिकार(रि)वर्णं चरतीति यः । समृन्नाति सवर्धयति
 समर्धुकः । इष्यति हर्षमाणः, ताच्छीत्यवयवचनयाकिपुचानम् (सू०) । शर्पादिकार याति विकुर्वाणः ।
 प्रकृष्ट मनोस्य प्रमनाः ॥ ७ ॥ अन्तर्त्तनं मनोस्यान्तर्मनाः । उद्गत मनोस्योत्कः, येनान्तर्जलचारिभि-
 र्जलचरैरप्युत्कृष्टजितमिति धर्ममावेपि, उत्कृष्टमनाइति (सू०) साधुः । शोक्तुमर्थः । (दक्षिण ६०)
 चक्षते, सरति, उदियति च । शोमना कृतास्य मुकलः, दाता भोक्ता च यः ॥ ८ ॥ तत्परं दंस्यं म
 तत्परास्तपिष्ठः । प्रसिनोति स्म प्रथितः, विम् बन्धने । आश्रजति स्माश्रकः । प्रियमर्थं प्रेम्णुः,
 चच्छन्द उद्योगार्थः मुशब्दः शोमनार्थः, उत्सादिवत्कम् (शा०) । प्रलेप्तेति प्रतीतः । प्रथते
 प्रथितः । ख्यायते ख्यातः । विद्यते प्रतीयते वित्तः, वित्तोभोगप्रत्ययोः (सू०) इति
 ख्युः ॥ ९ ॥ कृताः प्रसिद्धा लक्षणरूपा गुणा यस्यासौ कृतलक्षणः । आहतान्युद्योपि-
 त्तमि लक्षणानि यस्यासावाहतलक्षणः । इममर्हति- इम्यः, इन्द्रादिवाच्यत् (सू०) । आप्यायन्ति
 चनादयः, कः, दूषोदरादिः (सू०) । स्वमस्त्वस्य स्वामी, स्तादिप्रैश्वर्ये (सू०) इति
 ख्युः । इति तच्छील ईश्वरः, स्वेगमावेति (सू०) वत् । प्रतीति पतिः ॥ १० ॥ अशुपरि भवत्-
 चिम्बुः । नयनि नियुक्ते नायकः । प्रभवति प्रभुः, विप्रसंभ्यइति (सू०) दुः । परिवृढइति परिवृढः,
 अमोपरिवृढइति (सू०) साधुः । प्रामणीरमणीय ॥ ११ ॥ कुदुम्बे कलप्रादौ व्याघृतः, वत्सोभगोद्युक्तः,
 अमितोभारे भवोभ्यागारिकः । उपाधीयत उपाधिः । सिंहस्यैव संहननं देहोरप सिंहसंहननः ॥ १२ ॥

निर्धो(वां)ये कार्यकर्ता यः संपन्नः(तन्) सत्त्वसंपदा ।
 अवाचि मूकोथ मनोजवस(व स) पितृसन्निभ ॥ १३ ॥
 सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ।
 लक्ष्मीघाल्लक्ष्मण श्रील. श्रीमान् स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ १४ ॥
 स्याद्दयालु. कारुणिक कृपालुः सूरतः समाः ।
 स्तनन्त्रोपावृत. स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रह ॥ १५ ॥
 परतन्त्रः परार्थीनः परवान्नाथवानपि ।
 अधीनो निघ्न आयत्तोस्वच्छन्दा मुह्यकोप्यसौ ॥ १६ ॥
 खलपूः स्याद्बहुकरो दीर्घसूत्रधिरक्रियः ।
 जाल्मोसमीक्ष्यकारी स्यात्कुण्ठो मन्द. क्रियासु यः ॥ १७ ॥
 कर्मक्षमोलंकर्मणि. क्रियावान्कर्मसूयतः ।
 स कर्म. कर्मशीलो यः कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥ १८ ॥
 कर्म(भर)ण्यभुक्कर्मकर कर्मकारस्तु तत्क्रियः ।
 अपस्नातो मृतस्नात आमिपाशी तु शोष्कलः ॥ १९ ॥

निर्धायं समुदायाद् गुणे- पृथग्व्यपदेश्य । सत्त्वसंपत्तिर्वाक्यं, तथा संपत्तन्(न) संपद्यमानः ।
 नास्ति वागस्य- अवाक्य । मूयते वध्यते वागस्य मूर, मूह्य बन्धने । मनो जवतेस्मिन् पितावनेति
 धावति मनोजवसः, जौण दिक्कोऽय - चमस दिवत्, मनोजमिलापे वसति वा । पितृव सम्बद्ध निभानि
 पितृसन्निभः ॥ १३ ॥ कोरुत आदत्ते धर्म वृत्तुद, वृत् शब्द इत्यस्य वा रूपमाकृतवत्, ब्राह्मे विवाहे
 दावा, यन्मनु - आच्छद्य चार्हयित्वा च धृतशीलवते स्वयम् । आहूय दान कन्याया ब्राह्मो धर्मः
 प्रतीर्तत ॥ लक्ष्मणस्य लक्ष्मण, पाम दिरात् (लोम दिशामादीनि) लक्ष्मणश्चेतिग (वा०) ।
 त्रिय स्याति श्रील, सिन्नादिवात्त्रा (सू०) । रलयेरेरत्त्वस्मरणत्- श्लैल । वत्से स्यास्तीति वत्सलः,
 वगसा-याकामवले (सू०) इति लच् ॥ १४ ॥ (दयालु, १०) दया कृपा चास्त्यस्य । कृपाप्रये जन-
 मस्त्यस्य कारुणिक । सुतु रमते सूरत, सूरौके इव तपति वा, ड । स्व आत्मा तन्त्र मुख्येस्य
 स्वतन्त्र । अपगतभावरण नियन्तास्थेलपवृत् । स्तेन- ईनें त-छेल स्वैरी, स्वादीरेरिणो (वा०)
 इति वृद्धि । स्वच्छन्देभिर्वाच्ये स्वच्छन्द । निघ्न न्नोऽग्रह नियन्त्रण तो निरग्रह । निर्यन्त्रणो
 निरङ्कुशो यथाकामी च ॥ १५ ॥ परोक्ष्युपस्य परार्थीन, अपडक्षाशितेति (सू०) ख । परो नियन्ता-
 स्त्यस्य परवान् । अपि- उपरीनोस्यार्थन । निहग्रते निघ्न, घनयैरविज्ञानम् (वा०) । आश्लये
 नियुज्यते- आगम । गृहणे गृह्यत, पदस्वैरेव गति (सू०) वयत् ॥ १६ ॥ खट पुन ति खलु ।
 बहु करोति बहुकर, दिवाविभेति (सू०) ट, अत एत बहुकरी मार्जनी, बहुधान्यार्जन इत्येकः ।
 दीर्घ, चीरेण मुचति सूत्रपे वा दीर्घसूत्रः । जडति जल । (कुण्ठ) कुटि अलस्ये । मन्दोलसः
 ॥ १७ ॥ अल कर्मणैर्लक्ष्मण, परादियोगे न द्योर्बनुध्यते (वा०) समास, अपडक्षाशितेति (सू०)
 ख । (विद्यावान्) नित्ययोगेड (म) नृत् (का०) । (कर्म) कर्मस्वाच्छीन्ने (सू०) इति साधु ।
 कर्मणे घटते कर्मठ, कर्मणिगोठच् (सू०) ॥ १८ ॥ कर्मणि साधु कर्मण्य वेतनं भुङ्क्ते कर्मण्यभुत् ।
 कर्म करोति कर्मकर, कर्मणिभूतो (सू०) इति टः । (कर्मकारः) कर्मण्य (सू०), विना भूति
 कर्मसंगदक । (अपस्नात) अपेति विद्वदर्थ । (मृतस्नातः) मृतसंस्कारार्थ स्नापितः । शुष्कली
 मांसोपलक्षणं, तामति शोष्कल [शालकल], शोपे (सू०) इत्यण् ॥ १९ ॥ दुमुष्ठा सजातास्य (दुमु-

बुभुक्षितः स्यात्बुधितो जिघत्सुरगनायितः ।
 पराक्षः परपिण्डादां भक्षकां घस्मरोद्भरः ॥ २० ॥
 आशूनः स्यादौदारिको विजिगीषाविवाजितः ।
 उभावात्मभरिः कुक्षिभरिः स्वादरपूरकः ॥ २१ ॥
 सर्वाङ्गीनस्तु सर्वाङ्गभोजी गृध्नस्तु गर्धनः ।
 लुब्धोभिलाषुकस्तृष्णक् समौ लोलुपलोलुमी ॥ २२ ॥
 सोन्माद (उन्मद) स्तून्मादिष्णुः स्याद्विनीतः समुद्धतः ।
 मत्ते शीण्डोत्कटक्षीयाः कामुकं कामितानुकः ॥ २३ ॥
 कम्पः कामयितामीकः कमनः कामनोभिकः ।
 विधयो विनयग्राही वचनं स्थित आश्रयः ॥ २४ ॥
 वश्यः प्रणयो निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः ।
 धृष्टे धृष्णुर्वि धृष्णावि यातश्च प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥ २५ ॥

क्षितः) । बुभुक्षति स्म बुभुक्षितः । अतुमेच्छान्ते जिघत्सुः । अक्षान्मेच्छान्ते, सुप्रभायन स्यत् (सू०),
 अक्षान्मेच्छान्ते (सू०) सधुः, ततः के, इत् । पराक्षस्तस्य पराक्षः । अक्षि तच्छी-
 षोयः, मृषत्यदःकमन् (सू०), निर्देशत्यत्रे घस्मरोद्भरः, घस्म अक्षे वा ॥ २० ॥
 आ- ईपरिव्यति स्म- आशूनः, दिवोविजिगीषाया (सू०) इति नत्वम् । उदरेण भृतः (उदरे
 प्रमितः) औदारिकः, उदारग्राहने (सू०) । अङ्गान् विमर्शन्मभरिः, आम्नोदरयोर्भुजः (सू०)
 इति स्तिः । उदरभरिःपि । (कुक्षिभरिः) कुक्षौचेतिवस्तुभ्यात् (वा०) खि (च) । स्वादरयोः
 क्मादात्स्वादरयोः पूरकः ॥ २१ ॥ सर्वाङ्गभोजी भक्षयति सर्वाङ्गानः, अनुपदसर्वाश्रायानयमिति (सू०)
 यः । (गृध्नः) प्रमिश्रयति (सू०) वतुः । (गर्धनः) जुषङ्कम्येति (सू०) युच् । अभिलषति
 तच्छीर्षोभिलषकः, लपततदेयुक्त् (सू०) । लृप्सति तच्छीलस्तृष्णक्, स्वमित्योर्नञिङ् (सू०),
 लृप्साजान्तः, लृप्ते- उपचरः । तृप्तिस्तृप्तिः निप सितश्च । भृशं लुप्सति भृशं लुभ्यति (लोलुप इ०),
 यद्गुणान्ताद् । केचित्पूर्वः समन्वयः । लालमो लम्पयश्च ॥ २२ ॥ उन्माद्यति तच्छील उन्मादिष्णुः-
 भृतायावितः, अलंभन्निराश्रयते (सू०) इषुच् । (अविनीतः) निर्मयोक्षेपि । मयेन मयति स्म
 मत्तः । शुण्डाया भवः शीण्डः शुण्डास्त्वस्य वा, वक्ष्यकरणे ज्योत्स्नादिभ्योपमाह्वानात् (वा०) ।
 उक्तान्तः कट्टीछादनकुक्कट, उद्रेको वा, समोदधकट् (सू०) । क्षीयते स्म क्षीयः, क्षीय मदे, अनु-
 पसर्गात्कुदक्षीयति (सू०) सधुः । कमनं तच्छीलः (कनुक् इ०), लपननदेयुक्त् (सू०),
 तृन् (सू०) ॥ २३ ॥ (कम्पः) नमिष्कर्मणि (सू०) रः । (कमनः) अनुक्षतेतथेति (सू०)
 युच्, औणादिकस्ववरः । कामनः कमनोभिक इति तु युक्तं पाठः, आयादयआर्धवातुकेवा (सू०)
 इति पक्षे यमोर्दिङ् । अनुकामिच्छामीकःकमितेति (सू०) अन्वभिध्यां के (वनि) पापवः ।
 [छेदो विदग्धे व्यसनिव्यसनरागपुत्रे । वेदशास्त्रिर्भुजगः स्यात्विदग्धः परविदो विटः ॥] विपातम्यो
 विधयो वधेष्ट विनिर्गोत्रः । विनयः शास्त्रजः सहकार इन्द्रियजो वा । अङ्गोनि वक्ष्यमाश्रयः ॥ २४ ॥
 (वश्यः) वचागतः (सू०) इति कर् । वशेतस्य आवर्तः (प्रणयः) । प्रोक्तान्ताः पदेष्टापी इत्येके ।
 निभृतोऽवचलः । प्रप्रयति प्रप्रिनः । भृशेति स्म भृशः, श्रियश्रीवैवाले (सू०) इतीहभावः । भृशेति
 तच्छीलो भृशुः, प्रमिश्रयति (सू०) वतुः । धृष्टेतिवस्तुभ्यात् (वा०) नञिङ् धृष्णक् । विद्वं
 यति स्म विपातः । वक्ष्यते वक्ष्यः । वक्ष्य वरनयोर्भेदशालिनी वनिमा मया (कद्रः), वनिमा-
 यस्यामिति (प्रणिमा) । प्रतुष्टप्रमत्तेस्तत्कालार्थश्च ॥ २५ ॥ शास्त्रं प्रवेष्टुमर्हति शास्त्रीकः, शास्त्रीन-

स्यादधृष्टे तु शालीनो विलक्षो विस्मयान्विते ।
 अधीरे कातरस्त्रसो भीरुभीरुकभीलुकाः ॥ २६ ॥
 आशंसुराशंसितरि गृह्यालुर्ध्वहीतरि ।
 श्रद्धालुः श्रद्धया युक्त पतयालुस्तु पातुके ॥ २७ ॥
 लज्जाशीलेऽपत्रपिष्णुर्वन्दारुरभिवादके ।
 शरारुघातुको हिंस्रः स्याद्वर्धिष्णुस्तु चर्चनः ॥ २८ ॥
 उत्पतिष्णुस्तत्पतितातंकरिष्णुस्तु मण्डन ।
 भूष्णुर्भविष्णुर्भविता वर्तिष्णुर्वर्तनः समी ॥ २९ ॥
 निराकरिष्णुः क्षिप्नुः स्यात्सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः ।
 हाता तु विदुरो विन्दुर्विकासी तु विकस्तरः ॥ ३० ॥
 विसृत्वरो विस्रमरः प्रसारी च विसारिणि ।
 सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिशुः क्षमिता क्षमी ॥ ३१ ॥
 शोधनोऽमर्षण कोपी चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ।
 जागरुको जागरिता धूर्णितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥

कोपानइति (सू०) साधु । विदुः लक्षयते विद्वद् लक्षमस्य वा विदुः, निष्प्रतिगतिरित्यर्थः । ईप-
 सति कानरः, स्तरस्याय वा, अत्र कातरा छीति न स्यात् । इना निद्रावन्नास्ताच्छेत्य । प्रस्यति
 प्रस्तु, प्रापिगृहीति (सू०) वतुः । (भार, ६०) विभेति तच्छील, भिष क्रुक्रुनी (सू०), क्रु-
 न्वक्षण्याय (वा०) । दरितो भीतस्त्रस्तश्चित्तश्च ॥ २६ ॥ (अशु) सनाशगमिस्तः (सू०) ।
 गृह्यते गृह्यालु, सृष्टिगृहीति (सू०) आलुव् । अद्धपाति तच्छील अद्धलुः । आशः पतिर्वरादि-
 कोदन्तः, पतयति पतयालु, सृष्टिगृहीति (सू०) आलुव् । पतिर् तच्छात्र. पातुक, लपयनदेत्यु-
 कम् (सू०) ॥ २७ ॥ (अत्रपिष्णु) आत्रपते तच्छील, अत्रयलकृतिवक्षण्याय (वा०)
 इणुत् । वन्दते तच्छील. (वन्दारः), गृह्यन्त्योरारः (सू०) । (शरार, ६०) शृणानि हन्ति दिनस्ति
 च तच्छील, गृह्यन्त्योरारः (सू०), लपयनदेत्युक्त् (सू०), नमिस्त्रीति (सू०) रथ । (वर्धिष्णु,
 ६०) अलङ्घयति (सू०) इणुत्, अनुदातेनघाते (सू०) युव् । भसति तच्छात्र. (भूष्णुः), ग्लानि-
 स्यामस्तु । (भविष्णु, ६०) भुग्वेति (सू०) इणुत्, वृत् । (वर्तिष्णु, ६०) इणुत्,
 युष ॥ २९ ॥ क्षतिं तच्छील, क्षन्तु, प्रापिगृहीति (सू०) वतुः । [सान्द्राशब्देऽन्नापो भसति]
 सान्द्र पीन स्निग्धश्च (सान्द्रस्निग्ध) । मेदयि मेदुर, भजगममिशोणुत् (सू०) । केति तच्छीलो
 विदुरः, विदिभिर्दिच्छेदेकुरत् (सू०) । वेति विन्दुः, विदुरेत्युः (सू०) इति सधु । (विकासी)
 विकस्यति तच्छीलः, वीर्यम (प) लभेतिवितुन् (सू०) । (विकस्तर) स्वतन्मागवित्तमोयत् (सू०)
 ॥ ३० ॥ (विसारर) विसरति तच्छील, दानशीति (सू०) वरत् । (विग्नर) गुणम्य इव-
 रत् (सू०) । (प्रसारी) प्रसारयन्नुमयेति (सू०) गितुम् । (सहिष्णु, ६०) गदेरेणुत्, युष ।
 (क्षन्ता) क्षमेत्युत्, ऊदगद्वेत् । (निनिषु) निजेःशमायम् (वा०), गुणिशोति (सू०) गन्,
 सनाशमेति (सू०) वत् । (क्षमी) शमिलयन्नेवितुन् (सू०) ॥ ३१ ॥ (कोपन) गुणम्यार्थ-
 म्भयेति (सू०) युव् । शोधनो शोधय । (काशः) चडे कोपे । (जागरु) जागरुह । (सू०)
 इति-ऊङ्, (जागरिता) यद्यलुत् । प्रच इतिवत् प्रचयति, य उपाय्ये निद्रा धूणत्

म्यज्जक् श्यालुनिद्रालुनिद्राणशयितौ ममी ।
 पराङ्मुखः पराचीनः स्याद्वाङ्म्यधोमुखः ॥ ३३ ॥
 देवानश्च ते देवयङ्ग विष्वयङ् विष्वगश्चति ।
 यः महाश्चति सध्वयङ् न न तिर्यङ् यस्तिरोच्चति ॥ ३४ ॥
 यदो वदायदो यक्ता वागीशो वाङ्मपतिः सर्मा ।
 वाचांयुक्तिरदुर्वाग्मी धायङ्कातिथक्किरि ॥ ३५ ॥
 स्याज्जलपाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्हवाक् ।
 इमुर्गे सुगुरादन्तुर्वा अक्तः (क्तः) प्रियंवदे ॥ ३६ ॥
 लाहलः स्यादस्तुटगगर्हवादी नु कट्टङ् ।
 समौ कुवादुकुचरी स्यादौम्यस्त्रास्त्ररः ॥ ३७ ॥
 रवणः शब्दन् नान्दीवादी नान्दीकरः सर्मा ।
 जटोलेजे (जटोह ए) डमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते ॥ ३८ ॥
 तृष्णीशीलस्तु तृष्णीशो नमोऽप्राप्ता दिग्म्वरः ।
 निष्कासितोवकृष्टः स्यादपध्वस्तस्तु धिक्कृतः ॥ ३९ ॥

॥ ३३ ॥ (म्यज्जक्) स्वरिपुर्णजङ् (मू०) । (श्यालुः) शीतश्चेति शब्दादलुब् (शीरो-
 वाच्यः) । (निद्रालुः) निद्राते तच्छलः, निद्रानन्देऽलुब् (मृदेष्टुश्चिद्विद्वति) । निद्राति म्य-
 निद्रापः, संयोगदेशतोऽनो (मू०) इति निद्रा नतम् । पराङ्मीने पराङ् (पराचीनः), विम दा-
 श्वेरादिस्त्रिदाम् (मू०) इति म्ये म्यः । समुत्तं नन्वभिमुखः । अवयचकाह्, अवयचनोति ॥ ३३ ॥
 (देवयङ्, ३०) विष्वदेवमेष्वेथ्यवापयचने (मू०), विष्वक्वर्ततेथेन्यम् । (यङ्म-
 र्गः (मू०) इत्यनो परं यङ्मदेवः । (तिर्यङ्) तिर्यग्विर्त्ये (मू०) ॥ ३४ ॥ वदति
 (वदः) वदवदः, चरिव छिननिदिस्मं द्वित्वमन्तमन्तवा (वा०) । वाचो युक्तौ पट्टः, वाङ्म-
 पदमन्त्येयुक्त्वाट्टोरेणु (वा०) इति पट्टा लुट् । प्रथमा वगम्यत्व वाम्नी, वचोमेनि (मू०) ।
 वदयते तच्छीले वाङ्म, वदत्रा- (मू०) इत्यत्र वदेर्लृप् । द्विः अने इति पदकारसामान्यः ।
 वक्तुमीति, वृत् (मू०) । वक्ताङ्गम्य सुमुवश्च ॥ ३५ ॥ (अक्तः) अन्विजेति (मू०) दाष्टाहो
 पाठः । (वाचल इ०) आक्काटचोऽनुमिनि (मू०) । गद्विज्जाती जङ्मः । मुखेन वगम्यत्वे,
 निन्दने सुतनन्त्यश्च सुगलः, (रवणः) समुत्तङ्म्योऽनेन्यः (वा०) । अवयचनियन्त्रित
 मुखमन्त्यवदनुमः । वक्तुं इति वक्तु शब्दः । (निवदः) विवदयेवदःवत् (मू०) ॥ ३६ ॥
 (लाहलः) लृट् कथनदो । कृत्तिव वदन् नि कट्टङ्, रवदनेव (मू०) इति केः कट् । अनुत्तरो
 वदद्वयः । दुर्लभो वदस्व वृत्तः । कृत्तिव वदने कुचलः, पवयत् (नन्दिप्रदीति) । विगीतः
 चगम्य- अन्वा, नन् नद्विद्वद्वर्षर ॥ ३७ ॥ (रवणः, ३०) छेति शब्दान्वीति, वज-
 नगद्वर्षात् (मू०) इति वृत् । नन्दी महालवट् कपोति नन्दीकरः, दिवविमेति (मू०) टः ।
 (जटः) जट पन्थे (चान्द्रोपायः), जटोरेवत् (मू०) । लोडर्विद्वयोः । मन्तुमौ मन्तुमौ-
 तथ । तज्जास्ति कुमापयः । न- एरे (अ) वदरेति मूठः- एम्हवद्वर्ष वा- अनेवद्वर्षः,
 ननिवयुक्तन्यमद्वर्षादिद्विषयपदयोः (मन्त्रः), एही हि वदिर ॥ ३८ ॥ (तृष्णीः) तृष्ण-
 शब्दयोगेनवाङ्म्यः (वा०) । ओजवी त्रे, वजने म्य नमः । अवयचन वाङ्म- अवयः ।
 अवयचने द्वाङ्म्येन म्वाङ्म, नि वरित इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ आचो वृद्धो म्योभिनानोम्यत्तान्यः ।

आत्तगन्धो (वीं) भिभूतः स्याद्वापितः साधितः समौ ।
 प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्यारयातो निराकृतः ॥ ४० ॥
 निः (नि) कृतः स्याद्विप्रकृतो विप्रलब्धरतु वञ्चितः ।
 मनोहत प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥ ४१ ॥
 अधिक्षितः प्रतिक्षितो बद्धे कीलितसंयतौ ।
 आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्कान्दिशीका भयद्रुतः ॥ ४२ ॥
 आक्षारितः क्षारितो भिषास्ते संकसुकोस्थिरे ।
 व्यसनातोपरवतौ द्वौ विहस्तव्याकुलौ समौ ॥ ४३ ॥
 विकृचो विह्वलः स्यात्तु विवशोरिष्टदुष्टधीः ।
 कश्यः कशाहं सन्नद्धं त्वाततायी वधोद्यते ॥ ४४ ॥
 द्वेष्ये त्वक्षिगतो वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ।
 विष्यो विषेण यो वध्यो मुसल्यो मुसलेन यः ॥ ४५ ॥
 शिञ्चिदानोकृष्णकर्मा चपलशिकुरः समौ ।
 दोषैकदृक् पुरोभागी निकृतरत्वनृजु शठः ॥ ४६ ॥

चत्वार एकार्या इत्येके । (समौ) दण्डितार्थे । प्रत्य दिश्यते स्म प्रत्यादिष्टः, अनङ्गीकृत इत्यर्थः । अप-
 विद्धोपि ॥ ४० ॥ नि क्रियते खलीक्रियते स्म नि कृतः । मनसि हतो मनोहतः । प्रतिबन्धः प्रवृत्ति-
 निवारणार्थः ॥ ४१ ॥ प्रतिक्षिप्यते न्यक्क्रियते स्म प्रतिक्षितः । (कीलितः) कील बन्धने । प्राप्त आपद
 आपत्प्राप्तः, प्राप्तापत्प्राप्तौ द्वौ द्वौ । (कान्दिशीकः) का दिशः प्रजामीति व्याकुलः,
 पृषोदरादिः । (सूनः) भयाद् द्रुतः पलायितः ॥ ४२ ॥ आक्षार्यते स्वरूपं चात्यते- आक्षारितः, अली-
 कोत्पन्नातकव्यपदेशः । अभिषक्तोभिदूषितः, मैथुनं प्रतीत्येके । (संकसुकः) समिकस-
 उकन् (उ०), अनिधित इत्येके । समावित्येव । व्यस्यति श्रेयोमार्गाद्व्यसनं तेन ऋनो व्यस-
 नार्तः, ऋतेचतृतीयासमासे (सूनः) इति वृद्धिः । उपरज्यत स्मोपरक्तः । विगतो हस्तो
 यस्य स विहस्तः, विकर्तव्यतामूढत्वात् ॥ ४३ ॥ विकृवतः कातराभवति विकृवः, कृवि-
 र्धातुगणापरिसमासेर्लङ्किकः । विह्वलः ह्वलति विह्वलः । विह्वलः वष्टि कामयते विवशः । अरिष्टेन
 मरणचिह्नेन श्वासादिना दुष्टा धीर्यस्य । कशा चर्मवष्टिस्तद्वातोप्युपचारात्, तामर्हति कशाः-अभादिः,
 दण्डादित्वात् । (सूनः) । सप्रदः सन् यो वधार्थमुद्यतः स आततः साधेनः । सनेति वधार्थं धावति
 अवश्यं, आतं पलायमानं तायेते वा- आततार्थाः । वध उपलक्षणं यत्स्मृतिः- अग्निदो गदधैव शस्त्रपाणि-
 र्धनापहः । क्षेत्रदारहरथैव पठेते त्वाततयिनः ॥ ४४ ॥ अक्षिगतेन यथा किंशरुकादि खेदकृत् । वधे
 शीर्षच्छेदं चाहति । (विष्यः) नौवयोधमेति (सूनः) यत् । (मुसल्यः) मुसलेन वध्य इत्यर्थः ॥ ४५ ॥
 (शिञ्चिदानः) शिदि शैले, लिट् सानञ्जा (सूनः) । अकृष्ण निष्पापत्वाच्चुक्क कर्मस्याकृष्णकर्मा । कायते
 चरतः चप सन्त्वने । चिनोति चिकुरः, चैवो र्मं, लक्षं च- ता वांक्ष्य लीलाचिकुरामनङ्गः स्वचप-
 सौन्दर्यमर्दं मुषोच (कु० सं०) । चलाचले स्यात्तरलधातुजलधलः । दोष एकस्मिन्नेव दृग्ज्ञानमस्य,
 यत्कात्यः- दोषैकप्रादिहृदयः पुरोभागीति कथ्यते । पुरोमे भजते पूर्वं सूर्यं] वपुरोभागी । निकृणोति
 दिनसि स निरुतः । (शठः) शठ कैतवे ॥ ४६ ॥ वगं जयति मूचयति कर्मजपः, स्तम्भकर्मजोपधि

कर्णेजप सूचकः स्यात्पिप्लुनो दुर्जनः खलः ।
 नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वञ्चकः ॥ ४७ ॥
 अन्ने मूढयथाजातमूर्खयैधेयबालिशः ।
 कदर्ये कृपणधुर्द्रकिपचानमिततपचाः ॥ ४८ ॥
 निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्भक्षोऽपि सः ।
 यनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥ ४९ ॥
 अहंकारवानहंयुः शुभंगुस्तु शुभान्वितः ।
 दिव्योपपादुका देवा वृगवाद्या जरायुजाः ॥ ५० ॥
 स्वैदजाः कृमिदंशायाः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः ।
 उद्भिदस्तृणगुल्माद्या उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ५१ ॥
 सुन्दरं रुचिरं चासु सुपमं साधु शोभनम् ।
 कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोहं मञ्जु मञ्जुलम् ॥ ५२ ॥

जपोः (सू०) इत्यच् । पेशयत्येकदेशेन सूचयति मिथुन, पिप्लु अवयवे, अपिप्लुति खण्डयतीति श्रीमोजः ।
 दुष्टो जनः, दुष्ट जनयति वा दुर्जनः । खं शून्यं लाति खलः, खलति चलति वा । नृशंसति नृशंसः ।
 हन्ति तच्छूलो घातुकः, लपतपदेति (सू०) वचन् । नृह गतिरौग्लिष्ये (अस्मात्) क्रूरः, वृणाति
 वा । पिबति धर्मं पाप, पाप व स्यस्य । धूर्तते (धुर्तिरस्मै) धूर्तः ॥ ४७ ॥ मुपति मूढः । यथेव जातस्त-
 थैव स्थितोऽसंस्कृतत्वाद्याजातः । मुपति मूर्खः, मुद्दे-न्मूर्ख (उ०) । विधायो भोजनस्यापत्यामिव
 वैधेयः, विधेयतस्वार्थेऽण् वा । वान्यते बालिशः, वाट् व्याट् ध्वे, बक्षिशास्तेपेऽण् वा । मातृग्रासितय ।
 यद्रविष्यो देवपराः । कुसितोयः स्वामी कदर्य । कल्पते कृपणः । क्षुपते लप्ता क्षुद्रः । किञ्चित्पचति
 किपचानः, औणादिक आनच् । मितं पचति मितपचः, मितनखेच (सू०) इति पचः याच् । कीना-
 चोपि ॥ ४८ ॥ दुष्टा विशा प्रकारो भोजनं वास्य दुर्विधः । दीयते दीनः, दीह लघे, स्वादयभोदितः
 (ग०) । दुःस्वयः कोकटय । (वनीयकः) वनु याचने । याचते याचनः, युच् कन् । मार्गति मार्गणः ।
 अर्थयते तच्छीलैर्ध्या, अर्थाच्चासनिहितइति (सू०) इनिच् । तर्कुर्क'रुच ॥ ४९ ॥ अहमिति
 विभक्तिपतिरूपको निपातः, अहमस्तस्य-अहंयुः, अहंशुभमोयुग (सू०), निपातनाम्मान्तत्वात् । शिवि
 भवा दिव्या उपपा[प]यन्ते दिव्योपपादुकाः, पुमागपागिति (सू०) यत्, लपतपदेत्युक्त्वा (सू०) ।
 अदृष्टमहतेभ्यः परमाणुभ्यो जायन्ते सद्य इत्यर्थः । अयोनिजत्वाच्च पुनरिहोक्ताः । नरो गोमहिष्याद्याश्च
 जरायुजाः, जरायुर्मग्नश्च ॥ ५० ॥ आद्यशब्दात्मसत्त्वयुक्ताद्याः । आदिशब्दः प्रकारं व्यवस्थायां वा
 पिपीलिभ्यश्चार्थः । आद्यशब्दात्प्राणाद्याः । उद्भिनिनति भुवमुद्भिन्- उद्भिदं च, किप्, कथ । उद्भेदमुद्भिज्जतो
 जायत इत्युद्भिज्ज, दः । इत्यमरयोनिजजरायुजस्वेदजाण्डजोद्भिज्जत्वेन पञ्चधा भूतसर्गाः । एवमेव (वा)-
 न्तरभेदाद्यनुर्दशविधत्वं, यदाहुः- अत्रविक्त्यो देव स्त्रियोगेनिय पण्या मरति । मानुष्य एकाविधः स
 समासाद् भोतिहः सर्गः ॥ पेशाचो राक्षसो बाहो गान्धर्वः शान्द एव च । सोम्यश्च नाजापल्यश्च माम्रोथो
 देवयोनयः ॥ ५१ ॥ सुन्दरं सुपु नन्दयतीति नैरुक्ताः । रोचते रुचिरं, रुचि राति वा । चरति मनो-
 र्निमगाह । सुपु सम शोभना समप्रेतो वा सुपमं, लक्षणया चाह । साधोति साधु । शोभते शोभनं,
 युच् । काम्यते क्षान्तम् । रोचते रुच्यं, राजसूयसूयगृधोद्यह्नयेनि (सू०) कर्तरि साधुः । जानातीति
 कं, इगृथपेति (सू०) कः, मन एव शं यन् तन्मनोदम् । सर्वैर्न्यते मञ्जु, धर्मि । (मञ्जुलं) धर्म-
 माप्रहरया तु मत्वर्थयो लः इशामलपिङ्गलादिभ्यः । दारि वयु मनोदारि च ॥ ५२ ॥ आशिष्यत

तदा(व)सेचनकं तृत्तर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् ।
 अभीष्टभाप्सित हृद्यं दधितं बहुभं प्रियम् ॥ ५३ ॥
 निवृष्टप्रतिकृष्टार्चैरफयाप्यावभाधमा ।
 कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्वाणका समा ॥ ५४ ॥
 मलीमसं तु मलिनं कञ्चरं मलदपितम् ।
 पूतं पवित्रं मध्यं च वीधं तु विमलार्थं (त्म)कम् ॥ ५५ ॥
 निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःश्राध्यमनवस्करम् ।
 असारं फल्गुं शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्ताके ॥ ५६ ॥
 क्लीबं प्रधानं प्रमुखप्रवकात्तुत्तमात्तमा ।
 मुख्यवर्यवरण्याद्यं प्रवर्हानवत्पार्ष्ववत् ॥ ५७ ॥
 परार्ध्याग्रप्राग्रहरप्राग्रशःवार्ध्याग्रमग्रियम् ।
 श्रेयाञ्छ्रेष्ठं पुष्कलं स्यात्सत्तमश्चातिशोभनं ॥ ५८ ॥
 स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुगवर्षभकुञ्जरा ।
 सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचरा ॥ ५९ ॥

आयायते दृग्वन- आसधनकं यस्य दर्शनाद् द्रुमं तृप्यति । आभिमुख्येप्यतमोष्ठम् । अभ्याप्तुमिष्टम्
 नीप्सितम् । हृदयस्य प्रियं हृद्यं हृदयस्प्रप्रियशतं (सू०) यत् हृदयस्य हृदयत (सू०) हृत् । दयते
 धितमान्ते दधितम् । (व०भ) वलति सौत्रं प्रीत्यर्थ । प्रणतिं प्रियं, क ॥ ५३ ॥ निवृष्यत
 निवृष्ट । ए। प्रतकृष्ट । अर्च्यार्वा । रिफति । इहस्ति रेफ । यापिता गुणा अस्माद्यप्य जपादि वाद्वारे
 (ग०) य-व्यापि । गव भोवम । अधाभबोधम अधाधसल पञ्च (मू०) इति म सलापञ्च । कुत्सितं पूयत
 कुपूय । नाशनवद्य अवयवप्यवर्गार्होति (सू०) साजु । रगति तस्यतीति खट्, खेट उग्रासन ।
 अणति रटतालणकं अच कुसाया वन् (कुत्सित) । कञ्चरोपि ॥ ५४ ॥ (म०न मलीमस)
 मलं स्वस्थति ज्येन्नातमिहति (सू०) सधु । कुत्सितं चरत कञ्चम् । म्लानं कम्प च । पनाश
 पूतम् । पूयतननं पवित्रम् । मधनं य मध्यं मय साधुवा । त्वशपणदं वाध रक् ॥ ५५ ॥ (निणक्त)
 निजर् शोचे । (मृष्ट) मृज् (प) गुद्धी । नि क त श भ्यामि शाध्यम् । अविद्यमानावस्करा वर्च
 स्वोस्थानवस्करम् । फलति विशीयत फल्गु ज्ञकता विशरण । शुन हित शून्यं शुन्यं च उगवदि
 भ्य यत् (सू०) इत्यत्र शुन सप्रसारणव वदीवस्वम् (ग०) । त्र्यत काम्यतनातुत वाद्व शिखम् ।
 तुष्टते मम तुष्टम् । रिच्यत रिक्तं रिच विष चन ॥ ५६ ॥ प्रधानतः प्रधानम् । प्रकृष्टं मुख्यमस्य प्रमुख ।
 प्रकृष्टा वक्त्रं पृथक् वमस्य प्रवक् । न स्युत्तमं स्मादुत्तम । अतिशयनं द्रुत उत्तम । मुख्यमिव मुख्य
 शासतिदिभ्योय (सू०) । वरगोया वय । व्रियत वरण्य वनएय (उ०) । प्रकृष्टा वर्हं परिच्छदास्य
 (प्रवह) पृष्ट वृद्धौ वर्हं प्रामान्य वा प्रवहयुध उत वा प्रवहं वह उद्यम । अनवरार्थे मुनये भागे
 भवाजनवराध्य ॥ ५७ ॥ परार्धे भव परार्ध्य पराधराधम तमपूर्व च न (सू०) यत् । अगति न गच्छति वा-अग्र
 [प्र] । प्रकृष्टमग्र हरति प्राग्रहर । प्रप्र भव प्रप्रथ । (अर्थ इ०) अग्र यत् (सू०) ध-छैच
 (सू०) । अग्रणाग्रामणी शालीवरव । (नयान् इ०) अतिशयनं प्रसस्य इष्टव्यमुनौ
 प्रशस्यस्यत्र (सू०) । पुण्यतं पुष्कलं । अतिशयनं सन् सत्तम ॥ ५८ ॥ पुरुषो व्याघ्र
 इव शः परपण्याग्र गानाग । आचशब्दा मुखच द्रपदपद्म शा उपमाव्यप्र देभे (सू०) इति
 सम स । श्रष्टार्यागो गोवरा । वय एम ॥ ५९ ॥ उपसृज्यत नियु यत उपसर्जनं, आविष्टिङ्गत्वा-

अप्राप्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ।

विशङ्कतं पृथु पृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥

बद्धाविपुल पीनपीन्नी तु स्थूलपीवरं ।

स्तोकाल्पशुद्धकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दध्नं कृशं तनु ॥ ६१ ॥

स्त्रियां मात्राश्रुती पुंसि लयलेशकणाणवः ।

अत्यल्पेलिप्रमलपीयः कनीयाणीय इत्यपि ॥ ६२ ॥

प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदध्नं बहुलं बहु ।

पुरुहुं (हुं) पुरु मूयिष्ठं स्फिरं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥

परःशताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ॥ ६४ ॥

गणनीये तु गण्येयं संख्याते गणितमथ समं सर्वम् ।

विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम् ॥ ६५ ॥

समप्रसकलाखण्डपूर्वादि स्यादनुनके ।

घनं निरन्तरं सान्द्रं पेलवं विरलं तनु ॥ ६६ ॥

छापे, यथा- उपसर्जने भार्या । अप्राप्यस्तु प्राप्यलिङ्गः । अप्राप्यं च । विशो (स्त्री) यैते विशङ्कः, विशालम् । विशङ्कतं (सू०) । प्रयते पृथु । गुणमात्रवृत्तेः (पृथुलः) । बृंहते (बृंहति) बृहन् । महति महत् । वर्तमानेपृषद्पृहन्महसिति (उ०) निरत्यते ॥ ६० ॥ बलने बलम् । अवते- उरु, उड् शब्दे । विषो- अति विपुलं, पुल महत्त्वे, कः । विष्टं च । प्यायते पनः, कः, प्यायःपी (सू०), ओदितथ (सू०) इति निष्ठा नत्वम् । (पीवन्, पीवरं) कनिष्करच् । (स्थूढं) स्थूल परिग्रहेण । घनो बह्वर्थः । स्तोति स्तोत्रम् । अत्यते- अत्यम् । धुयते धुञ् । सुष्ठ- उद्वान आख्यायते सूक्ष्मम् । दध्नते दध्नम् । (कृशं) कृश तनूकरणे । तन्यते तनु ॥ ६१ ॥ मीर्येयवाग्मात्रा । श्रुतिं प्रुतिः । लयने लयः । लिश अल्पाभावे, लिश्यते लेशः । कणति निमालति कणः । अणल्लपु । अतिगयेनाल (अलीय इ०), इष्टनीयमुनी । (कनीयः) युगाय्यो कन्यतस्याम् (सू०) । अतिशयेनाणु- अणीयः, तुष्टिष्टे- यस्तु (सू०), टेः (सू०) इति टेलोपः ॥ ६२ ॥ प्रभवति प्रभूतम् । प्रचोयते प्रचोयने वा प्रचुरम् । प्राज्यते प्राज्यं, प्रर्षणार्जं (र्षो) यने वा । न दध्नमदध्नम् । पंडने बहु । (बहुलं) प्राग्गन्तव्यार्थोपलः । पूर्वते पुरु । पूर्वति ह्यते पुरुहु । अनिशयेन बहु भूयश्च, बहुलोपांभूवबहोः (मू०), इष्टस्य- पिड्च (सू०) इति भूउदेशो विद्गमनश्च । स्फिरयते स्फिरम् । भूरि भूरि ॥ ६३ ॥ शतादयं परः- शत (पाःशता अपि), यत्- वशार्थो द्रष्टव्यताय तत्त्वा परःशताः शतस्तुतानि (उ० रा०), पारम्पर्यादिव्याप्तुः । श्रीभोजस्तु परःशतं निपात मन्यते, यथा परोवरः, परोक्षम् ॥ ६४ ॥ (गण्येयं) उणादौ गण्येयः । (गणिन्) कर्मणि क्तः । समति समं सर्वार्थं सर्वनाम, यथा- सूर्यः समेषां समः । सर्वेति सरति वा सर्वम् । वेदति विश्वम् । नास्ति शेषमस्याशेषम् । हनी वेष्टने, कृत्स्ने व्याप्यतेनेन श्रृत्तम् । समस्यने- एकीक्रियते समस्तम् । निरुप्तं खिलाच्छून्यात्रिखम् । नास्ति खिलमस्याखिलम् । निष्कान्तं शेषाशेषम् ॥ ६५ ॥ संगतमप्रमन्य ममर्षं, गर्भं प्रसते वा । सह कलाभिर्गर्भेर्वर्तने सक- एम् । न सखं मित्रमनाडम् । पितृति पूर्वति वा पूर्वम् । पूर्णमिलेष्टे । आदिशब्दादभिप्रादे । नास्त्य- नमस्यानूनम् । (घनं) पूर्वाघनं (सू०) इति साधुः । निर्यन्मन्त्र व्यवधानमस्य निरन्तरम् । सदा- न्यगे पथ्यने सान्द्रम् । निर्विडं निर्विडसं (छे) गाडं [निरन्त्रे] च । ऐव्यने क्षिप्यते पेलवम् । विर- लन्तर विरलम् । तन्यते तनु । शिपिलं श्य च ॥ ६६ ॥ संभूता आपोत्रिगुणवरात्मनीय, द्रव्यन्तद्रव-

समीपे निकटासन्नसंनिहृष्टसनीडयत् ।
 सदशाभ्यास(श)सविधसमर्थादसवेदशयत् ॥ ६७ ॥
 उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोव्ययम् ।
 संसक्ते त्वव्यवहितमपटान्तरमित्यपि ॥ ६८ ॥
 नेदिष्ठमन्तिकतमं स्याद् दूरं विप्रकृष्टकम् ।
 दयीयश्च दधिभ्रं च सुदूरे वीर्धमायतम् ॥ ६९ ॥
 वर्तुलं निस्तलं वृत्तं बन्धुरं तूष्णतानतम् ।
 उच्चप्रांशूक्षसोद्गमोच्छ्रितास्तुद्ग्रेथ धामने ॥ ७० ॥
 न्यदनीचखर्वह्रस्वाः स्युरवाग्मवनतानतम् ।
 अरालं वृजिनं जिह्वामूर्मिमत्कुञ्चित नतम् ॥ ७१ ॥
 आविष्टं कुटिलं भुजं वेष्टितं यकमित्यपि ।
 ऋजायजिह्वप्रगुणौ व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ॥ ७२ ॥
 शाश्वतस्तु ध्रुवं नित्यसदातनसनातना ।
 स्थास्तुः स्थिरतर स्थेयानकरूपतया तु यः ॥ ७३ ॥

सर्गेभ्योपईत् (सू०) । निचन्नाति निकट, सप्रोदयेति (सू०) कटच् । आसीदिति स्मासप्रः । संनि-
 हृष्यते स्म सानकृष्टः । समान नीडमस्य सनीडं, सविधमर्णोदसमर्थादसवेदशयेषुपार्श्वे (सू०)
 इति सामीप्य लक्षणयात्र । समानो देशोऽस्य सदेत । अभ्यस्यतेवाप्यतेभ्यःस' । (सविध ६०) समाना
 विधा मर्यादा वेशव्यास्य ॥ ६७ ॥ कण्ठस्य समीपमुपकण्ठम् । अन्तोऽस्यास्त्रीत्यन्तिकः । अभ्यर्णते-
 भ्यर्णः, अभेष्टाविदूरे (सू०) इतीडभावः । अभिमुखमप्रमस्याभ्यप्रम् । अभित इति निपातः, अभे-
 स्तसिर्वा । नास्ति पतेन तिरस्करिष्यान्तर व्ययश्च त्रापगतम् ॥ ६८ ॥ अतिशयेनान्तिकं नेदिष्ट, नेदी-
 योति, अन्तिकवाढयानेदसाधौ (सू०) । दूरात्र दूरम् । अतिशयेन दूरं दूरं यः, स्थूळदूरोति (सू०)
 यणादि पर लुप्येने पूर्वस्य च गुणः । दृणाति दीर्घम् । अयम्यत आवतं, आवतते वा ॥ ६९ ॥ वर्तते
 भ्रमति वर्तुलम् । निर्गतं तलं प्रतिष्ठास्य निस्तल, भूमौ नास्ते तत्र वा रजो न तिष्ठति । यन्नाति गर्ति
 बन्धुरम् । (उन्नतानत) उन्नतं सद्गुणाधिवशादीपन्नं, यथा- कण्ठस्य तस्याः स्तनगन्धुरस्य (कु० म०) ।
 उर्ध्वयत उर्ध्वम्, ष, उदथो वा, आचपगचादिवत्- मयूरव्यंसकादिर्वा (सू०) । प्राशुने प्राशु ।
 उन्नमति स्मोन्नतम् । ऊर्ध्वमभ्रमस्योदप्रम् । ऊर्ध्वं ध्रयति स्मोच्छ्रितम् । तुज्यादत्ते तुङ्गम् । उच्चुह्य-
 सुदुरं च । वमति वामोऽस्य वा वामनः ॥ ७० ॥ नियतमवाते न्यह् । नित्र चीयते नीच, नीदे-
 र्वियतेस्य वा । खर्वति खर्वः । ह्रमति ह्रस्व । अवनतमप्रमश्यावप्र, अधोमुखमित्यर्थः । अवनमति
 स्मावनतम् । आनमति स्मानतम् । इयति- अराः सन्ति वास्य- अरालम् । वर्णते वृजिनम् ।
 जी(ही)यते जहाति वा जिह्वम् । (ऊर्मिमत्) ऊर्मयो भङ्गाः सन्त्यस्य । (कुञ्चित) कुञ्च गति-
 वैकृत्ये । नमति स्म नतम् ॥ ७१ ॥ आविश्यत आविष्टम् । भुजो कौटिल्ये, भुजम् । वेष्टति वेष्टितम् ।
 ययति वक्, रक् । भङ्गुर च । इयति ऋज्यते वा ऋजु । श्रुष्टे गुणोऽस्य सदृशो गुणेन मौर्व्या वा
 प्रगुणः । व्यस्ते विपर्यस्यते स्म व्यस्तम् । आश्लत्येकीभवति- आकुलम् ॥ ७२ ॥ शाश्वतः शाश्वतः,
 अव्ययानांभम त्रेपिलोयः (वा०), आराच्छभनेनेष्यते (इ०) । शाश्वतेकोपि । ध्रुवः, ध्रुव स्थैर्यं ।
 नियतं भवं निय, लानेर्भवे (वा०) इति ल्यप् । (सदातन इ०) सदाभवः सनाभवश्चेति, सार्यं
 निरमिति (सू०) व्यस्तुद् च । तिष्ठति तच्छीलः स्थास्तु, ग्लाजिस्थयगन्तुः (सू०) । अतिशयेन
 स्थिर स्थेयान्, त्रिगस्थिरेति (सू०) स्थादेशः ॥ ७३ ॥ एकरूपो निर्विकार । निरवधिः कार्य

कालव्यापी स कूटस्थः स्थावरो जङ्गमेतरः ।
 चरिष्णुजङ्गमचरं, त्रसमिद्गं चराचरम् ॥ ७४ ॥
 चलनं कम्पनं कम्पं चलं लोलं चलाचलम् ।
 चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ॥ ७५ ॥
 अतिरिक्तः सन्निधिको दृढसन्धिस्तु संहतः ।
 सन्नसदं कठिनं कूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ॥ ७६ ॥
 जरुतं मूर्तिमन्मूर्तं प्रवृद्धं प्रौढमधितम् ।
 पुराणे प्रतनप्रत्यपुरातनचिरंतनाः ॥ ७७ ॥
 प्रत्यमोमिनयां नव्यो नवीनो नूतनो नवः ।
 नूतनश्च सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु ॥ ७८ ॥
 अन्यगन्धदामनुगेनुपदं क्लीयमव्ययम् ।
 प्रत्यक्षं स्यादेन्द्रियकमत्यध्य (प्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ॥ ७९ ॥

व्याप्नोति स्थितवान् (कालव्यापी) । कूटेनावलम्बेन तिष्ठति कूटस्थः, आमाकाशादिः । तिष्ठति
 तच्छीलः स्थानरः शोकादिः, स्थेराभामेति (सू०) वरत् । जङ्गमात्प्रगिनोऽन्यः (जङ्गमेतरः) ।
 (चरिष्णुः) चरेस्ताच्छील्ये- इण्युच् । श्रेयो गच्छति जङ्गमः, अक्षौष्टिल्येप्यभिधानायङ् (ज्ञा०) । (चरं)
 चरेष्वचि चरिचलिततीति (वा०) वा द्विर्भव आगममथ । प्रसरति चलत्वात्प्रमम् । इङ्गतीङ्गं,
 इति गत्यर्थः ॥ ७४ ॥ चलति तच्छील्यलनं, चलनशब्दार्थादुच् (सू०) । (कम्पनः) कम्पते
 तच्छीलः, युच् । (कम्पः) नमिकम्पीति (सू०) रथ । ह्रस्व विरोधनेसाहोऽलम् । (चलाचलं)
 चरिचरति (वा०) द्विरमागममथ ॥ ७५ ॥ अतिरिच्येतिरिक्तः । सम्यगध्युपरिभवः समधिकः ।
 संहन्यते म्य संहतोऽच्छिद्रः । सन्नस ह्यने, कन्नसडभिनेके । (कठिनं, कठोरं) कठ कृन्तूजवनेऽग्न्या-
 दिनच्- ओरबौणादिहो । कृणानि कृणू । निपय तिष्ठति निष्ठुम् । (दृढ) दृढ दृढो, के, दृढो बल-
 यति साधुः (दृढ स्तूलपदयोः) ॥ ७६ ॥ जरयति जरुतम् । मूर्च्छति मूर्तम् । नवीनायां श्येके । प्रौढाने
 सा प्रौढम्, प्रादुहोडोदिधिनि (वा०) इतिः । (एधितं) एय दृढो । पुतामि नव (मय) पुता-
 णम्, नपुसामि (वा०) । (प्रतन, इ०) पुरा- तनतौ प्रोत्सव भवार्थे (नधपुराणेप्रात्) । पुरा-
 मय चिरमं, पारंपरिकमिति (सू०) श्चुरात्, निर्गन्धान्तरम् ॥ ७७ ॥ प्रतिनवममनस्य प्रथमः ।
 अर्धं नूतनेभिरन, पु श्रुती । नव एव नव्यः । (नवीन इ०) नवस्तनूभवे तनूतनस्त्वयस्त्वयाः
 (वा०), वरत् । मयस्कथ । सुपु कुलित धिरने म्लयने वा सुकुमार, कुनर क्रीडायाभिरनद्रा ।
 मृदने मृदु । (मृदुलं) गुणतातृतिने सप् ॥ ७८ ॥ अन्यगन्धन्यह- वान्तोऽव्ययताभागादेवन्
 अक्षस्य पञ्चादन्वधन्, अक्षो रयो रक्षणे । पक्षस्य क्मत्स्य पञ्चादनुदं, पञ्चादधेऽव्ययमाव । अनु-
 गच्छतगुणं, यः । तनूतनं (अन्यह्, अनाथ, शत्रुर्दं च) अव्ययं नाते, श्रवणं तु द्रष्टाः
 (अन्ययं, अनुपदं च) । शक्तिनी प्रतिपत्तं प्रत्यक्षं अत्यदम सान्त धर्मेतितायया (वा०) इति
 समाप्तः । इतिषेपु भवनेन्द्रियदम् । अक्षेयचित्तमप्राप्तं, तदतिच्छन्दनजपधम् ॥ ७९ ॥ एव तनन-

एकतानोनन्यवृत्तिरे(रै)कायैकायनादापि ।
 अप्येकसर्ग एकादशोप्येकायनगतोपि सः ॥ ८० ॥
 पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या अथास्त्रियाम् ।
 अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमम् ॥ ८१ ॥
 मोघं निरर्थकं स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुत्त्वणम् ।
 साधारणं तु सामान्यमेकाकी त्वेक एककः ॥ ८२ ॥
 भिन्नार्थका अन्यतर एकस्थान्येतराद्यपि ।
 उच्चावचं नेकभेदमुच्चण्डमवलम्बितम् ॥ ८३ ॥
 अरुनुदं तु मर्मस्पृगवाघं तु निरर्गलम् ।
 प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपपु च ॥ ८४ ॥
 वामं शरीरे सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणम् ।
 संकटं ना तु संवाधः कलिलं गहनं समे ॥ ८५ ॥

विच्छिन्नो विस्तारोऽस्यैकतानः । अनन्यैकरूपा वृत्तिर्यपारोऽन्यन्यवृत्तिः । एकमप्य पुरोगत हेयमस्यैकाग्रः,
 स्वार्थेऽण्वा । एकमयन गतिरस्यैकायन । एक सर्गो निधयोऽस्यैकसर्गः । एकमयनं गतः (एकायन-
 गतः) ॥ ८० ॥ आदीयते प्रथममित्यादिः, धर्मवृत्तिवेद्यजहलिङ्ग, दया- आदिर्गमकूलम् । धर्म-
 वृत्तित्वे भवे यत्, आद्यो वाच्यलिङ्गः- अन्त्यतः । पूर्वति पूर्वः । पुरो भव. पौरस्त्य, दक्षिणः पश्चात्पुर-
 सस्त्यक् (सू०) । प्रयते प्रथम । आदिमोऽपि मध्य । अमत्यन्तः, धर्म(मि) वृत्तित्वेऽप्यत्र लिङ्गः, यथा-
 कुलस्थान्त प्रभु स्त्रियः । जघने भवो जघन्यः, दिगादिभ्योयत् (सू०) । चरति, चरमः । पश्चाद्भवः
 पाश्चात्यः- पश्चिमः, दक्षिणपश्चात्पुरसस्त्यक् (सू०), अप्पादिपश्चादिमच् (सू०) । अन्तिमोऽपि ॥ ८१ ॥
 मुष्णन्त्यास्मिन्मोघः, न्यङ्क्वादिवात् (सू०) कुत्वम् । (स्पष्टं) स्पष्ट वाघनस्पर्शनयोः । स्फुटति
 बहिः प्रकाशते स्फुटम् । प्रकृष्ट व्यज्यत स्म प्रव्यक्तम् । उद्वणः युत्त्वणं, पृषोदरादित्वात् (सू०) पक्षे
 ल । एतौ पूर्वत्र संवधनति । उदतमुत्कटमुदितं च । समाननाधारणमस्य साधारणम् । समान मान-
 मस्य सामान्यं, भवे(स्वार्थे) ध्वञ् । (एकाकी, इ०) एकादाकिनिचासहाये (सू०), चत्कन्-
 लुक्तौ च ॥ ८२ ॥ भिन्न इत्यर्थः । त्रोन्यार्थः सर्वनाम, यथा- उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचं [च्यं]
 (निरुक्तं) । एत्येकः, यथा- इत्येके मन्थन्ते, यत्कात्याः- प्रधानान्यासहायेषु सहायार्थं चैक इध्यते ।
 अनिलन्य, अप्यादि (उ०) । (अन्यतरः) तत्पश्चात्- अल्पाचूनरवत् (सू०) । एति- इतरः ।
 उदक्वावाक्चोवावन, उभर्तं वावनत च वा, मयूरध्वजगादि. (सू०) । नेकशब्द मुष्णपति (सू०)
 समासात्, नानाप्रकारमित्यर्थः । उच्चण्डते- उच्चण्डम् । अवलम्बतेवलम्बित [म्वन]म् । अत एव
 उच्चण्ड जानुलम्बि चेति पेटुः । केचित्त्वविलम्बितमित्याद्युत्तरार्थमाहुः, उच्चण्डमुत्तालमिति हि
 सभ्याः ॥ ८३ ॥ अर्होपि तुदत्यर्हनुदं, विध्वंसोस्तुदः (सू०) इति खच् । (मर्मस्पृक्) स्पृश उप-
 तापे, मर्मव्यथकमित्यर्थः । निष्कान्तमर्मलाया निरर्गलमानयन्प्रणम् । उद्दाममुच्छृङ्खलं च । (प्रसव्यं,
 अपसव्य) प्रगतं- अपगत सव्याद्वामादित्यर्थः, सव्यशब्दो हि- आराच्छब्दवद्द्वामदक्षिणार्थः । प्रतीपं कूला-
 त्प्रतिकूलं, लक्षणया विरुद्धार्थं प्रतिलोमवत् । अपतिप्रत्यपपु, कु, सुषामादिवात् (सू०) पत्वम् ।
 विपरातं विलोमं च ॥ ८४ ॥ वरुणे वामम् । सूयते सव्यं, पु प्रसवे । शरीर इत्येव । अपकान्तं सव्या-
 दपसव्यम् । दक्षिण, दक्ष इत्यौ । सकटस्याङ्गनाति सकट, संशोदधकटज्वा (सू०), विशेष्यलिङ्गम् ।
 पुलिङ्गस्तु संशङ्गाश्च्यन्तेस्मिन् संवाधः । कष्टयते क्षिप्यतेऽन्यत्कलिलम् । गात्रते व्याप्यत्वाद्गहनम् ॥ ८५ ॥

संकीर्णं संकुलाकीर्णं गुण्डितं परिवापितम् ।

ग्रन्थितं संदितं दृढं विसृतं विस्तृतं ततम् ॥ ८६ ॥

अन्नगर्भं विस्तृतं स्यात्प्राप्तप्रणिहिते समे ।

वेदितप्रक्षिप्ताष्टचलिताकम्पिता धृते ॥ ८७ ॥

मुक्तगुलास्तानि शृताविद्वक्षितेरिताः समाः ।

परिक्षितं तु निवृतं मृषितं मुपितायंकम् ॥ ८८ ॥

प्रवृद्धममृतं न्यस्तनिमृष्टं गुणिताहते ।

निदिग्धापचिते गृह्युक्त गुण्डितरूपिते ॥ ८९ ॥

दृतावकीर्णं उद्गूणाद्यते कारितशिक्षितं (काचित्ताक्षिप्यते) ।

प्राणघाते दिग्धलित समुदकाद्धते सम ॥ ९० ॥

वेष्टितं स्याद्वलयित संवीतं रुद्धमावृतम् ।

रुग्ण भुमेथ निशितक्षुतशातानि तैजिते ॥ ९१ ॥

म्याद्विनाशोन्मुखं पक्कं ह्रीणहीतौ तु लज्जिते ।

वृत्ते तु घृतवावृत्तो संयाजित उपाहितः ॥ ९२ ॥

सकाशेते संकीर्णं निरन्तर व्याप्तम् । सकोलनि निरन्तरीमरानि मुकुलम् । घृतान्पूर्वत्र मवधन्ति व्यास्य-
धन्वत् । (मुण्डित) मुडि बन्धने । (परिवारितं) परिपूर्वो वदिमुद्रनायः, यथा—मद्यापरिवापके
(सू०) । सहित दिन यत्रेति सदेतं, दोषखण्डने । सदानित सयमिनं बद्ध निगडिन ब । दृढं, दृढी
ग्रन्थे । विघटित स्म विनीयते स्म तन्वते स्म (विमृतं, द०) ॥ ८६ ॥ स्यूनेष्वंवेदितमन्तरातम् ।
प्रणि शिवने स्म प्रणिहितम् । (वेष्टित) वेष्ट चलय । (प्रक्षिप्त) इति गल्लयं । घृत् घृत् वेत्युभयः
पाठ । प्रक्षेपितस्तारिणो रुद्रिभान्देतिवति ॥ ८७ ॥ (मुक्त, मुक्तं), मुदविदेति (सू०) वा
निग नन्वम् । अम्यते स्मन्वम् । निगम्यते स्म निगम्यम् । अविष्यते स्माविद्वम् । परिक्षिप्यते सम-
न्नाद्वेष्ट्यते स्म परिक्षिप्तम् । नियत त्रियते स्म निगम्यम् । परीतं परितेष्टं कालं परिक्षुत परिवारितं
च । मुपि क्रयादिः, मृषिर्वादिः ॥ ८८ ॥ अद्गुष्टे स्म—एकादिगृह्येकान्तरेणम्यग्यते—अद्-
तम् । द्वे द्वे तुम्यथे । गुण्डित गुण्डितमातु । रुद्धिर्लज्जितो व्यास्ययः, यथा—अन्ननिरीक्ष्ययितः
(क्षि०) । प्रवृद्धे, प्रवृद्धि, व्यवहते, निमज्जते, गम्यते, आह्वयते, निदिष्यते, उपवीयते, गुप्यते,
गुप्यत, गुप्यते, रूढ्यते ॥ ८९ ॥ दृष्टे, अद्गुष्ट, उद्गूति । दृढमत्र विधेयम् । (उद्-
गूत्) गु । उद्गमे । काशेति जिह्वा काशे । प्रायत स्म प्राय, मुदविदेति (सू०) वा निग
नन्वम् । समुदक्यते समुदक, अगोलादने (सू०) इति ज्ञाप्ति ॥ ९० ॥ रुग्ण. राजतोम्य वनयि-
तम् । (गवर्त) वेत्न कवरण । (रग्ण) द्रो मद्ग । (भ्रम) भुत धेतिष्ये । (शल, मिशन) घो
तन्मद्ग, ग० उ० रुग्णरग्णम् (सू०) इति वेदम् । उपसर्गप्रथम्यत् । विनिशतौ च । (रुग्ण)
रुग्ण्यते । (नेष्टित) निष निषते ॥ ९१ ॥ पक्कं स्म पक्क फलादि, पक्वे च (सू०) इति निग
वदम्, आधुन—अप्य फलाद्यान्ता. (धन्व०) । जिह्वेस्म (ह्रीणहीतौ), मुदविदेति (सू०) वा
नन्वम् । त्रियत इत् । वर्तते दृष्टे वा दृष्ट । वृत्त, घृत्—वातु वरत्त, वर्तते]. इयनगुड्ग ११-
व्यवृत्तदिने वेत्त, लक्ष्येति—हो पयतनामनेति—अनन्त वेत्त) मट्टि । उपाययते स्मोपहित.
॥ ९२ ॥ (रुग्ण) रुग्ण्यते । (रग्ण) रग्ण्यते, रुग्ण्यते (ग०) । (रुग्ण) रुग्ण्यते

- प्राप्यं गम्यं समासाद्यं स्यत्वं रीणं स्तुनं लुतम् ।
 संगृहः स्यात्संकलितोवगीत स्यात्तमर्हणः ॥ ९३ ॥
 विविधः स्याद्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ।
 अवरीणो धिकृतश्चाप्यवधस्तोवचूर्णितः ॥ ९४ ॥
 • अनायासकृतं फाण्टं स्वनितं ध्वनितं समे ।
 बद्धे संदानितं सूतमुद्धितं संदितं सितम् ॥ ९५ ॥
 निष्पक्वे कथितं पाके क्षीराज्यहविषां शृतम् ।
 निर्वाणो मुनिवद्व्यादी निर्वातस्तु गतेनिले ॥ ९६ ॥
 पक्वं परिणते गूढं हृक्षे मीढं तु मूत्रिते ।
 पुष्टे तु पुषितं सोढे क्षान्तमुग्रान्तमुद्धते ॥ ९७ ॥
 दान्तस्तु दमिते शान्तः शमिते प्रार्थितेर्दितः ।
 ह्यस्तु ह्यपिते छल्यच्छादिते पूजितेश्रितः ॥ ९८ ॥
 पूर्णस्तु पूरिते क्लिष्टः क्लिशितेवसिते सित ।
 शुष्पप्लुष्टोपिता दग्धे तष्ट्वष्टौ तनूकृते ॥ ९९ ॥
 वेधितच्छिद्रितौ विद्धं विखचितौ विचारिते ।
 निष्प्रभे विगतारोका विलीने विदुतदुतौ ॥ १०० ॥

रणे । विरुद्धमवगीयतेवगीतः ॥ ९३ ॥ विविधः विधा प्रसारोऽस्य विविधः । बहुरूपः पृथूपो नाना-
 विधश्च । (अवरीण) अवेति विरुद्धार्थः । पूर्णनायध्वस्तोवचूर्णितः, सत्पापपाशेति (सू०) निवि-
 ष्टः ॥ ९४ ॥ क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलमिलितविरिच्छफाण्टवाटानीति (सू०) फण्टः फाण्ट साधुः, त्रिफला-
 कपायादिसारम् । (स्वनितं, ध्वनितं) मनस्तमगोरन्यत्रेत् । (सदानितं) दान अवखण्डने । (मूतं)
 मूद् बन्धने । यतेत्यतीति (सू०) इत्वे- उद्धितं सद्धितं च । विष बन्धने, सितः ॥ ९५ ॥ नि शेषेण
 पक्व निष्पक्वम् । आतेः धर्पेण शृतं पाके (सू०) इति साधुः । निर्वाते स्म निर्वाणः, वातादन्यत्र
 शान्त्यर्थे साधुः (निर्वाणोऽज्ञाते) । आदिशब्दत्रिराजं मुक्तिर्निर्वृतिश्च, यथा- प्रियं या] दर्शनमेवास्तु
 किमन्यैर्दर्शनान्तरे । निर्वाणमाप्यते येन सारागेणापि चेतसा ॥ निर्वाति निर्वातः, मनो वात इत्यर्थः ॥ ९६ ॥
 परिणमतेवस्थान्तर प्राप्नोति स्म, यथा- परिपक्वार्थः । (गूढं) गू पुराणोन्मेषं, दुग्धोर्द्धवश्च (या०) ।
 (मीढं) मिह सेचने, द्रुलोपेपूर्वस्यदीर्घाण (सू०) । पुष्यति स्म पुष्टम् । पोषति स्म पुषितम् । तद्यते
 स्म सोढ, सहिवहोरोदवर्णस्य (सू०) । (उद्धान्तः) दुग्धम उद्धरणे ॥ ९७ ॥ (दान्तः) दादन्त-
 शान्तपुण्यैर्दन्तैश्चष्टप्रशसा (सू०) इति ष्यन्ता क्ते वा साधुः । एष शान्तादयः । अर्द्धं गतौ
 याचने च, अर्द्धितः । मारणदन्यत्र मिथेहि ह्यमः सामान्येन निपातनात्, यथा- आज्ञापितः, आज्ञप्तः ।
 (अधितः) अंगे पूजायाम् (सू०) इतीह नलोपभावाच्च ॥ ९८ ॥ (क्लिष्टः) क्लिष्टः क्लेशानिप्रयोः
 (सू०) इति वेत् । (सितः) दान्तारमणि, यतिरयति मारवेति (सू०) इत्यम् । (शुष्प इ०) शुष्प प्लुष्ट उच्य
 दादि । (तष्ट इ०) तष्ट्वष्टु तनूकरणे ॥ ९९ ॥ (वेधितः) विष विधातनेकर्थः । डिशोऽस्म डिश्रितः,
 छिद्रं सज्जत वास्य । व्यधे कः, विद्ध । विद् विचारणे, सुखिदेन्देति (सू०) नखं, यदाह- वेत्तिर्प्र-
 यत्तित्य (भ० प०) । नास्ति रोको रोपनमस्यारोकः । (विलीनः) लीङ् द्वीकरणे ॥ १०० ॥

सिद्धे निर्वृत्तनिष्पत्तौ दारिते भिन्नमेदितौ ।
 ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्मुसंतते ॥ १०१ ॥
 स्यादहिते नमस्यितननसितमपचायिताचितापचितम् ।
 गरिवासिते गरिबस्यितमुपासितं चापच्यारितं च ॥ १०२ ॥
 संतापितस्तु ततो धूपितधूपायितौ च दूनश्च ।
 हृष्टो मत्तस्तृतः प्रहृष्टः प्रमुदितः प्रीतः ॥ १०३ ॥
 छिन्नं छातं दूनं दूतं पातं धितं छितं वृषणम् ।
 सस्तं दस्तं द्रष्टं स्कात्रं पजं च्युतं च गलितं च ॥ १०४ ॥
 लब्धं प्रातं विलं भायितनासादितं च भूतं च ।
 अन्येषितं गवेपितमन्यष्टं मार्गितं मृगितम् ॥ १०५ ॥
 आर्द्रं सार्द्रं क्लिष्टं तिमितं तिमितं समुद्यमुत्तं च ।
 प्राणं प्रातं रक्षितनमितं गोपायितं च गुतं च ॥ १०६ ॥
 अवगणितमथमनाचराते अयमानिते च परिभूतम् ।
 न्यस्तं त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुन्मृष्टं ॥ १०७ ॥

(भिन्न ६०) भिदिः— द्यादिबुरादिभेदे वा— इट् । ऊतं, ऊती तन्मुसंताने, ऊः, लोपोभ्योर्कञ् (सू०) ।
 स्यूतं, सिउ तन्मुसंताने, स्यूः, श्रुडिनि (सू०) वस्त्रोपरम् । उत, वेन् तन्मुसंताने, ऊः, संयमारणम् ।
 तन्मुभिः संयने विसृते ॥ १०१ ॥ (नमस्यितं, इ०) नमं वरिवडति (सू०) नमः पूजाया वयच्,
 ययस्वयिभाषा (सू०) इति यस्य वा लोपः । (अपचायितं, इ०) अपचितश्च (सू०) इति चायेर्वा
 साधुः । पूजितं च । गरिबः परिचर्यायां वयच् ॥ १०२ ॥ (संतपित इ०) तपिषुरादिर्वादिश्च ।
 (धूपित इ०) धूपयति (सू०) अयः, आवाद्ययआर्षधात्रेका (सू०) । (दूनः) दूट् परिश्रमे,
 स्वाद्यभोदिनः (ग०) इति निष्ठा नन्वम् । प्रहृष्टादौ स्म प्रहृष्टः, छात्रेनिष्ठावम् (सू०) इति
 हस्तः ॥ १०३ ॥ हृष्टादिभ्यश्च (सू०) इति नत्वे ह्यम् । छे छेदने, शच्छोन्वतारम्भाम् (सू०)
 इति वा (छातं, छितं) । दूनं लब्धे, अस्मादायम् । दो अवगमने, अस्माद् दानेस्वयतीति (सू०)
 इत्ये दिनम् । दृष्टयते स्म दृक्, ओत्रध् छेदने । रक्षन, रक्षन्दिह गतिगोचरायोः । पण, पद गती ।
 एते हस्तादेः पनितेर्धे पठन्ते ॥ १०४ ॥ पातं कर्मणि, प्रातनगितिने समे इति कर्तरि । विधुः, विदु
 क्षाभे । भावितं, भू प्राप्ते, आधुनद्वा (ग०) इत्यन्व वा णिन्, पते भूतं, यथा— इयंभूतम् ।
 भाषा देनं, आटः पद पश्ये णिन् । अन्येषितं, जेयु जेयु गेयु गर्ता । अन्यिष्टं, द्येः तीयमदेति (सू०)
 वेद् । गवेप मार्गणे । मार्ग अन्येदये । मृग अन्येदये ॥ १०५ ॥ आ—अद्यने— खाद्रः पश्यादिः । समुद्येन
 गुणेन यनेन इति सार्द्रः । तिम तिम आदीपये । समुद्रं, इ०) उन्मो ह्यस्ते, मुद्रिरोन्मेते (सू०)
 वा गतरम् । (गोपायितं, इ०) गुपे, आवाद्ययआर्षधात्रेका (सू०) ॥ १०६ ॥ (अवगणितं)
 अवसति विपश्येधे । अवमत्तं, मन हाने । अवमानितं, मतिषुरादि, मन पूजायां वा । अनादन च ।
 ईदने ह्यम्, ओट् ह्यस्ते, निष्ठा नन्व (ओदितश्च १, पुनार्यागेति (सू०) इत्यम् ॥ १०७ ॥
 (उत्तं, उदितं) ऊ वनिवदी मन्दारायम् । (अभिहितं) अभिर्गो वच्— उत्तम्यः, दपतेर्दं (सू०) ।
 (गुदं) गुः अवगमने— अनिट् । (गुदितं) गुपिष्वयेपने वेद् । मनु आवाद्ययनेनमन्मनितं, दृती-
 यदृतीनमन्दिशस्तेन सेदपिषितवत्तद्वद्वतः (सू०) इति पिच्छे, वन्पिषा (सू०) इति

उक्तं भाषितमुद्धितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपिते ।
 बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमयसितावगते ॥ १०८ ॥
 ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् ।
 संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् ॥ १०९ ॥
 ईलितशस्तपणायितपनायितप्रश्रुतपणितपनितानि ।
 अपि गीर्णवर्णिताभिप्लुतेडितानि स्तुतार्थानि ॥ ११० ॥
 भक्षितचर्वितलिप्तप्रत्यवक्षितगिलितखादितप्सातम् ।
 अभ्यवद्वृताञ्जजग्धप्रस्तमलस्ताशितं भुक्ते ॥ १११ ॥
 क्षेपिप्रक्षोदिष्टप्रेष्वरिप्रस्थविप्रवंहिष्टाः ।
 क्षिप्रमुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुप्रकर्षार्थाः ॥ ११२ ॥
 साधिप्रद्राधिप्रस्फेप्रगरिप्रद्रासेप्रवृन्दिष्टाः ।
 वादव्यायतबहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये ॥ ११३ ॥
 इति विशेष्यनिघ्नवर्गः । १ ।

निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनात् । मतं तु मन्यते । वेत्तेस्तु विदितं, निष्ठा । प्रतिपन्न, पद गतौ, सर्वे गल्पर्या
 ज्ञानार्था इति ॥ १०८ ॥ ऊर्युर्गुरौ तु विस्तारेङ्गीकारे च गतिसंज्ञाः (ऊर्पादिर्चिञ्चावध), तेन
 ऊरीकृतमपि । (संगीर्ण) सम.प्रतिज्ञाने (सू०) इति संगीरङ्गीकारार्थः, गृ शब्दे ॥ १०९ ॥ ईक्षितं,
 ईडं तुल्यौ, ढलयोरेकत्वम् । (शस्तं) संस्रु स्तुतौ । (पणायित, इ०) पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च,
 आयादयआर्धधातुकेवा (सू०) । अपि स्वार्थे, उपसर्गे इत्येके । गीर्णं, गृ शब्दे ॥ ११० ॥ लिप्तस्याने
 लीवं पेटुः । (प्रत्यवक्षित) प्रत्यवपूर्वः स्यतिर्भोजने वर्तते । (गिलित) गृ निगरणे, अविधिभाषा
 (सू०) इति स्वत्वम् । (प्सात) प्सा भक्षणम् । (अभ्यवद्वृत्तं) अभ्यववपूर्वो हन् भोजने । अरुते
 स्मात्रं, अदोने (सू०) इति निपातनात्साधु । (जग्ध) अवाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीति
 पक्षे जग्धिः । वाच्य चाग्र-ब्रह्मणो ब्राह्मण इति वीतदम्भस्त्वस्त्वमपः । असमतः प्रणाप्यः स्याद्यद्युच्यः
 प्रियदर्शनः ॥ वैरागिको विरागाहः शसितस्तु मुनिश्चिः । ईष्यात्तु बुह्नो गोष्ठश्रोत्र्यद्वेष्टा स्वगोदन ॥
 [गोष्ठधः, अचतुरेति (सू०) साधु] । तीक्ष्णोपायेन योन्विच्छेदस आय शूलिको जनः । गेहेष्टो गृहे-
 नर्दी पिण्डीष्टोप संस्कृतः । व्युत्पन्नदहनधुग्गा अन्वेष्टानुपदी समौ ॥ नीलीरागः स्थिरभ्रदो हरिराग-
 कोन्यया ॥ आसीन उपविष्टः स्पर्द्धास्त्रोर्वदमौ हियते । उत्पद्य उन्मुद्ये गृह्यः पक्षे (स्वे) न्युत्पद्यस्त्वयो-
 मुखे ॥ १११ ॥ अतिशयेन क्षिप्र. क्षेपिष्ठः । एव ध्रुव. क्षोदिष्टः । अतिशयेन प्रियः प्रेष्टः । एवमुक्-
 वैमिष्ठः, प्रिय स्थितारोर्विति (सू०) प्रत्यस्त्ववर्द्धादेशाः । स्थूल. स्पर्द्धाः, स्थूलद्वयुवेति (सू०)
 यणादिल्यते पूर्वस्य च गुणः । बहुलो बाह्वृत् ॥ ११२ ॥ अनिष्टप्रेन वाटं सगधिष्ठं, अन्तिककाट्योर्नेद-
 साधो (सू०) । एवं दीर्घो द्राधिष्ठः । रिशरः (बहु) स्फोटः । गुरुगारुष्ठः । हम्भो हासिष्ठः । वृन्दमको
 वृन्दिष्टः, प्रियस्थेरेति (सू०) आदेशः । वाच्यं चाग्र-प्राम्ये प्रामेयकप्रामाणावाधिश्रो बलादृते ।
 चोपते मुपित मुष्टं स्पष्टं तु नवोन्नतम् ॥ उत्ताडितोन्मूलितायमुद्धर्तं वर्द्धने वृद्धम् । आवर्तं निचित पूर्णं
 पूरितं निभूने भूतम् ॥ प्रतीतिप्रतं प्रविष्टं स्वादन्तर्गद निरर्थके । न्यायिन स्यादथः क्षिप्त निप्तमूर्धमुद-
 यितम् ॥ स्फोटवितं चतुर्थं तु तुल्यं तुल्यमस्थितम् । आशरे भिग्वसृष्टकः खाचरे धुरेत, ? भूविनी ॥
 प्रचर्चितं प्रतीत द्वेष्टामृष्टाक्षिगताः समाः । शशानं शीनेनेतेनीतं प्रसन्नवद्यो स्फुटे ॥ ११३ ॥
 इति विशेष्यनिघ्नवर्गः । १ ।

प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यः संकीर्णं लिङ्गबुधयेत् ।
 कर्म क्रिया तत्सातत्ये गम्य स्थिरपरस्परः ॥ १ ॥
 साकल्याङ्गवचने पारायणतुरायणे ।
 यदृच्छा स्वरिता हेतुशून्या त्यास्या (त्या) विलक्षणम् ॥ २ ॥
 शमयस्तु शमः शान्तदान्तिस्तु शमयो शमः ।
 अथदान कर्म वृत्तं कामदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥
 यथाक्रिया संवननं मूलकर्म तु कामणम् ।
 विधूननं विधुवनं तर्पणं प्रीणनाशनम् ॥ ४ ॥
 पर्याप्तिः स्वात्परिघ्राणं हस्तघा (वा) णमित्यापि ।
 सेवर्न सीवनं स्यूतिर्विदरः स्फुटनं मिश्रः ॥ ५ ॥
 आक्रान्तमभीषद्भूः संवेदो वेदना न ना ।
 संनूच्छनमभिव्यातिर्याज्या मिश्रार्थनार्दना ॥ ६ ॥

प्रकृत्यद्यैः प्रकीर्णैश्च लिङ्गबुधयेत् । प्रकृता (यथा)— अरस्तराः सायां यन्ति, अरस्तरानि
 धनानि ददन्ति [वक्ष्यन्ति ददन्ति] । प्रत्यये (यथा)— लिङ्, शान्तिः, नृसंकेतः (मू०)
 स्फुट च— आश्रितं, तान्त्रम् । अर्थेन तु (यथा)— कर्मैव कामणम् । आरुह्यार्थमेवार्थान्
 (यथा)— यदृच्छा स्वरिता, शमयस्तु शमः । (कर्म, क्रिया) मादकर्मैव मन्त्रिन् (सर्वार्थान् मन्त्रिन्),
 शमः शम (मू०) । श्रियः संतत्ये गम्यमाने, अर्थे च परे च— अरस्तराः सायां यन्ति, अर्थे च परे
 च यत्र तदास्तरं कृत्वा वा, अरस्तरा क्रियापाठये (मू०) इति साधुः ॥ १ ॥ पारमदने येन
 स्रष्टं व्यावृत्तिं पारायणम् । तत्र तु तुरां वा तु, तथा हेतुशून्या— अयन्ते येन स्रष्टं स्रष्टन्ति ततु-
 रायणम् । वा दा— दृष्टा यदृच्छा, यदृच्छायां क्रियतुम् इति (भाष्य०) वाक्यनिर्माणस्युः ।
 स्वेन— ईदं तच्छतः स्वैर्, मये तद् (तत्त्वमावत्त्वतः), स्वेन्य मायो वा । आनननासा,
 प्यस्यन्तेति (मू०) युक्ति मते, वाप्यस्येन (वाक्यस्येन) दृष्टेनान् (मू०), वाप्यस्येति
 निषेधो द्वयोरेकोक्तयोः सादृश्येन तेष्वपि । विपरीतस्यमतेन येनैति विद्वत्तममतिरिक्तित्वः ॥ २ ॥
 (शमयः, ६०) श्रियः श्रियः, यन्ति तु नौदानीयदेवयेति (मू०) वृत्तमवः । कामक्रेषादमावः
 शान्तिलारः श्रियः श्रियः । अथशमयेन— अथशमं शमयेनैव, शमं परिशुद्धं, निवृत्तिमिवेति ।
 (कामदानं) कामनार्थं दानं श्रेष्ठतया इत्यर्थः । कामदानमिति तु युक्तः पाठः ॥ ३ ॥ (वगदिया)
 वगदितम् । वदुवनैवयेति (ग०) इत्येवार्थेन वदुवनं, वदु वचने वा । मूलेऽपि निषेधोऽस्ति ।
 तद्, कर्मैव शमयेन, तदुच्छास्त्रमैव (मू०) । (विद्वन्) पुन निवृ, धूनीनेवेति (वा०),
 स्फुट । विधुवनमिति धू विद्वन्, कुतश्चिद्वदितम् (ग०) इत्येवार्थेन विद्वन् । (अवनं) अव
 मीतो ॥ ४ ॥ नृसंकेतस्य हनपातनं तेषां, तद्वत्त्वं दृष्टं हनपातनं वा । (ईदं वनं) श्रियः श्रियः-
 र्थं (पाठमू०) इति वा दार्पः । सेवर्न स्यूतिः, दृष्टेनान्ति (मू०) कृत् । (विदरः) दृ विदरने,
 दृदेन (मू०) । (स्फुटनं) स्फुटनं दृष्टिः । मेलनं मिश्र, विद्वन्विद्वन्ति (मू०) ॥ ५ ॥
 अनिरुद्धं पठमिदमेव वाक्येऽननमभिषद्भूः, उपसर्गस्यार्थेति (मू०) दार्पः । वेदना, विद वेदने,
 निवृ, व्याप्यमानेति (मू०) युक्, वेदो, यद्विद्वन्विद्वन्ति (वा०) । स्फुटि दृ वेदने ।
 (संनूच्छनं) मुच्छा मोहमुच्छास्त्रः । अनिरुद्धं श्रियः । वचनं वाक्यं, वचनयेति (मू०)
 नर । (अर्दना) अर्द वचनेनैव स्वर्थेनैव, युक् ॥ ६ ॥ (वर्यनं) वर्यं दृष्टमनतो । (शमयनं)

वर्धनं छेदनेथ द्वे आनन्दनसभाजने ।

आप्रच्छन्नमथाश्रायः संप्रदायः क्षये क्षिया ॥ ७ ॥

ग्रहे ब्राह्मी वशः कान्तौ रक्षणक्षणे रणः कणे ।

व्यवो वेधे पचा पाके ह्यो हृतो वरो वृत्तौ ॥ ८ ॥

ओषः पृथि नयोनाये ज्यानिर्जीर्णौ भ्रमो भ्रमौ ।

स्फातिर्वृद्धौ प्रथा स्थातौ स्फुटिः पृक्ती स्तवः स्तवे ॥ ९ ॥

एवा समृद्धो स्फुरणे स्फुरणा प्रमितौ प्रमा ।

प्रसूतिः प्रसवे श्रान्ते प्राचारः क्लमथः क्लमे ॥ १० ॥

उत्कर्षोतिशये संधिः श्लेपे विषय आश्र(श)य ।

क्षिपायां क्षेपणं गीर्णगिरौ घूरणमुद्यमे ॥ ११ ॥

उचाय उत्तये श्रायः श्रवणे जप(य)ने जपः(यः) ।

निगादो निगदे मादो मद उद्देग उद्भ्रमे ॥ १२ ॥

सभाज प्रीतिदर्शने । (आप्रच्छन्न) आपृपूर्वं प्रच्छिन्नानिङ्गनादितानन्दनार्थः, यथा-आप्रच्छन्नं निय-
सखममुम् (मेघ०) । वृक्षारपर्वेणाप्रानतम्राय । (क्षयः) क्षि क्षये, एरन् (सू०) । (क्षिया)
क्षाय हिमाया, अट् ॥ ७ ॥ (ग्रहः) प्रदृश्रिति (सू०) अप् । (प्राहः) बाहुलकाद् घञ्
(भावे) । (वशः) वक्षिष्योक्षपसंक्षयान्, दन् (वा०) । (रक्षणः) यजमाचेति (सू०)
भावे नट् । रक्ष इत्यपठः, गुरोश्चट् । (सू०) इत्यकारः स्थात् । रणन रणः, अप् ।
(वण) वणोवीणायाश्च (सू०) । व्यधन व्यधः, व्यधजगोनुपसर्गे (सू०) इत्यप् । वेधनं
वेध, विध विधाने । पचन पचा, पित्वादट् (पिद्भिशादिभ्योक्) । पक्तिर्बाहुल-
कात् । (हव) ह्व सनसारणेच (सू०) इत्यप् । वरण वरः, मिश्रते वा, यत्कात्यः-
तपोमिरिष्यते यन्तु देवेभ्य स वरो मतः, वृञ् वरणे, वृट् संभक्तौ च ॥ ८ ॥ (ओषः)
उष दाहे । (नायः) त्रिणिभुवोनुपसर्गे (सू०) इति घञ् । (ज्यानिः) ग्लान्ताज्याह्मभ्योनिः (वा०) ।
जरणं जीर्णः, ऋणादिभ्यः कितिठारत् (ज०) । (भ्रमः) घञ् । भ्रमण भ्रमिः, इङ्कृष्यादिभ्यः (वा०) ।
(स्फातिः) स्फायी वृद्धौ । प्रथनं प्रथा, घणदय रिट् । (ग०) इत्यट् । पृक्तिः, पृक्ती सपक्के ।
(स्तवः) ण्णु प्रस्रवणे ॥ ९ ॥ निवा समृद्धाकिर्वेके वेष्टु । एधनमेधा, पिद्भिदादिभ्योक् (सू०) । स्फुरण
स्फुरणा, स्फुर चलने कुटादिः । (प्रमितिः) माह् माने, क्तिन्, यतिस्तृतीनि (सू०) इत्यम् ।
(प्रमा) आतथोपसर्गे (सू०) इत्यङ् । (प्रसूतिः, इ०) यूक् प्रणिगर्मविमोक्तने, पू प्रसवे वा ।
(श्लेपः) श्युतिर्ल क्षणे । (मातारः) घृ क्षरणशील्योः । (क्लमथः) औणादिशेयधञ्, क्लमधुरि-
त्यपपाठः ॥ १० ॥ ऊर्च ऊर्चग (उरुर्चः) । (सवि) उपसर्गेपोक्तिः (सू०) । विषीयतेत्र
विषय, विपिणोति वा, आध्रवस्वानम् । (क्षिपा) मिश्रदिनादट् (पिद्भिशादीति) । गिरणं गिरिः,
इङ्कृष्यादिभ्यः (सू०) । कुटादिवाद् घुरणमाहुः, चुर देगोरणमपि । अउउगमे (ग०) इति निपा-
तनानुसमः ॥ ११ ॥ ऊर्च नयनमनुपारण बोधयः, अवोदेर्नियः (सू०) इति घञ् । (उन्नयः)
बाहुलकाद्-एरन् (सू०) (आयः) त्रिणिभुवोनुपसर्गे (सू०) इति घञ् । (जपः) व्यधजगो-
नुपसर्गे (सू०) इत्यप् । (निगद इ०) स्फुरणने, नैगदनेदिति (सू०) वा घञ् । (मदः)
मदोनुपसर्गे (सू०) इत्यट् । (मादः) सधनादस्वयोऽष्ठदशति (सू०) इति निपातनद घञ् ।
(उद्देगः) ओविज्जी भयचलनगोः, घञ् ॥ १२ ॥ (परिमलः) संज्ञपूर्वकृताद् रुच्यभावः । अयु-

विमर्दनं परिमलोभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।

निग्रहस्तु विरोधः स्यादभियोगस्त्वभिग्रहः ॥ १३ ॥

मुष्टिवन्धस्तु संग्राहो हिम्वे डमरविप्लवौ ।

वन्धनं प्रसितिः स्वारः (तिश्वारः) स्पर्गः स्पष्टोपततरि ॥ १४ ॥

विकारो विप्रकारः स्यादाकारस्तिष्ठग इद्वितम् ।

परिणामो विकार द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥ १५ ॥

अपहारस्त्वपचयः समाहारः समुच्चयः ।

प्रत्याहार उपादानं विहारस्तु परिक्रमः ॥ १६ ॥

अभिहारोभिग्रहणं निर्हारोभ्यवकर्षणम् ।

अनुहारोनुकारः स्यादर्थस्यापगमे व्ययः ॥ १७ ॥

प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्प्रवहो गमनं धहिः ।

वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥

हिंसाकर्माभिचारः त्थाञ्जगर्वा जागरा द्वयोः ।

दिक्छान्तरायः प्रत्यूहः स्यादुपस्तान्तिकाश्रये ॥ १९ ॥

पपत्त्यादिर्दानादिभिः स्वीकारे वर्तते । (अनुग्रहः) ग्रहेः—प्रवृद्ध—(सू०) इत्यप् । नियमनाय प्रहण निग्रहः, निरोध इति पाठ्यम्, विग्रहो निरोध इति वा । अभिसुत्प्रेनेत्यनः (अभियोग) ॥ १३ ॥ समिमुष्टौ (सू०) इति घञ्, सग्राहो मङ्गस्य । डयनं निद्रवो डिम्वः, डीट् गतौ, अग्रप्रक्लहः, लुण्ठयादिरित्येके । डयनं वनरः । (प्रसितिः) पिन् वन्धने । स्तु शब्दोपतादयोः, स्वरति स्वारः । (स्पर्गः) पदधञ—(सू०) इ वन स्तुलउपतापण्य (वा०) इति कर्त्तरि घञ् । (स्पष्टा) वाग्यक-पातृच् (वातरूपे स्त्रियाम्) ॥ १४ ॥ निष्टुष्ट कर्णं निकारः पल्लकारः । (इद्धः, इद्वितं) भावे घनघौ । इद्विताकाराभ्यां भागजानमित्यादौ गोचलीवर्दनयनेन—इद्गितं चेष्टितम् । आकृतिग्रहणमाकारो गुल्लरागधिरिति कौटिल्यो व्याहृत्य, अयं स्वतयोरागतापकत्वादर्शयं मन्यते । विकारेषु त्रयो वर्तन्ते, द्वयोस्तु साम्यं स्वीतयान् ॥ १५ ॥ (अपहारः) हानिरित्यर्थः । उपसर्गवैचित्र्यादर्धनेदः । (समाहारः) अनेकस्वैकप्राप्तावापः । (प्रत्याहारः) एकत्र टोकनं—अप्रादिकविषयेभ्य इन्द्रिगणा-माकर्षणं च । (विहारः) क्रीडानन्वारः ॥ १६ ॥ (अभिहारः) अभिसुत्प्रेने हरणम् । (निर्हारः) मुक्त्या निःसाराकर्षणम् । अनु सादृश्ये । (व्ययः) व्यय वित्तवमु संपे ॥ १७ ॥ प्रारम्भो वदनस्य प्रवाहः कार्यारम्भः, अनिच्छिता जलादेः प्रातिर्गो । (प्रवहः) गोचरसंघेति (सू०) साधु, बाहु-लवादाग्नः । द्वौ द्वौ भिन्नार्थौ, विविध यमनं विवामः, उपरतिमानं यमः, सयमनं संयमः, यमःसमुपनि-विषुचेति (सू०) वा घञ् ॥ १८ ॥ अभिभविर्तुं चरणं नारणोवाटनादिहत्यासाधनम् । (जागरा) इच्छा (सू०) इत्यत्र जागर्तोरकारोमात्रव्य. (वा०) पथे क्वप्, जाग्रोविधिगल्हन्सु (सू०) इति शुभः, पनि तु जागरः । विहन्त्यस्मिन् विष्ण, पार्थैद्वरिषणम् (वा०), निहन्ते कार्यमनेन वा । अन्तरायन कार्यव्यवधानमन्तरायः । प्रतीगन्तु प्रत्यूहः । उर समीपे हन्यते गम्भैरभिभुग्नः, उपर आर्थे (सू०) इति माधु ॥ १९ ॥ नि पूर्वो निक्षिप्तगोमार्थः । सर्वत्रात प्रत्यये सन्नम्, अतो निर्द-शनमुत्सृजिः, उपसर्गं, परितः दानुपमेयम् । समन्तवर्तनं परिगणः । निषि[टि]ता धू कार्य-भारोत्त विपुलमिति प्रतीच्याः, निष्क धनः । (नित्युदीच्याः । (अभिगम) ग्रीहं घन्ती ।

निर्वेश उपभोगः स्यात्परिसर्पः परिक्रिया ।
 विधुरं तु प्रविश्लेषेभिप्रायच्छन्द आशयः ॥ २० ॥
 संक्षेपणं समसनं पर्यवस्था विरोधनम् ।
 परिसर्या परीसारः स्यादास्या त्वासना स्थितिः ॥ २१ ॥
 विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः ।
 संवाहनं मर्दनं स्याद्विनाशः स्यादवदर्शनम् ॥ २२ ॥
 संस्तवः स्यात्परिचयः प्रसरस्तु विसर्पणम् ।
 नीवाकस्तु प्रयामः स्यात्सन्निधिः सन्निकर्षणम् ॥ २३ ॥
 लघोभिलाषो लघने निष्पावः पवने पयः ।
 प्रस्तावः स्यादवसरस्वसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥
 प्रजनः स्यादुपसरः प्रसरः प्रणयः (प्रश्रयप्रणयौ) समौ ।
 धीशक्तिनिष्क्रमोस्त्री तु संक्रामो दुर्गसंचरः ॥ २५ ॥
 प्रत्युत्क्रमः प्रयोगा(युद्धा)र्यः प्रक्रम स्यादुपक्रमः ।
 स्यादभ्यादानमुद्धात आरम्भः संभ्रमस्त्वरा ॥ २६ ॥
 प्रतिबन्धः प्रतिष्ठम्भोवनायस्तु निया(पा)तनम् ।
 उपलम्भस्त्वनुभवः समालम्भो विलेपनम् ॥ २७ ॥

छन्दयति- आह्लादयेते छन्दः, अच् । आशेरतेस्मिन् भावा इत्याशयः ॥ २० ॥ सगृहीतो [वि]क्षेपो
 विप्रकर्षता संक्षेपणम् । एव समसनम् । पर्यवस्थान (पर्यवस्था) । पर्यन्ते समन्ताद्वा सरणं परिमर्या,
 परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाव्यानामुपसह्यानात् (वा०) वयप् । (आस्या) वारुणात्वात् (वा०) सलो-
 प्याम्) ष्यत् । (आसना) ण्यासश्रय्येति (सू०) युच् ॥ २१ ॥ (विस्तरः) प्रथनेवावशब्दे
 (सू०) इति घञ् । विस्तीर्णं ग्रहणं विप्रदः । विविधमसनं व्यासः । (विस्तरः) घञ् । शब्दे निये-
 षाद् (अप्) । संवाहनं स्पर्शसुखमिति तु लक्ष्यम् ॥ २२ ॥ संगतं स्तवनं सस्तवः, धातोरनेकार्थस्य
 चोपसर्गणपोष्यौ योत्यते । समन्ताद्ययनं परिचयः । प्रकर्षणं निकटे सरणं प्रसरः, बाहुलकादप् । नियत
 वचनं नावाकः, तुलाकृत न्यूनाधिक्य क्रयादौ वा । सनिगुर्वौ भाञ् नैकत्वार्थे ॥ २३ ॥ (अभिलाषः)
 निरभ्यो पूर्वोः (सू०) इति घञ् । (निष्पावः) घान्यादनिर्तुमीकरणम् । प्रसङ्गेन स्तवनं प्रस्तावः,
 प्रेदस्तुलुवः (सू०) इति घञ् । प्रस्यति चलति प्रसरः, सूत्रं वेष्टयते यत्र वानार्थम् ॥ २४ ॥ प्रजा
 यतेस्मिन् प्रजनः पशूनां गर्भप्रवृत्तकालः, जनिवधोश्च (सू०) इति षष्ठ्यभावः । (उपसरः) प्रजने
 संतेः (सू०) इत्यप् । (प्रसरः) प्रीत्या प्रार्थनम् । धीशक्तिं प्रज्ञासामर्थ्यमष्ट्या । संक्रामन्त्यनेन-
 सक्रामः, सक्रम इत्येकं, सेत्वादिः, यत्कौटिल्य- मुखसमः संक्रमः । दुर्गं संचगन्त्यनेन, गोचरसंच-
 रेति (सू०) साधुः, पार्श्वं तु संचारः ॥ २५ ॥ प्रयुक्तिः कर्माभ्ये प्रयोगः, प्रकृत्यो युद्धार्थो (योगः) (प्रत्यु-
 त्क्रमः), [प्रकृत्यर्थं प्रत्युदौ प्रार्थौ], प्रत्युत्क्रान्तिर्वा । (प्रक्रम इ०) प्रोपी- आरम्भाय । आभिमु-
 ष्येनादानमभ्यादानम् । उद्धनमुद्धातः, उपोद्धातोपि, यदाहुः- चिन्ता प्रकृतसिद्ध्यर्थमुपाद्धात
 प्रवक्षते । (त्वरा) त्वरेपेतादित्वात् पित्वाद् (पिद्भिदादिति) ॥ २६ ॥ प्रतिष्ठम्भनं रोधः, प्रते-
 स्तम्भेः (सू०) इति पत्वम् । अवनयनमवनायः खल्लोकारः, अवोदोर्नियः (सू०) इति घञ् । निया-
 तनं, यत् निवासोपकारयोः । उपलब्धिपलम्भः, उपसर्गात्सल्लघ्नोः (सू०) इति लुम् । समाह्वयौ
 रभिघर्चाप्ये ॥ २७ ॥ विग्रहो विसर्पादौ वा । (विलम्भः) दानार्थे । (विभावः) बौधुभ्रुवः (सू०)

विप्रलम्भो विप्रयोगो विलम्बस्त्यतिसर्जनम् ।
 विघ्नायस्तु प्रविख्यातिरवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥
 निपाठनिपटी पाठे तेमस्तेमौ समुन्दने ।
 आदीनवास्तवी क्लृप्ते मेलने सङ्गसंगमौ ॥ २९ ॥
 संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ।
 परिन्मः परिष्वङ्गः संक्षेप उपगूहनम् ॥ ३० ॥
 निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।
 प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥
 उपशायो विज्ञायश्च पर्यायशयनार्थद्वौ ।
 अर्तनं च ऋतीया च हर्णीया च घृणार्थद्वौ ॥ ३२ ॥
 स्याद्व्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ।
 पर्ययातिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥
 प्रेषणं यत्समाह्वय तत्र स्यात्प्रतिज्ञासनम् ।
 स संस्तावः कतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥ ३४ ॥
 निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धनः ।
 स्तम्बस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निह्न्यते ॥ ३५ ॥
 आविधो विध्यते येन तत्र विष्वक्क्षमे निवः ।
 उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥ ३६ ॥

इति पञ्च, प्रमिष्ये । (अवेक्ष) अवधानार्थे ॥ २८ ॥ (निपाठ ३०) नौगदनदेति (सू०) वा
 पञ्च । (तेम ३०) निम टिम टीम अर्द्धभावे । (समुन्दनं) उन्दी क्लृप्ते । (आदीनवः) दीह
 क्षये । आसवन्तीन्द्रियाण्यनेनासक्त, यज्जैनाः— जीवाजीवास्तवसत्तानिर्जन्वन्मुक्तयः सप्त पदार्थाः ।
 मेलन मेलः, मिलितौकिटः । सङ्गं सङ्गः, पञ्च । संगतिः संगमः, प्रवृत्तनिविगमश्च (सू०)
 इत्यम् ॥ २९ ॥ अन्वीक्षणमन्वेपणमित्येके पेठुः । (मार्गण) मार्ग अन्वेपणे, त्युट् । (मृगणा) मृग
 अन्वेपणे, युच्, अदन्तत्वाद् गुणभावः । मृगः, एरच् (सू०), एरजम्बन्तानम् (शा०) इत्यत्र
 प्राविद्धवान् । गवेपण च । (परिन्मः) रोगशब्दिताः (सू०) इत्यत्र पुम्, आलिङ्गनार्थे ॥ ३० ॥
 (प्रत्याख्यानं, ३०) निराकरणार्थे ॥ ३१ ॥ (उपशायः) व्युपयोऽने पर्याये (सू०) इति पञ्च ।
 पर्यायः कृष्ण, (यष्ण)— तदायशब्देनयः । इतिः क्षीये घृणार्थः, अवेक्षीयह् (सू०) । इगीह्
 कङ्वादिः, यङ्, अप्रत्ययान् (सू०) ॥ ३२ ॥ व्यतिक्रम्यासन व्यस्तासः । विपरीतासनं विपर्यासः, अवसते-
 पञ्च । विपरीतासनमितिगोत्रवि विपर्ययः, परावतुत्यायवद्गः (सू०) इत्यत्र विपर्ययः । परित्यग्वा-
 यनं पर्ययः, परावतुत्यायवद्गः (सू०) इति— उक्तयवे क्रमेण्डूपने पञ्च नास्ति । अतिक्रम्य पवनं
 यथा— कालनिपातः । उपात्ययस्याप्येति क्रममुपात्ययः ॥ ३३ ॥ आकृष्टं कृत्वा यद् भूयानां कर्षेषु
 विसर्जनं ताप्रतिशसनम् । सप्त स्तुतेस्मिन्शब्देनैः संस्तावः, यत्समिस्तुवः (सू०) इति पञ्च ॥ ३४ ॥
 उद्धनोत्क्षेपमुद्धनः, उद्धनोत्क्षेपणम् (सू०) इति साधुः । (स्तम्बघनः) स्तम्बेकव (सू०)
 इति कः, स्तम्बघनं विह्वलः । (स्तम्बघनः) अन् च ॥ ३५ ॥ (आविधः) व्यधेः, पमर्थेकविधा-
 नन् (सा०) । समन्तद्वयमः, समस्तुत्यागेऽप्येतिगः । नियतं ह्न्यते निषः, विधोर्निमित्तम् (सू०)
 इति साधुः । (उत्कारः) वृषान्य (सू०) इति पञ्च, उन्मोत्स्विनुहतेः (उन्मोर्नः) । ऊर्ध्वं क्षेपे

निगारोद्गारविक्षावोद्ग्राहास्तु गरणादिषु ॥ ३७ ॥

आस्त्यवरतिविरतय उपरामेथास्त्रियां तु निष्ठेवः ।

निष्ठृतिर्निष्ठेवन निष्ठ्रीचनमित्यभिज्ञानि ॥ ३८ ॥

जवने जूति सातिस्त्ववसाने स्यः दथ ज्वरे जूतिः ।

उदजस्तु पशुप्रेरणमकराणिरित्यादयः शापे ॥ ३९ ॥

गोत्रान्तेभ्यरतस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् ।

आपूपिकं शाप्नुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ॥ ४० ॥

माणवानां तु माणव्यं सहायानां सहायता ।

हल्या हलानां ब्राह्मण्यवाड्ये तु द्विजन्मनाम् ॥ ४१ ॥

द्वे पशुकानां पृष्ठानां पाश्व पृष्ठचमनुक्रमात् ।

खलानां खलिनी खलाप्यथ मानुष्यकं नृगाम् ॥ ४२ ॥

ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथग् पृथग् ।

अपि साहस्रकारीपवा(चा)र्मगाथर्वणादिकम् ॥ ४३ ॥

इति संकीर्णवर्गः । २ ।

राक्षीकरणं वा ॥ ३६ ॥ (निगार ३०) निगरणमुद्गरणं च, उन्धोर्म (सू०) इति घञ् । विक्षावः
 फाशे [से], बौक्षुध्रवः (सू०) इति घञ् । (उद्ग्राहः) उद्ग्रहण, उद्ग्रह (सू०) इति घञ् ॥ ३७ ॥
 (उपरामः) निष्ठेवर्थे, नोदात्तोपदेशस्य मत्तस्थानाच्च (सू०) इति वृद्धितेय्यो नास्ति- अतु-
 दात्तोपदेशत्वात्, यमउपरमे (ग०) इति निघातनात्परम । (निष्ठ्रीचन) शिबिषिष्योर्लुटिवादीर्घः
 (चान्द्रसू०) ॥ ३८ ॥ (जूतिः) ऊनियुते जूतिर्जातिरेताति (सू०) साधु, जवनमित्येकः ।
 (सातिः) पोतकर्मणि । (जूतिः) ज्वरत्वरसिन्धुतीति (सू०) ऊनम् । (उदजः) समुद्रोरजः
 पशुषु (सू०) इत्यर्, अधनगोः (सू०) इति वी नास्ति । न करणं (अङ्गणि), यथा- अङ्गरणि-
 रिह भूयादमशस्तस्य धातुः, तस्याजननिरेवास्तु (शिशु०), आर्कं शेनञ्जनिः (सू०) । तथा- आग्ने-
 शेजन्धोर्ग्रहः (सू०), निग्राहस्ते वृषल भूयान्, अवग्राह ॥ ३९ ॥ औपगवानां समूहः (औपगव-
 कम्) । आदिशब्दाद् गार्ग्यकं, दासकं, गोत्रे ओष्ठेति (सू०) वुञ् । तस्य वृन्दमित्येव- आ वर्गसमाप्तेः ।
 अपूपानां समूह आपूपिकम्, अभितहस्तिधेनेष्टृ (सू०) । आदिशब्दात्तादेष्टादि [वारकादिः] ॥ ४० ॥
 (माणव्यं) ब्राह्मणमणववाड्यायन् (सू०) । (सहायता) ग्रामनवन्यनुपदयेभ्यस्तत् (सू०) ।
 (हल्या) पाशादि-शेषः (सू०) ॥ ४१ ॥ पशूनां समूहः पार्थन्, पश्याणष्ववतत्पः (वा०) ।
 (पृष्ठय) पृष्ठदुपसृपानात् (वा०) यत्, यज्ञविषयेऽऽ. स्मरन्ति । (खलेनी, इ०) सल्लोराभात्
 (सू०), इनिप्रकृत्यचश्च (सू०) इति- इनिर्वयः । मनुष्याणां समूह (मानुष्यकं), गोत्रोक्षोष्ठेति
 (सू०) वुञ्, मकल्याकेराजन्मनुष्ययुवानः (वा०) इति यलोपाभावः ॥ ४२ ॥ ग्रामादिसमूह एते
 वर्तन्ते, ग्रामजनेति (सू०) तत्, पाशादिभ्यश्चेति (सू०) यः, भिन्नदिभ्योऽङ् (सू०) । पृथक्पृथ-
 गिति परस्पर पर्यायत्वाभावः । वर्मिणां समूहो वर्मगम् । आदिशब्दाच्चार्मगाङ्गारादि । वार्च्य चात्र-
 परभागो गुणोत्कर्षः प्रतिपत्तिः प्रगल्भता । अथन मन्थनं गुम्फ सदभौ रचना न ना ॥ प्रणिपातस्त्व-
 नुनयः प्रणयः सान्त्वना न ना । द्रव्यः परितापः स्थानुनापो विसृतिरित् ॥ व्रीडा विनोदः खेदस्तु
 निर्वैश्वावसप्रता । आप्नय एवर्नं गर्धो धनयाकृतमाशय ॥ अह्वपाली परिष्वङ्ग आसारां त्वागरद्वलम् ।
 विगर्भं वचनीयत्वमल्लाघातमतिवम ॥ हान व्यागमनुत्वा वक्ष्य प्रिया चेष्टा विरहानम् । विनर्षस्तर्क
 आहस्यं कौडीयमजिर्गनुता ॥ ४३ ॥ इति संकीर्णवर्गः । २ ।

नानार्थाः केपि कान्तादिर्गणैश्चेमात्र कीर्तिताः ।
 मूरिप्रयोगा ये येषु पर्जयिष्यन्ति तेषु त ॥ १ ॥
 आकाशं त्रिविधं नाको लोकस्तु भुवने जने ।
 पद्ये यशसि च श्लोकः गदे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥
 जम्बुकौ क्रौमुवरुणौ पृथुकौ चिपिटार्भकौ ।
 आलौकौ दर्शनं नोद्घोतौ भेरी पटहमाणौ न ॥ ३ ॥
 उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः कलङ्कोऽङ्कापवाक्ययोः ।
 तक्षकौ नागवर्धकयोरङ्कः स्फटिकसूर्ययोः ॥ ४ ॥
 मारुतं बधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिराम्बुनोः ।
 स्यात्पलाकस्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्कके ॥ ५ ॥
 उत्तुके करिणः पुच्छमृलोपान्ते च पेचकः ।
 कमण्डलौ च करकः सुगते च विनायकः ॥ ६ ॥
 किष्कुर्हस्ते वितस्ती च शूककीटे च वृश्चिकः ।
 प्रतिकूलं प्रतीकस्त्रिभ्यैकदेशं तु पुंस्ययम् ॥ ७ ॥
 स्याद्भुतिकं तु भूमिम्बे कदफले भूस्तृणेषु च ।
 ज्वात्स्निकायां च घोषे च कोशातम्बय कदफले ॥ ८ ॥
 सितं च खर्विर सोमबलकः स्यादथ सिद्धकं ।
 तिलकलकं च पिण्याको बाहिकं रामठोपि च ॥ ९ ॥

इह तावत्कान्तकान्तादिर्गणैश्चैव नानार्थाः कीर्तिताः । तन्मन्त्राय ये केपि येष्वर्थेषु मूरिप्रयोगाः
 प्रचुरव्यवहारास्ते तत्पर्यायेष्वपि कथिता इति पौनरुक्तादिदोषो नोद्भावनीयः । कान्ता इतो वक्ष्यन्ते ।
 एव कान्तकान्तादौ द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ योत्रि स्वर्गे च नाको वतंते, नास्त्यक्रमशेषोपेति । लोभयते
 लोकः, यथा— ब्रह्मलोकः, गतानुगतिको लोकः । पद्ये पदवदे वृत्ते, श्लोके श्लोकः, श्लोक सघाते ।
 स्यति— अन्तं करोति सायकः ॥ २ ॥ (जम्बुकः) जम्बु अदने । पर्वते पर्वणे पृथुकः । चिपिट आर्द्र-
 सस्याभ्योपः । (आलोकः) मोक्षे करणे च पर्ज, अवलोकनप्रकाशार्थी । अन्तस्तन्त्रीका दङ्गा भेरी ।
 पटहो हुन्दुभिः, समन्तादणल्लक्षणकः ॥ ३ ॥ अमन्त्रस्मिन्पलाकादय इत्यङ्कः, अङ्कयतेनेन च, अङ्कः,
 लक्षणे, यथा मृगाङ्कः । कल्पने क्षिप्यते कलङ्कः । अङ्गोत्र चिह्नम् । नागो नागविशेषः । वर्धक-
 स्तथा । अर्घ्यतेर्कः, वृक्षेपि ॥ ४ ॥ आमन्यपि कः । कं सुखेपि च, कायति काम्यते कचते (ते)
 वा । पुलं विस्तारमकति पुलकः, यथा— पुलका इव धान्येषु । संक्षेपे क्षिप्रे, यथा— पुलकच्छरी
 निपुल्लभयः स्यात् । सिन्धे, यथा— स्वातीपुलाकन्यायेन ॥ ५ ॥ (पेचकः) विवि गनौ पचिर्वा ।
 (करकः) चरान्द्राद्रपौपले दाडिने च, कृ विक्षेपे । (विनायकः) चरान्द्राद् गणपती धर्मराजे च
 विनेनृत्तम् ॥ ६ ॥ कोयते ज्ञायतेनेन किङ्कः, चतुर्वैश्वानसुलं द्वादशाङ्गुलं च मानम् । वृश्चतीति
 (वृश्चिकः) शूकशान्कीनः कण्टकी च वृश्चिः । चद्रागौ मदनिराकाया च (रुश्चिकः) । प्रतीपमेति
 प्रतीकः । एकदेशोऽंशः, यथा सप्रतीकः श्लोकः । द्वौपेपि (प्रतीकः) ॥ ७ ॥ एते वनोपधिरणं व्या-
 ख्याताः । तथा भूमिम्बः कितातितिराकः । कदङ्कः श्रीवर्गी । भूमृण छन्ना । यवान्या च (भूतिकः) ।
 ज्वात्स्निका पटोलिका । घोषोपानागः ॥ ८ ॥ पीपते पिण्याकः । बाह्नीकमित्येके । अविशन्दाद्वह्नीक-
 देशोत्प्रेषादी हिङ्गो बुद्धिमे च ॥ ९ ॥ कुशोदस्याय, कोशो वा प्रयोजनमस्य कौशिकः । (अत-

महेन्द्रगुग्गुलूकव्यालप्राहिषु कौशिकः ।

रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः स्यत्पेपि धुल्लकस्त्रिषु ॥ १० ॥

जैवातृकः शशाङ्केपि खुरेप्यश्वस्य वर्तकः ।

व्याघ्रेपि पुण्डरीको ना यवान्यामपि दीपकः ॥ ११ ॥

सा(शा)लावृकाः कपिकोमुश्वानः स्वर्णेपि गैरिकम् ।

पीडार्थेपि व्यलीकं स्यादलीकं त्वप्रियेवृत्ते ॥ १२ ॥

शीलान्वयावनूके द्वे शलके शकलवल्कले ।

साष्टे शते सुवर्णानां हेम्युरोमूपणे पले ॥ १३ ॥

दीनारपि च निष्कोस्त्री कल्कोस्त्री शङ्कलैःसोः ।

दम्भेप्यथ पिनाकोस्त्री शूलशंकरधन्वनोः ॥ १४ ॥

धेनुका तु करेण्यां च मेघजाले च कालिका ।

कारिकायातनाकृत्योः कर्णिका कर्णभूपणे ॥ १५ ॥

करिहस्ताङ्गुली पद्मबीजकोश्यां त्रिपृत्तरे ।

वृन्दारकौ रुपिसुरयावेके मुख्यान्यकेवलाः ॥ १६ ॥

ङ्कः) तकि कृच्छ्रजीवने । स्वल्प खलः । अपिशब्दाद्दिदि कनिष्ठेपि, शोदः धुत्- धुद धुष च लाति धुल्लकः ॥ १० ॥ जीवेरातृवन्वृद्धि (उ०) । अपिशब्दादायुष्मति (जैवातृकः) । अपिशब्दात्पक्षि- विशेषे (वर्तकः) । (पुण्डरीकः) पुणे पुण्डेय रूपम् । अपिशब्दाद्दिगजे, सिताम्बुजसितच्छत्रयोस्तु नर्पसकं (पुण्डरीकम्) । यवान्यजमोदा । अपिशब्दाद्दीपलंकारे जीरेपि (दीपकः) ॥ ११ ॥ स्यन्ति साला आवृणन्ति (सालावृकाः) । धातुविशेषेपिशब्दात् (गैरिकं), गिरी भू गैरिक, गिरिणा विप्रहो गिरिकात्प्रत्ययोऽव्यविकन्द्यायेन । अपिशब्दादप्रियाकार्याविलक्षविपर्ययेषु (व्यलीकं) । कामजेपराधेपि- विशेषेणालीकं, व्यलीकमपि च व्यङ्गमिति च भाला । अन्यत्वे वार्यतेलीकं न लीयते वा, अलीकम- हितं विदुरिति कात्यः । (अलीक) ललाटेप्याहुः ॥ १२ ॥ अनून्यति समवैत्यनूकं, उच समवाये, न्यङ्कादि- (सू०) । द्वे श्वेव, शलति पृथग्भवति शलकं खण्डः । वल्कल वार्क्षी त्वक् । सहाष्टाभि- र्वर्तते साष्टं, बहुव्रीहौसंख्येयेऽजबहुगणात् (सू०) । सुवर्णे पोडश मापकाः । पल सुवर्णाश्चवारः । दीनै- रयते दीनार रूपकम् । नि.शेषेण काम्यते निष्कः, आकर्षोपि ॥ १३ ॥ कल्पते कल्क द्वाधधूर्ण विनीयाह्वय, शमल विष्टयेके । एनः पाप, यथा- तपो न कन्कोष्ययन न कल्कः । अपिनह्यते पिनाकं त्रिशूलं शांकरमेवात् ॥ १४ ॥ चकारान्नवप्रसूताया गवादौ (धेनुका), हरितिन्या तु नामैतत् । कृष्णार्णधेनुसमाभवानीषु च (धेनुका) । चात्सुवर्णादेर्देवे सुराया च, कालो वर्णः समयश्चास्त्वस्याः कालिका, रुष्णा रुदि [टि] च । कृन् हिंसायां, कारिका नारसी वध्या । करण कृतिश्च कारिका, पर्या- यार्हणोत्पत्तिषुच (सू०) इति ण्वुच् । कारिका यातनावुर्यासित्येके, वृत्ति श्लोकैर्विवरणं, कारिके वृत्ति- यातने इति दुर्गः । कर्णस्यालकार कर्णिका, कर्णललाटात्कनलकार (सू०), द्वयोस्त्विवार्ये (द्वेवमति- कृतौ, संज्ञायाच) ॥ १५ ॥ खान्तेभ्य माग्राच्यलिङ्गाः । वृन्दमस्त्यस्येति (वृन्दारकः), शृङ्गवृन्दा- भ्यामारकन् (वा०) । रपमस्त्यस्य रूपो । देवोप्युपचारान् (वृन्दारकः) । संख्याया च, यत्कात्यः- प्रधानान्यासङ्ख्येषु सत्याया चैक इष्यते ॥ १६ ॥ दम्भ प्रयोननमस्त्यस्य दाम्भिकः । यतः कुमुदी

स्याद्वाग्मिकः कौकुटिको यश्चाद्वुरितेक्षणः ।
 ललाटिकः प्रमोर्मालदग्नी कार्याक्षमश्च यः ॥ १७ ॥
 मयूखस्त्विकरज्ज्वालात्त्वलिवाणी शिल्पीमुखौ ।
 शङ्खो निर्धौ ललाटास्थि कम्बौ न खन्दिद्वेपि खम् ॥ १८ ॥
 घृणिज्वाले अपि शिखे शैलपृक्षी नगावगौ ।
 आशुगौ वायुविशिखौ शराकर्विहगाः खगाः ॥ १९ ॥
 पतंगो पक्षिसूर्या च पूगः क्रमुकयुन्दयोः ।
 पद्मवोपि मृगा वेगः प्रवाहजवयोरपि ॥ २० ॥
 परागः कौत्सुम रेणौ स्नानायादौ रजस्यपि ।
 गजेपि नागमातङ्गावपाङ्गास्तिलकेपि च ॥ २१ ॥
 सर्गः स्वभावनिमोक्षनिध्याध्यायसृष्टिषु ।
 योगः संनह्नोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

माया कुटुटीवादपत्तय, सौ परगति कौकुटिकः, सङ्गायकलटकुटुर्ध्वदशति (मू०) इति ठङ् ।
 ललाटं कोपनसादचिह्नं परगति, ललाटेनैव वा दूरत्कार्येणलिनः सन् परगति ललाटिहः । मालं ललाटे,
 मावर्द्धात्वेके पेद्मः ॥ १७ ॥ भूमौ भित्तवलयचक्रेषु कटकोन्नियाम् । मूढ्ये क्षुद्रतनौ च रोमहर्षं च
 कण्टकः । पाक्षौ पक्षिशिभू मध्यरने नेतरी नायकः । पर्यङ्कः स्वारारकरज्ज्वागामपि लुप्यङ्कः ॥
 पेटकश्चिनु कृन्देपि गुणै देवदे च देशिकः । खेटकौ ग्रामकडकौ धौरेपि च वालिहः ॥ पुष्परेणौ च
 किष्कः शुल्कोन्नी लोभनेपि च । स्यात्कडोलेषु कलिका वार्षकं भाववृन्दयोः ॥ करिण्या चपि गणिका
 दाकौ बालभेदकौ । अन्येभ्यनेष्मूकः शङ्खदृष्टौ दर्शनादौ ॥ मृदमाटेनुष्टिका मन्ये खजको रघु-
 दर्वके ॥ इतः स्नान्ताः । मिनेत्यन्दारं मयूकः । त्विह् दीप्तिः । करो रदिमः । शिली शल्य मुनेस्व
 (शिलीमुखः) । शं खनति शाम्यति वा शतः । शंखपयो वैभ्रवगनिषी । ललाटग्रन्तस्थि शंखः,
 कम्बौ तु, अर्धर्चादिः (सू०) । खन्त्ये खम् । अपिशब्दान्त्वर्ज्योन्मोः (खं), धान्ये तुपवात् ॥ १८ ॥
 अपिशब्दाच्चूदाद्याप्रमात्रे मयूरूदा च, धिनोति क्षीयते वा क्षिता । उपलेपेपि गोमुनम् । अय
 गान्ताः । न गच्छति नगः, नगोऽप्राणिध्वन्यतरस्यां (सू०) इति नन् मङ्गला । (आशुगः) विशिखौ
 बाणः । खे गच्छन्ति खगाः ॥ १९ ॥ पद्मच्छति पतति वा पतगः । चन्द्रच्छतमः (पतगः),
 शालिर्विशेषश्च । पूयने पूगः । क्रमुकः पूगवृक्ष । अपिशब्दादरेणो हस्तिविधेनो मृगस्यैव मार्गना च
 (मृगः) । वेति वेगः, विजतेनेन वा, घन् । प्रवाहे यथा— नदी वेगेन शुद्धति (कल्पनः) । जवे
 यथा— वायुवेगः । अपिशब्दान्मृनादिप्रवृत्तौ यथा— वेगात् यथा [जवेदातविष्मृदक्षवृत्तुषाः । मलो-
 त्यगै प्रभावे शङ्खारभावे च यथा— वज्रवेगो मन्दवेगः ॥ २० ॥ परागच्छति परागः । स्नानेन
 स्नानीयं चूर्णम् । रजो धूलिः (परागः) । अपिशब्दत्कद्रवेये सीधे नागकेसरे नागदन्त्या गजाङ्घ्रये
 बलदे रह्ये च, न— क्षणौ नागः । चण्डालेपि मानह् ॥ २१ ॥ मा तद्गति, मन्द्गपय वा । अपगतोऽङ्ग-
 गादभाङ्गा, अपिशब्दमेष्टान्ते ॥ २१ ॥ स्वभावे यथा— नियोगः । निमोर्ते स्वामे (यथा)— विषयः,
 मोक्षभावे वा, सयः समरः । निधये यथा— गृहाण शङ्खं यदि सर्ग एष ते (रघु०) । अर्धवटे-
 ष्यामोत्र महाकाष्ठादौ विधान्तिस्तानं, सर्गवन्मो महाकाव्यम् (काव्यादर्श) । सृष्टौ यथा— सर्गं प्रति-
 सर्गयेति (विष्णु०) । उत्साहेपि सर्गः । (योगः) संनह्न कवचादे, उपायः सामादि, संनहनाद्यं
 कवचादेतिपेके । ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधः, संगतिः श्रेयः (योगः) । युक्तियोजनम् । अनुवर्धनमिति-
 प्रथमप्रमाती चरय योगः ॥ २२ ॥ गुजेरभ्यवदात्तार्थकौटिन्वार्थश्च यम् । चन्द्रजला भूतिमतिः

भोगं सुखे सृष्ट्यादिभृतावहेतु फणकाययो ।
 चातके हरिणे पुसि सारगं शबले त्रिपु ॥ २३ ॥
 कपौ च प्लवगं शापे त्वभिपङ्गं पराभवे ।
 यानाद्यङ्गे युगं पुसि युगं युगमे कृतादिपु ॥ २४ ॥
 स्वर्गेपुपशुवाग्वज्रदिग्गं नत्रष्टुभिभूजले ।
 लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रिया पुसि गौर्लिङ्गं चिह्नशेफलो ॥ २५ ॥
 शृङ्गं प्राधान्यसान्वयोश्च वराङ्गं मूर्धगुह्ययो ।
 भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नाङ्गीर्तिपु ॥ २६ ॥
 परिघं परिघातेष्टेप्योघा वृन्देभमसा रये ।
 मूस्ये पूजाविधावर्धोऽहोदु सान्वयसनेष्वधम् ॥ २७ ॥
 त्रिपिण्डपि (त्रि) लघु काचा शिष्यमृत्भेददृष्टजः ।
 विपर्यासं विस्तारं च प्रपञ्चं पाचके शुचिः ॥ २८ ॥

(भोग) । आदिशब्दाकर्मकृतेतन, यच्छाश्वत् - पालनेभ्यवहारे च निर्वेशे च पणे स्त्रिया । भोगः
 सुखे भुञ्जाना शरीरफण्यताप ॥ चातकस्तोत्रक ह्य पक्षी, सरति सार गच्छति सहारङ्गेन वा वर्तते
 सारङ्ग । गौडं स (स) पल सारङ्ग इति व्याख्या ॥ २३ ॥ चशब्दाद्वेके पक्षिभेदे च (प्लवग) ।
 शापो मिथ्याभिशसनमनिष्टावधारणं च, आलम्ब्य - अभिपङ्गाख्या शापाकोशपराभवा । (अभिपङ्ग)
 कर्मणि भावे च घञ् । यान रथसकटादि । आदिशब्दादलम् । तलाङ्गं दान्तादियोजनकाष्ठ, पुसि
 यथा- अनयुगं शक्ययुगं । आदिशब्दात्तेत दि । हस्तचतुष्कं च यथा- विचरेयुगमानदृक् ॥ २४ ॥
 दृष्टवर्ण । वागादौ स्त्रीलिङ्गो गौ स्वर्गादौ पुलिङ्ग पशो तूभय, यथा- इय गौर्धनु, अय गौर्दान्त ।
 इत्य जलाङ्गो ऋषे- इत्येक । लान गमयति लिङ्गति विनीकरोति वा लिङ्गम् । चिह्नं धूमादिः शेफ
 साधनम् ॥ २५ ॥ शीयत शृणाति च शृङ्गम् । प्रधानमेव प्राधान्य, यथा- शृङ्गप्रादिक्या । सातुरत
 गिरिशिखर, कात्यस्तु- शृङ्ग शिखर सावयीत्याह । चशब्दाद्विषाणं श्रीहाम्बुपात्रं च (शृङ्गम्) ।
 गुणं योनि । भज्यते सेव्यते मया [ह] ति च भग, खगभग पदवेति (वा०) वक्तव्याद् घ । कामात्र
 योनि । सूर्यदिशपा भग पुसि मिलवत् । धर्मो मे क्षय भग, यदाहु - ऐश्वर्यस्य समप्रस्य धर्मस्य
 यशसं श्रिय । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य पण्णा भग इति स्मृत ॥ २६ ॥ अय घान्ता । परिहृनन परि-
 हृत्यतेनेन वा परिघ, पौष (सू०) इत्यप्रत्यये हतेर्घत्व, वरणेऽयाविदुपु (सू०) इत्यत वरणा-
 नुवृत्त्या भावादौ न-छन्ति । अत्यन्तप्रमथुषविशेषः । अपिशब्दादङ्गलेपि (परिघ) । उवाते बहति
 वा- ओष, न्यङ्कादौ (सू०) साधु । मूय पण, यथा- अनर्घा गुणा, आर्धार्धान्तर, पूजार्थं
 त्वदे न्यङ्कादिवात् (सू०) कुलम् ॥ २७ ॥ (लघु) इति यथा- दर्शनेन लघुना यथा तयो प्रीति-
 मापुहमयोस्तपस्विन (लघु) । अपिशब्दाद्विनात्पागुरनि सारु (लघु) । निदापस्त्वातपे स्वेदे
 प्रीप्ते चैव (प्रीतिर्लित) । अय चान्ता । कमयति कवाति वा काच । शिष्य रज्जुयन्त्रम् । मृद-
 भेदो घातुविशेष, यथा- काच काचो मणिर्नणि (वृद्धवाणक्यः) । दृष्टोऽयं काचाय । विपर्यासो
 माया । विपर्यासं च विस्तारे- इति पाठो युक्त, प्रथमवाचशब्दे (सू०) इत्यपि निषेधात् । शुचि
 घोषशोभिनिवेशे, यच्छ्रुति - अग्नयं शुचयं च द्वितायांयाम् ॥ २८ ॥ मासोत्रापाठ, यच्छ्रुति -

मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु ।
 अमिष्यङ्गे स्थूहायां च गमस्तौ च रुचिः स्त्रियाम् ॥ २९ ॥
 फेकिताक्ष्यावहिभुजी दन्तविप्राण्डजा द्विजाः ।
 अजा विष्णुहरच्छागा गोप्राध्वनिवहा व्रजाः ॥ ३० ॥
 धर्मराजौ जिनयमौ कुत्रो दन्तेपि न स्त्रियाम् ।
 वलजे क्षेत्रपृष्ठारिं वलजा वल्गुदर्शना । ३१ ॥
 समे क्ष्मांशे रणेप्याजिः प्रजा स्यात्संततौ जनं ।
 अज्जी गंसशशाङ्की च स्थके नित्ये निजं त्रिषु ॥ ३२ ॥
 पुंस्यात्मनि प्रधाने (वीणे) च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिङ्गकः ।
 संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चार्थसूचना ॥ ३३ ॥
 काकेभगण्डौ करटी गजगण्डकटी कटी ।
 शिपिविष्टस्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे ॥ ३४ ॥
 देवाशिल्पिन्यापि त्वष्टा दिष्टं देवेपि न द्वयोः ।
 रत्ने कटुः कटुकार्यं त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः ॥ ३५ ॥
 रिष्टं क्षेमाशुभाभावेप्यरिष्टे तु शुभाशुभे ।
 मायानिश्चलयन्त्रेषु केतवानृतराशिषु ॥ ३६ ॥

शुक्लं शुचिं प्रेमिकावृत् । उपधा धर्माधिकामभयमुखेन सविचारीणा, तामतिव्यन्तोत्युपधः, यत्कौ-
 टिल्यः— उपधाभिः शौचाशौचपरिजनममासानाम् । (रुचिः) अमिष्यङ्गो राणः, गमस्तिर्दासिः
 ॥ २९ ॥ अथ जान्ताः । मयूरपृष्ठौ (अहिभुजी) । विप्रः क्षत्रियवैश्यालङ्काम्, यत्सृतिः—
 विप्रश्चात्रियविद्गूढा वर्णान्वायास्त्रयो द्विजाः । अण्डजाः पक्षिसर्पाणाः । न जायते अजति वा— अजः ।
 गवस्तिष्ठन्त्यहिमन् गोष्ठम् । वज्रन्त्यस्मिन् व्रजोष्वा, गोचरत्तंचरेति (सू०) साधु । निषहः समूहः,
 यथा— द्विजव्रजः ॥ ३० ॥ (धर्मराजौ) समवर्तिन्यात् । दन्ते हस्तिदन्ते, यथा— कुशरः । अपिशब्दा-
 द्वागदिपिहितोदरे (वृजः) । वलन्तेनेन वले जायते वा वलनं क्षेत्रं पुरद्वारं च । वल्गुदर्शने मद्राकृतौ
 मिलिङ्गम् ॥ ३१ ॥ आनेत्रेधतो भूभागो रणप्याजिः, अज्यतेप्राजिः । अपिशब्दादस्येति, यद्दुर्गः— युद्ध-
 भागश्चेत्याजिः । सततौ यथा— शौच्य मिथुनममजम् (चागम्यरा०) । जनो लोको यथा— प्रजापतिः ।
 चकाराप्यम् (अज्यम्) । निवर्तं जायते निजम् । अप्रजो विप्रपूर्वजौ— इति दुर्ग ॥ ३२ ॥ अथ
 मान्ताः । क्षेत्रं शरीरं पात्रं जानाति क्षेत्रज्ञः, आत्मा मुख्यतः । संज्ञां संज्ञा सङ्गवनेनया च । आद्य-
 शब्दादस्मिन्नेकोचनायैः, अर्थः प्रयोजनम् । दोषज्ञौ वेदविद्वासी द्वौ विद्वान् सोमज्ञेपि च ॥ ३३ ॥
 इत्यन्ताः । केति रटति कगे (किर) ति मर्दं च करटः । क्यति वर्पति मर्दं कटः । श्मशानं कलिप्रोपि,
 कटल्याङ्गोर्वाति, यथा— वज्रयेत्कटयन् तु, कटे— आस्ते । शिपिधर्मं रिष्टं दोषव्याप्तमस्येति, दुश्चर्मो पशुः,
 आहुय— शिपिरिष्टः शिवः शंखिर्दुश्चर्मो खलतिष्ठत्या ॥ ३४ ॥ देवशिल्पी विश्वकर्मा । अविशब्दात्सृष्ट्यै
 रक्षि च त्वष्टा, त्वक्षति त्वक्ष्यते वा । सममेतेजःशतमात्वष्टा । दिशति शुभाशुभं फलं दिष्टं, देवं
 पुराकृतं कर्म । अपिशब्दात्काले (दिष्टः) । कट्यावृणोति कटुः, दुर्गन्धे चाग्नेये चोपवाण्ड ॥ ३५ ॥
 रिपिर्द्विषायां, नास्ति रिष्टमशुभं क्षेमं वा— आरिष्टं, आहुय— तर्के मरणविद्वे चादिष्टं वृक्षे च केनिले ।
 राण्या च शुभेपि स्यात्काके निम्ने च पुंस्त्वयम् ॥ माया— इन्द्रजाल, मिथ्येन यथा— कृत्येश्वर उच्यते
 (भगवद्गीता), निश्चलं व्यमेति गीताः । यत्र सृणादिवर्षां छले यथा— छित्त्वा पाशनास्व कृत्यवनान्

अशोधने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमखियाम् ।
 सूक्ष्मैलायां घुटिः स्त्री स्यात्कालेन संशयं च सा ॥ ३७ ॥
 अर्चुत्कर्पाश्रयः कोट्यो मूले लक्ष्मणे जटा ।
 व्युष्टिः पाले समृद्धौ च दृष्टिर्ज्ञानिक्षिणं दर्शने ॥ ३८ ॥
 इष्टियागिच्छयोः सृष्टं (घृ.) निश्चितं बहुनि त्रिषु ।
 कष्टे तु कृच्छ्रगहने दक्षामन्दागदेषु तु ।
 पटुर्द्धौ वाच्यलिङ्गी च नीलकण्ठः शिपेपि च ॥ ३९ ॥
 पुंसि कोष्ठोन्तर्जठर कुशूलान्तर्गृह तथा ॥ ४० ॥
 निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः काष्ठोत्कर्षे स्थिता दिशि ।
 त्रिषु ज्येष्ठोतिशस्तेपि कनिष्ठोत्तयुवात्पयोः ॥ ४१ ॥
 दण्डोस्त्री लघुद्वेपि स्याद् गुडो गोलेशुपाकयोः ।
 सर्पमांसात्पशू व्याडौ गोभूवाचस्त्विडा इलाः ॥ ४२ ॥

(पञ्चत०) । केतव व्याज (कूट) । राशिर्धान्यादिपुञ्ज. (कूट) ॥ ३६ ॥ अशोधने घनः, आया-
 तार्थमय सार भाण्डं कूट नाराचो वा, कू'शात्मलिरित्युक्ते । सीराङ्ग फालाधारः कू'गह्य', यद्दुर्गः-
 कू' घटहलाङ्गयो । घुटिः घुटिः, कालेन संशयं यथा-घुटिं प्राप्नो रोगी ॥ ३७ ॥
 अर्चिश्चापकोटिरनिर्यथा-धनु कोट्या नुदति । उत्कर्षं यथा-परां कोटिमाह । अर्धिर्धारा कोणो वा
 यथा-शतकोटिर्वज्र । सख्यापि कोटि, यद् भागुरिः-अस्यंशुंश्रयः कोट्य, स्त्रीत्वार्थं ङीप् । वृक्षा-
 दिमूल जटा । लम्बा शिष्टाश्च कचा जटा, जट संधाने । व्युष्टं व्युष्टिः, उच्छी विवासे, फलं प्रयो-
 जनम् । वसन्दास्तुतौ (व्युष्टि) । (दृष्टिः) भावे करणे च क्तिन् ॥ ३८ ॥ यजेरिपेध क्तिन्
 (इष्टिः) । मुक्तनिर्मितबोध (सृष्टम्) । कपिप्यर्तति कष्टं, यथा-कष्टं शतं क्षेममित्यर्थः । कष्टानि
 सामानि गहनानीलङ्गः, कृच्छ्रगहनयो कपः (सू०) इत्यनिट् । (पटु) दक्षोनलस, अमन्दो घुटः,
 अगदो नीरह् । वसन्दाजठरो रस पटुः ॥ ३९ ॥ द्वौ कष्टयू । पोटा दासी द्विलिङ्गा च पृष्टी घर्पण-
 सूकरो । यदा गोष्ठ्यां हस्तिपद्मौ कृपीटमुदरे जले । इतश्चान्ता । अपिशब्दान्मयूर (नीलकण्ठः) ।
 बुध्यते कोष्ठो जटराभ्यन्तर्, यथा-मृदुकोष्ठ । बुध्यते धान्याधारः (कोष्ठः) । कोष्ठगार गृहस्याभ्य-
 न्तरमपवराकाशम् ॥ ४० ॥ निर्व्यूढं निर्बुधं नियतं च स्थानं निष्ठा । क्रैस्तनपोयाच्चातिर्वैर्हं (वैह) ज-
 परमगतयोपि (निष्ठा) । काशनं काशते वा कष्टा, स्तिप्तिर्मर्षा । कालविशेषेपि अष्टादश निमेषान्नु
 कोष्ठेति । काष्ठ दाह च । इति प्रशस्त्वयत्र (सू०), उपच (सू०) । अपिशब्दादपने दृष्टेः
 (ज्येष्ठः) । युवास्त्ये कप्रत्ययतरस्याम् (सू०), अतियुवात्यन्त्य ॥ ४१ ॥ अप शान्ताः । दम्पतेनेन
 दण्डः, अतिशयशतुरस्रं वलं चतुर्विंशत्यो दमो मन्थः । गोले दन्तो मृदादिगुडश्च, यथा-भक्षित्वा
 वाप्ययोगुष्टः (चरक०) । लघ्वेन गुलिका एतद्गुलिका निशा । सप्ताहश्च गुडः । मासमस्तीनि मांसात्
 निहादिः । व्यडति हन्तुं व्याड, व्यड उपमे, विविधमाल (च) मस्र द्वा व्याड । इल शेषणे, पुषमा-
 र्थापि-इहा यस्या अपत्यमेड. गुरुरवा ॥ ४२ ॥ द्वादिः शब्दार्थ उभेय, अपिशब्दात्तिहनादेः दन्तो-
 ष्टयायम् (द्वादि) । द्वादिस्तु विषं यमित्र । यद्दन्ति सणैश्च वक्ष्यन् इति नाडीय नालिकात्र, अपि-
 शास्त्रागुणिर दृष्टादि धमनि । नाडो नाडय जलनिर्गमः । इलशोरेऽश्वत्थान्तो नाडः कष्टः पद्मादिश्वर्त

श्वेदा घंशालाकापि नाडी कालेपि पद्मक्षणे ।
 काण्डोर्वा वण्डवाणार्धवर्गावसरवारिषु ॥ ४३ ॥
 त्याद् भाण्डमवाभरणेभवे मूलवणिग्धने ।
 भृगप्रतिज्ञयोर्वाढं प्रगाढं भृगूच्छ्रयोः ॥ ४४ ॥
 शक्तस्थूलो त्रिषु दृढो व्यूढो विन्यस्तसंहतो ।
 मृणोर्मके त्र्यणगर्भे वाणां बलिहते शरे ॥ ४५ ॥
 कणातिसूक्ष्मे धान्यांशे संघाते प्रमथे गणः ।
 पणो घृतादिपृथुष्टे भृतौ मूल्ये धनेपि च ॥ ४६ ॥
 भौर्व्या द्रव्याश्रिते सत्त्वगौर्यसंध्यादिके गुणः ।
 निर्व्यापारस्थितौ कालवेगपोत्सवयोः क्षणः ॥ ४७ ॥
 वर्णो द्विजादी शुक्रादी स्तुतौ वर्णं तु चाक्षरे ।
 अरुणो भास्करेपि म्याद्वर्णभेदेपि स त्रिषु ॥ ४८ ॥
 स्थाणुः शर्वेऽप्यथ द्रोणः काकप्यथ रवे रणः ।
 म.मणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु ॥ ४९ ॥

च । दण्डो नालं यथा— उद्ध (त्वा) ण्डैः पुण्डरीकैः । अर्वा कुतिसतः, यथा— काण्डवृद्धः (महावीर०) ।
 वर्गे यथा— बालकागर्भे, धादक[का]गिहका । काण्डस्यावसरस्याभावोऽकाण्डम् । लतापृष्ठरुन्धयोश्च
 (काण्डः) । प्रकाण्ड तु वृक्षादिस्कन्धः, प्रशंसार्थं च यथा— पुरन्दरकाण्डम् ॥ ४३ ॥ अश्वस्याभरण-
 मायानं पर्यणादि, यथा— भाण्डवासा हवः । अमने यथा— प्रकीर्णभाण्डमनवेक्ष्यकारिणोम् । मूलं कथं
 वणिजो धनं वा, यथा— भाण्डपतिः । संघातप्राप्तयोः विग्री द्वयोः पुंसि कलेबरे । गण्डो कपोलत्रिफोटो
 मुण्डक त्रिषु मुण्डते ॥ इधुभेदेपि मण्डोत्रो शिखरो बर्हचूटयोः । अथ दान्ताः । बाह्वेः के (बाढं),
 शुन्दस्मान्तध्वान्तोति (सू०) साधुः । (बाढं) प्रतिज्ञानेङ्गीकारेऽप्यम् । (प्रगाढं) दृढेपि, यदाहुः—
 प्रगाढं कृच्छ्रमिच्छन्ति प्रगाढं बलवद् दृढम् ॥ ४४ ॥ दृहि दृष्टौ क दृढः, दृढःस्थूलबलयोः (सू०)
 इति साधुः । अल्पे च यथा— दृढं शान्तोऽस्मि । प्रिद्विष्येव । विन्यस्तं रचितं यथा— व्यूढं दुषदपुनेन
 तव शिष्येन (भगवद्गीता) । संहतो पनो यथा— व्यूढोऽरुहः (रघु०) । अथ दान्ताः । त्रियते
 द्रुणः । बलिमुक्तो वागामुः । दासिकुरष्टकेपि वागशब्दार्थः ॥ ४५ ॥ अतीमूले मुक्तादिगुलके (कणः) ।
 धान्यम्यादाः कणिका यथा— कणादौ मुनिः । गम्यते गणः, संख्यायां भेदनाशेपि । निर्वर्गः परिमाणे
 (सू०) इति साधुः । घृतादिपृथुष्टं जन्त्येव स्फुरित (पणः) । आदिशब्दात्ममाह्वयणादौ । भुनि-
 र्येतनम् । आपिगच्छात्क[त्वा]र्पिस्तस्मिन्ः पणः, यच्छुभाश्वतः— गले माने श्वेनमार्गं मूल्ये
 कापांघने धने । घृतादौ कल्पिते चैव यद्धमुद्ये भृतौ पणः ॥ ४६ ॥ इन्द्राश्रिते पटारेः शुक्रादिगुणः,
 आभरणे बुद्धिमुखादिः, रूपदिव्यविवेकगुणवत् । मन्वे निविशनेऽनीतिच (गुणः) (का०) । सत्त्वादीनि
 सत्त्वगजस्वमांनि, शौर्यादिर्यादयो गुणाः । मांघेविप्रह्वानागनेर्द्वैर्वाभावसंभवाः पद् गुणाः । तेजोबलवै-
 श्वर्यवैराग्यशक्तयश्च पद् पराश्रितवान्, तेन गुणोऽग्नयानमिच्छति च वाच्यम् । शौर्यादयस्तत्कारिणो गुणाः ।
 रज्ज्वनधानसूत्रेन्द्रियमोहोऽपि (गुणः) । निर्व्यापारमने यथा— क्षमो नास्ति रहो नास्ति (पंचत०) ।
 क्षान्तिगो नालिकापत्रांशः (क्षणः) । उच्यते यथा— क्षणे रक्ष्याः पुत्रत्रयः । कृते लघुत्ववत्तथा—
 क्षणपरपुत्रांशेन क्षणमहसान्, क्षणोति क्षणः ॥ ४७ ॥ कृणोति त्रियते वा, वर्यते वर्णनं वा वर्णः ।
 पद्मादिगतौ शालविशेषे गुणपञ्चविधेननम्रचर्द्वेपि (वर्णः) ॥ ४८ ॥ (ग्रामिणो) ग्राम. खेटको

ऊर्णा मेपादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भुवौ ।
हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ॥ ५० ॥
त्रिषु पाण्डौ च हरिणः स्थूणा स्तम्भेपि वेदमतः ।
तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे जुगुप्साकरुणे घृणे ॥ ५१ ॥
वणिक्पथेपि विपणिः सुरा प्रत्यक्च वारुणी ।
करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे द्रविणं तु बल धनम् ॥ ५२ ॥
शरणं गृहरक्षित्रोः श्रीपर्णं कमलेपि च ।
विपाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं ह्रीन्ने खरे त्रिषु ॥ ५३ ॥
प्रमाणं हेतुप्रयादाशास्त्रेयत्ताप्रमानृषु ।
करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ॥ ५४ ॥
प्राण्युत्पादे संसरणमसंवाधचमूगतौ ।
घण्टापथेय वान्ताक्षे समुद्धरणमुन्नये ॥ ५५ ॥
स्वतस्त्रिषु विपाणं स्यात्पशुगृहगेभदन्तयोः ।
प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्या प्रहे ना तु चतुष्पथे ॥ ५६ ॥

मृदं च ॥ ५९ ॥ ऊर्णोत्पूर्णा । आवर्तश्चक्रवर्तिचिह्नं यथा— ऊर्णमन्तर्भुवौ , अन्तरा भूराविति— अन्त-
रान्तरेणयुक्ते (सू०) द्वितीया । हरति हरिणी मृगी हेम्नो वा प्रतिमा । हरिं पीतं वर्णं नयतीति, हरिता
नीला, वर्णादनुदात्तासौपधातोः (सू०) इति वा डीप् । मृगिका पाण्डुरा च (हरिणी) ॥ ५० ॥
वृण्वाण्डान्मृगे (हरिणः) । तिष्ठति स्थूणा । अपिशब्दात्तोहमातमाव्याधिविशेषयोध (स्थूणा) । तर्पण
तृष्णा, स्पृहा निरुदलप्रणत्वात् । एव तृत्तर्पावपि स्पृहापिपासायै । त्रिधर्तिं हरति मनोनया घृणा,
घृणु दीप्तौ वा ॥ ५१ ॥ वणिक्पथे दृष्टः (विपणि) । अपिशब्दात्पथ्यर्थाभ्यां, विपण्यतेस्या विपणिः ।
सुरा वरणादप्येर्जाता । प्रत्यक् प्रतीची दिक्, वरणस्येयमिति । के मूर्ध्नि रेणुरस्य करेणु । इभ्यां
हस्तिभ्यां स्त्री, इभे तु ना पुमान् । इवत्वेन द्रवति वा द्रविणम् ॥ ५२ ॥ शीर्यते घृणाति च पर शरणं,
धयन्ति सदिति निरुक्ताः । श्रीः पर्णेष्वस्य धियं विपतिं च श्रीपर्णम् । अपिशब्दादमिमन्ये (श्रीप-
र्णम्) । अभिमतो मार्कं मुदं च (तीक्ष्णं), रोहं शस्त्रम् । ये द्रव्यहेतोर्भावं हस्तिनं वा बोधयेयुस्ते
तीक्ष्णा इति कौटिल्यः । तेज्यते तीक्ष्णं, अतिसणोतीति निरुक्ताः ॥ ५३ ॥ यय योगं करणा दो
स्युद्, हेतुसंनिमित्तं यथाम्यादेर्धूमादि (प्रमाण) । मर्यादावधि, यथा— कौटिल्यः राजानं मां
च प्रमाणं कृत्वा ययस्या कुपल पश्यतीति । इयत्ता परिच्छेदः, यथा— विद्यप्रमाणमुदकम् । प्रमाता
यथा— अत्रार्थे प्रभुः प्रमाणम् । (करण) गात्रे यथा— उपमानमभूद्विलासिना वरण यस्य कान्तिम-
त्तया (कु० सं०) । (करण) अपिशब्दात्कारणिकानां कायस्याप्यक्षरीनां समूहे कृत्रौ क्रियाभेदे कामशास्त्रनाट्य-
शास्त्रोक्ते च ॥ ५४ ॥ प्राण्युत्पादे आजीवजीविभावः सप्ताष्टयः । असवाधेन [असक्तेन] सेनागमने
(ससरणम्) । घण्टापथं पुरः घनौ विभ्रामभूरुपनिष्पराहया (ससरणम्) । (समुद्धरणं) कर्मणि
भावे च स्युद्, उपय ऊर्णनयनं कृपादिभ्यो जलादेः ॥ ५५ ॥ स्वतो न तु बाध्यते ह्यतया । वेवेदि
विपाणम् । प्रवणति प्रवणः [अनुकूले], वणं शब्दार्थः । त्रिप्लित्येव संकीर्णं यावत् । क्रमेण निम्नायां
भुवि यथा— आदे दक्षिणवर्णा भूः । प्रहे यथा— मक्षिप्रवण । अनुकूले तृपचारान् । चतुष्पथे, प्रवन्ते-
नेन प्रवण ॥ ५६ ॥ निश्चितं सर्वार्थं व्याप्तम् । अशुद्धे संकीर्णं यतो निभ्रीभवतीति । ईरनि— ईरण,

संकीर्णं निचिताशुद्धावीरं (रि) ङं शून्यमूपरम् ।
 देवसूर्या विवस्वन्ती सरस्वन्ती नदार्णवी ॥ ५७ ॥
 पक्षितार्था गरुत्मन्त्री शङ्खन्ती भासपक्षिणी ।
 अग्न्युत्पाते धूमकेतु जीमूती मेघपर्वती ॥ ५८ ॥
 हस्ती तु पाणिनक्षत्रे मरुती पयनामर्ग ।
 यन्ता हस्तिपके सृते मर्ता धातरि पंगुति ॥ ५९ ॥
 यानपात्रे शिशौ पोतः प्रेतः प्राण्यन्तरे मृते ।
 ग्रहमेदं ध्वजे केतुः पार्थिवे तनये सुतः ॥ ६० ॥
 स्थपतिः कारुमेदेषि भूमिद् भूमिधरे नृप ।
 सूर्याभिषिक्तो भूपेपि ऋतुः स्त्रीकुसुमेपि च ॥ ६१ ॥
 विष्णावप्यजिताव्यक्ता सृतस्त्यग्रि सारथी ।
 व्यक्तः प्राज्ञेपि दृष्टान्तावुमे शास्त्रनिदर्शने ॥ ६२ ॥
 क्षत्ता स्यात्सारथी द्वाःस्य क्षत्रियायां च शूद्रजे ।
 वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कात्स्न्यवार्तयोः ॥ ६३ ॥
 आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीवृद्धिरोपयोः ।
 कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु ॥ ६४ ॥

ईर गतौ । शून्यं निराश्रयो देशः, ऊपः सारभृतिद्याम्यास्ति— इयूरः, ऊपमुपीति (सु०) रः (ईर-
 णम्) । सेती च वरणो वेणी नदीवाहे कचोबधे । अय तन्ताः । विवस्ने छादयति विवस्नेत्रोऽस्यास्तीति
 विवस्तान् । सरस्वाताम नदः ॥ ५७ ॥ गरुतः पक्षः सन्त्यस्य गरुमान् । भासः पक्षिविशेष । कौटोदि,
 शक्नोति शङ्खन्तः । धूमः केतुर्लिङ्गमस्य धूमकेतुर्वह्निः । धूमप्रयन्त्र केतुरुत्पातग्रहः । जीमूतस्याम्भसो
 मृतः पुटबन्धः (जीमूतः) ॥ ५८ ॥ जहाति हस्तः पाणि । हृषति व्योम्नि हस्तो नक्षत्रम् । प्रशंसा-
 बध (यथा)— केतुहस्तः । भ्रियतेनेन मरुत् । यमयतीत्यन्तमौचित्यमर्थो यमिः, सूतः सारथिः । यज्ञस्य
 [यज्ञस्य] भर्ता, प्रिया मर्ता ॥ ५९ ॥ पक्वे पुनाति च पोतः । प्रेति रम प्रेतः, प्राण्यन्तरे नारकम् ।
 ग्रहमेदो नवमः (केतुः), किं ज्ञाने । पु प्रशवेभ्यश्चोः (मुनः) ॥ ६० ॥ स्थापयति, स्थवाप्तौ
 पतिष्व वा, तिष्ठन्त्यदिमद्यदत्ताः स्यः, घघर्षेकः (वा०) । कारुविशेषो सुहृदत्ता (म्यसतिः) ।
 अपिशब्दान् स (यज्ञा) गाणतीत्यर्थः स्थपतिः (प्र० ११४), कश्चिद् वा । (भूमिद्) धारणात्पोपनाह ।
 (सूर्याभिषिक्तः) अपिशब्दाद्विष्णाक्षत्रियायां जाते, मुन्येपि । कृच्छयापानि ऋतुः स्त्रीणामातर्वं रजः ।
 अपिशब्दाद्व्यन्तासौ (ऋतुः) ॥ ६१ ॥ अपिशब्दादजितोऽजरिभूतो बुद्धयः । अव्यक्तोऽज्जुष्टः । मूर्खं
 (अव्यक्तः) । ग्रहनिस्त्वव्यक्तम् । ५० देशे, त्वगा रथकारः, तथा प्राज्ञस्यो क्षत्रियस्यूनः । प्रजासौ
 पारदे च (सूतः) । व्यनक्ति व्यन्यते च (व्यक्तः) । अपिशब्दाद् पुरोवृष्ण[दि] निधितः, यथा-
 व्यक्तं मूर्खोपम् । दृष्टेन्तो निधयोस्य दृष्टन्तः, निदर्शनमुदाहरणं यथा— अग्निप्र धूमान्नक्षानसकत्
 ॥ ६२ ॥ क्षत्ता क्षत्ता, द्वास्यः प्रनोदारः । क्षत्रियाया शूद्राच्चातः क्षत्ता, क्षत्रिया मागधं वैशाख्य-
 रक्षतामेव च (प्र० १५८) । स्मृतौ क्षत्रयस्योऽप्यस्ति । दृष्टेन्तोऽस्य दृत्तान्तः, वृत्तस्थन्तश्च । तथा
 मद्यसौ विशेषः । कर्ता जनश्रुतिराध्यायिचा च ॥ ६३ ॥ आनृत्यन्प्रानर्तः । नीवृद्धिरोऽयं जनरदः,

श्लेष्मादिरास्थि (स) रक्तादिर्महाभूतानि तद्गुणाः ।
 इन्द्रियाण्यस्मद्विकृतिः शब्दयोनित्वा धातवः ॥ ६५ ॥
 कक्षान्तरपि शुद्धान्तो नृपस्यामर्बगोचरे ।
 कासुमान्मर्थयोः शक्तिर्मूर्तिः काटिन्यकाययोः ॥ ६६ ॥
 विस्ताखल्लघ्यांघ्रततिर्यसती रात्रिवेश्मनाः ।
 क्षयाचंयोरपचितिः सातिर्दानावसानयोः ॥ ६७ ॥
 अर्त्तिः पीटाधनुष्कोट्योर्जातिः सामान्यजन्मनाः ।
 प्रचारः स्पन्दयोरितिरीतिर्द्विम्बप्रयासयोः ॥ ६८ ॥
 उदयधिगमे प्रातिस्त्रेतामित्रितये युगे ।
 वीणाभेदंपि महती भूतिर्भस्मनि संपदि ॥ ६९ ॥
 नदीनगर्योर्नागानां भोगवत्यथ संगरे ।
 सङ्गे सभायां समितिः क्षययासावपि क्षिती ॥ ७० ॥
 रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्जाला च हेतयः ।
 जगती जगति च्छन्दोविदोऽपि क्षितावपि ॥ ७१ ॥

जलेपि (आनतम्) । कृतोन्तोनेन कृतान्तः, कृतः सिद्धोन्तो निष्ठा यस्य, कृतस्यान्तश्च । शास्त्रेष्वप्यु-
 पचाराकृतान्तः ॥ ६४ ॥ श्लेष्मा वतः पित्तं च, घाशानां धातवः । अस्थिररक्तादिनि, व (र) सासृद्-
 मांगमेदोऽग्निमज्जाशुक्राणि धातवः (यागभट्टः) । महाभूतानि पृथिव्यादीनि, तद्गुणाः शब्दादयः, अस्म-
 दिहनिर्हरितालादिः, शब्दयोनिर्भादिः (धातवः) । अथवाद् गैरिकं मनःशिलादिर्हमादिषु (धातुः)
 ॥ ६५ ॥ कक्षान्तरे राजघनं स्थानविशेषे वासगृहाख्ये (शुद्धान्तः) । अपिवाद्वासादयो, अक्षौच-
 प्रसवे च, शुद्धो रक्षितोन्तोऽस्य शुद्धान्तः । कामूर्त्तमायुधं सर्वलाभ्यं, शत्रुघतेनया जेतुं शक्तिः । शस्त्र-
 उपाहादौ च (शक्तिः) । मूर्च्छनं मूर्च्छते च मूर्तिः ॥ ६६ ॥ प्रजगती तनिरस्यां प्रजातिः, प्रतत्रातप्रत-
 त्त्वदिभिर्गर्भं प्रतिपादयत्येव इति श्रीभोजः । वयस्योऽपि वयसि, स्थिते च । चित्राय योषः, (पायोः) चिनि
 निर्व्यभिभावः (का०) अग्नियथ (मू०) इत्यत्र वक्ष्यमाणः । विहृतौ व्यये च (निहृतौ व्यये च)
 (अग्नियतिः) । सतोतेः चिनि जनसतेति (मू०) आप्चम्, स्वोऽ- ऊतिर्धृतिर्धृतिः (मू०)
 पायुः ॥ ६७ ॥ अर्दनमर्त्तिः, अर्धतेनया च, अर्धं गतीं याचने च । ज्ञापनेनया, भिषग्यभिप्रातिपत्त-
 न्प्रत्यये ज्ञानः, जनने च । छन्दोऽन्तरविशेषयोः (जातिः), मालतीगोत्रयोः । प्रचारः शैली (शक्तिः),
 शी गती । शब्द रचने । आसृद्दे मर्साशयो वैदम्बादौ (शक्तिः) । ईद् गती, द्विव्य उपद्रवः, यदाहुः-
 अतिहृद्दस्तादृशमूर्त्तिः कालमां शुद्धाः । अन्तरप्रत्यय राजानः पदेना ईदयः स्यूताः ॥ ६८ ॥ उदयो
 ऋतः, अधिगम आगमन (प्रसिद्धिः) । प्रेक्ष, पृष्टादौ (मू०) । सागज्जी बलिा महती । अपि-
 वाद्दृष्टावो (महती) । भवति भूयतेनया च भूतिः, भवनं च ॥ ६९ ॥ भोग उपभोग सर्वकाल-
 व्यापकता (भोगवती) । समवनं मर्त्तनं मृगच्छन्त्यस्य वा समितिः । वायो निरायः (क्षितिः) ।
 आसृद्दे मः, क्षि शब्दे, क्षि निवर्गणयोः ॥ ७० ॥ अग्रमदुषे, दिनेषु हेति, ऊतिर्धृति (मू०)
 पायुः । जगति जगती, छन्दो दृष्टव्यतादौ ॥ ७१ ॥ दन्त्यगुणा मर्त्ता प्रेक्षा मूर्त्तिना म-
 र्त्तुर्गतामृष्टादी वृत्तिर्धृति दयने दृष्टव्यतादौ वा । अविद्यमानोऽतिर्धृतिर्धृति च (परात्मा),

महद्वाज्यं चावगीतं जन्ये स्याद्बहिर्हिते त्रिषु ।
 श्वेतं रूप्येपि रजतं हेमि रूप्ये सिते त्रिषु ॥ ७९ ॥
 त्रिष्वितो जगद्दिग्गोपि रक्तं नील्यादिरागि च ।
 अवदातः सिते पीते शुद्धे बद्धार्जुनौ सितौ ॥ ८० ॥
 युक्तेतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतोय संस्कृतम् ।
 कृत्रिमं लक्षणोपेतप्यनन्तो नवधावपि ॥ ८१ ॥
 ख्याते हृष्टे प्रतीतोभिजातस्तु कुलजे बुधे ।
 विविक्तौ पूतयिजनौ मूर्च्छितौ मूढसोच्छ्रयौ ॥ ८२ ॥
 द्वौ चाम्बलपरुषौ शुक्लौ शिती धवलमेचकौ ।
 सत्ये सार्धौ विद्यमाने प्रशस्तेभ्यर्हिते च सत् ॥ ८३ ॥
 पुरस्कृतः पूजितेरात्यभियुक्तेभ्यः कृते ।
 निवातावाभ्रयायातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् ॥ ८४ ॥
 जातोर्ध्वकं (बद्ध) प्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिता उत्थितास्त्वमी ।
 वृद्धिमत्प्राप्यतोत्पन्ना आदृतौ सादरार्चितौ ॥ ८५ ॥

(वृत्तम्) ॥ ७८ ॥ महति मन्त्रे च महत् । चशब्दाद् वृद्धं बुद्धितत्त्व च (महत्) । विद्वद्भीषते-
 वगीतम् । जननीयो जन्यः, जनस्य जल्लो वा, मतजनहृत्कारणजल्पकर्मेषु (सू०) इति यत् ।
 मुहुर्दृष्टेपि (अवगीतम्) । श्वेतते श्वेतं, अपिशब्दाच्छुद्धे । रज्यते रजतम् । हेमि महारजताख्यम् ॥ ७९ ॥
 इतस्तान्ता वाच्यलिङ्गाः । गच्छति जगत्, इद्गो जङ्गमे । अपिशब्दाद् भुवने (जगत्) । रज्यते
 रक्तं, नील्यादिरागोत्पत्त्यः । चशब्दादष्टकं (रक्तम्), कुट्टकं ताग्रमनुरक्तं च । (अवदातः) देव
 शोधने । (सितः) अर्जुनः शुक्लः, पितृ बन्धने ॥ ८० ॥ (अभिनीतः) मर्षिण्यक्रोधे । संस्कृतं (सू०)
 अनित्ये साधु, सलक्षणेन प्रकृत्यादिविभागेन सिद्धे शब्दे, संपुण्येभ्यः (सू०) इति मुद् । अपिशब्दात्सौतो
 गुणाधाने पके च । अपिशब्दात्प्रागराजे (अनन्तः), विष्णो व्योम्नि च । अनन्ता च भूः ॥ ८१ ॥
 प्रतीयते प्रत्येति वा (प्रतीतः), ज्ञातेरि । सुकुमारे न्याय्ये चोदगारान् (अभिजातः) । विविधैरेचने,
 विजिह्वं पृथग्भावं, असंयुक्तो [पृथक्] पि (विविक्तः) । मूर्च्छा माहसमुच्छ्राययोः ॥ ८२ ॥ अमूर्च्छं
 शुक्लं, यदाहुः— यन्मूलादि शुबो भण्डे सशैरुगुहकाभिः । धान्यराशौ निराश्रयं शुक्लं शुक्लं तदुच्यते
 (वैद्यकम्) ॥ परेषु शुक्ल उपचारात्, यथा— शुक्ला वाचं (न) वदेत् । चशब्दात्पूतिगन्धे, ईशुचिर्
 पूतीभावे (शुक्लः) । शिष्टं निशाने, मेचकः कृष्णः (शितिः) । अस्तेः शत्रुमलयः, सत्ये च सत् ॥ ८३ ॥
 (पुरस्कृतः) पुरोभ्ययमिति (सू०) गतिन्वात्तत्त्वम् । अरातिनाभियुक्तोभिषेणितः, अभिषिक्तोपि
 (पुरस्कृतः) । निवायते गम्यते निवातः, निवृत्तो वातोत्र । शस्त्राभेद्यं च वर्म, यथा— निशतकृत्वाः ॥ ८४ ॥
 कर्षक उच्यते (उच्छिन्नः) । प्रोचनः सोपनः (उरिपनः) । कर्तृकर्मणोः कः (आदृतः) ॥ दुर्ग-
 द्याह— कर्मविशेषेपि गतिर्गमुद् हेम्युत्पत्त्ये तुल्ये । कृत्तमुच्छ्रिते सत्ये शोभनेपि विशिष्टम् ॥ उदास्थितः
 प्रदीपः चरभेदे समाहितः । प्यनरये वाच्यनीकस्यो गत्रलक्षणोरेभि ॥ अदारचनयोर्मैकगोण्यां वृत्तौ
 च सेवने । आतौ लप्पदलपितौ नत्ता पुत्रश्च पुत्रयोः ॥ भ्रातृपुत्रौत्वमृदुद्विग्यां (सू०) श्लोकशेषोत्र ।
 समुहोत्पन्नप्रसोजातमक्षिजिह्वोपतीन्द्रयोः । शीतिनेपि प्रगतीपावनातावतयावतौ ॥ समित्स्वद्गो रणेपि
 श्री स्वररपागामपि रिवातिः ॥ ८५ ॥ इतरस्यान्ताः । अयंतेभ्यते वार्धः । अभिषेद्यः शब्दार्थः । रा धर्मे

अर्थोभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ।
 निपानागमशस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरौ ॥ ८६ ॥
 समर्थस्त्रिषु शक्तित्थं संबद्धार्यं हितेपि च ।
 दशमीस्थो क्षीणरागवृद्धौ वीथी पदव्यपि ॥ ८७ ॥
 आस्थानीयतनयोरास्था प्रस्थोस्त्री सानुमानयोः ।
 अभिप्रायज्ज्ञां छन्दावच्छी जीमूतवत्सरी ॥ ८८ ॥
 अपवादी तु निन्दाज्ञे वायादौ सुतवान्प्रयो ।
 पादा रक्ष्यद्विजुर्गोशा अग्नीन्धूकास्तमोनुदः ॥ ८९ ॥
 निर्वादो जनवादेपि आदौ जम्बालशप्पयोः ।
 साराय रुदिते वातर्याकन्दो वारुण रणे ॥ ९० ॥
 स्यात्प्रसादोऽनुरोधेपि सूदः साहच्यत्रनेपि च ।
 गोप्राधक्षेपि गोविन्दो हर्षेऽप्यासौदवन्मदः ॥ ९१ ॥
 प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोस्त्रियाम् ।
 स्त्री संविज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥ ९२ ॥

(अर्थ) । वस्तुनि पदार्थे । निवृत्तौ यथा- मशकाद्यैर्धूम् । इन्द्रियनिषेधे कारणे च (अर्थः) ।
 निगमन जलाशयः, आगमः शास्त्र (तीर्थम्) । ऋषिजुष्टं प्रसादापुष्करादि, यद्व्याप्तितमर्हद् भिस्तदि तीर्थ-
 मिति । गुरौ यथा- तीर्था(दा)नविद्यः । जलावतरणमार्गे सतिप्रपञ्चरे पुण्ड्रशने पानेपि यथा-
 तीर्थे तद्व्याप्त्ययोः, तरलनेन तीर्थम् ॥ ८६ ॥ समर्थयने समर्थने सगतार्थोऽस्येति (वा) समर्थः
 दशम्या कामावस्थायां यथोक्तस्याया च तिष्ठति दशमीस्थः, क्षीणो रामेण क्षीणरागः, मरणावस्थां प्राप्नो-
 न्मर्षी वा । वेतर्गिथ वीथी, पदवी मार्गः । अपिशब्दाद् गृहपान्तः पदक्षिप (वीथी) ॥ ८७ ॥
 आतिष्ठन्त्यस्यामास्थानी । आलम्बन चास्या । प्रतिष्ठन्तेस्मिन् प्रम्यो गिरेः समा भूः । मानमाकचतुर्मा-
 गोत्र (प्रस्थः) । शास्त्रद्विगयोर्वन्यः सस्याभारे स्थितौ मृनौ । अथ दान्ताः । (अभिप्रायवयो)
 यथा- छन्दानुवर्ती, स्वच्छन्दः, छन्दे - रूपम् । अपो ददात्यदः, आपोनि च ॥ ८८ ॥ आज्ञामपवादः,
 माहुः । दाय रिक्थमदत्ते दायदः, वान्धवः सपिण्डः । (पादः) कर्नरि पदव्रजति (सू०) घन्-
 कर्मकरणादौ च । तुर्योऽंशो रूपकादेश्वतुर्भागः, कुलाद्रेः प्रत्यन्तपर्वतोनि पादः ॥ ८९ ॥ अपिशब्दादा-
 माया निश्चितवादश्च (निर्वादः) । शीयन्तेवसादन्येन शादः पदः । शाश्व (स्य) ते छियते शादस्तू-
 णम् । आकन्दनमानन्दयोः आकन्दन्त्यस्मिन्माकन्दः । प्राणा पार्णिप्राहाकान्तश्च विजिगीषो रक्षिता,
 आहुश्च- पार्थिपाहस्तपाकन्दः (मनुः) ॥ ९० ॥ (अनुरोधे) यथा- प्रसादे वर्तस्व (साङ्गधरप०) ।
 अपिशब्दाधर्मन्ये प्रीतिदानं च (प्रसादः), कव्यगुणे तूरवारान् । सूयने पच्यते सूयति च सूदः,
 व्यञ्जन सूत्रेण । अपिशब्दासूत्रकरे (सूदः) । अपिशब्दाद्विष्णोः, गो विन्दति गोविन्दः, अनुपमर्गानि-
 भविन्देति (सू०) च । अपिशब्दाद् गन्धेयामोदः । गर्वं क्षेये गजदाने च मदः, मद्गुणमगं (मू०)
 इत्यपि ॥ ९१ ॥ प्रधानमेव प्राधान्य, राजलिङ्गं छत्रादौ, ककुदने क कुति वा ककुदम् । शान्त्युद्गमे
 ककुदच्छब्दोप्यस्ति, यथा- वज्रपान् । संवेदनं संवेद्यतेस्या सविदन्ति (ते) अत्र वा च सविद् । ज्ञाने
 यथा- एकमेवेदं सविद् रूपम् । संभाषा सञ्ज्ञेतो यथा- प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च संविद् स्थापयेदने । क्रियाकारो
 व्ययस्याप्यन यथा- संविद पृथयेष यः (याज्ञवल्क्य०) । आजिर्मुदः, नाम संज्ञा । तोदणाचारमतिहासव्याहुः
 (संविद्) ॥ ९२ ॥ उपनिषादन्यस्यामुपनिषद्, वेदान्गोपि रहस्यत्वात् । तत्त्वेपि यथा- धर्मत्वोपनिष पठ ।

धर्मं रहस्युपनिषत्स्यादृतौ वत्सरे शरद् ।
 पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु ॥ ९३ ॥
 गोप्पदं सेविते मानं प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम् ।
 त्रिष्विष्टमधुरौ स्वादू मृदू चातीक्ष्णकोमलौ ॥ ९४ ॥
 मूढाल्पापदुर्निर्भाग्या मन्दाः सुद्वौ तु शारदौ ।
 प्रत्यक्षाप्रतिभौ विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥ ९५ ॥
 व्यामो यदश्च न्यग्रोधावुत्संघः काय उन्नतिः ।
 पर्याहारश्च मार्गश्च विवधी दीवधी च तौ ॥ ९६ ॥
 परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके ।
 बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥ ९७ ॥
 स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः ।
 दोषोत्पादेनुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादिघिनश्वरे ॥ ९८ ॥

ऋतुराश्वयुजकार्तिकौ (शरद्) । वत्सरं यथा—जीवेच्च शरदां शतम् । शौर्यन्तेस्यामोपधयः शरत्, स्त्री ।
 (पद) खलोनगःपदचेतिवचन्यात् (वा०) खः । त्राणं शरणं यथा—पदमापदि माधवः । स्थानं यथा—
 सूर्यशिवः शशिनि लब्धपदा यथैव । लक्ष्म यथा—नवनखपदलेखालाङ्घ्रित बाहुमूलम् । अङ्घ्रिर्वयः—
 पादाभ्रे प्रपदम् (पृ० १०३) । वस्तु यथा—पदार्थः । पादन्यासे पादमुद्रायां सुप्तिवन्ते च, यथा—
 कुरु घनोऽपदानि शनैः शनैः (वेणिसंहार०), पद तुपारसुतिघातरक्तम् (कु० सं०), पदसमूहो
 वाक्यम् (न्यायमध्य०) ॥ ९३ ॥ गोभिः सेवित गोष्पदं, गोष्पदसंवितासंविताप्रमाणेषु (सू०) इति साधु ।
 माने गोस्तुभ्यध्रे, यथा—गोष्पदं प्रविष्टो देवः । आस्पदप्रतिष्ठायाम् (सू०) साधु, कृत्य उपचारात् ।
 इष्टो मृष्टः, मधुरो रसः, यथा—रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकपायकाः, स्वदते स्वादु । मृद्यते मृदुः,
 अतीक्ष्णोऽतीक्ष्णः ॥ ९४ ॥ मूढो यथा—मन्दः कवियशःपार्थी (रघु०) । अल्पे यथा—मन्दोदरी ।
 अपटुः सहकु, यथा—मन्दं विविक्तिसिनि मिषक् । निर्भाग्ये यथा—मन्दभाग्य । स्वैरेष्यत्पत्वाद्या—
 [मन्द] मन्दपदगामी [वारी], भद्रो मन्दो मृगश्चेति । हस्तिविशेषः सौरिश्च (मन्दः) । शरदि भवः
 शारदः, लक्षणयामिनव, अधृगोप्रतिभः । शुद्धौ वर्षे च (शारदः) । विगतौ शारदोप्रतिभत्वदोषोऽस्य
 विशारदः ॥ ९५ ॥ अथ धान्ताः । व्यामस्तिवृक्कृतपाह्वन्तराम्, न्यमुणाद्वि न्यग्रोधं न्यग्रोहं इति च, न्यडक दिः
 (सू०) । ऊर्ध्वं सिष्यलमेनोऽसेधः, ऊर्ध्वं सेव (घ) न च । परित आहरणं त्राहिहृत्पदादेः पर्याहारो
 भाराह्यः (विवधः) । विशिष्टो वधो गमनमत्रेति विवधः, बाहुलकाद्वा दीर्घः (उपसर्गस्येति) ॥ ९६ ॥
 परितोमेथास्तुर्दिक् (चतुर्दिशं) धीयते बहिस्तरणवत् परिधिः, यदाहुः—बाहुनमाणे परिधिरिच्छिन्ना-
 प्रोतिपत्रलः । उपसूर्यकं सूर्यमण्डलं प्रति सूर्योद्दयम् । चक्रान्तेऽपि (परिधिः) । बन्धकं यदुत्तमर्णय
 भूम्याद्याधीयते, यथा—आधिर्विनयेद् द्विगुणं धने यदि न मोक्ष्यते (मनुः) । व्यसनं यथा—आधि
 प्राप्नो यो न मुञ्चेत्त पीरः । आध्यानमाधिमानसी पीडा । आधीयतेस्मिन्नाधिराधारः ॥ ९७ ॥ समर्थनं
 चोद्यपरिहारः, यथा—अत्रार्थं समाधिः । नीवाको वचनाभावः समाधिरिव । चशब्दाधितैकाग्र्यं समा-
 धातं (च), समाधीयते मनोस्मिन्समाधिः । दोषोत्पादे यथा—अनुबन्धमवस्थां च ज्ञात्वा दण्डं निपा-
 लयेत् । प्रकृतिप्रत्ययागभादेशानां यः कार्यायमासज्यते विनश्वर उचरितप्रवृत्तौ सेतुबन्धः ॥ ९८ ॥

मुन्यानुयायिनि विद्यौ प्रकृतस्यानुवर्तने ।
 विद्यविष्णी चन्द्रमसि परिच्छेदे विलेखधिः ॥ १९ ॥
 विधिर्विधाने ईद्वेपि प्रणिधिः प्रार्थने चर ।
 मुधवृद्धौ पण्डितेऽपि स्कन्धः समुदयेऽपि च ॥ १०० ॥
 देश नद्विगोपेभ्यो सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् ।
 विधा विधी प्रकारं च साधू रम्येऽपि च त्रिषु ॥ १०१ ॥
 वधूर्जाया स्तुषा स्त्री च सुधा लेपोमृतं स्तुही ।
 संधा प्रतिज्ञा मर्यादा श्रद्धा संप्रत्ययः स्रष्टा ॥ १०२ ॥
 मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रिप्यन्धं तमस्यपि ।
 अतस्त्रिषु समुत्तर्द्धा पण्डितमन्यगर्हिता ॥ १०३ ॥
 ब्रह्मवन्दुरधिष्ठेपे निर्दोषावलम्बितः ।
 अविद्वुराप्यवष्टब्धः प्रसिद्धी रय्यातमूपिती ॥ १०४ ॥
 सूर्यवल्ली चित्रमानू मानू रश्मिदिवाकरौ ।
 मृतात्मानौ वातुर्देही सूर्यनीची पृथग्जनी ॥ १०५ ॥

मुन्यानुयायी यथा— अनुवर्तनी (न्यः) विद्युः स्नेहेननुवर्त्तताति । मनुतानुवर्तने यथा— वैगुण्यः ।
 विवति विद्वति विषये वा विद्युः, विष विवने, विधीयते मुरेः पीयते वा, धेत् पाते । पर्यन्तेवर्षात्मे-
 धरिः । उपचाराद्वधाने कालेऽपि (अवधिः) ॥ १९ ॥ (विधिः) भावहरणादौ किं. (उपसर्गेयोः
 किः) । अपिसन्धाकाले घातरि कल्पे प्रकारे विषयके च वाक्ये (विधिः) । (प्रणिधिः) भावे कर्मणि
 च किः । अवधानेऽपि (प्रणिधिः) । अपिसन्धाविज्ञे स्पष्टिरे च (उपवृद्धौ) । स्कन्धति (!) स्कन्धः ।
 समुदये यथा— सप्त वानस्कन्धाः । अपिसन्धाऽसैन्यभागे यथा— स्कन्धवारः । अंसं राक्षि समूहे ईश्वर-
 ह्वाया च (स्कन्धः) । वीक्षे च यथा— सद्भावरूपवैदनासंस्कारमनुदायाख्याः [विज्ञानलक्षणाः] पञ्च
 स्कन्धाः ॥ १०० ॥ देशे यथा— सिन्धुर्देशः, स्पन्दने सिन्धुः, सरित्त्सामान्ये, विरेपे च यथा— सिन्धोः
 परमपुष्पम् । विधी विधाने (विधा) । प्रकारे यथा— द्विविधाः । चसन्धाद्वन्धधादिभोजने केतने च
 (विधा) । साधोनि साधुः । अपिसन्धात्समने (साधुः) । मुधे रम्यत्वात्, यथा— साधु दृष्टं यद्
 दृश्यम् ॥ १०१ ॥ उद्यते यथानि वा वधू, स्त्रीति स्त्रीभ्यन्तम् । मुधु पीयते घपन्ति वेदा मुग ।
 लिप्यनेनेनेति लेपो मञ्जोलादिः, स्तुही वज्रहन्ता यथा— मुवाहीरम् । मूर्ध्नि (मुग) । (प्रतिज्ञा)
 यथा— सत्सम्बन्धः । सप्तारणं च (सैवा) । भुंज्यते भक्षयति यथा— श्रद्धया परलोभिताः (मय-
 वदर्पिता) । स्रष्टा यथा— भोजने प्रकृष्टः ॥ १०२ ॥ मायान्तनेन मन्वते च मधु । सुप्रभिः कृत्वं
 शीत, शुद्धभनरवर्येति (सू०) अन् । अपिसन्धादेरे क्षेत्रे मयूके वसन्ते च प्रसिद्धाः (मधु) ।
 अपिसन्धादवधुपि जले च (अन्धम्) । इतो धान्त्र वाच्यलिङ्गाः । कर्षवर्द्धादि (समुद्रः)
 ॥ १०३ ॥ ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य यन्तुः, परमपुष्पं नभाकाज्जातिवज्रायः । एव ह्यवन्तुः । निर्दोषे यथा—
 व्यवरित्तान्त्र्याने ब्रह्मणो क्नुहंतिरिति । अवलम्बितो वृक्षो दृढः (अवष्टम्भः) । अविद्वरे यथा—
 अवष्टम्भे भुजे, अवाचालम्बनविद्वर्द्धयोः (सू०) इति पञ्चम् । अपिसन्धाद्वदोऽपि (अवष्टम्भः) ।
 प्रमिथ्यति प्रसाध्यत च प्रसिद्धः । लेपेऽपि मन्त्र. संरापो शुद्धसङ्कल्पोऽपि । साया विरेपे दु.खे च मन्त्र-
 चात्रिमुत सुधा ॥ १०४ ॥ अयं नानाः । चित्रा मानवो रश्मयोऽनयोः । भानि मनु । भूतानमा-
 त्मा भूतान्मेवमास्य वा भूताना । पृथङ्वायौ जन — असम्बन्धात्पृथग्जनः ॥ १०५ ॥ गिधेति श्वादि

मावाणी शीलपापाणी पत्त्रिणी शरपक्षिणी ।
 तरुशैली शिखरिणी शिखिनी वह्निवर्हिणी ॥ १८६ ॥
 प्रतियन्नावुभां लिप्सापमहावथ सादिनी ।
 द्वौ सारथिहयारोहौ वाजिनोऽव्युपक्षिणः ॥ १०७ ॥
 कुलेप्यमिजनो जन्मभूम्यामप्यथ हायनाः ।
 वर्षाचिर्वीहिमेदाथ चन्द्राग्न्यर्का विरोचनाः ॥ १०८ ॥
 कंशेपि वृजिनो विश्वकर्माकंसुराशिल्पिनोः ।
 आत्मा यत्नो पृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च ॥ १०९ ॥
 शक्रो घातुकमत्तमो वर्षुकाब्धो घनाघनः ।
 अभिमानोर्यादिदुर्षं क्षान्ते प्रणयहिंसयोः ॥ ११० ॥
 घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे ।
 इनः सूर्यं प्रभो राजा मृगादृक् क्षत्रियं वृषे ॥ १११ ॥
 याणिन्यौ नर्तकीदृष्ट्या स्रवन्त्यामपि बाहिनी ।
 द्वादिन्यौ वज्रताडितौ वन्दायामपि कामिनी ॥ ११२ ॥
 त्वग्दहयोरपि तनुः सुगार्धाजलिकापि च ।
 ऋतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छकं ॥ ११३ ॥

वा प्राजा । पञ्चाणि पक्षाः सन्त्यस्य पत्नी । श्वेनोपि (पत्नी) । वृषावुष्टौ च (शिखिनी), दुर्गन्ध-
 शिखाख्या वह्निवर्हिद्विजङ्गुद्वारङ्गकाः, शार्ङ्गो मन्दपालमुखः पक्षी च ॥ १०६ ॥ उपग्रहो बन्दि-
 प्रहणदिः (प्रतियनः) । सतो गुणान्तराधानं सरदारथ (प्रतिमनः) । सीदलवदं सादयते वा
 सादी । वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य यात्री । अभाः पूर्वं सप्तश अभवन्, इषुः शरः (वाजी) ॥ १०७ ॥
 अभिज्ञावनेस्मादभिजनः, जनिष्योथ (सू०) इति ह्रस्वः । वर्षोऽपि च कृत्रि (हायन) आदुः ।
 मोहिरिषेयः (हायनः) पट्टिच्छादयः । जहाति जल हायनः, इवग्रीडिकालयोः (सू०) प्युर् । विरो-
 चने विरोचनः, अतुदातेतथ (सू०) इति युच् ॥ १०८ ॥ आर्षाव्युपक्षिणोऽव्युपक्षिणः, अर्षे, अर्षेण इति
 श्रुतिम् । विभाग्य कर्मरमद्विषं च कर्मस्य विषयम् । यन्ने दय — महा मा । स्वभावे यथा-
 दुष्टरमा । प्रहणि यथा — आभेवेर्दं सर्वनिदं नेह नानास्मि विधन (वज्रोपानय०) । वर्ष्मं घरीं यथा-
 वृषारमा । वज्रदं योजनः (आत्मा) ॥ १०९ ॥ हनि तरुशैली पातुकः, य वाक्षी भेतमथ
 (पनःपनः) । वर्षति तरुशैली वर्षोद्योते मेघ, इन्तीति घनाघनः, अचिचित्पतिवदोनाशद्वि-कनया-
 कृष्णयागय (वा०), इन्तेर्पयंच (वा०) इति मिट्ठिः । प्रणयः प्रार्थना, मानिमेवतेथ भावे
 रूपम् । रिगादी तु मीनते-मुद्व्यदुः, मीन विमिनेनिर्दं रमिति (सू०) आत्मा ॥ ११० ॥ हन्मेनेन
 इन्ति वा घन, मूर्तोपनः (सू०) इति टाप् । मूर्तिगुणः काठिन्यं, अगर्षणद्वन्द्वपरिमाणं मूर्तेः
 गेव गुणो वा, दर्शनं च रूपं च मूर्तिः । निरन्ते निविह (पन) । मूर्ते सं दमुद्रा वागुप्ये च
 (पनः) । पन तु कांयकपम् । एतानि — इतः, प्रभुः मयि । घेमे राजा द्विजानि मिति धीः
 ॥ १११ ॥ वज्रते तरुशैली कामिनी, वनेः सादयार्थोऽपि निति गम्यः । विदग्धादि (बाहिनी) ।
 वज्रन्तो मया (वाहिनी) । अर्षाव्युपक्षिणोऽव्युपक्षिणः, अर्षे वरुणे वा तरुशैली वाहिनी, वज्र प्रहणे ।
 व दा वृषारहा, अभिज्ञावनेस्मादभिजे (कामिनी) ॥ ११२ ॥ अविज्ञावनेस्मादभिजे, तन्मते तनुः ।
 (सूत्रा) [वृषेणे] अर्षाव्युपक्षिणोऽव्युपक्षिणः । पन मूना गृहपरदेति मूरवागुप्ये । पुन
 तु मूना । निरन्ते विमर्ष, विमर्ष तनय वात्र । यन्ने वदार्दं (वं) इति च (विमर्षम्) ॥ ११३ ॥

मन्त्रेण केतनं कृत्ये कंतावुपनिमन्त्रणे ।
 वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥ ११४ ॥
 उत्साहने च हिंसार्थसूचने चापि गन्धनम् ।
 आतञ्जनं प्रतीचापजवनाप्यायनार्थकम् ॥ ११५ ॥
 व्यञ्जनं लाञ्छनस्मश्रूनिष्ठानावयवेव्यपि ।
 स्यात्कीलीनं लौकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम् ॥ ११६ ॥
 स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ।
 अवकाशं स्थितौ स्थानं क्रीडादाद्यपि देधनम् ॥ ११७ ॥
 उत्थानं पौरुषे तन्त्रे संनिविष्टोद्गमेषु च ।
 व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेषु च ॥ ११८ ॥
 मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्यैर्थादापने ।
 निर्वर्तनापकरणानुब्रज्यास्तु च साधनम् ॥ ११९ ॥
 निर्यातनं वैरद्युद्धौ दाने न्यासार्पणेषु च ।
 व्यसनं विपादि भ्रंशे दापे कामजकापजे ॥ १२० ॥
 पक्ष्माक्षिलोमिनि किन्नरके तन्त्राद्यंशेष्यणीयसि ।
 तिथिभेदे क्षणे पर्यं वर्त्मनेत्रच्छदंशानि ॥ १२१ ॥

वेत्यतेनेन केतनं, कित ज्ञाने । कृत्येनसंकार्ये यथा- कार्यकेतनम् । केतौ ध्वजे यथा- मानकेतनः ।
 उपनिमन्त्रणे यथा- ब्राह्मणो निःकेतनं नातिक्रमेत् । तत्त्वं ज्ञानं, ब्रह्म वेदा ब्रह्म तपो ब्रह्म ज्ञानं च
 शाश्वतम् । बृहद्ब्रह्म, विप्रे यथा- ब्रह्महत्या । निष्कर्षेषु द्वीये द्वयोः पुंसि ॥ ११४ ॥ हिंसार्थे यन्तुवर्नं
 मतदर्शनं, यदाहुः- गन्धनं हिंसाप्रयुक्तं सूचनं, हिंसायामिल्लेके पेठु । अपिशाब्दात्मकाराने (गन्ध-
 नम्) । सन्तु गतौ, प्रतीचापः स्वर्णदेवैर्नृत्तस्म द्रव्यान्नेरेणावपूरणं निर्यतावपनम् (आवपनम्) ॥ ११५ ॥
 व्यञ्जनेनेन व्यञ्जनं निष्ठानं मक्ताद्युपेक्षनं दध्यादि, अवयवः स्वयं दिचिह्नम् । अपिशाब्दात्कमारादि
 (व्यञ्जनम्) । कुलीने गर्बं कीलीनं, कुलस्थेयं वा । लोकादेशपदादः, यथा- मा कौलीनादुक्षितनयने
 मध्यविश्वातिनी भूः (मेघः) ॥ ११६ ॥ (उद्यानं) भावेधिररणे च ल्युट् । वनभेद उपवनं
 (उद्यानं) । अधिररणे भावे च ल्युट् (स्थानं) । आदिशाब्दाद्विनिर्गीयशै (देवनं) । अपिशाब्दात्प-
 रिदेवने घृते च (देवनं) ॥ ११७ ॥ पौरुषमुपगः, तन्त्रं सैन्यं स्वमण्डलचिन्ता च (उद्यानम्) ।
 सन्निविष्टोद्गम उपविष्टस्पर्शाभावाः । अपिशाब्दात्तन्त्रोत्सर्गं येषु गृहे वास्त्वन्तरे च (उद्यानं) । प्रति-
 रोधे, विगतमुत्थानमप्रेति । अपिशाब्दात्समाधिनिवृत्तौ (व्युत्थानम्) ॥ ११८ ॥ यपाक्रमं भावादौ
 ल्युट् (साधनम्) । चशब्दाद्विह्वले क्षात्रके सैन्ये- उपहरणे- उपाये सिद्धौ भेदे च (साधनम्)
 ॥ ११९ ॥ न्यासार्पणं निक्षेपप्रतिदानं (निर्यातनम्), अपिशाब्दात्पादिसंश्रुतौ । व्यस्यति श्रेयोमा-
 गादौ व्यसनं, व्यस्तित्वा । कामजो होषो मृगयाक्षानश्रिवः, क्रोधजो वज्रशरयदृष्टपाह्न्यायं दूषणानि ।
 अशुभं पापे दैवानिष्टपते, अशुचौ चोपचागम् (व्यसनम्) ॥ १२० ॥ पक्ष पक्षिभेदे, तन्त्रतूलादीनां
 मागेवतरे (परम्) । गदति च (परम्) । तिथिविषये पटपटमी- अमानास्यादिः, यथा- पर्वण्यं
 मञ्जरीनाम् । प्रतिपक्षयस्त्रयोः संधिषु (पर्व) । क्षणः मल्लव उत्तरय (पर्व) । प्रपौ चरिते च
 (पर्व), यथा- आदिपर्व । वर्तते वर्त्म, वर्तन्ते यन्त्रेनेन च । नेत्रच्छदंशानिदः (वर्त्म) ॥ १२१ ॥

अकार्यगुह्ये कौपीनं मैथुनं संगती रते ।
 प्रधानं परमात्माधीः प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः ॥ १२२ ॥
 प्रसून पुष्पफलयोर्निधनं कुलनाशयोः ।
 क्रन्दने रादनाद्धान वर्म देहप्रमाणयोः ॥ १२३ ॥
 गुह्यदेहत्विदप्रभावा धामान्यथ चतुष्पथे ।
 संनिवेशे च संस्थानं लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः ॥ १२४ ॥
 आच्छादने संविधानमपवारणमित्युभे ।
 आराधनं साधने स्याद्वाप्ती तोषणेपि च ॥ १२५ ॥
 अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि ।
 रत्न स्वजातिश्रृङ्गपि धने सलिलकानने ॥ १२६ ॥
 तलिनं विरले स्तोके वाच्यलिङ्गं तथोत्तरे ।
 समानाः सत्समैके स्युः पिशुनी सलत्त्वकौ ॥ १२७ ॥
 हीनन्दूनाबूनगर्हो वेगिशूरी तरस्विनौ ।
 अभिपन्नोपराद्धाभिग्रस्तव्यापद्रतावापि ॥ १२७ ॥
 कलापो भूषणे यहे तूणीरि संहतेपि च ।
 परिच्छदे परीवापः पर्युत्तौ सलिलस्थितौ ॥ १२९ ॥

रूपं प्रवेष्टुमर्हति- इति कौपीनं, शालं नकैपानेअधुष्टाकार्ययोः (सू०) इति साधु । लक्षणया लिङ्गं तदच्छादनं च (कौपीन) । मिथुनं युग्मं स्त्रापुंसौ च तस्येदं मैथुनम् । प्रधीयतेस्मिन्प्रवर्तते च प्रधानम्, अत्रहृदिङ्गम् । प्रकृतिर्महामात्रो मुख्यश्च (प्रधान) । (प्रज्ञान) भावे करणे च ल्युट् ॥ १२२ ॥ प्रसूयते प्रसूनम् । नियतं धनं यत्र, निवृत्तिश्च धनस्य निधनम् । अन्तेपि (निधनम्) । (क्रन्दनं) भावे ल्युट् । वर्पति वृष्यते वर्म । प्रमाणमत्रोत्तरे, यथा- व्याप्तं व्योमानि वर्मणा ॥ १२३ ॥ त्विट् तेजः, धीयतेष्व धत्ते च धाम, जन्म पि । संनिवेशो रचाना (संस्थान), आकृतौ भूयौ च । लक्ष्यते- नेन लक्ष्म, लक्ष्ये च । आच्छादने द्वे, सविधानमिति सभ्यः पाठः । अपवारणं स्वगर्भं, वस्त्रं तूपचारात् (आच्छादनम्) । (आराधनं) करणे भावे च ल्युट् ॥ १२४ ॥ (अधिष्ठानं) अधिकरणे भावे च ल्युट् । चक्र रथाङ्गं, अपिचन्द्रादारोपणे व्यवस्थापने च (अधिष्ठानं) । (रत्नं) यदाहुः- जातो जातो यदुत्कृष्टं तद्वत्तन्मभिधीयते (चाणक्यशब्दः) । अस्तिवद्वाग्मणौ, रमन्तेस्मिन् रत्नम् । वने द्वे, वनं वाचने ॥ १२६ ॥ तलमस्यास्ति तलिन, अवस्तेनेपि । पान्तभ्यः प्राक् त्रिलिङ्गाः । सह मानेन वर्तते समानं मानं चास्य समानं । अपिश्यति तक्ष्णोति पिशुन, विश अवश्ये वा ॥ १२७ ॥ हीयते हीनः, क्वन परिहाणे । ऊनोत्प, गर्हस्तूपचारात् । तस्यो जवो बलं वास्यस्य तरस्वी । अपराध्यत्यपराद्धः, अभि- हुतोति (अभिपन्नः) ॥ १२८ ॥ दुर्गन्धाद्- लेह्यं भूम्यादिदानार्थं यातनाज्ञा च शासनम् । निदानमव- सानेपि सार्धं वार्षपिके धनी ॥ वक्ष्यापटेति *कौपीनं न ना [ज्ञाने] चेदेपि बाधना [वेदना] । शुम्भं धत्ते भाव्यापि जनी दोषेपि लाञ्छनम् ॥ अथ पान्ताः । कला आनोति कल्पते च कलाप, भूषणे काश्यादौ । सहेते यथा- केशकलाप । तूणे [रूपे] पि (कलाप) । परिच्छद परिवारः, पर्युत्ति. परितो धीजस्याम (परीवापः), स्थितिश्चलत्वं, सलिलस्थितिर्जलधार इत्येके ॥ १२९ ॥ गोष्ठपरिगोष्ठाध्यक्ष, देशबुलस्वामी च, गा. पाति गोपामिति च गोप. शृणुषेण दान्तेन धर्मेण वा कपति याति वृषाकपिः,

गोधुग्गोष्ठपत्ती गोपी हरो विष्णुर्बुपाकपिः ।
 वाष्पमृष्माशु कशिपु त्वक्षमाच्छादनं द्वयम् ॥ १३० ॥
 तल्पं शय्याद्वारोषु स्तम्भेपि विटपोस्त्रियाम् ।
 प्रातरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोहायोः ॥ १३१ ॥
 भेद्यलिङ्गा अमी कूर्मी वीणाभेदश्च कच्छपी ।
 अन्तरामवसत्त्वेभ्ये गन्धर्वो विज्यगायने ॥ १३२ ॥
 कम्बुनां बलये शंसं द्विजिह्वी सर्पसूचकौ ।
 पूर्वोन्यलिङ्गः प्रागाह पुं बहुत्वेपि पूर्वजान् ॥ १३३ ॥
 कुम्भी घटेभमूर्धाशी डिम्भी तु शिशुबालिनी ।
 स्तम्भौ स्थूणाजह्वीभायौ शम्भू ब्रह्मत्रिलोचनी ॥ १३४ ॥
 कुक्षिभूणार्भका गर्भा विथ्रम्भः प्रणयेपि च ।
 स्याद् भेर्या दुन्दुभिः पुंसि स्यादक्षे दुन्दुभिः स्त्रियाम् ॥ १३५ ॥

अग्निश्च । ययनि शोषयति स्रवति च वाष्पः । कशति क्लेशं कशिपु, द्वयं युगपद्वयम् नेत्र । कशिपु
 इत्यपपाठः ॥ १३० ॥ तल प्रतिष्ठाया, अष्टो दुर्गप्रावारः, रणमण्डप इत्येकं, यथा- विशेषतस्त्या-
 (दद्यात्) पू (स्तु) । शय्या यथा- तल्पं भूः स्तरण तृणानि (मनुहुरि०) । दारा यथा- गुह-
 तलपाः (मनु.) । स्तम्भो गुल्मः (विटपः) । अग्निह्वास्त्वन्धादूर्ध्वं तरोः शायता विष्पः (कारयः) ।
 कश्ये विस्तारे तूपचारात्, विट आक्रोशे । बुधे लक्षणया (प्रातरूप इ०) ॥ १३१ ॥ कूर्मी कमट्टी,
 वीणाविशेषः सारस्वताद्वयः, कच्छेन पिशति कच्छं पाति वा कच्छपी । कुतपो मृगरोमोत्थपटे बाह्यो-
 ष्मंशके । इतः पान्ताः । रवर्गे पुंसि रेफः स्यात् कुक्षिते वाच्यत्विद्याकः । शिषा शिष्याया सरिति
 भासिष्यायां च मातरि ॥ शर्षं मूले तरूणा स्याद्ब्रवादीनां खरेपि च । गुम्फः स्वाद् गुम्फने बाह्योत्तरि
 च कीर्तितः । अथ भान्ताः [वान्ताश्च] । (गन्धर्वः) अन्तरा मरणजन्मनोर्मध्ये मय मस्व यातना-
 दारीहम् । यदाहुः- अन्तरामवेदेहो हि नेत्यते विन्ध्यवासिना (कुमारिलमतः), तत्र, स्वविरोधात् ।
 तस्मादन्तरिक्षवासिनो गन्धर्वाणां भूताः, यद् व्यासः- अस्माभिर्वन्दनुष्ये गन्धर्वस्तदनुष्ठितम् ।
 गन्ध्यते गन्धर्वः, पशुमेवेति ॥ १३२ ॥ काम्यते कम्बु, शम्बूरेपि । (द्विजिह्वः) जिह्वात्र वचनमुपवा-
 रात् । पूर्वो वाच्यलिङ्गः । प्रागिति दिशं देशं कालं चाह, तस्य च वस्तु (पूर्वम्) । पूर्वजा आदि-
 पुण्याः । आधेयं तु शरीरे यथा- सार्वेनः कृत पूर्वम् ॥ १३३ ॥ विनयुत्सेपि कादम्बो नितम्बोदितटे
 कटौ । दर्वा फणापि विष्णोस्त्री मण्डले चाकुर्वी कले ॥ अथ भान्ताः । इमस्य मूर्धातः शिरोभागः
 (कुम्भः) । द्यते दिभ्यते वा डिम्भः, बालिशो मूर्खः । शमि प्रतिबन्धे, स्तम्बु सौतो वा, स्तम्भाति
 गुह चेति च स्तम्भः । (शम्भुः) अर्द्धशपि ॥ १३४ ॥ भूषा उदरस्थो जन्तुः (गर्भः) । बुधो
 यथा- गर्भस्थेन समस्तदा । अन्तर्भेने तूपचारात्, यथा- रम्भागमेष्टुः । भूणे यथा- मर्तुगर्भद्वहा
 येन । अर्भके यथा- गर्भस्वप्नः, गीर्षते गृणाति च गर्भः । प्रणयः शृङ्गारवर्धना (निभ्रम्भः) । अपि-
 शम्भद्विषंवादे विभाषे च (विभ्रम्भः) । दुन्दु भायते दुन्दुभिः, दुनोति भौरुनिति नैरुक्ताः । भेर्या
 यथा- दुन्दुभिस्ताडितोयम् (वेणीसंहारः) । अस्त्रात्र पाशकः, यथा- दुन्दुभ्या किल तद्वत् पतितया
 यद् शोषदी क्षरिता ॥ १३५ ॥ महारजनं प्रचक्रम् । करकः कमण्डलुः, कुक्षति कुमुम्भेन यद्वर्तते

स्यान्महारजने क्लीबं कुसुमं करके पुमान् ।
 क्षत्रियेपि च नाभिर्ना सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् ॥ १३६ ॥
 सभा संसदि सम्ये च त्रिविध्यक्षेपि वल्लभः ।
 किरणप्रग्रहौ रश्मी कपिभेकौ पुष्पंगमी ॥ १३७ ॥
 इच्छामनोभवौ कामौ शक्त्युद्योगौ पराक्रमौ ।
 धर्माः पुण्ययन्त्र्यायस्वभाचारसोमपाः ॥ १३८ ॥
 उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः ।
 यणिक्रपथः पुरं वेदो निगमा नागरो यणिकृ ॥ १३९ ॥
 नैगमी द्वौ बले रामो नीलचारुसिते त्रिषु ।
 शब्दादिपूर्वो वृन्देपि ग्रामः कान्तौ च विक्रमः ॥ १४० ॥
 स्तामः स्तोत्रेध्वरे वृन्दे जिह्वस्तु कुटिलेलसे ।
 उष्णेपि धर्मश्रेष्ठालंकारे भ्रान्ती च विभ्रमः ॥ १४१ ॥
 गुल्मा रुक्स्तम्बसेनाश्च जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः ।
 क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु ॥ १४२ ॥

कुसुमं, सुम्भ (शुम्भ) भासने हिंसायां च । अपिशब्दाद्विजिगीषौ राक्षि (नाभिः), ना पुमान्
 चक्रमध्ये तुन्दौ च स्त्री, नभते नभ्यते वा नाभिः । सुपु रभते सुरभिः, चशब्दाद्वसन्ते पुमान्, सुगन्धौ
 च त्रिषु । मनोज्ञे तृपचारात् (सुरभिः) ॥ १३६ ॥ सह भान्यस्या सभा, सभ्यास्तु तात्स्थ्यात् । समूहे
 शालायां घृते च (सभा) । अभ्यक्षोर गो[त्रा]भ्यक्ष (वल्लभः) । अपिशब्दात् प्रिये (वल्लभः) ।
 करमौ करपाशौष्ट्रे । इतो भान्ताः । (रश्मिः) प्रग्रहो वल्गादिः, रश्मिः सौम्रः । घ्रवेन गच्छतीति,
 गमय (सू०) इति खच् ॥ १३७ ॥ काम्येपि (कामः) । कामं तु बाढार्थे । शक्तिरत्र प्रभुमन्त्रोत्सा-
 हलक्षणा, उद्योगोरीन् प्रति बलोत्साहः (पराक्रमः) । धरते धर्मः, पुष्पं यागादि- आहंसा च । यमो
 धर्मराजः, धर्मस्तु भीमवत् । न्याये यथा- धर्माधिकरणम् । स्वभावे यथा- क्रूरधर्मा । आचारे यथा-
 धर्मशास्त्रम् । सोमपे यथा- एष धर्मः सनातनः (मनुः) । युधिष्ठिरपिता च (धर्मः) । वेदे च
 (धर्मः) । धर्मसाधने यागादौ क्लीबे, यच्छ्रुतिः- तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥ १३८ ॥ उपपा-
 मालपरीक्षा (उपक्रमः) । अपिशब्दात्तदायाचिह्वसा यथा- नन्दोपक्रमं मानानि । (उपक्रमः)
 विविक्ता- उपायपूर्वोपक्रमत्वात् । निगम्यते निगमः, गोचरसंचरेति (सू०) साधुः । निगमे भवौ
 नैगमः, द्विवर्ति प्राप्नोत्यस्य नैगमस्ते निषेधः ॥ १३९ ॥ बले हलधरे, रमते रामः, णः । मार्गवे काकु-
 त्स्थे च (रामः) । वृन्दे यथा- शब्दग्रामः, गुणग्रामः । अपिशब्दाद्विषयैकदेशे षड्जग्रामादौ च,
 यदाहुः- सप्त स्वराश्रयो ग्रामा मूर्च्छेनस्तर्कविशतिः । गिरन्ति शृण्वन्ति च यं स ग्रामः । कान्तौ पादा-
 दिभिराक्रमण (विक्रमः), चशब्दाच्छेये कचिन् ॥ १४० ॥ पुप् स्तुतो, अर्तितुमु (उ०) इति मन् ।
 जहाति सता श्रुतिं जिह्वाः । धर्मः, पृथु दीप्तौ ॥ १४१ ॥ गुड रसणे, शुष्मतेनेन गुल्मः, रुक्- उदरौ
 व्याधिः । स्तम्भांश्च श्वापताननृणादिसमूहः, सेन क्षौद्रिष्यङ्गं (गुल्मः) । चशब्दाद् दुर्गादी रक्षास्थानं
 (शुम्भः), बलानौ सभ्रनं विष्टपसंचातोपि । जमति विरुद्धं जामिः, यथा- जामयो यानि गेहानि शप-
 न्यभातिपूत्रिताः । क्षमते क्षमणं क्षम्यते च (क्षमा, क्षमं) ॥ १४२ ॥ (क्षामः) श्वैह गतो, हरि-

त्रिषु श्यामी हरिकृष्णी श्यामा स्याच्छारिवा निशा ।
 ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वमूपाप्राधान्यकेतुषु ॥ १४३ ॥
 सूक्ष्ममध्यात्ममप्याद्ये प्रधानं प्रथमस्त्रिषु ।
 वामो वल्लुप्रतीपी ह्याथवमी न्यूनकुत्सितौ ॥ १४४ ॥
 जोर्णं च परिमुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् ।
 तुरंगगरुडौ तक्ष्यौ निलयापचयी क्षयी ॥ १४५ ॥
 श्वशुर्यौ देवरश्याली भ्रातृर्या भ्रातृजद्विपी ।
 पर्जन्या रमदब्धेन्द्रा स्वादर्यः स्वामिर्विश्वयोः ॥ १४६ ॥
 तिप्यः पुष्यं कलियुगे पर्यायोचसरे क्रमे ।
 प्रत्ययोधीनशपयज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ १४७ ॥
 रन्ध्रे शब्देथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ।
 स्थूलोच्चदस्त्रसाकल्ये गजानां मध्यमे गते ॥ १४८ ॥
 समयाः शपथाचारकालमिद्वान्नसंचिदः ।
 व्यस्तनान्यशुभं दैवं विपादित्यनयाख्यः ॥ १४९ ॥

श्रीशे वीः । शाखा नामोर्ध्वः (श्यामा), गन्धविश्वशुभ । उलति सलयति सल्यते च सलाम,
 पुण्ड्रेभ्रमुक्षेत्तर्गं विह्वम् । अश्वमूपा ललामाख्या । प्ररनेपि प्राधान्यान्वयत्, यथा- वृषललामः ।
 केतो यथा- कपिललामं तुन । प्रमथे शृङ्गे च (ललामम्) । नान्तोप्यास्त यथा- कन्याललाम
 कमनीयमजम्बु लिङ्गो. (१५०) ॥ १४३ ॥ सुषु- दृश्यते सूत्रं, आननि-अवि- अश्वामम् ।
 अपिश्रुत्वाद्योपि त्रिषु (सूक्ष्मम्) । प्रथमेष्माप्रथमे च प्रथमः । वमोर्ध्वो रुं, (वामो वल्लुः)
 यथा- वमलोचना । (वाम प्रतीपः) यथा- विधौ वानारम्भे (मल्लिमा०) । वल्लुप्राद्वय दक्षिणे-
 तरत् । वाना ह्री, अथा तु वनी । अश्वमश्वम, अश्वमश्वमश्व (सू०) इति मः सलोपय ।
 तुच्छपि (अथम) ॥ १४४ ॥ जर्णं यथा- यतवानं यतरत् पृति पयुषितं च यत् (भागवद्गीता) ।
 परिमुक्तं यथा- दर्मा कृष्णजिन मन्त्रा प्राप्ता हविरप्रयः । अश्वतथानाम्नेनानि निदोषयानि पुनः
 पुनः ॥ यता याना- सारासा अथेति । दुर्गद्व- भ्रमो मूर्च्छा सशमागमजिराश्रुति निर्गमः । प्यामी
 पूजाश्रुत्यो भीमा रुद्रमपिपण्डयाः ॥ इतो यान्ता । नृक्षस्वात्वं तात्पर्यः । क्षि निशये, क्षि हिंसा-
 यम्, यस्मा कन्यान्तय (सद्यः) ॥ १४५ ॥ श्वशुरात्वं श्वशुरः, कन्यान्तयो । भ्रातृश्वर्यं भ्रातृश्वः,
 श्वशुर्यं (सू०), व्यन्तपने (सू०), योगविभागाद् भ्रातृवे । विरतिं जनं पर्जन्यः, परात्मपुत्रे
 जन्मतेनेन वा । रमदब्धौ गर्जनेप, अगर्जत्वेप येम्बन्वात् (पर्जन्यः) । अरनीयोर्ध्वः ॥ १४६ ॥
 त्वेति तिप्य, विप दीप्ति, अश्वमदिः (उ०) । (पर्यायः) परावतुगान्यवद्वा (सू०) इति पम् ।
 (मलय) यमदय कर्तृमात्रकरणेभ्यश्च । अर्धान आद्यतः, यथा- राजप्रत्ययाः प्रजाः । विभागे यथा-
 न शशे प्रत्यय गच्छन् । इतो यथा- र्धं प्रत्यय कलह । रुन्ध्रे यथा- रिशोः प्रत्ययमात्रं महरेत् ।
 शब्दोप इति दित्ति, प्रथितरे च (प्रत्यय) ॥ १४७ ॥ देशविशेषेपि (अनुपयः) । स्थूलम्ब
 मुष्यापोरचपनमन्दस्वार्मप्रद्वत्, स्थूलवक्त्रेकमेत्यर्थः । हस्तिनां मध्यमगतौ, यत्पालकाप्यः-
 नीवेर्गमे इष्टोत्पद्यो धीविमार्ग इति तिरो गतयः ॥ १४८ ॥ शपथे यथा- कृतशपथः । आचरे यथा-
 शमशाश्वर्येतिष्ठम् । काले यथा- संपादनः । सिद्धान्ते यथा- बौद्धधर्मः । शब्दे यथा-

अत्ययोतिरुमे कृच्छ्रे दंपे दण्डेप्यथापदि ।

युद्धायत्योः संपरायः पूज्यस्तु श्वशुरेपि च ॥ १५० ॥

पश्चादवस्थायि बलं समवायश्च संनयौ ।

संघाते संनिवेशे च संस्त्यायः प्रणयास्त्वमी ॥ १५१ ॥

विस्र (अ) भयाच्चप्रेमाणी विरोधेपि समुच्छ्रयः ।

विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि ॥ १५२ ॥

निर्यासिपि कपायोस्त्री स्यात्सभायां प्रतिश्रयः ।

प्रायो भूम्यन्तगमने मनुर्दैन्यं कतौ क्रुधि ॥ १५३ ॥

रहस्योपस्थयोगुहं सत्यं शपथतथ्ययोः ।

वीर्यं बलं प्रभावश्च द्रव्यं भट्टये गुणाश्रये ॥ १५४ ॥

धिष्यं स्थाने गृहे भेम्नी भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ।

कसे (शे) रहंमोर्भाग्भेयं विशल्या दन्तिकापि च ॥ १५५ ॥

अन्योन्यसमयः । सकेतोवसरो निषमथोपचारात्, यथा- न समयपरिक्षणं क्षमं ते (किरानर्जु०) ।
 विरुद्धो नयो व्यसन (अनयः), पाङ्गुण्यस्यायथावत्प्रयोगात् । न भ्रेयः (अयः) अनुकूल दैवमनयः ।
 विरुद्ध नयनं विषद (अनयः) ॥ १४९ ॥ अतिक्रम उल्लङ्घनं यथा- धर्मस्याख्यः । रुच्छ्रे यथा-
 - प्राणाख्यः । दोषे यथा- गुणिना नात्यय कुर्यात् । दण्डे यथा- व क्राकृष्येऽप्ययः शतम् । सम्बन्धसा-
 गमन गच्छेति (संपरायः), यथा- सापराधिकं दुर्गं कुर्यात् । श्वशुरः पुत्र इति स्मृतेः, सर्वत्रैव हि
 क्षानस्य प्रहृता पुरुषच्यते । कन्यायाश्चैव विद्यायाः प्रशता पूज्यते गुरुः ॥ अपिशब्दान्मान्यः (पूज्यः)
 ॥ १५० ॥ पश्चादवस्थायि बलमनुबलाख्यं, समवायो मेलः, संनयति संनयनं च संनय । सत्यं संघाते,
 चशब्दाद् गृहे, यथा- विश्रम्य लौकिकान् सस्त्यायान् प्रविशेयुः । परिचयोपि (प्रणयः) ॥ १५१ ॥
 विराघो वैरं, अपिशब्दादुन्नतो (समुच्छ्रयः), समुल्लङ्घ्य श्रयणं- ऊर्ध्वश्रयणं च उदिश्रयनीति (सू०)
 घञ् बाहुलकादत नास्ति । विपिणोति बध्नाति विषयः, यस्य मत्स्यादयो जलादिज्ञातः प्रसिद्धस्तत्र
 वर्तते । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाधेति विषयाः । अपिशब्दाद् प्रामसमूहे गोचरे देशे च (विषयः) ॥ १५२ ॥
 निर्यासः कायस्थः, यथा- त्रिकलकपायः । अपिशब्दादकपायस्तुवराहयो रसः । रागविशेषेपि, यथा-
 परिपक्वकपायो मुनिः । रक्तपीतवर्णयोगेपि, यथा- कषायवन्नः । आसदे च (प्रतिश्रयः) । भूमि
 बाहुल्ये यथा- प्रायेणाकृतकस्यत्वान्मृत्योर्द्विजते जनः । अन्तगमनेऽनशने यथा- प्रायोपवेशनमतिर्नृपति-
 र्यभूद (रघु०) । तुल्ये च यथा- मूर्त्तप्रायः, अत्रापि वा मूर्त्तं प्रायेणेति ध्युत्पत्तिः । मन्यते मनु,
 क्रतौ यथा- शतमन्युरिन्द्रः ॥ १५३ ॥ रहस्यं गोप्य, उपस्थो योम्यादिः, गृहनीयं गुप्तं, शांसदुहिगुहि-
 भ्योवाक्यप- वक्तव्यः (वा०) । सति साधु सत्यं, शपथे यथा- सत्येन शपथेद्विप्रम् (मनुः) । तथ्ये यथा-
 सत्यवादी । बलं प्रणसामभ्यै यथा- सत्त्ववान् वीर्यसंपन्नः । प्रमात्रो द्रव्यशक्तियथा- रसवीर्यविपाकाः (वृ०
 ५६) । चशब्द द्वेतां वीरकर्म च (धीर्यम्) । भव्ये योग्ये, द्रव्यचभवे (सू०) साधु, यथा- क्रिया हि द्रव्य
 विनयात् नाद्रव्यम् (कौटिल्यः) । शुणाश्रये यथा- क्रियावद्गुणवत्समवायि कारणं द्रव्यं घ्राणव्यादि (वैशेषि-
 कसू०) । धनमौषधं च द्रव्यम् ॥ १५४ ॥ धिष शब्दे, भनक्षन् (धिष्य) । अत्रिविशेषे पुमान् (धिष्यः) ।
 भागवत् (सू०) शुभमशुभं शुभाशुभं पुरा कृतं कर्म (भाग्यम्) । राजकसरज्जलजः कन्दोत्र न
 पाश्चात्स्थि (माङ्गयम्) । दन्तिका नामौषधी, अपिशब्दाद्वाङ्गुली विगतशल्या च (विशल्या)
 ॥ १५५ ॥ वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी, वृषाकप्यतीति (सू०) र्दप् ऐत्स् । स्वाहा च, शचीमप्याहुः,

वृषाकपायी श्रीगौर्यैरभिरुष्या नामगोमयोः ॥ १५६ ॥

आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् ।

उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ॥ १५७ ॥

छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः ॥ १५८ ॥

कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्याङ्के काञ्च्यां मध्येभवन्धने ।

कृत्वा क्रियादेवतयोस्त्रिषु मेघे घनादिभिः ॥ १५९ ॥

जन्यः स्याज्जनवादेऽपि जघन्योन्त्ये (न्ते) घमोऽपि च ।

गर्वाधीनो च वक्तव्यः कल्पी सज्जनिरामयी ॥ १६० ॥

आत्मवाननपेतोर्वादिर्व्यां पुण्यं तु चार्त्तपि ।

रूप्यं प्रशस्तरूपेऽपि वदान्यो वल्लुवागापि ॥ १६१ ॥

यथा- वृषाकपायी मध्येति सत्रायः किं न गोत्रभिद् । अभिरुष्यादतेनयाभिरुष्या संज्ञा, यथा- चैता-
मिह्य । गोमाया यथा- काप्यमिह्य तयोरात्रिन् (खु०) । कीर्ती च (अभिरुष्या) ॥ १५६ ॥
मावाक्षी कृषःघव (सू०), आरम्भे यथा- सर्वाः क्रिया मन्त्रमूला नृपणाम् । निष्कृतिर्गया- महा-
पाताकिनां पुमां संवेदानाग्निका क्रियाः शिक्षा यथा- क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम् (कौटिल्यः) । पूजनं
यथा- गुरुदेवविचारतः । संप्रधारणं विचारः, यथा- क्रियां विना को हि जानाति कृतम् । उपायो यथा-
सामादिकः क्रियाः । कर्म यथा- पाकक्रिया । चेष्टा यथा- स्तम्भे स्थापित्तिर्यो जन्तुः प्रत्ये गतव-
तनः । चिकित्सा यथा- पुनर्गरे समुत्पन्ने क्रिया पूर्वज्वरागुणा (चरकसं०) । पान्थयेति, यथा- क्रिया-
मात्रं धानुः । आख्यातं तुषारान्, यथा- क्रिया वा कारकात्विता (पु० २८) । गर्माधानादिमंस्का-
रोपि यथा- न गुह्यं क्रिया कृत्वा वेदमन्त्रे प्रवच्छति । और्ध्वदेहेकं यथा- अत्रो न ऐदित्वं हि
क्रियाः कार्याः प्रयत्नतः ॥ १५७ ॥ छायेति सत्राय छाया, छो छेदने । छायाख्याकर्मणां । कर्त्ता यथा-
विच्छेदः पृथो भवेत् । प्रतिबिम्बे यथा- समन्तच्छाय आदर्शः । आतपामते यथा- नटच्छेदो
मध्याह्नः ॥ १५८ ॥ रात्र्युद्वादेः आरम्भकैष्टे यथा- सत कक्ष्य अतिक्रम्य । काञ्चीवन्धनदाम यथा-
परिधानाद्वाहिः कक्ष्या निवद्धा वायुगो भवेत् । माये- इत्यत्र बन्धने यथा- हेनकक्ष्या गजाः । उद्योमे
रक्षणाया यथा- परार्थे बद्धकक्ष्याणां त्वदृशमुद्रवः कुतः । क्रियाया कर्त्तुं कृत्वा यथा- का कृत्यम-
कर्षाः, मन्त्रान्वायोरभिष्ट (बान्दन्मू०) इति वदन्- वा । देवज्ञा मायी नान, यथा- तानि कृत्वाह-
तानं च । घनादिना यः शनोर्भेधने स जघ्नः, यत्कौटिल्यः- कुट्टकुट्टमन्तावमानिताः श्रेयां कृत्याः ।
कार्यं च कृत्यम् ॥ १५९ ॥ जनस्य जग्यो जन्मः, मन्त्रजन्मलाभजनजन्यकर्मेषु (सू०) । अविगच्छा-
दुत्पन्नः संप्रानेति (जन्यः) । जन्मं यः निवरो च, तथा संसायाजग्याः (सू०) जग्यो वदन्तीति ।
अविगच्छाजग्यमन्त्रे, शरीरावकाशम् (सू०) । चरन्दाद्विध्यः, वक्ष्यशतशैवि मन्त्रार्थशरी । कृत्यमु
साधुः कृत्यः, कृज्जेतुगुणः । दध्नेति (कृत्यः) । कर्त्तुं सत्तनं भूतनं बाह्यः, मन्त्रं च । कृत्या
बादन्विना ॥ १६० ॥ आत्मवानर्थनीशेर्षे साधुर्षी, अप्रारानिति पठे धर्मिदोष्यः । (आर्षः) धर्म-
पदार्थेति (सू०) यत् । पुनरिति पुन्यं, आप्तादिः (उ०) । अविगच्छामुहूर्तं धर्मं (पुन्यम्) ।
अविगच्छाद्वदते हेनस्ये, व्यादाह्ननसंशयोः (सू०) इति यत् । वदति वदन्तः, वदेत्यः (उ०) ।
अविगच्छादाज्ञा, वदन्तः- एकदेशरिक्तः ॥ १६१ ॥ (व्याध्ने) यथा- कृत्यस्यः । अविगच्छा

न्याय्येपि मध्यं सौम्यं तु सुन्दरे सौमदैवते ।
 निवहावसरो वारो संस्तरो प्रस्तराध्वरो ॥ १६२ ॥
 गुरु गीष्पतिपित्राद्यौ द्वापरो युगसंशयो ।
 प्रकारो भेदसादृश्ये आकाराविद्गमिताकृती ॥ १६३ ॥
 किंशाह धान्यशूकं पृ मरु धन्वधराधरो ।
 अद्रयो द्रुमशैलार्काः स्त्रीस्तनाब्दी पयोधरो ॥ १६४ ॥
 धान्तारिदानवा वृत्रा बलिहस्तांशवः कराः ।
 प्रदरा भङ्गनारीखवाणा अस्त्राः कचा अपि ॥ १६५ ॥
 अजातशूङ्गो गीः कालेन्यश्मश्रुर्ना च त्वरौ ।
 स्वर्णं पि राः परिकर पर्यङ्कपरिवारयोः ॥ १६६ ॥
 मुक्ताशुद्धी च तारः स्याच्छारो वाद्यौ स तु त्रिषु ।
 कर्बुरेथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः ॥ १६७ ॥

दन्तरे युक्ते प्रमाणेदमे च, मन्वते मध्यः । सौमो देवतस्येति सौम्य, सौमाद्वयम् (सू०), सुन्दरे
 शून्वात् । चन्द्रजे च (सौम्यः) । दुर्गस्तु - सर्वशक्तिवती वैष्णवतमा वापय हृच्छये । फलकस्या-
 नयोर्भेदो योग्य सांप्रतिके त्रिषु ॥ क्रियावारातिक्रमोप जलाधारेषु चाशयः । दैत्याचार्योपि धिष्यो ना
 कापायः सुरभाषि ॥ चन्द्रोदयो वितनेपि स्यादाम्नायेनये धुनौ । शीताशिते शिते शैत्यं जलं कुल-
 पकान्तयोः ॥ व्यवयो व्यवयो च स्यात्कुल्या कुलवधूः सरिन् ॥ अथ रान्ताः । निबद्धो यथा- प्राम-
 बारः । अवसरो यथा- वारवारमुदारसंगमसुखे । संपादमपि यथा- वारव्री । पारः सूर्यादिदिवसः ।
 संस्तीर्णते संस्तरः शय्या । सस्तीर्णते दमी अत्र सस्तरौ यज्ञः ॥ १६२ ॥ गृणाति गुरु । गोष्पति-
 र्थवः (गुरुः) । आद्यान्दास्य गुरुः । क्रिया कृत्वा वेदमन्त्रे प्रयच्छति । तथा गुरु दुर्बलं, अलघु च ।
 द्वाभ्यां हलप्रेताभ्यां पर द्वारं युगम् । सप्तये द्वौ परौ मुन्यावत्रायुमण्येतिष्टृत्वात्, पृषोदशदित्वात्
 (सू०) आन्वम् । भेदो विशेषः, यथा- पलाण्डुप्रकारा गृणनादयः । सादृश्ये यथा- विपप्रकारः
 रिगुनः । इह शैत मायसूचकं चेतितम्, आहृतिर्वैष्णोदि, सान्नेशध (आहारः) । १६३ ॥ विचि-
 स्तुम्वितं वा गृणाति किंशाहः, इषुः शरः । शिरन्तेस्मिन्नुगमत्वात्मकः, धन्वा निजंते देशः ।
 अघनेति वादिः । अन्दो मेघः (पयोधरः) ॥ १६४ ॥ गृणेति गृध्रः । कीर्यते करोति वा करः,
 बलि- राजमाग्नम् । मेघोपलस्तु करकः । हस्तिगुण्यपि करः, उपचागम् । प्रदीर्यतेनेनेति प्रदरः,
 मारीखगतिरज प्रावः । अस्वन्ते- अस्त्राः । अपिशस्त्राद्व्योम्नश्च वायम् ॥ १६५ ॥ काले गति गवि
 मरि च काचाक्षिरयोगम् । तनेपि तू- सधुज, भ्रमेध्वः (उ०) बाहुलकात्, सू गृणाति छादयति
 शूबः । शूबे (उ०), अपिशस्त्राद्विस्ते मेघे च । परिस्त्रिये परिस्त्रियं च परिकरः । समूहाश्मयोः
 प्रणादगप्रिच्छाम्भे च (परिकरः) ॥ १६६ ॥ मुक्तां शुद्धितं ते नाम युगः, सधुनया शुद्धमौक्तिके ।
 अश्वत्थजनीनिद्यातारक्ये च तारात् । अश्वत्थवरे क्ये च (तारः) । शूबायुवर्णनिर्गतेषु (वा०)
 द्वौ वर्णौ च । कर्बुरो मानावर्णः (तारः) । प्रतिज्ञायां यथा- सार्थगः । आग्नौ यथा- संगरो
 विज्याहारः । गीर्दि यथा- अन्वेयं वृत्तगते । अगदि यथा- संगरे चरणं गुरुः, सगर्णं संगिर-
 म्नेत्र च सगरः । शर्माम्ने तु संगम् ॥ १६७ ॥ मन्त्रमन्त्रात्मको हि वेदः । युगसादो रद्वि कर्त-

चेदमेव गुतशब्दे मन्त्रो मित्रो रचाद्यपि ।
 मखेषुयूपखण्डेपि स्यरुग्निष्ययस्करः ॥ १६८ ॥
 आढम्बरस्तूर्यरथे गजेन्द्राणां च गर्जिते ।
 (अमिहारोमियोगे च चोयै संनहनेपि च ॥ १६९ ॥)
 स्याज्जङ्गमं परीवारः खड्गकोमे परिच्छदे ।
 विष्टरो विटपी दर्ममुष्टिः पीठाद्यमासनम् ॥ १७० ॥
 द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे ।
 विपुले नकुले विष्णी वसुः स्यात्पिङ्गले त्रिपु ॥ १७१ ॥
 सारो बले स्थिरांगे च न्याये (व्ये) क्लीबं वरे त्रिपु ।
 दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम् ॥ १७२ ॥
 महारण्ये दुर्गपथे कान्तारः पुनपुंसकम् ।
 मत्सरोन्यशु मङ्ग्रे तद्वत्कृपणयोस्त्रिपु ॥ १७३ ॥
 देवाद् वृते वरः श्रेष्ठे त्रिपु क्लीबं मनाक् प्रिये ।
 वंशाङ्कुरे करीरोस्त्री तस्मैव घटे च ना ॥ १७४ ॥
 ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोस्त्रियाम् ॥ १७५ ॥

व्यवधारण (मन्त्रः), मायावीजादिभ्य । मेषानि स्निहानि निवृत्तः । अपिगन्धान्मिषं पुङ्गव । मन्त्रादिषु
 चतुर्थ्येषु (स्वरः) । अमिषाद्याद्वये, स्वरति स्वरः । अन्ये तु सान्तमदुः, शोभनान्यस्यपि यस्मिन्ति,
 खड्गरयाने खड्गं पेटुः । अपिगन्धद्वयैरुक्ते, अवकीर्णत इति, बर्षैरेवत्करइति (सू०) सायुः ॥ १६८ ॥
 आढम्ब [ढम्ब] ज्ते मारुतानेनेलाढम्बरः । संरम्भेपि, यथा— आढम्बराणि पूजयन्ते सायु राजकुलेषु
 च ॥ १६९ ॥ परिवर्त्यतेनेनेति, परिवारोपि । परिच्छदः परिवर्णादिः (परीवारः) । विस्तीर्यते विशदः,
 दृष्टासनयोर्विदरः (सू०) सायुः । दर्ममुष्टिद्वयम् [परिमण] दस्य विशदत्वं आदारी प्राज्ञासमन्वे-
 नाम्नामन् । पीठाद्यमासनविशेषणम् ॥ १७० ॥ प्रतिहृयते निवर्त्तते प्रवेशनेनाथ च प्रतीहारः । अन-
 न्तरे द्वास्थे द्विवा प्रतीहारी, अपिगन्धो द्वःस्थानेषः । निर्माणि वसुः ॥ १७१ ॥ मृत्पिरेति (सू०)
 कर्तरी पृ (वरः) । वरे यथा— युष्माकः, दृष्टान्मांसं तु साहज्ज । स्थिरांगे यथा— बन्धवसाः,
 मवासाः । न्याये यथा— नैतस्वरम् । वरे यथा— जये परिस्थाः पुरमेव सारम् । दृष्टमसनन्तादुरासस्य
 दुरोदरम् ॥ १७२ ॥ कस्याम्भवेन नाशमृच्छति कान्तारः, कान्ता आरा धारा अत्र(स्य) वा । मायति
 पाहन्ते मदान्तरति वा मन्त्रः, तद्वन् मन्त्रवन् ॥ १७३ ॥ देवादिभ्यो इडे याचिने, स्मृत्पुंवि,
 यददुः— ततोमिषिष्यते वस्तु देवेभ्यः स वरो मतः (कायः) । श्रेष्ठे यथा— वरं कृपणतद्वत्पी, अथ-
 यमिष्येके । विवाद्योपि वरः । करोति करिणसीयानि क्रियुं वर्ये [वर्ये] ने च करारः । वराङ्कुरं वरिष्ठेपि
 ॥ १७४ ॥ चमूजघन सेनागन्धाद्भागः, हस्तमूर्धे विवाहादी कैतुर्धं मह्यकर्मनूनमव मणिगन्धमूर्त
 (मणिघरः), यागादौ तृष्वरात् । निषेधेपि (प्रविषरः) ॥ १७५ ॥ कविने पतकं पुनन्, तद्वति
 त्रिपु, इति इति । वीर्ये चर्दरा, कर्दरादौ मृच्छालम्बः । अपिगन्धादिषुविद्योरे चर्करिन्देचं च
 (चर्कर) । यन्त्रनेना [वप्रा] यानं भोजनदिवर्त्तनं यथा— प्रागयात्रा । मृत्पिरेति यथा—
 विजययात्रा । देवोसवेपि, यन्त्रवेति (यात्रा) ॥ १७५ ॥ इति काण्डे ऋषे, इति प्रमत्तमप्रमत्त, दुर्गाप— इति

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कधिष्णुसिंहांशुयाजिषु ।
 शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥
 शर्करा कर्परांशेषि यात्रा स्याद्यापने गतौ ॥ १७६ ॥
 इरा भूवाक्सुरापसु स्यात्तन्द्री निद्राप्रमीलयोः ।
 धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥ १७७ ॥
 क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका ।
 त्रिषु कूरऽधनेल्पेषि क्षुद्रं मात्रा परिच्छदे ॥ १७८ ॥
 अल्पे च परिमाणे सा मात्रं कात्स्न्येवधारणे ।
 आलङ्क्याश्चर्ययोश्चित्रं कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ॥ १७९ ॥
 योग्यभाजनयोः पात्रं पत्रं वाहनपक्षयोः ।
 निदेशमन्थयोः शास्त्रं शस्त्रमायुधलाहयोः ॥ १८० ॥
 स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रं क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ।
 मुखायै क्रोडहलयाः पौत्रं गोत्रं तु नाम्नि च ॥ १८१ ॥
 सत्त्वमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेषु च ।
 अजिरं विषये कायप्यम्बरं व्योम्नि वाससि ॥ १८२ ॥
 चक्रं राष्ट्रेऽप्यक्षरं तु मोक्षेऽपि क्षीरमप्यु च ।
 स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ द्वारमात्रेऽपि गोपुरम् ॥ १८३ ॥

भूवाक्सुरापाः । तनने द्राव्यस्या तन्द्री, तन्द्रापि । प्रमीला- इन्द्रियगानता । धनन्येना धत्ते च धात्रा,
 उपमाता क्षीरदात्री ॥ १७६ ॥ क्षुण्ति क्षुयते च क्षुद्रम् । व्यङ्गा हीनाङ्गी, वेश्या शीलहीनोपलक्षणं,
 सरघा मधुमक्षिका (क्षुद्रा) । अधनो नि स्व (क्षुद्रः) । अपिशब्दात्कृपणः (क्षुद्रः) ॥ १७७ ॥
 परिच्छदे यथा- महामात्रः । अल्पे यथा- मात्रया विलेपन ताम्बूलं चोपयुज्य । परिमाणे यथा- मात्राशी
 सर्वकाल स्यात् । धने कर्णभूषणेऽक्षिनिमेषक ले तालाङ्गे च (मात्रा) । कात्स्न्ये यथा- हस्तमात्रम-
 णिकुण्डम् । अवधारणे यथा- न रानमात्रगमनोत्सवभूषणानाम् (शिषुः) । स्वार्थेऽपि यथा- तावन्मा-
 त्रम् । चीयते चिथ्यते वा चित्रम् । नानावर्णे च (चित्रम्) । चित्रक तु तिलकम् । चित्ता सुभद्रानक्षत्रयोः ।
 कलं दुर्बले त्रायते कलत्रं कलयति वा ॥ १७८ ॥ पाति पीयतेनेन च पत्रम् । नदीकूलान्तरे यज्ञभाण्डे
 नाध्यानुकर्तारि (पात्रम्) । पतन्ति यान्त्येन पत्रम्, पर्णेऽपि । निदेश आज्ञा, शासनं शास्यतेनेन
 शास्त्रम् । शस्यतेनेन शस्त्रम् ॥ १७९ ॥ जग वृक्षमूल, अशुरु पट्टेन, नयति नीयतेनेन नेत्रम् । मन्थ-
 नरजौ वस्तिनाज्यामक्षि च (नेत्रम्) । क्षिणोति क्षीयते वा क्षेत्रम् । केदारे सिद्धस्थाने गणितव्यवहारे
 च (क्षेत्रम्) । क्रोड सूकर, तस्य मुखप्रं घोणा, पुनन्त्येन पौत्र, हलसूकरयो पुत्र (सू०) द्रुत ।
 गूयने शब्दयतेनेन गा लायते च गोत्रं, चशब्दात्कुले शीने च । गोत्रा तु भू, गोसमूहश्च ॥ १८१ ॥
 सीदन्त्यत्र सारलं, दम्भे साधने चशब्दात् । अजन्त्यत्राजिरं, विषये रूपादौ । अपिशब्दात्प्राङ्गणे (अजि-
 रम्) । अम्बतेऽप्यते वाम्बरम् । शुग-चद्रव्यभेदेऽपि (अम्बरम्) ॥ १८२ ॥ करोनेष्वकतेष्व रूप (चक्रम्) ।
 अपिशब्दादायुधे रथाङ्गे सैन्ये राष्ट्रे तैलिककुलालायुधकरणे च (चक्रम्) । चक्रस्तु चक्रावे । दुरुयोगधु-
 णावर्तशेष्वाकिका । न क्षरत्यक्षम् । अरिः शब्दाद् वृक्षप्रवरवृक्षगो. (अक्षर) । वस्थने क्षीरम्, चशब्दाद्
 दुग्धे । अपिशब्दात्प्रभूतेन्द्रोः (भूरिचन्द्रौ), भवति भूरि । अपिशब्दा पुद्गारे, गोप्यते गोपुरम् ॥ १८३ ॥

गुहादम्भी गह्वरे द्वे रहान्निकमुपह्वरे ।
 पुराधिकमुपर्यग्राण्यगारे नगरे पुरम् ॥ १८४ ॥
 मन्दिरं चाथ राश्रीर्वा विषये स्यादुपद्रवे ।
 द्रोस्त्रियां मये श्वश्रे यश्रीर्वा हीरके पर्वी ॥ १८५ ॥
 तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छेदे ।
 आशीरं चामरे दण्डेऽर्थाशीरं शयनासने ॥ १८६ ॥
 पुष्करं करिहस्ताग्रं वाद्यभाण्डमुखं जले ।
 व्याम्नि खट्वाफलं पद्मे तीर्थोपधिविशेषयोः ॥ १८७ ॥
 अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिमेवतादृष्ये ।
 छिद्रात्मीयविनावहिग्वसरमध्येन्तरात्मनि च ॥ १८८ ॥
 मुष्नेपि पिठरं राजकरोरुण्यपि नागरम् ।
 आर्वरे त्वन्धतमसे धातुनेने वृ (-य) लिङ्गकम् ॥ १८९ ॥

गुप्तते गुहा, निकदि (पिद्भिर्नादीति) । गहनं गाघते वा गह्वरं, निडुत्रेयि । शो निर्जनं, उपह्व-
 रन्तेऽग्रेष्वह्वरम् । पुरो यथा- अग्रेष्वरः । अधिकं यथा- छात्रं शयनम् । उपरि यथा- वृक्षप्रभम्, अगम्य-
 प्रम् । मिश्रान्तेषु (जत्र), यस्मिन्- प्रत्ययप्रमाणं निष्ठा म्वादेन प्राप्तव्यम् । अथ चतुर्गुणं प्राहु-
 र्हेतुकारं द्विजोत्तमाः ॥ मुख्ये तुषाणन्, यथा- अग्रहारः । चन्द्र- पुराणेषु, सर्वतोमशान्तियोगे
 देहेषु पुनम्, निषर्ति पुरेते च, मन्त्रेण मन्त्रिणम् ॥ १८४ ॥ राजने राश्रीं, विनो जनपदः । उपद्रे
 यथा- परागमनम् । दृ मये, दृ विद्वत्पे, श्वे वपि । द्रोते- ईषदर्थेऽन्यं देव्यं पदं वा, यथा- दार-
 स्त्रिहस्त्रिभिर्वाण्ड्यकाणि (राजसेखरः) । वज्रयेव न प्रतिहन्यते वज्रं, हरको न विषयकं रत्नम् ।
 यश्रीरनिध ॥ १८५ ॥ तन्त्रे तन्त्रयते वा तन्त्रम् । प्रधाने यथा- द्वि-धनतन्त्रम् । सिद्धान्ते यथा-
 चतुर्गोत्रनिर्देशं तन्त्रम् । सूत्रवाये यथा- तन्त्रवायः । परिच्छेदे यथा- तन्त्रवर्ति । अत एव स्वमङ्गल-
 चिन्ता तन्त्रम् । आचतेपि यथा- स्वतन्त्रः । शास्त्रनिक्रमशब्दव्युत्पत्तिरूपवादि च, यथा- साधारणं
 भवेत्तन्त्रं यथा श्रेतो धावति (मन्त्र) । उदरं कन्यत इत्यत्रगमात्, दग्गे यष्टिः । शयनासनयोः समु-
 दितयोः सङ्गम् (औशीर) । अपिगच्छादुशीरम्येदं (औशीरम्) ॥ १८६ ॥ यथा मये मुरास्व
 मुखे, तीर्थविशेषे यथा- पुष्कर दण्डर गन्तुम् । औपधिविशेषे यथा- पुष्करमूलानि ॥ १८७ ॥ अन्तं
 रात्यन्तरम् । अवकाशे यथा- अन्तरं देहि (वा० रा०) । अवयो यथा- मासान्तरे देयम् । परिधाने
 यथा- अन्तरे बाडका अन्तःपरिधानाया इत्यर्थः (काशिका०) । अन्तर्धौ यथा- पर्वतान्तरिताः
 श्रियः । भेदो विशेषः, यथा- अन्तराशौ मय सदा धनम्य च जनम्य च । तदर्थे यथा- आदनान्तर-
 स्तगृहम् । छिद्रे यथा- अन्तरं लक्ष्मणः ग्रहेत् । आर्तये यथा- अयनम् [ल] जतरो मम ।
 विनये यथा- अन्तरेण पुरुषकारं न क्षिप्रान्तिष्यति । वीरये यथा- अन्तरे चण्डालगृहा बाणा इत्यर्थः ।
 अवसरं यथा- अन्तरातः सेवकः । मध्ये यथा- आचयेऽन्तरे जनाः पर्वताः सारितो द्रुमाः (महा-
 नाट०) । अन्तर्गमनि यथा- अन्तरात्मा, तथा च, दृष्टान्तरे उजोतिद्वारात्मा । चण्डालादन्तर्ये यथा-
 वस्त्वन्तरम् ॥ १८८ ॥ अपिगच्छादुशीरम् (पिठर), पिठ अवस्ये । राजकरोरुर्जलजकन्दविशेषः
 (नागरम्) । अपिगच्छादुशीरं, नगरमर्थं च (नागरम्) । सर्वयो मय गृणाति वा सर्वरं, यत्तु कश्चा-
 विमो हस्ती च ॥ १८९ ॥ गौर एव गौरः । अपिगच्छाद् भगवत्कः (अरुणः) । जडति (जानते)

गौनोरुणे सिते पीते व्रणकार्यप्यरुष्करः ।
 जठरः कठिनेपि स्यादधस्तादपि चाधर ॥ १९० ॥
 अनाकुलेपि चैकाग्रो व्यग्रो व्यासक्त आकुले ।
 उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यादनुत्तरः ॥ १९१ ॥
 एषां विपर्यये श्रेष्ठे दूरानात्मोत्तमाः पराः ।
 स्वादुम्रियौ च मधुरौ कूरौ कठिननिर्दयौ ॥ १९२ ॥
 उदारो दातृमहतोरितरस्त्वन्यनीचयोः ।
 मन्दस्वच्छन्दयोः स्वेरः शुभ्रमुदीतशुक्लयोः ॥ १९३ ॥
 चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः ।
 हुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः ॥ १९४ ॥
 कृतान्तानंहस्ताः कालश्चतुर्थेऽपि युगे कलिः ।
 स्यात्कुरद्गोपि कमलः प्रावारोपि च कम्बलः ॥ १९५ ॥
 करोपहारयोः पुंसि व(व)लिः प्राण्यङ्गजं स्त्रियाम् ।
 स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं नाकाकसीरिणोः ॥ १९६ ॥
 वातूल पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ।
 भद्यालिङ्गः शटे व्यालः पुंसि श्वापदस्पर्याः ॥ १९७ ॥

जठरं, अपिशब्दात्कुक्षौ । अपिशब्दादोष्ठे हस्ते दुर्धरे च (अधरः) ॥ १९० ॥ अपिशब्दादवहिते,
 एकमर्षं चिन्तनीयमस्यैकाम् । विविधमप्रमम्य व्यग्रं, विशेषेणागतिं वा । उपरि यथा— इत उत्तरम् ।
 उदीच्ये यथा— उत्तरे कुरवः । श्रेष्ठे यथा— लोकोत्तरम् । अपिशब्दाद्वाक्ये यथा— निरुत्तरीकृतः ।
 प्रतिवाक्ये यथा— प्रश्नश्चोद्यधिया पृच्छा तस्य भञ्जनमुत्तरम् । अतिशयेनोद्गतमुत्तरम् । नास्त्युत्तरमप्रा-
 नुत्तरम् ॥ १९१ ॥ एषामुपार्थादीनां विपर्यये सुप्ते दक्षिणेऽमे वचनाभावे च (अनुत्तरः) । अनात्मा-
 र्मनोन्यः (परः) । उत्तमोत्तोरतरः, पूर्वोदन्यः शत्रुश्च (परः), पिपतीति परः । मधु माधुर्यमस्यास्ति
 मधुरः, ऊपमुषीतिरः, (सु०) । कृणाति कृन्तति वा कूरः ॥ १९२ ॥ उच्चैरात्सुदारः, अनाकुलेपि ।
 इतं राति— एति या— इतरः । स्वनेतं स्वस्य— ईरो वा स्वेरः, स्वादीरेरिणोः । (वा०) इति वृधेका-
 देशो । शोभते शुभ्रम् ॥ १९३ ॥ आसारो वेगवद्धरं सैन्यप्रसरणं तथा । धाराम्बुपाते चोत्कर्षेणैव कटाहे
 नु करारः । यन्धुर मुन्दरे नम्रं गिरिर्मेन्दुकशैलयोः । चरुः स्यात्प्रां हवि पक्तावधरः कातरे चले ॥
 अथ लान्ताः । संयता वद्धाः केशा मौलिः, मूल प्रतिष्ठायां, मूह बन्धने वा । हुमविशेषः पीलु । मात-
 ङ्गोऽथ हस्ताः पील गतो ॥ १९४ ॥ अनेहा कालः क्षणञ्चयादिः, बलवति भूतानि कलयत्यायुर्वा
 कालः । महाकाले मृत्यो कृष्णवर्णं च (कालः) । अपिशब्दात्कलहे, निरर्थके रणे तुपचारात् (कलिः),
 कल क्षेपे । अपिशब्दात्सामर्थ्ये कमलम् । कमला तु श्री । कमलने कुटितमलति च (कमलम्) ।
 अपिशब्दात्सामर्थ्या नागविशेषे च, काम्येते कुत्सित बलति च कम्बलः ॥ १९५ ॥ करो राजप्रापः,
 पूजोपकरणमुपहारः, प्राण्यङ्गस्त्वक्संज्ञोचः (वलि) । आद्य ओष्ठपादिरन्यो दन्त्योष्ठपादिरिति विशेषो
 न गणितः । बल प्राणने, बल संवरणे, दैर्घ्येपि बलिः । स्थौल्यादौ स्याद्बल्ये (बलं), काकहलधरयो-
 र्बु ना पुलिङ्गः (बलः) ॥ १९६ ॥ वाताममुद्देच (वा०), तं न सहन इति— कलः । उम्मेत्स्याद्गुः, वातूल-
 वातली च दुर्धरे । विविधमालमनर्थोऽस्माद्व्यालः । अह उद्यमे, व्यालोपि । त्रियां तु व्याली ॥ १९७ ॥

मलोत्थी पापविदकिट्टान्यस्त्री शूलं रुगायुधम् ।

गङ्गाकावपि द्वयोः कीलः पालिः स्वयश्चङ्कपङ्क्तिषु ॥ १९८ ॥

कला शिल्पे कालमेवे चाली सख्यावली अपि ।

अञ्चम्बुविकृती वेला कालमर्यादयोरपि ॥ १९९ ॥

बहुलाः कृत्तिका गायो बहुलोत्थी शितौ त्रिषु ।

लीला विलासक्रिययरूपला शर्करापि च ॥ २०० ॥

शोणितेम्मसि कीलालं मूलमाद्ये शिफामयोः ।

जालं समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि ॥ २०१ ॥

शीलं स्वभावे सद्बृत्तं सस्ये हेतुकृते फलम् ।

छदिनेत्ररुजोः क्लीबं समूहे पटलं न ना ॥ २०२ ॥

मलयनि मलते वा देहं च मल, विड् गुणं, किटं कटङ्कः । स्पृष्टो तु- वषा शुक्रमसृष्ट मज्जा गुर्वं
विट् कर्णविम्वलाः । श्रेष्ठाधु दूषिता स्वेदो द्वादशेते मला नृगाम् ॥ शूल वजायां, रुवातदोषः, यदाहुः-
शूलं वततेनिलात् । शङ्खी कीलके (कीलः), अपिशब्दाज्ज्वालायां, कील वन्दे । क्षतौ प्रहणविद्योपे
कीला, यद्वात्स्यायनः- कीला उरमि कर्नरी शिरसि विद्धा कपोलयोः । पाल्यतेनया पालिः स्त्रीलि-
ङ्गा, आश्रिता । अङ्के यथा- कपोलपाली, कपोलोत्सङ्ग इत्यर्थः । अङ्कपानीलनाङ्को वक्षः,
यच्छाश्वतः- मुखान्नामिमेदमातालमानेति । पङ्क्तौ यथा- पालीयं सम्पदानाम् । प्रान्ते यथा-
कर्णपाली, तथा सितपट्टनसाली कपालीम् । लोकाः कपितभोजनेष्याहुः ॥ १९८ ॥ शिल्पे गीतादौ,
कालवित्तये, यदौचत- अष्टादश निमेषास्तु काठा त्रिंशत् तु ताः कला (पृ० १२) । वराच्यदर्शने यथा-
चन्द्रकला, निष्कलः । निवृत्ताः स्यान्वाद्यधिराकलाः । तालेषु गुरुः कला । आ- कलति भूय-
त्वाली, आकति च । अपिशब्दादालिनयः । अलभिरलविकारि वेला, तेषूपचारात्, वेल चलने ।
कालोत्तरः, मर्यादया यथा- उद्वेलः ॥ १९९ ॥ बहुलाः कृत्तिका नाम नक्षत्रं, बहुलं तारकाणां बहु-
त्वात् ; शितौ कृष्णवर्णे, वहन्ति बहुलाः, बहु लाति च । वहति द्रव्यं बहुलाद्योभिः । बहुलं प्रभूर्न
शायिकं च । बहुलाद्योभ्यस्ति धनतायो बहुत्वार्थश्च । लीङ् श्रेण्ये, विलासधेयालंकारोपलक्षणम्,
इष्टजनान्गानुकुनिलीति भरतोच्चो भेदो नात्र विवक्षितः । क्रिया कायिकः परित्यन्दः (लीला) ।
उपलाति- उष्यते वा- उपला शर्करा- अमररूपा मृत्, अमरगण्डिका वा । अपिशब्दादिभुविकारः,
यथा- विकृतोपला । उपलस्त्वद्भा ॥ २०० ॥ काल्यने ष्यते कीलालम् । मूल प्रतिशयां, मू-
लवन्दे, आद्ये यथा- मूलप्रवृत्तिरविकृतिः (संहयकारिका), मूलं धनम् । शिक्षा वृत्तजटा, भे नक्ष-
त्रविद्योपः (मूलम्) । अतिकेपि यथा- वृत्तमूलम् । जल पान्ये, आनायो रज्जुवितानः (जालम्) ।
गनाये यथा- जालान्तरगते भानो (मनुः) । क्षारको मुकुलरुन्दम् । अपिशब्दाद् दम्भे, इन्द्रजाते च
(जालम्) ॥ २०१ ॥ शील समाधौ, स्वभावे यथा- हरणशीलः । शोभने मृते (यथा)- शीलधनः
साधुः । सस्ये (फल) यथा- श्रेष्ठः फलयाकान्ताः (धनवतः) । हेतुना इते यथा- अधिभय-
पादेः पादः फलम् । आयुषाये लाभे फलके, आनादौ धान्यादिकणे च (फलम्), मुक्तादौ त्वचारात् ।
छदिर्दृष्टाच्छादनं, नेत्ररुजि यथा- सिमिरं काचनी याति पटलं तदुपेक्षरा (चरक०) । समूहे यथा-
पर्वोदपटली, पट विस्तार लाति पटलम् ॥ २०२ ॥ अघो यथा- पादतलम् । स्वस्ये यथा- तनुतल्ये-

अधःस्वरूपयोरस्त्री तलं स्यादामिपे पलम् ।

और्वानलेपि पातालं चलं दस्त्रधमे त्रिषु ॥ २०३ ॥

कुक्कूलं शङ्कुभिः कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषानले ।

निर्णीति केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः ॥ २०४ ॥

पर्याप्तिक्षेपपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु ।

प्रवालमङ्कुरेप्यस्त्री त्रिषु स्थूलं जडेपि च ॥ २०५ ॥

करालो दन्तुरे तुङ्गे चारी दक्षे च पेशलः ।

मूर्खैर्मकेपि बालः स्याल्लोलश्चलसतृष्णयोः ॥ २०६ ॥

दयदावौ वनारण्ययद्वा जन्महरी भवी ।

मन्त्री सहायः सचिवौ पतिशाखिनरा धवाः ॥ २०७ ॥

दरी । पृष्ठेपि यथा- भूतलम् । चपेटेपि यथा- तलप्रहारः । वितस्नौ तलः, यथा- पङ्कुरमकस्तल-
स्तालो वितस्तिः शङ्कुराननम् । तलं च प्रकण्ठे ज्याघातरक्षार्थं चर्म । चशब्दात्कर्षवतृग्ये (पल),
आमिपे मासे, पल रक्षणे । अपिशब्दाद्रसातले (पाताल), पतति [पिवति] पातमलाति च । बिल
वसने, अवमे चेल्ड पचादिः (चेल्डेतकट्टकेति), यथा- ब्राह्मणिचेली ॥ २०३ ॥ कौः कूलं कुत्सित
वा कूल कुक्कूलम् । इतिशब्देन मान्तमव्ययमिति ध्वनितं, यथा- साधुधैतः केवल मूर्खः, केवृ सेवने ।
एकोत्रासहायः (केवलः) । कृत्स्ने यथा- न केवल भुवे भर्ता ॥ २०४ ॥ पर्याप्ति सामर्थ्यं यथा-
कुशलं कटकरणे । क्षेमे यथा- कुशलं ते भूषात् । पुण्ये यथा- कुशलकृद्य जहः, कुशान्-साताति । (कुशलः)
शिक्षितत्वेन नैपुण्यं लभ्यते । प्रवने प्रवाल, वातेर्वलेनैवा रुग्म् । अङ्कुरोत्र किसलयः (प्रवालम्) ।
अपिशब्दाद् विद्रुमे वीणादण्डे च (प्रवालः) । स्थूल परिवृहणे, जडः स्थूलेतीक्ष्णप्रज्ञत्वात् । अपि-
शब्दात्पीवरे (स्थूलः) ॥ २०५ ॥ करोति कृणेति च करालः । चशब्दान्मृदौ (पेशलः), पाङ् पाने
पिश अवयवे वा । अपिशब्दात्केशे हानिरे बालधौ च (बालः), बाहू आग्रावे बल संवरणे च । लुड
विलोडने, सतृष्णो लौल्यात् ॥ २०६ ॥ कुल गृहेपि तात्पाङ्के कुवरे चैककुण्डलः । लीभावावज्ञयोर्दोला
हेलिः सूर्यं रणे हिलि ॥ हाल. स्यान्पतौ मये शकलच्छदयोर्दलम् । तालिधित्रोपकरणशलाकतूलश-
व्ययोः ॥ तुमुल व्याकुले शब्दे शकुली कर्षास्त्यापि ॥ अथ वान्ताः । द्युन्तेनेनेति, दुकोविभाषा (सू०)
इति घम्, यत्कात्यः- दवो वनगतो बह्निर्दावथ वनमुच्यते । इरो रदः (मवः), भावेयादाने च- अर् ।
प्रातिर्मगारसत्ताकल्याणेष्वपि (भवः) । मन्त्री बुद्धिसचिवः, सह- अयते सहायः कर्मसचिवः, सचति
समवेति सचिवः । पतिभर्ता, शास्त्री वृक्षविशेषः, धनति धूमने वा धवः ॥ २०७ ॥ अवत्यविः । ह्यन
द्वः, अवेत्युपसर्गपेति (सू०) द्वः सप्रसरणं, अर् च । द्युन्तेनेनेति, दुकोविभाषा (सू०) द्वः सप्रसरणं, अर् च ।
भावे च यानुगुम्भत् (घन्) । सत्तायां यथा- कालभावयोः सप्रमी- गौ तुष्टमानसु गतः । स्वभावे
यथा- भावानुरक्तधनितानुगतेः शोपेयम् (घट्टसर्पः) । अभिप्राये यथा- भावानुवर्ती भूय । तापयेत
एव (यथा)- अयमत्र भावार्थः । चेष्टा क्रिया यथा- घातवर्थः केवलं बुद्धौ भाव इत्यभिधीयते ।
हं तापि चेष्टेव (यथा)- भावात्मा विलासिन्यः । आम्भानि यथा- हं भावं भावयेद्योगी । जन्मनि
यथा- नासतो विद्यते भावः (मगधद्वीपा) । वस्तुनि च यथा- भावाधित्तजया भवन्ति भवता भव्यन्त
एते यथा । रतिवेगे च यथा- प्रमत्तकालभावोभ्यां रतावस्थापनम् । प्रवृत्तिनिमित्ते च, भवतोऽस्मादभि-
धानप्रत्ययविति भावः । विभूतिवोन्तिवपिदे स्प प्यादौ च, वरहुः- विभावः स्यादिसंज्ञं सानुभावांश्च

अवयः शैलमेपाकां आज्ञाह्वानाध्वरा हवाः ।

भाव सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०८ ॥

स्यः दुत्पादं फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ।

अविश्वसेपक्षवेपि निकृतावपि निहवः ॥ २०९ ॥

उत्सेकामर्पयोरिच्छाप्रसवे मह उत्सव ।

अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २१० ॥

स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलक्षये ।

शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारश्वो मतः ॥ २११ ॥

ध्रुवो भवेद् क्लीबं तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु ।

स्वां ज्ञातायात्मनि स्व त्रिष्व्यात्मीयं स्वोस्त्रियां धने ॥ २१२ ॥

स्त्रीकटीवस्त्रवन्धेपि नीवी (विः) परिपणेपि च ।

शिवा गीरीफेरवयोर्द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः ॥ २१३ ॥

द्रव्यासुव्यवसायेपि सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ।

क्लीबं नपुंसकं पण्टे वाच्यलिङ्गमविष्म ॥ २१४ ॥

सात्त्विक । व्यभिचारी च पथैते भावभेदा व्यवस्थिता ॥ पूर्ये च यथा- मान्यो भवेति वस्तव्यः
विधिद्वन्द्वस्तु मापि (भरत) ॥ २०८ ॥ प्रसवने प्रसूयते च प्रसव । अपये च (प्रसव) ॥ २०९ ॥
उत्सेक उद्देश, इच्छाया प्रसव उत्पत्ति (उत्सवः) । मह इति सप्तमी, पु प्रसवार्थययो, पू प्रेरणे च ।
प्रभावे यथा- महानुभाव । चशब्दाद् भावसूचके, यदाहु- अनुभावस्य भिनयः पथावधेयमात्रानत्
॥ २१० ॥ जन्महेतु विप्रादिः, प्रभारस्य स्मरदभक्तः । प्रथममुपलक्ष्यर्थो देशश्च प्रभवः, यथा- हिमवान्
गङ्गायाः ॥ २११ ॥ भविष्येपे यथा- औत्तानपदि (ध्रुव) । निश्चिते क्लीबं (यथा)- ध्रुवं मूर्ध्नी-
यम् । शाश्वते यथा- जानस्य च ध्रुवो मृत्युर्ध्वं जन्म मृतस्य च (भगवद्गीता) । क्लीबे निगले च
(ध्रुव) । क्वचित्तु पुरा गाने च, यदाहु- ध्रुवा हि नाव्यस्य प्रथमे प्राणाः । आमासीयज्ञातिधनवच-
नो हि स्वरादः, त्यति सौयते वा स्व । ज्ञातो यथा- अनुमानात् । मन्ति स्त्राः । आत्मनि यथा-
इति स्वमालोकयन् । आत्माये यथा- स्वदरनिवृत्त । धने यथा- प्रभूता. स्वा न दीयन्ते ॥ २१२ ॥
त्रिषां क्वावप्रस्य बन्धन, यत्कास्त्य- नीविषप्रग्रन्थनं नार्थो जघनस्यस्य वासस । परिपणो रात्रपुत्रा-
दियन्तक (नवि) । भविष्यद्दृश्यव्यपिशुद्ध धन कारा च (नीविः) । शिवोति शिव, फेरवा
शुगली । हरीश, आमलकी च (शिवा) । शिवस्तु द्द, शिवं भद्रम् । द्वौ द्वौ द्वन्द्व, द्वन्द्वस्यैवार्थ-
दायकनप्युत्पन्नगद्वयप्रयोगाभिप्रायः किमु (मू०), इति साधु । मित्रे च (द्वन्द्वम्) ॥ २१३ ॥
द्रव्य पारिभाषिक विशेषाण्य, यदाहु- वस्तुसंज्ञक्य यत्र सर्वनाम प्रयुज्यन्ते । त्रोगनि युज्यन्ते सर्वो-
भेदवत्त्वेन व्यापित ॥ यथा- सर्वे निवेशनेति (रा०) । अमुषु यथा- उक्तान्तमरतो मृष । व्यवसायो-
निशब्दार्थे यथा- सर्वव्यापित्वान्न । जन्तो यथा- सत्तद्धिन । अपिशब्दाद् शुभे यत्र स्वभावे
शिवाये, आत्मनि सत्तायां मोरि च (मर्यम्), यत्कर्माटिलयः- सत्तद्धिनो मृदभागा । ऋतु
अपटपे, पन्डे- उभयव्यञ्जने नपुंसकलिङ्गम् ॥ २१४ ॥ क्वचित् च- अत्यवगातिप्राप्तौ प्राप्नो प्राप
च बन्धने । अप शब्दात् । (वैदे) यथा- विप्रश्चनिकविशुद्धाः (४० ११२) । मनुजे यथा- विज्ञा-

द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ द्वौ चराभिमरी स्पशौ ।
 द्वौ राशी पुन्नमेपाद्यौ द्वौ वंशौ कुलमस्करो ॥ २१५ ॥
 रहःप्रकाशौ वीकाशौ निर्वेशो भृतिभोगयोः ।
 कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु ॥ २१६ ॥
 पदे लक्ष्ये निमित्तेपदेशः स्यात्कुशमप्सु च ।
 दशावस्थानकविधाप्याशा तृष्णापि चायता ॥ २१७ ॥
 वशा स्त्री करिणी च स्याद दुग्धानं ज्ञातरि त्रिषु ।
 स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरामसृणावपि ॥ २१८ ॥
 प्रकाशोतिप्रसिद्धेपि शिशावज्ञे च वालिशः ।
 सुरमत्स्यावनिमिषी पुरुषावात्मभानवी ॥ २१९ ॥
 काकमत्स्यात्सर्गौ धाङ्क्षौ कक्षौ च तृणवीरुधौ ।
 अभीषुः प्रग्रहे रस्मी प्रैषः प्रेपणमर्दने ॥ २२० ॥

पतिर्विष्टरभाजमारात् (रघु०) । विद् मूये, पन्त इत्येके । अभिम्रियतेभिमरः प्राणनिरपेक्षस्तीक्ष्णाह्वः,
 यो द्रव्यहेतोर्व्याडं हस्तिनं वा योधयति । रणेभिमर इत्येके, स्पश वाधनस्पर्शनयोः । बन्धे तु प्रम्,
 यथा- सेयमुभयतःस्पर्शा रज्जुः । राति राशयति वा राशिः । पुञ्जे यथा- धान्यराशिः । मेपतृपत्या
 द्वादश राशयः । वनुते वंशः, मस्करो वेणुः । (वंश) समूहस्तूपचारात् ॥ २१५ ॥ विकाशन वीकाशः,
 उपसर्गस्यपनीति (सू०) दीर्घः, विविङ्गतार्थे विशेषार्थे च । निर्विश्रते भुज्यते निर्वेशः । भृते
 यथा- प्रतिग्रहजप [य] विक्रय [म] निर्वेशाधिगतैरर्थैः । भोगे यथा- स्यमपानं निर्वेशः । कुत्सितं
 नाशयतीति कीनाशः । कीराक्रीकटकौचकाद्यर्थः की निपात इति श्रीभोजः । मर्कटेपि (कीनाशः)
 ॥ २१६ ॥ अगदित्यतेपदेशः, पदं स्थानं यथा- स्पन्तापदेशो यतिः । लक्ष्ये यथा- सापदेशः । निमित्ते
 यथा- केनाप्यपदेशेनागतः । प्रसिद्धौ च यथा- लब्धव्यपदेशः । कौ शेते कुत्सति च कुशम् । चशब्दा-
 द्भे (कुशः) । फाले तु कुशी, जानपदकुण्डेति (सू०) अयोविकारे ङीप् । दशति दश्यते च दशा ।
 अपिशब्दाद्वर्तिः, पदान्ते तु दशाः पुंवहुत्वे । आशासनमाशा महागर्धः । अपिशब्दादिक् (आशा)
 ॥ २१६ ॥ चशब्दाद्व्यगवो मुता वश्या च (वशाः) । पश स्वायत्त, इच्छा यन्त्रणा प्रभुत्व च ।
 भावे कर्तरि करणे च विप् (दृश्), दर्शनेदिग च । कृणाति कर्कशः, अमसृणः पक्षपः ॥ २१८ ॥
 प्रकाशते प्रकाशनं च प्रकाशः । अपिशब्दप्रकृते- उद्योते च (प्रकाश) । वालते वालिशः, वाट् आ-
 ग्रावे । पुर्गस्तु- कोतोहो कुड्मले खड्गपिशानेर्धौषदिव्ययोः । नाशः शये निरोधाने जीवितेशः प्रिये
 यमे ॥ वृशंसमङ्गौ निक्षिशावशुः सृपेशवः करा । आशब्दया शालिर्घ प्राप्ते पाशौ बन्धनशस्त्रयोः ॥
 लक्ष्य च- अग्रतो बाहुपाशेन वेशपाशेन पृष्ठतः । पार्श्वयोः कर्णपाशेन सर्वतो बन्धनं मिया [ये] ॥
 अथ पान्ताः । न निमिषल्लनिमिषः । पुरि पुरि शयनात्पूर्णस्यालनाद्य पुरयः ॥ २१९ ॥ मत्स्यान्ति
 मत्स्याद्वक्, श्वाशि वाङ्शयाम् । कपति कक्षः, वीरुद्धता । चशब्दात्पापे पार्श्वे भित्तौ च (कक्षः)
 पापे यथा- कक्षाप क्रमते कक्षायते, सप्रशस्तशृङ्गच्छगदनेभ्य (कक्षविहीनयामिति) (वा०) पापे
 क्रमते कषह् । पार्श्वेऽग्नविशेषे यथा- त्व [म] इन्ताद्विक्रितपालिकशहभिरक्षिप्राप्रपुङ्खं शम् । भित्तौ
 यथा- रातकशान्तरा राजधानी । ईप उच्छे, प्रग्रहो बल्गादिः, रश्मिमरीचि । (प्रैषः) प्रादूक्षोद्येष-
 येभ्येभ्येति (वा०) वृद्धिः ॥ २२० ॥ पश परिग्रहे । अपिशब्दान्- वेशो पशः समुद्गार्थः पशः साध्य-

पक्षः सहायेष्युष्णीषः (पं) शिरोवेष्टिकरीटयोः ।
 शुक्ले मूपिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः ॥ २२१ ॥
 कोपोली कुड्मले खड्गपिधानीर्योवदिव्ययोः ।
 घृतेक्षं शारिफलकेष्याकर्पायाक्षमिन्द्रिये ॥ २२२ ॥
 ना घृताङ्गे कर्पचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ।
 कर्पुर्वात्ता करीपाक्षिः कर्पूः कुल्याभिधायिनी ॥ २२३ ॥
 पुंमात्रे तत्क्रियायां च पौरुषं विपमम्सु च ।
 उपादानेष्यामिपं स्यादपराधेपि कलिवपम् ॥ २२४ ॥
 स्याद् वृष्टौ लोकधात्वन्देशे वस्तरे धर्ममस्त्रियाम् ।
 प्रेक्षा नृत्तक्षणे प्रज्ञा भिक्षा सेवार्थना भृतिः ॥ २२५ ॥
 त्विद् गोमापि त्रिषु परं न्यक्षं कात्स्न्यनिकृष्टयोः ।
 भ्रत्वक्षेत्रिकृतेध्यक्षां स्रक्षस्तमेभ्यश्चिक्वेण ॥ २२६ ॥
 रविभ्यतच्छ्रद्धां हंसो सूर्यवल्ली विभावसू ।
 यत्सौ तर्णकवर्षी द्वौ सारङ्गाश्च द्विर्वाकसः ॥ २२७ ॥

विशेषयोः । बले काले पतन्त्रे च हयो पार्श्वे विद्यन्ति ॥ उष्यन्ते उष्णीषः । शुक्ले यथा-वृष्याः
 मयोगाः । मूपिके यथा-वृषदंशः । श्रेष्ठे यथा-पुष्टवृषः । सुकृते यथा-वृषो हि भगवान्धर्मः
 (नारदः), वर्पति वर्पयते च वृषः ॥ २२१ ॥ कुप्यति कुप्याति च कोपः, कुड्मले कलिद्रुममध्ये,
 कपोलो माण्डागारं, दिव्यं सायः । योस्यां पात्रविशेषेति यथा-मूत्रघोषः, नेत्रघोषः । लोकं तात्व्यः
 शान्तोऽयम् । अविशब्दादाकर्षणे, आकर्षणमाहृष्यन्ते-आकर्षणमिन्वाकर्षः । अङ्गोत्पलं चतुष्टयं
 ॥ २२२ ॥ घृताङ्गे यथा-त्रियोक्षा मृगया पानम् । कर्पे यथा-अक्षः घोषा मादकाः । चक्रं रथ-
 काष्ठोपलक्षणम् (अक्षः) । व्यवहार आध्याय्यादिन्यायः, यथा-अक्षरदलम् । कलिद्रुमो विमोतकः
 (अक्षः) । श्रोतोमूलेति (अक्षः) । कर्षणं कर्षति कृष्यते वा कर्षुः, वार्ता कृषिः, कर्षिं शुष्कगोम-
 बम् । कुल्या यथा-वनस्यः कर्पूः मित्रस्यः कुर्यात् ॥ २२३ ॥ पुष्टमप्य मावः कर्म वेति, मावे (प्राच-
 भृज्जाति) ज्योवचनेति (मू०) अन् । विद्वद् व्याप्तौ । वसद्वद्वरले (विपम्) । उपादानमुन्धोवः
 (आमिषम्) । अविशब्दान्मांसादौ, आभिष्यन अभिषम् । अविशब्दाद्वरले द्विन्विष, किल ह्ये ॥ २२४ ॥
 लोकं घटे लोकशानुर्जम्बुद्वीपस्तस्यासौ भूवर्गो नदयैरावृत्तादिः, वर्पणं वर्प, अत्रिषोऽनपार्श्वानामुप-
 दानम् (वा०) । अन्यस्य वर्पयन्त्याप्यवयनीति वर्पः, दुर्गमस्तु-वर्पय्या लोकप्राप्तये पञ्चवस्त्रवृष्टयः ।
 पश्यो वर्पवरः । नृत्तादिनेक्षणं, मेक्षण इति प्रेक्षा । प्रेक्षयतेनेति प्रेक्षा धीः, प्रेक्षणे च । अतो नृत्ते-
 क्षणप्रधानेति युक्तः पाठः ॥ २२५ ॥ अविगते धैर्यस्यो वगदिः । असेवाकथनान्यविहृतोपपत्तः,
 अधिकान्दधीत्यस्य, अप्यस्योति वाप्यस्ये निरुक्तः । स्या पाठस्ये, अविरतो निस्तेहे ॥ २२६ ॥ तथा-
 व्याजतन्त्राचारस्येण लक्षं घोषो रवराजौ । कथिनीये भित्तिर्नृत्तेनुर्यवदक्षः सुप्त ॥ दोषो वागादिर्घे घोषा
 रात्रौ दशेति वृष्टे । शुद्धात्मनो गन्धर्वो द्वेयं मूत्रभूमे ॥ इतः सन्ताः । इन्द्रि गणधर्माणि रक्षा,
 आपदेक्षानामुत्तरदेहमंशमिह हंश आना प्राप्तां पार्श्वविशेषम् । निमन्त्रि वसु यथा विनायकः ।
 वगति वसन्त्यभिमानम् । वयं तु वक्षः । सारङ्गि सारङ्गाः, सारङ्ग्येन सत्या वीर्यं य पार्श्वे वा ।
 वसन्त्यन्त्याय तथा [इन्द्रिनी] अनगम्य ॥ २२७ ॥ आदिपुस्तकप्रस्तावो (रणः) । (पृ० पृष्ठा-

शृङ्गारादौ विषे धीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ।

पुंस्युत्तंसायतंसौ द्वौ कर्णपूरैपि शेखरे ॥ २२८ ॥

देवभेदेनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु ।

विष्णौ च वेधाः स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः ॥ २२९ ॥

लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये हिंसा चीर्यादिकर्म च ।

प्रसूरश्चापि भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥ २३० ॥

ज्वालाभासौ नपुंस्यचिज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु ।

पापापराधयोरामः खगवाल्यादिनोर्ध्वः ॥ २३१ ॥

तेजःपुरीषयोर्वर्चो महश्चोत्सवतेजसोः ।

रजो गुणे च स्त्रीपुण्ये राहौ धान्ते गुणे तमः ॥ २३२ ॥

छन्दः पद्येभिलाषे च तपः कूच्छादिकर्म च ।

सहो बलं सहा मार्गो नभः खं श्रावणो नभाः ॥ २३३ ॥

तीक्ष्णरसान् मिश्रकाश्च रिपौ युज्जीत । वीर्ये यथा— रसस्यातिरसः सर्पिः । गुणे यथा— रसाः स्वाद्वम्लल-
वणतिक्रतोपणकपायकाः । रागे यथा— रसिकः पुङ्गवादिः । द्रवे यथा— हरीतकीरसः । आयदेइधातौ च
यथा— रसासृङ्मासमेदोस्त्रियमज्जाशुक्राणि धातवः । पारदे च यथा— रसवादी । रसा तु भूः । तंसिः
सौख्यो भूषणार्थं, वतसोपि ॥ २२८ ॥ देवभेदे यथा— अशौ वसवः । अनल्लेभिः, रश्मिस्तेजः, वसति
सर्वत्रोप्यते वा । तेजश्च वसु, आदुश्च— वसु रत्नं वसु धनं वसु तेजो निगद्यते । चक्ष्वाद्भिद्विद्वद्भाषाः,
विधति विधत्ते वा वेधाः । वेधश्च हिंसामाहुः । आशासनमाशीः, आशं (श) सति दिनस्ति च, यदाहुः—
आशीस्तादृशता दंष्ट्रा तथा विश्वे न जीवति । आशीविषः, पृथोदरादिखात् (सू०) सलोपः ॥ २२९ ॥
लाल ईप्सायामित्यस्मात्सर्वेदन्ताद्वा लालसा । चक्ष्वाद्भिद्विद्वद्भाषाः (हिंसा) । वडवाख्या प्रसूः । अपिशब्दा-
न्माता (प्रसूः) । मोतोपिदित्यत्रौतोपिदिति पाठाद् योश्चक्ष्वाद् सर्वनामस्यने वृद्धिः । आय ईदन्तो
भुवि दिवि च वर्तते, अन्योऽसन्तः । द्वौ द्वयमाह, यथा— रोदोर्नभ्रमजिह्वदत् [न्] । रणद्वि सर्व
रोदः । रोदसीत्यव्ययमप्यस्ति, यथा— बाष्वापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति च ॥ २३० ॥ ईदमिष
श्च, अर्च्यतेभिः । ज्योतते ज्योतिः, भं तारका, द्योतः प्रकाशः, वृष्टिः कनौनिनामथ्यम्, यन्मनु — तारा
नैत्रिभिः [वि] भागः स्माज्ज्योतिस्तत्पञ्चमासकम् । आगच्छत्यागः । वयते यानि [वाति वा] वयः,
अमुन्, नुमा द्वौवे ॥ २३१ ॥ रूपे (वर्व) । उत्सवे (महः), अस्तरान्तोपि, मह पूजायाम् ।
गुणे सत्त्वात्परे यथा— उपष्टम्भकं षल च रजः । चक्ष्वाद्भूलौ (रजः) । स्त्रीपुण्ये यथा— रजस्वला ।
गुणे यथा— पुङ्गवरणकमेव तमः, ताम्रान्त्यनेन तमः ॥ २३२ ॥ छन्दति छन्दः, पद्ये गाय यादौ ।
अभिलाषे— अक्रान्तोपि यथा— छन्दालुवर्ता । वकाराद्भेदे यथा— युक्छन्दस्यधीर्मात । आदिशब्दा-
न्मात्रायणादि (तपः) । चक्ष्वाद्भूलौ भाषः, अदन्तोपि प्रोक्षार्थं, यथा— तपेन वर्षा शरदा हिमागमः
(शिशु०) । सहते सहः । मार्गो मार्गशोर्षः, द्विः पाठो लिङ्गभेदार्थः । एवं नभसोः— ओक्सो, पयमो-
स्त्वैकं लिङ्गं क्षीरान्मनोः क्षीरिगतात् । न वमस्ति नभाः, एकं श्रुत्येतान्दन्त्यो मेघच्छप्रवृत्तात्, नभ हिंसायां
वा ॥ २३३ ॥ उच समवाये, ओक् उच के (मू०) इति— अदन्तोपि । षीद् पाने, पय गतौ च (पयः) । उक्जे-
रमुनि सार्धं (ओजः) । विपमसंरथावाची त्वोजोदन्त, ओजेनौजः सम पादो युग्मुज्जावर्धे [समस्य

शोकः सद्भाग्रयश्चीकाः पयः क्षीरं पयोम्बु च ।
 ओजो दीप्तौ बले स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये ॥ २३४ ॥
 तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रप्यतस्त्रिपु ।
 विद्वान् धिदंश्च बीमस्तो हिंस्रोप्यतिशये तस्मी ॥ २३५ ॥
 वृद्धप्रशस्ययोज्यायान् कर्नीयांस्तु युवाल्पयोः ।
 वरीयांस्तुरुचरयोः सार्धायान्साधुवाढयोः ॥ २३६ ॥
 दलेपि बर्ह निर्बन्धोपरागार्कादयो महाः ।
 द्वार्यापीडे काथरसे निर्युहो नागदन्तके ॥ २३७ ॥
 तुलासूत्रेष्वादिरस्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोपि च ।
 पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ॥ २३८ ॥
 द्वारेषु च गृहाः श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः ।
 व्यूहो वृन्देप्यहिर्वृन्देप्यग्नीन्द्रार्कास्तमोपहाः ॥ २३९ ॥
 परिच्छेदं वृषाहैर्यं परिवहोव्ययाः परे ।
 आङ्गीपदर्थमिव्याप्ती सीमार्थं धातुयोगजे ॥ २४० ॥

तु (भरत०) । स्रवति स्रोतः, इन्द्रियमिन्द्रियद्वयम् । रयः प्रवाहो लक्षणया (स्रोतः) ॥ २३४ ॥
 तेज निशाने (तेजः) । अपिशब्दादसहन्ते यद्भरतः— अधिज्ञेयमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
 प्राणाद्येभ्यसहन्ते तत्तेजः समुदाहनम् ॥ सन्ता यावद्वाच्यलिङ्गा । विदे शतुर्वसु (सू०) । चशब्दा-
 द्वापिङ्गतामसौ (विद्वान्) । मन्वधेति (सू०) सनन्वसदोर्ध्व, ततो अनल्पयात् (सू०), योम-
 त्तास्यास्तीति बीमस्य । चशब्दाजुगुप्सितोर्ध्व । वक्ष्यमाणान्धकार इत्युक्त्याः ॥ २३५ ॥ प्रशस्य-
 स्पथ (सू०), वृद्धस्यच (सू०), ज्यच (सू०) इति ज्यादेशः । युवस्त्रयोः कन्यतरस्याम् (सू०) ।
 अतिशयेनोद्वेगं वरीयान्, प्रियस्त्रियारिक्त्रोर्वेति (सू०) उरोर्वरदेशः । अतिशयेन साधु वाडं च
 साधोय, अन्तिवृथादयोर्नेदमाधो (सू०) ॥ २३६ ॥ इतो हान्ता । दल पर्ण, परिवारश्च (बर्हम्) ।
 अपिशब्दान्मयूगपिष्टे (यहं), वृद्धं वृद्धं, बर्हं प्राधान्ये च । उररागो राहुग्रहण, भावे ग्रहणनिमित्तम् ।
 येति (सू०) अप्, कर्तारि विभाषाग्रह (सू०) इयच् । भूतेषु (ग्रह) । आपञ्जो बहिर्नि मूर्तं
 दाह, निर्वान्यनेन निर्वीति निर्वाति च निर्बृह, गृह्णीकृते धातुर्वा । नागदन्तको भित्तिस्थः कालकः
 (निर्बृहः) ॥ २३७ ॥ प्रग्रहनेनेन, नेवर्णिजाम् (सू०), रस्मीच (सू०) इति वा घञ् । परिग्रहने
 परिग्रहणं च परिग्रहः, ग्रहणनिमित्तमथ (सू०) इयच्, परिग्रहणानि— अच् । शपः शपः (परि-
 ग्रह) ॥ २३८ ॥ दापु तात्स्थान् । चशब्दादस्मिन्, गृह्णन्ति वृद्धाः, निचं बहुते, गेहेकः (सू०) ।
 ध्रेष्वा यथा— वराहो । अपिशब्दाच्छैलपारो ह्येवमशरे च (आरोहः), अधिकरणे भावे च घञ्,
 कर्तयच् । व्यूहने रच्यते व्यूहः, अपिशब्दादस्मिन्वागे यथा— चक्रव्यूहः । अहस्यहेः, अपिशब्दादस्यै
 पत्रे च । अपहन्तेऽङ् (अपहृज्जगमसोः) ॥ २३९ ॥ वृषाहै छत्रवामदाशौ, अर्थे वस्तुनि घने वा
 (परिवर्हः) । इति नानार्थवर्ग । अत ऊर्ध्वमन्वयमर्थो वक्ष्यते, ततः प्रस्तावनाजनार्थो यववर्गस्तावत् ।
 इतिग्रहणं— अपिग्रहणः । अभिन्यस्तिरभिविधि— आकुमारं यत् पालितेन । तन्माधो मयाद, यथा—
 आ— उदकान्ताभिष्य मोपिन्मनुजम् । धातुयोगजे धात्वर्थेन द्विषया योगे संसन्धोये स्रोत-
 क्त्वे, यथा— आरोहति । उपसर्गोऽपि सारनसम्बन्धेनोक्तः ॥ २४० ॥ स्मृतिः सूचनं, यथा— आ एव

आ प्रगृह्यः स्मृती वाक्येऽप्यास्तु स्यात्कोपपीडयोः ।
 पापकृत्सेपदर्थे कु धिङ् निर्भर्त्सननिन्दयोः ॥ २४१ ॥
 चान्वाचयसमाहारेतरतरसमुच्चये ।
 स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादी प्रकपे लङ्घनप्यति ॥ २४२ ॥
 स्थितप्रभ्रे च वितर्के च तु स्याज्जेदेवधारणे ।
 सकृत्सहैकारे चाप्याराद् दूरसमीपयोः ॥ २४३ ॥
 प्रतीच्यां चरमे पश्चाद्दुताप्यर्थविकल्पयोः ।
 पुनः सहार्थयोः शश्वत्साक्षात्मत्यक्षतुल्ययोः ॥ २४४ ॥
 खदानुकम्पासंतोपविस्मयामन्त्रणे वत ।
 हन्त हर्षेणुकम्पायां वाक्यारम्भविपादयोः ॥ २४५ ॥

किलैतत् । वाक्यपूरणे पूर्वोक्तस्यान्यथात्वे शोभ्ये, यथा— आ एवं नु मन्यसे, पूर्वं नैवममस्याः— अयं नु मन्यस इत्यर्थः । निपातएकाजनाद् (सू०) इति प्रगृह्यात्वात्, प्लुतप्रगृह्याभवीति (सू०) प्रहृतिभावः, यदाहुः— ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एवमातं हित विद्याद्वयस्मरणयोरङित् (का०) । समुच्चयेपिशब्दात्— देवेभ्यश्च पितृभ्य आ (निरुक्त०) । कपे— आः रक्षास्तिष्ठति । पीडया— विद्यामातरमाः प्रदर्श्य नृपश्चत् मिक्षामहे निरुपाः (उद्भट०) । पापे यथा— पापो ब्रह्मा कुम्भः । कुत्साया— कुपुरुषः । ईषन्मधुर कामधुरम् । निर्भर्त्सने— धिक् तार्किकान् । निन्दायां— धिक् कृतोयम् ॥ २४१ ॥ अन्वाचयो मुख्यसिद्धावपचननिष्पत्तिः, यथा— मिक्षामट गां चानय । समाहारे संहतिप्राधान्ये, यथा— पापी च पादौ च पाणिपादम् । इतरेतरयोगे सहन्यमानप्राधान्ये, यथा— [प्लक्षश्च न्यप्रोधश्च] प्लक्षन्यप्रोधौ । समुच्चय एकत्रानेकप्रचयः, यथा— गार्ग्यो वात्स्यश्चागतौ, पचति च पठति च चैतः । विनियोगतुल्ययोगिताहेतुषु च । विनियोगे— अह च त्वं च वृत्रहन् सयुज्याव सनिम्य आ (निरुक्त०) । तुल्ययोगितायां— ध्यातशोपस्थितश्च । हेतौ— ग्रामश्च गन्तव्यः शीतं च, शीतात्कर्षं गम्यत इत्यर्थः । स्वस्तीत्यविनाशनाम [य]— स्वस्ति तेस्तु लतया सह वृक्ष । क्षेमे— स्वस्ति प्रजान्यः । पुण्ये— काममिदं ते स्वस्ति । आदिशब्दान्महग्लदौ— स्वस्ति श्रीकुमुदपुरात् (सुदाराक्षसं०) । प्रकपे— अतिवृद्ध । लङ्घनमतिक्रमणं यथा— सर्वान् गुणानेयं गुणोति भाति, अतिक्रम्य भातीत्यर्थः ॥ २४२ ॥ प्रभ्रे— कः शिवदेवाकी चरति । वितर्को नानापक्षावमर्शः— अथ शिवदासीदुपरि शिवदासीत् (वाजसनेयीसंहिता) । भेदो विशेषः, यथा— क्षीरान्मांसं तु पुष्टिकृतम् । अवधारणे— भोमस्तु पाण्डवानां रीदः । हेतुव्यावृत्तौ त्वनयोर्भेदौ— गृहीया चे[वे] दं दुर्जनं त्वं तु किं करिष्यसि । सहार्थे— सहकृन्ति । एववारे— सकृदंशा निवतति (मनु) । अपिशब्दात्सदार्थे— सकृद्युवानो गीर्वाणाः ॥ दूरे— आराच्छत्रोः सदा वसेत् । समीपे— संश्रितान् स्थापयेदारात् ॥ २४३ ॥ प्रतीच्या— पश्चादस्तादिः । चरमे— पश्चाद्याति । अन्यर्थः समुच्चयप्रश्नः । समुच्चये— उत भोम उल्लङ्घनः । प्रभ्रे— उत दण्डं पठिष्यति । विकल्पे— उत पर्वतं भिन्ना— उत युज्येद्वज्रः । विनर्त्सेपि— स्थाणुवत् पुरुषः । पुनरर्थे पौनःपुन्ये— शश्वत्त्याति । सहार्थे— शश्वद् भुजते । नित्येपि— शश्वत वैरम् । मलक्षे— साक्षाद् दृष्ट्वा साक्षी । तुल्ये— इयं साक्षात्क्षमीः ॥ २४४ ॥ खेदे— अहो वत महत्कष्टम् । अनुकम्पाया— वत निःस्वोसि । सतेपे— वत प्राप्तं शीता । विस्मये— अहो वतसि स्पृहणीयवीर्यः (कु० सं०) । आमन्त्रणे— वत वितरत तोयं तोयं बाह्य हिमान्तं [नितान्तं] । हर्षे— हन्त जीविता स्मः । अनुकम्पाया— पुत्रक हन्त मे बालकाः [ते भानाकाः] । वाक्यारम्भे— हन्त ते कथविश्यामि (भगवद्गीता) । विपादे— हन्त हताः पथिकं गेहिन्यः । दाने निधये च— हन्तकारः (वा० रा०), हन्त गच्छामः ॥ २४५ ॥ प्रतिनिधौ— अग्नि-

प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः ।

इति हेतुनकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु ॥ २४६ ॥

प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थेयत इत्यपि ।

यावत्तावच्च साकल्येवधौ मानेवधारणे ॥ २४७ ॥

मद्गलानन्तरारम्भप्रश्नकाल्पन्येष्वपि अथ ।

वृथा निरर्थकाविधौ नानानेकामयार्थयोः ॥ २४८ ॥

नु वृच्छायां विकल्पे च पश्चात्सादृश्ययोरनु ।

भन्नावधारणानुष्ठानुनयामन्त्रणे ननु ॥ २४९ ॥

मन्पुरनुन [नं] प्रति । वीप्साया- वृत्त इत्थं प्रति सिध्यति । लभने- वृत्तं प्रति विधीयते विद्युत् । आदि-
शब्दादिपञ्चम्यानादौ- साधुधैत्रो मात्रर प्रति । भागे- यदत्र मा प्रति स्यान्मोघो दीयताम् । प्रति-
दाने- मापानदने निवेद्यः प्रति प्रयच्छति । हेतौ- हेतुतिथि पचायते । प्रकरण प्रकारः- गौरभो
हस्तीति जातिः (भाष्य०) । प्रकृत्यै- इति पणिनिः, पणिनिशब्दः प्रकर्षाग्रसिद्ध इत्यर्थः । अत्र एव
प्रकारा (शा)दीनि वेदुः । आदिशब्दादेरमर्थे- कमादनुं नारद इत्येकेषि सः (शिशु०) । मते-
इत्यादिशब्दाः । विद्वत्प्रतिषेधे- तदस्यास्त्यक्तेति प्रति मनुर् (पणिनिमूत्र) । स्वल्पे- इतिरित्येव वा
पृथिः । समानो यथा- अ अ इति । मन्त्रमे संनिधाववधारणे च ॥ २४६ ॥ प्राच्यां- पुरस्तात्पूर्वं
उदेति । मयने- पुरस्ताद् मुदुके । पुरार्थेतीते- पुरस्तादामोभूत् । अप्रतोर्थे- पुरस्तात्सेनानीयाति ।
अनिश्चयानुवर्तिते काले च- पुरस्ताद् द्वारम्, पुरस्ताद्वतम् । राक्षसे यथा- यावत्कार्यं तावत्पुत्रः,
सच्छं कुर्वित्यर्थः । अवशी- यावद् गन्ता तावत्तिष्ठ । माने- यवदत्तं तावद् मुष्मत् । अवधारणे-
यावदमयं दादगानामन्त्रयस्व ॥ २४७ ॥ मद्गले- अय परस्मैपदानि । अनन्तरे- स्नातेत्य मुदुके ।
आरम्भे- अथ शब्दावुपासकम् । मते- अथ यत्प्रतिषेधे मोक्षम् । काल्पन्ये- अथ काल्पन्यं भूमः । अपि-
कालेपि- अथ स्नानविधिः । प्रतिन्यासां- गौ वीप्सानयति ध्रुवः । अन्वादेशेपि- अथो इम वेदमप्यामय,
अथो एनं छन्दोति । समुचये द्वौ- अथो खचदुः, भीमोपातुनः । निरर्थके- यथा दुरापोनृवान् ।
अविशी- शानिमाय्यं वृथा दानमात्रिकं सौमिकं च यत् (मनु.) । अनेकार्थे- नानाविधं जनाः । उम-
यार्थे- नानाप्रकारमर्थैः समायः । विनाशेपि- नाना नाराजिष्क्य लोकायानाः ॥ २४८ ॥ प्रने- को नु
धावति । विद्येपि- भीमो नु पद्मनो नु योदा । विनष्टे- अहिर्नृ रज्जुर्नृ । पश्चादर्थे- तमनु धावति ।
सादृश्ये अनुकारः । लक्षणादौ च- वृत्तमनु योजते । तत्त्वख्याने- साधुधैत्रो मात्ररमनु । भागे- यदत्र
मापानु स्यान् दीयताम् । वीप्साया- वृत्त इत्थमनु सिध्यति । दैर्घ्ये- अनुवर्ग्यं बाधयती । प्रथे-
मन्त्रयेष्वपि । अवधारणे- नन्वय गच्छतः । अनुष्ठानां- नन्वादित्य । अनुनयामन्त्रणे- ननु अदि
न्याद मे । एकपारम्भदौ च- नन्वपोदः मन्तु (सू)यते । आक्षेपे- ननु किमर्थमागदोषि । प्रयुष्टी-
अकार्याः कर्तृ चैव, ननु करोति मोः ॥ २४९ ॥ गर्हना- अपि शिरोयत्तम् । समुचये- ममंजु-
नोपि । मते- अपि काचि । इत्यन्तेति- अति शिवायं मुक्तं समेष्टम् (कु० सं०) । वृच्छायां-
अति नवीदेत् । समान्यायां- पर्यतमरि शिरसा भिन्नात् । अनेकार्थे च- अपि मृष्ट्यां वे [वे] दम् ।
पक्षे- शानिर्वाप स्यात्, मन्त्रा स्तोत्रं वा । उपमानो आतीतियो वा संयुक्तः सूत्रो दम्-
निर्निर्गतः । मन्त्रेण वा अनरे यदावापिदृश्यत ॥ विद्वन्- यद्वैदिकमिदं यदेत् । द्वे द्वे समुचये
एव- या वा राम्मेस्त्वद्वयं वा मूर्तिर्देव्यस्य मम (कु० सं०), न तृतायेत्यर्थः, बाधुर्वाय मेदराय

गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभाषनास्वपि ।

उपमायां विकल्पे वा सामि त्वर्थे जुगुप्सिते ॥ २५० ॥

अमा सह समीपे च कं वारिणि च मूर्धन च ।

इवत्यमर्थयोरिव नूनं तर्कर्थनिश्चये ॥ २५१ ॥

तूष्णीमर्थे सुखे जापं किं पृच्छायां जुगुप्सने ।

नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥ २५२ ॥

अल भूषणपर्यामिशक्तिवारणयाचकम् ।

हुं वितर्के परिप्रश्ने समयान्तिकमध्ययोः ॥ २५३ ॥

पुनरप्रथमे भेदे निर्निश्चयनिषेधयोः ।

स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटगामिके पुरा ॥ २५४ ॥

ऊर्यूरी चोररी च विस्तारेङ्गीकृतां प्रथम् ।

स्वर्गे परे च लोके स्वर्वात्तासंभाव्ययोः किल ॥ २५५ ॥

दहनो वा । अर्थे- सामि समीपिताक्षी । जुगुप्सिते- सामि कृतमकृतं स्यात् ॥ २५० ॥ सहाय्ये- पुत्रे-
षामा भुङ्क्ते । समीपे- अमा भवोमात्य । जले- कंजं पत्रम् । मूर्ध्नि- कंजा केशा । निन्दामुखयोश्च-
कंदर्पः, कंयु । इत्यर्थे- आप्रेरवं विप्र । इत्यमर्थे- एवंवादिनि देवर्षी (कु० सं०) । उपदेशादौ च-
एवं पठ । निर्देशे- एव तावत् । निश्चये- एवमेतत् । अङ्गीकारे- एवं कुर्म । तर्के- नूनं शरत्कुला हि
काशा । अर्थनिश्चये- नून इत्यादि रावणम् ॥ २५१ ॥ तूष्णीमर्थे- जोषमास्ते । सुखे- जोषमास्ते
वितेन्द्रिय । प्रश्ने- किं गतोऽसि । जुगुप्सने- किराजा यो न रक्षति, किमक्षेपे (सू०) इति समासान्ता-
भावः । प्राकाश्ये- हिमालयो नाम नयाविराज (कु० सं०) । सभाव्ये- कथं नाम समेष्यति । स्मृतिः
संभावनेव- स नामाय बन्धु । कोपे- ममापि नाम दशानस्य परे परिभवः । उपगमः सामूयोङ्गी-
कारः- एवमस्तु नाम । कुत्सने- को नामाय सवित्रुदय । अलकविस्मययोश्च- द्दष्टधरे रोदिति नाम
तन्वी, अन्वो नाम पर्वतमारोहति ॥ २५२ ॥ भूषणे- अलङ्कार । पर्याप्ती- अलमस्त्यस्य धन, धी-
स्यर्थः । शक्तौ- अलं मल्लो मलाय । वारणे- अलमतिप्रसङ्गेन । अलसन्वो प्रतिषेधयो (सू०) इति
निषेधेपि- आलभ्यालमिदं बभूवेत्स दारानपाहरत् (शिशु०), न वक्तव्यमेतदित्यर्थः । वितर्के- चैत्रो हुं
सैत्रो हुं । परिप्रश्ने- हुं स त्वं सुहृत् । भवादौ च- हुं राक्षसोऽयम् । भर्त्सने- हुं निर्लेजः । अनिच्छायां
हुं हुं मुख । त्वा समयस्ते, त्वत्समीप इत्यर्थः । प्रामं समयास्ते, प्राममध्य इत्यर्थः ॥ २५३ ॥ अप्रथमे
-पुनरुक्तम् । (भेदे) निषेधे- किं पुनर्वाङ्मणाः पुण्या मक्ता राजर्षयस्तथा (भगवद्गीता) । निश्चये-
निष्पन्न । निषेधे- निर्मेयं । प्रबन्धे- उपाध्यायेन स्म पुराधीयते, अविरतमपाठीत्यर्थः । चिरातीते
-पुरापि न नव पुराणम् । निकटगामिके भविष्यदाश्रमे- गच्छ पुरा देवो धर्षति, यावत्पुराणिपातयोर्लेट्ट
(सू०), समनन्तर वर्षिष्यतीत्यर्थः ॥ २५४ ॥ ऊररीकृत्य पठ, विस्तीर्णेत्यर्थः । आङ्गामुररीकृत्य याति,
अङ्गीकृत्येत्यर्थः । स्वर्गे- एहि जाये स्वरारोहाय (वाजसनेयीसंहिता) । परलोके- स्वर्गतस्य ह्युपस्य ।
वातीया- जघान कंस किल वासुदेव (भाष्य०) । सभाव्ये- अर्जुनः किल विज्ञेयते कुरु ।
देवतादौ च- स किल कविरिवमुक्तवान् (वा० रा०) । अलीके- गोलस्वलित किलाभ्रतं कृत्वा ।
अह्नो- त्वं किल योत्स्यसे ॥ २५५ ॥ निषेधे- खलु कृता, निषिद्ध करणमित्यर्थः । वाक्यालङ्कारे- भयो

निषेधयत्कालेकारजिज्ञासानुनये खलु ।

समीपोभयतःशीघ्रसाकल्याभिमुखेभितः ॥ २५६ ॥

नामप्राकाश्ययोः प्रादुर्मिथोन्योन्यं रहस्यपि ।

तिरान्तर्धौ तिर्यगर्थं हा विपादगुगर्त्सिषु ॥ २५७ ॥

अहहैन्यद्भुते श्रेवे हि एतावदधारणे ॥ २५८ ॥

इति नानार्यवर्गः । ३ ।

चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ।

सुहृः पुनःपुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः ॥ १ ॥

स्नाग्जगित्यत्रसाह्वय सपदि द्राह्म मद्भु च] द्रुते ।

बलवत्सुषु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥

अन्वाहुः । त्रिंशत्सर्गाः- स मत्वगते वेदम् । अनुनये- न खलु न खलु मुग्धे साहयं कार्यमेतत्
(नागानन्द०) । अभितो ममं वदति, समीप उभयत्र वेत्यर्थः । शीघ्रे- गच्छाभितः । साकल्ये-
भ्यान्नालभितो रजः, समन्त दिक्षुः । आभ्यनुद्वे- आभ्यनुममिनेतिमदवत् ॥ २५६ ॥ माम्नि-
निष्गोर्दश प्रादुर्मावाः, मत्स्यकृषोर्दश दश नामान्त्वर्थः । प्राकार्थे- प्रादुरसीत् । अन्योन्यार्थे- मिथः
ग्रहरतः । रहसि- मिथो मन्तव्ये । अन्तर्धौ- तिरोहितः । परिभूतेन्तर्धुपचारान्- तिरोहृत्नोरिः ।
तिर्यगर्थे- तिरः कालं कुह । विपादे- हा रमणीनां यो] गतः कालः । शोके- हा प्रिये जनकराजमुनि-
(उ० रा०) । अर्त्तौ- हा हृत्तोस्मि । निन्दाया च- हा श्रोत्रियान् ॥ २५७ ॥ अद्भुते- अहह प्रज्ञा-
महर्षौ राज्ञः । श्रेवे- अहह इत्य विरहिणी बाला । दीर्घान्तोपि- भित्तिरपि सुमुखिता यदहहा । हेतो-
अमिरत्र धूमो हि दुस्वने । अन्वधारणे- को हि हस्तगतं पादगतं कूर्पाद ॥ २५८ ॥ इत्यप्यश्वने शब्द-
वर्थः । इति नानार्यवर्गः । ३ ।

चिराय निर्धनो भूत्वा मयत्पद्मा (या) महापनः । चिररात्राय जायते [यज्जने] । चिरस्य भूतले
पावति । आद्यशब्दाधेनौ चिराचिरनपि- चिरंजीवी, चिरंतनः । कान्तं [न्तं] मुहुर्मयति । पुनः
पुनर्वारि विवेदभूरे । शश्वद्वकि कुक्षितः । अभीक्ष्णमास्तनयतीमकुम्भम् । असकृद्वकि ॥ १ ॥
स्नाग्जगित्यत्रसाह्वय (विद्वत्सा०) । सन्नाग्रसा जगति प्रज्ञासोऽहम् ।
अह्वय सा नियमत्रं हनमुसमर्थं (कु० सं०) । सादि पदश्रुतेक्षितेऽभिः । श्रुतिदुर्तं कान्तैः ।
मद्भुदपि परितः पटलेरलीनाम् (सिमु०) । मत्स्यसु तरसादि च- श्रुतिरि पटवति विभित्तिनय-
मभिमुर्धाम् । (रत्नावली०), आश्वपेदि मम गोपुमाजनात्, तरसेदितः सह जलेषु । तर्जं द्रुतं शिघ्रं
शीघ्रं कश्चित् किमाविशेऽहम् । बलवन्विनाशितेऽस्मि । सुषु स्वप्निदमुष्यते । किमुत मन्त्रवेक्षिभिः ।
सुषुष्य अत्र. कन्ति, अस्तिविषयः । अतीव शुरिगावि (सादि) तः ॥ २ ॥ पृथग्देवदत्तादयं [त्वनः
पृथग् अस्ति वन्तु] । विना प्रामं ह्यो देवः [विना वातं विना वयम्] । अन्तरेण पुरयधर न
विभियिष्यति । अत्रे वृत्तानेर्दे हि मन्त्रपूरम् (कु० सं०) । दिदृक् कर्मन् [जो] मोक्षः, कर्मवर्षे [यो]
मोक्ष इत्यर्थः । नामा नरीर्निष्कृता लोकावया । अन्तरान्यप्रापि- स्वामन्तरा कामराधनाशि, अ(आ)-
रेगिमाकदन्वह । बलमायु प्रपत्त्यये तत्प्राप्येति । यतो विद्वन्मृतो मन्त्रः । येन तेनादि च- विद्व

पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ् नाना च वर्जने ।
 यत्तद्यतस्ततो हेतावसाकल्यं तु चिञ्चन ॥ ३ ॥
 कदाचिज्जातु सार्धं तु साकं सत्रा समं सह ।
 आनुकूल्यार्थकं प्राध्वं व्यर्थके तु वृथा मुधा ॥ ४ ॥
 आहो उताहो किमुत विकल्पं किं किमुत च ।
 तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वाति ॥ ५ ॥
 दिवाह्नीत्यथ दोषा च नक्तं च रजनाविति ॥ ६ ॥
 तिर्यगर्थं साचि तिरोप्यथ संघोधनार्थकाः ।
 स्युः प्याद् पाडङ्ग हे हे भोः समया निकषा हिरुक् ॥ ७ ॥
 अतर्किते तु सहसा स्यात्पुरः पुरतोद्यतः ॥ ८ ॥
 स्वाहा देवहविर्दानं श्रीपद् वौपद् वपद् स्वधा ।
 किञ्चिदीपन्मनागल्पं प्रेत्यामुत्र भवान्तरे ॥ ९ ॥
 यद्वा (वा) यथा तथैववं साम्येहो हीति विस्मये ।
 मीने तु तूर्णीं तूर्णीकां सद्यः सपदि तत्क्षणे ॥ १० ॥

गिरमुदारा येन मूकाः पिकाः स्युः, नदीं तेन गतः, गमने नदी देतुः । द्वितयो लक्ष्यते- येन दाता
 [बोदा] तेन श्लाघ्यः । (जने) किञ्चिद् ब्रूते । पदभ्या याति कुनश्चन । प्रयः किञ्चिन्नासौ, क्वचित्-
 बुध्नचित्- कथंचित् ॥ ३ ॥ अन्योन्यपर्यायावेनौ- कदाचिच्छ्रुता याति मरणे कृतनिश्चयः, न जातु कामः
 कामानामुपभोगेन शाम्यति (मनुः) । सार्धं धनैर्महान् । पुत्रेण साकं याति । सत्रा कलत्रैर्गाहैश्चम् ।
 भ्रात्रा सम युज्यते । पुत्रेः सहास्ते । सङ्गो द्विजिह्वैः सज्जयति सज्जगतिप्रतिरूपको निपातः । प्राध्वं
 कुश्वं बुधाः, प्राध्ववन्धने (सू०) इति गतिसंज्ञा- प्राध्वकृत्य । वृथा दुग्धोनङ्वान् । मुग्धे मुग्धः
 ताम्यसि ॥ ४ ॥ विप्रत्यः पञ्चान्तरं- स्वाधुतहो पुरः, उताहोस्विद् भवेद्राज्ञा नलः परपुरज्यः,
 किमुत रज्जुः किमुत सर्पः [किं रज्जुः किं सर्पः], किमु तेद्वेयेतिमु मानयेन्, एकमेव वरं पुंसांमुत
 शत्रयमुताश्रयः । आह्वयामि तु तत्त्वं ते । न हि न हि मदिमानं प्राप्य तुष्यन्ति भूराः । भीमः पार्थस्तथैव
 च । इति इ स्माहुराचार्याः । यो वै युवाप्यधीयानः । खलादयोपि- अहो न (नु) खलु भोः । पूजने-
 सुस्तुतं, अविस्तुतम् ॥ ५ ॥ दिवातन, इतिशब्देन सप्तम्यन्ते दिनार्थेयमिति ख्याते । अप्येवम् । दोषा-
 मन्यमहः । नक्तं चरः । तथा- उपापि- उपातनो वायुः ॥ ६ ॥ साचि लोचनयुग नमयन्ती । तिरः-
 काष्ठ कुह । प्याद् पाटकाः । पाट् पान्थाः । अह्णानङ्ग, इष्टज्ञाने चैत् । हे चेत् । हे वात्त । भो
 भागव । ईदो, अरेरे, अयि- हहो काम, रे चोर, अरं चेत्, अयि प्रिये । एते सर्वपार्थिव्येत्यं पर्वगाः-
 सनया प्रामं, लङ्कां निकषा हनिष्यति (शिशु०) । सम्भान् हिरुक् ॥ ७ ॥ सहसा विदधीत न क्रियाम्
 (किराताजु०) । अपार्थो एते- पुरःसरः । नादीरधूलिवरलाः पुरतः प्रमाणिन । अप्रतो धावति श्रीः ॥ ८ ॥
 सोमाय स्वाहा । अस्तु श्रीपद् । मीही वौपद् । वपाडेन्द्राय । पितृभ्यः स्वधा । किञ्चि-कुञ्चनमूर्वेजाः । ईदस्तेनः ।
 मृतं मनासममार्दवम् । अन्यो घन प्रेत गतस्य भुङ्क्ते । अमुत्र भविता यत् तद्विद्वन्तय शुभाशुभम् ॥ ९ ॥
 पचतीति स्ववन्ती [चरः । पचिर्णे नी] वान्यस्ता [पा] (मेघ०) । यथा चैत्रस्तथा मेघः । शरदा-
 भ्रमिव पल्लमायुः । यथाकं एवं कर्णः । अहो आश्चर्यम् । इतिविधिललि (सि) तातो ही विविधो
 विषाहः (शिशु०) । मुनेस्तूर्णीमास्ते । लक्ष्यकरणेतूर्णीमः काम्यकन्धः (वा०) इत्यज्ञाताप्यं
 निश्चिते मीने तूर्णीकां, मौमाम्ने तूर्णम् । सद्यः पाति माघेन । सपदि प्रदह्युपेक्षितोमिः ॥ १० ॥

दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्देत्यान्तरेन्तरा ।
 अन्तरेण च मध्ये स्युः प्रसन्नं तु हठार्थकम् ॥ ११ ॥
 युक्ते द्वे सांप्रतं स्थानेमीक्ष्यं शम्भुद्वयवते ।
 अभावे नद्य नो नापि मास्म नालं च चारणं ॥ १२ ॥
 पक्षान्तरे चेद्यदि च तत्त्वे त्वद्वाद्भसा द्वयम् ।
 प्रकाशे प्रादुराविः स्यादोमेयं परमं मते ॥ १३ ॥
 समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ।
 अकामानुमती काममनुपगमेस्तु च ॥ १४ ॥
 ननुच स्याद्विरोधोक्तौ कश्चित्कामप्रवेदने ।
 निष्पन्नं दुष्पन्नं गते यथास्तं तु यथावयम् ॥ १५ ॥
 मृषा मिथ्या च वितये यथार्थं तु यथावयम् ।
 स्युरेवं न पुनर्विरोधधारणश्चक्राः ॥ १६ ॥
 प्रागतीतार्थकं नूनमवय्यं निश्चये द्वयम् ।
 संवद्वर्षेऽपरे तर्गागामेयं स्वयमात्मना ॥ १७ ॥

दिष्ट्या पुत्रो जातः । समुपजोषं वर्तते । आवयोरन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः (महानादः) ।
 अन्तरा त्वां च मा च कमण्डलुः । यतो मन्तमन्तरेमान्यया भूतिर्प्रादितः, भवन्मध्येनेत्यर्थः । प्रसन्न
 वितानि हरन्ति चारा ॥ ११ ॥ न सांप्रतं यत् स्त्री नेती । इत्थं स्थाने प्रप्रः । अमीक्ष्य वक्ति । शम्भु-
 द्याति, आविरतमित्यर्थः । नदि प्रेम प्रयोजनपेशम् । अविप्र इव मयसे, निश्चयप्र मय इत्यर्थः । नो
 प्रानामः । नेरुः सुपेपु जाययात् । मास्म करो । मा कार्या । अल बाले रोदनेन ॥ १२ ॥ सन्धेद-
 मृतेन किम् । यदि खलस्तत्कलकृत् मृषा । अरे अद्वा पुरुषः । अद्वा वक्ति नाधुः । प्रादुरासीत् ।
 आविर्भूतः । मतमनुपगमः- ओं कुह, एवं कुह, परम तज्जायन् । एवं यादमित्यादि च ॥ १३ ॥
 एते सर्वतोदिक्कार्ये- समन्ततो घावति, परितः प्रपतन्ति दुष्कृता (तो) विपद, सर्वत सपदः सताम्,
 विष्वगवति विष्वग्यद् । इतिशब्दादगमन्तादित्यादि- समन्ताद्भवः सामन्तः । आदावनिच्छायां पथाद-
 क्शीकरी- कामं करोमि । अस्तुशब्दोसुशार्थोद्गीकारे- अस्तुकारः, एवमस्तु को दोषः । चराभ्याद्रव-
 नाम ॥ १४ ॥ ननुच क. शब्दः । कामप्रवेदनमिष्टपरिपन्नः- कश्चिज्जायति मे माता । निष्प्रान्ताः
 समा पुष्टाः समा वामरा अत्रेति, तिष्ठन्पुत्रभूतानिच (सू०) इत्यव्ययीभावोद्वयवयम्, गर्भनाशे
 गतचारात्, समेन समातो वा- नि यम वक्ति मूर्खे, कालानुचितमित्यर्थः । एवं दु. परमं वर्तते । सर्वे
 तु यथावयम्, यथास्वां त्वां] नमित्यर्थः, यथावयव्यावयमेति (सू०) तातुः ॥ १५ ॥ न्योदयम्
 (उ० रा०) । मिथ्यावद्दी । तथेति सत्यमवतिष्ठन्त्य- यथावयं वक्ति सभासु विद्वान् । एवमेव ।
 आत्मा सर्वं तु पश्यति । विनः पुनः पूज्यः । गुरुर्वा वक्ति मांभ्यो वा । तमेव देव सर्वं जानाति ॥ १६ ॥
 प्राह सन्तः । नूनं इत्यादिमि सवयम् । अन्तरं गतारितरनुदिनरि विपदाः (भर्तृ०) । संवद्वर्षः,
 संवर्षाये । अद्वाः परादन्त्य- वर्षं दोषशब्दात्, अर्धं दूरात्नेन । अद्वाद्याद्यर्थे- तां पुनः, एवं
 पुनः । स्वयम्, आत्मनेति मृतीयन्त्यार्थे ॥ १७ ॥ नावेमेष्टुति । उद्वेगश्चरेत्तुं निगम् । अन्तः
 प्राप्नोति विवेका, मूर्ध्नि बाहुभ्याम् । अर्थं प्रार्थे- दानेदंति विद्वं लिख । कनेरि (दाने) अनुतापं चरा-

अल्पे नीचैर्महत्युच्चैः प्रायो भूम्यद्वुते शनैः ।
 सना नित्ये बहिर्बाह्ये स्मार्तीतिस्तमदर्शने ॥ १८ ॥
 अस्ति सत्त्वे रूपोक्तावुं वुं) ऊं प्रश्नेनुनये त्वयि ।
 तर्के स्यात् (हुं तर्के) स्यादुपा राज्ञस्त्वसाने नमो नतौ ॥ १९ ॥
 पुनरर्थेह निन्दायां इषु सुषु प्रशंसन ।
 सायं साये प्रो प्रातः प्रभात निरूपान्तिके ॥ २० ॥
 पक्ष्पराथैषमोव्ये पूर्वे पूर्वतरं यति ।
 अद्यात्राह्वय पूर्वैर्ह्येत्यादी पूर्वांतरापरात् ॥ २१ ॥
 तथाधरान्यान्यतरंतरात्पूर्वेद्युरावयः ।
 उभयद्युधोभयेद्युः परे त्वह्नि परेद्यवि ॥ २२ ॥
 ह्यो गतेनागतेह्नि श्वः पर श्वस्तु परहानि ।
 तदा तदानीं युगपदेकदा सर्वदा सदा ॥ २३ ॥
 एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ।
 दिग्देशकाले पूर्वादी प्रागुदकप्रत्यगावयः ॥ २४ ॥

इत्यव्ययवर्गः । ४ ।

शनैः शनैर्व्युपरमेत् । सनातनः । सनत्सनाच्च- सनत्कुमारः, सनात्कुमारश्च । बहिर्भूतः । वक्ति मम
 व्यासः, अवोचदित्यर्थः । अस्तं गतः ॥ १८ ॥ अस्तिक्षीरा स्त्री, अस्ति परलोके मतिरस्यास्तिकः ।
 कोपनोक्ती- ऊं सेवास्मि तव प्रिया । रूपेत्येव- ऊं न जानासि स्वार्थम् । अप्ययि साहसकारिणि । स्याद्वादिनो
 जैनाः । उपातनो वायुः । नमो देवेभ्यः ॥ १९ ॥ अमानुष्ये स्मरणे हुं फट् विघ्ननिराकृतौ । अङ्गी-
 कृतौ स्यादर्थे हुं हीनसंबोधने त्वरे ॥ मूर्खोपि नावमन्तव्यः किमह्ना विद्वान् । दुष्पुत्रादी खलः । सुभूतम् ।
 सीयते क्षीयते सायो निशामुख, घञ्- सायंतनो वायुः, छायम सीनः सप्यां वन्देत । प्रगेतनो वायुः ।
 प्रातः संध्यामुपासीत । मित्र निकषास्ते ॥ २० ॥ पूर्वे वर्षे पशुः । पूर्वसरे वर्षे परारि । यति गच्छति
 वतमाने वर्षे- ऐषमः, छय-पक्ष्पराथैषमस्ति (सू०) साधवः । एषमप्रियाः । अस्मिन्नहम्येष, वर्त-
 मानतामाप्रेष्याहुः- बरो कोकेय दुर्लभ (बरुः), तदपत्नेन तथा । पूर्वैर्ह्यि पूर्वेषुः । आदिशब्दादुत्तरेषु-
 अश्वेषुः, अपरेषुः, अन्त्येषुः, अन्यतरेषुः, इतरेषु । शुद्धिनमिति श्रीभोजः, यथा- युधन्वो द्योतते
 कम्पम् ॥ २१ ॥ उभयोरहोः- उभयेषुः, उभयषु, युधोभयाद्वक्तव्यः (वा०) । स्मार्तं पाणिनिर्भ
 राश्रिदिता । स हन्तास्मि परेद्यवि ॥ २२ ॥ अतीतिह्यि ह्यः- ह्यो हरोत् । आनागतोह्यि श्वः- श्वो गन्ता ।
 श्रोदिनात्परमहः परःश्वः, पारस्करादित्वात् (सू०) परःसहस्रादिवत्सुद् । तस्मिन्काले तदा, तदोदाचोति
 (सू०) तदा, तदानीं च । एतौ तुल्यकालाभौ । युगप्रयागाः । एकस्मिन्काले- एकदा मिलन्ति ।
 एकपदे च- अयमेकपदे तथा वियोगः (विक्रमोर्वशी०) । सर्वस्मिन्कालेयं, सर्वकान्यकियत्तद्कालेद
 (सू०), सर्वस्यसोन्यतरस्यादि (सू०) ॥ २३ ॥ अस्मिन्कालेयं, इदमोर्हिल् (सू०), एतौतोरयोः
 (सू०) इत्येतादेशः, (एतर्हि)- भवन्तमेतर्हि मनम्बिगर्हिते विवर्तमानं नरेदववर्त्मनि (रघु०),
 अधुना, इदानीं च । संप्रत्येव सीयत, स्वार्थेण् । प्राच्यां दिशि प्राचि देशे काले वा- प्रागवसति । प्राच्या
 दिशः प्राचो देशात्कालाद्वा- प्रागागतः । प्राची दिक् प्राह् देशः कालो वा- प्र प्रम्यम् । दिक्शब्देभ्य
 छत्तमीपद्यमीप्रयमाभ्योदिग्देशकालेषुप्रसृतातिः (सू०), अयेर्लुङ् (सू०) । आदिशब्दादुदगवाग,दि ।
 एवं पूर्वादिभ्यः पुरस्तादपस्तादादि ॥ २४ ॥ इत्यव्ययवर्गः । ४ ।

सलिङ्गशास्त्रेः सभादिकृतद्वितसमासजैः ।

अनुक्तैः समहे लिङ्ग सकीर्णवर्धितोक्तयेत् ॥ १ ॥

लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्व्यवधारितः ।

स्त्रियामीदृष्टिरामकाश्च सयोनिप्राणिनाम् च ॥ २ ॥

नाम विद्युन्निशावर्त्तवीणादिभूतदीहियाम् ।

अवन्तैर्द्विगुरेकार्थो न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥

इह लिङ्गप्रवहने वक्ष्यमाणलिङ्गानुशासनसहिने मुध्यातुष्टयादेजाते (शब्दे) प्रागनुक्ते-
लिङ्गमुपपद्येत । लक्षणेन तत्त्वता ज्ञानार्थं सम्रायुगादानम् । लिङ्गशास्त्रेण यथा- स्त्रियामीदृष्टिरामै-
काश्च । मुधातुवृत्तिर्नैवया- अथवात् (सू०) प्यामथर्चोयुष् (सू०) । कृद्गतिर्नैवया- स्त्रियाक्तिन्
(सू०), पुंसि सहायाय प्रायेण (सू०), नपुंसकमेव च (सू०) । गोबलावर्द्धनयानां मुध्यातुव-
त्तिर्न कृद्गतिरदाहारा । सदित्तित्तैवेया- तत्कथं प्रहरणं चैवोष्टादि । समासवृत्तिर्नैवया-
अदन्तैर्द्विगुरेकार्थं इयदि । कथमुपपद्येत- प्रागुक्तमक्षरेणैवत्, वचनमात्रेणैव । उक्तं च माह-
प्रवृत्तिप्रत्ययायायै सकीर्णं लिङ्गमुपपद्येत (पृ० १८३) । प्रकृष्य यथा- अध्वचा पुंसि च (सू०) ।
प्रत्ययेन यथा- स्त्रियाक्तिन् (सू०) । अव्ययारणं च यथा- मन्तृत्वज्ञानानाम् । आपद्यन्त स्त्रियानि-
यगानां कर्मन्व नपुंसकलिङ्गता च वक्ष्यति । तथा- अप्यस्य निरयसमासवचनं सर्वलिङ्गता चेत्तादि
॥ १ ॥ अथ लिङ्गानां प्रागुक्तानां शेषविधिसंज्ञो वर्ण उत्तमैवाद् व्यापको भवत्येवमेवंप्रधारित
स्यात् । यथा- असप्रन्ता अवाधिता एभिः, तथा प्राप्तं सलोपं शिष्टमित, यथा- कृद्गता, पुस्तता,
मविमा प्रच, मविमा कल्प । अत्रात्रवाद- द्वयस्यमसिमुपपन्नं तृतीये- इह यत्, तेज, नाम,
धर्म । ईदन्तमूदन्तं चैकस्वरं खं लिङ्गं भवति- इय या, थी, धी, ही, भू, भू, भू, इ, ऊ ।
पुलिङ्गात्माश्च स्त्रियामित्यधिकारोऽयम् । स्त्रीष्वन्युक्तानां माथिना सज्ञा च स्त्रियाम्, यथा- इय माता,
स्वसा, मसू, गोविन्, इय गौ सुगभि, इय कपिवानरी, इयमहिर्भुजगी, इय करणुर्हस्तिनी । दारादौ
तु खंत्वं पुंस्मिन् दारा (पृ० १२) इत्याद्यपवादोऽप्यते । एव सर्वप्राप्तेयम् ॥ २ ॥ एषा नामवर्त्तया-
स्त्रियाम्- इय त्वपुत्तविदशभि, इय निशा रात्रि, इय वल्ली वीर्य, इय धीणा परिवारिनी, इय दिक्
कष्ट, इय मू कु, इय नदी तरित्, इय हार्जज्जा । अकारान्ते शब्दे रादैर्कार्थं समाहारो यो द्विगु
स त्रियो, यविष्टि- अकारान्तोत्तरपदोद्विगु स्त्रियामाप्यते, (यथा) त्रयाणां श्लोकानां समाहारत्रि-
श्लोकी, पञ्चमूनीनां पञ्च । स द्विगु पात्राद्युत्तरपदोद्विगु स्त्रियां, पात्रादिभ्यः मतिवेष इति (पात्रा-
द्यन्तस्यन), अथ स नपुंसकमिति श्लोके- पत्रपत्र चतुयुग, त्रिभुवन, त्रिपुरं, माप्ये तु त्रिपुरी ॥३॥
तत्प्रत्ययान्ता स्त्रिया, तद्वत्भावस्तवती (सू०)- गोर्भावा गोता अध्वना । प्राग्वत्प्रवहयेभ्य
स्तत् (सू०)- प्रामाणां समूहो प्रामना, जनना । देवास्तत् (सू०)- देव एव देवता । समूहे वादि
प्रत्ययान्ता स्त्रियां, पात्रादयेत् (य) (पञ्चादिभ्याम्)- पाशानां समूह पश्या । सनय रयात् (सू०)
यत् (य), इतिप्रकृत्यच (सू०) चकार यत् (य)- नानिनी, गोत्रा, रयइया । वैराद्यर्थे
पुप्रन्त स्त्रिया (इत्याद्विभुत्तैर्मुनिभ्यो)- अध्वमादिपयार्थैर्मध्यमादिभ्यः, काकोत्कथ । अतिमरु-
ज्यमैवपुनर्योजने विवाहे वैरात्रिमप्यत्रिभ्यः, कथितकथिभ्यः । आदित्त्यान् पादुतस्यव्यवर्धितैर्व्यामां
सुवर्कोपथ (सू०), दण्डवत्पथ (सू०) द्वौ द्वौ पदौ द्विदिशं दद्यानि, द्वे द्वे पदे दण्डितौ

तत्त्वन्दे येनिकत्वात् वैरमैथुनिकादिवुन ।

स्त्रीभावादावनिक्तिण्वुत्पण्णुच्चक्षुजिजड(इनि)शाः ॥४॥

उणादिषु निरूरीश्च इत्यावृद्धन्तं चल स्थिरम् ।

तत्कीडाया प्रहरण चेन्मौष्टा पाल्वा णदिक् ॥ ५ ॥

घञो ज सा त्रियास्यां चेद् दण्डपाता हि फाल्गुनी ।

श्यैनपाता च मृगया तैलपाता स्वधेति दिक् ॥ ६ ॥

स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षापचये यदि ।

लङ्का शफालिका टीका धातफो पञ्जिकादकी ॥ ७ ॥

सिधका शा(सा)रिका हिक्का प्राचिकोल्का पिपीलिका ।

तिन्दुकी कणिका भङ्गि सुरङ्गासूचिमादयः ॥ ८ ॥

द्विशतिका ददति । उपलक्षणत्वाद् बुवन्तोपि, द्वन्द्वमनोशादिन्यथ (सू०) इति वुञ्- शेषोपाध्या-
यिका । गोत्रचरणच्छाधादोवुन् (सू०)- गार्ग्यस्य भाव कर्म चेति गार्गिकया श्लाघते, काठिकया
श्लाघते । क्षियामि-यधिकृत्य भावे वा कर्तरि च कारके- वन्नादिप्रत्ययान्ता क्षियाम्, आक्रोशेनव्यनि-
(सू०)- अवनतिस्ते वृषल भूयान्, अरुणि । क्षियाकिन् (सू०)- कृति, भक्ति । रोगाख्यायां
प्युत्त्वहुलम् (सू०)- प्रवादिका, विपादिका । धात्वर्थनिर्देशेणुत्त्वस्तव्य (वा०)- कारिका, जावि-
का । कर्मव्यातहारणच्छ्रियाम् (सू०)- अयय व्यावकोशन-पञ्चकशी वर्तते, व्यावभाषा[हास्य],
णञ क्षियामन् (सू०) स्वार्थे । पर्यायाहणा पतिपुण्वुञ् (सू०)- भवत शायिका, इक्षुमक्षिकोत्पन्ना ।
व्रजययोर्मावक्यप् (सू०)- व्रज्या, इज्या । सङ्ग्रासमजति (सू०) क्यप्- समग्र्या, निपद्या । इनस्तच
(सू०) इति क्यप्- व्रद्धहत्या । प्यासधन्योयुञ् (सू०)- मण्डना, आसना । प्रध्राह्वयनयोरिष
(चान्द्रसू०)- का कारिमफार्पा, इमां कारिमफापम् । पिद्भिदादिभ्योऽ् (सू०)- घटा, मृजा, भिदा ।
अनययात् (सू०)- चितार्पा, पुत्राया । कून शच (सू०)- किया, इच्छा ॥ ४ ॥ उणादौ न्यन्त
ऊदन्त ईदन्तश्च क्षिया- अरणि, धमनि, हानि, ज्यानि, ग्लानि, अलाव्, जम्बू, लक्ष्मी, तन्त्री ।
दण्डपातमावन्तमूञ्च कामिधेयलिङ्ग रुडलिङ्ग च क्षिया- पुन इय पौष्टौ बुद्धि, हिमानी, अजा, बलका,
श्वधू, व्रद्धावन्धू । मुष्टि प्रहरण यस्या किडाया मौष्टा, पञ्चा प्रहरणमस्या पाल्वा, तदस्यां प्रहरण-
मिति कोडायां (सू०), णदिक्- णल्लययोदाहरणमियर्थे ॥५॥ दण्डपातोत्सां फाल्गुन्या वर्तते श्येनपा-
तो स्या मृगयायां वर्तते, तिजपातोस्या स्वधायी वर्तते, षम सास्याकिवेति (सू०) च, श्येनतिल्यो
पातोये (सू०) इति मुक्, स्वध स्यस्यां स्वधा श्रद्धम् ॥ ६ ॥ अपचयेत्पवे यदि वज्रामिच्छा तदा
मृणाल्यादयः खलिङ्गा स्युः । अपचयेत्पचयस्यानल्पमानानि हि स्त्रीपुननुसृष्टानि । आदिग-
न्नाद्विगाढी, सटी, मञ्जी, छत्रिका, मृष्टाकण्डो । काचिदिति यत्र लोके पुनर्पुंसकयो स्त्रीत्वं दृश्यते, न
सुम्नादौ । लङ्का राक्षसुरी । शफालिका पुष्पविशेष । टीका श्रुति । धातकी नामौषधि । पञ्जिका
न्यास । आडकी प्राहिमेद, सत्यादक च ॥ ७॥ सिधकासारिके वृत्तभेदौ । हिक्का- ऊर्ध्व वातप्रवृत्तौ
शब्द । प्राचिकः पाशविशेष । उल्का ज्वाल । पिपीलिका कलौरुमृगि । योत्रापिष्ट प्रागनुक्तो वा
स प्रातिपदोऽनेच्यते, अतः शनैर्याव पिपीलिक इति पुनरुक्तमिष्टम् । एव सर्वत्र । तिन्दुकी नाम वृध-
फल च । कणिका- अक्षकण - गोष्ठमपिष्ट च । भङ्गिर्निश्चितेति । सुरङ्गा तियम्भूता । सूचि
स्त्रीनी । माङ्गिर्नाम देव कर्तृ च ॥८॥ पिच्छा-आचाम । विपण्य स्वाधस्यापन(नो) द्वौ जल ।

पिच्छावितण्डाकाकिण्यधुनिः जाणी दृणी दृष्ट् ।

सातिः कन्या तथासन्दी नामी राजसभापि च ॥ ९ ॥

सहरी चर्चरी पारी होरा लक्ष्वा च सिध्मला ।

लाक्षा लिखा च गण्ड्या गृन्सी चमसी मसी ॥ १० ॥

पुंस्त्वे समेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ।

स्वर्गयामात्रिमेधाविधुकाहासिसदारायः ॥ ११ ॥

करगण्डीप्रदोर्वन्तकण्ठकमानसस्तनाः ।

अह्लाहान्ताः श्वेदभेदा रात्रान्ताः प्रागसंत्यकाः ॥ १२ ॥

काकिणी नाम मापकचतुर्थभागः, पणवपुर्नग इत्येके । काकिनीति सभ्या । कृमिभ्यम् । घाणी
निरुपः, शाय इत्येके, कर्णगात्रे संकोचोर्थः । दुगी कर्णत्रयीका । दृष्ट् म्लेच्छजातिः । सातिः मातारः,
विशेषः । कन्या खगेः स्यूत वायः । आसन्दी पीठिका । नामी तुन्दिः । रात्रः सभा राजसभा,
सभाराजाननुप्यवैति (मू०) राजनिवेद्यान्त्यम् ॥ ९ ॥ सहरी वायविशेषः । चर्चरी हर्षकीरा ।
पारी पनमाळम् । होरा लम् जतकं च । लक्ष्वा-अलक्ष प्रमरच्छत्र । सिध्मला पामा मतः सिद्ध च ।
लक्ष जतुः । लिखा यूरुगर्भः । गण्ड्या-भ्रम्यचुडकं, गण्ड्योर्वि । गृन्सी-ऊरुसयो वातरक्तः ।
चमसी ममूगदिपिष्टं सन्धवनपत्रम् । मसी रत्ननी । इति स्त्रीलिङ्गण्येयः ॥ १० ॥ सुरा अगुरस्ताद्विधेया-
स्तदनुवगद्य पर्योरे सह पुंसि । सुरा दिवौक्यः, सुयविधेयाः-इन्द्रो विद्वीजाः शक्र, अदित्यः सूर्यो
रविः, ब्रह्मा स्वयम्भु, विष्णु धीरिः, इन्द्रः शम्भुः । विष्णोरनुवगाः-वाङ् प्रकाशः, जयो विजयः,
विध्वजसेन । इन्द्रानुवग-नन्दो महाकायो भङ्गी, गगाः प्रयनाः । एवं सर्वत्र । अगुरा पूर्वदेवा दैत्या
दानवाः, तद्विधेया-विशेषानां बलिर्नमुविः प्रहादः । शङ्खः नुवजकभिकारतुङ्गिङ्गाधिकारः । एते
समेदाः सपर्यायाः पुंसि । स्वर्गो नाकत्रिदिव । प्रागः क्रतुः समननुः, तद्विधेया-अग्निमेव उक्थ-
विशेषः-अग्नीर्मानः । अत्रिः पर्वतः कैल, तद्विधेया-मेघैर्ममगताद्विर्ममन्तु सप्तो विन्ध्यः पारियात्रः ।
मेघस्तान्निहान् धनः, तद्विधेयः पुष्पावर्तक । अत्रिः समुद्र उदन्वन्, तद्विधेयः क्षीणेदः । हुम्भः
पदः, तद्विधेयः-अप्रतान्धमन्तः । कल समयः, ताद्विधेया-सगो सव, सुहृन्तः, मयधेयः,
सवन्तरः । अग्निः करवालः, तद्विधेया-नन्दकप्रन्ददासः । रात्रः सयकः पूरकः सुत्यः । अदिर्द्वि-
मिष्ट ॥ ११ ॥ कर्णः पादोर्ध्वः । गण्डः कण्ठः । ओष्ठो दन्तच्छेदोत्तर । दोर्वदुः । दन्तो दन्तः ।
कण्ठो गण । केशो बालविह्वलः । नत्वः करद्वहः । स्तनः परोक्षः । कृन्समन्ताह गन्धोत्तरगताः
पुंसि, रात्रद्वहानुवि (मू०) इति-पूर्वः, मध्याह्न, सन्ध्याह्नः । द्वपहः, अहः, उत्तमाहः, परमाहः,
रात्रहः सविन्ध्यम् (मू०), अहोद्वहनेत्यम् (मू०) इत्यहोदेव । विध्वजसेनाः पुंसि-शोको गत्यः
काङ्क्षये इत्यहः । पुंसि स्त्रीषु च प्रयुक्तवर्तुषि प्रवृत्तसौम्ये विधिः । एवं सर्वत्र । विद्वी तु द्विवे ।
अपह्मद्विः कृन्समन्ताह रात्रद्वहः पुंसि-अदेयन, दूषेयन, वयोयन, अह सर्वेच्छेदयन्त्यन-
पुम्नधण्येः (मू०) इत्यहः, नेह-मिथुनं, पञ्चमम् ॥ १२ ॥ अत्रिदेवः सर्वस्य कर्तुः । विन्धो
वन्धनः । अगुरा अग्रन्ताथावधिता अनोदिर्दिष्टा पुंसि-पुरोयाः, उग्रता, मत्ता, र्दहा । अगा-
पिगा इति टि-इदं यदो जयवतः, इदं स्तेन, इदं यान । यन्धनसमुत्तमन्धमिदासाशे वसते ।
कण्ठोर्ध्वेने वसते यत्र सन्ता रात्रद्वहन्त्य पुंसि-अग्र यन्धुर्गन्धः परः, मस्तु, सवतु, पतु, दिवादयो-
न्यतः, न्यतः यन्धुर्गन्धुष्टि, मयधेयः, ऊरु सविधः । नेह-इदं कण्ठः प्रत्ययः कण्ठः, जतु सप्तः,

श्रीविष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नन्ता अधाधिताः ।
 कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुरुविरामकाः ॥ १३ ॥
 कपणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ ।
 पथनयसटोपान्ता गोत्रारयाश्चरणाह्वयाः ॥ १४ ॥
 नाम्न्यकर्तारि भावे च घञजज्ञलङ्गघाशुचः ।
 ल्युः कर्तरीमनिज्भावे को घोः किः प्रावितोन्यतः ॥ १५ ॥
 द्वन्द्वेश्ववडवायश्चवडवानसमाहृते ।
 कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोचःपूर्वकोपि च ॥ १६ ॥
 घटकश्चानुवाकश्च रल्लकश्च कुडङ्गकः ।
 पुट्टो न्युङ्खः समुद्गश्च विटपट्टघटाः खटः ॥ १७ ॥
 कोट्टारघट्टहट्टाश्च पिण्डगौड (गोण्ड) पिचण्डवत् ।
 गड्डुः करण्डो लण्डो वरण्डश्च किणो घुणः ॥ १८ ॥

घस्तु पदार्थः ॥ १३ ॥ ककरादिद्वादशाक्षरगोत्रा अकारान्ताः पुंसि । क- शल्लू, वृकः, श्वेतकः, वराटकः ।
 प- वृषः, कक्षः, निकपः । ण- गणः, शणः, वाणः, कणः । भ- कुम्भः, शलभः । म- आचाम्,
 घूमः, प्रामः । र- अङ्कुरः, करः, दरः, समीरः । प- सर्पः, सूरः, कलापः, बाणः । य- सार्यः,
 शपथः, नाथः । न- केनः, हायनः, स्तनः, जनः । य- तनयः, व्ययः, तन्नुवायः । स- रसः, दासः,
 फ़सः, वसः । ट- सरटः, पटः, कटः । अवयवप्रत्ययान्ताः शाखाध्यायिनश्च पुंसि- पार्थः, वासिष्ठः,
 दासिः, कठः, बह्वृचः, छन्दोगः ॥ १४ ॥ अकर्तारि च कारके संज्ञायां भावे चार्थे घञन्तादयः पुंसि ।
 घञ्- प्र(प्रा)मीदन्त्यस्मिन्नप्रत्ययमनासीति प्र(प्रा)सादः, प्रक्रियते प्रकारः, पाकः, स्नायः, अकर्तारिच-
 कारकेष्वज्ञायां (सू०) घञ् । अच्- पचः चयः, नयः, पचायच् (नन्दिप्रहीति), एरच् (सू०) ।
 अप्- कर्, मर्, स्तवः, लवः, प्लवः, क्रदोरप् (सू०) । नङ्- यज्ञः, यत्नः, प्रज्ञः, यज्ञवाचयत्-
 विरुद्धेति (सू०) नङ् । उपलक्षणत्वात्- स्वरोनन् (सू०) । णः- न्यदनं न्यादः, नौणवेति (सू०)
 णः । घः- महरः, निगमः, गोचरः, पुंसिसंज्ञायां घःभायेण (सू०) । अधुच्- आनन्दयुः, श्वयुः,
 वेपथुः, दितोषुच् (सू०) । कर्तारि ल्युः पुंसि- नन्दयति नन्दनः, रमयति रमणः, नन्दिप्रहीतिवेति
 (सू०) ल्युः । इमनिज्जन्ताः पुंसि- पृथोमार्तः प्रथिमा, लथिमा, पृथ्वादिभ्यदमनिज्जा (सू०) । भाव
 इति किं- तारिमा पृथ्वी, चर्च व र्रिमा तपस्वी, औणादिक इमनिच् । भावे कप्रत्ययान्तः पुंसि- आपू-
 नामुयानमाधुष्यो वर्तते, ध्रुपिष्यः (सू०) इति योगविभागात्कः । घयर्थेकीचानं (वा०)- प्रस्थः,
 मग्नः । भादित उपसर्गादन्यतः सुबन्ताद्य पराद् घुसङ्गात्परो यः विमलशस्तदन्तः पुंसि- निधिः, मधिः,
 आधिः, आदिः, उगसर्गयोःकि. (सू०), अटिः, इयुः, कर्मशब्दिकरणं च (सू०) इति किः ॥ १५ ॥
 समाहारादन्यत्र द्वन्द्वेश्ववडवै- अधवडवाः पुंसि, द्विवडवुवयोःदाहानम् । नेह- अधवडव, विभावा-
 वृषवृगेति (सू०) समाहारविच्यनः । सूर्यादिपूर्वः कान्तशब्दः पुंसि- सूर्यकान्तः, मास्वकान्तः, इन्दु-
 कान्तः, चन्द्रकान्तः, अवस्थान्तः ॥ १६ ॥ घटको मध्यविशेषः । अनुशक ऋषयु समूहः । रल्लकः
 पञ्चकम्बलः । कुडङ्गको वृक्षलतागहनम् । पुट्टः काण्डमूलम् । न्युङ्ख औकाराः घोडश्च । समुद्रः
 कलङ्कः । विः कामुद्यानुवरः । पट उष्णीपादिः । घटो दाहनुम् । सप्तसृणम् ॥ १७ ॥ कोटो दुर्गः ।
 अरण्यो मूहः । हट आपणः । पिण्डो प्रासः । गौडो गुट्टो देशविशेषो वा । पिचण्ड उदरम् ।

वृत्तिस्तीनन्लहरितो रोमन्योद्गीयबुद्बुदाः ।
 काममर्दोर्बुद्धः कुन्धः फेनस्तूपी सयू (पू) पकौ ॥ १९ ॥
 आतपः क्षत्रिये नामिः क्षणपञ्चुरकेदराः ।
 पूरश्चुरमबुकाश्च गोलहिद्गुलपुङ्गलाः ॥ २० ॥
 धेतालमलमल्लाश्च पुरादाशापि पट्टिगः ।
 कुत्सापो रमसश्चैव सकटाहः पतद्ग्रहः ॥ २१ ॥
 द्विहीनैन्यश्च (च) सारण्यपर्पन्वभ्रहिमादकम् ।
 गीतोष्णमांसकधिरमुन्वानिद्रविणं बलम् ॥ २२ ॥
 फलहमशुलरलोहं सुखदुःखशुमाशुमम् ।
 जलपुष्पाणि लवणज्यग्रनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥

गङ्गाङ्गः (कोलः) । कणः समुद्रः । लघुद्रो यष्टिः । बाण्डः समुद्रः । किनो मांसप्रान्तिः । युगो
 दाहकमिः ॥ १८ ॥ दृष्टिर्नरा । र्मीनन्तः केपुत्रेऽश्वेतः, शच्छन्नादिवशाकम् (वा०) । दृष्टिर्नरो
 वां. दिशसंयन्तु अलिङ्गा. प्रग्वचनम् । रोमन्यस्तिरथा चर्चितवर्गम् । उद्गीय ओङ्कारः । बुद्बुदो-
 म्बुक्केटः । काममर्दो वेपथारमेदः । अर्बुदादिभ्यः संव्यामेदय । कुन्धा मर्षं पुणम् । फेनो विट् ।
 सयू मृददिहृतः । यूगो यद्ध पञ्चुरमकटम् ॥ १९ ॥ जलतोर्हो ह्येतः । क्षत्रियराज्या नामि, नेद-
 हं नमिस्तुन्दिः । कटाः शानविष्टः । शुभे नानितमगम् । केदरो ह्यङ्गम् । पूरतोबोद्धयः ।
 पुनः काममर्दः । बुद्धं मल्लवप्रनम् । गोल. वृत्तं गिडः, यथा मूलम् । दिहृष्ट- यण्डम्,
 अकारणं यामिचैह । पुङ्गला जेवः ॥ २० ॥ वेताचा भूनाविडः शवः । मड काडमेदः । पुटोटा-
 यो यो विट्पुः । पट्टो नमपुनम् । कुत्सोर्बोन्वरा मरादिः । रमसः पौर्वासर्वविबरः । कटो
 दग्धवचनगम् । पतद्ग्रहः- अरेककपाटः ॥ २१ ॥ शुभे पुंलिङ्गाये । द्विहीने वृत्तये ननुष्ठे,
 टक्कद्वय. वेगो वल्लय इत्यर्थः । खदि सार्यवेष्टेर् नृत्तये । खामिदमकटं चोक्त- खामिदि
 ह्यीह करणं, ख गमनमन्तगिम् । अरणं विविनं कन्नाम् । पनी पगर्तं दम् । सत्र विरा मुत्तरम् ।
 दिमं नालय तुहिनम् । उदक पानीय तोम् । शील विविम् । उथ घनम् । मयं ठरठ पञ्चम् । विप-
 रणमृद् । मुख तुम्भमम् । आदि नयनं लेननम् । श्रविर्ग घन म्पारोदम् । वनं नेवमनीहम् ॥ २२ ॥
 फलवेष्टेः- आर्षं पनस घरीयम् । हेम मुगी कर्तनम् । शुभ ताम्रोदुम्भनम् । केहनसनपारम् ।
 मुत्तमुत्तये शान्तम् । दुःखमर्नं क कटम् । शुभं गुण मुह्यम् । अशुभ पाव दुष्टम् । जलपुनमेदः-
 अन्तुन कुमुदमेदं वर कटारम् । त्वामेदः- केन्नासोर्भिद विड इवम् । अग्रमेदः- अग्रन-
 मुमवन दी दुगमुत्तिन्नम् । अतुवेनमेदः- [अतुलेन] अतुवेन दुष्टनमन्तिविष्टं कामिर्
 पन्दन श्रीवन्तम् ॥ २३ ॥ मन्तु [म] वृषहृष्टव (स्तु) कान्मात्तम् । दर्वीयमृषाव रू-
 कोदकादम् ॥ पनानिद्रात्पावदरुदोदुमन्तम् । धान्त कम्पकटिहं च मनेतो यनपुगये ॥
 चैवेन्ना यनादिह संन्या नृत्तये- एव सप्रमनुत, नेद- इव केपिल्लुत्तम् । यनादिपि हि-
 इयं विष्टम्, इव नमिः । लघुगन्तुन वे वा, पछे विन निर्देष्टम्, यथा- हिन्नी पगद्वी
 हिन्नी लक्ष्य कोटिपि हिन्नी । औदायोप्रवननया रनवती वपुनती विपनी ॥ इदं लघु नदो प्रु-
 त्तमिन्वनिधानंवेपी । अण्ण मेष्णमुष्णमपन्न च दद् दिश्वर तमृदे- इदं वपुनैवः
 पयः पीहर्देष्टावु, इदं नम रोम नमं पं । अहर्णी यद्वनचनन्तं तमृदे- छाप्-
 लेननेति छापन, शक्तिरुदेतिप्रभिरां, पाहः पचम् । इदं तु कपुनन्त, रमः,

कोट्याः शतादिः संख्यान्या वा लक्षा नियुतं च तत् ।
 द्व्यक्षमसिसुसन्नन्तं यद्वान्तमकर्तरि ॥ २४ ॥
 प्रान्तं सनो(लो)पधं दिष्टं रात्रं प्राक्संख्यायान्वितम् ।
 पात्राद्यदन्तैरेकार्थं द्विगुल्लक्ष्यानुसारतः ॥ २५ ॥
 द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावी पथः संख्याव्ययात्परः ।
 पञ्चाशच्छाया बहूनां चेद्विच्छायां संहती सभा ॥ २६ ॥
 शालार्थापि परा राजामनुष्यार्थाद्वराजकात् ।
 दासीसभं वृषसभं रक्षःसभमिमा दिशः ॥ २७ ॥
 उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशनं ।
 कोपज्ञकोपक्रमादि कन्थाशीनरनामसु ॥ २८ ॥

मदनः । कथमास्थानमास्थानी, करण करणी, प्रमाणं प्रमाणी, अधिकरणमधिकरणी, राजधानं राजधानी
 ह्युदष्टित्वत्, किं च, कृत्यन्युदबहुलम् (सू०) इत्यनान्तानां शिलिङ्गत्वं स्मृत् स्व] उन्ति- राजभोजनी
 क्षैरेयी, राजभोजनः शालिः, राजभोजन भक्तम्, इक्ष्मव्रथनी दार्द्र्या, इक्ष्मव्रथनं परशु, इक्ष्मव्रथनं शलम्,
 पलाशशातनी, पलाशशातनः, पलाशशातनम्, पूरणी, पूरणः, पूरणम्, गोदोहननी घटी, गोदोहनो पटः,
 गोदोहन भाण्डम् ॥ २४ ॥ केवलं प्रान्तं, सकारनकारोपधं त्रसञ्चान्तं च, शिष्टं प्रागुक्तादन्यच्छब्दरूपं
 तृतीये- पात्र, अमत्रं, दात्रं, कल्लत, शल्ल, वल्ल, शाल्लं, अ-म्रं, तन्त्र, यन्त्रम् । शिष्टमिति किं- पुलः,
 औपवहः, मन्त्रः । संख्यापूर्वं रात्रन्तं तृतीये, रात्राह्लाहा पुंसिती (सू०) पुंस्त्वं प्राप्तम्- तिसृणां
 रात्रीणां समाहारक्षिरात्रम्, एवं पञ्चरात्रं, षड्रात्रम् । सङ्ख्येयमिति किं- वर्षोरात्रः । पात्रादिभिरकारान्तै-
 रुत्तरपदैः समाहारे लक्ष्यानुसारेण यो द्विगुः स तृतीये- पञ्चपात्रं, त्रिभुवनं, त्रिपुरदाहमुमावतिसेविनः
 (किरातार्जु०), चतुर्गुणम् । पात्रादिति किं- त्रिलोकी, त्रिवेदी । एकार्थं इति किं- पञ्चकपालः पुरो-
 हाराः । लक्ष्यानुसारत इति किं- त्रिपुरी, पञ्चमूलशृङ्गं पञ्च ॥ २५ ॥ द्वन्द्वस्य यदेकत्वं समाहारोव्ययी-
 भावश्च सभासस्तृतीये- इदं पाणिपादं, मार्दङ्गिकपाणविकं, छीषु कथा वर्तत इदमधिलि, इदं तिष्ठद्गु
 कालः, इदमुन्मत्तगङ्गां देशः । संख्याव्ययाभ्यां परः कृतसमासान्तः पथिशब्दस्तृतीये- त्रयाणां पथां
 समाहारान्निपथ, विशदः पन्था विपथं, कुत्तितः पन्था कापथम् । सङ्ख्याव्ययादिति किं- धर्मपथः ।
 धनुपन्तादपरा कृतसमासान्तं छाया तृतीये बहूनां चेत्- गृध्राणां छाया गृध्रच्छाया, बीना छाया विच्छाया,
 शालभच्छाया, छायाबाहुल्ये (सू०) इति नपुंसकम् । बहूनामिति किं- वृक्षस्य श्छाया वृक्षच्छाया ।
 पठपाः परा सभाते समूहार्थां सभा तृतीये- दासीनां सभा दासीसभं दासीसमूह इत्यर्थः, ब्राह्मणसभं,
 अशालाच (सू०) इति नपुंसकम् । संहताविति किं- दास्याः सभा गृह दासीसभा ॥ २६ ॥ राजार्थे-
 भ्योऽमनुष्यार्थेभ्यश्च पष्ठयन्तेभ्यः परा समूहार्थां शालार्थापि सभा तृतीये, राजशब्दपरं चेन्न स्यात्-
 नृपस्य सभा गृह नृपाणां समूहो वा नृपसभं, ईश्वरसभ, रक्ष सभं, पिशाचसभम् । अराजक इति किं-
 राजसभा, सभाराजामनुष्यपूर्वा (सू०) इति नपुंसकम् । इमा दिश इमानुदाहरणनीचर्थः ॥ २७ ॥
 उपज्ञायत इत्युपज्ञा, उपक्रम्यत इत्युपक्रमः, तदन्तं शब्दः पष्ठान्तमो तदादिकथने योऽप्ये तृतीये- यथा
 कस्योपज्ञा कोपज्ञं सर्गः, चन्द्रोपज्ञमसंज्ञक व्याकरणं, पाणि-पुण्ड्रकाल (लक) व्याकरण, कस्योप-
 क्रमः कोपक्रमं सृष्टिः, नन्दोपक्रमाणि मानानि । तदादित्व इति किं- लिङ्योपज्ञो रथः, चैत्रोपक्रमो घटः,
 उपज्ञोपक्रमंतदावाचिह्वयासायाम् (सू०) इति नपुंसकम् । उशीनरदेशे या कन्था पष्ठ्याः परा सा
 सङ्गायां गम्यमानाया तृतीये- सौशमीना कन्था सौशमिकन्थम् । उशीनरेति किं- दाक्षिकन्था । नाम-

मावे नणकचिद्भ्योन्ये समूहे भायकर्मणोः ।

अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥ २९ ॥

क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्तश्रुतौटके ।

घोचमुक्तं गृहस्पृणं त्रिरीटं मर्मयोगजने ॥ ३० ॥

राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये कृती कवेः ।

माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपञ्जरम् ॥ ३१ ॥

लोकायतं हरितालं विवलयालवाहव(ह्रिक)म् ।

पुनपुस्तकयोः शेषोर्ध्वपिण्याकफण्टकाः ॥ ३२ ॥

मोदकस्तण्डकष्टकः शाटकः खर्वटोर्बुदः ।

पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥

विविधं किं- चैत्रकन्या, संज्ञायांकन्योद्योगेषु (सू०) इति नपुंसकम् ॥ २८ ॥ नणकचिद्भ्योन्ये-
भ्यश्च येन्ये भावेथे कृतस्तथा समूहे भायकर्मणोश्च ये तद्विज्ञास्ते ते प्रत्यया येषां ते शब्दास्तृतीये-
समन्ताद्भावः सारादिर्ग वतते, संकृतिर्न वतते, अभिविधौभावश्च (सू०), अणिगुणः (सू०) इति
स्वार्थेण । ब्रह्मणो भवने ब्रह्मभूयं गतः, भुवोभावे (सू०) इति कम् । नणकचिद्भ्योन्ये इति किं-
(न)- भदनः, यलः, (ण)- न्यदन न्यादः, नौणचेति (सू०), (क)- आधुनामुत्पानमाधुयः,
मुनिष्यः (सू०) इति योगविभागात्क, (चित्)- श्रयन श्रयधुः, द्वितोधुच् (सू०), आसनमासना,
भावना, प्यासप्रन्योधुच् (सू०) । समूहादौ तद्विज्ञाः खलवि- भिक्षाणां समूहो भैक्ष, यौवतं, राजक,
औक्षकं, गोर्भावो गोत्वं, शुक्रस्य भावः कर्म वा शौक्यं, मार्दवं, मानोक्तं, स्तेयम् । पुण्यसुदिनाभ्यां
परः कृतसमाप्ततौह शब्दास्तृतीये- पुण्यं च तदहश्च पुण्याहं, सुदिनशब्देन शोभनवाची, यथा- सुदिनास्तु
समं पु कार्यमेतत्, पुण्यसुदिनाभ्यामङ्गैवकतव्यात् (बा०) नपुंसकत्वम् ॥ २९ ॥ क्रियाविशेषणन्यव्य-
विशेषणानि च तृतीये- एकवचनान्तानि च भवन्ति- मृदु पचति, शोभनं पचति, पूर्वस्या दिशि देशे
काले वा पुरस्तादभ्यं, श्वः शोभनम् । एते शब्दास्तृतीये- उक्तं सामविशेषः, तौटक दत्तभेदो दशरूप-
कभेदश्च, घोचं मुक्तोच्छिष्टा फेला, नारिकेरफलस्य फलत्वात्तिष्ठ, उक्तमेघाक्षरं छन्दः, अत्युक्तं च
दृष्यक्षरम् । गृहस्य स्पृणं गृहस्पृणम् । त्रिरीटं शिरोवेष्टनम् । मर्मं संधिस्थानम् । योगजं चतुःकोशी
॥ ३० ॥ राजसूयवाजपेये बह्विशेषो । कविदर्मण्येन द्वे तृतीये- गद्य दण्डकवन्धः, पद्य श्लोकवन्धः ।
इतो कवेरिति किं- गद्य छंदः, पद्य बह्वर्था । माणिक्ये माणिक्यम् । भाष्यं धूर्ति । सिन्दूरं चीनवि-
ष्टम् । चीरं वार्धा त्वक् । चीवरं मुनिवास । पञ्जरं पञ्चादिबन्धनपट्टम् ॥ ३१ ॥ लोकायतं नाम तर्कः ।
हरितालं पद्मभेदः । विवलय दण्डिमकणः, फल[ले]स्य विवलयः । खलं भोजनपात्रम् । माहवं देशः ।
इति नपुंसकलिङ्गशेदः । अयमिदं वार्धमृचोर्ध्वः । रिग्याकं खलि । कण्टक रत्नारोम ॥ ३२ ॥ मोदक
भक्ष्यविशेषः । तण्डक परिष्कारः, दण्डको वायम् । उट्केरुनदारण । शाटकं पटः । खर्वटश्चतुःशत-
प्रमाणानां सप्तहम्यानम् । अर्बुदोद्योगः सख्याविशेषश्च, पर्वते तु पुलिङ्ग । पातको गोहत्यादिः । उद्योग
उत्पादः । चरक शास्त्रविशेषः । तमालं वृक्षभेदः । आमलको प्राचीफल, वृक्षे त्वमलकी । नडोन्तः-
शिरिः वृक्षम् ॥ ३३ ॥ कृष्ट त्वमोगः, द्रव्यं च । मुग्ध शिरः, मुग्धते तु पाच्यलिङ्गम् । शीघ्रपदम् ।
मुलां मासराण्डली । क्षेष्टिन् मुग्धनिर्मेदः । क्षेमं कृष्टम् । कुट्टेन निर्मलः कुट्टिनी मणिम् । सगमो

कुपुं मुण्डं शीघु धुस्तं क्षेडितं क्षेमकुट्टिमम् ।
 संगमं शतमानामर्शाम्बलाद्ययताण्डवम् ॥ ३४ ॥
 कविधं कन्दकर्पासं पारावारं युगंधरम् ।
 पूयं (यूपं) प्रमीवपात्रीवे यूपं चमसाचिह्नसौ ॥ ३५ ॥
 अर्धर्चादौ धृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं भुवम् ।
 तप्तोक्तमिह लोकेपि तच्चेवस्त्यस्तु शेषवत् ॥ ३६ ॥
 श्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःपदपदोरगाः ।
 जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः ॥ ३७ ॥
 मुनिर्वराटकं स्वातिर्वर्णको क्षाटलिर्मनुः ।
 मूपा सृपाटी कर्कन्धूर्याष्टिः शाटी कुटी कटी ॥ ३८ ॥
 स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः व्यञ्जं क्वचिच्च भुञ्ज ।
 औचित्यमौचित्यी मैत्री मैत्र्यं भुञ्ज प्राशुदाहृतः ॥ ३९ ॥
 पञ्चयन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशाः ।
 स्याद्वा दृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च विह्व ॥ ४० ॥

भयादिभेदः । शतमानं रूप्यपलं, यस्मृतिः— द्वे कृष्णले रूप्यमापो घरण पोटशैव ते । शतमानं तु दश-
 भिर्धरैः पलमेव च ॥ अमोक्षिरुक् । शम्बलः पथिव्ययः (पथेयं) । अव्ययमलिङ्गमसंख्यम् ।
 ताण्डव नृत्यम् ॥ ३४ ॥ कविधमभमुखवन्धनम् । कन्दं मूलविशेषः । कर्पासं वादरम् । पार नद्यः पर-
 पार्श्वम् । अवारमर्वाकाशम् । युगंधरं रपकाष्टम् । पूयं क्षिन्नापुक् । प्रमीवं वातायनम् । पात्रीव यज्ञो-
 पकरणम् । यूपं मुद्गादिरियांसः । चमसं यज्ञेभ्युपयनम् । विह्वसं यवपिष्टम् ॥ ३५ ॥ अर्धर्चादिगणे
 पूर्वपुंतादीनां पुंस्त्वयदुक्तं तन्निश्चितं छान्दसम् । अत इह लौकिके नोक्तम् । अथ प्रमादात्लोके दृश्यते
 यदि तल्लिङ्गशेषवत् त्वा] दङ्गीकार्यम् ॥ ३५ ॥ इति पुनपुंसकशेषः । श्रीपुंसयोः शेषो वक्ष्यते इति
 शेषः । अपत्यमपत्यान्ताः श्रीपुंसयोः— वासिष्ठः— वासिष्ठी, गार्ग्यः— गार्गी । द्विपदादयो जातिविशेषाः
 श्रीपुंसयोः— पुरुषः— पुरुषी, कठः— कटी, कुकुटः— कुकुनी, मृगः— मृगी, अयं गौः— इय गौः, अयं
 कपिः— इय कपिः, भ्रमरः— भ्रमरी, वरटः— वरटी, उरगः— उरगी, अयमहिः— इयमहिः । एते मङ्ग-
 कादयः शब्दाः स्त्रीयोगैः सह पुमाख्याः स्त्रीनपुंसक इति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति पुंस्त्रीलिङ्ग-
 शेषः । सिंहावलोकितेन (न) पुंसिरेव द्वयोः । भावे कर्मणि च व्यञ्जनः स्त्रीनपुंसकलिङ्गः— यथा—
 उचितस्य भावः कर्म वा, (गुणवचन) प्राक्पदादिभ्यः कर्मणि च (मू०) इति व्यञ्ज, एवं वैदग्ध्य-
 वैदग्ध्यं, सामप्रप— सामग्री । चौरस्य भावः कर्म वा चौरिका— चौरिकम् । क्वचिद्व्यञ्जनः— औचित्यं,
 प्राक्पदं, मानोद्गर्ह, रामणोपक, साहायक, शेषोपाध्यायिका, गार्मिका, काटिका ॥ ३९ ॥ पञ्चयन्तपूर्व-
 पदाः सेनादयः स्त्रीनपुंसकयोः— नृणां सेना नृषेनं नृषेना, शुनां निशा श्वनिशं श्वनिशा, भूतनिशं
 भूतनिशा, गवां शाला गोशालं गोशाला । एवमितरे छयसुरं उदाहार्यं, यथा— वृक्षस्य वृक्षयोर्वा छाया
 वृक्षच्छायं वृक्षच्छाया, यवसुरं यवस्रुग ॥ ४० ॥ आश्रितोत्तरपदो द्विगुप्रश्रितोत्तरपदो द्विगुप्रापुति स्त्रीन-
 पुंसकयोः, नस्य च सम्भवतीति प्रसङ्गात्प्रसङ्गानुसारः— त्रिगुणां सप्तानां समाहारत्रिसप्त द्विसप्त-

आयधन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नञ् लुप् ।

त्रिखट्वं त्रिखट्ठी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि ॥ ४१ ॥

त्रिषु पात्री पुटी घाटी पेटी कुवलदाडिमौ ।

परलिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे तत्पुरुषेपि तत् ॥ ४२ ॥

अर्यान्ताः प्राघलं प्रातापक्षपूर्वाः परोपगाः ।

तद्धितार्थे द्विगुः संख्यासर्वनामतवन्तकाः ॥ ४३ ॥

बहुव्रीहिरविभाम्नामुत्तेया तदुदाहृतिः ।

गुणद्रव्यक्रियायां गोपाधयः परगामिनः ॥ ४४ ॥

त्रयाणां तक्ष्णां समाहारश्चितक्षं त्रितक्षी ॥ ४१ ॥ इति स्त्रीनपुंसकस्येव । एते त्रिलिङ्गाः— पात्रो
भाजर्तनं, पुट आच्छादनं, वाटो वृत्तिः, पेडः सहतिः परिच्छिद्य, कुवल कोलिकल, दाडिमं विदलम् ।
इति त्रिलिङ्गस्येव । स्वप्रधान इतरेतरयोगद्वन्द्वे तत्पुरुषे चोत्तरपदस्य यत्त्रिङ्गं तद्व्यति— कुकुटमयूरा-
विमे, मयूरीकुकुटाविमौ, कुन्विरोय, विनकुलमिदं, अर्थे पिपण्या अर्धपिपलीयं, चन्द्रार्थोयं, परात्रिङ्ग-
द्वन्द्वतरपुरुषयोः (सू०) ॥ ४२ ॥ अर्थेशब्दन्ताः प्राघलम विपुलपदाश्च परोपगाः वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः ।
प्राघणायेव प्राघणार्थां शिखरिणी, प्राघणार्थं ओदनः, प्राघणार्थं पयः, अर्थेननित्यसमासः सर्वलिङ्गताश्च
(वक्तव्या) (वा०), प्रगत आचार्योऽस्याः प्राचार्या, प्राचार्यः, प्राचार्य, प्रादयोगतापर्थेनपमया
(वा०), प्रदिभ्योषानुनस्यवाच्योवा (वा०) इत्युत्तरपदलोपः । अतिक्रान्ता खट्वामतिसत्त्वा, अति-
खट्वः, अतिसत्त्व, अस्यादय क्रान्ताधर्षेद्वितीयया (वा०) । अवकृष्टा कोकिलया चूतकलिकावको-
किला, अवकोकिलः, अवकोकिल, अवाक्य कृष्टाधर्षेनृतीयया (वा०) । परिगलनाध्ययनाय पर्य-
ध्ययना, पर्यध्ययनः, पर्यध्ययन, पक्षोदयोगलानाधर्षेचतुर्थ्या (वा०) । निष्क्रान्ता मर्यादाया निर्मर्यादा,
निर्मर्यादः, निर्मर्यादं, निरादयः क्रान्ताधर्षेऽष्टम्या (वा०) । अल जीविकायै— अलंजीविका, अलं-
जीविकः, अलंजीविकम् । प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविका, प्राप्तजीविकः, प्राप्तजीविकम् । आरप्ता
जीविकामापन्नजीविका, आपन्नजीविकः, आपन्नजीविकं, प्राप्तप्राप्तेव द्वैतव्या (सू०) । वाच्यलिङ्ग
इत्यर्थः । पञ्चसु कपालेषु संस्कृता पञ्चकपालापूर्विका, पञ्चकपालः पुरोडाशः, पञ्चकपालं हविः । सङ्ख्या
सर्वनाम च तदन्ताश्च वाच्यलिङ्गाः— एका, एकः, एक, द्विष्टः, त्रयः, त्रीणि, सर्वा, सर्वः, सर्वम् ।
संख्यान्ताः— ऊनास्तिस्रो यासां ता ऊनतिस्रः, ऊनतयः, ऊनत्रीणि । सर्वनामान्ताः— द्वाभ्यामन्या
द्वयन्या, द्वयन्यः, द्वयन्यम् ॥ ४३ ॥ बहुव्रीहिसंख्यालिङ्गः— विद्या गायोत्पाद्वित्रगुः स्त्री, वित्रगुर्नो,
वित्रगु कुलम् । आदिप्राम्नामेति किं— दक्षिणध्वाः पूर्वस्याश्च दिशोर्दन्तरालं सा दक्षिणपूर्वा, एव पूर्वो-
त्तरा सा विदिक् । गुणदिभिर्द्यौः उपाधिः प्रवृत्तिनिमित्त येषां ते परगामिनो वाच्यलिङ्गा । गुणोपाधि—
शुक्ल घाटी, शुक्लः पटः, शुक्ल वस्त्रम् । द्रव्योपाधि— दण्डि नी स्त्री, दण्डी पुमान्, दण्डि कुलम् । क्रियोपाधि—
पाचिश, पाचकः, पाचकम् ॥ ४४ ॥ कर्मयोगे संज्ञावर्जित्य दन्ता वाच्यलिङ्गाः— कर्त्री, कर्ता, कर्तुं,
कुम्भकारी, कुम्भकारः, कुम्भकारम् । अतज्ञायामेति किं— प्रहं, व्याघ्रः । कर्तृकर्माथे कृत्वा वाच्यलिङ्गाः—
वास्तव्या, वास्तव्यः, वास्तव्यं, वसेस्तव्यं कर्तेशिञिञ (वा०), कर्तव्या, कर्तव्यः, कर्तव्यम् । कर्तारे
कर्मणाति किं— स्यातव्य स्वया, प्रज्ञाभूयं, हला । अर्थशान्तिव्येव— सूर्यः, मिश्रेण्योने (सू०) ।
तेन रश्मिलक्षणापर्येष्टादितदिनान्ता वाच्यलिङ्गाः— हृदिष्य रक्षा हृदिरी, हृदिः, हृदिर्दं, छासमि-
युं (मार) छा साक्षिणी, साक्षिकः, साक्षि, वृत्तिद्विभ्युक्ता कार्तिद्वी योग्यमात्री, कार्तिद्वी दिवसः,

कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि ।
 अणाद्यन्तास्तेनरक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ॥ ४५ ॥
 पद्वत्तञ्जकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङ्गव्ययम् ।
 परं विरोधे शेषं तु द्वयं शिष्टप्रयोगतः ॥ ४६ ॥

इति लिङ्गसंग्रहवर्गः । ९ ।

कार्तिकमहः । इन्द्रो देवतास्या ऐन्द्री (ऋह्), ऐन्द्रीं मन्त्रः, ऐन्द्र हवि । असंज्ञायामिदमेव— भवण
 पौर्णमासी, अश्वया पौर्णमासी, सहायप्रवणाश्वत्याभ्याम् (सू०) इत्यणो छ्र् । नानाविधार्थविशेषा
 येषां ते वाच्यलिङ्गाः— कौ वझा, कं शिरः, नमः ख, नमा धावणः । नानार्थां विशेषणानि वेत्येके—
 मूर्त्ता, मूर्ख, मूर्ख, विदुषी, विद्वान्, विद्वत् ॥ ४५ ॥ णन्ताप् (सू०) इति पद्वत्तञ्जकाः, तथा
 युष्मदस्मच्छब्दौ, आह्वयान्यव्ययानि च त्रिलिङ्गां समानि लिङ्गकृतविधेपरहितानीत्यर्थः । पद्
 क्षिय, पद्भ्या, पद् कुलानि, पद् क्षिय, पद् शराः, पद्भ्यन्त्रियाणि, त्वं स्त्री, त्वं पुमान्, त्वं कुलं, अहं
 स्त्री, अहं पुमान्, अहं कुलं, मूने स्त्री, मूने पुमान्, मूने कुलं, नानाक्षिय, नानादेशा, नानाकुलानि,
 उच्चै स्त्री, उच्चैस्तह, उच्चैर्वनं, तत्र परि, तत्र देशे, तत्र वने, एव कति क्षिय, कति जनाः, कति
 खानि । लिङ्गाविशेषविधौ पूर्वोपविरोधे पर लिङ्गं भवति । अक्षुरपयोया पुस्व इत्यस्य विषये—
 मेकैतः, राक्षसः । द्वपृक्कमसिमुपगन्तमिनि तृतीय इत्यस्य विषये— इदं तेजः, यश । इहोमं
 प्रप्नोति— इह रक्ष, एतत्तल्लीवे । इह यरोक्त वल्लभ्यनो द्रष्टव्य, यया— गोषा पुंस्वजापि स्त्री, तथा
 पोटा नपुंसकमपि स्त्री । तथा-यक्ते गुणसंज्ञे नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते— किं तस्या जात स्त्री पुमान्वा,
 शक्य स्वमाश्रदिभिरपि क्षुप्रनिहन्तुम् । तथा तयप्रत्ययान्त धर्मेति स्त्रीनपुंसकयोः— वर्णानां चक्षुष्यौ,
 वर्णानां चक्षुष्यम्, वेदानां प्रया, वेदत्रयम् । धर्मैति तु वाच्यलिङ्गं— तस्य स्थितयः, तस्य लोकाः,
 प्रयाणि जगन्ति । तथा छन्दसोऽपि स्वार्थे ह्रीदे— गायत्र्येव गायत्र, अनुष्टुबेजानुष्टुमम् । तथा इह-
 स्तिवन्त पुंसि— अय वृद्धिः, अय पवति । तथा दारद् हस्तेकश्च क्षियौ— इय दारदः, गृह्यकश्चिका,
 छत्रिका, दण्डिका, नालिका, नासिका । तथा प्रमणाया अत्रहलिङ्गवचनाः— वेदाः प्रमाणं, स्मृतयः
 ममाण, भूतमिय प्राज्ञणी, विनाशिपो भद्रम् ॥ ४६ ॥ इति लिङ्गसंग्रहवर्गः । ५ । [इसमरसिद्धतौ
 नामलिङ्गानुशासने । सामान्यकाण्डस्तृतीयः साह्य एव समर्थितः ॥]

इति श्रीश्रीश्रीरत्नाम्बुलक्षितेऽमरकोशोद्घाटने सामान्यकाण्डस्तृतीयः समाप्तः ।

APPENDIX I.

An alphabetical list of authors and works quoted by Kshirasvāmin in his commentary on Amarakosha.

(The figures refer to pages).

अनेकार्थः (अनेकार्थकोशः)—A lexicon, 67.

अभिधानकारः—Author of Abhidhānakosha, 32.

अभिधानशेषः—A supplement to Abhidhānakosha, 235.

अमरमाला—A lexicon, 12, 15, 29.

अश्वतन्त्रम्—A work on horses (by some writer like Sāhlotra?) (see Notes), 129.

आचार्यः—A commentator (कोटिलः), 50.

इन्द्रुः—Author of a medical Nighantu, 56, 57, 58, 59, 61, 63, 65, 67, 68, 69, 71, 75, 76, 77, 79, 80, 81, &c.

उत्तरात्मचरितम्—A drama by Bhavabhūti, 85, 140, 175, 227, 229.

उदीच्याः—The Northern school of grammarians, 185.

उद्भटः—A writer on Rhetoric (of Kāsmere), 224.

उपाध्यायः—A commentator on Amarakosha, 2, 41, 54, 99, 140, 141, 164.

काश्यः—A very ancient lexicographer, (see Introduction), 8, 10, 15, 16, 21, 23, 24, 27, 29, 30, 35, 36, 37, 39, 41, 47, 48, 50, 52, 54, 55, 89, 94, 104, 115, 118, 122, 123, 131, 144, 148, 151, &c.

कादम्बरी—A prose work by Bānabhatta, 28.

कालिदासः—Author of Raghuvamśa, Kumārasambhava, &c , 52, 90.

काव्यादर्शः—A work on Rhetoric by Dandin, 191.

काशिका—A complete commentary on Pāṇini, 35, 47, 118, 215, &c.

काश्मीरः—The Kāsmere recension of Amarakosha, 132.

किण्वतपुंगवम्—A poem by Bhāravi, 179, 210, 228, 236, &c.

कुमारसम्बन्धम्—A poem by Kālidāsa, 9, 52, 90, 109, 176, 196, 202, 224, 225, 226, 227, &c.

कुमारवर्मन्—Author of the Mīmāṃsā-Vārttikas, 28, 166, 207.

कोटिलः—Author of a work on Arthasāstra, 34, 42, 49, 50, 51, 125, 137, 162, 185, 186, 193, 196, 210, 211, &c.

कोटः—A commentator on Amarakosha, 2, 3, 40, 41, 50, 59, 60, 77, 86, 106, 130, 131, 153, 192, 193, &c.

- गौडाः—The Gauda school of Sâbdikas, 63, 74, 76, 90, 199, &c.
- गौतमः—The reputed author of the Dharmasâstra named after him, 28, 114.
- घटख (क)—Author of the Yamaka-Kâvya, 218.
- चन्द्र—Author of a medical Nighantu, 58, 59, 62, 64, &c.
- चन्द्रः (चन्द्रगोपी)—The well-known Buddhist grammarian, 115, 236, (see Introduction).
- चन्द्रकः—A poet to whom certain Subhâshitas are attributed in शाङ्खधरपद्धति, 201.
- चन्द्रनन्दनः—Author of the medical Nighantu called गगनिषण्ड, 64, 65, 66, 71, 72, 76, &c.
- चरकसंहिता—A well-known medical work, 194, 211, 217, etc.
- चाणक्यः—The same as Kautilya q. v., 48, 163, &c.
- चाणक्यगतकम्—A work on Niti, 41, 191, 193, 206.
- चान्द्रम्—The grammar of Chandragomin, 30, 34, 40, 161, 171, 188, 211, &c.
- जनाः—The followers of Jaina doctrines, 187.
- जैमिनि—The Author of the Pûrva-Mimâmsâ, 28.
- ज्योतिषम् (ज्योतिषम्)—A work on astronomy, 23, 86.
- टीका—A commentary, 17.
- तान्त्रिकाः—Followers of Tantra doctrines, 144.
- दन्तिलः—An old writer on the science of music, 31, 32.
- दुर्गे—A lexicographer, 7, 12, 11, 27, 29, 31, 41, 55, 64, 84, 86, 99, 106, 131, 136, 142, 148, &c.
- द्रवि (मि)—The Dravidian school of Sâbdikas, 45, 92, 147, 163, 171.
- धनुर्वेदः—A work on archery, 135.
- धन्वन्तरिः—Author of a well-known medical Nighantu named after him, (see Introduction), 56, 59, 62, 67, 74, 77, 80, 81, 82, 110, 111, 148, 156, 157, 179, &c.
- धातुविदः—Metallurgists, 156.
- नागावन्दम्—A drama by Sriharsha, 36, 196, 211, 227.
- नाममाला—A lexicon, 13, 99, 104, &c.
- नारदः—Author of a Smṛiti, 158.
- नारायणः—A commentator, 34.
- निषण्डः—The medical Nighantu by Dhanvantari, 61, 63, 66, 68, 69, 71, &c.
- निषण्डः—Vedic vocabulary explained by Yâska, 46, 97.
- निमि—A medical writer, 63, 88, 157.

पञ्चतन्त्रम्—A well-known work containing moral stories and fables, 41, 126, 143, 195, &c.

पदकारः—A grammarian (?), 171.

पाणिनिः—The great Sanskrit grammarian, 225, 236, &c.

पातञ्जलम्—Patanjali's system of Yogaphilosophy, 4.

पातकाव्यः—A very old writer on elephants, 128, 203, 209.

पाश्चात्याः (पनीच्या) :—The Western school of S'ābdikas or grammarians, 8, 185.

प्राच्याः—The Eastern school of grammarians, 3, 5, 8, 11, 16, 21, 94, 114, 149, etc.

राजः—Author of Kūdambari, Harshacharita, etc. (see Notes), 28.

राजशमसाधनम्—A drama by Rājasekhara, 10, 12, 94, 215, 224, 226, etc.

बौद्धः (बौद्धः)—Buddhistic philosophy or doctrines, 4, 203.

बौद्धाः—The followers of Buddhistic doctrines, 4, 25.

मगवद्गीता—A celebrated sacred work being an extract from Mahābhārata, 193, 195, 203, 209, 218, 219, 224, 226, 230, etc.

- माला-Alexicon, (see Introduction), 13, 15, 20, 21, 23, 24, 39, 40, 41, 44, 47, 48, 50, 63, 66, 74, 81, 82, 85, 86, 94, 118, 132, 144, 146, 148, 149, 151, 152, 154, &c.
- मालाकारः-Author of the lexicon *Mālā*, 20, 35, 148, &c.
- मुद्राराक्षसम्-A drama by Visâkha-datta, 199, 224.
- मुनिः-An old lexicographer, (see Introduction), 44, 94, 97, 98, 103, 105, 109, 117, 118, 131, 132, 136, 141, 145, 147, &c.
- मेघदूतम्-A poem by Kâlidâsa, 96, 184, 205, 228.
- याज्ञवल्क्यः-A well-known Smṛiti-writer, 39, 95, 121, 153, 158, 199, 201, &c.
- योगशास्त्रम्-A work on Yoga-philosophy, 13, 119, 191, &c.
- रघुवंशम्-A well-known poem by Kâlidâsa, 11, 38, 97, 110, 121, 122, 127, 129, 191, 192, 195, 202, 209, 211, 230, &c.
- रत्नावली-A drama by S'riharsha, 217, 227.
- राजशेखरः-Author of Bâlarâmâyana, Viddhasâlabbhanjikâ, &c. 215.
- रुद्रः-A lexicographer, (see Notes), 72, 75, 169.
- वाजसनेयीसंहिता-The Samhitâ of the S'ukla Yajurveda, 224, 226.
- वात्स्यायनः-A writer on erotics, 66, 217.
- वामनः-Author of Kâvyâlankârasûtravṛitti, (see Notes), 38, 45, 219, 224, 227, &c.
- वामनः-One of the joint authors of Kâsikâ, 48.
- वायुपुराणम्-One of the 18 Purâṇas, (see Notes), 203.
- वाह(रभ)ः-A well-known medical writer, 146, 200, 198, &c.
- विक्रमोर्वशीयम्-A drama by Kâlidâsa, 11, 230.
- विदग्धमुखमण्डनम्-A work by Dharmadâsa, 21.
- विद्वत्सालभञ्जिका-A drama by Râjasekhara, 18, 38, 227.
- विष्णुपुराणम्-One of the 18 Purâṇas, (see Notes), 4, 28, 191, 192.
- वृद्धचरणस्यः-A work on Niti, 192.
- वेणीवैद्यारम्भम्-A drama by Bhaṭṭa Nârâyana, 202, 207.
- वैद्यरम्भम्-A medical work probably of Vâgbhaṭa, 200.
- वैद्याः-Medical writers, 42, 59, 71, 72, 74, 75, 102, 146, 147, &c.
- वैशेषिकम्-A system of philosophy founded by Kanâda, 25, 210.
- व्यासः-An ancient sage to whom Mahâbhârata and many other works are ascribed, 207.
- शातातपः-Author of a Smṛiti, (see Notes), 117.
- शारीरभाष्यम्-A well-known work by S'ankarâchârya, (see Notes), 7.
- शश्वतः-An old lexicon, (see Introduction), 5, 8, 13, 18, 20, 21, 23, 27, 32, 35, 37, 39, 40, 41, 45, 46, 47, 49, 51, 52, 54, 56, 58,

Page

- 98 अपसे वृत्तिते मूढे मनोरौतसर्गिकः स्मृतः ।
नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥
- 103 पदभ्यामेव यथातथेति
- 119 अग्निवायोपसंदाहाः
- 162 निष्पवाणिर्नवः षट्:
- 167 येनान्तर्जलचारिभिर्जलचैरप्युत्कृष्टमुत्कृष्टम्
- 175 सूर्यः समेषा समः
- 178 कुलस्यान्तः प्रभु त्रियः
- 180 प्रिय[या]दर्शनमेवास्तु किमन्यैर्दर्शनान्तरेः ।
निर्वाणमाप्यते येन सरागेणापि चेतसा ॥
- 186 संवाहनं स्पर्शसुखम्
- 188 अकरणिरिह भूवादप्रशस्तस्य धातुः
- 189 पुलका इव धान्येषु
पुलाककारी विपुलाशयः स्यात्
- 190 तपो न कल्कोप्ययनं न कल्कः
- 192 विचरेद्युगमातदृक्
- 193 वज्रयेत्कटधुमं तु
- 195 प्रदीर्घमाष्टमनवेक्ष्यकारिणीम्
क्षणे रक्षयाः कुलत्रियः
क्षणपरपुरजिहत्क्षालप्रहारान्
- 199 वृत्तदेहः स्नायुसारः
- 201 यदध्यासितमर्हतिस्तद्वि तीर्थम्
तीर्थं तदव्यक्तव्ययोः
एकमेवेदं संविद्रूपम्
प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च संविद स्यात्पदेद्रे
धर्मस्योपनिषत्परा
- 202 जीवेच शरदां शतम्
पदभापदि माधवः
सूर्याशव शशनि लम्घपदा यथैव
नवनखपदलेखान्छितं बाहुमूलम्
बाहुप्रमणं परिधिरच्छिन्नप्रोतिपन्नः
आधि प्राप्तो यो न मुयेत्त शीरः
अनुबन्धमवस्था च ज्ञात्वा दण्डं निपातयेत्
- 203 सिन्धोः परमपूरुषम्
- 205 पर्वतजं वनेष्वेनाम्
- 206 व्याप्तं व्योमनि वर्षेणा

Page

- 207 क्षत्त्रेणः कृतं पूर्वम्
गमस्येन समः सदा
रम्भागर्भमृदुः
मर्तुगर्भद्रुहा चैव
हुन्दुभ्या विल तत्कृतं पणितया यद्
द्रौपदी हारिता
- 208 जामयो यानि गेहानि शपन्त्यनतिपूजिताः
- 209 दर्भाः वृष्णाजिन मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्नयः ।
अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुन पुन ॥
न शत्रोः मलय गच्छेत्
समयान्त्रावयेच्छिष्यम्
- 210 शुणिना नात्यर्थं कुर्यात्
वाक्पारुष्येत्ययः शतम्
सर्वस्यैव हि दानस्य प्रहीता गुरुदृश्यते ।
कन्यायाश्चैव विशायाः प्रदाता पूज्यते गुरुः ॥
प्रायेणाकृतकृत्वान्मृत्योर्द्विजते जनः
- 211 वृषाकपायीमन्येति सत्त्वपः किं न गोत्रभिद्
सर्वाः क्रिया मन्त्रमूला नृपणाम्
महापातकिना पुंसो भवेत्प्राणान्तिका क्रिया
गुरुदेवक्रियारतः
क्रिया विना को हि जानाति कृतम्
अतो न रोदितव्यं हि क्रिया कार्याः प्रयत्नः
विच्छायाः पुरुषो भवेत्
सकान्तच्छाया आदर्शः
सप्त कश्चा अतिक्रम्य
परिधानाद्बहिः कश्चा निबद्धा ह्यासुरीभवेत्
तानि कृत्याहतानाव
- 212 वारं वारमुदारधरमुखे
संगरो विक्रियाकरः
अन्योन्य वृत्तसंगरौ
संगरे शरण सुहृत्
- 213 आढम्बराणि पूज्यन्ते स्त्रीषु राजकुलेषु च
जये धरित्र्याः पुरमेव सारम्
वर कूपशताद्वापी
- 214 माप्राशी सर्वकालं स्यात्
- 215 चतुर्पाठमिदं तन्त्रम्
साधारणं भवेत्तन्त्रम्

Page

- दुष्करं पुष्करं गन्तुम्
पर्वतान्तरिताः श्रियः
अन्तरक्षो भव सदा धनस्य च जनस्य च
अयमभ्य (त्य) न्तरो मम
रष्ट्रान्तर ज्योतिरुपाराराम
216 प्रश्नशोधधिया पृच्छा तस्य भजनमुत्तरम्
217 सितपटच्छात्रपाली कपालीम्
शीलधनः साधुः
218 गद्युग्मकरतरुतालो वितस्तिः शङ्कुरान-
नम्
न केवलं भुवो मर्ता
घातार्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते
भावालया विलासिन्यः
स्वं भावं भावयेशोर्गा
भावाक्षित्तजया भवन्ति भवता भाव्यन्त
एते यथा
219 उत्सुकानीव भान्ति स्वाः
इदि स्वमवलोकयन्
प्रभूताः स्वा न क्षीयन्ते
वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।
इव्यमित्युच्यते सोर्घो भेषत्वेन व्यवस्थितः ॥
उत्क्रान्तसत्त्वो मृगः
220 त्यक्तापदेशो यतिः
अप्रतो बाहुपाशेन केशपाशेन पृष्ठतः ।
पार्श्वयोः कर्णपाशेन सर्वतो बन्धन प्रिया [ये] ॥
त्व [म] हन्ताङ्कितपालिकक्षरधिराङ्गिमाप्रु-
इखं शरम्
221 चतस्रः कर्पूः पितृभ्यः दुर्वात्
222 रसस्मातिरसः सर्पिः
रोदोरन्ध्रमजिह्वत् [न्]
उपष्टम्भकं बलं च रजः
युक्तछन्दास्पधीयति
224 सर्वान्गुणानेष गुणोतिभाति
सकृद्युवानो श्रीर्वाणाः
आराच्छत्रोः सदा वसेत्
समीतान्स्पाययेदारात्

Page

- अहो बत महत्कष्टम्
यत वितरत तोयं तोयवाहा हिमान्त [निता-
न्तं]
225 वृद्धिरित्येव या वृद्धिः
नाना नारीनिष्फला लोकयात्रा
ननु यण्डि प्रसीद मे
व्याशाविषो वा संकृद्ः सूर्यो वाभ्रावितर्गतः ।
भीमोन्मत्को वा समरे गदापागिरदृश्यत ॥
226 सामिचंमीलिताक्षी
नूनं हन्तास्मि रावणम्
जोषमात्ते जितेन्द्रियः
को नामायं सवितुरुदयः
दृष्टेपरे रोदिति नाम तन्वी
स्वर्गतस्य ह्यपुत्रस्य
गोत्रस्खलितं किलाभुतं कृत्वा
227 आपतन्तामभितोरिमपश्यत्
भिक्षित्वापि सुभक्षिता यदहह
अहह प्रज्ञाप्रकर्षो राज्ञः
चिराय निर्धनो भूत्वा भवत्यह्ना (द्वा) महाधनः
कान्तं [न्तां] सुहृद्ध्ययति
पुनः पुनर्बोरि विवेदभूरि
शश्वद्वक्ति इतिशिक्षितः
अभीक्ष्णमास्त्रालयतमिकुम्भम्
स्नात्सत्यभिसारिका
सपदि प्रदहत्युपेक्षितोगिः
द्रागिवदुतं कार्तेरः
तरसेदिता सद जलेषु
किमुत ब्रह्मविनिमि-
सुसिक्त आसः कलति
विना वातं विना वर्षम्
त्वामन्तरा तामरसाप्रदाक्षि
228 वितर गिरमुदारा येन मूकाः पिंकाः स्युः
पद्मया याति कुतधन
कदाविच्छ्रुता याति मरणे कुतनिधयः
सप्रा कल्लेगोईस्थम्
सङ्गो द्विजिह्वैः सङ्गः

Page

प्राख्यं कुरुष्वं मुधाः
 मुग्धे मुधा ताम्यसि
 उताहोस्विद्वेद्राजा नलः पत्नुरजय-
 एकमेव वर पुंसामुत राज्यमुताश्रम
 आह्वयामि तु तत्त्वं ते
 न हि न हि महिमानं प्राप्य तुष्यन्ति भूपाः
 भीमः पार्यस्तथैव च
 इति ह स्माहुराच र्या
 नासीरभूलिधवला पुरतः प्रयान्ति
 अग्रतो धावति श्री
 किञ्चित्कुञ्चितमूर्धजा
 अन्यो घन मेत्य गतस्य भुङ्क्ते
 अमुन भविता यत्ते तस्मिन्त्य शुभाशुभम्
 शारदाभ्रमिव येलवमायु
 सयः पतति मासेन
 229 प्रसह्य वित्तानि हरन्ति चौरा
 यतो भवन्तमन्तरेणान्यथा भूषतिर्माहित
 न हि प्रेम प्रयोजनपेक्षम्
 नैकः सुप्तेषु जागृयात्

Page

भजसा वक्ति साधुः
 परित प्रपतन्ति दुष्टतां [तो] विपदः
 सर्वतः सपदः सताम्
 कचिज्जीवति मे माता
 यपात्तयं वक्ति समासु विद्वान्
 आत्मा सर्वं तु पश्यति
 गुरुवां वक्ति भीष्मो वा
 उच्चैरुच्चरितु चिरम्
 सन्त प्रायो विवेचारः
 शनैर्याति पिपीलेका
 230 सं सेवास्मि तव मिना
 नरो लोकेच दुर्लभः (वैल)
 शुश्रूक्षो द्योतते कथम्
 तं हन्तास्मि परेद्यवि
 235 कियती पद्मसदृशी कियती लक्ष्म्य कोटिरपि
 कियती । औदार्योन्नतमनसां रत्नरती वपु-
 मती कियती ॥
 237 सुदिनासु सभासु कार्यमेतत्

Vide Notes for the verification of some unverified passages
 in the Commentary

NOTES.

PAGE.

1. मन्ना अभिधानकृतौ &c.—Compare मन्नाः पारायणिकाखण्डाद्या अपि च यत्र विभ्रान्ताः। तान्यातन् विवरीतुं गहनमदोध्यवसिताः स्मः ॥ in the *Kshirataranginī*.
- ५, जाता विश्वमृजः क्रमेण &c.—This verse ends the introduction to the *Kshirataranginī* also. The six works or commentaries (पञ्चकृतयः) of *Kshirasvāmin* are : (1) नामपारायण or अमरकोषोद्घाटन; (2) क्षीरतरङ्गिणी or षट्पुत्रि; (3) निपाताव्युपसर्गकृति; (4) अष्टततरङ्गिणी referred to in the *Kshirataranginī*; (5) निषण्डवृत्ति mentioned by *Devarāja* in his *Niruktanirvachana*; and (6) गणतुष्टि referred to by *Vardhamāna* in his *Ganaratnamahodadhi* and containing probably the *Japādīgana* not found elsewhere.
2. समाह्वान्यतन्त्राणि &c.—The works alluded to here ought to be the large *Koshas* of *Kātya*, *Muni*, *Bhāguri*, *Dhanvantari*, etc. who were anterior to *Amarasimha*. (See Introduction).
4. देवददष्टसहतेभ्यः &c.—See comment. on दिव्योपपादुक p. 173.
- ५, सर्वे गल्यर्था ज्ञानार्थीः—This remark repeated on page 182 is well-known amongst Grammarians.
- ५, ऐश्वर्यस्य समग्रस्य &c.—This verse from *Vishnupurāṇa* is repeated on page 192.
5. तापी च—This ought to be तापी च. *Buddha* is styled तापिन् (not तापिन्). The letters प and य, which are similar in form, are often mistaken one for the other. Hence the above error met with in Dictionaries also.
6. बलस्त्वनुनिष्पादिन्यायेन—बल is *short* for बलमद after the manner of an echo by dropping मद, as भीम for भीमसेन.
7. संहितासु स्वेकं ब्रह्म &c.—The *Sāmhita* referred to here is the पञ्चरात्रसंहिता of *Nārada*. This passage is a quotation from *Sāṅkarāchārya*'s शारीरभाष्य.
14. विभ्रवसा विप्रहो &c.—The *Nyāya* or principle of the words अवि & अविक occurs in *Patanjali*'s *Mahābhāṣhya* on IV. 1. 88 (*Vārt*: 2) as follows :—तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विप्रहोपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यविरविकन्यायेन । तद्यथा—अवेर्मांसमिति दिगृष्य—अविकप्रत्ययदुत्पत्तिर्भवति—आविकमिति । The inaccurate compound (आविरविक) is attacked by *Kumā*.

rilabhata. Haradatta gives the correct form (अव्यधिक). Compare comment. on गेरिक pp. 53 and 190.

15. जपादित्वात्पसे वत्वम्—See जपा(वा) on page 66. The जपादिगण is not given in Pāṇini's Ganapāṭha nor in Vardhamāna's Ganaratnamahodadhi. It occurs frequently in this commentary. See pp. 51, 54, 86, &c

16. मा अप्युच्यते सत्यभामा &c.—As भामा is *short* for सत्यभामा by the rule (पूर्वपदलोपः) given in Patanjali's Mahābhāṣya, so is माः for चन्द्रमाः.

21. पक्षिणीत्याहुः—Compare comment. on उभयेषु: p. 230.

24. तम आवरकं मोहहेतुः—Compare गुरुवरणकमेव तमः on page 222.

25. सविदं लङ्घयेच्च यः (not सः)—This line is from Yājñavalkya-Smṛiti (II. 187) and quoted again on page 201.

27. गावीगोणीगोपोतलिकादिः—The reference is to the passage—एकैकस्य सव्यस्य बहवोपभ्रंशाः । दद्यात्—गौरित्यस्य गावीगोणीगोतगोपोतलिकेलेवमादयोपभ्रंशाः in Patanjali's Mahābhāṣya.

28. भट्टेपि &c—Here Bhatta means Kumārilabhata and the verse quoted is from his श्लोकवार्तिक.

„ पुरापि नवं (भवं) पुराण.—There is probably a slip in writing पुरापि न नवं पुराणं of the Nirukta. See pp. 177 and 226.

„ दामोदरकराघात &c.—This verse is attributed to Bāṇa in the सुभाषितसंग्रह

29. चिन्ता प्रकृतसिद्ध्यर्थी &c.—See comment. on उद्घात (p. 186) and this very line quoted there

30. ऋषिद्विवोर्वादीर्घः—The Sūtra from Chandra's grammar is incorrectly quoted here, द्विविसिन्ध्वोर्दीर्घश्च on page 183 and द्विविसिन्ध्वोर्लुट्वा दीर्घ on page 188. The correct Sūtra runs thus—ऋषिसिन्ध्वोर्दीर्घश्च.

„ असंबद्ध दशदाडिमादि वाक्यं—See Patanjali's Mahābhāṣya on I. 2. 45, where words are grouped incoherently thus—दश दाडिमानि षट्पृष्ठा कुण्डमजाजिनं पल्लविण्ड - अधरोरुक्रमेतत्कुमार्योः स्तैयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति Also compare—गुणानां दर्शनान्मुक्तो यस्यायंस्तदपार्थक्यम् । दाडिमानि दशेत्यादि न विचारक्षमं वचः ॥ in Vāmana's काव्यालंकारसूत्रवृत्ति.

„ एष बन्ध्यासुतो याति &c.—This as well as अन्धोमणिमुपाविध्यत्तमनङ्गुलिरावयत् &c. above are probably *Subhāṣitas*.

31. तिर्यग्योनिश्च पञ्चधा भवति—Compare the quotation (on page 173): अष्टविकल्पो देवस्तिर्यग्योनिश्च पञ्चधा भवति । मानुष्य एकविधः स समासाद् भौतिकः सर्गः ॥ Also compare अष्टविकल्प देव तिर्यग्योनं पञ्चधा भवति । मानुष्यं त्वेकविधं समासतोय त्रिधा सर्गः ॥ in the साङ्ख्यकारिका of ईश्वरकृष्ण.

33. मान्ये मावोपि वक्ष्यः &c.—This quotation from Bharata here as well as on page 219 ought to be—मान्यो मावोपि वक्ष्यः द्विद्विद्वन्तु मरिषः ।
33. मावोपि स्या परिपन्थे—*Short* for मरिष is मर्य, as पन्थे is for परिपन्थ on p. 115.
34. अनुमात्रस्वमिनः &c.—This from Bharata's Nāṭyaśāstra is quoted again on page 219.
- „ विष्णोःपौ &c.—The Sūtra in Chandra's grammar is विष्णः (not विष्णोःपौ) corresponding to Pāṇini's Sūtra विष्णोःपौ ।
36. स्रग्मे विचेतनः &c.—Compare स्रग्मे स्याद्विच्छिन्नो वन्तुः प्रत्ये गतचेतनः । on page 211.
38. आसीत्तादृगदा दंष्ट्रा &c.—This is repeated on page 222.
39. मधु निद्रति वाचि &c.—This verse is found in the Saundarānanda of Aśvaghosha. Bhartṛihari's Vairāgyasataka has—मधु निद्रति वाचि योषितां हृदि हृत्ताडमेव केवलम्.
- „ शिखं मवन्मृतदुस्त &c.—This is quoted in Vāmana's अष्टाङ्गसूत्रवृत्ति also.
45. इवलयदन्तीला &c.—The line quoted in Vāmana's अष्टाङ्गसूत्रवृत्ति runs thus—इवलयदन्तीला कोटिटा बाह्वृते ।
47. शरावत्या अवधेः पविमेन &c.—The river शरावती is probably the modern रावती or राती a tributary of राप्. A town of the same name was situated on the शरावती. This river forms the geographical boundary dividing the two great schools of Grammarians, the Eastern and the Northern.
48. रावाम्नी च रेदती—See comment. on रेदती p. 222.
50. इन्द्राक्षयोः सनासेच—This Sūtra is not traceable in Pāṇini's nor Chandra's grammar.
51. मुत्तस्रः संक्रमे &c.—See comment. on संक्रमे page 186.
52. सुगन्धिर्गन्धनादनः &c.—See Kumāra-sambhava VI. 46.
54. पतनान्ताः अनुच्छ्रयाः—The complete verse in the Mahābhārata (Śāntiparvan) runs thus :—इयन्ता निचयाः सर्वे पतनान्ताः अनुच्छ्रयाः । संयोगो विरहोऽन्तो मरणान्न च जीवितम् ॥
58. आह च &c.—Many unspecified quotations in the वनौपनिषद् are traceable to Dharmavartī's Nighaṇṭu.
61. विस्तेव विद्या &c.—The primary meaning of the word विद्या is भाष्यम्. (See page 232). Hence the remark आचमनवद्विद्याविद्या. For आचम see page 148.

63. नित्यमामलके लक्ष्मीरिति—The आमलकी tree is called तिष्यफल and Kshira-svâmin accounts for it by quoting from the verse— नित्यमामलके लक्ष्मीर्नित्य हरितगोमये । नित्य शङ्खे च पद्मे च नित्यं शुक्ले च वामसि ॥
70. यदाह पृथित्यतनौ—See the verse 48 of the वृत्तं on p. 99.
71. हरमेखलो निषण्णो दृष्टः—हरमेखल or हरमेखलतन्त्रम् is an old medical work. Hence हरमेखले निषण्णो दृष्टः ought to be the correct reading here.
74. ऐरावतो नागरह्णो &c.—Here Kshirasvâmin points out the inaccuracy of Amarasimha by referring the reader to the line on page 60.
75. सलकी शलकी हादा &c.—Bhânuyi Dikshita attributes this verse and the one on p. 169 to हृदकोश
77. ओषधी फलपावान्ता जातिः—Compare ओषधिः फलपावान्ता (p. 53), and the quotations from Dhanvantari on pp 179 and 217.
81. कस्य चित्समता वगीति &c —The verse referred to here is quoted on page 77.
83. लमञ्जक सुवास स्यात् &c.—This verse is from सुधृत according to Bhânuyi Dikshita.
92. वधूटी च ग्रामटिकावन्—The word स्वर्गग्रामटिका is met with in a verse in the महानाटक and explained by Kshirasvâmin on page 147.
100. वार्त इति तु युक्त यद् &c.—See verse 76th on page 199.
102. मांसभक्षयितामुन यस्य &c.—The verse in the Manusmṛiti V. 55 runs thus :—मो स भक्षयितामुन यस्य मांसमिहाद्यपहम् । एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मर्नतपिणः ॥ Hence the second line of the verse in the bracket here may be— एतन्मांसस्य मांसत्वं निरुक्तं मनुरव्रीदिति नैरुक्ताः ।
104. असकक्षयोः सन्धि &c.—Read अंसवत्सयोः सन्धि etc. The mistake is due to the reading in the Vyākhyâsudhâ of Bhânuyi Dikshita.
109. गौरिवाकृतनीशारः &c.—This quotation is given in Patanjali's Mahâbhâshya on the Vârttika शृङ्गयुवर्णनिकृतेषु ।
- „ अर्धोदकम्—May अर्धोदक be a corruption of अधरोदक met with in Patanjali's Mahâbhâshya on I. 2. 45 and quoted in the Notes (on page 10 before.)
113. मद्रा वेदा मद्रा तपो &c.—This line is repeated on pp 114 and 205.
115. चन्द्रोपसङ्गक &c.—Read चन्द्रोपसङ्गक etc. Chandra's grammar is called असङ्गक, for he uses the word नामन् instead of the word सङ्गा in Pânini's grammar, e. g. नात्रिजन्माः = संज्ञायजन्माः । Also see page 236.
- „ नन्दोपक्रमानि मानानि—Compare नन्दोपक्रम मानानि on p. 208 and नन्दोपक्रमानि मानानि on p. 236.

117. दिवस्त्वाष्टमे मागे &c.—This is from the शाततपम्बुति.
118. श्रान्तं च निवरा कन्धेतिवन्—See Kâsikâ on Pânini's Sûtra III. 3. 48 (नैवृषान्ये).
119. तत्र प्रत्ययेकानता ध्वानं &c.—These Sûtras are given in Patanjali's Yoga-philosophy.
122. जन्वाः स्निग्धा वस्व ये—See Kshirasvâmin's comment. on जन्वाः and the line quoted from Raghu (VI. 30). Mallinâtha reads the line as— बाहेति जन्वामवदकुमारी which is evidently wrong according to the context. Mallinâtha and Bhattoji Dikshita take the word जन्वा as meaning मनुष्या on the authority of Visvakosha which is in conflict with Amarakosha.
129. चोदितं वसितं घाता &c.—This quotation must be from an अथर्वन्त्र like S'âlîhotra.
136. पर्वधेपि यदाह &c.—See verse 71 p. 132.
137. कनर्धिनः कुपुष्यन्तु &c.—Compare this verse with that given hereafter in the Note on वातदूक page 171.
139. कालः सहरति प्रजाः—This is from Hârîta and the whole runs thus— कालः सृजति भूतानि कालः संहरति प्रजाः । कालः स्वपिति जागर्ति कालो हि दुस्तिकमः ॥ It is also met with in Patanjali's Mahâbhâshya on Pânini's Sûtra III. 4. 167.
147. भिस्सदा—A diminutive from भिस्सा as दधूटिका from दधू and प्रमटिका from प्राम. See Note on वधूटी p. 92.
155. समाधे कर्णैव वा वनेनपद्भुः—This rule may fall under Pânini's Sûtra VI. 3. 109 (एषोदगद्गानिदयोदितम्).
157. गृहस्थमवर्द्धने—See गृहस्थम् on page 237.
- „ गजनिर्मलिक्यैवे—गजनिर्मलिका or इमनिर्मलिका means 'shrewdness or sagacity.' Compare the stanza— य एव पातयन्निर्वहेति विवर्जितः । पन्थास्तेनैव य ताः स्मः हृत्वा गजनिर्मलिक्याम् ॥ in the introduction to the Kshiratarangini.
162. ऋगेश्वरान्निर्मलः &c.—See verse 54 page 100.
171. पदधारकवाक्पादकः—Here the Padakâra may probably be a grammarian, but nothing is known about him. In the Kshiratarangini वाक्पादक is thus derived— यजत्रपदार्थकः, वदेति-इत्येव । यद्व भोजः— वाक्पादकं पुनं कालद्वन्द्वे न ग्राह्ये । लोकोत्तरपदकं च वाक्पादकं च वादनि ॥
174. धरेष्वर्धेर्लोपः—This Sûtra here and again on p. 209 is not traceable to Pânini's grammar, nor to Chandra's grammar.
81. प्रमदनिर्दने ध्वे—See verse 87. (p. 179).

189. स्यालीपुलाकन्यायेन—The maxim of the rice in the cooking-pot. This maxim is used when the condition of the whole class is inferred from that of a part
191. वेगान धा[वा]स्येद्वात &c.—This is from चरकसंहिता.
192. गृह्यप्राहिण्या—*Lit.* 'by seizing oxen by their horns' i. e. by way of specification.
196. उर्ण्यमन्तर्भुवोः—This occurs twice in the Nāgânanda Act I and V.
 „ ये द्रव्येदोन्वौडं &c —See comment. on अभिषर p 220.
198. रसासृद्भासमेदोस्त्रि &c —This quotation from Vāgbhata is repeated on page 222.
199. भूतमप्यनुपपन्नं हीयते &c.—This line is met with in Yājñavalkya-Smṛiti II. 19
201. प्रवादे वर्तस्व—A verse attributed to चन्द्रक in the शार्ङ्गधरपद्धति begins with these words.
202. रसा स्वादुम्ललवण &c.—The six flavours are enumerated here and the passage is again quoted on p. 222.
 „ भद्रो मन्दो मृगथेति &c.—These are the three kinds of elephants mentioned by writers on elephants. Compare भद्रो मन्दो मृगथेति विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः in Mallinātha's commentary on S'isupālavadhā V. 49.
203. सप्त वातस्कन्धा —The seven courses (स्कन्धा) of wind one above the other in the Vāyupurāṇa are :—आवहः प्रवहथैव सवहथोद्गहस्तथा । विवहाह्यः परिवह परावह इति क्रमात् ॥
 „ सज्ञारूपसवेदनासंस्कार &c.—These are the five forms of mundane consciousness (in Buddhistic philosophy). Compare- रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्कारा पञ्चस्कन्धाः in Mallinātha's commentary on S'isupālavadhā II. 28.
204. शार्ङ्गको मन्दबलमुनः—One of the four birds, sons of the sage मन्दबाल, who were allowed by Arjuna and Krishna to escape from the Khândava forest before it was burnt down by fire.
210. सत्त्वबान्धीयमग्न —Compare सत्त्वबाण्डीलसंपन्न. on page 219.
211. स्तम्भे स्यादधिक्यो जन्तु &c.—This quotation is from a medical work like चरक or सुश्रुत.
 „ परार्थं बद्धक्षणा रसादया &c.—The whole verse in the Nāgânanda Act IV runs thus :—जायन्ते च त्रियन्ते च मद्रिधा क्षुद्रजन्तव । परार्थं बद्धक्षणा रसादयामुद्भवः कुत ॥
212. स शुद्धं किं कृत्वा &c.—This line from a Smṛiti is also quoted on p 211 before.

213. घृतान्मासं तु सारकृत्—Compare घृतान्मासं तु पुष्टिन् on p. 224.
217. पाठीयं चम्पकानां—A verse in the Ratnāvalī Act III begins with these words.
218. दुर्वोविभाषा—This Sūtra is not traceable to Pāṇini's grammar nor to Chandra's grammar.
- „ कालमावयोः सप्तमी—Compare Pāṇini's Sūtra यस्यचभावेनभावलक्षणं II. 3. 37.
219. ध्रुवा हि नाट्यस्य प्रथमे प्राणाः—This is from Bharata's Nāṭyaśāstra.
- „ नीविरामन्यनं नार्या &c.—This line is given in Vāmana's अलंकार-सूत्रवृत्ति as quoted from नाममाला. Hence the name of Kāṭya's *Kośha* may be नाममाला. But the Nāmamālā quoted by Kshira-svāmin is different from this.
221. अक्षः षोडश मापकाः—This is from Manusmṛiti. Compare—ते षोडशाक्षः कर्पोली on p. 154.
224. स्वरितं तेस्तु लतया सह वृक्ष—The whole verse quoted in Vāmana's अलंकारसूत्रवृत्ति runs thus—मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परधुर्वा । वाहिनीजलमयः कुलिशं वा स्वस्ति तेस्तु लतया सह वृक्ष ॥
227. आश्वमेदि मम सीधुभाजनात्—The remaining three lines in Vāmana's अलंकारसूत्रवृत्ति are—यावदपदसनेने दक्षसे । चन्द्र मदशनमग्न्याङ्कितः खं न यास्यसि हि रोहिणीमयात् ॥
228. यो वै युवाभ्यधीयानस्तं देवाः स्वयिरं विदुः ।
„ साधे लोचनयुगं नमयन्ती—See Bhāṛavi's Kirātārjunīya IX. 44.
229. सन्तयेदमृतं किं यदि खलास्तत्काल &c.—This quotation is from Rājasekhara's works.
230. शनैः शनैर्व्युपरमेत्—Compare शनैः शनैर्यपरमेद् बुद्ध्या वृत्तिगृहीतया in Bhagavad-gītā VI. 25.
231. पद्मलीयतं पयः—This is repeated on p. 236.
233. विष्णोर्लुचराः—Compare the verse—विष्णुस्मनेन्द्रकाकूराः सनकायाः शुद्धादयः । मदाविष्णुप्रसादं च सर्वे गृह्णन्तु वेष्मकाः ॥ enumerating the five attendants on Vishnu.
- „ सदाशुचराः—Compare the verse—सदाशुचराश्चण्डिकासनन्दीभृङ्गरितादयः । सदा-शिवप्रसादं च सर्वे गृह्णन्तु शम्भवाः ॥ enumerating the five attendants on Śiva.
236. पार्श्वमुग्रहन्कालक &c.—Pāṇini's grammar is called अकालक, because he does not employ terms indicative of time, such as अद्यतन, &c.

I.

Index of additional words given by Kshīrasvāmin, as well as those of Amarasimha which are specially remarked upon in the Commentary

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
अशु	220	219	अङ्घ्रिप	53	3	अधीतिन्	114	10
अशुमालिन्	} 19	32	आचत	182	113	अधीर	216	194
अशुसत्तम			अजकव	8	35	अनङ्घ्रि	} 150	67
अकलमप	182	111	अजननि	188	39	अनङ्घ्रिही		
अकोल	57	29		232	4	अनन्त	6	24
अक्षपटलिक	123	5	अजर्य	124	12	अनन्ता	73	112
अक्षिगत	182	113	अजातशत्रु	122	2	अनाकुल	31	3
अक्षीव (4)	58	31	अजिगीषुता	188	43	अनाहत	181	107
अगच्छ	53	5	अञ्जल	110	120	आनयत्रण	178	84
अगदकार	100	57	अञ्जनावती	15	5	अनीक	134	79
गूढमघ	146	40	अञ्जलिका	86	13		138	106
मिमणि	155	93	अञ्जलिवारिका	162	29	अनुतर्प	221	227
मिमित्र	122	2	अष्टाद्या	} 118		अनुतर्पण	165	43
अमिमुखी (2)	74	119	अष्टधा		35	अनुताप	188	43
अमज	193	32	अष्टालक	50	12	अनुत्तर	171	37
अमणी	167	11	अणव्य	141	7	अनुनय	188	43
	174	58	अतिक्रम	118	37	अनुपदिन्	182	111
अप्रिम	98	43		188	43	अनुपमा	15	5
	178	81	अतिचण्डिका	9	41	अनुपल	210	151
अप्रीय	} 98	43	अतिच्छलक	83	167	अनुरहसम्	126	24
अप्य			अतिमर्याद	14	67	अनुवसर	23	20
अङ्क	217	198	अतिवहिक	39	2	अनुवाक	234	17
अङ्कपाली	188	43	अतिसधान	162	25	अनुशोचन	29	16
	217	198	अतिसाधुविन्	101	59	अनेदमूक	171	38
अङ्किन्	} 31	5	अत्याधान	188	43		191	18
अङ्क्य			अयुक्त	237	30	अन्त	153	84
अङ्केट	} 57	29	अयुग	146	40		178	81
अङ्काल			आदकाक	87	22	अन्तरा	227	3
अङ्ग	28	4	अदिराज	52	3	अन्तगडु	182	113
अङ्गना	15	5	अद्वयमार्गिन्	120	42	अन्तगल्लुण्डिका	106	91
अङ्गमर्द	159	10	अध	106	90	अन्तावसायिन्	161	20
अङ्गाधिप	122	2	अधरेयु	230	21	अन्तिम	178	81
अङ्गारपानिका	} 114	29	अधस्ताद्	230	23	अन्ती	144	29
अङ्गारपानी			अधिपाङ्ग	131	64	अत्यज	161	21

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
अन्य	40	4	अमला	63	58	अवग्रह	128	39
अन्यनामिष्ठ	49	2	अना	230	20	अवग्रहणी	50	13
अन्यत्र	227	3	अनुपपुत्र	113	3	अवग्रह	188	39
अन्यतरेषु:	230	21	अनुपपल (2)	83	165	अवच्छुरित	36	35
अन्येषु:			अनृतनिर्गम	17	15	अवदत्त	83	165
अन्वित	182	113	अनुप	182	113	अवधान	25	2
अन्वीन			अम्बगमनि	19	31	अवनद्ध	31	4
अन्वीक्षा	186	30	अम्बरा (3)	78	141	अवन्ती	49	2
अन्वेय			अम्बल	26	9	अवपात	200	85
अन्वेष्ट	182	111	अम्ब			अवरोध	50	12
अपरेषु:	230	21	अम्बल्लेखित	145	3	अवन्म्वन	178	83
अपवरक	50	8	अम्बोज	5	41	अवलम्बित		
अपविद्ध	172	40	अम्बोजिनी	45	39	अवलेख	34	22
अपशब्द	160	16	अवे	228	7	अवसन्निधिका	110	120
अप्य	124	13	अयुत	153	84	अदसत्रना	188	43
अपमोक्षान	51	17	अयोध्या	49	2	अवर्ष	124	13
अप, व/त्रवन्ती	151	69	अयम्	13	6	अवसित	143	23
अपावी	15	3	अयनद्व	234	18	अवद्वेय	36	34
आपाधय	50	9	अयनि	65	66	अवद्वेय	34	23
अपुनर्भव	26	7	अयनिक			अवद्वेय		
अप्रतिरक्ष	122	2	अयलि	104	80	अवद्वेय	99	48
आच्छिन्नी	45	39	अयलि	51	17	अवाचीन	171	33
आच्छिन्नानि	19	32	अय	230	20	अवर	238	35
आच्छिन्ना	7	27	अयोजो	11	51	अवरातर	40	2
आच्छिन्नादिन्	6	22	अयुन	122	2	अवि	94	21
अमिह्या	29	11		155	95	अविद्वेष	152	77
अमिनर	133	72	अमि	135	85	अविनीय		
अमिजन	17	17	अमि	26	8	अविरोध	178	83
अमिमव	34	23	अमुद	153	84	अनिलम्बन		
अमिभूत	139	113		23	19	अनिलम्बित	94	21
अमिनर	196	53		237	33	अवी		
	220	215	अमे	230	34	अन्यक	24	29
अभिमुख	171	33	अमेन्	5	15	अन्यक (3)	79	140
अभिषेक	30	17	अतंकर	36	32	अन्य	238	34
अभिषव	114	10	अलि	89	30	अधन	13	59
अभिपुत्र	146	39	अलिगद	38	5	अध्यापद	30	19
अन्यजन	149	50	अलिजर	144	31	अध्वार	131	61
अन्यमिन	133	76	अलिन्	86	14	अन्यद्व	48	18
अन्यवरर	149	56		89	20	अध्वनि	8	34
अन्युधान	118	34	अलीक	106	92	अध्वनन	182	111
अन्येष	147	47	अलुक्	145	38	अध्वनद्व	30	20
अध्यापितान	19	27	अवकथ	152	79	अध्वन	124	11
अध्वसु	15	5		153	81	अध्वनी	151	70

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
आमिन	18	27	आन्वयिक	120	42	आस्फोता	65	70
आसुर्भग	}	34	आरमित्यक	141	4	(2)	72	104
आसुर्भग		29	आस	200	85	आस्य	105	89
आसु	110	124	आस-छन	184	7	आहार्य	33	16
आचनक	174	53	आस्य	188	43	आहिताग्नि	114	11
आर	136	94	आभाषिक	32	5	इभुगन्धा	(3)	71 99
आर	106	93	आम	99	51	(3)	73	110
आ	34	22	आमलक	}	237	इतरेषु	230	21
आजन्	200	85	आमलकी		33	इतर	150	62
आर्ध्व	8	34	आसु बावण	113	3	इदानीम्	230	24
आर्द्धेन्द्र	10	11	आम गय	212	162	इदाकसर	}	23 20
आर्द्धक	120	50	आय शूलिक	182	111	इदासर		
आरण	29	8	आर	18	26	इन	19	32
आरु	188	40	आर	155	97	इन्दरा	7	27
आरु	30	17	आरु	9	37	इन्द्रिन्द्रि	89	30
आशुदर्शक	123	5	आरु	113	9	इन्द्रकोश	50	9
आशु टिक	167	7	आरु	288	43	इन्द्रगोपक	88	29
आशुगद	113	6	आलिङ्गिन्	}	32	इन्द्रनाल	159	11
आशुप	10	17	आलिङ्ग्य		5	इन्द्रजित्	122	2
आशुत	23	27	आलिन्	86	14	इन्द्रदु	(3)	61 45
आशुरय	9	38	आलीन	157	106	इन्द्रनील	155	93
आषाड	51	20	आवमय	49	6	इन्द्रलुमक	99	48
आशिन	182	113	आशाय	41	11		100	56
आशुतय	182	113	आशुटक	49	3	इरमद	16	10
आशुगय	8	35	आशाय	188	43	इलावृत्त	47	6
आशुनेय	122	2	आशाय	212	162	इन्वला	18	24
आश	87	17	आशाय	12	51	इषीका	82	162
आशु	142	15	आशाय	77	131	इषी	118	35
	232	7	आशु	220	219	इषीपथ	118	35
आशुशन	141	7	आशु	227	2		121	53
आशी	130	57	आशु	212	162	इषी	81	156
आशु विन्	}	87	आशु	12	54	इषी	35	24
आशु विन्		22	आशु	134	81	इषी	182	111
आशु विन्	118	33	आशु	14	66	इषी	85	7
आशुगय	}	171	आशु	125	19	इषी	136	92
आशुगय		40	आशु	233	9	इषी	9	36
आशुगय	112	140	आशु	137	97	इषी	163	83
आशुगय	17	15	आशु	188	43	इषी	230	19
आशुगय	62	52	आशु	216	194	इषी	230	18
आशुगय	118	36	आशु	182	111	इषी	237	30
आशुगय	178	81	आशु	174	53	इषी	237	30
आशुगय	114	7	आशु	67	81	इषी	119	61
आशुगय	179	7	आशु			इषी	10	41

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
सवित्र	126	26	उधुर	176	70	उमा	141	7
उध्वज	178	83	उधृत	182	113		143	20
उध्वव	108	109	उध्वान	144	29	उम्व	141	7
	110	120	उधृष्ट	166	3	उरुमेज	104	77
उधृष्टन	110	121	उधम	35	9	उर्वारक	81	156
उधृष्टन	178	84	उधमवन्	166	3	उरुका	232	8
उधृष्टिनी	49	2	उधोग	35	29	उरुव	97	8
उधृष्टल	33	17		237	33	उरुमन	37	9
उधृष्ट	41	11	उधृक्ता	178	82	उरुप	71	7
उधृष्ट	178	82	उधृष्ट	144	25	उरुषा	228	6
उधृष्टिका	191	18	उधृष्ट	96	25	उरुगल	161	19
उधृष्टोच	126	29	उधृष्ट(का)न	144	29	उरुद्रिष्ट	191	18
उधृष्ट	112	136	उधृष्ट	162	23	उधृष्टन	182	111
उधृष्टम	50	13	उधृष्ट	86	12	उधृष्ट		
उधृष्ट	178	83	उधृष्ट	54	10	उधृष्ट	3	6
उधृष्ट	176	70	उधृष्ट	169	23	उ(भौ)धृष्ट	120	50
उधृष्ट	129	49	उधृष्ट	153	85	उधृष्ट	145	36
उधृष्ट	29	149	उधृष्ट	182	111	उधृष्ट	78	137
उधृष्ट	182	11	उधृष्ट	182	113	उधृष्ट(प)	144	32
उधृष्ट	182	113	उधृष्ट	115	37	उधृष्ट		
उधृष्ट	117	30	उधृष्ट			उधृष्ट	200	85
उधृष्ट	58	33	उधृष्ट	115	13	उधृष्ट	143	23
उधृष्ट	123	6	उधृष्ट	69	88	उधृष्ट	86	10
उधृष्ट	125	19	उधृष्ट	114	13	उधृष्ट		
उधृष्ट	46	4	उधृष्ट	236	28	उधृष्ट	73	111
उधृष्ट	182	113	उधृष्ट	164	40	उधृष्ट	6	24
उधृष्ट	12	56	उधृष्ट	126	29	उधृष्ट	218	207
उधृष्ट	58	44	उधृष्ट	125	22	उधृष्ट	31	3
उधृष्ट	169	21	उधृष्ट	32	7	उधृष्ट	87	21
उधृष्ट	147	45	उधृष्ट	169	24	उधृष्ट	230	23
उधृष्ट	166	3	उधृष्ट	126	29	उधृष्ट	28	4
उधृष्ट	166	3	उधृष्ट	104	80	उधृष्ट	178	80
उधृष्ट			उधृष्ट	185	20	उधृष्ट	120	50
उधृष्ट	200	85	उधृष्ट	188	38	उधृष्ट	171	38
उधृष्ट	166	3	उधृष्ट	25	1	उधृष्ट	86	10
उधृष्ट	50	13	उधृष्ट	182	111	उधृष्ट	81	156
उधृष्ट	143	25	उधृष्ट	147	44	उधृष्ट	75	121
उधृष्ट	155	97	उधृष्ट	175	63	उधृष्ट	163	33
उधृष्ट	162	28	उधृष्ट	125	21	उधृष्ट	178	20
उधृष्ट	235	19	उधृष्ट	50	12	उधृष्ट	85	8
उधृष्ट	178	84	उधृष्ट	47	8	उधृष्ट	14	69
उधृष्ट	178	82	उधृष्ट	186	26	उधृष्ट		
उधृष्ट	37	39						

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
ओष	32	9	कपिञ्जल	90	36	कलान्तर	140	4
	40	6	कपिध्वज	122	2		141	5
ओष्ठ	106	90	कपिला	15	5		152	80
औदुम्बर	155	97		150	67	कलाप	108	108
औपविक	126	25	कपिलोद्	155	97	कलमष	174	55
औपवस्त	118	38	कपिशिर्ष	221	227	कल्प	20	2
औपवज्र			कपीतन (3)	57	27		30	18
औपवाद्य	128	37	कफेलु	38	9		164	40
औमीन	141	7	कबरा	146	40		211	160
औलूक्य	113	6	कमला	216	195	कल्यपाल	159	10
कम्	40	4	करक	212	165	कल्या	211	160
कवखट	177	76	करङ्क	102	69	कल्याण	155	95
कक्षा	188	43	करज (2)	62	48	कलर	146	42
कलापरी	120	50	करग	31	4	कवक	77	136
कक्ष्य	104	79		32	8	कवरी	146	40
कच्छ	47	10	करण्ड	235	18	कवितृ	113	5
कच्छप	14	71	कम्पाल	135	90	कविय	238	35
कजजलध्वज	112	138	करपालिका	136	92	कशाहका	103	69
कञ्चुक	109	118	करभ	208	137	काश्य	155	97
कञ्चुकिन्	38	8	करवीर	138	120	काक	91	44
कञ्चुलिका	109	118	करवाल	135	90	काकजडया	74	119
कट	51	20	करवालिका	136	92	काकतुण्ड	111	126
कटक	191	18	कराम्ल	65	68	काकिणा	233	9
कटन	55	14	कर्क	129	47	काकिनो		
कटगरा (2)	68	86	कर्क	19	28	काकुम्भ	122	2
कटाह	235	21	कर्कटगृही	75	120	क कोडा	79	144
कटार	103	71	कण	41	12	काचमची	80	152
कटुविकत	158	111		122	2	काच[व]र	99	49
कटुर	174	51	कर्णमोक्ष	9	41	काचस्याखी	63	55
कणय	235	20	कर्णिका	45	43	काचित	179	90
कणिका	232	8	कर्णिन्	57	21	काशिक	146	39
कण्ट	191	18	कर्ष	216	194	काचिक		
	237	32	कर्षाल	57	29	काणी	233	9
क गेलवेणा	163	32	कर्षाम	238	35	काण्डपट	110	120
काडोत्राणा			कर्ष	146	40	कादम्ब	207	131
कथीरव	81	1	कर्षमाक्षन्	19	32	कादरय	37	4
कण्डरा	102	66	कप	63	79	कान्दुर	144	28
कदन्	138	117	कर्षणा	112	139	कान्यकुञ्ज	49	2
कदरु	110	120	कलर	99	48	कापय	18	16
कन्धा	232	9	कलरुण्ड	87	20	कापालिन्	120	42
कन्द	233	35	कन्धान	155	95	कापिल	113	6
कन्यदा	19	28			96	काशिगानन	161	40
कन्यकुञ्ज	19	2	कलसि	151	71	कापेय	81	3

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
कोमदान	183	3	विज्जुलक	43	22	कुदेन	36	33
काम्यदान			विज्जलक	191	18	कुल	218	207
कामरूप	49	2	विण	235	18	कुलक	(2) 60	39
कामाङ्कुश	105	83	विण्व	23	23	कुलत्थ	142	15
कारवी	73	112	किन्नी	163	32	कुलिक	158	5
	80	153	किरीटिन्	122	2	कुलिञ्जतह	72	106
	145	37	किलकिचित्त	36	32	कुम्भाप	142	18
	146	40	किलटिका	146	44		146	39
कारित	179	90	किलिम	62	54		235	21
कारोतम			किरिन्धाधिप	122	2	कुत्तम प भिद्युत	146	39
कारोत्तर	165	43	कोकट	173	49	कुत्तया	105	89
कार्तवीर्य	122	2	कोचमराति	122	2		212	162
कार्यक	141	6	कोचमणि			कुवल	(2) 59	37
कार्ग[णी]रव	74	114	कोटमणिकय	88	29		239	42
काल	18	27	कोनास	13	60	कुशाग्रीय	171	38
कालकण्ड	87	22		173	48	कुशी	220	216
कालकण्डक			कुनिका	146	44	कुष्ट	237	34
कालकण्डक	87	22	कुनीका			कुमीद	140	2
कालखञ्ज			कुन	53	5		140	4
कालखण्ड	102	66	कुत्तक	151	74	कुसुल	143	21
कालज्ञ	87	18	कुत्तया	77	132	कुयुति	159	11
कालधर्म	138	117	कुद्धारिणी	94	16	कुहन	121	53
कालमयी	(3) 70	96	कुट्टिम	50	8		182	111
कालस्त्रय	(3) 65	68		237	34	कुहविका	121	53
कालिङ्ग			कुड्ढाक	234	17	कुहक		
कालिङ्गी	65	67	कुणाल	144	26	कुहका	159	11
काल्य	20	2	कुणि	76	128		149	61
	30	18		99	48	कुट	43	24
काल्य			कुणी	144	31	कुमी	44	30
काल्यक	77	135	कुताप	207	132	कुलकपा	118	37
काश	82	162	कुदाल	142	12	कुच्छू		
	82	163	कुन्ती	122	2	कुणवमन्	166	4
काशी	49	2	कुन्द	14	71	कुताप		
काश्यप	19	33		235	19	कुतकल्य	113	6
कायम	212	162	कुपाणि	99	48		166	4
कायमर्द	235	19	कुमोदक	7	28	कुपी	194	40
किंशाह	233	13	कुम्भ	19	28	कुमि	86	14
किकि			कुम्भिन्	127	36	कुमिफल	56	22
किकिदीवि			कुम्भी	63	55	कुसर		
किकिन्	87	16		144	31	कुसर	149	50
किङ्कणी			कुम्भानय	38	8	कुपिक	142	13
किङ्किणी	108	110	कुण्डक	66	74	कुणभूम	46	4
किङ्किरात	66	71	कुल	106	96	कुणमुल	84	3

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
गन्धमदन	47	6	गुह्य	55	16	ग्रहचक्र	19	27
	52	3	गुह्यक	127	34	ग्रामपिका	92	9
गन्धर्व	207	132	गुह्यसूत्र	86	12		147	49
गन्धला	81	155	गुह्यसूत्र	233	10	ग्रामणी	167	11
	88	28	गुह्य	151	70		174	58
गर	38	9	गुह्यलौकिका	86	13	ग्रामधान	51	19
गर्वा	16	9	गुह्यनि	112	138	ग्रामाण		
गर्वा	37	2	गुह्यनि	113	3	ग्रामेवक	182	113
मर्ताड	86	12	गुह्यनि	138	113	ग्राम्य	42	20
मर्ध	188	43	गुह्यनि	182	111	ग्रामिन्	151	75
मर्ध	200	85	गुह्यनि	182	111	ग्राम	194	40
मर्धजालिन्	171	38	गुह्य	182	111	ग्राम	126	28
मर्ध	106	90	गुह्य	182	111	ग्रामिका	106	91
मर्धक	165	43	गुह्य	155	95	ग्राम	32	9
मर्धपण	187	30	गुह्य	63	56		155	98
मर्धमेय	38	40	गुह्य	38	7		175	61
मर्ध	175	66	गुह्य	27	2	ग्रामोली	86	18
मर्धविन्	122	2	गुह्य	154	88	ग्रामरु	108	110
मर्धसकोविन्	86	13	गुह्य	214	181	ग्राम	235	18
मर्धेय	118	36	गुह्य	44	35	ग्राम	110	124
गन्धारपट्टक	157	105	गुह्य	38	4	ग्राम	86	15
गन्धारपट्टि			गुह्य	156	104	ग्रामयोनि	149	52
गाली	29	15	गुह्य	108	105	ग्रामाची	11	52
गाली	27	2	गुह्य	27	2	ग्राम	194	40
गिन्दुक	112	138	गुह्य	150	67	ग्राम	155	97
गिरि	216	194	गुह्य	32	8		221	227
गिरिक	112	138	गुह्य	191	18	ग्रामवती	31	3
गुह्य	143	21	गुह्य	102	77	ग्रामिन्	170	26
गुह्य	125	19	गुह्य	88	26	ग्राम	214	188
गुह्यनिका	37	39	गुह्य	235	20	ग्राममण्डलिन्	38	5
गुह्यशालिनी	110	120	गुह्य	84	3	ग्रामान	130	52
गुह्यशालिनी	188	43	गुह्य	60	40	ग्रामाल	152	77
गुह्यशालिनी	179	89	गुह्य	60	40	ग्रामाल	134	80
गुह्यशालिनी	55	16	गुह्य	182	111	ग्रामाल	88	24
गुह्यशालिनी	100	54	गुह्य	156	104	ग्रामाल	88	29
गुह्यशालिनी	63	56	गुह्य	20	3	ग्रामाल	211	183
गुह्यशालिनी	188	43	गुह्य	234	18	ग्रामाल	182	111
गुह्यशालिनी	207	132	गुह्य	118	34	ग्रामाल	62	52
गुह्यशालिनी	95	22	गुह्य	201	88	ग्रामाल	89	30
गुह्यशालिनी	112	138	गुह्य	188	43	ग्रामाल	172	46
			गुह्य	116	24	ग्रामाल	62	52
						ग्रामाल	30	17

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
जलशुक्ल	45	38	डिण्डीर	156	105	तार	155	96
जलहासितम्	42	20	डुडुम	38	5	तारापथ	15	2
जलका	43	22	डोम्ब	161	20	तालपरनी (2)	75	119
जाङ्गल	102	63	डोकन	126	29	तिन्दुकी	232	8
जात	200	85	तटस्थ	124	10	तिमिमिलमिल	42	20
जातीसस्य	111	132	तडाक	43	28	तिरीज	237	30
जातुप	162	20	तण्डक	337	33	तिरोत्तमा	11	51
जात्य	212	162	तत्कालधी	169	25	तोदण	196	53
जातुलम्बितम्	178	83	तत्त्व	32	9		220	215
जालहार	86	13	तन्तु	96	28	तीक्ष्णवी	171	38
जालिक	86	13	तन्तुनाग	43	21	तीर्थ	114	11
	191	18	तन्तुवाय	86	13	तीर्थकृतम्	5	15
जाह्नक	86	13		159	6	तुक्कार	129	46
जिघासु	124	11	तन्त्रक	109	112	तुण्ड	90	37
जितकाशितम्	138	112	तन्त्रवाय	86	13	तुण्डिकेश	(2) 74	116
जिताहव				149	6	(2) 78	139	
जित	5	15	तन्दू	145	34	तुण्डिन्	9	41
जिष्णु	122	2	तन्द्रा	37	37	तुण्डिभ	101	61
जीव	120	42		214	10	तुण्डिल		
जीवक			तप	222	233	तन्तुभ	142	17
जीवतोका	94	16	तपस्या	118	35	तुन्दि	104	77
जावसु			तमा	21	4	तुन्दिक	98	44
जमिनीय	40	5	तमाल	237	33	तुन्दिम		
जीवन्ती (3)	68	82	तरक्ष	84	1	तुन्दिभ	101	61
जीवा	135	86	तरल	172	46	तुन्दिल		
	140	121	तरलित	179	87	तुभ	152	76
जीवितेश	220	219	तरवालिका	136	92	तुमुल	218	207
जुट	107	97	तरसा	227	2	तुम्बुड	11	52
जैमिनीय	113	6	तरिमन्	234	15	तुमयण	183	2
रु	18	27	तर्क	188	43	तुरीय	182	113
	193	33	तर्क(कै)र	173	49	तुर्य		
ज्येष्ठाश्रमिन्	113	3	तद्दे	145	34	तुला	19	28
ज्योतिर्मासिन्	88	29	तर्पण	148	55		188	43
ज्योत्स्ना	21	5	तर्पित	169	22	तुनरी	143	20
ज्वाला	12	57	तत्त्वजक	24	27	तुणी	70	95
मगिति	227	2	ताड	65	69	तुडि	163	33
हाडिति			ताडी	76	127		218	207
शक्षामरन्	13	63	ताण्डव	238	34	तुलिका	112	137
शहरी	233	10	ताण्डिक	120	42	तुल्यीकाम्	228	10
टङ्क	191	18	तापि(वि)न्	5	14	तुल्यन्य	65	70
	237	33	तामिस्र	39	2	तुल्यश		
टीका	232	7	ताम्रकणी	15	5	तुपित	169	22
टण्डुक	63	57	ताम्राक्ष	87	20	तजन (2)	82	161

जलशूक	45	38	दिप्ती
जलहस्तिन्	42	20	हुडुम
जलका	43	22	होम्ब
जाङ्गल	102	63	होक्कन
जात	200	85	तटस्थ
जातीवस्य	111	132	तडाक
जातुष	162	20	तण्डक
जात्य	212	162	तत्कालधी
जानुलम्बिन्	178	83	तत्त्व
जालकार	86	13	तन्तु
जालिक	86	13	तन्तुनाग
	191	18	तन्तुवाय
जाहङ्क	86	13	
जिधांसु	124	11	तन्त्रक
जितकाशिन्	138	112	तन्त्रवाय
जिताहव			
जिन	5	15	तन्त्र
जिष्णु	122	2	तन्त्रा
जीव	120	42	तप
जीवक			तपस्या
जीवतोका	94	16	तमा
जीवसु			तमाल
जीवनीय	40	5	तरक्ष
जीवन्ती (3)	68	82	तरल
जीवा	135	86	तरलित
	140	121	तरालिका
जीवितेश	220	219	तरसा
जुट	107	97	तरिमन्
जैमिनीय	113	6	तर्क
ज्ञ	18	27	तर्क(क)क
	193	33	तर्क
ज्येष्ठाभिमन्	113	3	तर्पण
ज्योतिर्मालिन्	88	29	तर्पित
ज्योत्स्ना	21	5	तलजक
ज्याला	12	57	ताड
झणिति	227	2	ताड
झटिति			ताड
झशामरुन्	13	63	ताण्डव
झररी	233	10	ताण्डिक
टङ्क	191	18	तावि(वि)न्
	237	33	तामिल
टीका	232	7	ताम्रकणी
डण्डुक	63	57	ताम्राक्ष

156	105	तार	155	96
38	5	तारापथ	15	2
161	20	तालपत्रा (2)	75	119
126	29	तिन्दुकी	232	8
124	10	तिमिलिल	42	20
43	28	तिराट	237	30
337	33	तिलोत्तमा	11	51
169	25	तीक्ष्ण	196	58
32	9		220	215
96	28	तीक्ष्णधी	171	38
43	21	तीर्थ	114	11
86	13	तीर्थहृन्	5	15
159	6	तुम्बार	129	46
109	112	तुम्ब	90	37
86	13	तुम्बिकेरी (2)	74	116
149	6	(2)	78	139
145	34	तुम्बिन्	9	41
37	37	तुम्बिम	101	61
214	16	तुम्बिल		
222	233	तन्तुम	142	17
118	35	तुन्दि	104	77
21	4	तुन्दिक	98	44
237	33	तुन्दिम		
84	1	तुन्दिम	101	61
172	46	तुन्दिम		
179	87	तुन	152	76
136	92	तुमल	218	207
227	2	तुम्बुक	11	52
234	15	तुम्बुण	183	2
188	43	तुम्बु	182	113
173	49	तुम्बु		
145	34	तुला	19	28
148	55		188	43
169	22	तुवरी	143	20
24	27	तुणी	70	95
65	69	तुलि	163	33
76	127		218	207
238	34	तुलिका	112	137
120	42	तुणीकाम्	228	10
5	14	तुणशय्य	65	70
39	2	तुणशय्य		
15	5	तुपित	169	22
87	20	तजन (2)	82	161

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
तेजनी	(2) 68	84	दर्शन	101	59	दुधमन्	99	49
तेजम्	125	20	ददुरोगिन्			दुष्पत्	76	129
तेन	228	3	दपे	34	22	दुष्पुत्		
तैल	149	50	दर्वि	38	9	दुःस्थ	173	49
तैलाया	88	28	दवाँ	207	134	दुषीका	102	67
तैलाया	88	27	दर्शक	123	6	दृष्टप्रसादा	156	102
तोक्क	192	23	दल	17	16	दृति	235	19
तोटक	237	30		218	207	देवखात	52	6
तोत्त	142	12	दवधु	188	43	देवगायन	11	52
त्याग	188	43	दशास्य	122	2	देविका	44	35
प्रयातनु	19	32	दशेन्धन	112	138	देशिक	191	18
प्रस्त	170	26	दाक्षायणी	9	37	देवपर	173	48
प्रापुष	162	29	दाक्षिण्य	166	5	दे[दे]शिक	125	17
त्रिकभेदिन्	120	50	दाडिम	238	42	दोष	221	227
त्रिकालविद्	5	15	दादिना	107	99	दोषज्ञ	193	33
त्रिष्टिप	3	6	दाधिक	147	45	दोषा	221	227
त्रिपुग	(2) 76	125	दान्ति	183	3	दौकूल	130	55
त्रिपुटी	73	108	दाय	126	29	दौर्भागिनेय	95	24
त्रिवर्ग	122	58	दायाद	95	27	दौर्गारिक	123	6
	125	20	दारक	95	27	दावापृथिव्यो		
	73	108		191	18	दावाभूमी	48	1
प्र्यक्षा	157	109	दारिका	95	28	दुः	230	21
त्वक्षीर	143	20	दालिम	64	65	दुम्न	206	129
त्वरक	233	13	दाक्षरधि	122	2	दुम्नद	3	8
त्तर	40	5	दासाई	16	22	दृग	51	19
दक	221	227	दामेरक	151	75	दृप्त	149	51
दल	120	42	दिगम्बर	120	50	दृणी	233	9
दक्षिणागम	166	5	दिग्दीर	156	105	दोण	86	14
दक्षिण्य	87	22	दिनमणि	19	32		87	22
दग्धकाक			दिव्यपृथिव्यो	48	1	श्रीपदी	122	2
दग्धकाक	151	74	दिवि	87	16	द्रा स्थित		
दग्धकाक	123	6	दिष्टि	105	81	द्रा स्थितदर्शक	123	6
दक्षिन्	128	38	दोषत्रय	88	23	द्रा स्थोपस्थित-		
दक्षि	52	7	दोषदग्धक	151	75	दर्शक		
दन्तक			दोषमिद्रा	62	52	द्वारका	49	2
दन्तकाड	(2) 56	21	दोषायुग्म	138	118	द्वारवणी		
दर	14	67	दुःगोहा	79	143	द्रिड	82	21
	215	185	दुःगोहा	43	25	द्रिडम	99	49
दरद	161	21	दुःगुह	63	57	द्रिष्टोदर	155	97
	233	9	दुःगुह			द्रिष्टील		
दरिद्र	170	26	दुःगुह	30	17	द्रिष्टय	141	9
दरि	215	185	दुःगुह	49	1	द्वे	35	25
दरि	31	1	दुःगुह	186	25	द्वे	125	11

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
द्रेष्य	182	113	नतोत्त	182	113	निचोल	64	61
द्वेगुणिक	141	5	ननुच	229	15	नितम्ब	207	134
द्वैध	125	19	नन्दक	76	128	निदाघ	192	28
द्वैपायन	118	36	नन्दन	96	28	निदान	206	129
घट	234	17	नन्दिकेश्वर	9	41	निबन्धन	32	7
घटुर	67	78	नन्दिन्	9	41	निभ	36	33
घन	149	58		233	11	निभृत	182	113
घनजय	122	2	नन्दीवर्त			नियम	120	49
घनाया	188	43	नन्द्यावर्त			नियमन	57	26
घनिन्	206	129	नन्द्यावर्त	50	10	नियाम	41	12
घन्निन्	19	28	नपुसक	97	39	नियुत	153	84
घर्ष			नपु	200	85	नियोग्य	123	4
घस्तुर	67	78	नराधिय	122	1	निरङ्कुश	168	15
धर्मपुत्र	122	2	नल	82	163	निरर्थक	182	113
धनौषिकरगिक	123	5	नक्षित			निगुंडा	65	69
धाटी	138	111	नस्वोत			निघन्ध	120	42
धातकी	232	7	नाग	37	4	निर्झरिणी	44	33
धानाचूर्ण	147	47		157	105	निर्धार्थ	168	13
धाम्यक	145	38	नादेशी	(3)	58	निर्धर्मोद	169	23
धामनिधि	19	32		(3)	65	निर्धनण	168	15
धामार्गव	(2) 69	89	नानाविध	180	94	निर्धाम	41	12
धारा	216	194	नान्दीपट्ट	43	27	निर्धोस	233	13
धामैपस्तन	145	36	नाभि	233	9	निर्धर्ष	168	13
धिपादप	131	64		235	20	निर्दृष्टि	37	39
धिष्ण्य	212	162	नायक	191	18	निर्व्यूढ	183	3
धूमकेतु	21	10	नाला	45	42	निर्वेशन	185	20
धूममहिषी			नालि	100	54	निर्वेद	188	43
धूमिका	17	19	नालीक	45	41	निर्व्वयनी	38	9
धूम	87	17	नाश	220	219	निवरा	118	35
धूमक	151	75	नाहल	161	21	निविष्ट		
धूमज्ज			नि श्रयस	24	26	निविरीष	175	66
धूमण	169	25	निकृत			निरुत	109	113
धौरण	131	59	निकृत			निवेशन	49	6
ध्यान	119	39	निकर्षण	51	19	निशा	146	41
ध्याम	209	145	निकपोपल	163	32	निशा	86	15
धुना	219	212	निकार	34	23	निशाटनी	88	27
ध्वज	187	101	निक्षेप	153	81	निशात	179	91
ध्वनित	16	9	निस्त्र	99	46	निशुम्भन	138	117
न धुइ	99	46		153	84	निषय	47	6
नमहु			निगदित	179	86	निषक	114	7
नमहु	165	12	निगाल	129	49	निखुट	54	13
नम्रा	120	50	निग्राह	188	39	निष्पाव	143	20
नह	237	33	निचिन	182	113	निधिष	220	219

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
धामर	101	58	विजय	23	21	पूतना	63	59
धार	238	35	विपासित	169	22	पूतनासङ्ग	10	44
धारत	156	99	विपालिका	232	8	पृथगाभता	118	38
धारद्य	155	98	विश्वल	56	20	पृथग्रूप	180	94
धारपत	86	15	विष्ट	156	104	पृथा	122	2
धाराननपदी	(2) 80	150	विहा	163	30	पृथ्वीका	(3) 76	125
धारशय	118	36	पातदार	(3) 63	54	प्रदिन	} 20	34
धारिपान्थिक	162	25	पातपादा	88	26	शृष्णि		
धारिमद्र	(3) 57	26	पुद्गल	234	17	पृथक्	135	87
	(3) 63	54	पुनकिनी	45	39	पेग	191	18
धारिमय	76	126	पुग	239	42	पेग	} 163	30
धारिपान	233	11	पुग	110	123	पेगारिका		
धारिपानि(स)क	119	42	पुथ	120	45	पेनी	239	42
धर्ष	} 115	16	पुना	95	28	पल	104	76
धारिपय			पुद्गल	235	20	पेनी	} 90	38
धारी	144	32	पुननेव	105	83	पेनाकोरा		
	233	10	पुन्धज	86	12	पेटगल	(2) 82	163
धार्थ	122	2	पुण्डुस	102	65	पोटा	194	40
धर्ला	157	108	पुनरतात्	230	23	पोत	41	14
धावकि	8	33	पुनगपुरुष	6	22	पेगद्वय	76	128
धावन	120	45	पुह	} 175	63	पोण्डू	83	164
धाध	220	219	पुह			पेतव	153	85
धधुपत	120	50	पुरोडाश	235	21	पोतिक	157	107
पिङ्गला	15	5	पुलक	36	35	पेग	105	87
पिङ्गा	155	97		86	14	पोल्ल	122	2
पिचक	104	77	पुनोमजिन्	10	44	पोलामी	10	45
	234	18	पुनरावर्तक	233	11	प्रकट	182	113
पिचडिल	98	44	पुण्ड	161	20	प्रकम्पन	13	63
पिबु	157	106	पुण्डेतु	7	26	प्रकाश	182	113
पिबुमन्द	} 64	63	पुणफल	(2) 36	21	प्रकुश	105	85
पिबुमर्द			पुणरस	157	107	प्रकुञ्जक	154	88
पिबुल	157	106	पुथिना	94	21	प्रहम	171	35
पिच्छा	232	9	पुथरम	130	52	प्रगमता	188	43
पिच्छिला	(3) 64	63	पुजित	181	102	मगे	20	3
पिजर	27	15	पुतिखदेर	62	50	मरीच	50	9
पिडक	144	26	पु	238	35		238	35
पिटी	144	31	पु	235	20	मचण्ड	233	11
पिड	97	39	पुति	182	113	प्रवर्धित	182	113
	234	18	पुर्	175	66	प्रचलक	89	32
पिण्डी	195	44	पुर्	182	118	प्रचोदनी	(2) 70	94
पिण्डीमू	182	111	पुर्	175	66	प्रजदिन्	129	46
पिष्ठाक	237	32	पुर्वरह	37	39	प्रजा	96	28
पितक	155	97	पुर्वानादिन्	120	42	प्रह	113	5

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
प्रणय	188	43	प्रवर्णा	109	112	फग	38	9
प्रणाय्य	182	111	प्रवाल	55	14	फरक	133	72
प्रणिधान	25	2	प्रविष्ट	182	113	फल	136	91
प्रणिपात	188	43	प्रशस्त	24	26		142	13
प्रतति	54	9	प्रष्टवाह	150	63	फल्गु	23	18
प्रतारण	162	25	प्रष्टोही	151	70	फाल्गुन	122	2
प्रतिकार्य	164	36	प्रमभ	138	110	फेन	235	19
प्रति-छन्द			प्रसाधन	107	99	फेरण्ड	85	5
प्रतिपत्ति	188	43	प्रसार	137	97	वरु	68	82
प्रतिरूप	164	36	प्रसूतिज	39	3	वरुवैरिन्	122	2
प्रतिश्रय	50	8	प्रसृत	105	80	वदरा	(3) 80	151
प्रतिश्रित	182	113	प्रस्तावना	37	39	वद्ध	179	86
प्रतिसर	108	108	महत	182	111	वद्धपुट	32	9
प्रतिसूर्य	86	13	प्राग्ज्योतिष	49	2	व दा	140	120
मतष्ट	182	113	प्राधुनक	118	34	वन्धनीया	151	69
प्रनेली	51	16	प्राधुनिक			वन्ध्या		
प्रत्यक्षप्रेणी	(2) 79	145	प्राधुनिक			वन्धुर		
प्रत्नीक	124	11	प्राधुनिक			वन्धु	216	194
प्रत्नीकविन्			प्राधुनिक	232	8	वन्धु	6	2
प्रत्यवसान	149	56	प्राचीर	10	44	वह	77	133
प्रत्यवस्थातृ	124	11	प्राचेतस	49	3	वर्हि शुभान्	12	54
प्र युक्तम	186	26	प्राचेतस	118	36	वर्हिरथ		
प्रत्युत्क्रान्ति			प्रातर	20	3	वर्हिसु		
प्रत्युत्पन्नमति	169	25	प्राध्व	219	215	बलि	122	2
प्रत्युपप्			प्राप्त	179	87		126	28
प्रदिशु	20	2		181	105	वक्ष्यणी	151	71
प्रद्योतन	15	6	प्राबन्धिक	131	59	बहल	170	61
प्रपात	19	32	प्रशक	165	45		217	200
प्रफुल्ल	200	85	प्रास्थिक	141	10	बहुकरी	51	18
प्रफुल्ल	54	7	प्र हरिक	131	62		168	17
प्रभावशक्ति			प्रियक	(3) 63	56	बहुरूप	180	94
प्रभुशक्ति	125	19	प्रियदर्शन	87	22	बहुला	51	18
प्रमय				182	111	धाढ	229	13
प्रमण	138	118	प्रेङ्खोलित	179	87	धाधना	206	129
प्रमातामह	153	85	प्रेतवन	138	120	धाधा	203	104
प्रमीलन	96	33	प्रेषण	142	12	वालपत्र	(2) 62	50
प्रमृत	138	118	प्रेष्य	160	17	बात्रवायज	155	93
प्रमेह	140	2	प्रोत	109	115	वाह्व	237	32
प्रमुत	100	56	प्रोष	103	75	सिम्ब	207	134
प्रमोह	153	84	प्राह			बिल	52	6
प्रयुत	53	4	प्रवन	188	43	बिलाल	85	6
प्रराह	114	10	प्रवृत्त	102	65	विसकलिका	88	26
प्रवचन	142	12	प्रवृत्त	40	38	बीजक	61	44
प्रवयण	171	35	प्रवृत्त	230	20	बीभासु	122	2

PAGE STANZA

PAGE STANZA

PAGE STANZA

उदुद	235	19	मानुफला	74	113	मकर	19	28
उध	203	104	भा(म)रुक्	147	45	मकुट	107	102
उत्त	237	34	भात	106	92	मकुर	112	140
उस्ति	147	47	भालूक	63	57	ममति	144	29
ब्रह्म	182	111	भवना	25	2	मपवन्	9	41
ब्रह्मरीति	155	97	मण्य	237	31	महूत	137	98
ब्रह्मदिम्	113	6	मिथु	120	42	मङ्गल्य	56	21
ब्रह्मणी	8	30	मण्डिपाठ	136	92	मछ	42	17
ब्रह्मणुव	113	97	मिल	161	21	मज्जन	110	121
ब्रह्मणहित	182	111	मिस्मा	147	48	मञ्जरी	143	21
ब्राह्मी	8	35	मान	170	26	मञ्जीर	151	74
(2)	60	90	मभ	209	145	मञ्जुपोषा	11	51
	155	97	ममयन	122	2	मन्त्रिकार	159	8
भक्तकार	144	28	मुजग	169	24	मणित	30	21
भक्ति	200	80	मुनगमुज	38	8	मणिबध	104	81
भग	19	32	मुना	104	80	मयिमन्त्र(न्य)	146	42
भगवत	120	45	मुदभेद	161	21	मण्डक	66	72
भङ्गुर	176	72	भुधुर	71	99		147	48
भङ्गि	232	8	भूतधानी	46	3	मङ्गुल	32	8
भङ्ग्य	141	7	भूतनाशन	146	40	मङ्गल	134	80
भट्टिन	147	45	भूमिच्छय	37	3		135	86
भण्डर	} 64	64	भूमिपिपाच	84	169	मङ्गलिन्	161	22
भण्नी			भूमिषू	43	21	मत्यक	} 50	9
भदन्त	120	42	भूर	46	2	मत्तवारण		
भद्रपदा	18	23	भूरि	} 155	95	मत्ताग्न्य	} 42	16
भद्रा	74	117	भूरिचन्द्र			मत्स्यकृषिका		
भद्राक्षर	120	50	भूषित	182	113	मत्स्यधनी	} 146	43
भग्ना	32	6	भूषि	147	47	मत्स्यगर्भा		
भरिमन्	231	2	भूषण	80	152	मत्स्याग्रा	(3)	56
भङ्ग	235	21	भूषणजसू	80	152	मदन	161	40
भङ्गक	85	4	भूषणरिष्ट	9	41	मदिश	75	125
भङ्गक	} 85	4	भूषणीन्	9	41	मददावनी	31	2
भङ्गक				233	11	मद	55	17
भदनुनाम	229	14	भूत	182	113	मधु	70	95
भविष्यन्ता	} 24	28	भूग	147	45	मधुनी (3)	153	84
भविष्यत्			भूत	8	34	मण्य	57	28
भव्य	212	162	भूषणी	9	37	मण्डक	152	2
भगल(न)	89	30	भूषिन्	120	42	मनोगवी	35	27
भस्मन्	} 12	56	भूषण	134	80	मनेहारिन्	30	21
भस्मन्			भूषण	209	145		173	52
भस्मन्	17	16	भूषण	124	11		125	19
भग	108	111	भूषण	157	107	भूषण	18	27
भग	141	7	भूषण	14	71	भूषण		

PAGE STANZA

PAGE STANZA

PAGE STANZA

आदि	108	105	रस	156	104	रोदरी	48	1
आक्षेपी	122	2	रसगन्ध	156	102	रोदरी	44	30
आदम्पति	13	61	रसजात	(3)	68	रोधोवका	58	33
आन	125	19	रसाध्य	16	85	रोम	235	19
आनपात्र	41	14	रसा	122	9	रोमन्ध	36	35
आमल	120	42	रसित	122	57	रोमविक्रिया	89	30
आव्य	174	54	रश्मि	122	2	रोमहृषण	170	32
आग	130	54	रापत्र	49	1	रोलम्ब	17	15
आर्धर	238	35	राजधानी	99	51	रोषण	16	11
आगत्य	23	22	राजधमन्	128	37	रोहिणीरा	221	227
आगुग	131	58	राजवाद्य	143	24	रोहिणीवत्	88	23
आर्धर	122	2	राजगालि	233	9	रोहित	122	2
आर	235	19	राजममा	38	8	रुध	88	26
आर	238	35	गजसर्प	237	31	रुधमन	235	18
आन	228	3	राजमूष	(2)	59	रुधका	232	7
आग	119	39	राजादन	122	2	रुधकापति	126	29
आग	212	162	राधेय	122	2	रुध	233	10
आजन	237	30	राम	122	2	रुध	(3)	80 . 150
रक्षपात्र	155	97	रामा	111	127	रुध	54	9
रक्षमान	61	48	रावण	122	2	रुध	54	11
रक्षम्बर	120	42	रावणहस्त	31	4	रुध	108	105
रक्षिका	71	98	गवणारि	122	2	रुध	169	22
रचना	188	43	रिहृषण	37	36	रुध	48	1
रक्ष	159	10	रिह	143	23	रुध	81	155
रक्षनी	146	41	रिहताति	166	2	रुध	80	148
रक्षनी	72	102	रिहृषण	161	21	रुध	40	6
रक्षवत्	85	4	रिहृषण	50	10	रुध	1 0	42
रक्षोदारणी	51	18	रिहृषण	(4)	67	रुध	233	10
रक्ष	86	15	रिहृषण	148	54	रुध	206	129
रति	122	57	रिहृषण	138	119	रुध	141	5
रत्नगर्भा	46	3	रिहृषण	118	35	रुध	169	22
रत्नवती	88	23	रिहृषण	48	1	रुध	233	10
रथाङ्गाद्य	133	77	रिहृषण	30	18	रुध	124	15
रथाङ्गनोमन्	161	22	रिहृषण	73	109	रुध	191	18
रथिर	235	21	रिहृषण	79	147	रुध	85	4
रथ	7	27	रिहृषण	228	7	रुध		
रथ	11	51	रिहृषण	160	16	रुध		
रथ	234	17	रिहृषण	207	132	रुध		
रथ	151	75	रिहृषण	8	35	रुध		

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
लालत	179	87	वयस्या	63	59	वा	49	3
लेखन	38	8	वरण	197	57	वागी	239	42
लोचन	19	32	वरण्ड	235	18	वागी	149	60
लोचनध्व	237	32	वर	97	30	वाढवेय	42	18
लोकायन	73	112	वरदितु	88	26	वाढाल	80	4
लोचनक	78	33	वरला	158	111	वाढणस	85	8
रुद्र	106	91	वर	36	33	वानायुज	129	46
लोला	136	95	वरक	69	90	वान्त	100	57
लाहाभिहार	27	17	वर्णपरिस्त्रोम	128	43	वाप	141	10
लाहिता नी	113	6	वर्णपुष्प	66	74	वापदण्ड	167	28
लौक्यायनिक	88	23	वर्ण्य	110	124	वायदण्ड	120	42
वक	18	26	वर्तक	90	36	व मख तसिक	73	114
वको	40	7	वर्तिक	100	97	वारणयुषा	131	64
वक	104	77	वर्तक	140	1	वारवाण	49	2
वधे रुह	188	43	वतलोह	109	114	व त	100	57
वचनीयत्व	155	93	वतन	51	18	वाताक	74	114
वज्र	16	10	वर्ति	144	31	व दैल	16	12
वज्रजाला	(3) 57	27	वर्धनी	0	10	वाढक	97	40
वज्रजुल	(3) 64	65	वर्धमान	163	31	वर्द्धे	191	18
वक्र	234	17	वर्ध	160	16	वाढेपिन्	141	1
वक्र	162	27	वर्ध	182	113	वामण	188	43
वक्रगुण	140	2	वर्ध	51	16	वात्मक	118	36
वक्रिगव	99	49	वर्ध	143	21	वासतयी	21	4
वक्रिया	228	10	वर्ध	0	10	वासना	49	6
वक्र	222	228	वर्ध	179	88	वासना	20	2
वक्र	221	227	वर्ध	173	100	वासना	199	75
वक्र	30	17	वर्ध	88	27	वास्तु	233	13
वक्र	166	6	वर्ध	140	20	व ह द्विपत्	80	4
वक्र	92	9	वर्ध	110	126	वाढक	129	46
वक्र	147	49	वर्ध	49	6	वाढीक	110	124
वक्र	3	2	वर्ध	71	98	वाढीक	170	61
वक्र	71	99	वर्ध	146	41	विक्र	99	47
वक्र	100	42	वर्ध	100	90	विक्रपेण	30	17
वक्र	10	16	वर्ध	211	160	विक्रपन	20	2
वक्र	60	56	वर्ध	100	63	विक्रपन	188	40
वक्र	140	120	वर्ध	100	16	विक्रिदा	71	100
वक्र	120	10	वर्ध	237	31	विक्रिदा	122	2
वक्र	96	28	वर्ध			विक्रिदा	30	19
						विक्रिदा	188	13

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
विप्रद	125	19	विशाला	81	157	वेणी	44	35
विचार	25	2	विशिखा	49	3		197	57
विच्छन्दक	50	11	विशेषदृष्ट	120	42	वेतन	140	1
विच्छर्दक			विश्व	145	38	वेताल	235	21
विजय	122	2	विश्वा	118	36	वेदिन्	123	6
	233	11	विश्वामित्र	22	14	वेदना	206	129
विजल	147	46	विपुल	51	17	वेदान्तिन्	113	6
वित	169	24	विष्कम्भ			वेष	222	229
	234	17	विष्कम्भो	80	151	वेष	49	2
वितण्डा	232	9	विष्णुवधमा	186	28	वेदशापति	107	99
विनकं	188	43	विस्वद	188	43	वेदशिक	169	24
विधुर	13	60	विस्तूरित	30	21	वेदक	159	8
विदग्ध	169	24	विस्तृष्ट	163	37	वेदानक	155	98
विदल	237	32	विहंगमा			वेदानस	113	3
विदिशा	49	2	विहंगिका	40	5	वेदार्थ	155	93
विदहा	49	2	वाचि			वेदार्थ		
विनीत	129	45	वाचो	40	2	वेदार्थ	212	162
विनीय	190	14	वाचिमालिन्	112	138	वेदनस्य	39	3
विनोद	188	43	वाचि	182	111	वेदागिक	182	111
विषय	48	16	वाचि	5	15	वेदान्न	122	2
विपरीत	178	81	वाचि	50	13	वेदास	135	86
विपर्यय	118	37	वाचि			वेदोपिक	113	6
विपला	46	3	वाचि	94	16	वेपथु	120	42
विप्रतिहार	35	25	वाचि	68	82		135	86
विभक्त	20	3	वाचि	102	64	वोट	94	16
विमर्श	25	2	वाचि			व्यञ्जन	147	44
विमान	130	53	वाचि	84	1		162	25
विमह	186	28	वाचि	68	85	व्यङ्ग्यक	62	52
विमगाह	182	111	वाचि			व्यङ्ग्यन		
विमिथि	5	17	वाचि	122	2	व्यङ्ग्यर	162	25
विस्म	77	136	वाचि	102	64	व्यङ्ग्यक	212	162
विस्मृक			वाचि			व्यङ्ग्यन	169	24
विलस	104	79	वाचि	78	137	व्यङ्ग्यनिन्	205	120
विलास	85	6	वाचि	68	82	व्यङ्ग्य	11	47
विलीनाङ्ग	88	23	वाचि	182	113	व्यङ्ग्यपादन	138	117
विलोचन	106	93	वाचि	87	22	व्यङ्ग्य	76	126
विलोम	178	84	वाचि	141	5	व्यङ्ग्यली	216	197
विवध	160	15	वाचि	163	33	व्यङ्ग्य	118	36
विवेक	118	38	वाचि	19	28	व्यङ्ग्यन	182	111
विशमन	138	117	वाचि	20	34	व्यङ्ग्य	20	3
विशत्या (3)	68	83	वाचि	13	64	व्यङ्ग्य	35	23
विशास	80	149	वाचि			व्यङ्ग्य	182	111
विशासिका	118	35	वाचि					

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
शकान्तक	122 2	शसन	116 26	शिफा	207 132
शकार	160 16	शाक	77 136	शिम्वि	143 23
शकुल	42 17	शक्शकट	} 141 8	शिरसिज	106 95
शकर	149 60	शाकशाकिन		शरोपह	50 8
शक	171 36	शाकर	} 149 60	शिल	143 21
शकित	125 19	शाङ्कर		शिला	157 108
शकनन्दन	122 2	शाकत	120 42	शिवकर	} 166 2
शक्क	171 36	शाक्य	5 15	शिवताति	
शङ्कु	153 84		120 50	शिव	85 5
शङ्कुर्ण	152 77	शाटक	237 33	शिबी	9 37
शङ्ख	14 71	शागी	120 50	शीतलवातक	80 149
शटी	77 135	शाण	} 233 9	शातशिव (2)	75 123
	81 154	शाणा			237 34
शण्ड	} 97 36	शातकुम्भ	155 94	शीधु	182 113
शण्ड		शाद्वल	47 10	शुक	} 77 133
शण	143 20	शान्त	33 17	शुकवई	
	142 15	शान्ति	183 3	शुकमालक	64 63
शतश्रुति	5 17	शाप	29 9	शुक्त	146 39
शतश्रुतिका (3)	72 103		30 17	शुक्लापाङ्ग	89 31
शतमान	238 34	शारिका	88 26	शुचि	33 17
शतानन्द	5 17		232 8		120 45
शनि	18 27	शार्ङ्गक	204 106	शुद्धमार्गिक	120 50
शफ	207 132	शार्वर	215 189	शुद्धान्त	50 12
शम	104 81	शालाजिर	144 32	शून्य	174 56
शमि	143 23	शालि	142 15	शुभ्रद ती	15 5
शम्बल	125 17	शालिवाहन	122 2	शुभ्र	162 27
	238 34	शालीन	72 105	शुलक	191 18
शम्बा	16 9	शालीवर	174 58	शुल्व	155 97
शम्या	31 4	शान्धतिक	176 73		162 27
शयनक	130 54	शाश्वल	168 19	शुपेर	31 4
शयानक	86 13	शासन	206 129	शुष्मन्	12 54
शर	149 51	शिवियत	} 179 90		137 103
शरचन्द्रिका	45 43	शिक्षित		शुद्ध	122 2
शरध्वज	40 2	शिखण्ड	195 44	शून्यवादिन्	113 6
शलक	} 85 7	शिखारिन्	90 36	शूर	19 32
शलल		शिखा	54 11	शरण	81 157
शल्यक	} 42 17	शिखिन्	19 27	शर	154 88
शल्लिन्			87 18	शरपा	45 38
शल्यारि	122 2	शिङ्घाण	155 98	शृगालिका	73 110
शवर	161 21	शिञ्जा	30 24	शृङ्खल	128 42
शरोष्णी	157 107	शित	179 91	शृङ्गारयोनि	7 26
शङ्खली	147 47	शितदु	44 33	शृङ्गीवत्	47 6
	218 207	शितिल	175 66		

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
गङ्गा	155	96	पटी	(2) 81	154	संतति	} 96	28
शेषम्	104	76		77	135	सवान		
शेफालिका	232	7		81	155	सदर्भ	188	43
शेखर	59	35	पद्यार्थक	120	42	सदानित	179	86
शेखर	45	38	पद्मव	152	77	सधि	125	19
शेख	212	162	पण	} 97	39	संनिभो	151	69
शेख	120	50	पण्ड			संन्यास	128	37
शेखल	} 45	38	पण्डक	141	7	सनिश	51	19
शेखल				143	24	सग शूर	115	16
शेखक	} 63	58	पिङ्ग	169	24	सम	} 55	17
शेखक			पोडत्	149	61	मुन		
श्वान	182	113	संसक्त	14	66	समङ्गा	78	142
श्वामक	} 143	20	सस्कार	25	2	समपाद	135	86
श्वामक			सस्त्रुत	182	111	समर्थक	} 166	7
श्वेता	} 27	17	सस्याय	49	6	समर्थक		
श्वेता			संस्था	138	118	समाङ्गा	78	142
श्रम्यन	188	43		201	88	समाङ्गा	29	11
श्रमण	120	50	संस्थान	} 48	17	सम धा	25	2
श्रम्य	30	21	संस्थानक			समाहित	} 500	85
श्रवक	120	50	सस्पेट	138	100	समन्		
	137	98	संज्ञक	105	85	समाचीन	30	21
श्रवण	111	131	संज्ञक	23	22	समुद्रक	234	17
श्री	14	69	संज्ञक	39	2	समुद्र	153	84
श्रीविष्ट	} 111	129	संज्ञक	147	47	समुद्रनवनीत	11	48
श्रीविष्ट			संज्ञक	30	16		17	15
श्रीविष्ट	125	18	संज्ञक	48	14	समुद्रान्ता	(3) 74	116
श्रीविष्ट	(3) 64	60	संज्ञक	186	25		(3) 77	134
श्रीविष्ट	106	94	संज्ञक	186	25	समुद्रिनी	} 41	14
श्रीविष्ट	175	66	संज्ञक	} 25	2	समुद्रिनी		
श्रीविष्ट	30	17	संज्ञक			समुद्रिनी	51	18
श्रीविष्ट	182	113	संज्ञक	237	34	संज्ञक	138	105
श्रीविष्ट	168	14	संज्ञक	39	2	संज्ञक	126	26
श्रीविष्ट	100	56	संज्ञक	101	58	संज्ञक	122	57
श्रीविष्ट	161	20	संज्ञक	228	4	संज्ञक	138	106
श्रीविष्ट	37	2	संज्ञक	49	9	संज्ञक	203	104
श्रीविष्ट	86	11	संज्ञक	9	37	संज्ञक	171	33
श्रीविष्ट	47	6	संज्ञक	50	8	संज्ञक	122	57
श्रीविष्ट	} 120	50	संज्ञक	118	36	संज्ञक	179	86
श्रीविष्ट			संज्ञक	177	78	संज्ञक	159	10
श्रीविष्ट	154	88	संज्ञक	93	12	संज्ञक	187	30
श्रीविष्ट	122	2	संज्ञक	} 230	18	संज्ञक	122	57
श्रीविष्ट	24	25	संज्ञक		51	संज्ञक	} 108	105
श्रीविष्ट			संज्ञक	11		संज्ञक		

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
सरक	165	43	सारणी	44	34	सुराजीविन्	159	10
सरदा	73	108		81	135	सुवहा (3)	66	71
सरणी	81	153	सारसन	110	120	(3)	78	140
सरले	105	86	सारिष्क	147	45	सुशकरी	151	70
सर्धज	40	2	सालभजिका	162	29	सुखवा	75	124
सरयू	44	35	सालूर	43	24	सुन्दर्य	166	3
सरस्वती	44	30	साइस	125	21	सूचि	232	8
सर्वेश	5	15	साइसाइक	122	2	सूत्रत	24	26
सवेला	136	94	सिद्ध	19	78	सूर्यकान्त	155	93
	198	66	सिद्धतल	105	85	सूर्यमण्डल	19	33
सविमा	231	2	सिद्धद्वार	51	16	सूक्तिन्	} 106	91
सव्य	178	84	सिद्धान	} 155	98	सूक्तन्		
सव्यसाचिन्	122	2	सिद्धान			सुगाली	73	110
सहचरी	92	6	सिद्धानी	} 105	89	सकृ	91	35
सहन	35	24	सिद्धानी			सव्य (2)	83	165
सहसदोस्	122	2	सिद्धानी	109	115	सेती	44	33
सहस्रवेधिन् (3)	78	141	सिद्धानी	108	108	सेरन्ग्री	31	4
सहा (3)	66	74	सित	155	96	सेरकण्ड	167	8
(3)	74	114	सितद	44	33	सेरवास	30	21
सहृदय	166	3	सिद्धसिद्ध	11	49	सेमपातिन्	114	9
साकेत	49	2	सिद्धन्तिन्	120	50	सेमवत्	114	8
सागरमल	157	105	सिद्धार्थ	5	15	सेमवल्क (3)	62	51
सागराम्बरा	46	3	सिद्धमला	233	10	सेमवल्की (3)	78	138
साहय	113	6	सिद्धमला	232	8	सेमसस्या	114	8
सातवाहन	122	2	सिद्धमला	237	31	सेमसिद्धान्तिन्	120	42
साति	232	9	सिद्धमला	127	36	सेरुग्न	30	21
सातीनद	142	16	सिद्धमला	235	18	सेरुशाथिक	137	98
सात्वन	6	24	सीमन्त	156	99	सेरुग्न	113	6
	120	50	सीमन्त	157	105	सेरुग्निक (3)	83	167
सारिवक	119	44	सीमन्त	11	51	सेरुग्निक	160	14
सान्तापन	121	52	सीमन्त	} 31	25	सेरुग्निक	138	111
सान्त्वना	188	43	सीमन्त			सेरुग्निक	121	51
सान्त्वना	119	42	सीमन्त	122	2	सेरुग्निक	18	27
सात्तपदीन	124	12	सीमन्त	72	106	सेरुग्निक	155	97
सामज	127	36	सीमन्त	} 17	15	सेरुग्निक	123	5
सामवायिक	123	4	सीमन्त			सेरुग्निक	} 124	12
सामि	17	16	सीमन्त	182	111	सेरुग्निक		
सामुद्रिक	14	14	सीमन्त	171	35	सेरुग्निक	} 127	34
सागरायिक	130	52	सीमन्त	162	27	सेरुग्निक		
साग्रन	126	26	सीमन्त	10	46	सेरुग्निक	149	61
सामातुर	59	25	सीमन्त	232	8	सेरुग्निक	} 98	41
सायम्	20	3	सीमन्त	122	57	सेरुग्निक		
सारप	157	107	सीमन्त	(3) 75	121	सेरुग्निक	143	21

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
स्वा	235 19	स्वासायिनी	94 9	हालाहल	86 13
स्वेन	162 25	स्वादुरसा (3)	79 144	हिवा	138 118
स्त्रीचिह्न	104 76		164 40	हिजा	232 8
स्वगिहल	115 18	स्वामीन्	9 40	हिगुल	} 235 20
स्वगति	156 9	इसपदी	75 119	हिगुल	
स्वगुट	182 113	इसपाद	157 105	हिगुलक	157 105
स्वला	46 5	इंशे	228 7	हिगुलजिह	124 2
स्वविर	5 17	ह	234 18	हिन्दोला	130 54
स्व नरु	135 86	इष्टवर्तनी	49 2	हिन्दोर	156 105
स्थाल	144 31	इनुमन्	} 122 2	हिमवत्	47 6
	237 32	इनुमत्		हिमाचल	52 3
स्थिति	200 85	इम्भा(म्बा)राव	151 73	हु	230 20
स्थूल	110 120	हरित्	235 19	हुड	152 76
स्नसा	102 66	हरिताल	237 32	हुडका	32 8
स्नतक	114 10	हरिद्राग	182 111	हु	230 20
सुद्ध	72 106	हरितकी	55 18	इच्छन	7 26
सुद्धाय	112 138	हयक्ष	14 69		212 162
सुलिङ्ग	} 12 57	हविष्य	149 52	हय	30 21
सुलिङ्गा		हस्नधारण	} 183 5	हयगन्वा	146 42
स्नरण्ड	104 76	हस्नवारण		हेमकूट	47 6
स्यात्	230 19	हस्तचून	108 107	हेमपुष्पिका (3)	66 72
स्यद्धादिक	113 6	हस्तलोह	131 61	हेममुष्टिक	159 8
स्याल	96 32	दान	188 43	हेन	} 218 207
धुव्	116 24	दारहूर	164 40	हेलि	
धुवा	68 84	दारहूरा	73 108	हेमवती (3)	78 138
स्वज	7 26	हारिन्	173 52	हेयगर्विन	149 52
स्वपिति	132 71	हाल	124 2	होरा	233 10
स्वप्	10 47		218 207	होदिना	44 30
	213 169	हल्लहल	} 38 10	हाद	43 25
स्वाज्जकाक्षर	157 109	हालाहल			

I

Index of additional words given by Kshirasvāmin, as well as those of Amarasimha which are specially remarked upon in the Commentary.

	PAGE	STANEA		PAGE	STANEA		PAGE	STANEA
अच्युताग्रजः	6	23	अभिमान्	9	36	अतिसारादिन्	101	५९
अच्छ	42	14	अपीयस्	175	62	अतिसौख्यम्	59	33
अच्छमन्त्र	85	4	अपु	143	20	अनीक्षण	202	94
अज	152	76		175	62	अनीत	230	18
	193	30	अण्ड	90	38	अनीतनौक	42	14
अजगन्धिका	78	140	अण्डनोरा	104	76	अनीन्द्रिय	177	79
अजगर	38	5	अण्डज	42	17	अनीय	227	2
अजगद	8	35		89	34	अतिका	33	15
अजग्न	138	110		173	51	अलक्ष्य	177	79
अजमेदा	79	145	अत	52	4	अलन्तकोपन	170	32
अजगुडगी	75	120	अतर्हित	228	8	अलन्ती	133	57
अजस्र	14	66	अतस्त्वरी	43	15	अन्य	139	117
अजहा	69	87	अनसा	143	20		210	150
अजा	152	76	अनि	228	5	अल्यर्थ	14	66
अजाज्जा	145	36		224	242	अत्यन्त	170	62
अजाज्ज व	159	11	अतिशय	187	33	अत्यादिन	199	77
अजित	197	62		210	150	आन	19	28
अजिन	120	40	अतिवरा	79	146	अय	} 225	248
अजिनपत्रा	88	27	अतिशुद्ध	83	167	अयो		
अजिनयोनि	85	8	अतिशुद्ध	80	152	अदम्य	175	63
अजिर	50	13	अतिशुद्ध	133	74	अदम्य	186	22
	214	182	अतिशुद्ध	118	34	अदितिवन्दन	3	8
अभिध	176	72	अतिशुद्ध	26	10	अदृष्ट	101	61
अभिधाय	135	87	अतिशुद्ध	42	14	अदृष्ट	127	31
अजुता	33	11	अतिशुद्ध	48	16	अदृष्ट	37	38
अजुता	76	127	अतिशुद्ध	118	37	अदृष्ट	229	13
अजुता	171	38	अतिशुद्ध	187	33	अदृष्ट	33	17
	173	48	अतिशुद्ध	220	219	अदृष्ट	31	19
अजान	26	7	अतिशुद्ध	14	66	अदृष्ट	169	20
अजित	180	98	अतिशुद्ध	66	72	अदृष्ट	230	21
अज्जन	15	5	अतिशुद्ध	57	26	अदृष्ट	51	1
अज्जनकेरी	76	130	अतिशुद्ध	177	76	अदृष्ट	212	164
अजलि	105	83	अतिशुद्ध	171	35	अदृष्ट	5	14
अजसा	227	2	अतिशुद्ध	29	14	अदृष्ट	174	54
	229	13	अतिशुद्ध	71	100	अदृष्ट	209	164
अजनी	135	85	अतिशुद्ध	14	66	अदृष्ट	111	5
अदृष्ट	72	104	अतिशुद्ध	137	104	अदृष्ट	106	90
अदृष्ट	53	1	अतिशुद्ध	14	66	अदृष्ट	216	190
अदृष्ट	118	35	अतिशुद्ध	184	11	अदृष्ट	167	11
अदृष्ट	50	12	अतिशुद्ध	194	41	अदृष्ट	111	61
	207	131	अतिशुद्ध	174	58	अदृष्ट	127	32
अणक	174	54	अतिशुद्ध	200	81	अदृष्ट	113	6
अणि	130	57	अतिशुद्ध	187	28	अदृष्ट	172	42

अभिषेका	52	7	अनन्यश्रुति	178	80	अनुताप	35	25
शशिप	167	11	अनय	209	149	अनुत्तम	174	57
शशिभू			अनर्थक	30	20	अनुत्तर	216	191
अभिरोहणी	51	18	अनल	12	54	अनुनय	230	18
अधिवासन	112	134	अनवधानता	35	30	अनुपद	177	79
अधिविप्रा	92	7	अनवरत	14	66	अनुपदीना	163	31
अधिप्रयणी	144	29	अनवस्वर	174	56	अनुग्रह	133	72
अधिष्ठान	206	126	अनवरार्थ	174	57	अनुग्रह	202	98
अधीन	168	16	अनस्	130	53	अनुबोध	110	122
अधीर	170	26	अनागतार्थ	92	8	अनुभव	186	7
अधीश्वर	122	2	अन तप	211	158	अनुभाव	34	21
अधुना	230	24	अनादर	34	22		219	210
अष्ट	170	26	अनामय	99	50	अनुमति	21	8
अधोश्रुत	109	117	अनामिका	104	82	अनुयोग	29	10
अधोक्षज	6	21	अनायासकृत	180	95	अनुगोच	124	12
अधोमुख	37	1	अनारत	13	65	अनुलाप	30	16
अधोमुख	171	33	अनार्थक	79	113	अनुलेपन	235	53
अप्यक्ष	123	6	अनाहृत	109	112	अनुवर्तन	124	12
	221	226	अनिमित्त	220	219	अनुकार	234	17
अप्यक्षाय	35	29	अनेकद	7	27	अनुशय	209	148
अप्यक्ष	209	144	अनेक	4	10	अनुष्ण	161	19
अप्यक्ष	114	7		13	62	अनुहार	185	17
अप्यक्ष	25	3	अनिश	13	65	अनू	190	13
अप्यक्ष	92	7	अनीक	134	79	अनूचन	111	10
अप्यक्ष	117	32		138	106	अनूचक	175	66
अप्यक्ष	125	17	अनीकस्थ	123	6	अनू	47	10
अप्यक्ष			अनीकस्थ	134	79	अनू	19	32
अप्यक्ष	48	15		134	82	अनू	172	46
अप्यक्ष	125	17	अनु	225	249	अनू	30	21
अप्यक्ष	115	13	अनु	169	23		140	2
अप्यक्ष	115	17	अनु	34	18	अनेकप	127	35
अनक्षर	30	21	अनु	131	58	अनेकमूक	171	38
अनक्षर	7	25	अनु	119	40	अनेकप	20	1
अनक्षर	42	14	अनु	133	77	अनेकद	53	5
अनक्षर	119	60	अनु	185	17	अन्त	139	118
अनक्षर	15	1	अनु	118	36		178	81
	38	4	अनु	34	18	अन्त पुर	50	11
	200	81	अनु	177	79	अन्तक	13	59
अनक्षर	46	2	अनु	185	13	अन्तर	215	168
	70	92	अनु	133	72	अन्तरा	229	11
	78	137	अनु	98	43	अन्तरात्मिका	207	132
	82	149	अनु	123	9	अन्तरा	185	19
अनक्षर	7	26	अनु	165	43	अन्तरा	15	6

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
अन्तरीक्ष	15 1	अपकारणी	29 14	अपाहृण	106 94
अन्तरिप	41 8	अपक्रम	139 113	अपान	191 21
अन्तरीय	109 117	अपघन	103 70	अपान	13 63
अतन्त्रे	229 11	अपचय	185 16	अपामार्ग	103 63
अन्तरेण	229 11	अपचायित	181 102	अपारुत	69 89
	228 3	अपचित	118 34	अपासन	168 15
अन्तर्गत	179 87	अपावेति	198 67	अपि	139 115
अन्तर्द्धार	50 14	अपान्तर	176 68	अपिधान	226 250
अन्तर्ध	16 13	अपट्ट	101 58	अपिनाद	16 13
अन्तर्गमन्	167 8	अपत्य	96 28	अपूर	132 66
अन्तर्वनी	95 22	अपत्रया	34 23	अपूति	147 48
अन्तर्वाणि	167 6	अपनविष्णु	170 28	अपित्त	13 61
अन्तर्वाशिक	123 8	अपथ	48 17	अपिण्ड	12 56
अन्तर्वाशिकिन्	159 10	अपथिन्	15 6	अपिण्ड	54 9
अन्तिक	176 68	अपदिग	36 33	अपिण्ड	176 72
अन्तिकतम	176 69	अपदेश	220 217	अपिण्ड	177 79
अन्तिका	144 29	अपपस्त	171 39	अपिण्ड	175 60
अन्तेवासिन्	114 11	अपप्रक्ष	28 2	अपिण्ड	46 5
	161 20	अपयान	139 113	अपिण्ड	175 60
अन्त्य	178 81	अपरस्पर	183 1	अपिण्ड	4 11
अन्त्र	102 66	अपरताजिग	72 104	अपिण्ड	11 52
अन्दुक	128 42	अपरद्वष्टक	80 150	अपिण्ड	54 7
अन्ध	101 61	अपराध	132 69	अपिण्ड	30 20
	203 103	अपरारु	126 27	अपिण्ड	171 36
अन्धकशिपु	8 34	अपरार्ण	20 3	अपिण्ड	53 6
अन्धकार	37 3	अपरार्ण	9 37	अपिण्ड	91 2
अन्धतमस	147 48	अपरार्ण	30 17	अपिण्ड	178 84
अन्धम्	43 26	अपरार्ण	26 7	अपिण्ड	17 15
अन्धु	147 48	अपरार्ण	117 30	अपिण्ड	193 32
अन्ध	182 111	अपरार्ण	29 13	अपिण्ड	5 17
अन्ध	178 83	अपरार्ण	201 39	अपिण्ड	23 20
अन्धतर	177 79	अपरार्ण	16 13	अपिण्ड	201 88
अन्धव	113 1	अपरार्ण	206 125	अपिण्ड	40 1
अन्धव	117 31	अपरार्ण	28 2	अपिण्ड	157 105
अन्धवाय	181 105	अपरार्ण	178 84	अपिण्ड	33 14
अन्धवाय	117 32	अपरार्ण	160 16	अपिण्ड	83 165
अन्धवाय	181 105	अपरार्ण	178 84	अपिण्ड	64 59
अन्धवाय	117 32	अपरार्ण	130 56	अपिण्ड	118 36
अन्धवाय	181 105	अपरार्ण	168 19	अपिण्ड	169 24
अन्धवाय	40 3	अपरार्ण	185 16	अपिण्ड	237 97
अन्धवाय		अपरार्ण	40 2	अपिण्ड	211 156
अन्धवाय		अपरार्ण		अपिण्ड	195 13
अन्धवाय		अपरार्ण		अपिण्ड	185 14

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
अभिधातिन्	124	11	अभाक	169	24	अमर	3	7
अभिचर	133	72	अभीक्ष्ण	227	1	अमरावती	10	45
अभिचार	185	19		229	12	अमर्त्य	3	8
अभिनयन	113	1	अभीक्षित	174	53	अमर्ष	35	26
अभिजात	200	82		182	112	अमर्षण	170	32
अभिज्ञ	166	4	अभीष्ट	71	101	अमा	226	251
अभितम्	176	68	अभीष्टपत्रा			अमास	98	44
	227	206	अभाषण	183	6	अमात्य	123	4
अभिधान	29	8	अभाषु	220	220	अमावस्या	21	8
अभिध्या	35	24	अभाष	171	53	अमावास्या		
अभिनय	33	16	अभ्यग्र	176	68	अभिन्न	124	11
अभिनवेन्द्रिद्	53	4	अभ्यन्तर	15	6	अमृन्	228	9
अभिनिर्मुक्त	121	55	अभ्यासत	101	58	अमृणाल	83	165
अभिनिर्माण	136	96	अभ्यमित्रिणी	133	76	अमृत	11	48
अभिनीत	126	25	अभ्यमित्रीय				26	6
	200	81	अभ्यमि-य				40	3
अभिपत्र	206	128	अभ्यर्ण	176	68		117	28
अभिप्राय	186	20	अभ्यर्हित	200	83		140	3
अभिभूत	172	40	अभ्यवर्षण	185	17		199	76
अभिगर	200	210	अभ्यवसनन्दन	138	111	अमृता	63	58
अभिगमन	34	22	अभ्यवहन	182	111		64	59
	204	110	अभ्यवधान	29	10		68	83
अभियोग	185	13	अभ्यागम	138	107	अमृतान्वसू	3	8
अभिरूप	207	131	अभ्यागिक	167	12	अमेघा	63	55
अभिलाष	186	24	अभ्यादान	186	26		72	106
अभिलाष	35	28	अभ्यन्त	101	58	अम्बर	15	1
अभिरुपु	169	22	अभ्यासद्	138	107		214	182
अभिरुक्	170	28	अभ्यास	176	67	अम्बरिप	144	30
अभिसादन	119	41	अभ्यासादन	138	111	अम्ब	158	1
अभिर्याप्ति	183	6	अभ्युदित	121	50	अम्बष्टा	66	71
अभिरुस्त	172	43	अभ्युगम	25	7		68	85
अभिरुप	9	11	अभ्युपपत्ति	185	13		78	141
अभिरुप	192	21	अभ्युप	147	47	अम्बा	33	14
अभिरुप	120	47	अभ्र	15	1	अम्बिका	9	37
	165	12		15	7	अम्बु	40	4
अभिरुपति	117	32	अभ्रक	156	100	अम्बुज	16	12
अभिरुपन	136	96	अभ्रपुष्प	58	30	अम्बुज	64	61
अभिरुप	182	110	अभ्रमत्तङ्ग	10	46	अम्बुभूत	15	7
अभिरुपात	138	106	अभ्रमुवद्भ			अम्बुजनस	58	30
अभिरु	133	72	अभ्रि	41	13	अम्बुगण	41	11
अभिरु रिक्ता	93	10	अभ्रिव	16	8	अम्बुजत	30	20
अभिरुहार	185	17	अभ्रप	126	25	अम्बुग	40	4
अभिरुहित	182	108	अभ्रप	145	33	अम्बुगद्	45	41

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
अमय	40	5	अद्वय	61	43	अधंच	137	32
अमल	26	9		216	190	अधेहर	108	106
अमललौणिका	78	141	अहस्	100	54	अधोभूक	110	119
अमलवेतस			अरोक	180	100	अधुंद	235	19
अमिलका	61	44	अक	19	30	अभंक	90	39
अमलान	66	74		189	4	अमं	238	34
अय	24	27	अकंपण	67	81	अय	140	1
अयन	22	13	अकंपण्यु	5	15		209	146
	48	15	अकाह	67	81	अयमन्	19	29
अयस्	155	98	अकल	51	17	अयौ	93	14
अय प्रतिमा	163	35	अध	192	27	अयणी		
अयि	230	91	अध	118	33	अयौ	93	15
अयाम	144	25	अचौ	118	34	अध	174	54
अधोपन	194	34		164	36	अधन्	129	45
अर	13	64	अधिन	181	102	अधक	41	8
अरध	234	18		203	85		229	17
अरणि	116	19	अधिम	12	57	अधंस	101	59
अरण्य	235	22		222	231	अधिम	100	54
	53	1	अधक	67	80	अधोन	81	157
अरण्यानी	53	1	अधुन	27	13	अधोरामयुत	101	59
अगति	105	86		61	45	अधगा	118	34
अरर	51	17		83	108	अधित	181	102
अरल	63	58	अधुनी	150	67	अधम्	226	253
अरविन्द	45	39	अधव	40	1		229	12
अराति	124	11	अधम्	40	4	अधक	106	96
अराल	176	71	अधैन	187	32	अधका	14	70
अरि	124	10	अधि	198	68	अधकत	110	125
अरिन्	41	13	अध	154	90	अधनी	39	2
अरिमद	62	50		201	86	अधगद	38	5
अरिष्ट	50	8	अधना	117	32	अधकरिण्यु	107	100
	58	31		182	6		170	29
	64	62	अधप्रयोग	141	40	अधकन्तु	107	100
	80	149	अधेशस्त्र	28	5	अधकमीण	168	18
	87	21	अधन्	123	9	अधकार	107	101
	148	53		173	49	अधकृत	107	100
	193	36	अध्व	156	104	अधक्रिया	107	101
अरिष्टदुष्टी	172	44		211	161	अधक	67	81
अरुण	19	30	अधना	183	6		161	22
	19	33	अधित	180	98	अधम्	161	19
	27	15	अध	17	16	अधान	144	30
	195	48	अधचन्द्रा	73	109	अधानू	81	156
अरुण	71	100	अधनाव	42	14	अधि	86	14
अरुन्द	173	84	अधरात्र	21	6		89	30

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
अलिक	106	92	अवन	182	4	अवहित्था	36	34
अलिन्	89	30	अवनत	176	71	अवहेलन	34	23
अलं(लि)जर	144	31	अवनाट	98	45	अवाक्पुष्पी	81	153
अलिन्द	50	12	अवनाथ	186	27	अवाप्त	176	71
अलीत	190	12	अवनि	46	3	अवाच्	168	13
अल्य	175	61	अवन्तिसेम	146	39		171	33
अल्पतनु	99	18	अवन्ध्य	53	6	अवाचो	15	3
अल्पमारिष	78	136	अवभृय	117	27	अवाच्य	30	21
अल्पसरस्	44	28	अवभ्रट	98	45	अवार	41	8
अल्पिप्र	175	62	अवम	174	54	अवाप्तम्	171	39
अल्पीयस्			अवमत	181	107	अभि	219	208
अरकर	51	18	अवमद्	138	111	अविप्र	64	68
अवर्क, र्निन्	121	54	अवमानना	34	23	अवित	181	106
अवकृष्ट	171	39	अवमानत	181	107	अविद्या	26	7
अवरे शिन्	54	7	अवयव	103	70	अविनीत	169	23
अवकय	152	79	अवर	125	41	आवरत	13	65
अवगणित	181	107	अवरज	98	43	अविलम्बित		
अवगत	182	108	अवराति	188	38	अविस्पष्ट	30	21
अवगीत	180	93	अवरवर्ग	158	1	अवीचि	39	1
	200	79	अवरीण	180	94	अवारा	93	11
अवग्रह	16	11	अवरोध	50	12	अवेक्षा	187	28
	128	39	अवरोधन	50	11	अव्यक्त	197	62
अवपाह	16	11	अवरोह	51	11	अव्यकराम	27	15
अवचूर्णित	180	94	अवर्ण	29	13	अव्ययम्	69	87
अवज्ञा	34	23	अवलक्ष	27	13	अव्यया	64	59
अवज्ञात	181	107	अवलम्ब	104	79		79	146
अवष्ट	37	2	अवलम्बित	203	104	अव्यय	238	34
अस्टीन	98	45		178	83	अव्यपहित	176	68
अवदु	105	88	अवन्गुज	70	96	अशन या	148	54
अवतस	22	228	अवराट्	126	26	अशानावित	169	20
अवतमस	37	3	अवध्याम्	229	17	अशानि	11	47
अवतोका	151	69	अवदय य	17	19	अशित	182	111
अवदेश	164	40	अवष्टब्ध	203	104	अशिक्षा	93	11
अवदत्त	27	13	अवमर	186	24	अशुभ	235	23
	200	80	अव(प)सर्प	123	13	अशेष	175	65
अवदान	182	3	अवसान	188	39	अशोक	65	65
अवदारण	140	12	अवमित	49	4	अशोकरेहिणी	68	86
अवदाह	83	165		180	99	अदम्यर्ष	155	92
अवदर्श	179	90		182	108	अदम्य	156	104
अवद्य	174	54	अवस्कर	102	67	अदमन्	52	4
अवधारण	214	178		213	168	अदमत्त	144	29
अवधि	203	99	अवस्था	24	29	अदमपुष्प	75	123
अवधस्त	180	94	अवहार	43	21	अदमरी	100	56

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
अक्षमसार	155	98	अस्ता	52	2	आकम्पित	179	87
अक्षान्त	13	65		179	88	आकर	52	7
अक्षि	136	94	अस्तम्	230	18	आकर्ष	221	222
अक्षु	106	93	अस्ति	230	19	आकल	107	99
अक्षील	30	19	अस्तु	229	14	आकार	185	15
अक्ष	129	44	अस्त्र	134	83		212	163
अक्षकर्णक	61	45	अस्थि	102	68	आकारयुति	36	34
अक्षय	56	21	अस्थिर	172	43	आकारणा	29	8
अक्षयुज्	18	22	अम्फुटवाच्	171	37	आकाश	15	2
अक्षवडव	234	16	अस	102	64	आकर्षण	179	86
अश्व	129	47		106	93	आकुल	176	72
अश्वामरण	195	44		212	165	आकृति	212	163
अश्वारोह	131	61	अस्त्र	13	59	आकृद्	201	90
अधिन्	11	51	असु	106	93	आकीड	53	3
अधिनी	18	22	अम्बरछन्द	168	16	आक्रोश	29	15
अधिर्नामुत	11	51	अस्त्रप्र	3	8	आक्रोधान	183	6
अश्वीय	129	49	अम्बर	171	37	आकारणा	29	15
अपटक्षेण	126	23	अस्वाध्याय	121	54	आकारित	172	43
अष्टापद	155	95	अश्नु	173	50	अक्षिप	29	13
	165	46	अहंकार	34	22	आम्बुद	10	44
अष्टीवन्	103	72	अहंदाग्वत्	173	50	अम्बु	86	12
अष्टीवन्	227	1	अहन्	20	2	अम्बुज्	85	6
असती	93	10	अहमहमिका	137	103	आलेट	161	24
असर्त्तुसुत	95	26	अहम्बिका	137	102	आह्वय	29	8
असन	61	44	अहमिति	26	7	आह्वय	182	108
असमीक्ष्यकारिन्	168	17	अहर्पति	19	31	आह्वयिका	28	5
असार	174	56	अहर्मुख	20	2	आगन्तु	118	34
अभि	135	90	अहस्कर	19	29	आगम्	126	27
अभिनी	94	18	अहह	227	258		222	231
असित	27	14	अहर्ष	51	1	आगू	25	5
असिपावक	159	7	अहि	38	6	अग्रिघ्न	115	17
अभिषेनुका	136	93	अहित	223	239	आग्रहायणिक	22	14
अभिषुग्री			अदितुष्टिक	124	11	आग्रहायणी	18	24
असिहेति	132	71	अदिमय	39	11	आहू	223	240
असु	140	121	अदिमुज्	127	31	आह्विक	33	16
असुधारण	140	121	अहेर	193	30	आह्विरस	18	25
असुर	4	12	अहो	72	102	आचमन	118	36
असूक्ष्ण	34	23	अहोरात्र	228	10	आचाम	148	49
असूया	35	24	अहोरात्र	22	12	आचार्य	114	7
असुरघरा	101	62	अहोरात्र	227	2	आचार्या	93	14
असुम्	102	64	आ	224	241	आचार्यानी	93	15
असौम्यस्तर	171	37	आम्		17	आशित	154	87

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
आच्छादन	16	73	आदर्श	112	140	आपमिश्रक	141	4
	109	115	आदि	178	81	आपान	165	43
आच्छुरितक	36	35	आदिकारण	24	28	आपीड	112	136
आच्छेदन	161	24	आदिनेय	3	8	आपीन	151	73
आजक	152	77	आदित्य	3	8	आपूषिक	144	28
आज्ञानेय	129	45		4	10	आप्त	124	13
आजि	138	107	आदीवन	187	29	आप्य	40	5
	193	32	आहन	200	85	अप्यावन	205	115
आजोव	140	1	आद्य	178	81	आपच्छन	184	7
अजू	39	3	आद्यमापक	153	85	आप्रपद	} 110	119
आज्ञा	126	27	आद्यून	169	21	आप्रपीन		
आज्य	148	52	आधार	44	29	आह्वर	110	121
अटि	88	26	आधि	35	28	आह्व	119	43
आडम्बर	138	109		202	97	आह्वर	110	121
	213	169	आधून	179	87	आवन्ध	142	13
आडक	154	88	अधरण	131	60	आधुत्त	33	12
आदिक्रि	141	10	आन्यात	35	29	आमरण	107	101
आदिकी	77	131	आनक	32	6	आभाषण	29	15
आद्य	167	10		189	3	आभस्वर	4	10
आटङ्क	190	10	आनकद्वन्द्वभि	6	22	आभीर	149	57
आनन्दन	205	115	आनत	176	71	आभीरप १	51	20
आतितायिन्	172	44	आनद	31	4	आभीरी	93	13
आनप	20	35	आना	105	89	आभील	39	4
	235	20	आनन्द	} 24	25	आभोग	112	137
आतपत्र	127	33	आनन्दधु		7	आमगन्धिन्	26	12
आतर	41	11	अनन्दन	184	7	आमण्ड	62	52
आतापिन्	87	22	आनर्त	197	64	आमनस्य	39	3
आति	88	26	आनाय	42	16	आमय	59	51
आतिथेय	} 118	33	आनाय	116	21	अमयाविन्	101	58
आतिथ्य			आनाह	100	55	आमलक	237	33
आनुर	101	58		109	114	आमलकी	63	58
आतोष	32	5	आनुपूर्वा	} 118	36	आमिक्षा	116	23
आसगन्ध	172	10	आनुपूर्व्य		28	आमिष	102	63
आत्मशुभा	69	87	अन्धसिक	144	28		221	224
आत्मयोष	87	21	आन्धीक्षिकी	28	5	आमिषाशिन्	168	19
आत्मज	95	27	आपक	147	47	आमिषो	77	134
आत्मन्	24	29	आपगा	44	30	आमुक्त	132	66
	204	109	आपण	49	2	आमोद	24	24
आत्मभू	5	16	आपणिक	152	78		26	10
	7	26	आपत्प्राप्त	172	42	आमादिन्	26	11
आत्मभरि	169	21	आपद्	134	83	आम्याय	28	3
आत्रेयी	94	20	आपत्र	172	42		184	7
आयवर्ण	188	43	आपत्रसत्त्वा	95	22	आत्र	59	33

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
आम्रानक	57	27	आशान	128	42	आशुप	13	62
आग्नेहित	29	12	आलप	29	15		135	87
आदन	176	69	आलि	48	14		191	19
आमदन	49	7		53	4	आशुशुक्ति	12	55
आगनि	127	30		93	12	आश्ववे	34	19
	199	72	आलिङ्गिन्	32	5	आश्वन	113	4
आदत्त	168	16	आलिङ्ग			आश्वय	125	19
आद्यम	109	114	आलिङ्ग	135	86	आश्वयश	12	54
आशुध	134	83	आल्ल	144	31	आश्वव	25	5
आशुभिक	132	68	आल्लोक	187	3		169	24
आशुधीय			आल्लोकन	187	31	अश्रुत	182	109
आशुधमन्	167	6	आवपग	115	33	आश्व	129	49
अशुम्	140	121	आवर्	40	6	आश्वय	55	18
आश्वधन	138	105	आवलि	53	4	आश्वयुज	22	17
आरक्ष	155	97	आवग्नि	143	23	आश्विन		
आरग्वध	57	23	आवग	44	29	आश्विनेव	11	51
आरनालक	146	39	आवगक	108	107	आश्विन	129	48
आरानि	188	38	आवलि	44	29	अपट	22	16
आरम्म	186	26	आविद	176	72		120	45
आरव	30	24		179	88	आमत्त	167	9
आरा	163	35	आविध	187	36	आमन	112	128
आगन्	224	243	आविन	42	14		125	19
आगपन	206	15	आविन्	229	13		128	40
आगान	53	2	आनुक	33	12	आमना	186	21
आगलिक	144	28	आगन्	118	36	आमन्दी	233	9
आगव	30	24	आवृण	179	91	आमन	176	67
आरेवत	57	24	आवेणी	78	137	आमव	165	42
आगेरग	99	50	आवेधान	42	7	आमदिन	181	105
आगेह	223	239	आवेक्षक	118	34	आसर	16	12
आवेदन	51	18	आवेक्षितृ	170	27		137	97
आवेगल	66	75	आवेमु			अमुगी	143	19
आवेव	94	21	आवान	186	20	आमचनक	174	53
आवे	181	106	आमराश	12	54	आमकन्दन	138	105
आवेक	105	37	आसर	13	59	आमहन्दिन	149	49
आवे	33	14	आना	15	2	आमरग	128	43
	113	31		220	217	आम्षा	201	88
आवेवर्त	47	8	आमिडगवान	149	59	आस्तान	115	15
आवेव्य	150	62	आमराश	38	7	आस्तानी		
आव	156	103	आमराश			आसर	212	94
आवम्म	139	117	आमिस्	212	229	आमघट	67	81
आवम्	49	5	आमिस्			आमघटनी	163	34
आवम्	44	29	आमिस्	13	56	अमघटनी	65	70
आवम्	161	19	आमिस्	142	15		72	104

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
आस्य	105	89	इन्दीवर	45	37	ईलित	182	110
आस्या	186	21	इन्दु	16	14	ईली	136	92
आस्यव	187	29	इन्दीवरी	71	101	ईश	7	30
आहत	30	21	इन्द्र	9	41		15	4
	179	89		15	4	ईशान	7	30
आहतलक्षण	167	10	इन्द्रदु	61	45	ईशितृ	167	10
आहव	138	107	इन्द्रयव	65	67	ईश्वर	7	30
आहवनीय	116	19	इन्द्रवाष्णी	81	157		167	10
आहार	149	56	इन्द्रसुरस	65	69	ईश्वरा	9	36
आहाव	43	26	इन्द्राणिका			इषत्	228	9
आह्वय	38	9	इन्द्राणी	10	45	ईषत्पाण्डु	27	13
आहो	228	5	इन्द्रायुद्ध	16	11	ईषा	142	14
आहोपुरुषिका	137	102	इन्द्रारि	4	12	ईषि	128	39
आह्वय	29	7	इन्द्रावरज	6	20	ईहा	35	27
आहा	29	8	इन्द्रिय	26	8	ईहामृग	85	7
आह्वान				101	62	उक्त	182	108
इधु	83	164	इन्द्रियार्थ	26	8		237	30
इधुगन्धा	71	99	इन्धन	55	13	उक्ति	27	1
	72	105	इभ	127	36	उक्थ	237	30
	73	110	इभ्य	107	10	उक्षन्	149	59
	82	163	इरमद्	16	10	उखा	144	31
इधु*	72	105	इरा	164	40	उरय	147	45
इक्ष्वाकु	81	156		214	177	उप	8	32
इक्ष्वा	177	74	इला	194	42		34	20
	185	15	इव	228	10		158	2
इक्ष्मि	185	15	इष	22	17	उप्रगन्धा	72	103
इक्ष्मदी	61	46	इधु	135	88		79	145
इक्षा	35	27	इधुधि	135	89	उच्च	176	70
इच्छावती	92	9	इष्ट	117	28	उच्चग	82	160
इज्याशील	114	8		149	57	उच्चशु	178	13
इन्धर	150	62	इष्टकापथ	83	165	उच्चार	102	67
इश	191	42	इष्टगन्ध	6	11	उच्चावच	178	83
इतर	160	16	इशार्थोक्त	167	9	उच्चैः प्रवस्	10	45
	178	83	इष्टि	194	39	उच्चैर्धुष्ट	29	12
	216	193	इष्ट्यास	114	84	उच्चैम्	230	18
इति	225	246	ईक्षण	106	93	उच्छ्रय	54	10
इतिह	114	12	ईक्षणिका	94	20	उच्छ्राय		
इतिहास	28	4	ईडित	182	110	उडित	176	70
इवरी	93	10	ईति	198	68		200	85
इदानीन्	230	24	ईरण	197	57	उज्जासन	139	116
इष्म	55	13	ईरित	179	88	उज्ज्वल	33	17
इन	204	111	ईर्म	100	54	उञ्छ	140	2
इन्धन	18	24	ईर्म्या	35	24	उञ्छिल		

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
उन्मत्त	67	78	उपभृत्	116	25	उपकारण	119	40
	101	60	उपभोग	186	20	उपाकृत	116	25
उन्मदिष्ण	169	23	उपमा	164	36	उपालय	118	37
उन्मनम्	167	8		164	38		187	33
उन्मथ	139	117	उपमात्	214	177	उपादान	185	16
	162	27	उपमान	164	36	उपाधि	35	28
उन्माद	35	26	उपयम	121	56		167	12
उन्मादवन्	101	60	उपयाम	122	57	उपाध्याय	114	7
उपकण्ठ	176	68	उपरक्त	21	10	उपाध्याया	93	14
उपकारिणि	50	10		172	43	उपध्यायिनी	93	15
उपकार्यो			उपरक्षण	127	34	उपाध्यायी	93	14
उपकृषिका	76	126	उपराग	21	9		93	15
	145	37	उपराम	188	38	उपानद्	163	31
उपकृत्या	71	97	उपरि	215	184	उपायचतुष्टय	125	21
उपक्रम	115	13	उपल	52	4	उपायन	126	29
	186	26	उपलक्षार्थी	28	5	उपालम्भ	29	14
	208	139	उपलक्षि	25	1	उपावृत्त	130	51
उपलेश	29	13	उपलम्भ	186	27	उपासद्	135	89
उपगत	182	109	उपना	217	200	उपासन	118	35
उपगृहन	187	30	उपान	53	2		135	87
उपगद्	140	120	उपगद्	112	137	उपाभित	181	102
उपगच्छा	126	29	उपगर्तन	47	8	उपाहित	21	10
उपग्न	185	19	उपनाम	118	38		179	92
उपगते	181	102	उपविदा	71	100	उपेन्द्र	6	20
उपगृह्य	116	20	उपरीत	120	50	उपादका	82	158
उपगत	179	89	उपरास्य	51	20	उपादात	29	9
उपाधिका	69	89	उपाशय	187	32	उपकृष्ट	141	8
उपाशय	125	22	उपभूत	182	109	उपमद्युम्	230	22
उपाश	115	13	उपमश्चान	109	117	उपमेयुम्		
उपभृत्	185	14	उपगत	117	26	उम्	230	19
उपभृ	99	51		147	45	उमा	9	36
उपचक्षा	52	7	उपसर	186	25		113	20
उपर	126	29	उपसर्ग	138	110	उमापति	8	34
उपशा	125	22	उपसन्न	175	60	उम गृहिष्ठा	108	104
	208	139	उपसर्ग	151	70	उम	38	8
उपशान	112	137	उपसर्गक	19	33	उम	152	76
उपधि	35	20	उपसर	145	35	उमापति	80	148
उपनद	32	7	उपस	103	75	उम	152	76
उपनिधि	157	81	उपसर्ग	118	36	उम	226	255
उपनिषद्	202	93	उपसर्ग	126	29	उम	182	109
उपनिषद्	48	18		216	196	उम	132	65
उपनिषद्	29	9	उपसर्ग	215	184	उम	101	78
उपनिषद्	97	3	उपसर्ग	126	24	उम	133	77

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
उरस्य	96	28	करज	104	1	कृपम	31	1
उरस्वत्	138	77	करपथेन्	103	72		149	59
उरसूक	62	51	ऊर्ज	22	18		174	59
उर्वरा	46	4	ऊर्जस्वल	} 133	76	कृप	119	43
उर्वसी	11	52	ऊर्जस्विन्			कृष्टि	133	90
उर्वी	46	3	ऊर्जनाम	86	13	कृष्यकेतु	7	27
उलप	54	9	ऊर्णी	196	50	कृष्णमेका	73	111
उल्लक	86	15	ऊर्णायु	152	76	कृष्णप्रोक्ता	69	87
उल्लस्वत्	144	25		157	107		71	101
उल्लपिन्	42	18	ऊर्ध्वक	32	5	एक	178	82
उल्लका	232	8		200	85		178	83
उल्लुक्	144	30	ऊर्ध्वजातु	} 99	47	एकक	190	16
उल्लाघ	100	57	ऊर्ध्वशु			एकगुरु	178	82
उल्लोच	110	120	ऊर्मि	40	5	एकतान	114	12
उल्लोल	40	6	ऊर्मिका	108	107	एकताल	178	80
उल्लव	97	38	ऊर्मिमत्	176	71	एकदन्त	31	3
उल्लवण	178	82	ऊप	46	4	एकदा	9	38
उल्लानम्	18	26	ऊपण	145	36	एकधुर	230	23
उल्लार	83	164	ऊपणा	71	97	एकधुरावह	} 150	65
उल्लपुंथ	12	54	ऊपर	} 46	5	एकधुरीण		
उल्लसू	20	2	ऊपवत्			एकपदी	48	15
उल्ला	230	19	ऊप्यक	22	18	एकपिङ्ग	14	69
उल्लापति	7	27	ऊप्यागम	23	19	एकपटिका	108	10
उल्लित	180	99	ऊह	25	3	एकसर्ग	178	80
ऊपू	152	75	ऊक्षथ	154	90	एकहायनी	150	68
उप्य	23	19	ऊक्ष	18	22	एकाकिन्	178	82
	161	19		63	57	एकाम्र	178	80
	235	22		85	4		216	191
उप्यपदिम	19	30	ऊन्	28	3	एकाग्र	178	80
उप्यिका	148	50	ऊन्नाक	145	82	एकान्त	14	66
उप्यविष	221	221	ऊजु	176	72	एकान्ता	150	68
उप्योपगम	23	19	ऊण	140	3	एकान्त	} 178	80
उप्य	20	34	ऊण	30	22	एकान्त		
उप्य	150	66	ऊण	140	2	एकान्त	108	106
ऊत	181	101	ऊणमनी	94	21	एकाग्र	68	82
ऊपसू	151	73	ऊणे	228	3	एकाग्र	68	85
ऊन	206	128	ऊपिम्	115	17	एक	99	48
ऊन्	230	19	ऊदि	74	113	एक	152	76
ऊरी	226	255	ऊमु	3	8	एक	79	147
ऊरथ	140	1	ऊमुक्षिन्	10	44	एक	49	4
ऊरी	226	255	ऊम्	86	10	एक	86	10
ऊरीकृत	182	109				एक	27	17
ऊर	103	73						

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
एतहि	230	24	ओषधी	78	136	करछप	43	21
एध	55	13	ओषधि	53	6	करछपी	207	132
एधस्			ओषधीश	16	14	करछु	100	53
एधा	184	10	ओष्ठ	106	90	करछुर	101	58
रधित	177	77	ओक्षक	149	60	करछुरा	70	92
एनस्	23	23	औचिती	238	39	कञ्जुक	38	9
एरुण्ड	62	51	औचिल				131	64
एवीश	81	156	औत्तानपादि	17	21	कञ्जुकिन्	123	8
एला	76	125	औदनिक	144	28	कट	103	74
एलापर्णी	78	140	औदनिक	169	21		128	38
एलाव लुक	75	121	औपगवक	188	40		144	26
एवम्	226	251	औपयिक	126	25		193	34
	228	10	औषवस्त्र	118	38	कटक	52	5
	29	13	औरघक	152	77		108	107
	229	16	औरस	96	28	कन्मी	80	150
	229	17	औषवेदेहिक	117	30	कन्भरा	68	86
एपिका	163	33	और्व	12	56		81	153
एपिका	163	32	औशीर	215	186	कगक्ष	106	94
ऐमागारिक	162	25	औषध	78	136	कगह	235	21
ऐव्युद	55	18		99	50	कटि	103	74
ऐडविड	14	69	औष्टक	152	77	कटिप्रोथ	103	75
ऐण	85	6	क	189	5	कटिप्रोथ	81	155
ऐणय	85	8	कप	145	32	कटी	238	38
ऐतिह्य	111	12	कसारानि	6	21	कटु	26	9
ऐन्द्रियक	177	79	ककुद	201	92		68	86
ऐरावण	10	46	ककुयती	103	74	कटुतुम्बी	81	156
ऐरान्त	10	46	ककुम्	15	2	कटुरोहिणी	68	86
	15	5	ककुम्भ	32	7	कटुकल	60	41
	60	38		61	45	कटुवन्न	63	57
ऐरावती	16	9	कक्षोलक	111	130	कटिजर	67	80
ऐलेय	75	121	कक्ष	104	79	कटिण	177	76
ऐधय	9	36		220	220	कटोर		
ऐयनस्	230	21	कक्ष्या	128	43	कटुङ्गर	143	22
ओम्स्	223	234	कक्ष	87	16	कटुम्भ	145	35
ओध	32	9	कटुग्नक	132	65	कटार	27	16
	90	40	कटुग्न	108	108	कण	175	62
ओङ्कार	28	4	कटुग्निका	112	139		195	46
ओङ्गस्	223	234	कटुग्नल	103	69	कणप	235	20
ओङ्गुष्य	66	76	कच	106	95	कणा	71	97
ओङ्गु	85	6	कचर	174	55		145	36
ओङ्गन	147	48	कचिन्	229	15	कणिका	65	66
ओम्	229	13	कच्छ	47	10		232	8
ओष	184	9		76	126	कणिश	143	21

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
कण्टक	237	32	कन्दर्प	85	9	कमलोत्तर	157	106
कण्टकारीका	70	94	कन्दु	144	30	कवितृ	169	23
कण्टकिफल	64	61	कन्दुक	112	138	कण	37	39
कण्ड	105	88	कन्धरा	105	88	कम्पन	} 177	75
कण्डभूषा	108	104	कन्याराजात	95	25	कम्प		
कण्डू	} 100	53	कन्या	92	8	कम्बल	109	116
कण्डूया			कप	35	30		216	195
कण्डूरा	69	87	कपर्द	8	35	कम्बलियाद्यक	130	53
कण्डोल	144	26	कपर्दिन्	8	32	कम्बि	115	34
कण्डोलवीणा	163	32	कपाल	102	68	कम्बु	43	23
कतृण	83	156	कपालभृत्	8	32		207	133
कथा	28	6	कपि	84	3	कम्बुमीना	105	88
कदम्बन्	48	16	कपिकच्छु	69	87	कम्ब	169	24
कदम्ब	60	42	कपिथ	56	21	कर	20	34
कदम्बक	90	41	कपिल	27	16		126	28
	142	17	कपिला	64	63		212	165
कदम्	62	30		75	121	करक	65	65
कदम्	173	48	कपिवली	71	98		189	6
कदम्	74	113	कपिल	27	16	करका	16	12
	85	9	कपीतन	57	27	करज	62	38
कदचित्	228	4		61	43		76	129
कदुष्ण	20	36		64	63	करषक	62	48
कदु	27	16	कपोत	86	15	कण्ट	87	21
कद्वद्	171	37	कपोतपालिका	51	15		193	34
कनक	155	94	कपोताक्षि	76	130	करण	158	2
कनकाक्ष	123	7	कपोल	106	90		196	54
कनकाक्षरा	127	33	कफ	101	62	कण्ठ	234	18
कनिष्ठ	98	43	ककिन्	101	69	कण्ठोपा	44	33
	194	41	कफाणि	104	80	करपत्र	163	35
कनिष्ठा	104	82	कनक	40	4	करम	104	81
कनानिका	106	92		139	119		152	75
कनीयस्	175	62	कम्	246	251	कम्भूषण	108	108
	223	236	कमट	43	21	कम्भेक	65	68
कन्या	233	9	कमडी	43	24	कम्भ	147	48
कन्द	45	43	कम्बल	120	46	करह	105	83
	81	157	कमन	169	24	करवाल	135	90
	238	35	कमल	40	3	करवालिका	136	92
कन्दर	52	6		45	40	करवीर	67	77
कन्दराल	58	29		216	195	करवाल	104	82
	61	43	कमला	7	27	करवीर	128	38
कन्दर्प	7	25	कमलासन	5	17	करवाल	45	43

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
करहाटक	62	53	कर्पूर	111	130	कलानिधि	17	15
कराल	218	206	कर्पूर	13	60	कलाप	206	129
करिगमित	138	109		27	17	कलाय	142	16
करिणी	128	37	कर्मकर	160	15	कलि	138	106
करिन्	127	35		168	19		216	195
करिपिपली	71	97	कर्मकार	168	19	कलिका	55	16
करिशावक	127	36	कर्मक्षम	168	18	कलिङ्ग	65	67
करीर	67	77	कर्मठ				87	17
	213	174	कर्मभ्युज्ज	168	19	कलिद्रुम	64	59
करीप	148	51	कर्मपत्रा	164	38	कलिमारक	62	48
करुणा	33	17	कर्मनिन्दन्	119	41	कलिल	178	85
	34	18	कर्मशील	168	18	कलुष	23	23
कमेदु	87	20	कर्मशूर				42	14
कमेणु	196	52	कर्मसाक्षि	123	4	कलेवर	103	70
कमेष्टि	103	69	कर्मार	82	161	कलक	190	14
कर्क	129	47	कर्मन्दित्र	36	8	कल्प	23	21
कर्कटक	43	21	कर्पूर	155	94		23	22
कर्कटी	81	156	कर्प	154	86		119	40
कर्कधु	59	37	कर्पक	141	6		126	25
कर्कधू	218	38	कर्पफल	64	59	कल्पना	128	43
कर्करी	144	31	कर्पू	221	223	कल्पवृक्ष	11	50
कर्करुद्र	87	20	कल	31	2	कल्पान्त	23	22
कर्कश	79	147	कलकल	31	26	कल्मष	23	23
	220	218	कलङ्क	17	17	कलमाष	27	17
कर्काश	81	156		189	4	कल्प	100	57
कर्चूर	81	155	कलत्र	214	179		211	160
कर्चूरक	77	135	कलधौत	199	76	कल्या	30	18
कर्चूर	1	6	कलम्ब	135	88	कल्याण	24	25
कर्णत्रलोकसू	86	14		145	35	कलाल	40	6
कर्णधार	41	12	कलम	127	36	कवच	132	65
कर्णवेग्न	107	103	कलम	143	24	कवरी	78	140
कर्णिका	107	103	कलम्बी	82	158		107	97
	190	15	कलरव	86	15		146	40
कर्णिकार	64	61	कलल	97	38	कवल	148	54
कर्णरिप	130	53	कलविहङ्क	87	19	कवाट	51	17
कर्णेश	173	47	कलशि	70	93	कवि	18	26
कर्नी	163	34	कलस	144	31		113	5
कर्दम	41	9	कलहस	88	24	कविका	130	50
कर्पट	109	115	कलह	138	106	कविम	238	35
कर्पूर	102	68	कला	17	16	कवोप्य	20	36
कर्नी	156	101		22	11	कव्य	116	24
कर्णग	238	35		217	199	कशा	163	31
कर्णी	74	116	कलाद	159	8	कशाहं	172	41

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
कशिपु	207	130	काधी	108	108	काम्बल	190	55
कधेह	234	13	काण्ड	195	43	काम्बविक	159	8
कधेहका	103	69	काण्डपृष्ठ	132	68	काम्बोज	129	46
कर्मल	138	111	काण्डवत्	132	70	काम्बोजी	78	139
कर्मल	129	48	काण्डार			कामदान	183	3
कर्म	164	40	काण्डेशु	72	105	काम	108	71
	172	44	कातर	170	26	काय (तीर्थ)	121	51
कथ	163	32	कात्यायनी	9	36	कायस्था	64	59
कथान	26	9		94	17		79	144
	210	153	कादम्ब	88	24	कारण	24	28
कष्ट	39	4	कादम्बरी	164	40	कारणा	39	3
	194	39	कादम्बिनी	16	8	कारणिक	167	7
कस्तूरी	111	129	कादवेय	38	4	काण्डव	89	35
कटार	45	36	कानन	53	1	कारम्मा	63	56
कहू	88	23	कानन	95	24	कारवी	73	112
कास्थताल	31	4	कान्त	173	52		81	153
कक	87	21	कान्तलक	76	128		145	37
काकचिदी	71	98	कान्ता	91	3		146	40
काकतिन्दुक	60	39	कान्तार	48	17	कारवेज	81	155
काकनासिका	75	119		213	173	कारा	140	120
काकपक्ष	106	96	का-ता-क	83	164	कारिका	190	15
काकपल्लुक	60	39	कान्ति	17	18	कारित	179	90
काकमाची	80	152	कादविक	144	28	कारीय	188	43
काकमुद्रा	71	114	काद्विशीक	172	42	काह	159	5
काकली	31	2	कापय	46	16	काकणिक	168	15
काकाङ्गी	75	119	कासेत	91	44	काकण्य	34	18
काकिणी	233	9		157	109	काकोत्तम्	165	43
काकु	29	12	कासेताशन	156	100	कातस्वर	155	95
काकुद	106	91	काम	7	25	कान्तातिक	124	14
काकेन्दु	60	39		35	28	कात्तिक	22	17
काकोदुम्बरिका	64	62		149	57	कात्तिकिक	22	18
काकादर	38	7		208	133	कार्तिकेय	9	39
काकाल	39	10	कामनामिन्	133	77	कार्यम्	108	111
	87	22	कामन	169	24	कार्य	168	18
काक्षी	77	131	कामगल	6	23	कार्यम्	183	4
काक्षा	35	27	कामम्	229	14	कार्युक	134	84
काच	156	99	कामायितृ	169	24	काश्य	61	45
	163	30	कामिनी	91	3	काश्याप्य	154	88
	192	28		204	112	कार्षिक		
काचन	155	95	कामुक	169	23	काल	13	59
काचनान्नय	67	78	कामुका	92	9		20	1
काचनी	146	41	कामुकी				27	14
काचिक	146	39	कामिप्य	79	147		216	105

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
बालक	99	49	काष्ठतट	159	9	विलास	100	53
बालकपुत्रक	87	22	काष्ठा	15	2	विलासिन्	101	61
बालकूट	39	10		22	11	विलिखक	144	26
बालखण्ड	102	66		194	41	विलिख	23	23
बालधर्म	139	117	काष्ठाभ्युदाहिनी	41	11		221	224
बालपृष्ठ	134	84	काष्ठीला	74	114	किसोर	129	47
बालमेधिका	69	91	कासमर्द	235	19	किष्कु	189	7
	73	109	कासर	85	4	किसलय	55	14
बालमेपी	70	96	कासार	44	28	कीकस	102	68
बालशेख	148	53	किंसाह	143	21	काचक	82	162
बालसूत्र	39	2		212	164	कानाश	220	216
बालस्वच्छ	60	39	किंशुक	58	29	कीर	87	22
	65	68	किंकीदिवि	87	16	कीर्ति	29	11
बाला	63	55	किंकर	160	17	कील	12	57
	70	95	किंकिर्णी	108	110		217	198
	73	109	किंचित्	218	9	कीलक	151	73
	145	37	किंचुलक	43	22	कीलाल	40	3
बालगुरु	111	127	किंचलक	45	43		217	201
बालानुसार्य	75	123	किंटे	84	2	कीलिन	172	42
	111	126	किंटे	102	60	कीश	84	3
बालायस	155	98	किण	234	18	कु	46	3
बालिका	190	15	किणिही	69	89		224	241
बालिन्दी	44	32	किण्व	160	42	कुकर	99	48
बालिन्दीभेदन	6	24	कितव	67	78	कुकुन्दर	103	75
बाल	9	36		165	44	कुकुल	218	204
बालायक	72	102	किंनर	4	11	कुकुट	87	18
	111	126		14	71	कुकुभ	90	36
बाला	20	2	किंनरेश	4	69	कुकर	77	133
बालाक	77	135	किम्	226	202		161	22
बालाश	151	70		228	0	कुक्षि	104	77
बालाचक	132	67	किमु	228	0	कुक्षिभरि	169	21
बालेय	44	35	किमुत	227	2	कुङ्कुम	110	123
बाल	18	26		228	5	कुच	104	77
बाला	82	163	किपचान	173	48	कुचन्दन	111	132
	100	52	किपुरुष	14	71	कुचर	171	37
बालमरी	59	36	किवदन्ती	29	7	कुचाग्र	104	77
बालमर्य			किर	54	2	कुञ्ज	18	26
बालमरि	79	146	किरण	20	34	कुचिन्	176	71
बालमरिजन्मन्	110	124	किरात	161	21	कुञ्ज	53	8
बालशशि	19	33	किरातवत	79	143		193	31
बालशपी	46	2	किरीट	107	102	कुञ्जराशन	56	20
बाल	55	13	किर्मार	27	17		146	39
बालकुशल	41	13	किल	226	255	कुञ्जल		

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
कुट	53	5	कुन्द	66	73	कुलक	60	39
	145	32		75	122		81	155
कुटक	142	13		235	19		159	5
कुटज	65	67	कुन्दक	75	122	कुलटा	93	10
कुटमट	63	57	कुन्दुदकी	75	124	कुलपिका	156	103
	77	132	कुपय	174	54	कुलपालिका	92	7
कुतर	151	74	कुप्य	174	91	कुलपेष्टिन्	149	5
कुटिल	176	72	कुषेर	14	18	कुलसंभव	113	2
कुटी	49	6		15	4	कुलप्री	92	7
	238	38	कुषेरक	76	128	कुलाप	90	35
कुटम्बध्यापृत	167	11	कुषेराक्षी	63	55	कुलाल	159	6
कुटुम्बिनी	92	6	कुलज	99	48	कुलाली	156	102
कुटनी	94	19	कुमार	9	40	कुमिरा	11	47
कुटिम	238	34		33	12	कुली	70	91
कुटार	186	93	कुमारक	37	25	कुलीन	113	3
कुटेरक	67	80	कुमारी	66	74	कुलीर	43	21
कुडव	154	89		92	8	कुम्माप	143	18
कुडङ्गक	231	17	कुमुद	15	5		235	21
कुड्मल	55	16		45	37	कुम्मापाभिपुन	146	39
कुडय	49	4	कुमुदवाग्यव	16	14	कुन्व	102	68
कुणग	140	120	कुमुदिका	60	41	कुण्डा	44	31
कुणि	99	48	कुमुदिनी	15	39	कुवल	59	37
कुण्ड	168	17	कुमुदन्	47	9		239	42
कुण्ड	97	36	कुमुदनी	45	38	कुवलव	15	37
	144	31	कुम्भा	115	18	कुवाद	171	37
कुण्डल	107	103	कुम्भ	59	34	कुवेन्द	159	6
कुण्डलिन्	38	7		128	38	कुवेणी	12	16
कुण्डी	120	46		207	131	कुश	83	169
कुणप	117	31	कुम्भाकर	159	6		220	217
कुण्डा	36	31	कुम्भमभव	17	21	कुशव	24	26
कुण्डप	145	33	कुम्भिम	45	38		166	1
कुन्				60	11		218	205
कुण्डल	36	31	कुम्भी	43	21	कुशी	156	99
कुण्डा	29	13	कुम्भीर	85	8	कुशीला	160	12
कुम्भिन	174	54	कुण्डा	161	24	कुशीनप	45	40
कुप	83	166	कुण्डक	66	76	कुष्ट	76	126
	128	43	कुण्डक	66	76		100	54
कुडुत	56	22	कुण्डक	66	75		238	54
कुण्डी	157	108	कुण्डिन्	82	100	कुम्भिर	111	1
कुण्डाग	70	92	कुण्डिन्	151	86	कुम्भिर	111	5
कुण्डा	136	91	कुण्ड	90	42	कुम्भन	55	17
कुण्डल	106	95		113	1	कुम्भनपन	156	103
						कुम्भन	7	26

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
कुमुम्भ	157	106	कृताभिषेक	92	5	केकिन्	89	31
	208	136	कृतिन्	113	6	केतकी	84	170
कुमति	35	30		166	4	केतन	137	101
कुस्तुम्ब	145	38	कृत	181	104		205	114
कुहना	121	53	कृति	120	46	केतु	194	60
कुहर	37	1	कृतिवासस्	8	31	केदर	235	20
कुह	21	9	कृत्वा	211	159	केदार	142	11
कुहद	168	14	कृत्रिमधूपक	111	128	केनिपातक	41	13
कूट	52	4	कृत्स्न	175	65	केयूर	108	107
	91	43	कृपण	173	48	केलि	36	33
	194	37	कृपा	34	18	केवल	218	204
कूटयन्त्र	162	27	कृपाण	135	90	केस	106	95
कूटशास्त्रमलि	61	47	कृपणी	163	34	केसपणी	69	89
कूटस्थ	177	74	कृपालु	168	15	केस म्युनामन्	75	122
कूप	43	26	कृपीटयोनि	12	53	केसपाशी	107	97
कूपक	41	10	कुमिसोद्योत्य	108	111	केसव	5	18
	41	12	कुमिष्व	72	107		98	45
	103	75	कुमिज	111	126	केसवेष	107	97
कूर	131	58	कृद्य	175	61	केसिक	}	98 45
कूर्ध	106	92	कृशालु	12	54	केशिन्		
कूर्वशीर्ष	79	143	कृशानुरेत्य	8	33	केशिनी	76	127
कूर्वशीर्षा	147	44	कृशाधिन्	160	12	केसर	45	43
कूर्दन्	35	33	कृपक	142	13		57	25
कूर्तर	104	80	कृपि	140	2		65	65
कूर्वाणक	109	118	कृपिक	}	141 6	केशरिन्	81	1
कूर्म	43	21	कृपीवल			केशमजित्	6	22
कूर्म	10	7	कृष्ट	141	8	केश्य	60	41
कृष्णारक	81	156	कृष्टि	113	6	केतव	35	30
कृष्ण	87	20	कृष्ण	5	18		165	45
कृष्णाम	86	13		27	14	केदारक	}	142 11
कृष्णाङ्ग	87	18		145	36	केदारिक		
कृष्णदिग्ग	105	88	कृष्णारकफल	65	68	केदार्य	}	45 37
कृष्ण	39	4	कृष्णदत्ता	70	96	केरव		
	121	52	कृष्णभेदा	68	86	केलाम	14	70
कृष्ण	109	77	कृष्णला	71	98	केपत	42	15
कृष्णद्वय	132	69	कृष्णोक्ति	27	16	केवर्तानुसक्त	77	132
कृष्णल	57	24	कृष्णवर्धन	12	54	केवय	26	6
कृष्णुर	166	4	कृष्णद्वय	63	55	केविक	}	106 96
कृष्णलक्षण	167	10	कृष्णमार	86	10	केव्य		
कृष्णप्रपन्नका	92	7	कृष्ण	71	97	काक	85	7
कृष्ण	132	69	कृष्णि	143	19		88	23
कृष्ण	12	58	केदर	99	49	केवनद	15	42
	197	61	केस	89	32	केवनदपवि	27	15

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
क्षण	22	11	क्षीर	40	4	क्षेत्र	142	11
	37	39		148	51	क्षेत्री	46	2
	195	47		214	183	क्षोद	137	100
क्षणदा	21	4	क्षीरविकृति	147	44	क्षोदष्ट	182	112
क्षणन	139	110	क्षीरविदारि	73	111	क्षाम	50	12
क्षणप्रभा	16	9	क्षीरशुद्धा	73	110	क्षोद	157	107
क्षतन	102	64	क्षीराबी	71	100	क्षौम	109	113
क्षतप्रत	121	54	क्षरिका	61	46	क्षुण्ण	179	91
क्षत्तु	131	60	क्षारोद	40	2	क्ष्मा	46	3
	159	3	क्षीव	169	23	क्ष्माभृत्	51	1
	197	63	क्षुत्	100	52		122	1
क्षत्रिय	122	1	क्षुत			क्ष्वेड	38	9
क्षत्रिया	93	14	क्षुताभिजनन	143	19	क्ष्वेडा	138	108
क्षत्रियो	93	10	क्षुद्र	173	48		195	43
क्षत्रियाणा	93	14		214	178	क्ष्वेदित	238	34
क्षपा	21	4	क्षुद्रघण्टिका	108	110	ख	15	1
क्षपाकर	17	10	क्षुद्रशङ्ख	43	23		191	18
क्षम	208	142	क्षुद्रा	70	94		235	22
क्षमा				214	178	खखख	177	76
क्षमित्र	170	61	क्ष्माण्डमस्यसपात	42	19	खग	89	33
क्षमिन्			क्षय	148	54		135	87
क्षमन्	23	22	क्षुधित	169	20		191	19
क्षय			क्षुप	54	8	खगेश्वर	7	29
	99	51	क्षुमा	143	20	खजाका	145	34
	184	7	क्षुग	72	100	खज्ज	99	49
	209	140		230	20	खजन	87	16
ख	100	02	क्षुक्क	60	40	खज्जरीट		
	143	19	क्षुप्र	235	20	खट	234	17
खयधु	100	02	क्षुरिन्	109	10	खट्वा	112	138
ख्यत	180	97	क्षुद्रक	160	16	खड्ग	85	4
क्षान्ति	30	24		175	61		135	90
क्षार	156	99		190	10	खड्गिन्	80	4
क्षारक	05	16	क्षत्र	142	11	खण्ड	17	16
आरमृत्तिका	46	1	क्षेत्रज्ञ	214	181	खण्डपरशु	8	31
क्षारित	172	40		24	29	खण्डविकार	146	43
क्षिति	16	2	क्षत्राचीद	193	03	खण्डिक	112	16
	198	70	क्षत्राणी	141	6	खदिर	62	0
क्षित	179	88	क्षत्राणी	181	11	खदिरा	79	142
क्षिप्नु	170	30	क्षेत्रीष्ट	41	13	खयोत	88	29
क्षिप्र	1	64	क्षम	182	112	खनि	02	7
क्षय	181	7		24	26	खनित्र	112	12
				70	129	खगुर	51	169

PAGE STANZA

PAGE STANZA

PAGE STANZA

मर	20	36	गया	50	8	गन्धर्व	4	11
खरणम्	152	77	गडक	42	17		11	52
खरणस	} 99	46	गड	234	18		86	11
खरणपु			गडल	99	48		129	45
खरमपरी	78	140	गण	90	41		207	132
खराश्व	69	89		134	82	गन्धर्वहस्तक	62	51
खर्ज	73	112		195	46	गन्धर्वह	} 13	62
खर्जर	100	53	गणक	124	14	गन्धर्वह		
	84	170	गणदेवता	4	10	गन्धर्वह	105	89
	155	96	गणनीय	175	65	गन्धर्वह	111	131
खर्जुरी	84	170	गणरात्र	21	6	गन्धर्वह	} 156	102
खर्व	99	46	गणरूप	67	81	गन्धर्वह		
खल	173	47	गणहस्तक	76	129	गन्धर्वह	75	124
खलपू	168	17	गणाधिप	9	38	गन्धर्वह	164	40
खलिनी	188	42	गणिका	66	72	गन्धर्वह	88	28
खलीन	130	50		94	19	गन्धर्वह	20	34
खलु	227	256	गणिकारिका	65	66	गन्धर्वह	42	15
खत्या	188	42	गणित	} 175	65	गन्धर्वह	} 136	96
खात	43	27	गणेश			गन्धर्वह		
खादित	182	111	गण्ड	106	90	गन्धर्वह	59	36
खारी	154	88		128	38	गन्धर्वह	42	15
खारीक	} 141	10	गण्डक	85	4	गन्धर्वह	180	93
खारीवाप			गण्डकाली	79	142	गन्धर्वह	38	9
खिल	46	5	गण्डदोल	52	6	गन्धर्वह	65	69
खर	77	131	गण्डाली	82	159	गन्धर्वह	182	113
	130	50	गण्डीर	81	157	गन्धर्वह	7	29
खुरणम्	} 99	47	गण्डपद	43	22	गन्धर्वह	6	19
खुरणस			गण्डपदी	43	24	गन्धर्वह	19	33
खुर	174	54	गण्डपा	233	10	गन्धर्वह	90	37
खेय	44	29	गणनासिक	99	46	गन्धर्वह	7	29
खेला	36	33	गण	99	51	गन्धर्वह	89	35
खोद	99	49	गण	237	31	गन्धर्वह	197	58
ख्यात	167	9	गन्त्री	130	53	गन्धर्वह	151	74
ख्यातगर्हण	180	93	गन्ध	26	7	गन्धर्वह	16	9
ख्याति	184	9	गन्धकुर्ग	75	123	गन्धर्वह	128	37
गगन	15	1	गन्धन	205	115	गन्धर्वह	37	2
गद्गा	44	31	गन्धनाकुली	74	115	गन्धर्वह	152	77
गद्गाधर	8	34	गन्धवली	63	56	गन्धर्वह	61	43
गज	127	35		64	64	गन्धर्वह	169	22
गजता	128	37		52	3	गन्धर्वह	97	39
गजवन्धनी	129	44	गन्धमादन	81	154	गन्धर्वह	207	135
गजमन्दा	75	124	गन्धमूली	156	104	गन्धर्वह	112	135
गजानन	9	38	गन्धरस			गन्धर्वह	50	8

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
गर्भाशय	97	38	गादतमत	155	92	गुन्द्रा	63	56
गर्भिणी	95	22	गार्भिण	95	22		82	160
गर्भापचातिनी	151	69	गार्हपत्य	116	19	गुप्त	179	89
गर्भुत्	83	166	गालव	59	33		181	106
गर्व	34	22	गिर	27	1	गुप्ति	199	74
गर्वण	29	13	गिरि	51	1	गुरण	184	11
गर्ह	174	54		184	11	गुरु	18	25
गर्हवादिन्	171	37	गिरिकर्णा	72	104		114	7
गल	105	88	गिरिका	86	12	गुर्विणी	95	22
गलकम्बल	150	63	गिरिज	156	104	गुल्फ	103	72
गलान्तिका	144	31	गिरिजामल	156	100	गुल्म	54	9
गलित	181	104	गिरिमल्लिका	65	67		102	66
गलोदेश	129	49	गिरिश	}	8	31	134	82
गव्या	188	43	गिरीश				208	142
गवय	86	11	गिलित	182	111	गुल्मिनी	54	9
गवऊ	156	100	गीत	31	26	गुल्फक	84	169
गवाक्ष	50	9	गीर्ण	182	110	गुह	9	39
गवाक्षी	81	157	गीर्णि	183	11	गुहा	52	6
गवाश्वर	149	58	गीर्व-ध्य-ति	18	25		70	93
गवेधु	}	144	गीर्वाण	4	9	गुह्य	210	154
गवेधुक्का		25	गुग्गुल	59	34	गुह्यक	4	11
गवेपथा	117	32	गुच्छ	143	21	गुह्यकेश्वर	14	68
गवेपित	181	105		108	105	गूढ	179	89
गव्य	148	50	गुच्छक	55	16	गूढपाद्	38	7
गव्या	149	60	गुच्छार्ध	108	105	गूढपुरुष	124	13
गव्युति	48	18	गुञ्जा	71	98	गूध	102	68
गहन	53	1	गुड	194	42	गूल	180	97
	178	85	गुडपुण्य	57	27	गृजन	80	149
गह्वर	52	6	गुडफल	57	28	गृध्न	169	22
	215	184	गुडा	72	106	गृध्र	79	22
गाङ्गेय	155	94	गुडची	68	83	गृध्रसी	233	10
	210	153	गुण	24	29	गृह	49	4
गाङ्गेरुकी	74	117		125	19		49	5
गाढ	14	67		135	86	गृहगोधिका	86	13
गाणिक्य	95	22		144	28	गृहपति	124	15
गाण्डीव	135	85		162	27	गृहयाल	170	27
गात्र	103	70		195	47	गृहस्थुण	237	30
	128	41	गुणवृक्षरु	41	12	गृहागत	118	34
गात्रानुलेपनी	111	133	गुणित	179	89	गृहाराम	53	1
गान	31	26	गुणित	179	89	गृहावपहर्णा	50	13
गान्धार	31	1	गुणित	103	73	गृहिन्	113	3
गाबत्री	62	50	गुद	82	162	गृह्यक	91	44
	116	22	गुन्द्र				168	61

PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
गेन्दुक	112	138	गोपुर	51	16	ग्रहिय	82 162
गेह	49	4		77	132	ग्रहियक	158 110
गेरिक	53	8		214	183	ग्रन्थिल	60 38
	190	12	गोप्याक	160	17		67 77
गेरेय	156	104	गोमत	149	58	ग्रह्य	30 20
गे	149	60	गोमय	148	50		182 111
	150	66	गोमायु	85	5	ग्रह	21 9
	192	25	गोमिन्	149	58		184 8
गोकण्यक	71	99	गोरस	148	53		223 237
गोवर्ण	86	10	गोर्द	102	65	ग्रहणी	100 55
	105	83	गोल	235	20	ग्रहपति	19 31
गोकर्णी	68	84	गोलक	97	36	ग्रहावृ	170 27
गोकुल	149	58	गोला	157	108	ग्राम	51 19
गोधुरक	71	99	गोलिह	60	40		208 140
गोचर	26	8	गोलोमी	72	103	ग्रामर्ण	195 49
गोबिद्धा	75	120		82	159	ग्रामतक्ष	159 9
गोवुम्बा	81	157		158	111	ग्रामता	188 43
गेय	51	1	गोवन्दनी	63	56	ग्रामार्थिन	859 9
	113	1	गोविन्द	6	19	ग्रामान्त	51 20
	214	181		201	91	ग्रामिणा	70 95
गेवभिद्	10	12	गोविष्	148	50	ग्राम्य	30 19
गेत्रा	46	3	गोवाल	238	40	ग्राम्यधर्म	122 57
	149	60	गोर्धर्ष	111	131	द्रावन्	51 1
गेदारण	142	14	गोत्र	48	13		52 4
गेदुह	149	57	गोष्टी	115	15		204 106
गेधन	149	58	गोष्यद	202	94	ग्रस	148 54
गेघा	135	85	गोसह्य	149	57	ग्राह	43 21
गोधावर्दी	75	119	गोस्तन	108	105		184 8
गोधि	106	92	गोस्तनी	73	108	ग्रादिन्	56 21
गोधिदा	43	22	गोस्थानक	48	13	ग्रिवा	105 88
गोधिकामन	85	6	गोत्र	234	18	ग्रिध	22 18
गोभूम	143	18	गोतम	5	15	ग्रिवेक	108 104
गोमर्द	77	132	गोधार			गल्ल	182 111
गेमग	38	4	गोधय			गल्ह	165 45
गोत्र	123	7	गोधर			गलान	
	149	57	गोर				101 58
	207	130				गलास्तु	
गोशनि	150	62				गला	17 15
गोपरम	156	104	गोरी			गला	145 32
गोपानधी	51	15				गला	
गोपानीन	181	106	गोटीन			गला	138 108
गोपल	149	57	गोपियर्ण			गला	162 28
गोपी	73	112	ग्रहियन			गला	234 18
						गला	60 40

	PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA	
घण्टापथ	48	18	घात	179	90	चतुर	161	19
घण्टारवा	72	107	च	224	242	चतुरङ्गुल	57	23
घन	16	8		228	5	चतुरानन	5	16
	31	4	चकोरक	90	36	चतुर्भद्र	122	58
	32	9	चक्र	88	23	चतुर्भुज	6	20
	136	92		130	57	चतुर्वर्ग	122	58
	175	66		134	79	चतुष्पथ	48	17
	204	111		214	183	चतुर्हाथिणी	150	68
घनरस	40	5	चक्रकारक	76	129	चत्वर	50	13
घनसार	111	130	चक्रपाणि	6	20		115	18
घनाघन	204	110	चक्रमर्दक	79	147	चन	228	3
घर्म	36	34	चक्रयान	130	52	चन्दन	111	131
घस्मर	169	21	चक्रला	82	160	चन्दना	73	112
घस्र	20	2	चक्रवर्तिन्	122	2	चन्द्र	16	14
घाटा	105	88	चक्रवर्तिनी	81	154		79	147
घाष्मिक	137	98	चक्रवाक	88	23		214	183
घात	139	117	चक्रवाल	15	6	चन्द्रक	89	32
घातुक	170	28		52	2	चन्द्रमस्	16	14
	173	47	चक्राङ्ग	88	24	चन्द्रवाला	75	125
घास	83	168	चक्राङ्गी	68	86	चन्द्रशेखर	7	30
घुटिका	103	72	चकिन्	38	7	चन्द्रसंज्ञ	111	130
घुण	234	18	चक्रीवत्	152	77	चन्द्रहास	135	90
घूर्णित	170	32	चक्षुःश्रवस्	38	7	चन्द्रिका	17	17
घृणा	34	18	चक्षुः	106	93	चपल	13	65
	187	32	चक्षुःया	156	102		156	99
	196	51	चक्ष	62	52		172	46
घृणि	20	34	चक्षल	177	75	चपला	16	10
घत	148	52	चक्षला	16	10		71	97
	199	76	चञ्चु	90	37	चपे	105	84
घृष्टि	80	151	चटक	87	19	चमर	86	10
	84	2	चटका			चमरिक	56	22
घोटक	129	44	चटकाशिरस्	158	110	चमस	238	35
घोणा	105	89	चणक	143	18	चमसी	233	10
घोणिन्	84	2	चण्ड	170	32	चमू	134	79
घोष्टा	59	37	चण्डा	69	88		134	82
	84	169		76	129	चमू	85	9
घोर	34	20	चण्डात	67	77	चम्पक	64	64
घोष	51	20	चण्डातक	110	119	चय	49	3
घोषक	74	118	चण्डाल	158	4		90	41
घोषणा	29	12		161	20	चर	124	13
घ्राण	105	89	चण्डालवल्लकी	163	32		177	74
	179	90	चण्डिका	9	37	चरक	237	33
घ्राणतर्पण	26	11	चतुःशाल	49	6	चरण	103	71

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
चरणायुध	87	18	चार	124	13	चिराकिय	168	17
चरम	178	81	चारनी	79	146	चिरप्यो	92	9
चरमहमाश्रुत	52	2	चारण	160	12	चिरतन	177	77
चराचर	177	74	चारु	173	52	चिरसूता	151	71
चरिण्यु			चार्निक्क	110	122	चिररात्राय	227	1
चरु	116	22	चासनी	144	26	चिररूप		
चरैरी	233	10	चाप	87	16	चिराग	62	48
चर्चा	25	2	चिकित्सक	100	57	चिरिवित्त	42	18
	110	122	चिकित्ता	99	50	चिलिचिम	87	22
चर्मकटा	79	144	चिह्न	106	95	चिल	101	60
चर्मकार	159	7		172	46	चिन्ह	17	17
चर्मन्	120	46	चिह्नण	147	46	चीन	85	9
	136	91	चिह्नस्य	238	35	चीर	237	31
चर्मप्रभेदिका	163	35	चिवा	61	44	चीरी	88	29
चर्मप्रभेदिका	163	33	चित्	25	1	चीरिका		
चर्मिन्	61	46		228	3	चीवर	237	31
	133	72	चिना	139	119	चुक	78	141
चरा	118	35	जिति				145	35
चरित	182	111	चित्त	25	31		235	20
चरुणी	93	10	चित्तविभ्रम	35	26	चुक्रिका	78	141
चल	177	75	चित्तसमुदाय	34	22	चुछ	101	90
चलदल	56	20	चित्तसामाग	25	2	चुलि	144	29
चलन	177	75	चित्रा	139	119	चुचुक	104	77
चलचल			चित्र	27	17	चुग	89	32
चलित	137	97		34	19	चुग	89	32
	179	87		214	179	चुग	107	97
चविका	71	98	चितक	62	51	चुगमणि	107	102
चय				67	80	चुहाल	82	160
चयक	165	43		110	123	चूत	59	33
चयाल	115	18	चितकर	159	7	चूर्ण	112	134
चाक्रिक	137	98	चित्रकृत	57	27		137	100
चाङ्गेरी	78	141	चित्रतण्डुल	72	106	चूर्णकुन्तर	106	96
चाङ्गेर	87	19	चित्रार्ण	70	93	चूर्ण	233	9
चाण्डाल	161	20	चित्रभातु	12	56	चूर्णिका	128	39
चाण्डालिका	163	32		19	31	चेडक	160	17
चानक	87	17		203	105	चेर	229	13
चातुर्वर्ग	113	2	चित्रासिखण्डिज	18	25	चेतका	64	60
चान्द्रमामा	44	34	चित्रासिखण्डिन्	19	23	चेतन	24	30
चप	134	84	चित्रा	69	88	चेतना	25	1
चामर	127	32		81	157	चेतय	25	31
चामीकर	155	95	चिन्ता	35	29	चप	109	115
चमेय	64	61	चाप	147	47		218	203
	60	101	चु	106	9			

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
बैल	49	7	डिहित	180	100	जनक	96	28
बैत्र	} 22	15	डिप्र	181	104	जनंगम	161	20
बैत्रिक			डिप्रदहा	68	83	जनता	188	43
बैत्राय		14	दुरिका	136	93	जन्म	24	30
बाव	77	135	डुक	91	44		113	1
	237	30	डेदन	184	7	जननी	81	154
बोरपुनी	76	127	जगत्	47	6		96	29
बोल	109	118		200	80	जनपद	47	8
बौर	162	25	जगती	47	6	जनयित्री	96	29
बैरिका	} 162	26		198	71	जनश्रुति	29	7
बोम			जगत्पाण	13	62	जनाईन	6	19
ब्युत		181	जगर	132	65	जनाधय	50	9
छगलक	152	76	जगल	165	42	जनि	24	30
छगलाणई	78	137	जगध	182	111	जनी	81	154
छप्र	127	33	जगधि	149	55		92	9
छवा	72	105	जघन	103	74	जनुम्	} 24	30
	83	167	जघनेपला	64	62	जन्तु		
	145	37	जघन्य	178	81	जन्तुफल		56
छप्र की	74	115		211	160	जन्मन्	24	30
छद	55	14	जघन्यज	98	43	जन्मिन्	24	30
	90	37		158	1	जन्य	122	38
छदक	55	14	जह्म	177	74		138	105
छदिग्	50	14	जह्ममेवर	177	74		211	160
छदन्	35	30	जह्मा	103	72	जन्तु	24	30
छन्द	186	20	जह्माविरिक	} 133	74	जग	120	47
	201	88	जह्मल				184	12
छन्दग्	116	22	जग		54	जपन	184	12
	222	233		77	131	जपा	66	76
छप्र	126	23		107	97	जम्पती	97	38
	180	98		194	38	जम्बाल	41	9
छठ	138	110	जग्नि	58	32	जम्बीर	57	24
छठे	17	16	जगिता	77	134		67	80
	20	35	जगद	104	77	जगु	56	19
छग	} 152	76		216	190	जगुव	85	5
छगी			जद	17	20		189	3
छग		98		171	35	जगु	56	19
	181	101	जदक	99	19	जगम	57	21
छग	114	11	जगु	110	125	जगमोदिन	10	43
छदिग	180	98	जगुद	146	40	जगमन	} 57	24
छदग्	113	6	जगुता	85	27	जगमर		
छद	211	158	जगुत	} 81	151	जग		65
छदि	181	104	जगुत				135	111
छदि	37	2	जगुत		101	जगद	10	46

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA			
जयन्ती	}	65	जातापला	94	16	जीव	18	25	
जया		66	जाति	25	31		140	121	
जय्य	133	75		66	13	जीवक	61	44	
जरण	145	36		198	68		79	143	
जरव	98	42	जानीरोग	}	111	जीव जीव	90	36	
जरद्वय	149	61	जानीफल		132	जीवन	40	3	
जरा	98	41	जानु	228	4		140	1	
जरायु	97	38	जातोक्ष	149	61	जीवनी	}	79	142
जगयुज	173	50	जनु	103	72	जीवनीया		140	121
जल	40	3	जामानु	96	32	जीवनोपध		68	82
जलजन्तु	42	20	जामि	208	142	जीवनिष्ठा		68	83
जलधर	15	7	जाम्बव	56	19				
जलनिधि	40	2	जाम्बूनद	155	95	जीवन्ती	}	79	142
जलनिर्म	40	7	जायक	110	125	जीवा		140	121
जलनीली	45	38	जाया	92	6	जीवातु		160	14
जलप्राय	47	10	जायाजीव	160	12	जीवान्तक		140	1
जलमुष्	16	8	जायापनी	97	38	जीविका		140	121
जलधाल	38	5	जायु	99	50	जीविकाल		29	13
जलशुक्ति	43	23	जार	97	35	जुगुप्सा		78	138
जलाधार	43	25	जाल	42	16	जुग		116	25
जलशय	43	25		217	201	जुहू	}	188	39
	83	165	जात्रक	55	16	जुति		37	36
जले शूल	41	10	जालिक	160	14	जुर्त		133	75
जले कर्	}	43	जाली	74	118	जुम्भ		133	78
जलेन		22	जाल्म	160	16	जुम्भग		149	56
जापक	171	36		168	17	जनु	}	133	75
जलिन	182	108	जायाल	159	11	जमन		111	126
जव	13	61	जिपन्तु	169	29	जेम		226	252
	133	74	जिर्णी	69	91	जेव		113	5
जवन	129	46	जित्तर	133	78	जेव	}	180	98
	133	71	जिन	4	13	जेव		25	1
	188	39	जिणु	10	42	जेव		124	15
जवनिया	110	120		133	78	जेव		96	34
जटनय	14	31	जिह्वा	176	71	जेव		170	50
जागरा	185	19		208	141	जेव		97	35
जगरीतु	}	170	जिह्वा	38	8	जेव			
जगम्भ		32	जिह्वा	106	91	जेव			
जागदी	185	19	जीव	98	42	जेव			
जागृति	39	11	जीमूत	16	8	जेव			
जगृति	133	71	जीरक	65	69	जेव			
जग	25	31	जीरक	145	36	जेव			
जागृ	155	95	जीरक	98	42	जेव			
जानोद	12	53	जीरक	109	115	जेव			

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
ज्ञान	26	6	डिम्मा	98	41	तन्त्रिका	68	83
ज्ञानिन्	124	14	डण्डभ	38	5	नन्दू	145	34
ज्या	46	2	दका	32	6	तन्द्री	37	37
	135	86	तक	148	53		214	177
ज्यापातवारण	135	85	तक्षक	189	4	तप	23	19
ज्यानि	184	9	तक्षन्	159	9	तप केशमह	119	42
ज्य यस्	98	43	तट	40	7	तपन	19	32
	223	236	तटिनी	44	30		39	1
ज्येष्ठ	194	41	तद्वाग	44	28	तपनीय	155	94
ज्येष्ठ	22	16	तद्धित्	16	10	तपस्	22	15
ज्योतिरिद्गण	88	29	तद्धितव	15	7		222	233
ज्योतिष्मती	80	150	तण्डक	237	33	तपस्व	22	15
ज्योतिस्	222	231	तण्डुल	72	107	तपस्विन्	119	42
ज्योत्स्ना	17	17	तण्डुलीय	78	136	तपस्विनी	77	134
ज्योतिषिक	124	14	तत	31	4	नप्त	181	103
ज्यौत्स्नी	21	5		179	86	तम	18	27
	74	118	ततस्	228	3	तमस्	24	29
ज्वर	100	56	तत्काल	127	30		37	3
ज्वलन	12	53	तत्त्व	32	9		222	232
ज्वात	12	57	तत्पर	169	9	तमस्विनी	21	4
क्षगिति	227	2	तथा	228	10	तमाल	65	68
क्षयमला	76	127	तथागत	4	13	तमालपत्र	110	123
क्षर	52	5	तथ्य	30	22	तमिघ	37	3
क्षर	32	8	तद्	228	3	तमिष्ठा	21	5
क्षत्री	233	10	तदा	230	23	तमी	21	4
क्षप	42	17	तदात्व	127	30	तमोनुद्	201	89
क्षषा	74	117	तदानीम्	230	23	तमोपह	223	239
क्षाटल	60	40	तनय	95	27	तरक्षु	84	1
क्षाटलि	238	38	तनु	103	71	तरङ्ग	40	5
क्षावुक	60	40		175	61	तरङ्गिणी	44	30
क्षिप्नी	66	75		175	66	तरणि	19	31
क्षिद्रिका	88	29		204	113		41	10
टङ्क	163	34	तनुत्र	132	65		66	74
	237	33	तनू	103	71	तरपण्य	41	11
टिडिभ	90	36	तनूकृत	180	99	तरल	107	102
टीका	232	7	तनूनपात्	12	53		177	75
डमर	185	14	तनूरुह	90	37	तरला	148	50
डमर	32	8		107	99	तरम्	13	64
डयन	130	58	तन्तु	162	28		137	103
डहु	64	61	तन्त्र	215	186	तरस	102	63
डिडिम	32	8	तन्त्रक	109	112	तरस्विन्	134	74
डिम्भ	185	14	तन्त्रवाय	86	13		206	128
डिम्भ	90	39		159	6	वरि(री)	41	10

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
तद	53	5	तार्क्ष्यशैल	156	102		110	123
तदण	98	42	ताल	32	9		146	43
तदणी	92	8		84	169	तिलकालक	99	49
तदं	25	3		105	85	तिलपणी	111	132
तद्विद्या	28	5		156	103	तिलपिष	143	19
तद्वैरा	65	66	तालपत्र	107	103	तिलपत्र		
तद्वैरी	104	81	तालपणी	75	123	तिलपत्र	38	5
तद्वैरी	149	61	तान्मूलिका	75	119	तिलपत्र	141	7
तद्वैरी	115	14	तान्मूलिक	112	140	तिलपत्र	59	38
तद्वैरी	149	56	तान्मूलिक	6	24	तिलपत्र	18	23
तद्वैरी	183	4	तान्मूलिक	76	127	तिलपत्र	209	147
तद्वैरी	116	19		84	170	तिलपत्र	63	58
तद्वैरी	35	28	तान्मूलिक	106	91	तिलपत्र	20	36
तद्वैरी	149	55	तान्मूलिक	225	247	तिलपत्र	153	98
तद्वैरी	135	85	तिलपत्र	26	9	तिलपत्र	196	53
तद्वैरी	218	203	तिलपत्र	81	155	तिलपत्र	58	31
तद्वैरी	206	127	तिलपत्र	57	25	तिलपत्र	40	7
तद्वैरी	207	131	तिलपत्र	20	36	तिलपत्र	201	86
तद्वैरी	24	27	तिलपत्र	144	26	तिलपत्र	14	67
तद्वैरी	180	99	तिलपत्र	35	24	तिलपत्र	39	3
तद्वैरी	162	25	तिलपत्र	170	31	तिलपत्र	224	246
तद्वैरी	32	10	तिलपत्र	90	36	तिलपत्र	228	5
तद्वैरी	238	34	तिलपत्र	20	1	तिलपत्र	57	23
तद्वैरी	96	28	तिलपत्र	57	26	तिलपत्र	176	70
तद्वैरी	124	15	तिलपत्र	61	44	तिलपत्र	78	140
तद्वैरी	119	42	तिलपत्र	145	35	तिलपत्र	174	56
तद्वैरी	61	46	तिलपत्र	50	39	तिलपत्र	76	128
तद्वैरी	65	68	तिलपत्र	232	8	तिलपत्र	105	89
तद्वैरी	45	40	तिलपत्र	42	19	तिलपत्र	74	116
तद्वैरी	76	127	तिलपत्र	42	20	तिलपत्र	78	139
तद्वैरी	21	5	तिलपत्र	181	106	तिलपत्र	101	61
तद्वैरी	73	120	तिलपत्र	37	3	तिलपत्र		
तद्वैरी			तिलपत्र	227	257	तिलपत्र	156	101
तद्वैरी	155	97	तिलपत्र	110	120	तिलपत्र	70	93
तद्वैरी	159	8	तिलपत्र	34	22	तिलपत्र	76	126
तद्वैरी	87	18	तिलपत्र	59	33	तिलपत्र	156	101
तद्वैरी	31	2	तिलपत्र	237	30	तिलपत्र	142	17
तद्वैरी	9	40	तिलपत्र	16	13	तिलपत्र	98	44
तद्वैरी	18	22	तिलपत्र	139	113	तिलपत्र		
तद्वैरी			तिलपत्र	171	34	तिलपत्र	76	128
तद्वैरी	97	40	तिलपत्र	60	40	तिलपत्र	159	6
तद्वैरी	7	23	तिलपत्र	99	49	तिलपत्र	138	108
तद्वैरी	209	145	तिलपत्र	102	65	तिलपत्र		

	PAGE	TANZA		PAGE	TANZA		PAGE	TANZA
ज्ञान	26	6	डिम्भा	98	41	तन्त्रिका	68	83
ज्ञानिन्	124	14	डण्डभ	38	5	तन्दू	145	34
ज्या	46	2	ढका	32	6	तन्त्री	37	37
	135	86	तक	148	53		214	177
ज्याघातवारण	135	85	तक्षक	189	4	तप	23	19
ज्यानि	184	9	तक्षन्	159	9	तप क्लेशमह	119	42
जय यस्	98	43	तट	40	7	तपन	19	32
	223	236	तटिनी	44	30		39	1
ज्येष्ठ	194	41	तटग	44	28	तपनीय	155	94
ज्येष्ठ	22	16	तटिव्	16	10	तपस्	22	15
ज्योतिरिङ्गण	88	29	तटिवत्	15	7		222	233
ज्योतिध्वती	80	150	तण्डक	237	33	तपस्य	22	15
ज्योतिस्	222	231	तण्डुल	72	107	तपस्विन्	119	42
ज्योत्स्ना	17	17	तण्डुलीय	78	136	तपस्विनी	77	134
ज्योतिषिक	124	14	तत	31	4	तप्त	181	103
ज्योत्स्नी	21	5		179	86	तम	18	27
	74	118	ततस्	228	3	तमस्	24	29
उग्र	100	56	तत्काल	127	30		37	3
उग्रलन	12	53	तत्त्व	32	9		222	232
उग्राल	12	57	तत्पर	169	9	तमस्विनी	21	4
उगिति	227	2	तथा	228	10	तमाल	65	68
उद्यमला	76	127	तथागत	4	13	तमालपत्र	110	123
उर	52	5	तथ्य	30	22	तमिस्र	37	3
उर्ध्व	32	8	तद्	228	3	तमिस्रा	21	5
उल्लरी	233	10	तदा	230	23	तमी	21	4
उष	42	17	तदात्व	127	30	तमोनुद्	201	89
उषा	74	117	तदानीम्	230	23	तमोपह	223	239
उष्टल	60	40	तनय	95	27	तरधु	84	
उष्टलि	238	38	तनु	103	71	तरङ्ग	40	
उष्टुक	60	40		175	61	तरङ्गिणी	44	
उष्टि	66	75		175	66	तरणि	19	
उष्टिका	88	29		204	113		41	
उष्टक	163	34	तनुन	132	65			
	237	33	तनु	103	71	तरपण्य		
उष्टिभ	90	36	तनूकृत	180	99	तरल		
टीका	232	7	तनूतयान्	12	53			
उमर	185	14	तनूद्वि	90	37	तरला		
उमर	32	8		107	99	तरस्		
उवन	130	58	तन्तु	162	28			
उदु	64	61	तन्त्र	215	186			
उष्टिभ	32	8	तन्त्रक	109	112			
उष्टि	185	14	तन्त्रशाय	86	13			
उष्टि	90	39		159				

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		
त्वक्क्षीरी	157	109	दधिरथ	}	56	21	दल	55	14	
त्वक्पल	77	185	दधिकल				दव	218	207	
त्वक्सार	82	161	दधिसक्तु		147	48	दविष्ट	}	176	69
त्व	178	82	दनुज		4	12	दवायस्			
त्वच्	54	12	दन्त		106	91	दशन	106	91	
	101	62	दन्तधावन		62	50	दशनवासस्	106	90	
त्वच	77	135	दन्तभाग		128	41	दशनल	5	14	
त्वधिसार	82	161	दन्तजठ		56	21	दशमिन्	96	43	
त्वरा	186	26			57	24	दशमीत्य	201	87	
त्वरित	13	64	दन्तशय		78	141	दशा	109	114	
	133	74	दन्तावल	}	127	35		220	217	
त्वरितोदित	30	20	दान्तन्				दस्तु	124	11	
त्वष्ट	180	99	दान्तिका		79	145		162	25	
त्वष्ट	159	9	दन्दशक		38	8	दल	11	51	
	193	35	दन्न		175	61	दहन	12	55	
विष्	20	35	दम		125	21	दाक्षायगा	18	22	
	221	226			183	3	दाक्षाय्य	87	22	
विषापति	19	31	दमथ		183	3	दाहिम	65	65	
त्सरु	136	91	दमित		180	98		239	42	
दश	88	28	दसनस्		12	56	दाहिमपुष्पक	62	49	
दशन	132	65	दम्यती		97	36	दण्डपाता	232	6	
दशित	132	66	दम्म		35	30	दात	181	104	
दंशी	88	28	दम्भोलि		11	47	दायूड	87	22	
दष्टिन्	84	2	दम्य		150	62	दान	142	12	
दक्ष	161	19	दया		84	18	दान	117	29	
दक्षिण	167	8	दयालु		168	15		125	21	
दक्षिणस्थ	131	61	दर		34	21		128	38	
दक्षिणा	15	3			215	185	दानव	4	12	
दक्षिणाभि	116	19	दरव		233	9	दानवारि	4	9	
दक्षिणाहस्	161	24	दरिद्र		173	49	दानदीप्	167	6	
दक्षिणार्ह	}	166	दरी		52	6	दान्त	119	42	
दक्षिणीय		5	दद्वैर		43	24		180	98	
दक्षिणैर्मन्	161	24	दद्वैज		79	147	दान्ति	183	3	
दक्षिण्य	166	5	दद्वैण	}	101	59	दापित	172	40	
दग्ध	180	99	दद्वैगोनिन्				दाम	}	151	73
दग्धिका	148	49	दद्वैक		7	25	दामिनी		5	18
दग्ध	19	32	दद्वैण		112	140	दामोदर	201	89	
	125	21	दद्वै		83	166	दायाद	92	6	
	194	42	दद्वि		145	34	दार	39	11	
दण्डधर	13	59	दद्वैकर		38	8	दारद	181	101	
दण्डनीति	28	5	दद्वै		21	8	दारित	55	13	
दण्डविधम्म	151	174			120	48	दाह	34	20	
दण्डहत	148	53	दद्वै		187	31	दाहण			

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA				
देवनाड	65	69	सुम्न	154	90	इन्द्र	90	39		
देवदार	63	54	सुन	165	45		219	213		
देवदम्प	171	34	सुतकारक	}	165	44	द्रयातिग	119	44	
देवन	165	45	सुतहन्		3	6	द्रादशाङ्गुठ	105	84	
	205	117	सो		15	1	द्रादशाङ्गन्	19	29	
देववज्रभ	57	25			20	35	द्रापर	25	3	
देवभूष	121	52	सोत		148	51	द्रा	212	163	
देवमानक	47	12	सुस		36	33	द्रा	}	51	16
देवयोनि	4	11	सुव		139	112	द्रापाल		123	6
देवर	96	32	सुवन्ती		69	88	द्राःस्य	}		
देवल	159	11	सुविन		130	103	द्राःस्वितदर्शक			
देवसभा	11	48			154	90	द्रिगुणाकृन्	141	6	
देवजीविन्	159	11			196	52	द्रिज	89	33	
देवी	33	13			235	22		193	30	
	68	84			154	90	द्रिजराज	17	15	
	77	133	द्रव्य		210	154	द्रिजा	75	120	
देव	96	32			227	2	द्रिजाति	113	4	
देन	47	8	द्राक्		73	108	द्रिजिह्व	207	133	
देगन्ध	126	25	द्रासा		182	113	द्रिजीवा	92	5	
देह	103	71	द्रापिष्ट		77	135	द्रिज	127	35	
देहती	50	13	द्राविष्क		53	5	द्रिपाठ	126	28	
देनेय	}	4	द्र-		63	54	द्रिरद	127	35	
देत्य		12	द्रुकिनिम		136	92	द्रिरेफ	89	30	
देत्यगुह	18	26	द्रुपण		86	14	द्रिन्	124	11	
देत्या	75	123	द्रुण		233	9	द्रिपन्	124	10	
देत्यारे	6	19	द्रुनी		13	64	द्रिदापनो	150	68	
देष्ट	109	114	द्रुत		179	90	द्रीन	41	8	
देव	24	28			180	100	द्रीयवती	44	30	
	121	51			227	2	द्रीनिन्	84	1	
देवक	124	14			53	5	द्रिया	124	10	
देवका	94	20	द्रुम		110	125	द्रिप्य	172	45	
देवत	4	9	द्रुमामय		64	60	द्रिप	125	19	
	23	21	द्रुमे यत्		153	85	द्रिप	130	54	
देवा	70	95	द्रुवय		5	17	द्रिमादुर	9	38	
	130	54	द्रुविन		154	88	द्रुपट	155	97	
देवस	113	5	द्रुव		*87	22	पन	154	90	
देवीकर	172	46	द्रुवकाक		151	72	पनञव	12	53	
देव	104	80	द्रुवरीध		41	11	पनद	14	68	
देहद	35	27	द्रुवपुषा		70	95	पनरी	76	129	
देहदवती	94	21	द्रोती		25	4	पनःविप	14	68	
द्रुति	17	18			141	10	पनिन्	167	10	
	20	35	द्रोहविनञ				पनिटा	18	23	
द्रुमान	19	31	द्रोहिक							

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
दादहारिद्रा	72	102	दाधिति	20	34	दुर्विध	173	49
दादहस्तक	184	34	दीन	173	49	दुई	124	10
दादीपात्र	87	17	दीप	112	138	दुलि	43	24
दादिका	75	120	दीपक	190	11	दुःख्यवन	10	44
दादी	72	102	दीप्ति	20	35	दुष्कृत	23	23
दाव	218	207	दप्य	73	112	दुष्ट	230	20
दाविक	45	36	दीर्घ	176	69	दुष्पुत्र	76	129
दश	42	15	दार्ष्टिकशिका	43	25	दुष्प्रधानिणी	74	114
दाशपर	77	132	दाष्टदर्शिन	113	6	दहित	96	28
दासं	160	17	दक्षेष्ट	38	8	दत्त	125	16
दासी	66	75	दीर्घवृत्त	63	57	दती	94	17
दासासभ	236	27	दीर्घसूत्र	168	167	दत्त	125	16
दासय	160	17	दार्ष्टिका	44	28	दत्त	181	103
दासेर			दुख	39	3	दत्त	176	69
दिगम्बर	171	39	दुख	235	23	दत्तदर्शिन	113	6
दिग्गज	15	5	दुष्मम्	229	15	दुर्वा	82	158
दिग्ध	135	89	दुष्परी	70	92	दुषिका	102	67
	179	90	दुष्परी	70	94	दुष्य	110	120
दित	181	104	दुक्ल	109	113	दुष्या	128	43
दितिमुत्त	4	12	दुग्ध	148	51	दृढ	14	67
दिधिपू	95	23	दुग्धिका	71	100		177	76
दिन	20	2	दुर्दुम्	80	148		195	45
दिनान्त	20	3	दुन्दुक	63	57	दृढसधि	177	76
दिव्	3	6	दुन्दुभि	32	6	दृति	235	19
	15	1		207	135	दृग्ध	179	86
दिवस	20	2	दुरध	48	16	दृश	106	93
दिवस्पति	10	42	दुरालभा	70	92		223	218
दिवा	228	6	दुरित	23	23	दृषद्	52	4
दिवाकर	19	29	दुरोदर	213	172	दृष्ट	121	31
दिवाकीर्ति	159	10	दुर्ग	125	18	दृष्टजम्	92	8
	161	20	दुर्गत	173	49	दृष्टान्त	197	62
दिविषद्	3	8	दुर्गति	39	1	दृष्टि	106	93
दिवोक्त्	3	7	दुर्गन्ध	26	12		194	38
दिग्धोपपादुक	173	50	दुर्गसंचर	186	25	देव	3	7
दित	15	2	दुर्गो	9	37		33	13
दिश्य	15	3	दुर्गेन	173	47	देवकीनन्दन	6	21
दिष्ट	20	1	दुर्दिन	16	12	देवकुसुम	110	125
	24	28	दुर्नामक	100	54	देवसातक	43	27
	193	35	दुर्नामन्	43	25	देवसातविल	52	6
दिशान्त	139	117	दुर्बल	98	44	देवस्यन्द	108	105
दिश्या	229	11	दुर्मेनम्	167	8	देवजगधक	83	167
सीक्षित	114	8	दुर्मुख	171	36	देवतरु	11	50
दीदिधि	147	48	दुर्मे	155	96	देवता	4	9

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA				
देवताड	65	69	युम्न	154	90	द्वन्द्व	90	39		
देवदारु	63	54	युत	165	45		219	213		
देवदण्ड	171	34	युतकारक	}	165	44	द्वयातिग	119	44	
देवन	165	45	युतकृत		3	6	द्वयशास्त्र	105	84	
	205	117	यो		15	1	द्वयशास्त्रम्	19	29	
दववल्गु	57	25			20	33	द्वयपर	25	3	
देवभूष	121	52	योजित		148	51	द्वय	212	163	
देवमातृक	47	12	द्वय		36	33	द्वय	51	16	
देवयोगि	4	11	द्वय		139	112	द्वयपाल	}	123	6
देवर	96	32	द्वयन्ती		69	88	द्वयस्थ			
देवल	159	11	द्वयिण		130	103	द्वयस्थितदर्शक			
देवसभा	11	48			154	90	द्विगुणाकृत	141	6	
देवाजीविन्	159	11			196	52	द्विज	89	33	
देवी	33	13			235	22		193	30	
	68	84			154	90	द्विचराज	17	15	
	77	133	द्वय		210	154	द्विजा	75	120	
देव	96	32			227	2	द्विपाति	113	4	
देश	47	8	द्वय		73	108	द्विनिह	207	133	
देशरूप	126	25	द्वय		182	113	द्विनीया	92	5	
देश	103	71	द्वय		77	135	द्विप	127	35	
देशली	50	13	द्वय		53	5	द्विपाद्य	126	28	
देशेय	}	4	द्वय		63	54	द्विरद	127	35	
देश		12	द्वय		136	92	द्विरेफ	89	30	
देश्य	18	26	द्वय		86	14	द्विप	124	11	
देश्य	75	123	द्वय		233	9	द्विपन्	124	10	
देश्यारि	6	19	द्वय		13	64	द्विहायनी	150	68	
देश	109	114	द्वय		179	90	द्विप	41	8	
देव	24	28			180	100	द्वयवती	44	30	
	121	51			227	2	द्वयिन्	84	1	
देवक	124	14			53	5	द्वयण	124	10	
देवका	94	20	द्वय		110	125	द्वय	172	45	
देवत	4	9	द्वय		64	60	द्वय	125	19	
	23	21	द्वय		153	85	द्वय	130	54	
दोडा	70	95	द्वय		5	17	द्वयानुर	9	38	
	130	54	द्वय		154	88	द्वयष्ट	155	97	
दोपज्ञ	113	5	द्वय		*87	22	धन	154	90	
दोपेकह	172	46	द्वय		151	72	धनजय	12	53	
दोम्	104	80	द्वय		41	11	धनद	14	68	
दोहद	35	27	द्वय		70	95	धनहरी	76	129	
दोहदवती	94	21	द्वय		25	4	धनाधिप	14	68	
शुति	17	18	द्वय		141	10	धनिन्	167	10	
	20	35	द्वय				धनिष्ट	18	23	
शुमान	19	31	द्वय							

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
दाहद्विधा	72	102	दाधिति	20	34	दुर्विध	173	49
दाहहस्तक	184	34	दीन	173	49	दहृन्	124	10
दावीषाण	87	17	दीप	112	138	दुलि	43	24
दाविंका	75	120	दापक	190	11	दुःख्यवन	10	44
दावी	72	102	दीप्ति	20	35	दुष्कृत	23	23
दाव	218	207	दाप्य	73	112	दुष्ट	230	20
दाविक	45	36	दीप	176	69	दुष्पुत्र	76	129
दश	42	15	दार्धकोशिका	43	25	दुष्प्रचरिणी	74	114
दाशपर	77	132	दार्धदक्षिन्	113	6	दहितृ	96	28
दासे	160	17	दार्धवृष्ट	38	8	दूत	120	16
दासी	66	75	दार्धवृन्त	63	27	दूती	94	17
दासासम	236	27	दार्धसूत्र	168	167	दूत	125	16
दासय	160	17	दार्धका	44	28	दून	181	103
दासेर			दुख	39	3	दूर	176	69
दिगम्बर	171	39	दुख	235	23	दूरदक्षिन्	113	6
दिग्गज	15	5	दुपमम्	229	15	दूर्वा	82	158
दिग्ध	135	89	दुस्पर्श	70	92	दुपिका	102	67
	179	90	दुस्पर्शा	70	94	दुष्य	110	120
दिन	181	104	दुक्कल	109	113	दुष्या	128	43
दितिमुत	4	12	दुग्ध	148	51	दृढ	14	67
दिषिषू	90	23	दुग्धिका	71	100		177	76
दिन	20	2	दुर्दम	80	148		195	45
दिनान्त	20	3	दुन्दुक	63	57	दृढसधि	177	76
दिव्	3	6	दुन्दुभि	32	6	दृति	235	19
	15	1		207	135	दृष्य	179	86
दिवस	20	2	दुरध्व	48	16	दृश	106	93
दिवस्पति	10	42	दुरालभा	70	92		223	218
दिवा	228	6	दुरित	23	23	दृषद्	52	4
दिवाकर	19	29	दुरोदर	213	172	दृष्ट	121	31
दिवाकीर्ति	159	10	दुर्ग	125	18	दृष्टजम्	92	8
	161	20	दुर्गेत	173	49	दृष्टान्त	197	62
दिविपद्	3	8	दुर्गेति	39	1	दृष्टि	106	93
दिशोकम्	3	7	दुर्गेन्ध	26	12		194	38
दिशोपपादुक	173	50	दुर्गेसचर	186	25	देव	3	7
दिश	15	2	दुर्गो	9	37		33	13
दिश्य	15	3	दुर्गेन	173	47	देवकीनन्दन	6	21
दिष्ट	20	1	दुर्दिन	16	12	देवकुसुम	110	125
	24	28	दुर्नामक	100	54	देवस्तातक	43	27
	193	35	दुर्नामन्	43	25	देवस्तातविल	52	6
दिशान्त	139	117	दुर्बल	98	44	देवस्तात	108	105
दिष्टा	229	11	दुर्मेनम्	167	8	देवस्तातक	83	167
दीक्षित	114	8	दुर्मुख	171	36	देवतद	11	50
दीक्षि	147	48	दुर्ग	155	96	देवना	4	9

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
नखर	105	83	नमस्या	118	34	नागकेसर	65	65
नग	191	19	नमुचिसूदन	10	43	नागजिहिका	157	108
नगरी	48	1	नय	184	9	नागवला	74	117
नगोकृष्	89	34	नयन	106	93	नागर	105	38
नम	171	39	नर	91	1		215	189
नमद्	165	42	नरक	39	1	नागरङ्ग	60	38
नामिका	92	8	नरबाहन	14	69	नागलेक	37	1
न	63	57	नरैक	33	11	नागवल्ली	75	120
	160	12	नरैकी	32	8	नागसंभव	157	105
नदन	32	10	नरैन	32	10	नागसुगन्धा	74	115
नटी	76	130	नरैदा	44	32	नागान्तक	7	29
नड	82	163	नर्मन्	36	33	नाड्य	32	10
	237	33	नलकृवर	14	70	नाडिका	145	34
नडप्राय	47	9	नलद	83	65	नाडिधम	159	8
नडसंहति	83	168	नलमीन	42	18	नाडी	102	65
नद्या			नलिन	45	39		143	22
नड्वत्	47	9	नलिनी				195	43
नड्वल			नली	76	130	नारीवण	100	54
नत	176	71	नल्व	48	18	नाथवत्	168	16
नतनामिक	98	45	नव	177	79	नाद	30	23
नदी	44	25	नवदल	45	43	नाद्वी	58	30
नदीमातृक	47	12	नवनीत	148	52		60	38
नदापत्रे	61	45	नवमालिका	66	73		65	66
नध्या	163	31	नरसूतिका	151	71		74	118
नगान्द	96	29	नराम्पर	109	112	नाना	225	248
नधु	225	249	नवान	177	78		228	3
नधुच	229	15	नवोष्टत	148	52	नानारूप	180	94
नन्दरु	7	28	नव्य	177	78	नान्दीकर	171	38
नन्दन	10	45	नष्ट	139	113	नान्दीवादिन्		
नन्दवृक्ष	76	128	नष्टचेरता	36	34	नापित	159	10
नन्यानते	50	10	नष्टाभि	121	53	नाभि	130	57
नपुसक	97	39	नास्तित	150	63		208	136
नानी	96	29	नस्त्यैत				233	9
नमप्	15	1	नहि	229	12	नाम	226	252
	22	16	नाक	3	6	नामधेय	29	8
	222	233		189	2	नामन्		
नमसगम	89	35	नाकु	48	14	नाय	184	9
नमस्य	22	17	नाकुली	74	115	नायक	167	11
नमस्वन्	13	63	नाग	38	4	नारक	39	1
नमस्	230	19		127	35	नारद	11	48
नमसित	181	102		157	105	नारथ	135	88
नमस्तियन्				174	59	नाराची	163	32
नमस्कारी	79	142		191	21	नाराधन	5	18

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
धनुर्धर	132	70	धान्याम्ल	146	39		173	47
धनु पा	59	35	धामन्	206	124	धूर्वह	150	65
धनुष्मत्	132	70	धामार्गव	69	89	धूलि	137	100
धनुप्	134	84		74	118	धूसर	27	13
धन्य	166	3	धाग्या	116	22	धृति	199	74
धन्वन्	46	5	धारणा	126	27	धृष्ट	}	169 25
	134	84	धारा	130	50	धृष्टु		
धन्वयात्	70	92	धाराधर	15	7	धेनु	151	71
धन्विन्	132	70	धारासपात	16	12	धेनुका	128	37
धमन	82	163	धातैराष्ट्र	88	25		190	15
धमनि	102	65	धार्मपत्तन	145	36	धेनुष्या	151	72
धमनी	76	130	धावनि	70	93	धैनुक	149	60
धम्मिल्ल	107	97	धिक्	224	241	धैवत	31	1
धरा	51	1	धिकृत	171	39	धारण	131	59
धराणि	}	46 2		180	94	धारितक	129	49
धरा			धिषण	18	25	धातकैशिय	109	113
धिश्री			धिषणा	25	1	धैरिय	150	65
धर्तुर	67	78	धिष्य	210	155	धाम्य	83	167
धर्न	24	24	धी	25	1	ध्रग	17	21
	28	3	धीन्द्रिय	26	8		54	8
	208	138	धीमन्	113	6		176	73
धर्मचिन्ता	35	28	धामती	93	12		219	212
धर्मधाविन्	121	54	धीर	113	5	ध्रुवा	74	116
धर्मराज्य	4	1	धीवर	42	15		116	25
	12	58	धीशक्ति	186	25	ध्वज	137	101
	193	31	धीशचिव	123	4	ध्वजिनी	131	79
धर्मसहिता	28	6	धुनी	44	30	ध्वनि	30	23
धव	97	35	ध्रु	130	56	ध्वनित	180	95
	218	207	धरधर	}	150 65	ध्वस्त	181	104
धवल	27	13	धुरीण			ध्वाङ्क्ष	87	21
धवश	150	67	धुर्य	}	181 107	ध्वान	30	23
धवित्र	116	23	धृत			ध्वान्त	37	3
धानु	53	8	धृतायित	}	181 103	न	229	12
	198	65	धृपेत			नकुलेश	74	115
धातुकी	}	76 125	धूमकेतु	197	58	नक्तक	109	115
धातुपुष्पि			धूमयोनि	16	8	नक्तम्	228	6
धातु	5	17	धूमल	27	16	नक्तमाल	62	48
धाली	214	177	धूम्या	188	43	नक्त	43	21
धाना	147	47	धूम्या	87	17	नक्षत्र	18	22
धानुक्	132	70	धूम्र	27	16	नक्षत्रमाला	108	106
धान्य	143	21	धूर्मति	8	33	नक्षत्रेश	17	15
धान्यवच्	143	22	धूर्त	67	78	नख	77	131
धान्याक	145	38		165	44		105	83

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
नखर	105	83	नमस्या	118	34	नागकेसर	65	65-
नग	191	19	नमुचिसूदन	10	43	नागजिह्वा	157	108-
नगरी	48	1	नय	184	9	नागबला	74	117
नगोद्धृ	89	34	नयन	106	93	नागर	105	38
नम	171	39	नर	91	1		215	189
नमद्	165	42	नरक	39	1	नागरहृ	60	38-
नामिका	92	8	नरवाहन	14	69	नागलोक	37	1
न	63	57	नर्तक	33	11	नागवह्नी	75	120
	160	12	नर्तकी	32	8	नागसंभव	157	105
नयन	32	10	नर्तन	32	10	नागसुगन्धा	74	115
नटी	76	130	नर्मदा	44	32	नागान्तक	7	29
नड	82	163	नर्मन्	36	33	नाथ	32	10-
	237	33	नलकुवर	14	70	नाडिका	145	34
नहप्राय	47	9	नलद	83	65	नाडिधम	159	8
नदयुंति			नलमीन	42	18	नाडी	102	65
नव्या	83	168	नलिन				143	22
नड्वत्			नलिनी	45	39		195	43
नड्वत्	47	9	नली	76	130	नाडीमण	100	54
नत	176	71	नल्य	48	18	नाथवत्	168	16
नतनासिक	98	45	नव	177	79	नाद	30	23
नदी	44	25	नवदल	45	43	नाद्यों	58	30
नदीमातृक	47	12	नवनीत	148	52		60	38
नदासने	61	45	नवामालिका	66	73		65	66
नध्री	163	31	नयसूतिका	151	71		74	118
ननान्द	96	29	नयम्पर	109	112	नाना	225	248
ननु	225	249	नवान	177	78		228	3
ननुष	229	15	नवोद्भूत	148	52	नानारूप	180	94
नन्दक	7	28	नव्य	177	78	नान्दीकर		
नन्दन	10	45	नष्ट	139	113	नान्दीवादिन्	171	38
नन्दितु	76	128	नष्टचेष्टता	36	34	नावित	159	10
नन्यावर्त	50	10	नष्टाभि	121	53	नाभि	130	57
नपुंसक	97	39	नास्तित				208	136
नप्री	96	29	नस्त्योत	150	63		233	9
नमस्	15	1	नहि	229	12	नाम	226	252
	22	16	नाक	3	6	नामोदय		
	222	233		189	2	नामन्	29	8
नमसगम	89	35	नाकु	48	14		184	9
नमस्य	22	17	नाकुली	74	115	नायक	167	11
नमस्यन्	13	63	नाग	38	4	नारक	39	1
नमस्	230	19		127	35	नारद	11	48
नमसित				157	105	नारच	135	88
नमस्यित	181	102		174	59	नाराची	163	32
नमस्कारी	79	142		191	21	नाराधन	5	18

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
नारायणी	71	101	निकृण	31	25	निबन्धन	32	7
नारी	91	2	निकाण	175	65	निर्गूण	139	114
नाल	42	2	निखिल	128	42	निभ	164	38
नाल्य	42	2	निगड	184	12	निभृत	169	25
	143	22	निगद	48	1	निमय	152	80
नालिकेर	84	169	निगाद	208	139	निमित्त	199	76
नाविक	41	12	निगम	188	37	निमेष	22	11
नाव्य	41	10		129	49	निम्न	42	15
नाश	139	118	निगार	185	13	निम्नगा	44	30
नासत्य	11	51	निगल	187	36	निम्ब	64	63
नासा	50	13	निग्रह	149	56	निम्बतह	57	26
नासिका	105	89	निघ	168	16	नियति	24	28
नास्तिकता	25	4	निघस	168	16	नियन्तृ	131	60
नि.कृत	172	41	निघ्न	64	61	नियम	25	5
नि शलाक	126	23	निचुल	109	116		118	37
नि शेष	175	65	निचोल	193	32	नियातन	120	49
नि शोध	174	56	निज	103	74	नियामक	186	27
नि.श्रेयस	26	6	नितम्ब	91	3		41	12
नि.षमम्	229	15	नितम्बिनी	14	67	नियुत	236	24
निःसरण	51	19	नितान्त	14	66	नियुद्ध	138	108
नि.स्व	173	49	नित्य	23	19	नियोज्य	160	17
निकेट	176	67	निदाघ	36	34	निर	226	254
निकर	90	40		24	28	निरन्तर	175	66
निकर्षण	51	19	निदान	178	89	निरय	39	1
निकष	163	32	निदिग्ध	70	94	निरगल	178	84
निकषा	228	7	निदिग्धिका	126	26	निरवग्रह	168	15
	230	20	निदेश	37	37	निरसन	187	31
निकृषारमज	13	60	निद्रा	171	33	निरस्त	30	20
निकाम	149	57	निद्राण	139	118		135	89
निकाय	91	43	निद्रालु	206	123	निराकरिण्यु	172	40
निकाय्य	49	5	निधन	14	71	निराकृत	170	30
निकार	187	36		122	57	निराकृति	172	40
निकारण	139	114	निधि	187	31		121	54
निकुञ्जक	154	88	निधुवन	30	23	निरामय	187	31
निकुञ्ज	53	8	निध्यान	29	13	निरामय	100	57
निकुम्भ	79	145	निनद	145	32	निरिष	142	13
निकुरम्भ	90	41	निनाद	187	29	निर्गुण	39	2
निकृत	172	46	निन्दा	43	26	निर्गुण्डी	65	69
निकृति	35	30	निप	166	4		66	71
निकृष्ट	174	54	निपठ			निर्मन्थन	139	115
निकेतन	48	4	निपाठ			निर्घोष	30	23
निकोचक	54	29	निपान			निर्झर	3	7
			निपुण			निर्जितोन्मिषग्राम	119	43

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
निर्देश	52	5	निर्देश	21	6	निस्वन		
निर्देश	25	3	निर्देशिनी	21	4	निस्तान	30	23
निर्देशक	159	10	निश्चय	25	3	निहतन	139	115
निर्देश	126	26	निश्चये	51	18	निहाका	43	22
निर्देश	168	13	निष्कृष्ट	135	89	निर्दिष्टन	139	114
निर्देश	14	66	निष्कृष्टिन्	132	70	निर्दिष्टन	160	16
निर्मद	128	37	निष्कृष्ट	49	2	निर्दिष्ट	30	17
निर्मुक्त	38	6	निष्कृष्ट	41	9		219	209
निर्मुक्त	38	9	निष्कृष्ट	52	3	नीकाश	164	38
निर्माण	128	39	निष्कृष्ट	31	1	नीच	160	16
निर्माण	205	120		161	20	नीचैव	230	18
निर्माण	223	237	निष्कृष्टिन्	131	60	नीड	90	38
निर्माण	117	30	निष्कृष्ट	139	114	नीडोद्भव	89	35
निर्माण	187	31	निष्कृष्ट	190	14	नीध	50	14
निर्माण	33	15	निष्कृष्टला	94	21	नीप	60	42
निर्माण	26	6	निष्कृष्टमित्र	171	39	नीर	40	4
	183	96	निष्कृष्ट	53	1	नील	27	14
निर्माण	180	96	निष्कृष्टि	76	125	नीलकण्ठ	89	31
निर्माण	29	13	निष्कृष्ट	55	13		194	39
	201	90	निष्कृष्टम	186	25	नीलाङ्गु	86	14
निर्माण	139	116	निष्कृष्ट	33	15	नीललोहित	8	33
निर्माण	139	115		194	41	नीला	88	27
निर्माण	181	101	निष्कृष्टन	147	44	नीलाम्बर	6	24
निर्माण	164	39	निष्कृष्टन			नीलाम्बुजमन्	45	37
	186	20	निष्कृष्टन	188	38	नीलिका	66	71
	220	216	निष्कृष्ट			नीलिनी		
निर्माण	37	2	निष्कृष्ट	30	19	नीली	70	95
निर्माण	185	17		177	76	नीलाक	186	23
निर्माण	26	11	निष्कृष्ट	179	88	नीवार	144	25
निर्माण	30	23	निष्कृष्टि	188	38	नीवी	152	80
निष्कृष्ट	49	5	निष्कृष्टात	166	4		229	213
निष्कृष्ट	90	40	निष्कृष्ट	180	96	नीवृत्	47	8
निष्कृष्ट	200	84	निष्कृष्ट	181	101	नीशार	109	118
निष्कृष्ट	117	31	निष्कृष्ट	186	24	नीहार	17	19
निष्कृष्ट	109	113	निष्कृष्टम	180	100	उ	225	249
	120	50	निष्कृष्टाणि	109	112	उत्ति	29	11
निष्कृष्ट	179	88	निष्कृष्ट	37	38	उत्त		
निष्कृष्ट	127	34	निष्कृष्ट	179	89	उत्त	179	88
निष्कृष्ट	21	4	निस्वन	176	70	उत्त		
निष्कृष्ट	146	41	निस्वन	139	115	उत्त	177	78
निष्कृष्ट	49	5	निस्वन	135	90	उत्त	226	251
निष्कृष्ट	16	14	निस्वन	148	49	उत्त	229	17
निष्कृष्ट	179	91	निस्वन			उत्त	108	109

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
वृ	91	1	न्युहस	234	17	पटल	50	14
वृत्त	32	10	न्युञ्ज	101	61		217	202
वृष	122	1	न्यून	206	128	पटलप्रान्त	50	14
वृषलक्ष्मन्	127	33	पक्षण	51	20	पटवासक	112	139
वृषसभ	236	27	पक्ष	179	92	पटह	32	6
वृषासन	127	32		180	97		138	109
वृषाग	173	47	पक्ष	22	12	पटु	81	155
नृपेन	238	40		90	37		161	19
नृ	167	11		107	98		171	35
नेत्र	106	93		135	88		194	40
	214	181		221	221	पटुपर्णी	78	138
नेत्राम्बु	106	93	पक्षक	50	14	पटोल	81	155
नेदिष्ठ	176	69	पक्षति	20	1	पटोलिका	74	118
नेपथ्य	107	99		90	37	पट	234	17
नेमि	43	27	पक्षद्वार	50	14	पटिका	} 60	41
	57	26	पक्षभाग	128	41	पटिन्		
	130	57	पक्षमूल	90	37	पटिश	235	21
नेकभेद	178	83	पक्षान्त	21	7	पण	154	88
नेगम	152	78	पक्षिन्	89	33		164	39
	208	140	पक्षिणी	21	5		165	45
नेमिह्री	150	67	पक्षमन्	105	121	पणव	32	8
नेमाली	157	108	पक्षक	23	23	पणवित	} 182	110
नेमय	152	80		41	9	पणित		
नेमप्रोष	55	18	पक्षकिल	47	10	पणितम्ब	153	82
नेमैर	13	60	पक्षकिल	45	40	पण्ड	17	39
	15	4	पक्षकिल	53	4	पण्डन	113	5
नेमिक	123	7		199	72	पण्ड	153	82
नेमिक	132	71	पक्षक	99	48	पण्डशीधिका	49	2
नेम	229	12	पक्षक	72	102	पण्ड	80	150
नेम	41	10	पक्षक	184	8	पण्डजीव	152	78
नेमद्वार	41	13	पक्षक	91	1	पण्ड	89	31
नेमय	41	10	पण्ड	139	117	पण्ड	88	29
नेम	221	226	पण्डशी	21	7		193	20
नेमप्रोष	58	32	पण्ड	31	1	पण्डगीरा	88	28
	202	96	पण्डलप्रान्त	28	5	पण्ड	89	34
नेमप्रोष	69	88	पण्ड	7	25	पण्ड	90	37
नेमद्वार	86	10	पण्ड	104	81	पण्ड	89	31
नेम	176	71	पण्ड	62	52	पण्ड	112	139
नेम	179	82	पण्ड	81	1		235	21
नेम	149	56	पण्ड	237	31	पण्ड	170	27
नेम	126	25	पण्ड	232	7	पण्ड	137	101
नेम	126	26	पण्ड	109	116	पण्ड	133	72
नेम	153	81	पण्ड	109	115			

	PAGE	TANZA		PAGE	TANZA		PAGE	TANZA
पनि	97	35	पद्मचारिणी	79	146	पराग	55	17
पतिवरा	167	10	पद्मनाभ	6	20		191	21
पतिवन्नी	92	7	पद्मपत्र	79	146	पराहृमुख	171	33
पतिप्रता	93	12	पद्मराग	155	92	पराचित	160	18
पत्तन	92	6	पद्मा	7	27	पराचीन	171	33
पति	48	1		69	90	पराजय	} 139	113
	132	67		79	146	पराजित		
	134	81	पद्माकर	44	28	पराधीन	168	16
	199	72	पद्माट	80	148	परात्र	169	20
पत्तिशक्ति	132	68	पद्मालया	7	27	पराभूत	189	113
पत्नी	92	5	पद्मिन्	127	36	परारि	230	21
पत्न	55	14	पद्मिनी	45	39	परार्थ	174	58
	90	37	पद्म	237	31	पराकृत	139	114
	131	59	पद्मा	48	15	परागु	139	118
	214	180	पद्मम	64	61	परास्कन्दिन्	162	25
पद्मपरशु	163	33	पद्माशित	} 182	110	परिकर	212	166
पद्मपादया	107	103	पद्मिन			परिक्रमन्	110	121
पद्मरथ	89	34	पद्म	181	104	परिक्रम	185	16
पद्मरेखा	110	122	पद्मग	38	8	परिक्रिया	180	20
पद्माङ्ग	111	132	पद्मगासन	7	29	परिजित	179	88
	158	111	पद्मस्	40	3	परिखा	44	29
पद्माङ्गुलि	110	122		148	51	परिग्रह	223	238
पद्मिन्	86	15		223	234	परिष	136	92
	89	34	पद्मस्य	148	51		192	27
	135	88	पद्मोत्तर	212	164	परिधानन	136	92
	204	106	पर	124	11	परिचय	189	28
पद्मोर्ध	63	57		216	192	परिचर	131	68
	109	113	परजान	160	18	परिचर्या	118	35
पद्मिष्ठ	125	17	परतन्त्र	168	16	परिचाय्य	116	20
पद्मिन्	48	15	परविच्छाद	169	20	परिचारक	160	17
पद्म्या	64	59	परभृत्	87	21	परिणन	180	97
पद्	103	71	परभृत	87	20	परिणय	122	57
पद्	202	93	परमम्	229	13	परिणाम	185	15
पद्म	132	67	परमात्र	116	24	परिणय	165	46
पद्मी	48	15	परमेष्ठिन्	5	16	परिणह	109	114
पद्मजि	} 132	61	परपराक	117	26	परितस्	229	14
पद्मजि			परवद्	168	16	परिनाय	183	5
पद्मजि	} 132	68	परशु	} 136	93	परिदान	152	80
पद्मजि			परश्वद्			परिदेवन	30	16
पद्मि	48	15	परश्वस्	230	23	परिधान	109	117
पद्म	14	71	परशत	175	64	परिधि	19	33
पद्म	45	39	पराक्रम	187	104		202	97
पद्मक	128	40		208	138	परिधित्य	131	63

PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
परिषण	152	80	परीसार	186	21	पलाश	55 14
परिपन्थिन्	124	11	परीहास	36	33		58 29
परिपात्री	118	36	परुत्	230	21		81 155
परिपूर्णता	112	137	परुप	30	19	पलाशिन्	53 5
पारपेलव	77	132	परुस्	82	162	पालकनी	93 12
परिह्व	177	75	परेत	139	118	पालित	98 41
परिवर्ह	223	240	परेतराज्	12	58	पर्यङ्क	112 138
परिभय	34	22	परेशवि	230	22	पल्लव	55 14
परिभाषण	29	14	परेष्टका	151	70	पल्लव	44 28
परिभूत	181	107	परोधत	160	18	पव	186 24
परिमल	26	10	परोष्णी	88	27	पवन	13 63
	185	13	पर्कनी	58	32		186 24
परिरम्भ	187	30	पर्पनी	72	102	पवनाशन	38 8
परिवर्जन	139	115	पर्जन्य	209	146	पवमान	13 63
परिवादिनी	31	3	पर्ण	55	14	पवि	11 47
परिवापित	179	86		58	29	परित	83 166
परिविद्धि	121	56		235	22		120 45
परिवृद्ध	167	11	पर्णशाला	49	6		174 55
परिवेत्तु	121	50	पर्णास	67	80	पवित्रक	42 16
परिवेष	19	33	पर्यङ्क	112	138	पशुपति	7 30
परिव्याध	58	30	पर्यटन	118	35	पशुमेग्न	188 39
	64	61	पर्यन्तभू	48	14	पशुरज्जु	151 73
परिमाज्	119	41	पर्यय	118	37	पश्चात्	224 244
परिषद्	115	15		187	33	पश्चात्ताप	35 25
परिष्कार	107	101	पर्यवस्था	186	21	पश्चिम	178 81
परिष्कृत	107	100	पर्याप्त	149	57	पश्चिमा	15 3
परिष्वङ्ग	187	30	पर्याप्ति	183	5	पश्चिमोत्तर	47 7
परिसर	48	14	परीय	118	37	पष्ठवाह	150 63
परिस्तर	186	20		209	147	पस्य	49 5
परिसर्या	186	21	पर्युदयन	140	3	पाशु	137 100
परिस्कन्द	160	18	पर्यपणा	117	32	पाशुला	93 11
परिस्तोम	128	43	पर्वत	51	1	पाक	90 39
परिस्पन्द	112	137	पर्वन्	21	7		184 8
परिस्तुत्	164	39		82	162	पाकल	76 126
परिस्तुता	164	40		205	121	पाकशासन	9 41
परीक्षक	167	7	पर्युष्टका	113	69	पाकशासनि	10 46
परीभाव	34	22	पल	154	86	पाकस्थान	144 27
परीवर्त	152	80		218	203	पाक्य	146 42
परीवाद	29	13	पलगण्ड	159	6	पासजन्य	7 28
परीवाप	206	129	पलकपा	71	99	पाथालिका	162 29
परीवार	213	170	पलल	102	63	पाट	228 7
परीवाह	41	10	पलाण्डु	80	148	पाटच्छर	162 25
परीष्टि	117	32	पलाल	143	22		

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
पाटल	27 15	पादुका	163 30	पारियात्रिक	52 3
पाटला	142 15	पदू	163 31	पारिषद्	8 35
पाटलि	63 55	पादुका	159 7	पारिहार्य	108 107
	60 40	पाद्य	118 33	पारी	233 10
	63 55	पानगोष्ठिका	165 43	पारुष्य	29 14
पाठ	115 14	पनपान		पारिव	122 1
	187 29	पानभाजन	145 32	पार्वती	9 37
पाठा	68 85	पानमदस्थान	164 41	पार्वतीनन्दन	9 39
पाठिन्	67 80	पानीय	40 4	पार्थ	104 79
पाठीन	42 18	पानीयशालिका	49 7		188 42
पाणि	104 81	पान्य	125 17	पार्थभाग	128 41
पाणेश्वरी	92 5	पाप	23 23	पार्थस्थि	103 69
पाणिष	160 13	पापचेली	173 47	पार्थि	103 72
पाणिपडिन	122 57	पापचेली	68 85	पार्थिपाद्	124 10
पाणिवाद	160 13	पाप्मन्	23 23	पालन	83 167
पाप्म	26 12	पामन्	100 53	पालङ्की	75 122
पाण्डु	27 13	पामन	101 58	पालाश	27 14
पाण्डुकम्बलिन्	130 55	पामर	160 16	पालि	136 94
पाण्डुर	27 13	पामा	100 53		217 198
पातक	237 33	पावस	111 128	पालिन्दी	73 109
पाताल	37 1	पायु	103 73	पाद्व	232 5
	218 203	पाय्य	153 85	पावक	12 54
पादुक	170 27	पार	41 8	पाश	107 98
पात्र	41 8	पारत	156 99	पाशक	165 45
	116 24	पारंपर्योपदेश	114 12	पाशिन्	13 61
	145 33	पारणव	219 211	पाशुपत	68 82
	214 180	पारश्वरिक	132 71	पाशुपाल्य	140 2
पानी	239 42	पारसीक	129 46	पादपा	188 43
पानीव	238 35	पारक्षेण्य	95 24	पाशाल	178 81
पाथम्	40 4	पारायण	183 2	पापण्ड	120 45
पाद	52 7	पारावत	86 15	पापान	52 4
	103 71	पारावताङ्घ्रि	80 150	पापानदारक	163 34
	154 89	पारावार	40 1	पिक	87 20
	201 89		238 35	पिङ्क	27 16
पादकटक	108 110	पाराशरिन्	119 41	पिङ्गल	19 32
पादमण्ड	119 41	पारिकाङ्क्षिन्	119 42		27 16
पादप	53 5	पारिचातक	11 50	पिचण्ड	104 77
पादपञ्चन	14 58		57 26		234 18
पादस्तोत्र	100 52	पारितथ्य	107 103	पिचण्डिल	98 44
पादाम	103 71	पारिपत्र	177 75	पितु	157 106
पादाङ्गाद	108 109	पारिभद्र	57 26	पितुनर्दे	64 63
पादात	132 68	पारिभद्रक	62 53	पितुल	60 40
पादातिक	132 67	पारिभज्य	76 126	पिचवट	157 105

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
विच्छ	89	32	पिपीलिका	232	8	पुंथली	93	10
विच्छा	61	47	पिप्पल	56	20	पुंस्	91	1
	233	9	पिप्पली	71	97	पुक्षस	161	20
विच्छिल	147	46	पिप्पलीमूल	158	110	पुद्गल	234	17
विच्छिला	61	47	पिप्पु	99	49	पुद्ग व	174	59
	64	63	पियाल	59	35	पुच्छ	130	51
पिञ्ज	139	117	पिल्ल	101	60	पुञ्ज	91	43
पिञ्जर	156	103	पिशङ्ग	27	16	पुटभेद	40	7
पिञ्जल	137	100	पिशाच	4	11	पुटभेदन	48	1
पिटक	100	53	पिशित	102	63	पुर्ग	239	42
	163	30	पिशुन	110	124	पुण्डरीक	15	5
पिठर	144	31		173	47		45	41
	215	189		206	127		190	11
पिण्ड	144	26	पिशुना	77	133	पुण्डरीकाक्ष	6	19
	155	98	पिटक	147	48	पुण्डर्य	76	128
	156	104	पिटपचन	145	32	पुण्डू	83	164
	234	18	पिट्यात	112	139	पुण्डक	66	72
पिण्डक	111	128	पीठ	112	138	पुण्य	24	24
पिण्डिका	130	57	पीडन	138	111		211	161
पिण्डातक	62	53	पीडा	39	3	पुण्यक	118	37
पिण्याक	189	9		163	30	पुण्यजन	13	60
	237	32	पीत	27	14	पुण्यजनेश्वर	14	69
पितामह	5	16	पीतदारु	63	54	पुण्यभूति	47	8
	96	33	पीतद्रु	64	60	पुण्यवत्	166	3
पितृ	96	28		72	102	पातका	88	28
	97	37	पीतन	57	27	पुत्र	95	27
पितृदान	117	31		110	124		97	37
पितृपति	12	58		156	103	पुत्रिका	162	29
	15	4	पीतसालक	61	44	पुद्रल	235	20
पितृपितृ	96	33	पाता	146	41	पुन पुनर्	227	1
पितृमसू	20	3	पीताम्बर	6	19	पुनर्	226	254
पितृवन	140	120	पीन	175	61		229	16
पितृव्य	96	31	पीनस	99	51	पुनर्नवा	80	149
पितृसन्निभ	168	13	पीनोप्री	151	71	पुनर्भवि	105	83
पित्त	101	62	पीनूष	11	48	पुनर्भू	95	23
पिय	121	51	पीलु	148	54	पुश्राग	57	25
पित्तत्	89	35	पीलु	57	28	पुर्	48	1
पिधान	16	13		216	194	पुर्	48	1
पिनद्ध	132	66	पीलुपर्णी	68	84		59	34
पिनाक	8	35		78	139		215	184
	190	14	पीवम्			पुर् सर	133	73
पिनाकिन्	8	31	पीवर			पुरतम्	228	8
पिपासा	149	55	पिचिस्तना	151	71	पुद्गार	51	16

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
पुनंदर	9	41		77	133	पुनज	98	43
पुनद्री	92	6		94	21	पुनद्वि	4	12
पुनम्	228	8	पुनक	14	70	पुनवर्त	52	2
पुनम्बत	200	84		156	103	पुनो	15	3
पुनस्तान्	225	247	पुनदन्त	15	5	पुनैगुम्	230	22
पुन	226	254	पुनधन्वन्	7	26	पुनन्	19	30
पुनराण	28	5	पुनफल	56	21	पुनक्ति	184	9
	177	77	पुनरस	55	17	पुनच्छा	29	10
पुनस्तन	177	77	पुनखिल्	89	30	पुनना	134	79
पुनवृत्त	28	4	पुनयती	94	20		134	82
पुनी	48	1	पुनयत्	21	10	पुनह	228	3
पुनैतद्	102	67	पुनसमय	22	18	पुनपणी	70	93
पुनैष	102	68	पुन्य	18	23	पुनगारस्ता	25	31
पुन	175	63	पुनराय	130	52		118	38
पुनप	24	29	पुनस्त	162	29	पुनगजन	160	16
	57	25	पुन	84	169		203	105
	91	1		191	20	पुनविषय	180	94
	220	219	पुन	118	34	पुनवनी	46	3
पुनपान्तम	6	21	पुनित	180	98	पुन	145	37
पुनह	175	63	पुन्य	166	5		146	40
पुनहृत	9	41		210	150		175	60
पुनराण			पुन	120	45	पुनक	90	39
पुनराणम्	133	73		143	13		147	47
पुनराणम्				174	55		189	3
पुनराणम्	235	21	पुनना	64	59	पुनरोमन्	42	17
पुनराणम्	123	5	पुनिक			पुनक	175	60
पुनराणम्	172	46	पुनिकरज	62	48	पुन्यी	46	3
पुनराहित	123	5	पुनिकाष्ट	63	54		145	37
पुनराक	189	5	पुनिरन्धि	26	12		146	40
पुनरिन	41	9	पुनैफली	70	96	पुन्यीका	76	125
पुनरिन्द	161	21	पुन	147	48	पुनक	38	6
पुनरामजा	10	45	पुन	238	35	पुनधि	20	34
पुनरिन	180	97	पुन	235	20		99	48
पुनर	15	1	पुनणी	61	47	पुनधिरणी	70	93
	40	4	पुनरित	180	99	पुनर	40	6
	45	41	पुनय	91	1	पुनत	40	6
	79	146	पुन	180	99		86	10
	215	187	पुनकम्म	227	33	पुनक	135	87
पुनराह	88	23	पुनमा	21	7	पुनदध	13	62
पुनरीणी	43	27	पुन	117	28	पुनराज्य	116	24
पुनकल	174	58	पुन	175	66	पुन	104	78
पुन	180	97		178	81	पुनवशापर	104	76
पुन	55	17		207	133	पुनस्थि	103	96

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
पृष्ठ	129	47	प्रकीर्ण	62	48		210	151
	188	42	प्रकृति	24	29	प्रणव	28	4
पेचक	86	15		37	38	प्रणाद्	29	11
	189	6		125	18	प्रणासी	44	35
पेचक	163	30		199	73	प्रणिधि	124	13
पेगी	239	42	प्रकोष्ठ	104	80		203	100
पेलव	175	66	प्रक्रम	186	26	प्रणिहित	179	87
पेशल	161	19	प्रक्रिया	127	32	प्रणीत	116	20
पेगीकोश	90	38	प्रक्षण	31	25		147	45
पेटर	147	45	प्रक्षण			प्रणुन	182	110
पेत्तुवसेय	95	25	प्रक्षवदन	135	88	प्रणय	169	25
पेत्तुवस्त्रीय			प्रभण्ड	104	80	प्रतन	177	77
पेन	23	21	प्रनतजानुक	99	47	प्रतल	105	84
पेगण्ड	99	46	प्रगल्भ	169	25		105	85
पोगल	82	163	प्रगाढ	195	44	प्रताप	125	20
पाग	93	15	प्रगुण	176	72	प्रतापस	67	81
पोन	90	39	प्रगे	230	20	प्रति	225	46
	197	60	प्रग्रह	140	120	प्रतिकर्मन्	107	99
पोतवणिज्	41	12		223	238	प्रतिकूल	178	84
पोतवाह			प्रग्राह	223	238	प्रतिकृति	164	36
पोताधान	42	19	प्रगीव	238	35	प्रतिकृष्ट	174	54
पेत्र	214	181	प्रघण	50	12	प्रतिक्षिप्त	172	42
पोत्रिन्	84	2	प्रघाण			प्रतिग्रह	134	80
पोतव	153	85	प्रवक	137	97	प्रतिग्राह	112	139
पोनी	96	29	प्रबलायित	170	32	प्रतिधा	35	26
पोर	83	167	प्रचुर	175	63	प्रतिधातन	139	116
पोरस्थ	178	81	प्रवेतस्	13	61	प्रतिच्छाया	164	36
पोरथ	105	87	प्रचोदनी	70	94	प्रतिजागर	187	28
पोरोगव	144	27	प्रच्छदपत्र	109	116	प्रतिज्ञात	182	109
पोरेशास	120	48	प्रच्छन्न	50	14	प्रतिज्ञान	25	5
पोरेशासी	21	7	प्रच्छिदिक	100	55	प्रतिदान	153	81
पोरमल	14	69	प्रजन	186	25	प्रतश्चान	31	26
पोले	147	47	प्रजविन्	133	74	प्रतिनिधि	164	36
पोप	22	15	प्रजा	193	32	प्रतिपद्	20	1
पोपक	156	103	प्रजाता	94	16		25	1
प्याद्	228	8	प्रजापति	5	17	प्रतिपन्न	182	108
प्रकण्ड	24	27	प्रजावती	96	30	प्रतिपादन	117	29
	54	10	प्रज्ञा	25	1	प्रतिवद्ध	172	41
प्रकाम	149	57		93	12	प्रतिबन्ध	186	27
प्रकार	212	163	प्रज्ञान	206	122	प्रतिबिम्ब	164	36
प्रकाश	20	35	प्रज्ञु	99	47	प्रतिभय	34	20
	220	219	प्रज्ञान	90	38	प्रतिभाभवत	169	25
प्रवर्णक	127	32	प्रणव	186	25	प्रतिभू	165	44

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
प्रतिमा	164	36	प्रत्यक्षित	124	13	प्रमत्त	219	211
प्रतिमान	128	40	प्रत्यक्षिन्	124	11	प्रमत्त	20	35
	164	36	प्रत्यक्षित	182	111	प्रमाद	19	29
प्रतिमुक्त	132	66	प्रत्यक्षित	172	40	प्रमाद	20	3
प्रतिपक्ष	204	107	प्रत्याहार	187	31	प्रमाद	125	19
प्रतिपक्ष	164	36	प्रत्याहार	172	40		125	50
प्रतिपक्षिन्	162	25	प्रत्याहार	187	31	प्रमित	128	37
प्रतिपक्ष	29	10	प्रत्याहार	135	86	प्रमु	167	11
प्रतिपक्ष	71	100	प्रत्याहार	134	80	प्रमु	175	63
प्रतिपक्ष	187	34	प्रत्याहार	185	16	प्रमुदक	112	135
प्रतिपक्ष	99	51	प्रमुदक	186	26	प्रमुष	8	35
प्रतिपक्ष	210	153	प्रमुदक			प्रमुष	139	116
प्रतिपक्ष	25	5	प्रमुदक	20	2	प्रमुषाधिक	8	31
प्रतिपक्ष	31	26	प्रमुदक	185	19	प्रमुद	24	24
प्रतिपक्ष	186	27	प्रमुद	178	81	प्रमुद	53	3
प्रतिपक्ष	213	175	प्रमुद	209	144	प्रमुद	91	3
प्रतिपक्ष	110	120	प्रमा	184	9	प्रमुद	167	7
प्रतिपक्ष	172	41	प्रमित	167	9	प्रमा	184	10
प्रतिपक्ष	67	77	प्रद	212	165	प्रमान	116	54
प्रतीक	103	70	प्रदीप	112	138	प्रमाद	35	30
प्रतीकार	139	112	प्रदीप	39	10	प्रमाद	139	114
प्रतीकार	164	38	प्रदीप	126	28	प्रमित	184	10
प्रतीक	166	5	प्रदीप	104	81	प्रमत	117	26
प्रतीक	15	3	प्रदीप	21	6		139	119
प्रतीक	167	9	प्रदीप	7	25	प्रमेद	37	37
	200	82	प्रमा	139	112	प्रमुद	174	57
प्रतीपद्विती	91	2	प्रमा	138	105	प्रमुद	181	103
प्रतीक	40	7	प्रमा	24	29	प्रमाद	24	24
प्रतीकार	51	16	प्रमा	123	5	प्रमा	120	45
	123	6		174	57	प्रमा	147	45
	213	71		206	122	प्रमान	186	23
प्रतीकार	213	71	प्रमा	130	57	प्रदीप	180	26
प्रतीकार	49	3	प्रमा	192	28	प्रदीप	6	23
प्रमा	177	77	प्रमा	103	71	प्रमा	23	22
प्रमा	230	24	प्रमा	49	7	प्रमा	36	34
प्रमा	69	89	प्रमा	52	4	प्रमा	29	15
प्रमा	69	88	प्रमा	96	33	प्रमा	196	56
	79	145	प्रमा	79	147	प्रमा	98	42
प्रमा	177	79	प्रमा	76	128	प्रमा	174	57
प्रमा	177	78	प्रमा	51	7	प्रमा	185	18
प्रमा	47	7	प्रमा	28	6	प्रमा	130	53
प्रमा	52	7	प्रमा	110	122	प्रमा	28	6
प्रमा	209	147	प्रमा	13	63	प्रमा	181	3

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		
प्रसङ्ग	131	58		161	20	फेनिक	58	31		
प्रसङ्ग	150	64	द्वय	84	3		59	37		
प्रसाद	50	9		192	24	फरव	}	85	5	
नलिक	132	71	द्वय	84	3	फेद		149	56	
नरु	20	3	द्वय	208	137	फेना		88	23	
निय	97	35	द्वय	55	18	बक		42	16	
	174	53	द्वय	102	66	बगिध		224	145	
प्रियक	60	42	द्वय	62	41	बड		59	37	
	61	44	द्वय	129	49	बदर		74	116	
	63	56	द्वय	180	99	बदर		80	151	
	85	9	द्वय	184	9	बदरी		59	37	
प्रियङ्गु	63	56	द्वय	182	111	बदिर		99	48	
	143	20	द्वय	38	9	बद		172	42	
प्रियता	35	27	द्वय	67	79			180	95	
प्रियवद	171	36	द्वय	38	7	बन्वडी		93	10	
प्रियन	183	4	द्वय	36	91	बन्वन		126	27	
प्रिय	181	3	द्वय	217	202			185	14	
प्रियि	24	24		235	23	बन्वनाडा		140	120	
शुष्ट	180	99		136	91	बन्वस्तम्भ		128	42	
देश	25	1	द्वय	133	72	बन्व		96	34	
	221	225	द्वय	158	111	बन्वुडी		66	73	
प्रेक्षा	160	54	द्वय	67	79	बन्वु		97	35	
प्रेक्षित	179	87	द्वय	54	7	बन्वुर		176	70	
प्रेष	139	118	द्वय	61	40	बन्वुल		95	26	
प्रेषा	39	2	द्वय	}	54	7	बन्वुक		66	73
प्रेष	228	9	द्वय		63	56	बन्वुकपुष्प		61	44
प्रेष	35	27	द्वय		78	137	बन्व		54	7
प्रेष	182	112	द्वय		63	56	बन्व		213	171
प्रेष	220	220	द्वय		53	6	बन्व		89	32
प्रेष	160	17	द्वय		63	55	बन्व	}	223	237
प्रेष	}	117	द्वय		64	62	बन्व		89	31
प्रेष		20	द्वय		174	56	बन्वुडी		4	9
प्रेष	130	50	द्वय		146	43	बन्वु		12	54
प्रेष	18	23	द्वय		180	95	बन्वु		75	122
प्रेष	42	18	द्वय		108	111	बन्व		6	24
प्रेष	22	17	द्वय		142	13	बन्व		134	79
प्रेष	177	77	द्वय		22	15	बन्व		137	103
प्रेष	58	32	द्वय		54	8	बन्व		216	196
	61	44	द्वय		157	105	बन्व	}	235	22
	41	11	द्वय		235	19	बन्व		6	2
	43	24	द्वय							
	77	132	द्वय							
	89	35	द्वय							

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
प्रवाल	32	7	प्रसू	96	29	प्राचीना	61	85
	155	93		222	230	प्राचीनावृत्ति	120	50
प्रवाह	185	18	प्रसूता	94	16	प्राच्य	47	7
प्रवासन	139	114	प्रसूति	184	10	प्राजन	142	12
प्रवाहिका	100	55	प्रसूतिका	94	16	प्राजितृ	131	60
प्रविष्ट्याति	187	28	प्रसूतिज	39	3	प्राज्ञ	113	5
प्रविदारण	138	105	प्रसून	55	17	प्राज्ञा	93	12
प्रविष्टेष	186	20		206	123	प्राज्ञी		
प्रवीण	166	4	प्रसूजनयितारो	97	37	प्राज्य	175	63
प्रवृत्ति	29	7	प्रसूत	179	89	प्राङ्गिवाक्	123	5
	185	18	प्रसूता	103	72	प्राण	13	63
प्रशद	177	77	प्रसूति	105	85		137	104
	179	89	प्रसेव	144	26		140	121
प्रवेक	174	57	प्रसवक	32	7		156	104
प्रवेशी	107	98	प्रस्तर	52	4	प्राणिन्	24	30
	128	43	प्रस्ताव	186	24	प्रातरू	230	20
प्रवेण	104	80	प्रस्थ	52	5	प्रतिहारिक	159	11
प्रव्यक्त	178	82		154	89	प्रथमकालिक	114	11
प्रक्ष	29	10		201	88	प्रादुम्	227	257
प्राप्रित	169	25	प्रस्थपुष्प	67	79		229	13
प्रष्ट	133	73	प्रस्थान	136	96	प्रादेश	105	83
प्रष्टेही	151	70	प्रस्फोटन	144	26	प्रादेशन	117	30
प्रमम	42	14	प्रसवण	52	5	प्राध्वम्	228	4
प्रमप्रता	17	17	प्रसार	102	67	प्रागतर	48	17
प्रमना	164	40	प्रहर	21	6	प्राप्त	179	87
प्रमम	138	110	प्रहरण	134	83		181	105
प्रमर	186	23	प्रहस्त	105	84	प्राप्तयद्यत्	139	118
	186	25	महि	43	26	प्राप्तरूप	207	131
प्रमरण	137	97	प्रहेलिका	28	6	प्राप्त	198	69
प्रमर	184	10	प्रहम	181	103	प्राप्य	180	93
	219	209	प्राप्ति	176	70	प्राभृत	126	28
प्रमवस्थाधन	55	15	प्राक्षार	49	3	प्राय	121	53
प्रमज्य	178	84	प्रहृत्	160	16		210	153
प्रमश	229	11	प्राग्दक्षिण	47	7	प्रायस्	230	18
प्रमद	17	17	प्राग्दक्ष	115	16	प्राथित	180	98
	201	91	प्राग्दक्ष	174	58	प्रालम्ब	112	136
प्रमपन	107	99	प्राग्दक्ष			प्राग्दक्ष	108	101
प्रमपने	112	139	प्रापार	184	10	प्राग्दक्ष	17	19
प्रमपिन	107	100	प्राव	229	17	प्राक्कार	109	117
प्रमपिणी	81	153		230	24	प्रावृत्त	109	113
प्रमि	167	9	प्राविज्ञ	232	8	प्रावृत्त	23	19
प्रमि	185	14	प्रावी	15	3	प्रावृत्तप्राणी	69	87
प्रमिद	207	104	प्रावीन	49	3	प्राप्त	136	93

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
प्रासङ्ग	131	58		161	20	फेनिल	58	31
प्रासङ्ग्य	150	64	प्रवग	84	3		59	37
प्रासाद	50	9		192	24	फेरव	}	85 5
प्रासिक	132	71	प्रवङ्ग	84	3	फेद		
माह	20	3	प्राङ्गम	208	137	फला	149	56
विष	97	35	प्राध	55	18	बक	88	23
	174	53	प्राहन्	102	66	पडिभ	42	16
प्रियक	60	42	प्रीहसन्	62	41	बत	224	145
	61	44	प्रात	129	49	बदर	59	37
	63	56	प्रा	180	99	बदरा	74	116
	85	9	प्रा	184	9		80	151
प्रियङ्गु	63	56	प्राप	182	111	बदरी	59	37
	143	20	प्रात	38	9	बधिर	99	48
प्रियता	35	27	प्राणा	67	79	बद	172	42
प्रियवद	171	36	प्राणिजक	38	7		180	95
प्रीणन	183	4	प्राग्नि	36	91	बन्नीकी	93	10
प्रीड	181	3	प्राळ	217	202	बन्धन	126	27
प्रीति	24	24		235	23		185	14
शुष्ट	180	99		136	91	बन्धनाळ	140	120
पेशा	25	1	फलक	133	72	बन्धस्तम्भ	128	42
	221	225	फलकपाणि	158	111	बन्धु	96	34
प्रेङ्गवा	160	54	फलत्रिक	67	79	बन्धुजीवक	66	73
प्रेङ्खिन	179	87	फलपूर	54	7	बन्धु	97	35
प्रेत	139	118	फलदत्	61	46	बन्धुर	176	70
प्रेता	39	2	फलाध्यक्ष	}	54 7	बन्धुल	95	26
प्रेय	228	9	फलित्			बन्धुक	66	73
प्रेमन्	35	27	फलित	63	56	बन्धुकपुष्प	61	44
प्रेष्ठ	182	112	कलिनी	78	137	बन्धु	54	7
प्रेष	220	220		63	56	बई	213	171
प्रेष्य	160	17	फल	53	6		89	32
प्रेक्षण	}	117 26	फलेप्रदि	63	55		223	237
प्रेक्षित			फलेदहा	64	62	वहिण	}	89 31
प्रेय	130	50	फल्यु	174	56	वहिणु		
प्रेष्ठपदा	18	23		146	43	वहिणुख	4	9
प्रेष्ठी	42	18	कणित	180	95	वहिणु	12	54
प्रेष्ठपद	22	17	काण	108	111	वहिणु	75	122
प्रेष्ठ	177	77	काल	142	13	बल	6	24
	58	32		22	15		134	79
	61	44	कान्युल				137	103
	41	11	काल्यानिक	54	8		216	196
	43	24	कुल	157	105	बलदेव	235	22
	77	132	फेन	235	19	मन्मद	}	6 23
	89	35						

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
बलभद्रिका	80	151		195	45	वीजय	113	2
बलवत्	98	44	बादर	108	111	वीमत्स	33	17
	227	2	बाधा	39	3		34	19
बलविन्यास	138	80	बा धकिनेय	95	26	बुक्का	102	64
बला	72	107	बाग्धव	96	34	बुद्ध	4	13
बलाका	88	26	बाहेत	56	19		182	108
बलात्कार	138	110	बाल	98	42	बुद्धि	25	1
बलाराति	10	43		218	206	बुद्धबुद्ध	235	19
बलाहक	15	7	बालगर्भिणी	151	70	बुध	18	27
बलि	115	14	बालतनय	62	50		113	5
	126	28	बालतण	83	168		203	10
	216	196	बालभूषिका	86	12	बुधित	182	108
बलिधसिन्	6	21	बाला	33	14	बुधन	54	12
बलिपट्ट	87	21	बालिश	173	48	बुभुक्षा	148	54
बलिभुज्			बालेय	152	77	बुभुक्षित	169	20
बलिमग्न	37	1	ब लेयशाक	69	90	बुभु	143	22
बलीवर्द्ध	149	59	ब लय	97	40	बुभु	238	34
बलव	144	27	बाध	207	130	बुभु	120	46
	149	57	बाधिका	146	40	बुभु	138	109
बालगिणी	151	71	बाहु	104	80	बुभु	175	60
बालिन	103	73	बाहुज	122	1	बुभुति	109	17
बालिद्वार	51	16	बाहुदा	44	33	बुभु	70	94
बालिष्ठ	182	114	बाहुमूल	104	79		199	75
बालिस	230	16	बाहुशुद्ध	108	108	बुभुशुद्धि	98	44
बाहु	175	63	बाहुल	22	18	बुभुशुद्धि	12	54
बाहुर	168	17	बाहुलेय	9	40	बुभुशुद्धि	18	25
बाहुगार्वाङ्ग	171	36	बाहुलक	129	46	बोधपर	107	98
बाहुपाद्	58	32		189	9	बोधपर	56	20
बाहुप्रद	167	6	बाहुलीक	110	124	बोल	156	104
बाहुमूल्य	109	113		146	40	ब्रम्ह	19	29
बाहुरू	111	128	बिड	146	42	ब्रम्हचारिन्	113	3
बाहुल	175	63	बि बु	40	6		119	42
	217	200	बिन्दुबालक	128	40	ब्रम्ह	60	42
बाहुला	76	125	बिभीतक	63	58	ब्रम्ह	121	52
	217	200	बिम्ब	17	16	ब्रम्हदर्भा	79	155
बाहुलीकृत	143	23	बिम्बिका	78	139	ब्रम्हदाह	60	42
बाहुवारक	59	35	बिल	37	1	ब्रम्हान्	5	16
बाहुविध	180	94	बिलेश्वर	38	8		205	114
बाहुमुता	70	101	बिलव	58	32	ब्रम्हपुत्र	39	10
बाहुमूर्ति	121	70	बान	14	28	ब्रम्हपुत्र	203	104
बद्ध	14	6	बागकोश	45	43	ब्रम्हविन्दु	119	99
	195	41	बागपूर	67	79	ब्रम्ह	121	52
बाण	135	87	बागवत	141	8			

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
प्रदीप	115 14	भद्रमुस्तक	82 160	माध	24 28
प्रद्योतन	118 34	भद्रयव	65 67		210 155
प्रद्योतयुज्य	121 52	भद्रश्री	111 131	भाजन	145 33
प्रद्योत	7 27	भद्रपुन	127 32	भाज्य	145 33
प्रदीप	} 119	भय	34 21		195 44
प्रद्योत		भयंकर	34 20	भद्र	} 22 17
प्रद्योत	8 35	भयद्रुत	172 42	भद्रपद	
प्रद्योत	23 21	भयानक	33 17	भद्रपदा	18 23
	121 51		34 20	भासु	19 31
प्रद्योत	113 4	भर	14 66		20 34
प्रद्योतयविका	} 69	भरण	} 164	भामिनी	203 105
प्रद्योत		भरण्य			93 4
प्रद्योत	188 41	भरत	160 12	भार	155 87
प्रद्योत	27 1	भरद्वाज	87 16	भारत	47 6
	78 138	भर्ग	8 33	भारती	27 1
भ	18 22	भर्तृ	97 35	भारद्वाज	74 117
भक्त	147 48	भर्तृदास	197 59	भार्यष्टि	163 30
भक्षक	169 20	भर्तृदासिका	33 12	भारवाह	} 160 15
भक्षित	182 111	भर्तृदासिका	33 13	भारिक	
भक्ष्यकार	144 28	भर्तृदास	29 14	भार्गव	18 26
भग	104 76	भर्तृदास	155 94	भार्गी	82 159
	192 26	भद्र	164 39	भार्गी	69 90
+ गंदर	100 56	भद्रातकी	235 21	भार्गी	92 6
भगवत्	4 13	भद्रातकी	61 43	भार्गीपति	97 38
भगिनी	96 29	भद्रा	81 3	भार्गुक	85 4
भद्रग	40 2	भव	8 34	भार	33 12
भद्रगा	143 20		218 207		24 21
भद्रग	232 8	भवन	19 5		219 208
भद्रमान	126 25	भवानी	9 37	भद्रयोधक	34 21
भद्र	131 62	भद्रि	24 26	भद्रि	112 134
भद्रि	147 45	भद्रि	} 170		147 46
भद्रि	} 33	भद्रि			181 105
भद्रि		भद्रि	24 26	भद्रि	24 26
भद्रि	74 111	भद्रि	161 22	भद्रि	27 1
भद्रि	64 64	भद्रि	163 33	भद्रि	27 1
भद्रि	} 69	भद्रि	75 121	भद्रि	182 108
भद्रि		भद्रि	64 63	भद्रि	237 31
भद्र	24 25	भद्रि	20 35	भद्रि	20 35
	149 59	भद्रि	154 89	भद्रि	19 29
भद्रकुम्भ	127 33	भद्रि	21 28	भद्रि	19 29
भद्रि	63 51	भद्रि	126 28	भद्रि	183 6
भद्रि	59 34	भद्रि	96 32	भद्रि	221 22
भद्रि	81 15	भद्रि	44	भद्रि	113 3

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
बलभद्रिका	80	151		195	45	वीज्य	113	2
बलवत्	98	44	बादर	108	111	वीभत्स	33	17
	227	2	बाधा	39	3		34	19
बलविन्यास	138	80	बाधकिनेय	95	26	बुक्का	102	64
बला	72	107	बाधव	96	34	बुद्ध	4	13
बलाका	88	26	बाहेत	56	19		182	108
बलाकार	138	110	बाल	98	42	बुद्धि	25	1
बलराति	10	43		218	206	बुद्बुद्	235	19
बलाहक	15	7	बालगमिणी	151	70	बुध	18	27
बलि	115	14	बालतनय	62	50		113	5
	126	28	बालनय	83	168		203	10
	216	196	बालमूर्धिका	86	12	बुधित	182	108
बलिधमिन्	6	21	बाला	33	14	बुधन	54	12
बलिपुष्ट			बालिश	173	48	बुभुक्षा	148	54
बलिभुज्	87	21	बालेश	152	77	बुभुक्षित	169	20
बलिमयन्	37	1	बालेशाक	69	90	बुभु	143	22
बलीपद	149	59	बल्य	97	40	बुभु	238	34
बलव	144	27	बाल्य	207	130	बुभु	120	46
	149	57	बालिफा	146	40	बुभु	138	109
बालकिणी	151	71	बाहु	101	80	बुभु	175	60
बालिन	103	73	बाहुज	122	1	बुभुतिफा	109	17
बालिर्दार	51	16	बाहुदा	44	33	बुभु	70	94
बलिष्ठ	182	11	बाहुमूल	104	79		199	75
बालिम	230	16	बाहुशुद्ध	118	108	बुभुक्षि	98	44
बालु	175	63	बाहुल	22	18	बुभुक्षु	12	54
बालुर	168	17	बालुल	9	40	बुभुक्षति	18	25
बालुगर्भान्	171	36	बालुल	129	46	बुभुक्षति	137	98
बालुपाद्	58	32	बालुल	189	9	बुभुक्षति	56	20
बालुप्रद	167	6	बालुल	110	124	बुभुक्षति	156	101
बालुमूय	109	113	बालुल	146	40	बुभुक्षति	19	29
बालुला	111	128	बालुल	146	42	बुभुक्षति	113	3
बालुल	175	63	बालुल	40	6	बुभुक्षति	119	42
	217	200	बालुल	128	40	बुभुक्षति	60	10
बालुला	76	125	बालुल	63	58	बुभुक्षति	121	5
	217	200	बालुल	17	16	बुभुक्षति	79	1
बालुलीकृत	143	23	बालुल	78	139	बुभुक्षति	60	
बालुलरक	59	35	बालुल	37	1	बुभुक्षति	5	
बालुलिध	180	94	बालुल	38	8	बुभुक्षति	205	
बालुमुता	70	101	बालुल	58	32	बुभुक्षति	39	
बालुमूनि	121	70	बालुल	14	28	बुभुक्षति	203	
बालु	14	6	बालुल	15	43	बुभुक्षति	119	
	195	11	बालुल	67	79	बुभुक्षति	121	
बाण	135	87	बालुल	141	8	बुभुक्षति		

PAGE STANZA

PAGE STANZA

PAGE STANZA

PAGE STANZA

PAGE STANZA

PAGE STANZA

धेय	126	24	मन्दूकवर्णी	69	91				
मकर	42	20	मण्डूर	155	98	मधुरक	216	192	
मकरध्वज	7	26	मर्तगज	127	35	मधुरका	79	143	
मकरन्द	55	17	मत्तिका	24	27		68	84	
मकुष्ठक	142	17	मति	25	1	मधुरा	73	108	
मकुलक	79	144	मत्त	128	37	मधुरिका	80	152	
मक्षिका	88	17		169	23	मधुरिपु	72	105	
मख	115	13		181	103	मधुरिह	6	20	
मगध	137	98	मत्तकाश्विनी	92	4	मधुवार	89	30	
मपवन्	9	41	मयूर	213	173	मधुवत्त	164	41	
महधु	227	2	मस्य	42	17	मधुशिशु	89	30	
महगल	24	25	मस्यगदी	146	43	मधुश्रेणी	58	31	
महगत्यक	142	17	मत्स्यपिता	68	86	मधुश्रेल	68	84	
महगत्या	111	127	मत्स्यवेधन	42	16	मधुश्रवा	57	28	
महविद्या	24	27	मत्स्याक्षी	78	138	मधुश्रु	79	142	
मज्जन	54	12	मत्स्याधानी	42	16	मधुश्रुष्ट	57	27	
मय	112	138	मथिन	148	53	मधुश्रुष्ट	157	107	
मयरी	55	13	मथिन्	151	74	मधुश्रुष्ट	57	23	
मथिष्टा	69	91	मद	128	38	मधुश्रुष्ट	68	84	
मर्पर	108	109		184	12	मधुश्रुष्ट	104	79	
मधु				201	91	मधुश्रुष्ट	212	162	
मधुल	173	52	मदकल	127	36	मधुश्रुष्ट	47	7	
मधुश	163	30	मदन	7	25	मधुश्रुष्ट	31	1	
मठ	50	8	मदिश	164	40	मधुश्रुष्ट	47	7	
महद्व	32	8	मदिगपूह	50	8	मधुश्रुष्ट	104	79	
मणि	155	93	मदोक्त	127	36	मधुश्रुष्ट	92	8	
मणिक	144	31	मदगु	89	35	मधुश्रुष्ट	104	82	
मणिवन्ध	104	81	मदगुर	42	19	मधुश्रुष्ट	20	3	
मण्ड	148	49	मद्य	164	41	मधुश्रुष्ट	164	41	
मण्डन	107	102	मधु	22	15	मन शिला	157	108	
	170	29		164	41	मनस्	25	31	
मण्डप	50	9		157	107	मनस्त्रिज	7	26	
मण्डल	15	6	मधुक	203	103	मनन्तार	25	2	
	17	16	मधुकर	73	110	मनाक्	228	9	
	19	23	मधुकम	89	30	मनिन	182	108	
मण्डलक	100	54	मधुदुन	164	41	मनीश	25	1	
मण्डलाप्र	135	90	मधु	57	27	मनीशिन	118	5	
मण्डलेश्वर	122	2	मधुनि	89	30	मनु	238	38	
मण्डलारक	159	10	मधुनि	59	36	मनुज	91	1	
मण्डित	107	100	मधुनि	68	83	मनुज्य	14	68	
मण्डक	43	24	मधुनि	88	27	मनुज्यमैन्	157	108	
मण्डकवर्णी	63	57	मधुनि	73	110	मनोगुता	168	13	
			मधुनि	26	9	मनोवृत्त	173	52	

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
भित्त	119	41	भूतात्मन्	203	105	भेक	43	24
भित्ति	17	16	भूतावाप्त	64	59	भकी	125	22
भिदा	49	4	भूति	9	36	भद	181	101
भिदुर	183	5	भूतिक	198	69	भेदित	32	6
भिन्दगाल	11	47	भूत श	189	8	भरी	99	50
भिन	136	92	भूत श	8	31	भेषज	120	46
भिषज्	178	83	भूदार	84	2	भेष्ट	34	19
भिस्सटा	181	101	भूदेव	113	4	भैरव	99	50
भिस्ता	100	57	भूमिम्ब	79	143	भैषज्य	192	23
भी	148	49	भू	122	1	भोग	198	70
भिति	147	48	भूदी	65	70	भोगवती	38	8
भीम	34	21	भूक्ष्ण	197	61	भोगिनी	92	5
भीरु	8	34	भूमि	46	2	भाजन	149	55
भीरु	34	20	भूमिजम्बुका	60	38	भोस्	228	7
भीरु	91	3	भूमिस्तृष्	74	118	भौम	18	26
भीरु	170	26	भूयस्	140	1	भौदिक	123	7
भीरु	170	26	भूयिष्ठ	175	63	भ्रश	126	24
भेषज	34	20	भूरि	175	63	भ्रकुस	33	11
भेषज	44	31	भूरि	214	183	भ्रकुटि	37	37
भुक्त	182	111	भूरि	79	144	भ्रम	25	4
भुक्तसमुञ्जित	149	56	भूरि	85	5	भ्रम	40	7
भुम्भ	176	72	भूरि	65	70	भ्रमर	184	9
भुम्भ	179	91	भूया	61	46	भ्रमरक	89	30
भुम्भ	104	80	भूयत	107	101	भ्रमि	106	96
भुम्भ	38	6	भूयु	107	100	भ्रमि	184	9
भुम्भ	89	31	भूयु	170	29	भ्रष्ट	181	104
भुम्भ	38	6	भूयु	83	167	भ्रान्तिष्णु	107	101
भुम्भ	74	115	भूयु	52	4	भ्रातृ	97	36
भुम्भ	104	78	भूयु	77	135	भ्रातृज	96	30
भुम्भ	104	77	भूयु	87	17	भ्रातृजाया	97	36
भुम्भ	160	17	भूयु	89	30	भ्रातृभगिनी	209	146
भुम्भ	40	3	भूयु	80	152	भ्रातृव्य	97	36
भुम्भ	47	6	भूयु	127	33	भ्रातृव्य	25	4
भू	46	2	भूयु	88	29	भ्रातृव्य	144	30
भू	4	11	भूयु	160	15	भ्रातृव्य	33	11
भू	181	105	भूयु	164	38	भ्रातृव्य	37	37
भू	199	78	भूयु	160	17	भ्रातृव्य	106	92
भू	158	111	भूयु	164	38	भ्रातृव्य	33	99
भू	66	71	भूयु	14	66	भ्रातृव्य	37	37
			भूयु	147	47	भ्रातृव्य	97	39
						भ्रातृव्य	195	45

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
	80	148	माधव	5	18	मालिक	159	5
	145	38		22	16	मालुधान	38	6
मा	229	12	माधवक	164	41	माट्ट	58	32
मांस	102	63	माधवी	66	72	म ल्य	112	135
	235	22	मान	34	22	माल्यवत्	52	3
मानल	98	44		153	85	मापपर्णी	78	139
मासिक	160	14	मानव	91	1	मान	22	12
माक्षिक	157	107	मानस	25	31	मासर	148	49
मागध	137	98	मानसोक्तम्	88	24	मासिक	177	31
	158	2	मानिनी	91	3	मास्म	229	12
मागधी	66	71	मानुष	91	1	माहिष्य	158	3
	71	97	मानुष्यक	188	42	माह्वी	150	66
माध	22	15	माया	159	11	मितपच	173	48
माध्व	66	73	मायाकार			मित्र	19	31
माडर	19	32	मायादेवीस्तुत	5	15		123	9
माडि	232	8	मायु	101	62		124	12
माधवक	98	42	मायूर	91	44		213	168
माण्ड्य	188	41	मार	7	25	मिथन्	227	257
माणिक्य	237	31	मारजित्	4	13	मिधुन	90	39
माणिवध	146	42	मारण	139	116	मिथ्या	229	16
मानह्य	161	20	मारिष	33	14	मिथ्यादृष्टि	25	4
	191	21	मास्त	13	62	मिथ्याभियोग	29	10
मातरपितृ	97	37	मार्कव	80	152	मिथ्याभिप्राय		
मातरिश्वन्	13	61	मार्ग	22	14	मिथ्यामति	25	4
मातलि	10	45		48	15	मिथ्या	72	106
मातापितृ	97	37	मार्गेन	135	88	मिसि	72	105
मातामह	96	33		173	49		80	152
मातुल	67	78		187	30	मिहिका	17	19
	96	31	मार्गदीर्घ	22	14	मिहिर	19	30
मातुलपुत्रक	67	78	मार्गित	181	105	मिड	180	97
मातुलानी	96	30	माजन	59	33	मीन	42	17
	143	20	मार्जना	110	121	मीनकृतन	7	25
मातुलहि	38	6	मार्जोर	80	6	मुडर	107	102
मातुली	96	30	मार्जिता	147	44	मुन्द	75	122
मातुलङ्गक	67	79	मार्जण	19	30	मुडर	112	140
मातृ	8	35	मार्दङ्गिक	160	13	मुडल	55	16
	33	14	मार्द्विक	164	41	मुक्तकञ्चुक	38	6
	96	29	मार्दि	110	121	मुका	155	93
	150	66	मालक	64	62	मुकावली	108	105
मात्र	214	179	मालती	66	73	मुक्तकोट	43	23
मात्रा	175	62	माला	112	135	मुक्ति	26	6
	214	178	मालाकार	159	5	मुख	51	19
माद	184	12	मालानुषक	83	167		105	89

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
	80	148	माधव	5	18	मालिक	159	5
	145	38		22	16	मालवान	38	6
• मा	229	12	माधवक	164	41	मालूर	58	32
• मासि	102	63	माधवी	66	72	मल्ल	112	135
	235	22	मान	34	22	माल्यवतृ	52	3
• मानल	98	44		153	85	मापपणी	78	139
• मासिक	160	14	मानव	91	1	माप	22	12
• मासिक	157	107	मानस	25	31	मासर	148	49
• मागध	137	98	माननीकम्	88	24	मासिक	177	31
	158	2	मानिनी	91	3	मास्य	229	12
मागधी	66	71	मानुष	91	1	माहिष्य	158	3
	71	97	मानुष्यक	188	42	माहेयी	150	66
माप	22	15	मापा	159	11	मिर्षय	173	48
माध	66	73	मापाकार				मिश्र	19
माष्टर	19	32	मायादेवीमुत	5	15		123	9
माडि	232	8	माय	101	62		124	12
• माधवक	98	42	मायूर	91	44		213	168
माण्ड्य	188	41	मार	7	25	मिथन्	227	257
मागिक्य	237	31	मारमित्र	4	13	मिथुन	90	39
मागिष्य	146	42	मरण	139	116	मिथ्या	229	16
मानह्य	161	20	मारिष	33	14	मिथ्यारति	25	4
	191	21	मारुत	13	62	मिथ्यामित्रेण	29	10
मातगितृ	97	37	मार्कव	80	152	मिथ्याभिरामन		
मातरिषन्	13	61	मार्ग	22	14	मिथ्यामति	25	4
मातलि	10	45		48	15	मिथ्याया	72	106
मातापितृ	97	37	मार्गेन	135	88	मिमि	72	105
मातामह	96	33		173	49		80	152
मातुल	67	78		187	30	मिदिका	17	19
	96	31	मार्गरीध	22	14	मिदिर	19	30
• मातुलपुत्रक	67	78	मार्गित	181	105	मिद	180	97
• मातुलनी	96	30	मार्गेन	59	33	मीन	42	17
	143	20	मार्जेना	110	121	मीनचेलन	7	25
मातुलहि	38	6	मार्जौर	85	6	मुष्ट	107	102
मातुली	96	30	मात्रिना	147	44	मुष्ट	75	122
मातुलङ्गक	67	79	मार्ण्ड	19	30	मुष्ट	112	140
मातृ	8	35	मार्दङ्गिक	160	13	मुष्ट	55	16
	33	14	मार्दङ्गिक	164	41	मुष्टकमुष्ट	38	6
	96	29	मार्दे	110	121	मुष्टा	155	93
	150	66	मार्क	64	62	मुष्टवनी	108	105
• माय	214	179	मार्नी	66	73	मुष्टमेट	43	23
• माया	175	62	माया	112	135	मुष्ट	26	6
	214	178	मायाकार	159	5	मुष्ट	51	19
माय	184	12	मायाङ्क	83	167		105	89

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
मेदिनी	46	3	यक्षधूप	111	127	यव्य	141	7
मेदुर	170	30	यक्षराज्	14	68	यश.पगह	32	6
मेवा	25	2	यक्षमन्	99	51	यशस्	29	11
मेव्य	174	55	यजमान	114	8	यष्टि	238	38
मेह	11	49	यजुस्	28	3	यशमधुक	73	110
मेलक	186	29	यज्ञ	115	13	यष्ट	114	8
मेप	152	76	यज्ञसूत्र	120	50	याम	115	13
मेधरुम्बल	157	107	यज्ञाङ्ग	56	22	याचक	} 173	49
मेह	100	56	यज्ञिय	117	27	याचनक		
मेहन	104	76	यज्ञन्	114	8	याचना		32
मेनावृष्टि	17	21	यत्	} 228	3	याचित		3
मैली	} 238	39	यतस्			याचितक	141	4
मैव्य			यति	} 119	43	याम्ना	117	32
मैयुन	122	57	यतिन्				183	6
मैरय	206	122	यथा	228	10	यजक	115	17
मैक्ष	165	42	यथाजात	173	48	यातना	39	3
	26	7	यथातथम्	129	16	यातयाम	209	145
	60	40	यथाययम्	229	15	यातु	} 13	60
मोष	178	82	यथार्थम्	229	16	यातुधान		
मोचक	58	31	यथाहर्षण	124	13	यातु	96	30
मोचा	61	47	यथास्वम्	229	15	याना	136	96
	74	113	यथेष्टित	149	57		214	176
मोदक	237	33	यदि	229	13	यादपति	40	2
मोद	158	110	यदच्छा	183	2	यादस्	42	20
मोदटा	68	84	यन्तु	131	60	यादसापति	13	61
मोषक	162	25		197	59	यान	125	19
मोद	138	111	यम	12	58		131	59
मोक्षिक	155	92		120	49	यानमुख	130	56
मोक्षिन	141	4		185	18	याप्य	174	54
मोन	118	36	यमराज्	12	58	याप्ययान	130	54
मौराजिक	160	13	यमानिका	79	145	याम	21	6
मौली	135	86	यमुना	44	32	यामिनी	21	4
मोलि	216	194	यमुनाध्यातु	12	58	यामुन	156	100
मोष्टा	232	5	यमु	129	46	यायजूक	114	4
मौहृतं	} 124	14	यव	142	15	याव	110	125
मौहृतिक			यवक्य	141	7	यावक	144	18
म्लिष्ट	90	21	यवक्षार	157	108	यावत्	225	247
म्लेच्छदेश	47	7	यवफल	82	161	यावन	111	128
म्लेच्छमुख	155	97	यवस	83	108	याष्टीक	132	71
यष्टत्	102	66	यवाम्	148	50	यास	70	92
यक्ष	4	11	यवामज	157	108	युक्त	126	25
	14	69	यवास	70	92	युक्तरसा	78	140
यक्षनर्दम	111	133	यवीयस्	98	43			

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
युग	90	39		110	124	रति	105	86
	192	24		200	80	रथ	58	30
युगकीलक	142	14	रक्तक	66	73		130	52
युगधर	131	58	रक्तचन्दन	111	132	रथरुटया	130	56
युगपत्	230	23		158	111	रथका	158	4
युगपत्रक	56	22	रक्तपा	43	22		159	9
युगपार्श्वग	150	63	रक्तफला	78	139	रथगुप्ति	131	58
युगल	} 90	39	रक्तसंध्यक	45	36	रथदु	57	26
युग्म			रक्तमरोह	45	41	रथाङ्ग	130	56
युग्म	131	59	रक्ताङ्ग	79	147		130	57
	150	64	रक्ताल्पल	45	42	रधिक	} 133	77
युद्ध	138	105	रक्षसम	236	27	रधिन्		
युध्	138	107	रक्षम्	4	11	रधिर		
युवति	92	8		13	60	रधिन्	131	61
युवन	98	42	रक्षित	181	106	रध्व	129	47
युवराज	33	12	रक्षिवर्ण	123	6	रध्या	49	3
यूध	90	42	रक्ष्म	184	8		130	56
यूथनाथ	} 127	36	रङ्कु	86	10	रद	} 106	91
यूथप			रङ्ग	157	106	रदन		
यूथका	66	72	रङ्गाजीव	159	7	रदनच्छद	106	90
यूष	60	42	रचना	112	137	रन्प्र	37	2
यूषकटक	115	18	रजक	159	10	रभस	235	21
युपाप्र	116	19	रजत	155	96	रमणी	92	4
युप	238	35		200	79	रम्भा	74	113
यौक्त्र	142	13	रजनी	21	4	रय	13	64
यौगे	191	22	रजनीमुख	21	6	रहक	109	116
यौगेष्ट	157	105	रजस्	24	29	रव	30	23
योग्य	74	113		94	20	रवण	171	38
योजन	237	30		137	100	रवि	19	32
योजनवली	69	91		222	232	रशना	108	108
यौत्र	142	13	रजस्वला	94	20	रश्मि	208	137
योद्धृ	} 131	62	रज्जु	262	27	रस	26	7
योध			रजन	111	132		26	9
योधसेराव	138	109	रजनी	70	95		33	17
योन	104	76	रण	137	104		156	99
योषा	} 91	2		184	8		222	228
योषित्				195	49	रसगर्भ	156	102
योषितक	126	29	रत	122	57	रसज्ञा	} 106	91
योषित	95	22	रतिपति	7	26	रसना		
यौवन	97	40	रत्न	155	93	रसा		
रंहस्	13	64		206	126	रसातल	37	1
रक्त	27	15	रत्नसानु	11	49	रसाल	59	33
	102	64	रत्नाकर	40	2		83	164

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
रमासः	147	44	राम	6	23	रदित	37	36
रसित	16	9		86	11	रद	179	91
रसोनक	80	149		208	140	रद	4	10
रहस्य	126	23	रामठ	146	40		8	34
	126	24	रामा	92	4	रदाणी	9	37
रहस्य	126	24	राम्म	120	45	रधिर	102	64
राका	21	8	राल	111	127		235	22
रासय	13	59	राशि	91	43	रु	86	10
राससी	76	128		220	215	रु	35	18
रासा	110	125	राष्ट्र	215	185	रुपती	30	18
राष्ट्रक	108	111	राष्ट्रिका	70	94	रुहा	82	159
राष्ट्र	122	1	राष्ट्रिय	33	14	रुध	221	226
राजक	122	3	रासम	152	77	रुप	26	7
राजन्	122	1	रास्ना	78	140	रुपानीय	94	19
राजन्य		1	राहु	18	27	रुप्य	154	91
राजन्यक	123	4	रिक्क	174	56		155	96
राजन्वत्	48	13	रिक्क	154	90		211	161
राजवला	81	153	रिङ्गण	37	36	रुप्याध्यक्ष	123	7
राजवजिन्	113	2	रिद्ध	143	23	रुषित	179	89
राजराज	14	68	रिपु	124	10	रुषित	129	49
राजस्य	113	2	रिट	193	36	रेणु	137	100
राजवत्	48	13	रिटि	133	90	रेणुका	75	121
राजवृक्ष	57	23	रिटा	34	23	रेतस्	101	62
राजसदन	50	10	रीण	180	93	रेफ	174	54
राजमभा	233	9	रीति	155	97	रेवतीमग	6	23
राजसूय	237	31		198	68	रेवा	44	32
राजद्वय	88	25	रीतिपुष्प	156	103	रे	154	90
राजादन	59	35	रुप्रतिक्रिया	99	50		212	166
	61	46	रुक्म	155	95	रेक	37	2
राजाई	111	126	रुक्मकारक	159	8	रीग	99	51
राजि	53	4	रुग	179	91	रीगहारिन्	100	57
राजिका	143	19	रुन्	20	35	रीचन	61	47
राजिल	38	5	रुचक	62	51	रीचनी	73	109
राजीव	42	19		67	79		79	147
	45	41		146	43	रीचिण्ण	107	101
राज्याह्न	125	18		157	109	रीचिण्	20	35
राशि	21	4	रुचि	20	35	रीदन	166	93
राशिवर	13	60	रुचिर	193	29	रीदनी	70	92
राशिवर				173	52	रीदम्	222	230
राशान्त	25	4	रुच्य	99	51	रीदसी		
राघ	22	16	रुन्			रीधम्	40	7
राधा	18	23	रुजा	31	26	रीध	135	83
			रुत			रीधन्	107	99

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
रोमन्ध	235	19	लट्वा	233	70	लाङ्गूल	130	51
रोमहर्षण	}	36	लता	54	9	लाज	147	47
रोमाश				54	11	लाञ्छन	17	17
रोप				63	56	लाभ	152	80
रोहिणी				66	72	लामउजक	83	165
रोहित				77	133	लालसा	35	28
	150	67		80	150	लाला	102	67
	16	11		80	148	लालाटिक	191	17
	27	15	लतार्क	105	89	लाव	90	36
	42	19	लपन	27	1	लासिका	32	8
रोहितक	}	65	लपित	182	108	लास्य	32	10
रोहिन्				181	105	लिकुच	64	61
रोद्र			लक्ष	113	6	लिखा	233	10
			लक्षवर्ण	114	10	लिखिता	125	16
			लक्षनुत	126	20	लिङ्गवृत्ति	121	54
रौमरु	146	42	लभ्य	108	104	लिप	125	15
रौरव	39	1	लम्बन	9	38	लिपिकर	124	15
रौहणेय	6	24	लम्बोदर	32	9	लिप्त	179	90
	18	7	लय	91	3		182	111
रौहिप	83	167	लटना	108	104	लिप्तक	135	89
	86	10	ललितिका	106	92	लिप्ता	35	27
लकुच	64	61	ललाट	107	103	लिधि	125	16
लक्ष	135	87	ललाटिका	209	143	लीला	36	32
लक्षण	17	17	ललाम	112	130		217	200
लक्ष्मण	168	14	ललमरु	36	32	लुठित	130	51
लक्ष्मणा	88	26	ललित	175	62	लुध	169	22
लक्ष्मन्	17	17	लव	186	24	लुब्धक	161	21
लक्ष्मी	7	27		110	125	लुभाय	85	4
	74	113	लवङ्ग	26	9	लता	86	13
	134	83	लवन	146	41	लन	181	104
लक्ष्मावत्	168	14		40	2	लम	10	51
लक्ष्य	36	33	लवण द	186	24	लेख	3	8
	135	87	लवण	142	13	लसक	124	15
लगुड	234	18	लवित्र	80	149	लेख्यभ	10	42
लग्न	19	28	लग्न	135	86	लखा	53	4
लग्न	165	44	लग्न	110	120	लपक	159	6
लग्न	13	61	लस्तक	60	41	लेश	175	62
	77	133	लाक्षा	142	13	लेष्ट	142	12
	192	28	लक्षण	142	14	लेह	149	56
लग्नलय	83	165	लाङ्गूल	75	119	लोक	47	6
लग्न	232	7	लाङ्गूल	73	111	लेकचित्	4	13
लग्नोपिका	77	131	लाङ्गूलपदति	84	169	लोकायत	237	32
लग्नोपिका	34	23	लाङ्गूलिकी					
लग्नोपिका	170	28	लाङ्गुली					
लग्नोपिका	179	92						

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
लोकलोक	52	2	ववा	72	103	वध	172	45-
लोकेष्ट	5	16	वज्र	11	47	वन	40	3
लोचन	106	93		72	106		53	1
लोचमस्तक	73	112	वज्रनिषेध	16	10		206	126
लोत्र	162	26	वज्रमुष्ट	66	76	वनतिवित्तक	68	85
लोघ्न	59	33	वज्रिन्	10	42	वनधिय	87	20
लोपागुदा	17	21	वधक	85	5	वनमक्षिका	88	28
लोमन्	107	99		173	47	वनमालिन्	6	21
लोमशा	77	134	वधिन	172	41	वनमुत्र	142	17
लोळ	177	75	वज्रुल	37	27	वनसुहृद्गाढ	71	99
	218	206		58	30	वनसमुद्	53	4
लोळप				65	65	वनस्पति	53	6
लोळभ	169	22	वट	58	32	वनिता	91	2
लोष्ट			वटुक	234	17		199	74
लोष्टभेदक	142	12	वटावर	162	27	वनीयक	173	49
लोई	111	120	वटीगुण	162	27	वनोद्भवा	65	70
	155	98	वटुवा	129	47	वनोक्तम्	84	3
	156	99	वटवानल	12	56	वन्द्या	68	82
	235	23	वड	175	61	वन्दार	170	28
लोहकारक	159	7	वणिज्	152	78	वन्दिन्	137	98
लोहपृष्ठ	87	16	वणिज्या	152	79	वन्दी	140	120
लोहल	171	37	वण्टक	154	89	वन्ध्या	151	69
लोहामिश्र	136	95	वत्	228	10	वण्या	53	4
लोहित	27	15	वत्स	104	78	वपा	37	2
	102	64		150	62		102	64
लोहितक	155	92		221	227	वपुस्	103	70
लोहितचन्दन	110	124	वत्सक	65	67	वप्र	49	3
लोहिताङ्ग	18	26	वत्सतर	150	62		142	11
वैश	82	161	वत्सनाम	39	11		157	105
	113	1	वत्सर	22	13	वनधु	100	55
	220	215		23	20		128	38
वैशक	111	126	वत्सल	168	14	वमि	100	55
वैशरोचना	157	109	वत्सादनी	68	83	वयम्	222	231
वज्रुल	65	65	वद	171	35	वदस्थ	98	42
वस्तव्य	211	160	वदन	105	89	वयस्या	63	58
वक्तृ	171	25	वदान्य	167	6		78	138
वक्त्र	105	89		211	161	वयस्य	124	12
वट	176	72	वदावद	171	35	वयस्या	93	12
वसस्	104	78	वप	139	117	वर	110	124
वह्मण	103	73	वपु	77	134		184	8
वह्म	157	106		91	2		213	174
वचन	27	1		92	9	वरटा	88	26
वचस्	27	1		203	202		88	28

	PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA	
वरण	49	3	वर्तनी	48	15	वल्क	54	12
	57	25	वर्ति	111	133	वल्कल	129	49
वरण्ड	234	18	वर्तिष्णु	170	29	वल्मीक	48	14
वरत्रा	128	43	वर्तुल	176	70	वल्मीकी	31	3
	163	31	वर्त्तन्	48	15	वल्मभ	174	53
वरद	167	7		205	121		208	137
वदवर्णिनी	92	4	वर्षक	69	90		55	13
	146	41	वर्षकि	159	9	वल्हिरि	54	9
वरा	71	101	वर्धन	170	28	वल्हूर	102	63
वराङ्ग	192	26		184	7	वल्ह्वज	82	163
वराङ्गक	77	135	वर्धमान	62	52	वल्ह्व	184	8
वराटक	45	43	वर्धमानक	145	32	वल्ह्वक्रिया	183	4
	238	38	वर्धिष्णु	170	28	वल्ह्व	128	37
वरारोह	92	4	वर्ध्वा	163	31		151	69
वराशि	109	116	वर्मन्	132	65		220	218
वराह	84	2	वर्मित	132	66	वल्ह्विक	174	56
वरिवसित	} 181	102	वर्ष	174	57	वल्ह्विर	146	41
वरिवस्थित			वर्षा	92	7	वल्ह्व	169	25
वरिवस्था	118	35	वर्षणा	88	27	वल्ह्व	228	9
वरिष्ठ	155	97	वर्षर	69	90	वल्ह्वकृत	117	27
	182	112	वर्षरा	78	140	वल्ह्वति	198	67
वरीयस्	223	236	वर्ष	16	11	वल्ह्वन	109	115
वरुण	13	61		47	6	वल्ह्वन्त	22	18
	15	4		221	225	वल्ह्व	102	64
	57	25	वर्षर	123	9	वल्ह्विर	71	98
वरुणात्मजा	168	39	वर्षा	23	19	वल्ह्व	4	10
वरुध	131	58	वर्षाभू	} 43	24		68	82
वरुधिनी	134	79	वर्षाभ्वी				154	90
वरुध्य	174	57	वर्षावस्	98	43		222	229
वर्षर	161	23	वर्षावल	16	12	वल्ह्वक	67	81
वर्ष	90	42	वर्षमन्	103	70	वल्ह्वदेव	6	22
वर्षस्	222	232		206	123	वल्ह्वधा	} 46	3
वर्षस्क	102	68	वल्म	} 193	31	वल्ह्वधरा		
वर्ष	113	1	वल्मजा			वल्ह्वमती	152	76
	128	43	वल्ममी	51	15	वल्ह्वत	146	42
	195	48	वल्मय	105	107	वल्ह्व	234	13
वर्षक	111	133	वल्मयित	179	91	वल्ह्वयोनि	109	115
	238	38	वल्मिन	} 98	45	वल्ह्ववेदमन्	108	110
वर्षित	182	110	वल्मिभ				110	120
वर्षिन्	119	42	वल्मि	99	49	वल्ह्व	152	79
वर्षक	90	36	वल्मिक	50	14	वल्ह्वसा	102	66
वर्षन	190	11	वल्मिमुख	81	3			
	170	29						

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
वह	150	63	वाणी	27	1	वारण	127	35
वह्नि	12	53	वात	13	63	वारणमुखा	74	113
	15	4	वातक	80	150	वारवाण	131	64
वाङ्मयिख	157	106	वातकिन्	101	59	वारमुखा	}	94
वह्निवन्दक	67	80	वातपोष	58	29	वारश्री		19
वा	226	250	वातमयी	}	85	वाराही	80	151
	228	10	वातभृग		7	वारि	40	3
	229	16	वातरोगिन्	105	59	वारिह	15	7
वाङ्मयी	70	96	वातायन	50	9	वारिपर्णी	45	38
वाक्यनि	171	35	वातायु	85	8	वारिप्रवाह	52	5
वाक्य	28	2	वातूल	216	199	वारिवाह	15	7
वागीश	171	35	वातक	149	60	वरी	129	44
वायु	162	27	वादित्र	}	32	वारणी	196	52
वायुरिक	160	14	वाय		5	वार्त्त	199	66
वाग्मिन्	171	35	वान	55	15	वार्त्ता	29	7
वाङ्मुख	29	9	वानस्पत्य	57	28		140	1
वाच	27	1		113	3	वात्ताङ्की	74	114
वाच्यम	119	42	वानर	84	3	वात्तावह	160	15
वाचक	28	2	वानस्पत्य	53	6	वाहक	97	40
वाचस्पति	18	25	वानायुज	129	46	वाधुपे	}	141
वाचाट	}	171	वानर	58	30	वाधुपिक		5
वाचल		36	वानेय	77	132	वापिक	80	151
वाचिक	30	17	वान्त	100	57	वाल	75	122
वाचोयुक्तिपट्ट	171	35	वापदण्ड	162	28		106	95
वाज	135	88	वापी	44	28	वालधि	130	51
वाजपेय	237	31	वान	209	144	वालप्रादया	107	103
वाजिदन्तक	72	104	वामदेव	8	32	वालहस्त	130	51
वाजिन्	89	34	वामन	15	5	वालुक	75	122
	129	45		99	46	वल्क	108	111
	204	107		176	70	वावदुक	171	35
वाग्निशाला	49	7	वामद्वर	48	14	वावुल	179	92
वाग्धा	35	27	वामलोचना	91	2	वाशिका	72	103
वागी	239	42	वामा	91	3	वाशिना	199	75
वाग्दालका	72	107	वामी	129	47	वास	49	6
वाहय	12	56	वायस	87	21	वामक	72	104
	113	4	वामपाराति	86	15	वासगृह	50	8
	129	47	वायवी	80	152	वामन्ती	66	72
वाहव्य	188	41	वायवोली	79	144	वामयोग	112	134
वागा	66	75	वायु	13	61	वासर	20	2
वागि	162	29	वायुमख	12	55	वासर	10	42
वागिज	152	78	वाह	40	3	वासम्	109	115
वागिम्य	152	79	वार	90	40	वासित	31	26
वागिनी	204	112		212	162		112	134

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
	147	46	विमलव	172	44	वितुम	80	149
वासुकि	38	4	विक्षाव	188	37	वितुमक	76	127
वासुदेव	6	20	विगत	180	100		145	37
वासू	33	14	विगतार्तव	94	21		156	101
वास्तु	51	19	विम	99	46	रित्त	154	90
वास्तुक	82	158	विमह	103	70		167	9
वास्तोष्पति	10	43		125	19		180	100
वास	130	55	.	138	106	विदर	183	5
वाह	129	45		186	22	विदल	237	32
	154	88	विघस	117	28	विदारक	41	10
वाहद्विपत्	85	4	विघ्न	185	19	विदारी	73	110
वादन	131	59	विघ्नराज	9	38	विदारिगन्धा	74	116
बाहस	38	5	विचक्षण	113	6	विदित	182	108
बाह्विथ	128	40	विचयन	187	30		182	109
बाहिनी	134	79	विचर्चिका	100	53	विदिश	15	6
	134	82	विचारणा	25	2	विदु	128	38
	204	112	विचारित	180	100	विदुर	170	30
बाहनापति	131	63	विचित्रित्ता	25	3	विदुल	58	30
वि	89	34	विच्छर्क	50	11	विदुल	180	100
विशति	153	83	विच्छाय	236	26	विदुर्णी	68	85
विकङ्कत	60	38	विजन	126	23	विद्याधर	4	11
विकच	54	7	विजय	138	111	विद्युत्	16	10
विकर्तन	19	30	विजिल	147	46	विदधि	100	56
विशलाङ्ग	99	46	विज्ञ	166	4	विदव	139	112
विक्रमा	69	71	विज्ञात	167	9	विदुत	180	100
विकसित	54	8	विज्ञान	26	6	विदुम	155	93
विकस्वर	170	30	विट	234	17	विदुमलता	76	130
विकार	185	15	विट्क	51	15	विदुस्	113	5
विकासिन्	170	30	विटप	55	14		223	235
विचिर	89	34		207	131	विद्वेष	35	25
विचरिण	67	81	विद्यपिन्	53	5	विधवा	93	11
विकुर्वाण	167	7	विट्खदिर	62	50	विधा	164	38
विकृत	34	19	विन्चर	161	23		203	101
	101	58	विट्क	72	107	विधातृ	5	17
विकृति	185	15	विडौत्रस्	9	51	विधि	5	17
विक्रम	137	104	विडाल	85	8		25	28
	208	140	वितम्बा	233	9		119	39
विकय	153	83	वितथ	30	21	विधिदर्शन्	115	16
विकथिक	152	79	वितरण	117	29	विधु	6	22
विक्रान्त	133	78	वितर्दि	51	16		16	14
विक्रिया	185	15	वितास्त	105	84		203	99
विकेतृ	152	79	वितान	110	120	विधुत	181	107
विकेय	153	82		204	113	विधुतद	18	27

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
विधुर	186	20	वित्तव	185	14	वित्तेपन	111	133
विधुवन	183	4	विबन्ध	100	55		186	27
विधुवन			विबुध	3	7	वित्तेपी	148	50
विधेय	169	24	विभव	154	90	वित्रय	202	96
विनियमग्राहिन्			विमाकर	19	29	विवर	37	1
विना	228	3	विभावरि	21	4	विवर्ण	160	16
विनायक	5	14	विभावसु	12	56	विवश	172	44
	9	38		19	31	वितस्त	19	30
विनाय	186	22		221	227		197	57
विनायोगमुख	179	92	विभूति	9	36	विवाद	29	9
विनीत	129	45	विभूषण	107	101	ववाह	121	56
विन्दु	170	30	विभ्रम	36	82	विदिष	126	23
विन्ध्य	52	3	विप्राज्	107	101		200	82
विम	180	100	विमवस्	167	8	कित्विष	180	94
	181	105	विमर्दन	185	13	विवेक	118	38
विपक्ष	124	11	विमला	79	144	विषाक	36	32
विपक्षी	31	3	विम तृज	95	25		113	2
विपण	153	83	विमान	11	48	विष्	140	1
विपणि	49	2	विषट्	15	2		220	215
	196	52	विषद्वह्या	11	49	विशङ्क	175	60
विपत्ति	134	83	विषम	185	18	विषद	26	12
विषय	48	16	विषात	169	25	विशर	139	117
विषट्	134	83	विषाम	185	18	विशस्या	68	83
विषयेय	187	33	विरनस्तमस्	119	44		78	137
विषयीस			विरति	188	38		210	155
विश्वित्	113	5	विरल	175	66	विशसन	139	116
विषट्	44	33	विगत्	122	1	विशास	9	40
विषादिम	100	52	विग	30	24	विशाखा	18	23
विषाशा	44	33	विगिष	5	17	विशाय	187	32
विपिन	53	1	विरुपाक्ष	8	32	विशारण	139	114
विपुल	175	61	विरोचन	19	31	विशारद	202	95
विप्र	113	2		204	108	विश ल	175	60
	113	4	विरोध	35	25	विशालता	109	114
विप्रकार	185	15	विरोधन	186	21	विशालत्व	57	23
विप्रकृत	172	41	विशोक्ति	30	16	विशाला	81	157
विप्रकृतक	176	69	विरुक्ष	170	26	विशिख	135	87
विप्रतीकार	35	25	विरुद्ध	183	2	विशिखा	49	3
विप्रशम	187	28	विरुद्ध	32	9	विशोक	110	123
विप्रलम्ब	172	41	विरुद्ध	187	28	विश्रानन	117	29
विप्रलम्ब	187	28	विराप	30	16	विश्रान	187	28
विनलाप	30	16	विरास	36	32	विधुत	167	9
विप्रश्रिका	94	20	विलीन	180	100	विश्व	4	10
विश्व	40	6						

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
	145	38	विध्वम्बन्	171	34	वीणावाद	160	13
	175	65	विस	45	42	वीत	129	44
विश्वकटु	161	23	विसकण्ठिका	88	26	वातस	162	26
विश्वकर्मन्	204	109	विसप्रसून	45	41	वीतिहोत्र	12	53
विश्वमेघज	145	38	विसर	90	40	वीथी	53	4
विश्वमर	6	22	विमर्जन	117	29		201	87
विश्वमरा	46	2	विसपण	186	23	वीध्र	174	55
विश्वसृज्	5	17	विमवाद	37	36	वानाह	43	57
विस्वस्ता	93	11	विसर	42	17	वीर	33	17
विश्वा	71	100	विसरिन्	170	31		34	18
विश्वास	126	24	वासना	45	39		133	78
विष्	102	68	विस्तृत	179	86	वारण	}	83 164
विप	38	9	विमृत्वर	}	170	वीरतर		
	221	224	विसुमर			वीरतर	61	45
विषधर	38	7	वित	154	86	वीरपत्नी	94	16
विषमच्छद	57	23	विस्तर	}	186	वीरपान	137	104
विषय	26	7	विम्भार			वीरभार्या	}	94 16
	47	8	विस्तृत	179	86	वीरमातृ		
	210	132	विम्भार	138	109	वावृक्ष	61	48
विषयेन्	26	8	विस्फोट	100	53	वीराशसन	137	101
विष्वैद्य	39	11	विमय	34	19	वारसू	94	16
विषा	71	100	विस्मयान्वित	170	26	वारहन्	121	53
विषाण	156	46	विस्मृत	179	87	वीरधृ	54	9
विषाणी	75	120	विश्रम्भ	126	24	वये	35	20
विषुर	}	22		207	135		101	62
विषुवत्			विष	26	12		210	154
विष्कर	89	34	विस्त्रसा	98	41	वीवध	202	96
विष्कम्भ	51	17	विहग	}	89	वुरु	68	82
विश्व	47	6	विहग			वुरु	85	7
विश्व	213	170	विहगम	}	163	वुरुधूप	111	128
विश्वरथवस्	5	18	विहगिका				111	129
विष्ट	39	3	विहसित	36	35	वृषण	181	104
विष्टा	102	68	विहस्त	172	43	वृक्ष	53	5
विष्णु	5	18	विहगम्	15	2	वृक्षभेदिन्	163	34
विष्णुकान्ता	72	104	विहगिन	89	33	वृक्षरुहा	68	82
विष्णुपद	15	2	विहार	117	29	वृक्षवाटिका	53	2
विष्णुपदी	44	31	विहल	185	16	वृक्षान्न	163	34
विष्णुरथ	7	29	वीकाश	172	44	वृक्षदनी	68	82
विष्य	172	45	वाचि	220	216	वृक्षाम्ल	145	35
विष्वच्	229	14	वीज	40	5	वृजिन	23	23
विष्वक्सेन	6	19	वीणा	24	28		176	71
विष्वक्सेनप्रिया	80	151	वीणा	31	3		204	109
विष्वक्सेना	63	56	वीणादम्भ	32	7	वृत्त	179	92

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
वृत्ति	184	8	वृत्त्यन्ती	92	9	वेपथ्वार	145	35
वृत्त	176	70	वृषा	69	88	वेदार्	151	69
	179	92	वृषाकपायी	211	156	वे	228	5
	199	8	वृषाकपि	207	130	वेकक्षक	112	136
वृत्तान्त	29	7	वृष्टि	16	11	वेकृष्ट	5	18
	197	63	वृष्ण	152	76	वेजनन	97	39
वृत्ति	140	1	वेग	191	20	वेजयन्त	10	46
	199	73	वेगिन्	133	74	वेजयन्तिक	133	72
वृत्त	212	165	वेणि	107	98	वेजयन्तिका	65	66
वृषदन्	10	4	वेणी	65	69	वेजयन्ती	137	101
वृषा	225	248	वेणु	82	161	वेज्ञानिक	166	4
	228	4	वेणुध्या	160	13	वेणव	55	18
वृद्ध	75	123	वेतन	140	1	वेणविक	160	13
	98	42		164	38	वेणिक		
	103	100	वेनम	58	29	वेणुक	128	42
वृद्धन्	97	40	वेनस्वन्	47	9	वेतसिक	160	14
वृद्धदारक	78	137	वेनाल	235	21	वेननिक	160	15
वृद्धनामि	101	6	वेनवती	44	34	वेनरणी	39	2
वृद्धभक्तम्	9	4	वेद	28	3	वेतालिक	137	98
वृद्धभय	97	40	वेदना	183	6	वेदेदक	152	78
वृद्धा	93	12	वेदि	115	18		158	3
वृद्ध	184	9	वेदिका	51	16	वेदेदी	71	97
वृद्धजीविका	141	4	वेध	184	8	वेय	100	57
वृद्धोक्त	149	61	वेधनिका	163	34	वेयमात्र	72	103
वृद्धाजीव	141	5	वेधमुह्यक	77	135	वेधान	11	51
वृन्त	55	15	वेधम्	5	17	वेधय	173	48
वृन्द	90	41		222	229	वेनतेय	7	29
वृन्दारक	4	9	वेपित	180	100	वेनीतक	131	59
	190	16	वेपथु	37	38	वेमात्रेय	95	25
वृन्दिष्ठ	182	113	वेमन्	162	28	वेयाग्र	130	54
वृथिक	86	14	वेला	217	199	वेर	35	25
वृथ	24	24	वेला	72	106	वेरनिर्यातन	139	112
	72	104	वेल्ज	145	35	वेरशुद्धि		
	74	117	वेळिन	176	72	वेगिन्	124	10
	149	59		179	87	वेवधिक	160	15
	221	221	वेरा	49	2	वेवस्तत	13	59
वृषण	104	76	वेरान्त	41	28	वेराय	22	16
वृषदशक	85	6	वेरमन्	49	4		151	74
वृषध्वज	8	34	वेरमम्	51	19	वेरय	140	1
वृषन्	10	42	वेरया	94	19	वेथवण	14	69
वृषम	74	117	वेरयाजनसमाधय	49	2	वेथानर	12	53
	149	59	वेग	107	99	वेथारिण	42	17
वृषल	158	1	वेष्ठित	179	91	वेपट्	228	9

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
व्यक्त	197	62	व्याल	38	7	शकलिन्	42	17
व्यक्ति	25	31		216	197	शकुन	89	33
व्यग्र	216	191	व्यालपाहिन्	39	11	शकुनि	89	33
व्यञ्जन	112	140	व्यालायुध	76	129	शकुन्त	89	33
व्यञ्जक	33	16	व्यास	186	22		197	58
व्यञ्जन	205	116	व्याहार	27	1	शकुन्ति	89	33
	235	53	व्युत्थान	205	118	शकुल	42	19
व्यङ्ग्य	62	52	व्युष्टि	194	38	शकुलाक्षक	82	159
व्यत्यस	187	33	व्यूढ	195	45	शकुलादनी	68	86
व्यथा	39	3	व्यूढवह्क	132	66		73	111
व्यथ	184	8	व्यूति	162	29	शकुलार्धक	42	17
व्य व	48	12	व्यूह	90	40	शकृत्	102	67
व्यय	185	17		134	80	शरत्करि	150	62
व्यलाक	190	12	व्यूहपार्थि	223	239	शक्त	171	36
व्यवधा	16	13	व्योकार	134	80	शक्ति	125	19
व्यवहार	29	9	व्योमकेश	159	7		137	104
व्यवाय	122	57	व्योमन्	8	34		198	66
व्यसन	205	120	व्योमयान	15	1	शक्तिधर	9	40
व्यसनार्ति	172	43	व्योप	11	48	शक्तिहेतिक	132	70
व्यस्त	176	72	व्यज	158	111	शक	10	42
व्याकुल	172	43		90	40		65	67
व्य कोश	54	7	व्यज्या	193	30	शकपुत्रस्	16	11
व्याघ्र	84	1		118	35	शकपादप	62	53
	174	59	व्यज	136	96	शकपुष्पी	78	137
व्याघ्रनख	76	129	व्यत	100	54	शकर	7	30
व्य घ्न राद	60	38	व्यतति	118	37	शङकु	42	20
व्य घ्न पृच्छ	62	51		54	9		54	8
व्याघ्र ट	87	16	व्यतिन्	198	67		136	94
व्य ही	70	94	व्यधन	114	7	शख	14	71
व्याप	35	30	व्यत	163	33		43	23
	36	33	व्यतल	90	40		77	131
व्य ड	194	42	व्यडा	121	54		191	18
व्य ध	161	21	व्यहि	34	23	शखनख	43	23
व्याधि	76	126		142	15	शखनी	76	127
	99	51	व्याहभेद	143	21	शखी	10	45
व्याघ्रिघात	57	24	वेदेय	143	20	शखीपति	10	43
व्याधित	101	58	शय	141	6	शखी	81	154
व्यान	13	63	शवर	11	17	शठ	172	46
व्यापान	20	4		40	4	शणपर्णी	80	150
व्याप्य	76	126	शक्	86	10	शणपुथिका	72	107
व्याम	100	87	शकल	69	88	शणसून	42	16
				130	50	शण्ड	123	9
				17	16	शतकादि	11	47

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
शतदु	44	33	शम्पा	16	9	शल	85	7
शतपत्र	45	40	शम्बरारि	7	26	शलम	88	29
शतपत्रक	87	17	शम्बर	238	34	शलल	}	85 7
शतपदी	86	14	शम्बाकुन्	141	9	शलली		
शतपर्वन्	82	161	शम्बूक	43	23	शलदा	55	15
शतपर्विका	72	103	शम्भली	94	19	शलक	190	13
	82	158	शम्भु	7	30	शल्य	62	53
शतपुष्पा	80	152	शम्पा	142	14		85	7
शतप्रास	67	77	शम्पाक	57	23		136	94
शतमन्त्रु	10	42	शय	104	81	शय	140	120
शतमान	238	34	शयन	37	37	शयर	161	31
शतमूली	71	101		112	138	शयराज्य	51	20
शतवीर्या	82	159	शयनीय	112	1 7	शय	86	11
शन्वेविन्	78	141	शयलु	}	171 33	शयपर	17	15
शतहृदा	16	9	शयित			शयलेमन्	157	107
शताङ्ग	139	52	शयु	38	5	शयान	86	15
शतादरी	71	101	शय्या	112	137	शयार्ण	157	107
शनु	123	9	शर	82	16	शयन्	224	244
	124	11		135	88		227	1
शनेधर	18	27	शरजन्मन्	9	39		229	12
शनेस्	230	18	शरण	196	53	शय	83	168
शनय	}	29	शरद्	23	19	शयन	24	26
शनन				23	20		182	110
शक	130	50		86	11	शय	134	83
शकरा	42	18	शरभ	}	135 87	शय	214	180
शकल	27	17	शरब्ध			शयक	155	98
शकली	150	67	शराभ्यास	88	26	शयमार्ज	159	7
शन्द	26	7	शरारि	170	28	शयानीव	132	68
	28	2	शराह	145	32	शय्री	136	93
	30	23	शराज	44	34	शयमञ्जरी	}	143 21
शरपह	106	94	शरावनी	134	84	शययुक्त		
शरदन	171	38	शरासन	103	70	शय	78	136
शम	}	183	शरीर	103	69	शक	145	34
शमय			शरीरास्थि	24	30	शकट	150	64
शमन	12	58	शरीरिन्	47	11	शकुनिक	160	14
	117	26	शरैरा	146	43	शकीक	132	70
शमनस्वसु	44	32		214	176	शक्यमुनि	5	14
शमल	102	67	शकसाधन्	}	47 11	शक्यसिंह	5	15
शमित	180	98	शकरिल			शक्षा	54	11
शमी	62	52	शर्मन्	24	25	शखनार	49	2
	143	23	शर्व	7	39	शखामृग	84	3
शमीपाय	143	24	शर्वरी	20	30	शखिन्	53	5
शमीर	62	52	शर्वोणी	9	37	शखिक	159	8

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
शीतल	17	20	शुभ्र	26	12	शेकालिका	66	71
	80	150		216	193		232	7
शीतलिका	72	105	शुभ्राशु	16	14	शेमुपा	25	1
	75	123	शुभ्र	162	27	शेमु	59	35
शीधु	146	42	शुभ्र	126	28	शेवधि	14	71
	165	42	शुभ्र	155	97	शेवाल	45	38
	238	34		235	23	शेष	38	4
शीर्ष	106	95	शुभ्रपा	118	35	शेस	114	11
शीर्षक	131	64	शुभ्रमास	102	63	शेसारीक	69	89
शीर्षच्छेद्य	172	45	शुभ्र	137	103	शेस	51	1
शीर्षस्थ	107	98	शुभ्रन्	12	54	शेसालिन्	} 160	12
	132	65	शुभ्र	143	23	शेसुर		
शील	35	26	शुभ्रकीट	86	14	शेलेय	75	123
	217	202	शुभ्रधान्य	143	24	शेवलिनी	44	30
शुक्र	87	22	शुभ्रशिमि	69	87	शेभद	97	40
शुक्रनास	63	57	शुभ्र	158	1	शेभ	35	25
शुक्रदे	77	133	शुभ्र	} 93	13	शेचिधेश	12	54
शुक्र	200	83	शुभ्र			शेचिधेश	20	35
शुक्रि	43	23	शुभ्र	174	56	शेचिधेश	27	15
	77	131	शुभ्र	183	78	शेचिधेश	44	34
शुक्र	12	56	शुभ्र	144	26	शेचिधेश	155	92
	18	26	शुभ्र	217	198	शेचिधेश	102	64
	22	16	शुभ्र	147	45	शेचिधेश	100	52
	101	62	शुभ्र	7	30	शेचिधेश	80	149
शुक्रशिष्य	4	12	शुभ्र	147	45	शेचिधेश	51	18
शुक्रद	26	12	शुभ्र	108	109	शेचिधेश	147	46
शुक्र	25	25	शुभ्र	128	42	शेचिधेश	174	56
शुक्रि	12	56	शुभ्र	152	75	शेचिधेश	63	58
	22	16	शुभ्र	52	4	शेचिधेश	100	52
	26	12	शुभ्र	79	143	शेचिधेश	173	52
	33	17	शुभ्र	192	26	शेचिधेश	17	18
शुक्रा	145	38	शुभ्रगवेर	145	37	शेचिधेश	99	51
शुक्रा	164	41	शुभ्रगदर	48	17	शेचिधेश	91	44
शुक्रि	44	33	शुभ्रगार	33	17	शेचिधेश	39	10
शुक्रान्न	50	12	शुभ्रगणी	150	66	शेचिधेश	169	23
	198	66	शुभ्रगणी	43	25	शेचिधेश	159	10
शुक्रक	161	22	शुभ्रगणी	71	100	शेचिधेश	71	97
शुक्रा	161	23	शुभ्रगणी	74	117	शेचिधेश	5	15
शुभ्र	24	22	शुभ्रगणी	155	96	शेचिधेश	6	21
	152	76	शुभ्रगणी	180	96	शेचिधेश	137	103
	235	23	शुभ्रगणी	112	136	शेचिधेश	159	8
शुभ्र	} 173	50	शुभ्रगणी	104	76	शेचिधेश	168	19
शुभ्रान्न			शुभ्रगणी			शेचिधेश	184	10

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
इमशान	140	120	श्रीवात	} 111	129	श्वस्	230	23
इयाम	27	14	श्रीवेष्ट			श्वसन	13	61
	209	143	श्रीसह	110	125		62	53
इयामल	27	14	श्रीहृत्तिनी	65	70	श्राविष्	85	7
इयामा	63	55	श्रुत	199	77	श्रिप्र	100	54
	73	109	श्रुति	28	3	श्वेत	26	12
	73	112		106	94		155	96
	209	143		199	73		200	79
इयामाक	83	166	धेनी	53	4	श्वेतपक्ष	88	24
इयाल	96	32		159	5	श्वेतमरिच	158	110
इयाव	27	16	धेयस्	24	24	श्वेतरक्त	27	15
इयेत	26	12		26	6	श्वेत्सुरसा	66	71
इयेन	86	15		174	58	षट्कमेन	113	4
इयेनपाता	232	6	धेयसी	64	60	षट्पद	89	30
धदा	203	102		68	85	षडभिक्त	5	14
धदाट	94	21		71	97	षडानन	9	39
	170	27	धेष्ट	174	59	षड्प्रय	62	49
धयण	184	12	धाण	99	48	षड्प्रया	72	103
धवण	} 106	94	धाणि	103	74	षड्प्रन्यिका	81	154
धवन्			धोणिकलक	103	74	षड्ज	31	1
धविष्ट	18	23	धप्रय	113	6	षाट	45	42
धाणा	148	50	धोपट्	228	9		150	62
धाद	117	31	क्षण	175	61	षट्किय	141	7
धादद्व	13	59	क्ष	184	11	षाप्मातुर	9	40
धाव	181	12	क्षमण	101	60	सयत्	138	107
धावण	} 22	16	क्षमन्	101	62	सयत	172	42
ध वणिक			क्षमल	101	60	रुयम	} 185	18
धी	7	27	क्षमातक	59	35	सशाम		
	138	83	क्षोक	189	2	सयुग	138	106
धीकष्ट	8	32	क्षधेयस	24	25	सयैजित	179	92
धीचन	5	14	क्षदृष्ट	71	99	सयव	30	24
धीद	14	61	क्षन्	161	22	सहाप	30	16
धीदति	6	21	क्षनिस	238	40	सात्	229	17
धीदने	65	66	क्षयय	161	20	सव मर	23	20
	196	53	क्षय	37	2	सामन	183	4
धीदमिका	63	41		235	22	सयय	23	22
धीनी	59	3	क्षयधु	100	52	सवर्तिका	4	43
धीकल	58	32	क्षय स	140	2	सययय	51	19
धीकअ	70	95	क्षयुर	96	21	सययहन	186	22
धीमन्	60	40		97	37	गार	25	1
	168	14	क्षयुर	209	146		25	5
धीत	168	14	क्षय	96	31		201	92
ध शयनमन्	6	22	क्षयभयुर	97	37	सयैक्षण	187	30

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
सवीत	179	91	सग्धि	149	55	मञ्जर	12	57
मनेग	36	34	संकट	178	85	संज्ञपन	139	115
संवेद	183	6	संकर	51	18	सज्ञा	193	33
सवेश	37	37	संकरपण	G	24	संज्ञु	99	47
संस्थान	109	118	संकलित	180	93	सद्या	107	97
दशसूक्त	137	99	सकल्प	25	2	गङ्गीन	90	38
संशय	25	3	संनमुक्त	172	43	सन्	113	5
संशयापप्रमानम	166	5	मकाश	164	38		200	83
संश्रव	25	5	सकीर्ण	158	1	सनत	13	65
सधुन	182	109		179	86	सती	92	6
सक्षेप	187	30	संकुल	30	19	सतीनक	142	16
मसकत	176	68		179	86	सतीर्ष्य	114	12
संसद्	115	15	संकोच	110	124	नत्तम	174	58
संवरण	48	18	सकन्दन	10	44	सत्त्व	24	29
	196	55	संकाम	186	25		219	214
संसिद्धि	37	38	संक्षेपण	186	21	सत्यय	48	16
संस्कारहीन	121	54	सस्य	138	105	मल	30	22
संस्कृत	200	81	सस्या	25	2		210	154
संस्तर	212	162	सहपात	175	65	सत्यकार	153	82
सस्तव	186	23	संस्थावन्	113	5	सत्यवचस्	119	43
सस्ताव	187	34	संक्षेप	153	83	सत्याकृति	153	82
सस्याय	210	151	सङ्ग	187	29	सत्याकृत	140	3
सस्था	126	27	संगत	30	18	सत्यापन	153	82
सस्थान	206	124	संगम	187	29	सत्त	214	182
सस्थित	139	118		238	84	सप्रा	228	4
सस्थित	81	154	संगर	212	167	सतिन्	124	15
संस्थोद	138	106	संगीर्ण	182	109	सन्वर	13	65
सहत	177	76	संगूढ	180	93	सदन	49	5
संहृतज्ञानुक	99	47	संग्रह	28	6	सदस्	115	15
सहृति	90	41	संग्राम	138	107	सदस्या	115	16
संहनन	103	70	संग्राह	136	91	सदा	230	23
संहार	89	2		185	14	सदागति	13	61
संहृति	29	8	संप	90	42	सदातन	176	73
संकल	175	66	संपात	90	40	सदाजीरा	44	33
सहृत्	224	243	सविष	218	207	सदक्ष		
सहृदयज	87	21	सजम्बाल	47	10	सदस्	164	37
सहृदयफला	62	52	सज्ञा	132	66	सदश		
सक्षिप	103	73	सञ्जन	113	3	सदेश	176	67
सक्षि	124	12		127	34	सद्यन्	49	4
सखी	93	12	सञ्जना	128	43	सद्यस्	218	10
सक्ष्य	124	12	सचय	90	40	सधयन्	171	34
सगर्भ			संचारिका	94	17	मनकुमार	11	51
सगोत्रा	96	34	संजयन	49	6	सना	230	18

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
सनातन	176	73	सप्तला	66	73	समा	23	20
सनाभि	96	33		79	143	समांसमीना	151	72
सनि	117	32	सप्तार्चिस्	12	56	समाकर्पिन्	26	11
सनीड	176	67	सप्ताश्व	19	30	समाधात	138	107
सतत	13	65	मप्ति	129	45	समाह्वा	79	142
सतति	113	1	सप्रज्ञचारिन्	114	11	समाज	91	43
सतमस	38	4	सभर्तृका	93	12	समाज्ञा	29	11
सतान	11	50	सभा	49	6	समाधि	25	5
	113	1		115	15		202	98
सत्ताप	12	57	सभाजन	184	7	समान	13	63
संतापित	181	103	सभ सद्	} 115	16		164	37
संदान	151	73	सभास्तार				206	127
सदानित	180	95	सभिर	165	44	समानोदर्य	96	34
सदाव	139	112	सभ्य	113	3	समालम्भ	186	27
सदित	180	95		115	16	समारुत्त	114	10
सदशवाच्	30	17	सम	164	37	समासाद्य	180	93
सदेशहर	125	16		175	65	समासार्था	29	7
सदेह	25	3	समप्र	175	66	समाहार	185	16
सदोह	90	40	समङ्गा	69	91	समाहित	182	109
सद्राव	139	112	समज	91	43	समाहति	28	6
सुधा	203	102	समज्या	115	15	समाह्वय	165	46
सधान	165	42	समञ्जस	126	25	समित्	138	107
स धि	125	19	समधिक	177	76	समिति	115	15
•	184	11	समन्ततस्	229	14		138	107
सधिनी	151	69	समन्तदुग्धा	72	106		198	70
सध्या	20	3	समन्तभद्र	4	13	समिध्	55	13
सप्रकटु	59	35	समन्वितलय	31	3	समीक	138	105
सनद्ध	132	66	सनम्	228	4	समीप	176	67
सनय	210	151	सनय	20	1	समार	13	62
सनिकर्षण	} 186	23		209	149	समीरण	13	62
सनिधि			समया	226	253		67	79
सनिवेश	51	19		228	7	समुच्चय	185	16
सपत्न	124	10	सनर	138	106	समुच्छ्रय	210	152
सपदि	227	2	समर्थ	201	87	समुत्क्षिप्त	181	107
	228	10	समर्थन	126	26	समुत्पिप्त	138	100
सपर्या	115	14	समर्थुक	167	7	समुदक्त	179	90
	118	34	समर्थोद्	176	67	समुदय	90	41
मपिण्ड	96	33	सममार्तिन्	12	58	समुदाय	90	41
सर्पाति	149	55	समवाय	90	41		138	107
सप्तकी	108	108	समष्टिला	81	157	समुद्र	234	17
सप्ततन्दु	115	13	समसन	186	21	समुद्रक	112	139
सप्तपर्ण	57	23	समस्त	175	65	समुद्रत	169	23
सप्तर्वि	19	28	समस्या	29	7	समुद्रग	196	55

PAGE	STANPA	PAGE	STANPA	PAGE	STANPA
सावि	228 7	साधम्	20 3	180	95
साति	188 39	230	20	180	99
198	64	54	12	200	80
सातिसार	101 59	213	172	सितच्छत्रा	80 152
सात्त्विक	33 16	87	17	सिता	146 43
सादिन्	131 61	192	23	सिताम्न	111 130
204	107	131	60	सिताम्नोज	45 41
साधन	205 119	161	22	सिद्ध	4 11
साधरण	164 37	45	36	181	101
178	82	45	40	सिद्धान्त	25 4
साधित	172 40	88	23	सिद्धार्थ	143 18
साधिष्ठ	182 113	108	109	सिद्धि	74 113
साधीयस्	223 236	131	64	सिद्धि	100 53
साधु	113 3	90	42	सिद्धल	101 61
173	52	152	78	सिद्धल	233 10
203	101	228	4	सिद्ध	18 23
साधुवादिन्	129 45	181	106	सिद्धता	232 8
साध्य	4 10	15	5	सिनीवाली	21 9
साध्वस	34 21	122	2	सिन्दुक	65 68
साध्वी	92 6	49	3	सिन्दुवार	65 69
सानु	52 5	53	5	सिन्दूर	157 105
सातगन	121 52	61	45	237	31
सान्त	30 18	सालावक	190 12	सिन्धु	40 1
125	21	सालना	150 63	203	101
सादृष्टिक	127 30	सादृस	125 21	सिन्धुज	146 42
सान्द्र	175 66	सादृस	131 63	सिद्ध	111 128
सान्द्रस्तिग्ध	170 30	188	43	सिता	142 14
साम्राज्य	117 27	सिंह	84 1	सौत्य	141 8
सासपदीन	124 12	174	59	सोमन्	51 20
सामन्	28 3	सिंहतल	105 85	सोमन्त	235 19
125	21	सिंहनाद	138 108	सोमन्तिनी	91 2
सामाजिक	115 16	सिंहपुच्छो	70 93	सोमा	51 20
सामान्य	25 31	सिंहसंज्ञन	167 12	सौर	142 14
178	82	सिंहान	155 98	सौरपाणि	6 24
सामि	226 250	सिंहान	127 32	सौरा	102 65
सामिधेनी	116 22	सिंहान्य	72 104	सोवन	183 5
सामुद्र	146 41	सिही	72 103	सोसक	157 105
सापराधिक	128 105	74	114	सोहुण्ड	72 106
सांप्रतम्	229 12	सिकता	199 73	सु	227 2
230	24	सिकतामय	41 9	224	5
साय	20 3	सिपतावत्	47 11	सुशब्दक	80 148
230	20	सिक्थक	157 107	सुकरा	151 70
सायक	189 2	सित	27 13	सुक्ल	167 8

PAGE - PANDYA

PAGE - PANDYA

PAGE - PANDYA

सुहृत्मार	177	78		66	73		37	2
सुहृत्	24	24	सुमनोरजम्	55	17	सुहृत्	76	130
सुहृत्तिन्	160	3	सुमेरु	11	49	सुपेन	65	68
सुख	24	25	सुर	3	7	सुपेनिका	73	109
	235	23	सुरा	232	8	सुपु	227	2
सुखवर्ष	157	109	सुरज्यष्ट	5	16		230	20
सुखसंदोषा	151	71	सुरार्वापिका	11	49	सुसुष्टन	147	45
सुगत	4	13	सुरादिपु	4	12	सुहृत्	124	12
सुगन्धि	26	11	सुरनिम्नगा	44	31	सुत्तर	84	2
	75	121	सुरपात	10	43	सुत्त	175	61
सुचरित्रा	92	6	सुरभि	22	18		209	144
सुचेष्टक	109	116		26	11	सुचरु	173	47
सुन	95	27		208	136	सुचि	232	8
	197	60	सुरभी	75	124	सुन	131	60
सुनधेयी	69	88	सुरधि	11	48		156	99
सुनाःमजा	96	29	सुराटोक	3	6		158	3
सुनमन्	10	42	सुरवर्मान्	15	1		197	62
सुखा	120	47	सुरा	74	115	सुतिकाष्ट	50	8
सुखन्	114	10	सुरा	164	39	सुतिमात्र	97	39
सुदर्शन	7	28	सुरावर्ष	18	25	सुत्पान	161	19
सुदाय	126	29	सुरामष्ट	165	43	सुत्त	162	28
सुदर	176	69	सुरावर्ष	11	49	सुत्तवेष्टन	186	24
सुधर्मन्	11	48	सुराशूज	77	131	सुद	144	28
सुधा	11	48	सुवचन	30	17		201	91
	203	102	सुवर्ण	154	86	सुना	204	113
सुधाशु	15	14		155	94	सुत्त	95	27
सुधी	113	5	सुवर्णक	57	24	सुत्त	30	19
सुनासीर	9	41	सुवर्णि	70	96	सुत्तकार	144	27
सुनिपण्यक	80	149	सुवर्ण	66	71	सुत्त	19	29
सुन्दर	173	52		74	115	सुत्त	81	157
सुन्दरी	92	4		75	119	सुत्त	168	15
सुपविन्	48	16		75	124	सुत्त	19	33
सुपण	7	29		78	140	सुत्त	113	6
सुपर्वन्	3	7	सुवाशिनी	92	9	सुत्त	163	35
सुपाधक	61	43	सुवता	151	71	सुत्त	19	29
सुप्रतीक	15	5	सुव्रीम	17	20	सुत्ततनया	44	32
सुप्रयोगविशिख	132	69	सुपम	173	52	सुत्तदुष्टगम	21	8
सुप्रटाप	30	17	सुपमा	17	18	सुत्त	106	91
सुप्रमासुत	95	24	सुपवी	81	155	सुत्त	136	92
सुप्रिष्टा	76	125		145	37	सुत्त	85	5
सुप्रम	143	18	सुप्रि	37	2	सुत्त	128	42
सुप्रमन्	3	7	सुप्रि	31	4	सुत्तिका	102	67
	55	17		37	1	सुत्ति	48	15

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
सुपायी	238	38	सौगन्धिक	45	36	स्तिमित	181	106
सुमर	86	11		83	167	स्तुत	182	110
सुष्ठ	194	39		156	102	स्तुति	29	11
सरुपात्र	}	41	सौचिक	159	6	स्तुतिपाठक	137	98
सेवन			सौदामनी	16	10	स्तूप	235	19
सेतु	48	14	सौध	50	10	स्तेन	162	25
	57	25	सौनार्गनेय	95	24	स्तेम	187	29
सेना	134	79	सौमाजन	58	31	स्तेय	}	162
सेनाङ्ग	127	34	सौम्य	18	27	स्तैन्य		
सेनानो	9	39		212	162	स्तोक	175	61
	131	63	सौरभेय	149	60	स्तोकर	87	17
सेनामुख	134	82	सौरभेयी	150	66	स्तोत्र	29	11
सेनारक्ष	131	62	सौराष्ट्रिक	39	10	स्ताम	90	40
सेवक	123	9	सौरि	18	27		208	141
सेवन	183	5	सौवर्चल	146	43	खी	91	2
सेवा	140	2		157	109	खीवभिणी	94	20
सेव्य	83	165	सैविद	}	123	खीपुंसो	90	39
सैदिकेय	18	27	सैविदल			स्थण्डिल	115	18
सैकत	41	9	सौवीर	59	37	स्थण्डिलशायिन्	119	44
सैतवाहिनी	44	33		146	39	स्थपति	114	9
सैनिक	131	62		156	100		197	61
सैन्धव	129	45	सैहिल्य	149	56	स्थल	}	46
	146	42	स्फन्द	9	39	स्थली		
सैन्य	131	62	स्फन्ध	54	10	स्थविर	98	42
	134	79		104	78	स्थविष्ठ	182	112
सरन्धी	94	18	स्कन्धशाला	54	11	स्थाणु	8	34
सौरिक	150	64	स्खलन	37	36		54	8
सैरिम	85	4	स्खलित	138	110	स्थाण्डिल	119	44
सैर्यक	66	75	स्तन	104	77	स्थान	205	117
सोढ	180	97	स्तनघयो	}	98	स्थानीय	48	1
सोदर्य	96	34	स्तनपा			स्थाने	229	12
सोपर्व	21	10	स्तनपित्तु	15	7	स्थापल	123	8
सोपाह	51	18	स्तनित	16	9	स्थापनी	68	85
सोम	17	15	स्तपक	55	16	स्थामन्	137	103
सोमपा	}	114	स्तप्यरोमन्	84	2	स्थायुक	123	7
सोमपीपित्			स्तम्भ	54	9	स्थाल	237	32
सोमराजी	70	96		143	21	स्थाली	144	31
सोमवन्क	62	51	स्तम्भकरि	143	21	स्थावर	177	74
	189	9	स्तम्भघन	}	187	स्थाविर	97	40
सोमवल्ली	78	138	स्तम्भप्र			स्थागक	110	122
सोमवल्ली	70	96	स्तम्भेरम	127	36	स्थास्तु	176	73
सोमवल्ली	68	83	स्तम्भ	207	134	स्थिति	126	27
सोमोद्गवा	44	92	स्तव	29	11		186	21

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
स्थिरतर	176	73	सुप्त	54	7	स्रोतोञ्जन	156	100
स्थिरा	46	2		178	82	स्व	96	34
	74	116	सुप्तन	183	5		219	212
स्थिरायु	61	47	सुफुरण	} 184	10	स्वच्छन्द	168	15
स्थणा	163	35	सुफुरण			स्वगम	96	34
	196	51	सुसुलङ्गा	12	57	स्वतन्त्र	168	15
स्थूल	175	61	सुसुर्जक	69	39	स्वधा	228	9
	218	205	सुसुर्जयु	16	10	स्वधिति	136	93
स्थूललक्ष	167	6	स्फट	182	113	स्वन	30	23
स्थूलकाण्डक	109	116	स्न	228	5	स्वानित	180	95
स्थूलोच्चय	209	148		230	18	स्वप्न	37	37
स्थेयस्	176	73	स्मर	7	25	स्वप्नज्	171	33
स्थेयेय	77	133	स्मरहर	8	3	स्वभाव	37	38
स्थौर्नि	129	47	स्मश्रु	107	99	स्वभू	5	18
क्षय	184	9	स्मित	36	35	स्ववरा	92	7
क्षातक	119	43	स्मृति	28	6	स्वयम्	229	17
क्षान	110	122		35	29	स्वयम्	5	16
क्षायु	102	66	स्वव	13	64	स्वर्	3	6
क्षिप्र	124	12	स्वन्दन	57	25		226	255
	147	46		130	52	स्वर	28	5
	168	14	स्वन्दनारोह	131	61		31	1
क्ष	52	5	स्वन्दिना	102	67	स्वक	11	47
क्षुत	180	93	स्वप्न	180	93		213	168
क्षुया	92	9	स्वात्	230	19	स्वरूप	37	38
क्षुर्	} 72	106	क्षुत	144	26		207	131
क्षुडी				181	101	स्वर्ग	3	6
क्षेद	30	27	क्षुते	183	0	स्वर्जिकाक्षर	157	109
क्षसा	26	7	क्षोणाक	63	57	स्वर्ण	155	94
	185	14	क्षसिन्	57	28	स्वर्णकार	159	8
क्षर्शन	13	61	क्षज्	112	135	स्वर्णेक्षीरी	78	138
	117	20	क्षव	184	9	स्वर्णदा	11	49
क्षश	124	13	क्षवद्रुर्भो	151	69	स्वर्णोद्यु	18	27
	220	215	क्षवन्ती	44	30	स्वर्धेया	11	52
क्षष्ट	178	82	क्षवा	68	84	स्वर्धेय	11	51
क्षुक्का	77	133	क्षष्ट	5	17	स्वष्ट	96	29
क्षुदी	70	94	क्षस्त	181	104	स्वस्ति	224	242
क्षुष्टि	184	9	क्षक	227	2	स्वस्तिक	50	10
क्षुहा	30	27	क्षुन	180	93	स्वस्वाय	96	32
क्षप्रदु	185	14	क्षुव	116	25	स्वस्ति	238	38
क्षफण	38	9	क्षुव वृक्ष	60	38	स्वादु	202	94
क्षफाती	184	9	क्षोतम्	41	11	स्वादुकण्टक	59	37
क्षिक्	103	75		223	234		71	99
क्षिर	170	63	क्षोतस्वर्गो	44	30	स्वादुरक्ष	79	144

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
स्वाद्धी	73	108	हरिण	27	13	हृदयवाहन	12	55
स्वाध्याय	120	47		85	8	हृस	34	18
स्वान	30	23		196	51	हृसनी	144	30
स्वान्त	25	31	हरिणी	196	50	हृसन्ती	144	29
स्वाप	37	37	हरित्	15	2	हस्त	105	86
स्वापतेय	154	90		27	14		107	98
स्वामिन्	125	18		235	19		197	59
	167	10	हरित	27	14	हस्तधारण	183	5
स्वाराज्	10	43	हरितक	145	34	हस्तिन्	127	35
स्वाहा	116	21	हरिताल	237	32	हस्तिनख	51	17
	228	9	हरितालक	156	103	हस्तिपक	} 131	60
स्वित्	224	243	हरिदश्व	19	30	हस्त्यारोह		
स्वेद	36	34	हरिद्रा	146	41	हा	227	257
स्वेदज	173	51	हरिद्राम	27	14	हाटक	155	94
स्वेर	216	193	हरिद्रु	72	102	हायन	23	20
स्वेरिणी	93	11	हरिद्रमणि	155	92		204	108
स्वेरिता	183	2	हरिद्रिया	7	27	हार	108	105
स्वेरिन्	168	15	हरिमन्यक	143	18	हारीत	89	35
ह	228	5	हरिवालक	75	121	हादै	35	27
हम	19	32	हरिहय	10	43	हाला	164	39
	88	24	हरीतकी	64	60	हालिक	150	64
	221	227	हरेणु	75	121	हाव	36	32
हंसक	108	110		142	16	हास	24	19
हजिका	69	90	हर्म्य	50	9	हास्तिक	128	37
हजे	33	15	हयक्ष	84	1		34	19
हज	234	18	हय	24	24	हास्य	11	52
हजबेलासिनी	76	130	हयमाण	167	7	हाहा	227	258
हठ	138	110	हल	142	13	हि	228	5
हन्ते	33	15	हला	33	13	हिंसा	222	230
हत	172	41	हलायुध	6	23	हिंसाकर्मन्	185	19
धनुः	76	130	हलाहल	39	10	हिंस	170	28
	106	90	हलिन्	6	24	हिक्का	232	8
हन्त	224	245	हलिप्रिय	60	42	हिङ्गु	146	40
हप्त	180	97	हलिप्रिया	164	39	हिङ्गुनिर्याम	64	62
हय	129	45	हस्य	141	8	हिङ्गुलु	235	20
हयपुच्छी	78	139	हस्या	188	41	हिङ्गुलो	74	114
हयमारक	67	77	हस्यक	45	36	हिङ्गुलो	64	61
हर	8	33	हव	184	8	हिजल	84	170
हरण	126	29		219	208	हिन्ताल	17	19
हरि	84	1	हविस्	117	27	हिम	17	20
	214	176		148	52		17	20
हरिचन्दन	11	50	हव्य	116	24		235	22
	111	181	हव्यक	116	22	हिमवत्	52	3

PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		
हिमवाल्का	111	130	हृद्	25	31	हेमवतो	9	36	
हिमसंहति	}	17	19	हृदयंगम	102	64		64	60
हिमानी		16	14	हृदयाल	166	3		72	103
हिमांशु	78	138	हृथ	174	53	हेयंगवान्	78	138	
हिमावर्ता	154	90	हृषीक	26	8	होतृ	148	52	
हिम्य	154	91	हृषीकेश	5	18	होम	115	17	
	155	94	हृथ	181	103	होरा	115	14	
हिरण्यगर्भं	5	16	हृथमानस	167	7	ह्यस्	233	10	
हिरण्यबाह	44	34	हे	228	7	हृद	230	23	
हिरण्यरेतम्	12	55	हेति	12	57	हृदि	43	25	
हिरुक्	228	3	हेतु	198	71	हृदिष्ठ	182	113	
	228	7	हेमकूट	24	28	हृद्व	99	46	
हिलमोचिका	82	158	हेमकुण्ड	52	3	हृत्वा	74	117	
ही	228	10	हेमकुण्डक	56	22	हृत्वाङ्गा	79	143	
हीन	181	107	हेमन्	155	94	हृदिनी	11	47	
	206	128	हेमन्त	235	23		16	9	
हुतभुङ्क्षिया	116	21	हेमपुष्पक	22	18		44	30	
हुतभुक्	12	55	हेमपुष्पिका	64	64		75	124	
हुम	226	253	हेमाद्रि	66	72		204	112	
हुति	29	8	हेराम्ब	11	49	ही	34	23	
	184	8	हीला	9	38	हीण	} 179	92	
हृद्	11	52	हीपा	36	32	हीत			
हृणीया	187	32	हे	129	48	हीविर	75	122	
				228	7	हेपा	129	48	

ADDITIONAL NOTES.

195. प्रवर्णभाण्डामन्वेक्षकारिणां—*is the first line of a verse attributed to Vyāsa in the Subhāshitāvalī. Cf. Mahābhārata Anusāsana-parvan II. 12.*
205. पर्ववर्णे वजेत्त्वेनाम्—*See Manu. III. 45.*
208. जामयो यानि गेहानि &c.—*This line is found in Manu III. 58.*
211. तानि कृत्वाहृतानीव—*The remaining portion of the line is—विनश्यन्ति यमन्ततः in Manu III. 58.*
213. जये धरित्र्याः पुरमेव सारम्—*This quotation is found in the Brihat-samhitā of Varāhamihira LXXIV. 1.*
224. अहो वन महत्कष्टम्—*The whole stanza runs thus:—अहो वन महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् । येनान्नरते साधुरावाप्त्येन मुच्यते ॥ in the Subhāshitāvalī and attributed to Vyāsa.*